

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

EMEVÎLER DÖNEMİNDE TOPRAK REJİMİ

Muammer AKÇAY
2502130151

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

İSTANBUL-2022

ÖZ

EMEVÎLER DÖNEMİNDE TOPRAK REJİMİ

MUAMMER AKÇAY

Bu çalışmamız özel olarak Emevîler döneminde cari toprak rejimini ortaya koymak amacındadır. Toprak rejimi ifadesi toprakla ilgili her konuyu içeren bir başlık niteliğinde olduğundan çalışma, dönemin mülkiyet anlayışından, toprak sınıflamasına, vergi sistemlerine, toplumsal sınıflara, emeğe ve ziraatın geliştirilmesinde ortaya konan çabalara kadar geniş bir yelpazede ele alınmayı gerektirmiştir. Dönemin mülkiyet anlayışının oluşmasında fey kavramı önemli bir yere sahiptir. Bu anlayıştan hareketle elde edilen topraklar fethedilme biçimine göre sınıflandırılmıştır. Ancak zamanla yeni toprak çeşitleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların kaynağı ise ihyâ ve iktâ uygulamalarıdır. Katâiler ve day'alar işte bu uygulamaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Fertlerin devlet karşısında giderek güçlenmesi süreci ile birlikte özel mülkiyetler giderek çoğalmış, büyük ölçekli çiftliklerden elde edilen sermaye birikimi ile tarımda büyük ölçekli üretim yapma ve piyasa için mal üretme sürecine girilmiştir. Emevîler iktidarın mutlak sahipleri olarak geniş topraklara sahip olmuşlar, iktidara yakınlıkları nispetinde diğer kabile mensuplarını da bundan yararlandırmaya çalışmışlardır. Büyük toprak sahipleri işlerini köylü işçi sınıfından yararlanmak suretiyle karşılamaya çalışmışlardır. Devletin merkezileşmesi haraç, cizye gibi vergilerin daha planlı bir şekilde toplanmasının yolunu açmıştır. Vergi avantajından dolayı artan Müslümanlaşma ve bunun sonucunda azalan haraç ve cizye gelirleri idarecileri halkın üzerine daha sert tedbirlerle gitmeye sevk etmiş, gelirlerin azalmasını önlemek için Müslüman olma haraç vergisinin ödenmesi açısından ayrıcalıklı bir kriter olmaktan çıkarılmıştır. Verginin toplanmasında Emevîler, kısmi küçük değişikliklerle birlikte kendilerinden önceki dönemlerin, yani dört halife, Sâsânî ve Bizans usullerini takip etmişler, yine onların sahadaki görevlilerinden yararlanmışlardır. Kayda değer değişiklikler ancak Emevîler'in son dönemlerinde vergi sürecine hâkim olabilmiş Arap asıllı bürokratların artması ile yapılabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Emevî, Toprak, Rejim, Fey, Vergi, Harâc, Cizye, Öşür, Sulh, Savâfî, İşgücü, Ziraat, Zimmî.

ABSTRACT

LAND REGİME IN THE Umayyads PERİOD

MUAMMER AKÇAY

This study specifically aims to reveal the current land regime during the Umayyad period. Since the term land regime is a title that covers every subject related to land, the study required to be dealt with in a wide range from the ownership understanding of the period, land classification, tax systems, social classes, labor and efforts made in the development of agriculture. The concept of fey had an important effect on the formation of the ownership understanding of the period. The lands obtained by means of this understanding were classified according to the conquest style. However, over time, new soil types started to emerge. The source of these is ihyâ and iktâ practices. Katâis and day'as came out as a result of these practices. With the process of increasing empowerment of individuals against the state, private ownership has increased gradually, and the process of large-scale production in agriculture and the production of goods for the market has been initiated with the capital accumulation obtained from large-scale farms. As the absolute owners of power, the Umayyads had vast territories, and they tried to make other tribesmen benefit from it, in proportion to their closeness to power. The big landowners needed labor and tried to meet this by taking advantage of the peasant working class. The centralization of the state has paved the way for a more planned collection of taxes such as tribute, jizya, and uşur. Increasing Islamization due to tax advantage and consequently decreasing tribute and tax revenues prompted the administrators to come to the people with harsher measures, becoming a Muslim was ceased to be a privileged criterion in terms of paying tribute tax in order to prevent the decrease in income. The Umayyads followed the Sassanid and Byzantine methods of the previous periods, namely the four caliphs, with some minor changes in the collection and procedures of the tax, and again benefited from their officers in the field. Significant changes were made only with the increase of bureaucrats of Arab origin who were able to dominate the tax process in the last period of the Umayyads.

Key Words: Umayyad, Land, Fay, Tribute, Poll Tax, Jizye, Uşur, Islamization, Agriculture, Labor, Zimmî,

ÖNSÖZ

Bir ülkenin toprak sistemini incelemek o ülkenin maddi altyapısı kadar, toplumsal yapısını, yaşam biçimini, üst yapısını incelemek anlamına gelir. Çünkü bunlar birbirinden bağımsız alanlar değildir. Toprak mülkiyeti zenginliğin ve fakirliğin biçimini, devletin ya da ferdin yaşam alanlarının sınırını da belirler. Temel geçim kaynaklarının kıt olduğu bu eski dönemlerde toprak rejimi hem idarî hem de maddi olarak devletin, ondan yansıdığı kadarıyla da ferdin elindeki en önemli zenginlik kaynağı demektir. Toprağa sahip olmanın bu kritik önemi ve büyük toplumsal sorunlar yaratabilme özelliği nedeniyle çok yoğun bir şekilde tartışma konusu olmuş, fert ve toplumun hak ve yetkileri bakımından toprak konulu çeşitli teoriler geliştirilmiştir.

Şüphesiz ülkemizde Emevîler dönemine ilişkin birçok çalışma yapılmış yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmının Emevîler'in siyasî, ictimai, idarî ve askerî yönü üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışma ise daha çok iktisadî kaynakların en önemlisi olan toprak ve toprak üzerindeki hakların kullanımı ve sınırları üzerine yapılmıştır. İlk dönem Müslümanlarının mülkiyet telakkileri, iktisadî anlayışları, toprak paylaşım yaklaşımları önemlidir. “Emevîler Döneminde Toprak Rejimi” adıyla hazırladığımız bu tez, özel olarak Emevîler dönemi, genel hatları itibariyle de önceki dönemden başlayarak toprak rejimini, bu rejimin ilkelerini, dayandığı temeli ve değişim yönünü ele almaya çalışmaktadır. Zira Emevîler dönemi, kendinden önceki dönemden toprak rejimi bakımından çok ayrı ve uzak bir dönem değildir. Kaynaklarda sadrû'l-İslâm olarak adlandırılan bu dönemler, İslâm tarihinin başlangıç ve en temel dönemleridir. Bu dönemde ortaya çıkan uygulamalar ve toprak sistemi, sonraki idarelere de örnek olmuş, zaman içerisinde çeşitli farklılaşmalara rağmen temel yaklaşımları sonraki idarelerce de sürdürülmüştür. Emevîler dönemi toprak rejimini işleyen bir çalışmanın olmaması bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Çalışmamızı giriş hariç olmak üzere üç bölüme ayırdık. Birinci bölümde mülkiyet biçimlerine ve elde edilmelerine binaen toprak çeşitlerini ele alarak hem devletin hem de vatandaşın elindeki toprakların biçimini ortaya koymaya çalıştık. Yine bu bölümde tezin diğer bölümlerini de doğrudan ilgilendiren fey kavramını ve

ortaya çıkış sürecini ele aldık. Çünkü bu kavram anlaşılmadan devletin gelir kaynaklarını ve toprağa bakış açısını tam olarak kavrayabilmek zor olurdu. İkinci bölümde toprak üzerindeki tasarruf şekillerini, iktâ, ihyâ ve icâr açısından ele alarak işlemeye gayret ettik. Bu bölümdeki konuları ziraatin gelişimi ve işçiliğin organizasyonu bağlamında zenginleştirerek temel üretim biçimini ve halkın durumunu ortaya koymaya çalıştık. Tezin üçüncü bölümünde ise toprağa terettüp eden vergileri, bunların tarh, tahakkuk ve tahsil süreçlerini, vergi işlemlerinin en başından harmanda sonuçlanıncaya kadar ki tüm aşamalarını, çeşitli dönemlerde ortaya çıkan farklı politikaları ve temel eğilimleri de ortaya çıkaracak şekilde ele almaya gayret ettik. Burada işlenen her bir bölüm, bağımsız bir çalışmaya konu olacak derecede zengin ve büyük bir konudur. Dolayısıyla bu alanlarda çalışmak isteyen araştırmacılar için fırsatlar sunmaktadır.

Uzun bir zaman alan bu çalışma sırasında sabrı, anlayışı, ilgisi ve yönlendirmeleri ile bana yardımcı olan ve Emevîler üzerine yaptığı çalışmalarla birçok konunun aydınlanmasına vesile olan danışmanım Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a, benzer bir çalışmayı Abbâsîler üzerine yapmış olan ve tez içeriğinin şekillenmesinde değerli katkılar sunan Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ'ye, Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin SARIKAYA'ya, Yazma Eser Uzmanı Necmettin AZAK'a ayrı ayrı teşekkür ederim.

İstanbul 2022

Muammer AKÇAY

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	22
MÜLKİYET BİÇİMİ VE TOPRAK ÇEŞİTLERİ.....	22
1.1. Fey Kavramı ve Fey Arazileri.....	22
1.1.1. Fey Kavramı ve Toprak Rejimi İlişkisi	22
1.1.1.1. Hz. Peygamber Dönemi Toprak Rejimi: Fey Kavramının Doğuşu	22
1.1.1.2. Râşid Halifeler Dönemi Toprak Rejimi: Fey Kavramının Genişlemesi	29
1.1.1.3. Emevîler Dönemi: Fey Anlayışındaki Değişim	38
1.1.2. Harâcî Araziler (Anve Arazileri)	43
1.1.3. Savâfî Araziler	57
1.1.4. Mevât Araziler (Ölü Topraklar)	70
1.2. Özel Mülk Araziler	79
1.2.1. Öşrî Topraklar	79
1.2.2. Sulh Topraklar (Akd ve Ahd Topraklar)	92
1.2.3. Katîa ve Day'alar	104
1.3. Umuma Ait Araziler	116
1.3.1. Himâ ve Meralar	116
1.3.2. İrfâk Araziler (Sosyal Alanlar)	127
1.3.3. Harîm Alanlar	135
1.3.4. Habs ve Sadaka Arazileri (Vakıf).....	137
İKİNCİ BÖLÜM	149
TOPRAĞIN KULLANIM ŞEKİLLERİ, İŞLENMESİ VE İŞÇİLİĞİ.....	149
2.1. İktâ	149
2.1.1. İktânın Tanımı ve Önemi	149
2.1.2. İktânın Mahiyeti ve Verilme Şekilleri	152
2.1.2.1. Temlikî İktâlar	152
2.1.2.2. İstiğlâlen İktâlar	155
2.1.3. Tarihî Açından İktâlar	159
2.1.3.1. İslâm Öncesi dönem	159
2.1.3.2. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler Dönemi	163
2.1.3.3. Emevîler Dönemi	170
2.1.3.3.1. İskân Amaçlı İktâlar	170
2.1.3.3.2. Dinî-Siyasî Amaçlı İktâlar	178
2.1.3.3.3. Aile ve Akraba İktâları.....	185

2.1.3.3.4. Diğer Çeşitli İktalar	198
2.1.3.3.5. İktâ Siyasetinin Sonuçları	201
2.2. İhyâ	205
2.2.1. İhyânın Tanımı ve Şartları	205
2.2.2. Bataklıkların Kurutulması ve Kanal Açma Çalışmaları	212
2.2.3. Kuyu Açma ve Kaynak Çıkarma Çalışmaları.....	224
2.2.4. İhyâ Çalışmalarının Finansı.....	230
2.2.5. İhyâ Çalışmalarında Emek	234
2.3. Ziraatın Gelişimi	238
2.3.1. Zirai Durum	238
2.3.2. Sulama Sistemleri.....	243
2.3.3. Nadasa Bırakma	246
2.3.4. Gübreleme	247
2.3.5. Tarımsal Aletler	248
2.3.6. Yetiştirilen Ürünler.....	252
2.4. Zirai Ortaklıklar Ve İşçilik.....	260
2.4.1 Zirai Ortaklıklar	260
2.4.2. Sosyal Sınıflar ve İşçilik.....	273
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	289
TOPRAĞIN VERGİLENDİRİLMESİ VE VERGİ TOPLAMA SİSTEMLERİ	
.....	289
3.1. Zirai Arazilerin Vergilendirilmesi	289
3.1.1. Mesâha – Mukâseme Sistemleri	289
3.1.2. Tâdil Çalışmaları	297
3.1.3. Vergi Oranları ve Mükellefler	308
3.1.3.1 Harâc ve Cizye Vergileri	308
3.1.3.1.1. Irak (Sevâd)	310
3.1.3.1.2. Şam ve Cezîre	316
3.1.3.1.3. Mısır	323
3.1.3.1.4. Horasan	329
3.1.3.2. Öşür Vergisi	333
3.1.4. Vergilendirmede Ölçü Birimleri	337
3.2. Verginin Toplanması Ve Organizasyonu	342
3.2.1. Malî Organizasyon ve Kurumlar	342
3.2.2. Vergi Toplama Usulleri.....	352
3.2.2.1. Âmiller Vâsıtasıyla Vergi Toplanması.....	352
3.2.2.1.1. Âmillerin Seçimi.....	368
3.2.2.2. Kabâle Usulü Vergi Toplanması	377
3.2.3. Vergi Toplama Zamanı ve Süreci (İftitâhü'l-Harâc)	382
3.2.4. Taksitlendirme	388
3.2.5. Tahakkuk ve Tahsilat İşlemleri	390
3.2.6. Parasal Sorunlar	394

3.2.7. İlave Mükellefiyetler	398
3.3. Harâc Gelirleri	403
SONUÇ.....	414
KAYNAKÇA	418
ÖZGEÇMİŞ.....	464

KISALTMALAR LİSTESİ

DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Eİ	: Encyclopedia of İslâm
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
EVRAK	: Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra
AÜTAD	: Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi
ÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MDVA	: Merkezü Dirâsâti Vahdeti Arabiyye
DER ISLAM	: Journal of the History and Culture of the Middle East
SÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MA	: Müerrihü'l-Arabî
SI	: Studica Islamica
JES	: Journal of Economic Studies
JNES	: Journal of Near East Studies
DD	: Diyanet Dergisi
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
İİAD	: İslâmî İlimler Araştırma Dergisi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
T.	: Türkçe
A.	: Arapça
VD	: Vakıflar Dergisi
y.y	: Yayın Yok
t.y	: Tarih Yok
v. dğr.	: Ve Diğerleri
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl
h.	: Hicrî
m.	: Milâdî
ö.	: Ölümü
çev.	: Çeviren
thk.	: Tahkik

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu, Önemi ve Yöntemi

Toprak eski toplumlardaki en önemli üretim araçlarından biridir. Sahibinin elindeki en temel rızık kaynağıdır. Toprağın tabi olduğu mülkiyet sistemi ise tarımsal üretimin ve zirai fazlanın kimler arasında nasıl paylaşılacağına temel belirleyicisidir. Devletle ferdler veya sosyal tabakaların kendi aralarındaki nispi dağılım oranı bu sistemden etkilenir. Toplumlar da siyasî ve toplumsal erk aldığı kararlarla zenginliği istediği tarafa doğru yönlendirebilir. Bu kimi zaman devleti toprak sahibi yaparken kimi zaman da fertleri veya belli toplum kesimlerini zenginleştirebilir. Hz. Ömer'in Sevâd topraklarını dağıtmayarak devlete mal etme kararı bunun en güzel örneklerinden biridir. Hz. Ömer bu kararı ile bir taraftan devleti fertler karşısında güçlendirirken diğer taraftan toprağı aslî sahiplerinde bırakarak köylüsünden kentlisine kadar herkesin bu geçim imkânından faydalanmasını sağlamıştır. Ancak Hz. Ömer'in bu kararı özel mülkiyetin ilga edildiği anlamına gelmemektedir.¹ Aynı şekilde toplumda sosyal adaletin ve gelir dağılımının eşit bir şekilde dağıtılması hususunda Halife Hz. Ömer'in ictihatlarının önemi büyük görünmektedir. Bu ictihatlar İslâm toplumunun gelecekteki yapısal sıhhat ve sağlığını etkilemiştir diyebiliriz. Hz. Ömer bu ictihadında Müslümanların toprakların eski sahiplerini sömürmeleri, gelecek nesillerin geçim sıkıntısına düşmeleri, kendi emek ve kazançlarından faydalanamamaları, gelecek nesillerin yine köle olarak kullanılmaları ve Müslümanlarla zimmîler arasında bir kopukluk olması gibi tehlikelere dikkat çekmiş, yeni sistemin kölelik düzenine izin vermemesi gerektiğini ilan etmiştir.

Toprak rejiminin yönünü ve biçimini belirleyen en temel unsurların başında o memlekette cârî mülkiyet anlayışı gelir. Bu açıdan bakıldığında İslâm dini, sosyal adalete dayalı bir toplum düzeni oluşturmayı temel hedeflerinden biri sayarak bu düzeni mümkün kılacak bir iktisadî ve ictimaî düzen vadedmiştir. Bu hedefe varabilmek için benimsediği toprak rejimi nedeniyle toprak üzerinde çeşitli mülkiyet biçimleri ortaya çıkmıştır. Ancak sistemin adaletli ya da adaletsiz olup olmadığı, toprak mülkiyeti anlayışının tarih boyunca aldığı şekil, mülkiyetin aşağı toplum

¹ Hey'etü't-Tahrîr, "Mukaddime fi İşkâliyyeti't-Târîhi'l-İktisâdi'l-Arabî el-İslâmî", **İctihâd, Dârü'l-İctihâd**, sy. I, Beyrut, 1988, s. 23.

tabakalarına kadar yayılıp yayılmadığı hususları ortaya konarak anlaşılabilir. Çünkü her dönemde ve her yerde rejim ve sistem kavgalarında iktisadî ve sosyal adaletin geniş bir yer tuttuğuna şahit olunur. Yaşayan hiçbir sistem, sosyal adaleti gözardı ettiğini söylemediği gibi prensip temel hedef olarak belirler. Ancak hukukî altyapı, tutulan yol ve kurulan düzenlerin bu amaca hizmet edip etmediği tartışma konusu olmaya devam eder.²

Bu çerçevede Hz. Peygamber'den (s.a.v.) itibaren toprak mülkiyetine bir göz attığımızda toprakta hem özel mülkiyetin, hem devlet mülkiyetinin, hem de kamu (umumi) mülkiyetinin söz konusu olduğu görülür. İslâm'ın mülkiyet anlayışının daha yeni yeni oluşmaya başladığı ilk yıllarda İslâm toprak hukuku ve toprak mülkiyeti ile ilgili düzenlemelerin temelinde İslâmî fetihler sonucu elde edilen ganimetler ve sulhen veya anveten fethedilerek ele geçirilen fey toprakların tabi tutulduğu rejim gelir.³ Hz. Peygamber'in fethedilen araziler konusunda takip ettiği farklı politikalar ile daha sonraki dönemde ortaya çıkan mülkiyet biçimlerinden hareketle İslâm'ın arazi ile ilgili yukarıda sayılan üç tür mülkiyeti tanıdığını ve bunlara izin verdiğini söylemek mümkündür.⁴

İslâm, temelde servet kaynaklarının tek elde toplanmasına karşı çıkmıştır. Ele geçirilen toprakların dağıtımı hususunda güç temerküzünü önlemek için inen Haşr sûresinin ilgili ayetleri bu konudaki ilk esasları oluşturmuştur. Bu ayetlerde zenginliğin sadece belli kesimlerin arasında deveren eden bir araca dönüşmemesi, bu amaçla kaynakların dağıtımında toplumun diğer kesimlerinin de payidar edilmesi tavsiye edilmektedir.⁵ Ancak prensipler ne kadar mükemmel olursa olsun kaynak dağılımının nihayetinde aldığı biçim, yöneticilerin bu prensiplere ne kadar bağlı kaldığına göre değişiklik arz etmiştir. Toprak mülkiyetinin adaletli bir şekle bürünmesi, o ülkenin seçeceği sisteme göre değişmiş, sonuçta ya tüm toplum kesimlerinin mülkiyetten pay aldığı eşitlikçi bir toprak sistemi ya da toprak sahibi elitler ile onların topraklarını işleyen köylü, köle, ırgat gibi daha aşağıdan sosyal

² Hayrettin Karaman, "Toprak Mülkiyeti ve Öşür", **Diyanet Dergisi**, c. XV, Sayı: 1, Ocak/Şubat, 1976, s. 5.

³ Halit Çalış, "İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Konu Olma Bakımından Toprak Mülkiyeti", **SÜFİD**, 2002/Güz, Sayı: XIV, s. 155.

⁴ Mustafa Uzunpostalcı, **Hukuk ve İslâm Hukuku, I-II**, Konya, 1987-1990, c.II, s. 65.

⁵ Haşr, 59/6-7.

tabakaların oluştuğu bir düzen ortaya çıkmıştır. İslâmî fetihlerin zirveye ulaştığı ve geniş alanların İslâm devletine katıldığı Emevîler döneminde her ne kadar toprakların bolluğu büyük bir avantaj gibi görünse de bu dönemde de toprak paylaşımı sorun olmaktan çıkmamış, paylaşımdan kaynaklı çeşitli sınıflar oluşmuştur.

Toprak sisteminin adaletli bir şekilde oluşturulması isteğine karşın tarihin değişik dönemlerinde fertlerin oldukça büyük toprak parçalarına sahip oldukları ve bu güçlerini kötüye kullandıkları da bir gerçektir. Bunun en iyi örnekleri Emevî ve Abbâsî dönemleridir. Yûsuf el-Kardâvî, ilk dönem İslâm tarihinde devlete ait zirai araziler üzerinde ortaya çıkan geniş özel mülk toprakları İslâm'ın yerleştirmeyi amaçladığı adil ekonomik düzenden bir kopuş olarak nitelemekte, konuyu toprak mülkiyetinin kötüye kullanılması olarak görmektedir.⁶

Toprak meselesi tarihte aynı zamanda bir hukûkî meseledir. Bundan dolayı toplumların bütün vecheleriyle hayatlarının tezahürünü, tatbik biçimlerini, sorunlarını ele alır ve bunları hem nazariyat ile karşılaştırır hem de geniş bir coğrafyada yüzyıllar boyunca uygulanagelmış pratikler karşısındaki durumunu ortaya koymaya çalışır. Bu anlamda toprak hukuku hem vazedilmiş en temel prensipler, ayetler, hadisler, hem de örf ile şekillenen bir yapıya sahiptir. Toprak meselesinin toplumu şekillendiren en temel faktörlerden olması ve değişik kullanım biçimleri göz önüne alındığında örfle gelişen yanının biraz daha ön plana çıktığı söylenebilir. Emevîler döneminde toprakla ilgili meseleler İslâm'ın vazettiği temel prensipler, dört halife dönemi uygulamaları ve pratikte ortaya çıkan günlük problemlere devletçe çözüm getirme çabalarına paralel olarak işlemiş ve dönüşüm seyri açısından giderek nazariyatla çok fazla uyuşmayan bir çizgi izlemiştir. Hukukçularca geliştirilen çözümlerin çoğunluğunun ictihadî oluşu, temelde de toprak meselesinin yoruma açık olması bu gidişatı desteklemiş olabilir. Bu anlamda toprakların dağıtılmaması ve harâca tabi tutulması konusu ictihadî bir konu olarak

⁶ Yûsuf el-Kardâvî, **İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik**, trc. Yûsuf Işıcık-Ahmet Yaman, İstanbul, Mârifet Yayınları, 1997, s. 75.

kabul edilmiştir. Bunun için İslâmî dönemde cizye nasla konulmasına karşılık çok önemli bir toprak geliri olan harâc ictihatla vazedilmiştir.⁷

Emevîler dönemi genellikle mevâlînin ve ehl-i zimmetin ezildiği, Araplar'a dayalı bir takım politikaların geliştirildiği bir dönem olarak tasvir edilir. Ancak Emevîler dönemi aynı zamanda toplumsal değişimin hızlandığı, medeniyetimizin temellerinin atıldığı ve İslâm fihhına kaynaklık eden rivayetlerin toplandığı bir dönemdir. Toprak hukuku da bu dönemle birlikte gelişmeye başlamış ve tartışma alanı genişlemiştir. Emevîler günün gerektirdiği tadilatlarla birlikte topraklarla ilgili tatbikatlarında büyük ölçüde dört halife döneminde bilinen pratiği takip etmişlerdir. Bu pratik daha önceki Bizans ve Sâsânîler dönemleri ile karşılaştırıldığında daha makuldu.⁸ Ancak iktâ ve ihyâ konusunda İslâm'dan önceki dönemlerin uygulamalarının toplum tarafından biliniyor olması onlara yeni hareket alanları sunmaktaydı.

Sürekli gelişen İslâm toplumu Emevîler döneminde bir kaç önemli dönüşüm gerçekleştirmiş, bu dönüşüm toprak rejimini de etkilemiştir. İlk olarak Emevîler'de idare başta olmak üzere her türlü alanda giderek merkezileşen bir eğilim görülmüştür. Kurumsal olarak belki Abbâsîler dönemi kadar olmasa da divanların gelişim seyri ve çoğunluğunun Emevîler devrinde ortaya çıkışı bu eğilimin en temel kanıtlarıdır. Ancak bu değişim ve merkezileşme zaman içerisinde oluşmuş, bazı uygulamaların tüm toplumda ve bölgelerde yerleşmesi son dönemlerde ancak başarılabilmiştir. Örneğin dört halife döneminden başlayarak geliştirilen vergi usul ve uygulamaları ancak Ömer b. Abdülazîz döneminde kabul edilebilir ve devletin her tarafında uygulanabilirliği test edilen bir sistem haline gelmiştir. Horasan'daki vergi sistemi diğer bölgelerdeki sistemle ancak Emevîler'in son dönemi gibi geç bir dönemde birleşmiştir. Abbâsîler iktidara geldiklerinde Emevîler'in son dönemindeki

⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, Kahire, Dârü'l-Hadîs, s. 221; Mustafa Demirci, **İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 23; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti Ve Tarihi Tekâmülü," **Vakıflar Dergisi**, Sayı: II, Ankara 1942, s. 10.

⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991, s. 39.

usulle yola devam etmeyi tercih etmişlerdir.⁹ Bu açıdan bakıldığında iktidarların değişimiyle toprak rejimi konusunda ani değişimler yaşanmamıştır.

Emevîler döneminin en önemli gelişmelerinden biri şehirleşme olgusuydu. Bu dönemde yeni şehirler kurulmasıyla birlikte Müslümanlar, yerleşik bir hayata geçmek ve şehirlerin imkânlarından faydalanmak amacı ile hicret etmeye başlamışlardır.¹⁰ Müslümanların şehirlerde çoğalması ile birlikte ikinci büyük dönüşüm gerçekleşmeye başlamıştır. Şehirleşme eski kabile asabiyeti ve bağlarının yavaş yavaş etkinliğini kaybetmesine yol açmış, yeni şehirlerdeki kültürel canlanış insanların ortak yaşayışını şekillendirmeye başlamıştır. Daha geniş bir alanda birlikte yaşama tecrübesi edindikçe bu, halkların kabilevî bağlılığın sınırlı alanından İslâmî ilkelere dayalı daha büyük birlikteliklere doğru hareketini doğurmuştur. Kabilevî bağlılık ve sadakat nisbî olarak zayıflamıştır. Kabilenin yerini devlet almaya başlamış, sistem içindeki organizasyonlar kabile yerine bireye dayalı olarak yapılandırılmıştır. Bu gelişme toprak paylaşımına da yansarak kabile mülkiyetinden özel mülkiyete doğru bir gidişi başlatmıştır. Artık Emevîler döneminde kabilelerin değil devletin ve vatandaşların özel mülkünden ve inisiyatiflerinden bahsedilir olmuştur.¹¹ Bu dönemde toprak paylaşımının temeli daha çok Müslüman-zimmî ayrımı üzerine kurulu iken artan İslâmlaşma eğilimi ile çok sayıda gayrimüslim Müslüman olmuş, halkın çoğunluğunu mevâlî denilen kitle oluşturmaya başlamıştır. Toplum homojenleştikçe eski sulh akitleri, dolayısıyla sulh toprakların mevcudiyeti giderek anlamsızlaşmıştır. Düzenli orduların kurulması ve onlara hizmetleri karşılığında maaş bağlanması, ganimet anlayışında da önemli değişiklikler yapmıştır.

Emevîler'in karşılaştıkları en önemli zorluklardan biri, bu yeni kurulan devletin sosyal yapısını, fethedilen bölgelerin tarımsal hayatı ile entegre etmek hususunda yaşadıkları problemlerdi. Bu sorun ancak Emevîler'in son döneminde eski toprak sahipleri ile mevâlîden toprak sahibi olanların kısmen entegrasyonunu

⁹ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 49-50.

¹⁰ Adnan Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996, s. 55.

¹¹ Dûrî, "Tekvînü't-Târîh li'l-Ümmeti'l-Arabiyye", (**Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra**), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2007, c. III, s. 293.

gerektirmiştir.¹² Bu arada önde gelen insanların toprağa olan eğilimleri giderek artmıştır. Daha münbit yerlerde topraklar edinmek, henüz ekim dikim yapılmayan alanları ihyâ ederek ziraata açmak, satın almak veya idare ile kurulan iyi ilişkiler üzerinden iktâ yoluyla verimli topraklara sahip olmak öncelikleri arasına girmiştir. Bu yöneliş içlerinden iktidar ailesine yakın olanların ve eski dönemden beri aristokrat sayılabilecek aile çevrelerinin büyük mülkler edinmelerinin yolunu açmıştır. Bu vesile ile sermaye birikimleri artmış, bu sonuç Emevîler'i iki konuda yatırım yapmaya itmiştir. Birincisi sulama sistemlerinin geliştirilmesi, ikincisi ise birincinin doğal sonucu olarak ölü arazilerin tarıma açılmasıdır. Elleriindeki sermaye olanakları ile sulama sistemlerini geliştirmek istemişler, arazilerine kanallar kazmak ve kuyular açmak suretiyle su temin etmeye çalışmışlar, bataklıkları ise yine kazdıkları kanallar vasıtasıyla kurutmaya yönelmişlerdir. Tarımda büyüyen ölçekler yoğun emek ihtiyacı doğurmuştur. Köle ve köylülerin başkalarına ait çiftliklerde çalışması sonucu giderek toplumsal tabakalaşma oluşmuş, toplum kesimleri arasındaki mesafe açılmıştır. Bu durum zaman zaman siyasî gelişmelerle birleşince huzursuzluklara sebep olmuştur.¹³

Emevîler döneminde toprakta ölçeğin büyümesi, plantasyon tipi üretim çiftliklerini çoğaltmış olsa da asıl sorun temel üretim biçiminin alacağı biçimdi. Yeni bir üretim biçimi mi kurulacaktı yoksa köylüler ve köylülük temel üretim birimi olmaya devam mı edecekti? Bunlar ya toprağı olmayan ya da kendilerine yeter derecede toprağa sahip küçük çiftçilerdi. Bunların bir kısmı kendi geçimlik arazilerinde çalışırken diğeri bir kısmı büyük toprak sahiplerinin yanında toprağa yarı bağı, bazen kiracı olarak, bazen ücretli olarak çalışan kesimlerdi. Belki eski dönemin toprağa bağı serfler konumundan bağımsız hür köylü statüsüne kavuşma fırsatı elde etmişlerdi. Ancak maddi anlamda durumlarında ne gibi değışikliklerin olduğı araştırmaya değeri bir konu olmaya devam etmiştir. Müzâraa, müsâkât, muğârasa ve ücretli işçilik gibi zirai ortaklıklar etrafında şekillenmeye başlayan emek hayatında işçilerin haklarını korumak için düzenlenen kontratlar önemli hale gelmiştir. Hukuk alanında emek tarafının korunması amacıyla yapılan anlaşmaların

¹² Alexander Hâmilton Rosskeen Gibb, **Studies On Civilization of İslâm**, New Jersey, Princeton University Press, 1961, s. 9.

¹³ Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, çev. Sabri Orman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004, s. 146.

gerekli şekli nitelikte düzenlenmesi,¹⁴ hatta işgücü kiralanması durumunda ödenecek saatlik, günlük, aylık ücretler önemli bir konu olarak ele alınmıştır.¹⁵

Emevîler’de toprak üzerine kurulu vergi düzeninin temeli, daha önceki dönemde Hz. Ömer döneminde atılmıştı. Bu temel, kısmen İslâmî ilkeler, kısmen ictihatlar, kısmen de yerelde mevcut toprak düzeninin üzerinden hareket edilerek belirlenmeye çalışılmıştı. Vergi düzenini belirleyen ana faktör toprak sınıflaması idi. Fethedilen toprakların çoğu eski sahiplerinin elinde bırakılırken, bir kısmı devlet mülkiyetine geçirilmiş, bir kısım topraklar ise ölü arazi statüsünde idi. Vergilendirme sistemi de bu toprak sınıflaması üzerine bina edilmek zorundaydı. Harâcî topraklara harâc, üzerinde yaşayan vatandaşlara cizye, sulh ile alınan topraklara belli bir itâve şeklinde vergi koymak, bireysel cizye hariç ictihâdî bir karardı. Öşür toprakların vergisel avantajı ise Müslümanlaşma eğilimine kapı açmaktaydı. Bu eğilim malî açıdan devletçe istenmeyen bir durumdu. Ancak gelirlerinin azaldığı zamanlarda devletin elinde tâdil çalışmaları ve yeniden sayımlar gibi kullanabileceği çeşitli estrümanlar vardı. Bu estrümanlarla veriler güncellenmeye çalışılmaktaydı. Âmillerin ve vergi memurlarının bazı tasarrufları ve zaman zaman artan vergi oranları halkı çifti çubuğunu bırakarak şehirlerin nispeten daha umut vadeden ortamında yaşamaya itmekteydi. Bu yüzden tarım arazileri giderek boşalmakta, devlet gelirleri çok keskin biçimde düşebilmekteydi. Halkı tekrar arazilerine dönmeye ikna etmek kolay olmuyordu. Bu süreç köylü ve çiftçinin devletle olan ilişkisinde yaralar açarken devletçe de daha merkezî ve yeknesak bir vergi düzeni için tedbirler alınması zorunlu hale geliyordu.

“Emevîler Döneminde Toprak Rejimi” adıyla yaptığımız bu çalışma temel olarak 39-128/661-750 yılları arasında hüküm süren Emevîler’in hâkim olduğu memleketlerde mevcut toprak sınıflarını, bunların ortaya çıkış sebeplerini, müslim gayrimüslim bazında mülkiyet durumlarını, toprağın kullanılış biçimlerini ve toprak üzerine terettüp eden vergileri, merkezî eyaletler Irak, Şam, el-Cezîre, Mısır ve Horasan üzerinden ele alarak ortaya koymak amacındadır. Ancak Emevîler dönemindeki toprak rejiminin altyapısı Hz. Peygamber devrinden itibaren

¹⁴ Ziaul Haque, **Landlord and Peasant**, Delhi, İdarahî Adabiyatı Delli, 2009, s.VI.

¹⁵ Muhammed b. Hasan b. Firkad eş-Şeybânî, **el-Asl**, thk. Muhammed Boynukalın I-XII, neşr. Dârü İbn Hazm, Beyrut, 2012, c. IV, s. 38-45.

atıldığından, konular bu dönem ve Hülafâ-yi Râşidîn döneminden başlanarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu usulün dönem itibariyle çok dinamik bir yapı arzeden toprak meselesinin tarihî seyri ve gelişimini daha açık bir şekilde yansıtacağı ve iki dönem arasında kıyaslamalara fırsat vereceği inancındayız. Çünkü önceki dönemler referans dönemleridir ve sonraki tatbikatın doğru olup olmadığı bu dönemlere bakılarak kıyaslanabilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Emevîler dönemi önceki dönemden ayrıksı bir dönem değil bilakis onun devamı ve ayrılmaz bir parçasıdır. Önceki dönemler ayrıntıları ile ele alınmadan Emevîler döneminin anlaşılması ve değişimlerin takibi zorlaşır.

Toprakla ilgili tüm hususların ele alınmasını sağlamak üzere tezimizi giriş hariç olmak üzere üç bölüme ayırdık. Birinci bölümde mülkiyet bakımından toprak çeşitleri ele alınarak işlenmiştir. Bu kapsamda toprak çeşitleri anve, savâfî, mevât, sulh, öşür, habs ve sadaka, himâ ve irfâk arazileri başlıkları altında işlenmeye çalışılmıştır. Devlet arazileri bu dönemde fey olarak adlandırıldığından bu kavrama özel bir yer ayrılarak kavramın gelişimi, Emevîler'den önceki dönemde elde edilen toprakların feyle bağlantısı ve Emevîler döneminde fey anlayışının değişimi vurgulanmaya çalışılmıştır. Fey anlayışının doğru tespit edilmesi, sonraki değişimlerin yönünün olumlu veya olumsuz bir değerlendirmeye tabi tutulması açısından önemli bir ölçüdür. İkinci bölümde toprağın kullanılış biçimlerine ve üzerindeki tasarruflara yer verilmiş, konu iktâ, ihyâ, ziraat ve işçilik başlıkları altında tarihî örneklerle yer verilerek işlenmiştir. Üçüncü bölüm ise toprak üzerine konan vergiler, bunların nitelikleri, meşrûiyet kaynakları, çeşitleri, tâdil çalışmaları, vergi mükellef ve nispetleri, toplanma usulleri ve malî teşkilatı, sahada yaşanan gelişmeler ışığında ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışma bir vergi çalışması olmayıp toprak ve toprakla alakalı tüm konuları, yine toprakla ilgili oldukça vergi konusunu belli sınırlar içerisinde ele almaktadır. Örneğin Emevîler döneminde toprakla doğrudan ilgili olmayan diğer vergi çeşitlerine kısmen değinilmiş, yine cizye benzeri bir tarzda ele alınmıştır. Zira bu dönemle ilgili olarak sadece harâc, cizye, iktisadî hayat ve idarî yapıyı konu alan çalışmalar bulunduğu gibi yine tek tek bölgeler üzerine yapılmış modern çalışmalar bulunmaktadır. Konunun çerçevesinin çizilmesinde büyük oranda Mustafa Demirci'nin *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* adlı

çalışması ile Ali Şafak'ın *İslâm Arazi Hukuku* adlı tez çalışmasında takip ettikleri sınıflama Emevîler dönemi dikkate alınarak bir takım değişikliklerle esas alınmıştır. İlaveten, Hacı Mehmet Günay'ın *İslâm Hukukunda Kamu Malları*, Mehmet Erkal'ın *İslâm Vergi Hukuku* adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Söz konusu eserlerin dışında Türkiye'de yapılmış ve konumuzu esas alan doğrudan bir çalışma bulunmaması bizi bu konuyu çalışmaya iten en önemli sebeplerden biridir. Bu çalışma ile amacımız İslâm tarihinin sonraki dönemlerini de etkilemiş olan Emevîler dönemi toprak rejiminin anlaşılmasına bir nebze katkı sağlamaktır.

Çalışmanın Kaynakları

Emevîler dönemindeki toprak rejimini ve bununla ilgili çevresel konuları işlediğimiz bu çalışmada tabiatı gereği birçok farklı türden kaynaklar kullanma zorunluluğu vardı. Konumuz temel yönüyle bir tarih çalışması olmasına rağmen konunun niteliği gereği fıkıh, coğrafya, siyaset, edebiyat, neseb ve tabakât ilimleri dâhil birçok alanı da kapsayan bir özelliğe sahip olduğundan konu ancak kaynak çeşitliliğini sağlamakla anlaşılabilirdi. Bir tarih çalışması için belgeler ve kitaplar en önemli iki kaynaktır. Ancak dönemle ilgili arşiv vesikaları pek az olduğundan çalışmamız daha çok dönemle ilgili yazılmış kitaplara dayanmaktadır. Özellikle Mısır'la ilgili hususlarda coptic belgelerinden yararlanılmaya çalışılmıştır.

Kaynak değerlendirmesine geçmeden önce birkaç hususu dikkatlere sunmak gerekmektedir. Konusu ne olursa olsun İslâmî kaynaklarda Emevîler'e dönük olumsuz bir yaklaşımın olduğu ve bunun da kaynaklara yansıdığı bilinmesi gerekliliğidir. Bu olumsuz yaklaşımın birçok sebebinden bahsedilebilir. Dolayısıyla tam da bu dönemde oluşmaya ve şekillenmeye başlayan dinî ve tarihî literatüre katkıda bulunanlar, bu olumsuzluklara karşı sürekli olarak muhalif görüş ve hareketleri destekleyerek Emevîler'le ilgili hususlarda ayrıntılı olumsuzluklara yer vermişlerdir. İkincisi, derlenen, dilden dile aktarılan ve çoğunlukla Emevîler'e muhalif merkezlerde yaşayan insanlar tarafından kaleme alınan bu haberlerin Abbâsîler döneminde yazılmaya başlanması dolayısıyla dönemin siyasî havasından kaynaklı olarak bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde bazı saptırmalara maruz kalması,

olumsuzlukların da abartılarak yazıya geçirilmiş olması ihtimal dahilindedir.¹⁶ Dolayısıyla bu dönem hakkındaki bilgimiz Emevîler'in yıkılıştan sonra yazılmış eserler üzerinden bize ulaşmakta olduğundan iyi bir analiz gerektirmektedir.¹⁷

Benzer şekilde Emevîler devrinde cereyan eden iktisadî hayat hakkında kaynaklarca aktarılan bilgiler sistemli olmaktan uzak olduğu gibi son derece azdır. İktisadî olaylar yaşandığı zamanda buna şahit olanlar tarafından ancak tam anlamıyla kavranabilirler. İslâm kaynakları ise önceki olayları daha sonraki devrin iktisadî şartları ve gelişmeleri açısından yorumlamışlardır. Bu nedenle sebep-sonuç illiyeti zayıflamıştır. Emevîler'in sistemsel denemeyen keyfî ve istikrarsız yönetimi de tarihçilerin bu yaklaşımlarına katkı sağlamış, bu, devrin ekonomik hayatının tam olarak yansıtılmasında eksikliklere sebep olmuştur.¹⁸

Şüphesiz toprak rejimi gibi bir konunun anlaşılmasında en temel kaynakların başında harâc ve emvâl kitapları gelmektedir. Temel vergilerin toprak üzerine bina edilmiş olması nedeniyle harâc konusunun anlaşılmasında toprak rejimi, ilk anlaşılması gereken konular arasında bulunur. Bu tür kitaplarda harâc başlığının kullanılması harâcın o dönem özellikle devlete ait olan mallar anlamında kullanılmasından dolayıdır. Özeldir ise harâc kelimesi toprak vergisine tekabül etmektedir. Bu anlamda konuyu hem umumi hem hususi anlamıyla ele alan ve bizim de en çok faydalandığımız eser Abbâsîler döneminin en ünlü kadıları arasında bulunan Ebû Yûsuf'a ait *Kitâbü'l-Harâc*'dir. Harun Reşîd'in dönemiyle ilgili olarak ortaya çıkan idarî, iktisadî, vergi ve sosyal meselelere dair sorunları çözmek ve halifeye bir takım önerilerde bulunmak üzere yazılmış olan bu kitap, dönemin arşivlerine, bürokratlarına ve âlimlerine dayanarak araştırma usulüyle yazılmış bir kitap olması hasebiyle önemlidir. Ebû Yûsuf'un ele aldığı konular Emevîler dönemiyle başlayan ve şehirlere akın ederek Müslümanlaşan halkların sorunlarına çözüm bulmak çabasıdır denebilir. Ebû Yûsuf bu kitabıyla hem sahada olanı, temel referansları, uygulamaları ortaya koymakta hem de olması gerekeni bir öneri olarak

¹⁶ G. T. Ravting, **The First Dynasty of Islam; The Umayyad Caliphate AD 661-750**, Second Edition, London, Routledge, 2000, s. 11-15; Adnan Demircan, **Emevîler**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015, s. 14.

¹⁷ Demircan, **Emevîler**, s. 11.

¹⁸ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Ağaç Yayınevi, 2009, s. 95.

halifeye teklif etmektedir.¹⁹ Kitap meseleleri Emevî-Abbâsî dönemi ayrımı yapmadan bir bütün olarak ele almaktadır.

Kitâbü'l-Harâc başlığı altında fey, harâc, öşür, mülkiyet, cizye gibi konuları ele alarak işleyen ve Ebû Yûsuf'la aynı dönemde yaşayan diğer bir müellif Yahyâ b. Âdem'dir (ö.202/817). Müellif, Ebû Yûsuf kadar geniş olmasa da konuları işlerken derlenmiş rivayetlere dayalı hadisler ve bunların çeşitli versiyonlarını ortaya koyan tarzıyla işlediği konulardaki en orijinal kelime ve kavramların yakalanması hususunda belki en güvenilir eserlerden biridir denebilir.²⁰ Kitabında ganimet, fey, harâc, cizye, öşür, vergi oranları, bunların değişip değişmeyeceği, ödeme gücü ilkesi, çifte vergilendirme, vergi indirimi gibi meseleler ile harâc ve öşür arazilerinin statüsüne, özellikle bunların birbirine dönüştürülmesi ve satın alınmasının hükmüne, savaş veya barış yoluyla fethedilen toprakların konumuna dair haberler sunmaktadır. Emevîler dönemi Ömer b. Abdülazîz'in vergi ıslahatı ve üretim için ortaya koyduğu cehd ve çalışmalar üzerinden ele alınmaktadır.

Devlet tecrübesi yaşamış ve işlediği konuları belli bir sistem içinde ele alan müelliflerden bir diğeri ise Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dır (ö.219/834). Yazdığı *Kitâbü'l-Emvâl* adlı eserinde müellif, fey, humus, sadaka gibi bölümlere ayırdığı konular hakkında önce rivayetleri sıralamakta, tartışma ve görüşleri aktarmakta, sonra da kendisinin ulaştığı sonucu vermektedir. Ebû 'Ubeyd, bu anlamda bir muhaddis olarak okuyucunun hadis kaynaklarına ulaşmasını sağlarken, bir taraftan da ulaştığı sonuçlarla okuyucuyu yönlendirmektedir. Dolayısıyla kendisi Abbâsîler döneminde iç işleyişin içinde bulunmuş birisi olarak özellikle Râşid Halifeler dönemine dair çok kıymetli bilgiler sunarken Emevîler dönemi ile ilgili olarak ise genelde Ömer b. Abdülazîz dönemine atıflarda bulunmaktadır.²¹

Harâc kitapları arasında en kapsamlı olanı ise Kudâme b. Ca'fer (ö.328/940) tarafından yazılan ve günümüze kadar ancak belli ciltlerinin ulaştığı *el-Harâc ve*

¹⁹ Kadî Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim, **Kitâbü'l-Harâc**, Mektebetü'l-Tevfikiyye, thk. Ebî Meryem Muhammed b. Ali el-Ceydânî, Kahire, 2013; Türkçesi: Ali Özek, İstanbul, Hisar Yayınevi, 1973.

²⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem el-Kureşî, **Kitâbü'l-Harâc**, II. baskı, Kahire, nşr. Matbaatu's-Selefiyye ve Mektetebiha, 1965.

²¹ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, **Kitâbü'l-Emvâl**, thk. Halîl Muhammed Herrâs, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 't.y'; Türkçesi, Cemalettin Saylık, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1981.

Sınâ'ati'l-Kitâbe adlı eserdir.²² Kitabında devletin bütün kurumlarına dair bilgiler sunmuş, kitabının bir cildinde ise devletin maliye politikasını ve bu kapsamda toprak mülkiyeti, harâc, öşür, ihyâ ve iktâ gibi meseleleri işlemiştir. Eser Abbâsîler döneminin bakış açısını yansıtmakla birlikte geçmişe dönük verdiği bilgilerle çeşitli kurum ve uygulamaların tarihî seyri hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Bunlar dışında İbn Zenceveyh'in *Kitâbü'l-Emvâl*,²³ İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö.795/1392) *el-İstihrâc li'l-Ahkâm'l-Harâc*²⁴ adlı eserleri ise diğer yararlanılan harâc ve emvâl kitapları arasında bulunmaktadır.

Diğer fıkıh kitaplarından en fazla yararlandığımız kaynaklar arasında İmam Şâfiî'nin (ö.204/818) *el-Ümm*'ü,²⁵ İmam Ebû Hanîfe ve onun fikhî yaklaşımlarına dair yazılmış bir eser olan Serahsî'nin (ö.473/1090) *el-Mebsût*'ü²⁶ ve Kâsânî'nin *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i*²⁷ adlı eserleri bulunmaktadır. Bütün bu fıkıh kitapları, tarih ve harâc kitaplarından farklı olarak sahadaki gelişimi yansıtmak yerine daha çok Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerine dair sundukları hadis ve haberlerle işin daha çok nazarî plandaki çerçevesini çizmeyi, bazı tarihi örneklerle bakarak bu nazarî planı sağlamlaştırmayı amaçlamışlardır. Çünkü bu dönemler fıkıhçılar nazarında örnek dönemler olarak kabul edilir. Dolayısıyla bu kitaplarda Emevîler döneminin nazariyata uymayan uygulamalarına yer verilmemiş, daha çok Ömer b. Abdülazîz'in ilk döneme denk düşen söz ve davranışları aktarılmaya çalışılmıştır. Fakîhlerin bu tarzı batılı araştırmacılar tarafından yoğun bir şekilde eleştiri konusu yapılmıştır. Onlara göre hukuk müelliflerinin dönemlerinde yaşananlara yer vermeyip sadece ilk dönemleri dikkate alarak konuları sunmaları, kendi yaşadıkları olumsuzlukları ilk dönem üzerinden meşrulaştırma amacı

²² Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, **el-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe**, Bağdat, nşr. Dârü'r-Reşîd, 1981.

²³ İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, thk; Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad, Nşr; Merkezü Melik Faysâl li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986.

²⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b.Ahmed Bin Receb el-Hanbeli, **el-istihrâc li'l-Ahkâm'l-Harâc**, Beyrut, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b.Osmân b. Şâfiî, **el-Ümm**, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1990.

²⁶ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, **el-Mebsût I-XXX**, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1993.

²⁷ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kasânî, **Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i**, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

güttüklerini göstermektedir.²⁸ Bu konularda fıkıhçılara yöneltlen eleştiriler birkaç noktada odaklanmaktadır. Bunların birincisi tarihi gelişmeleri dikkate almamaları, daha çok iyi örnekler üzerinden hareket ederek ideal olanı ve sadece ilkeleri ortaya koymalarıdır. İkincisi farklı coğrafyalarda meydana gelen farklı görüşleri ve yerel uygulamaları dikkate almamaları, daha çok Irak, Şam ve Mısır'daki gelişmeler üzerine umumi prensipler vazetmeleridir. Üçüncüsü hicrî II. yüzyılda yazılmaya başlayan bu eserlerde ortaya konan prensiplerin aslında zaman içinde oturmuş olmasına rağmen bu durumun fıkıh kitaplarında yansıtılmamış olmasıdır. Belli bir dönemin ictihada dayalı işlemlerinden genel kaideler üretilmiş ve bu mutlak kabul edilmiştir. Sonra ilk fıkıhçıların görüşleri sonrakilerin referans kaynağı olmuştur.²⁹ Fıkıhçılara yöneltlen bu eleştiriler farklı bakış açılarına göre değerlendirilse de onların en temel amaçlarının aslında mevcut yönetimlerin idarecilerine tatbik edilebilecek bir ilkeler manzûmesi bırakmak ve onları sahada bu temel prensipler doğrultusunda yönlendirmek olduğu unutulmamalıdır. Eğer ilk dönemin tatbikatı doğru ve anlaşılır bir şekilde aktarılamazsa sonraki nesillerin toprak, harâc ve mülkiyet gibi konularda sıhhatli ve İslâm'ın çizdiği sınırlarda kalan bir anlayışla hareket etmeleri de zorlaşmış olurdu.³⁰ Fıkıhçıların kitaplarında isnâd sistemine dayalı olarak eski dönemin birikimlerini aktarmaları da ayrıca değerlidir. Çünkü raviler en iyi haber kaynaklarıdır. Alanda gördüklerini ve duyduklarına şahitlik ederek aslında zamanlarının iktisadî, sosyal, ictimaî değişimlerini de coğrafyaya binaen aktarmış olmaktaydılar. Bu açıdan ravinin kimliği, yaşadığı devir, zamanının şartları ve verdiği bilgiler, sonraki zamanlarla dönemler arasında karşılaştırma yapmak için de en önemli verilerdir. Eğer biz pratik durumu öğrenmek istiyorsak bunun köklerini tarih kitaplarında araştırmak, kuralları ve nazariyatı öğrenmek istiyorsak siyasal ve hukuksal teoriler hükmündeki fıkıh kitaplarına bakmak, düşünsel gelişmeyi bu kitaplardan öğrenmek zorundayız.³¹ Bu çalışmada meselelerin fikhî yönüne kısmen değinilmiş, daha çok tarihi tarafına önem vermek suretiyle sahada yaşananlar yakalanmaya çalışılmıştır.

²⁸ Frede Lokkegaard, **Islamic Taxation in The Classic Period With Special Reference to Circumstances in Iraq**, Lahore, Sind Sagar Academy, 1979.

²⁹ Cemâl Muhammed Dâvud Muhammed Cevde, **el-Arab ve'l-Arz fi'l-İrâk fi Sadri'l-İslâm**, Ürdün Üniversitesi, 1979, s. 27.

³⁰ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 32.

³¹ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 53.

Emevîler döneminde fetihlerin hızlı bir şekilde devam ediyor olması nedeniyle şehirlerin hangi şartlarda fethedildiğine dair yazılan fütûhât kitapları kritik önemdedir. Bunların içinde Belâzürî'nin (ö.279/892) *Fütûhu'l-Büldân*'ı,³² en çok faydalandığımız eserler arasındadır. Kitap, bölge bölge, şehir şehir, hatta kasabalara kadar incek şekilde verdiği geniş fetih malumatı, fatihler ve izledikleri yollar, yaptıkları anlaşmalar, muhatap oldukları halklar ve yaptıkları sulh akitleri ile ilgili aktardığı bilgilerle eşsiz bir eserdir. Toprak sisteminin şehirlerin fethedilme biçimine göre sulh-anve topraklar şeklinde sınıflandırıldığı düşünüldüğünde bu değer daha iyi anlaşılacaktır. Belâzürî de kitabında verdiği fetih haberlerinin hemen hemen tamamında neticenin sulh ile mi yoksa savaş sonucunda mı alındığına dair bilgiler sunar. Bu durum sulh anve meselesinin devlet ve halklar nezdinde halen geçerliliğini koruyan sıcak bir tartışma olduğunu gösterir. Kitap ayrıca harâc, sulh, öşür, savâfî, mevât topraklar ve bunların iktâ ve ihyâ biçimlerine de yer vermekte, bataklık alanların durumundan su kanallarının yapımına, paraların bastırılmasından divanların Arapçalaştırılmasına kadar geniş bir yelpazede değerli bilgiler aktarmaktadır. Müellifin diğer bir eseri olan *Ensâbü'l-Eşrâf* da da aynı şekilde konumuzla alakalı ve daha çok halifelerin hikâyelerinden, yönetim biçimlerinden, valileri ile olan ilişkilerinden derlenmiş bilgiler bulunmaktadır. Kitapta Emevîler döneminin idarî, ictimaî, iktisadî haberlerine oldukça geniş bir yer ayrılmıştır. Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği en çok yer verilen dönemler arasında bulunmaktadır.³³

Mısır bölgesinin fetihleri ile ilgili olarak kaleme alınan İbn Abdülhakem'e ait *Fütûhu Mısır ve ve'l-Mağrib*³⁴ adlı eser söz konusu bölge ile ilgili detaylı bilgiler aktarmaktadır. Müellif kitabında hadis ve fıkıh müelliflerinden bilgiler derleyerek aktarmıştır. Bu bilgiler Mısır'daki fetihlere ve vergi meselelerine ilişkin olup, vergi yükünün dağıtılma biçimine dair süreçleri ayrıntısıyla ortaya koymaktadır.

³² Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988, Türkçesi, Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013.

³³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zakkâr, Riyâd Zurkalî I-XIII cilt, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996.

³⁴ Abdurrahmân b. Abdullah b. Abdülhakem Ebû'l-Kâsım, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire, Mektebetü Sekâfeti Dîniyye, 1994.

Tarih kitapları arasında en çok başvurduğumuz eserlerin başında Taberî'nin *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* adlı eseri istisnâ bir yere sahiptir.³⁵ Taberî, fütuhata dair haberlerde Seyf b. Ömer'in rivayetlerine ağırlık vermiş, Emevîler hakkındaki haberlerinde ise Ebû Mihnef ile Avâne b. Hakem'in rivayetlerine başvurmuştur.³⁶ Taberî zaman dilimlerine göre verdiği haberleri aktarmakla yetinmiş, haberler üzerine yorum yapmamıştır. Bu anlamda kabileler, bunların feye bakış açıları, savâfi araziler, gelirler, atâlar ve divanlar konularında verdiği bilgilerle birçok hususun ayrıntıları ile öğrenilmesini sağlamıştır. Sulh ve anve konularında ve diğer haberlerinde bir fıkıhçı gibi hareket etmemesi de diğer bir özelliğidir. Tarih konusunda diğer önemli kitap ise Ya'kûbî'nin coğrafya, idare ve iktisadî konuları ele aldığı kitabı *Târîhu'l-Ya'kûbî*'dir. Ya'kûbî Emevîler dönemini halifeler bazında tek tek ele almış, özellikle savâfiler konusunda verdiği bilgilerle Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân dönemlerindeki yarış ve hırsla dayalı şahsî politikalarını aydınlatmak istemiştir.³⁷ Genel tarih kitaplarının yanında belli bölge ve şehir tarihlerine dair yazılmış olan kitaplardan daha ayrıntılı bilgiler elde etmek daha mümkün olmaktadır. Bunlar arasında İbn Asâkir'in (ö.571/1175) *Târîhu Medineti Dimaşk*³⁸ ve bu eserin İbn Manzûr tarafından özet mahiyetindeki *Muhtasarı Târîhi Dimaşk*³⁹ adlı eser Şam ve çevresine dair en detaylı eserlerden bazılarıdır. Mısır tarihine dair Makrîzî'ye (ö.845/1441) ait *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bî Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*⁴⁰ adlı eser ise geç dönemde yazılmış olmasına rağmen Emevîler döneminde Mısır'da gerçekleştirilen sayımlara, vergi düzenlemelerine, Nil suları için yapılan mikyaslara ve Mısır'da ziraata dayalı hayatın geçmişine dair verdiği bilgilerle değerli kaynaklar arasında bulunmaktadır. Cezîre bölgesine dönük gelişmeleri sanki bir kronoloji gibi aktaran Donius Tell Mehrî(ö.204/813) Süryânî bir papaz olup yazdığı

³⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-XI Cild, II. Baskı, Beyrut, Dârü-t-Turâs, 1967.

³⁶ Mustafa Fayda, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, c. XL. s. 92-94.

³⁷ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II. Baskı, Beyrut, Dârü Sâdır, 2010.

³⁸ Ebû Kâsım Alî b. Hasan b. Hubbetullâh İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, thk. Umerî b.

Garamel-Umrevî, I-LXXX, Dimaşk, Dârü'l-Fikr li't-Tebâati ve'n-Neşr, 1995.

³⁹ İbn Manzûr, *Muhtasarı Târîhu Dimaşk*, thk, Muhammed Mudi, Riyâd Abdülhamîd Murâd, XXIX cilt, Dimaşk, Dârü'l Fikr li't-Tebâati ve'n-Neşr, 1984.

⁴⁰ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bî Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

*Târîhu'l-Zuknîni'l-Menhûl*⁴¹ adlı eser ile bölgede yapılan tâdil çalışmaları, nüfuz sayımları ve özellikle de Haccâc döneminde köylerinden kaçarak şehirlerde yaşama arzusunu gösteren köylülere karşı yapılan ağır baskıları çok canlı bir şekilde aktarmayı başaranlardandır. Fâkihî'ye (ö.275/877) ait *Ahbâru Mekke*⁴² ve İbn Şebbe'ye (ö.262/877) ait *Târîhu'l-Medîne*⁴³ adlı eserler birer şehir tarihleridir. İçeriklerinde hem birçok gelişmeye hem de yaşamış ünlü kişilere ait bilgilere yer vermektedirler.

Siyaset ve idareye dair eserler arasında *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb* adlı kitabı ile Cehşiyârî, halifeler bazında harâca, divanlara ve yüksek görevlilere dair bilgiler verirken aynı zamanda iktisadî olaylardan da bahsetmektedir.⁴⁴ Mâverdî ise aslında bir siyasetname olan *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinde divanların düzeni, harâc, arazi sınıflaması ve ölçüler konularında geçmiş tecrübelerden de yararlanmak suretiyle daha sistemli bir malî ve idarî çerçeve sunmaktadır.⁴⁵ İbn Abdülhakem'e ait biyografi türündeki eser olan *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, halifenin idarî ve malî anlayışını ele almakta, Emevîler dönemindeki aykırı duruşunu yansıtmak bakımından bir turnasol kâğıdı vazifesi görmektedir. Olanla ideal olanı ayırım noktasında dönemler arasında bir kıyas yapma imkânı vermesi açısından faydalıdır.⁴⁶

Konumuz çerçevesi dâhilinde İslâm coğrafyasındaki birçok yer hakkındaki bilgileri ise coğrafya kitaplarından derledik. Bunlar arasında verdiği gelir rakamlarından faydalandığımız İbn Hurdâzbih'e (ö.280/893) ait *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*,⁴⁷ İbn Fakîh'e (ö.290/902) ait *Kitâbü'l-Büldân*⁴⁸, İstahrî'ye ait

⁴¹ Dyonisous Tell Mahre, *Târîhu'l-Zuknîni'l-Menhûl*, Süryanice'den trc. Şemmâs Budros Kâşâ, Beyrut, Menşûrâtü'l-Mektebiyye el-Bolisiyye, 2006.

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik Abdullah Düheyş, II. Baskı, Beyrut, Dârü Hazr, 1993.

⁴³ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehim Muhammed Şaltot, 'y.y', Cidde, 1979.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Beyrut, Dârü'l-Fikr ve'l-Hadîs, 1988.

⁴⁵ Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire, nşr. Dârü'l-Hadîs, 2006; Türkçesi, Ali Şafak, İstanbul, Bedir Yayınevi, 2015.

⁴⁶ Abdullah b. Abdülhakem b. Râfi' Ebû Muhammed, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, thk. Ahmed 'Ubeyd, VI. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1984.

⁴⁷ Ebû'l-Kâsım 'Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut, nşr. Dârü Sâdır Ofset Leiden, 1988.

⁴⁸ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemdânî İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, nşr. Âlemü'l-Kütüb, 1996.

*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁴⁹, Makdisî'ye (ö.375/985) ait *Ehsanü't-Tekâsim*, İbn Havkal'a (ö.365/975) ait *Sûretü'l-Arz*⁵⁰ ilk sıralarda bulunmaktadır. Yâkût el-Hamevî'ye ait *Mu'cemü'l-Büldân*⁵¹ adlı eser ansiklopedik tarzda verdiği ayrıntılı coğrafi bilgiler yanında ziraata, idareye, toprağa, iklime, şehirleşmeye ve vergilere dair önemli bilgileri ile diğerlerinden ayrılır.

Râşid Halifeler dönemi ile başlamak suretiyle Emevîler döneminde daha da hızlanan ve niteliği giderek değişen iktâ konusundaki en önemli bilgilere ise *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*⁵² adlı eserinde Kalkaşendî(ö.821/1418) yer vermiştir. Kitabında iktânın çeşitleri ve kaynaklarına dair tarihsel bilgiler yanında harâcî arazilere, savâfî topraklara, sulh akitlerine ve diğer birçok meseleye dair önemli bilgiler sunmaktadır. İktâ konusu ile ilgili olarak birçok kaynağa yansımış geniş bir bilgi manzumesi bulunmaktadır.

Konumuz olan toprak rejimi, aslında kelimeler ve kavramlar etrafında şekillenen, yakalanan kavramın tarihten getirilebilecek örneklerle anlamlandırıldığı ve teyit edildiği bir yapıya sahiptir. Bu açıdan ıstilahî, coğrafi ve benzeri sözlükler ilk başvurulacak eserler arasındadır. Hârizmî'ye (ö.387/997) ait *Mefâtîhu'l-'Ulûm*⁵³ adlı eser çok geniş bilgi yelpazesi ile özellikle divanlar, vergilemede kullanılan defterler, harâcla ilgili kavramlar açısından pek bilgilendiricidir. Bu eserin yanında İbn Manzûr'un çok geniş sayılabilecek sözlük eseri *Lisânü'l-Arab* belki de Arap dilinin yapıtaşlarından biridir.⁵⁴ Bu iki eserde ki kavramlar, tarihten örneklerle zenginleştirilmiş, özdeyişlerle oturtulmuş, etraflıca verilen diğer bilgilerle eser aynı zamanda bir ansiklopedik eser hüviyetine kavuşturulmuştur. Bu sözlüklere Fîrûzâbâdî'nin *Kâmûsü'l-Muhî*'ini,⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî Garîbi'l-*

⁴⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut, nşr. Dâru Sâdır, 2004.

⁵⁰ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut, nşr. Dâru Sadr, 1938.

⁵¹ Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II. Baskı, Beyrut, nşr. Dâru Sadr, 1995.

⁵² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, thk.

Muhammed Hüseyin, I-XV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012, c. XIII, s. 111 vd.

⁵³ Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf Ebû Abdullah el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, Mhk. İbrahim Ebyarî, II. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1989.

⁵⁴ Ebü'l-Fadl Cemâleddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15 Cilt, III. Baskı, Beyrut, Dâru Sadr, 1993.

⁵⁵ Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhî*, thk. Muhammed Nuaym el-Urkusûsî, VIII. Baskı, Beyrut, nşr. Müessesetü'r-Risâle li't-Tebâa ve'n-Neşr, 2005.

Kur'ân'ını,⁵⁶ *Râzî*'nin *Muhtâru's-Sihâh*'ını⁵⁷ ve *Zebîdî*'nin *Tâcü'l-Arûs*'unu⁵⁸ ekleyebiliriz.

Modern kaynakları üç başlık altında incelemek mümkündür. Birincisi Emevîler üzerine ülkemizde yapılmış olan Türkçe çalışmalardır. Türkçe kaynaklar arasında tezimizin temel çerçevesinin belirlenmesinde Mustafa Demirci tarafından yazılan *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* adlı eser, temel başucu kitaplarımız arasında yer almıştır. Kitap Abbâsîler dönemini esas almakla birlikte konunun anlaşılması açısından Hz. Peygamber'den başlayarak toprakla ilgili gelişmeleri ele alıp işlemiş, bu şekliyle tarihi süreç içerisindeki temel eğilimleri göstermiş, okuyucuya dönemler arasında bir kıyas yapma imkânı da sunmuştur. Kitabın Emevîler'le ilgili bilgilerinden ve verdiği kaynaklardan azami derecede faydalanmaya çalıştık. Ülkemizde Emevîler dönemi ile ilgili yapılan birçok çalışma bulunmasına karşın özellikle malî ve ekonomik konulardaki çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Toprak rejimi ile ilgili konularda Hz. Ömer dönemi en önemli dönemlerden biridir. Çünkü temel toprak paylaşım kuralları ve ictihatları bu dönemde oluşmaya başlamış ve bu dönem sonraki yüzyıllarda da temel olarak alınmıştır. Fayda, bu dönemle ilgili önemli çalışmalara imza atarak yazdığı *H. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*⁵⁹ adlı çalışması ile fethedilen bölgelerde muğlak kalmış iktisadî meselelerin aydınlatılmasına büyük katkı sağlamıştır. Onun harâc ve harâcî-mülki topraklar ayrımı ile harâc ve müşterek cizyenin birbirinden ayrılmasına dair analizleri de ayrıca değerlidir. Türkçe çalışmalardan bir diğeri Salih Tuğ'a ait *İslâm'da Vergi Hukukunun Doğuşu*⁶⁰ adlı tez çalışmasıdır. Tez İslâm öncesi dönemden başlayarak harâc ve cizye gibi vergilerin belirgin olarak sahada uygulamaya konulmasına kadar olan süreyi tetkik etmeye ve bir vergi sistematigi ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Konumuz itibariyle de söz konusu iki vergi ile ilgili

⁵⁶ Ebû Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgîb El İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut-Dımaşk, Dârü'l-Kalem-Darü's-Şâmiye, 1991.

⁵⁷ Zeynüddîn Ebû Abdullah Abdülkâdir el-Hanefî er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, Beyrut, nşr. el-Mektebetü'l-Asriyye-Dârü Nümûziciyye, 1999.

⁵⁸ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. el-Hüseyinî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XL*, thk. Komisyon, Matbaatü Kuveyt, 1965.

⁵⁹ Mustafa Fayda, *H. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, İstanbul, MÜİFY, Yayın No, 548, 't.y'.

⁶⁰ Salih Tuğ, *İslâm'da Vergi Hukukunun Doğuşu*, İstanbul, MÜİFY, 1984.

bölümünden faydalanmaya çalıştık. Mehmet Erkal'a ait *İslâm Vergi Hukuku*⁶¹ adlı çalışmada Emevîler dönemi de çalışma kapsamına dâhil edilerek daha geniş bir çerçevede konu ele alınmış olup, tezin Emevîler dönemine ilişkin tespitleri genel hatları ile işlenmiştir. Hacı Mehmet Günay'a ait *İslâm Hukukunda Kamu Malları*,⁶² menkul-gayrimenkul mal ayrımı ile özel-kamu malı ayrımı arasındaki ince çizgileri irdelemektedir. Bu anlamda tezde devlete, vatandaşa ve umuma ait olan topraklar daha çok hukukî açılardan ele alınsa da bu okuyucuya genel toprak hakkı ve kullanımı konusunda bir sistematik vermektedir. Ali Şafak'a ait *İslâm Arazi Hukuku*⁶³ adlı eserde yer alan toprak sınıflandırması bizim toprak sınıflandırmamızın da temel referanslarından biridir. Ancak tezde genel başlıklar yanında birçok alt başlıklar açılarak konu daha da ayrıntılı hale getirilmiş ve hukukî kıstasları ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kitaplar konuları daha çok fikhî açıdan ele alan İslâm hukuku çalışmalarıdır.

İkinci olarak Arap dünyasında direkt olarak toprak sistemi olmasa da harâc üzerinden toprak sistemini çalışan ve konuyu sadrî'l-İslâm bağlamında ele alan birkaç önemli çalışma bulunmaktadır. Bunların başında Iraklı bir tarihçi olan Abdülazîz ed-Dûrî gelmektedir. Dûrî, yazdığı kitaplar ve onlarca makalesi ile ilk dönem İslâm tarihinin iktisadî ve ictimai yönü üzerinde aydınlatıcı tespitler yapmıştır. Çalışmada birçok eseri ve makalesinden faydalanılmıştır.

Husâmüddîn es-Samarrâî'nin *Agriculture in Irâq During the 3rd. Century*⁶⁴ adlı eseri bir tez olarak hazırlanmış olup ziraat üzerine yazılmış eserlerden biridir. Yine aynı yazara ait çeşitli makaleler de bulunmaktadır. Bu iki yazarın yanında Ziyâüddîn Reyyis, *el-Harâc ve'n-Nüzümü'l-Maliye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*⁶⁵ adlı eseri ile dönemler halinde Emevîler'deki gelişmeleri ele almış, kullanılan ölçü ve tartılara özel bir yer ayırarak ayrıntılı hesaplamalar yapmıştır. Gayda Hazne Kâtibi'nin *el-Harâc münzü'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Evâsidi's-Karni's-Sâlisi el-*

⁶¹ Mehmet Erkal, *İslâm Vergi Hukuku; Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Devri*, Erzurum, 1981.

⁶² Hacı Mehmet Günay, *İslâm Hukukunda Kamu Malları*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.

⁶³ Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)*, İstanbul, Türdav Basın Yayım, 1977.

⁶⁴ Husâmüddîn Quvâm es-Samarrâî, *Agriculture in Irâq During the 3rd. Century*, Londra Üniversitesi, (Doktora Tezi), 1970.

⁶⁵ Muhammed Ziyâüddîn Reyyis, *Harâc ve Nazmü'l Mâliye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, IV. Baskı, Kahire, Dârü'l-Ensâr, 1977.

*Hicrî*⁶⁶ adlı eseri sadece harâc vergisine odaklanmak suretiyle Hz. Ömer devrinden itibaren Abbâsîlere kadar nazariyat ve tatbikatı birlikte ele almış önemli eserlerden biridir. Cemal Cevde'ye ait *el-Arab ve'l-Arz fi'l-Irâk fi Sadri'l-İslâm*⁶⁷ adlı eser Irak üzerinden ilk dönem tüm iktisadî, sosyal ve demografik gelişmelere değinmekte, Irak'ın geçirdiği değişimi yansıtmaya çalışmaktadır. Fâlih Hüseyin'e ait *el-Hayâtü'z-Zirâiyye fi Bilâdi Şâm*⁶⁸ adlı eser ise Şam özelinde daha çok zirai konuları işlemekte, tarımsal gelişmelere değinmektedir. Muhammed Ali Nasrullah'ın *Tedavvuru Nizâmî'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*⁶⁹ adlı eseri, toprak mülkiyeti dolayısıyla oluşan toplumsal katmanlara özel bir yer ayırmış, daha çok sınıfsal bir değerlendirme yapmıştır. Çalışmasını sadece arazi nizamına hasretmiş olan Muhammed Ebû Yahyâ ise *Nizâmü'l-Arâzi fi Sadri'd-Devleti'l-İslâmiyye*⁷⁰ adlı eserinde daha çok fikhî yaklaşımları ele almaktadır. Çağdaş çalışmaları ile tanınan diğer yazarların başında ise Necde Hammâş, Zübeyde Atâ, İsmail Seyyide Kâşif, Fuad Halîl ve Dukkûş yer almaktadır.

Çağdaş araştırmalar arasında üçüncü olarak batılı araştırmacılar tarafından yapılmış çalışmalar gelmektedir. Frede Lokkegaard'ın *Islamic Taxation in the Classic Period*⁷¹ adlı eser, kavramlar üzerinden yapılan analizler ve ortaya konan sonuçlar bakımından en temel çalışmalardan biridir. Lokkegaard, iktâ, ihyâ, himâ, harâc, öşür, mukaseme, mesâha, kabâle, damân ile bunların birbirleri arasındaki ilişkileri ele almış ve eşine az rastlanır bir çalışma ortaya koymuştur. Ancak Emevîler dönemi açısından en büyük eksiği dönemleştirme yapmamış olması, ilk dönem İslâm tarihini bir bütün olarak ele almasıdır.

⁶⁶ Gayda Hazne Kâtibî, *el-Harâc münzü'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Evâsidi's-Karni's-Sâlisi el-Hicrî, el-Mumârasât ve'n-Nazariyye*, II. Baskı, Beyrut, Merkezü Vahdeti'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1997.

⁶⁷ Cemâl Cevde, *el-Arab ve'l-Arz fi'l-Irâk fi Sadri'l-İslâm*, Ürdün Üniversitesi, Master Tezi, 1979.

⁶⁸ Fâlih Hüseyin, *el-Hayâtü'z-Zirâiyye fi Bilâdi's-Şâm fi'l-Asri'l-Emevî*, Ürdün Üniversitesi, 1974.

⁶⁹ Muhammed Ali Nasrullah, *Tedavvuru Nizâmî'l-Milkiyyeti'l-Arâzi fi'l-İslâm: Nemûzici Arâzi's Sevâd*, Beyrut, Dârü'l-Hadese, 1982.

⁷⁰ Muhammed Ebû Yahyâ, *Nizâmü'l-Arâzi fi Sadri'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Ammân, Dârü Ammâr, 1988.

⁷¹ Frede Lokkegaard, *Islamic Taxation in The Classic Period With Special Reference to Circumstances in Iraq*, Lahore, Sind Sagar Academy, 1979.

Vergi cinsleri, oranları ve bölgesel durumlarına ilişkin Claude Cahen tarafından yazılmış *İslâmiyet*,⁷² Morony tarafından yazılmış *Iraq After Müslim Conquest*,⁷³ Daniel Dennet tarafından yazılmış ve sadece vergi üzerine yoğunlaşan *Conversion and Poll Tax in Islam*,⁷⁴ Ziaul Haque tarafından yazılmış olup dönemin sosyal yapısını irdeleyen *Landlord and Peasant in Early Islam*, Ashtor tarafından yazılmış *A Social ve Economic History in the Middle East*⁷⁵ ve Emevîlerî bütün yönleriyle ele alan Welhausen'e ait *Arap Devleti ve Sukûtu*⁷⁶ adlı eserler en çok faydalanılan eserler arasında yer almıştır. Batılılar tarafından yapılmış bu çalışmaların birçoğu ayrıntılı çalışmalar olmakla birlikte, bazen istisnâ örnekler üzerinden çokça genellemelere başvurmuş olmaları en büyük dezavantajları olarak görünmektedir.

Arşiv belgelerine gelince bunların en başında Muhammed Hamîdullah tarafından derlenerek bir araya getirilen *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* adlı eser gelmektedir.⁷⁷ Değişik dönemlerde yazılmış olan mektuplar ve siyasi andlaşma metinleri değerli malumatlar sunmaktadır. Yine özellikle Mısır'la ilgili konularda çeşitli arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Grohman'ın tercüme ettiği *Arabic Papyri*, Crum tarafından tercüme edilen *Catalogue of The Coptic Manuscripts in John Ryland*, J.C. Kramer tarafından yorumlanan *Excavations at Nessana, Non Literary Papyri*, Harry Turtledove tarafından çevrilen *The Chronicle of Theophanes* bu tür önemli belgeler arasında bulunmaktadır.

⁷² Claude Cahen, **İslâmiyet: Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar**, çev: Esat Nermi Erendor, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.

⁷³ M. G. Morony, **Iraq After Müslim Conquest**, New Jersey, Princeton University Press, 1984.

⁷⁴ Daniel Dennet, **Conversion and Poll Tax in Islam**, İdarah-i Edebiyat-ı Delli, Delhi, 1953.

⁷⁵ Eliyâhu Ashtor; **A Social and Economic History of The Near East in The Middle Ages**, London, St James's Place, 1976.

⁷⁶ Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukûtu**, çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Ankara, AÜİFY, 1963.

⁷⁷ Muhammed Hamîdullah, **Mecmûatü'l-Vesâiku's-Siyâsiyye li-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râside**, VI. Baskı, Beyrut, Dârü'n Nüfâs, 1987.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜLKİYET BİÇİMİ VE TOPRAK ÇEŞİTLERİ

1.1. Fey Kavramı ve Fey Arazileri

1.1.1. Fey Kavramı ve Toprak Rejimi İlişkisi

1.1.1.1. Hz. Peygamber Dönemi Toprak Rejimi: Fey Kavramının Doğuşu

İslâm toplumu, sadece bir dinî bir yapı değil, aynı zamanda tarih, coğrafya ve politik şartlar tarafından belirlenen sosyo-ekonomik ve siyasî bir yapıydı. Bu yapı, önce Arap Yarımadası'nda sonra da çevre bölgelerde elde ettiği geniş topraklar ve bünyesine kattığı yeni halklarla birlikte basit bir topluluktan kompleks bir yapıya evrilmiştir.⁷⁸ Müslümanlar, karşılıklı anlaşmalar (sulhen) veya kuvvet kullanımı (anveten) suretiyle fethettikleri Sâsânî ve Bizans topraklarında cârî toprak uygulama biçimleri ile muhatap olmuş, söz konusu müesses nizamların mirası üzerine kendi mülkiyet biçimlerini oturtmaya çalışmışlardır. İslâm'ın toplumda kabul görmeye ve yayılmaya başladığı yılları takip eden devletleşme döneminde toprak rejimi ve toprak mülkiyeti gibi konular, fert, idare ve toplumun merkezinde bulunduğu temel meseleler olmuştur.

Devletin temel gelirlerini ifade eden fey kavramının toprak rejimi ile çok yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Devlete gelir getiren topraklardan en önemlileri bu kavram kapsamında ifade edilirken, devletin iktâ, ihyâ ve icâr gibi tasarruflarına konu olan topraklar da yine fey kapsamında ele alınan topraklardır. Dolayısıyla toprak rejiminin anlaşılmasında fey mefhumu kritik önemdedir. Fey teknik olarak belli topraklardan elde edilen gelirlerin ismi iken zamanla genişleyerek öşür gibi vergiler hariç devlet kasasına giren her türlü gelir anlamına gelmiştir. Ebû 'Ubeyd de devletle mülkiyet ilişkisinin derecesine bakmaksızın kuvvet ya da sulh yoluyla fethedilen bütün toprakları fey arazilerin kapsamına sokmaktadır.⁷⁹

⁷⁸ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 118.

⁷⁹ Ebû 'Ubeyd, **Envâl**, s. 26-338.

Arapça *efae* fiilinden türemiş olan *fey* kelimesi, isim olarak kullanıldığında, "öğleden sonraki gölge", "setr" yani örtme anlamlarına gelmektedir.⁸⁰ Râgıb'a göre *fey'* ve *fie*, övülmüş hale dönmektir." Nitekim, "Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar"⁸¹ âyetinde de aynı anlam vardır. Gölgeye döndüğü zaman "*fey*" denilirken, kolayca elde edilen ganimete de *fey* adı verilmiştir.⁸² Lügat kitaplarına bakıldığında, *fey*'in gerek isim gerek mastar olarak kullanılış biçimleri tek tek sayılmıştır. Bunlar arasında *fey* kelimesinin aslen mastar olmakla mübâlağa ve rücu manasına, isim olarak küffardan alınan ganimet malı, cizye, harâc, kuş sürüsü, tahavvül ve insiraf manasına geldiği görülmektedir.⁸³

Kelime anlamları itibariyle Kur'an'da *fey* kelimesinin yerine, bu kökten türeyen isim ve fiiller kullanılır. Kur'an'da *fey* kelimesi hem fiil, hem de isim olarak kullanılmaktadır. Kur'an'da fiil olarak geçen yerlerde sözlük manası ilk olarak geri dönmek, vazgeçmek,⁸⁴ ikincisi *fey/ganimet* vermek anlamındadır.⁸⁵ İbn Manzûr'a göre *fey*, Kur'an'da üç manada kullanılır ki üçü de onun asıl anlamı olan dönmekle ilgilidir. *Fey*, dönmek manasına olduğuna göre sanki aslında Müslümanların olan topraklar, gayrimüslimlerin eline geçmiş, sonra da Allah onu asıl sahipleri olan Müslümanlara geri döndürmüştür.⁸⁶

İstilahî olarak *fey* kavramı, savaştan sonra mağlupların galiplerin himayesine girmesi dolayısıyla ödediği vergi,⁸⁷ harâc, yani toprak mahsullerinden alınan vergi,⁸⁸ menkul-gayrimenkul ayrımı yapılmaksızın savaşla ele geçen yerlerden elde edilen her türlü mal⁸⁹ ile sulhla ele geçen yerlerden sağlanan menfaatler⁹⁰ diye tarif

⁸⁰ Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs** c. I, s. 354; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer Ve Fey", **AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. V, 1982, s. 195.

⁸¹ Hücurât, 49/9.

⁸² Râgıb el İsfahânî, **el-Müfredât**, s. 650; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 41, Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs**, c. I, s. 355.

⁸³ Fîrûzâbâdî, **Kâmûsü'l-Muhît**, s. 48; Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Fürûk fi'l-Luga**, thk, Muhammed İbrahim Süleym, Mısır, Dârü's-Sekâfe ve'l-İlm, 2004, s. 170; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî, **Tehzîbü'l-Lüga**, Beyrut, nşr. Dârü İhyâ il-Turâs el-Arabî, 2001, c. XV, s. 415.

⁸⁴ Bakara, 2/226; Hücurât, 49/9.

⁸⁵ Ahzâb, 33/50; Haşr, 59/6-7.

⁸⁶ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. I, s. 126; ez-Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs** c. I, s. 355.

⁸⁷ Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 204.

⁸⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 33.

⁸⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, I-XVI, thk. Beşar Avvâd Ma'ruf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002, s. 306.

⁹⁰ Hârizmî, **Mefâtihü'l-'Ulûm**, s. 85.

edilmektedir. Ebû 'Ubeyd, ehl-i zimmetten alınan cizye,⁹¹ kuvvet yoluyla fethedilen arazilerin sahiplerinin elinde bırakılması karşılığında gayrimüslimlerden alınan harâc,⁹² sulh anlaşmaları yapılan halklardan alınan itâve,⁹³ ticaret amacıyla İslâm topraklarından geçen ehl-i zimmet ile yine ticaret için İslâm topraklarına gelen ehl-i harpten alınan vergileri fey kavramının kapsamına dâhil etmektedir.⁹⁴

Bu arada fey kavramı ile ganimet arasında süreç içinde bazı farklar ve benzerlikler de oluşmuştur. İlk kaynaklarda fey ve ganimet kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılırken fıkıhçıların ıstilahî tanımlamasında fey, sulhen veya anveten fethedilen topraklar için kullanılmıştır.⁹⁵ Ancak Yahyâ b. Âdem de harâc ve cizye cinsinden sulh yoluyla alınan topraklardan elde edilen gelirleri fey olarak, savaş yoluyla alınanları ganimet olarak tanımlamaktadır.⁹⁶ Benzer bir tanımlamayı İbn Kudâme yapmaktadır.⁹⁷ Tahâvî, feye beşte biri ayrılmaksızın gayrimüslimlerden alınan ve üzerinde bütün Müslümanların ortak menfaatlerinin bina edildiği toprak veya mal manası vermekte, inanmayanlardan savaş yapılmaksızın alınan harâc ve cizye gibi gelirlerin fey, savaş sonucu alınmışsa ganimet olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸ Fey ve ganimet kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığı bilinen ilk olay, bolca ganimet elde edilen Huneyn Gazvesi'dir. Tâif dönüşü sırasında ganimetlerin dağıtımını gecikince Hz. Peygamber bedevilerin baskısına maruz kalmış ve sonunda fey adına alınmış ne varsa hepsini dağıtacağını, çünkü feyin savaşa katılanların hakkı olduğunu söylemiştir.⁹⁹ Ancak burada dağıtım yapılan ganimetlerin esirler ve hayvanlar olması, yani menkul mallar olması nedeniyle

⁹¹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 26 vd, (T. 37 vd.)

⁹² Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 69 vd, (T. 77 vd.)

⁹³ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 189 vd, (T. 171 vd..)

⁹⁴ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 646.

⁹⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Fürûk**, s. 170; Ziaul Haque, **Landlord**, s. 122.

⁹⁶ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 18; Ebû Muhammed Muvafakuddîn İbn Kudâme el-Hanbelî, **Kitâbü'l-Muğnî**, Kahire, nşr. Mektebetü'l-Kahire et-Tabaa, 1968, c. VI, s. 453.

⁹⁷ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. VI, s. 453.

⁹⁸ Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Hicrî el-Tahâvî, **Şerhu'l-Maânî al-Âsâr**, thk. Muhammed Zührî Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak, Medîne, nşr. Âlemü'l-Kütüb, 1994, c. III, s. 275-76; Aynı müellif, **Şerhu Müşkîlu'l-Âsâr**, thk. Şuayb el-Arnaûd, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1994, c. VIII, s. 51.

⁹⁹ Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Humeyrî, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, II. Baskı, Beyrut, nşr; Dârü İbn Hazm, 2009, s. 588; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, **Kitâbü'l-Megâzî**, thk. Marsdan Jones, 3 Cilt, , III. Baskı, Beyrut, Dârü'l-E'lemî, 1989, c. III, s. 942-43; Ebû Dâvud, **Sünen**, c. III, s. 63; Taberî, **Târîh**, c. III, s. 89.

kullanılan fey kelimesinin ganimet anlamına geldiği görülmektedir.¹⁰⁰ Yine Sa'd b. Ebî Vakkâs Medâin'de atlar ve evlerden oluşan feyi Müslüman aileler arasında dağıtmış,¹⁰¹ ordu komutanı İkrime ise bir sefer sırasında elde ettiği feyin beşte birini ayırarak geriye kalanını Hz. Ebû Bekir'e göndermiş, ayırdığı beşte biri savaşçılar arasında taksim etmiştir.¹⁰² Ebû Dâvûd'un feyi hem menkul, hem de gayrimenkul anlamında kullanması ise iki kavram arasındaki geçişkenliğe işaret etmektedir.¹⁰³ Bir takım fıkıhçılar feyin gayrimenkul olması durumunda beşte bir usulüne tabi olmayacağını, imamın isterse dağıtmayabileceğini, dağıtmaya karar verirse fey gibi dağıtabileceğini söylemişlerdir.¹⁰⁴

Mâverîdî, müşriklerden sağlanan mallar olarak tarif ettiği ganimet ve fey konusunda, feyin müşriklerden savaş yapılmaksızın alınan yerler olmasına karşın ganimetin zorla alınan mallar olması, fey ve ganimetin beşte dördünün harcanacağı yerlerin farklı yerler olması bakımından birbirlerinden ayrı olmalarına karşın, kâfirlerden alınmaları, beşte birinin harcama yerlerinin aynı olması gibi benzer yönleri de bulunduğunu söyler.¹⁰⁵

Hz. Peygamber'in çeşitli bölgelerde uyguladığı toprak rejimini kronolojik olarak aşağıdaki başlıklar altında incelemek daha doğru olacaktır.

Benî Nadîr Toprakları: Feyin tarihî seyri içerisindeki gelişimine ve toprak rejimi ile olan ilişkisinden hareketle sahadaki uygulama biçimlerine bakıldığı zaman fey ile ilgili ilk meseleler, Benî Nadîr topraklarının elde edilmesi üzerine Haşr sûresinin 6. ve 7. ayetlerinde ele alınarak işlenmiştir. Müslümanlarca Nadîr Oğullarından elde edilen menkul ve gayrimenkul ganimetin Bedir savaşından sonra inen Enfâl sûresinin 41. ayetinde ifade edilen, "Biliniz ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, akrabalara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir" şeklinde ifade edilen paylaşım biçimine benzer şekilde dağıtılacağı zannına kapılmaları üzerine aşağıda yer verilen Haşr sûresi'nin ilgili ayetleri nazil olmuştur:

¹⁰⁰ İbn Hişâm, **es-Sîre**, s. 588.

¹⁰¹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 20.

¹⁰² Taberî, **Târîh**, c. III, s. 317.

¹⁰³ Ebû Dâvûd, **Sünen**, c. III, s. 63, 136.

¹⁰⁴ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 19.

¹⁰⁵ Mâverîdî, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 241-242. (T)

“Allah’ın, onlardan Resûlüne verdiği/döndürdüğü mallara gelince, siz onu elde etmek için ne at, ne de deve sürdünüz. Fakat Allah, elçilerini, dilediği kimselerin üzerine salar, onlara üstün getirir. Allah her şeye kadirdir. Allah’ın, o beldeler halkından Resûlüne verdiği mallar, Allah’a, Resûlü’ne, ona akraba olanlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalan yolcuya aittir. Tâ ki o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın. Resûl size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan sakının ve Allah’tan korkun. Çünkü Allah’ın azabı şiddetlidir.”¹⁰⁶

Bu ayetle ilk olarak elde edilen menkul ve gayrimenkul bütün malvarlığı fey olarak ifade edilmiş, bu feyin tasarrufu bütünüyle Hz. Peygamber’e bırakılmış, Resûlullah’ın söz konusu feyin önceden sahibi olmadığı halde, bunun geri dönen manasını içeren "ifâe" tabiriyle zikredilerek onların hakiki sahibinin Allah’u Teâlâ olduğu, o malların, Allah’a karşı gelen kâfirlerin ellerinde bulunuşunun gasb edilen mala benzediği, teslim almaya en selâhiyetli olan zâtın Allah’ın Resûlü olduğuna işaretle bu malın ona tesliminin ilk sahibine iade anlamı taşıdığına işaret edilmiştir.¹⁰⁷ Süreç tetkik edildiğinde Enfâl sûresinin 41. ayeti gereğince ganimetin beşte biri beytûlmâla ayrıldıktan sonra geri kalanın savaşılanlara ait bir hak olduğu, toprak ve diğer ganimetlerin teşkil ettiği feyin ise savaşılanlara dağıtılmaması ve bunlardan gelecek gelirin bütün Müslümanlara verilmesi istenmiştir. Ancak bu dağıtımda takdir hakkı Hz. Peygamber’e aittir.¹⁰⁸

Feyin dağıtılması durumunda yakınlarla, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara hisse verilmesinin gerekçesi ise şöyle beyan buyurulmuştur: “Tâ ki o ganimet yahut mal, sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmaya.” Bu cümle doğrudan doğruya gelir veya kaynak paylaşım prensibi olup, dolaylı olarak malî ve iktisadî açıdan gelir dağılımı usulünü göstermiş olmaktadır. Buna göre zenginlik cahiliye döneminde olduğu gibi yalnız iş başında bulunan zenginler arasında paylaşılmayıp fakirleri de kapsayan bir paylaşıma tabi tutulmalıdır.¹⁰⁹ Yine yukarıdaki ifadelerden hareketle Hz. Peygamber’in veya sonraki devirlerde ulu-l

¹⁰⁶ Haşr, 59/6-7.

¹⁰⁷ Elmalî Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dinî Kur’an Dili**, İstanbul, Emir Yayınevi, 1996, c. VII, s. 446.

¹⁰⁸ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 18; Fayda, “Hz. Ömer ve Fey”, s. 194. Hz. Peygamber döneminde Arabîlere fey ve ganimet paylaşımından Müslümanlarla birlikte çalışmadıklarından dolayı hak verilmediğine dair bir hadis söz konusudur. Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 20.

¹⁰⁹ Elmalî, **Hak Dini**, c. VII, s. 457; Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 273 (T. 246)

emirlerin tasarruflarına bırakılan bu tür malların tasarruf biçimleri de gösterilerek devlet başkanının tasarrufunda sınırsız bir yetkiye sahip olmadığı, ancak tüm topluma mal edilecek şekilde tasarrufta bulunabileceğine işaret edilmiştir. Kamunun ortak malı olmasının yanında eğer bunu bütçe olarak ifade etmek mümkünse oluşturulacak bütçenin yalnız zenginlere değil, fakirlere de kaynak aktarılacak şekilde pay edilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Nadîr Oğullarından elde edilen toprak ve mallar iktibâsı hususunda Müslümanların ne at ne de deve sürdüğü fey malı idi ve Resûlullah'a mahsustu. Hz. Peygamber bu maldan ehlinin bir senelik nafakasını ayırır, kalanını Allah yolunda savaşa hazırlanmak için sarf ederdi.¹¹⁰ Resûlullah bu kaynaktan ihtiyaç sahipleri olarak herkesçe bilinen sadece üç kişiyi yararlandırmıştı.¹¹¹ Burada toprakların dağıtılmasından ziyade elde edilen ürünlerin dağıtılması söz konusu idi.¹¹² Daha önce Benî Kurayza toprakları, onbeş gün süren bir kuşatmadan sonra ele geçirilmesi üzerine Müslümanlar arasında dağıtılmış ve herkes hissesi oranında pay almıştı.¹¹³ Bu konu ile ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgi verilmemesi bazı yazarları buranın da sadece ürünlerinin dağıtıldığı inancına sürüklemiştir.¹¹⁴ Rivayetlerde buranın Hayber toprakları gibi dağıtıldığına dair haberler ise bu inanca destek sağlamaktadır.¹¹⁵

Hayber ve Vâdilkurâ Toprakları: Hudeybiye Anlaşmasından sonra Hz. Peygamber'in bir kısmını savaş, bir kısmını da sulh yoluyla fethettiği Hayber ve çevresinde yer alan köyler ile savaş yapılmaksızın ele geçirilen Vâdilkurâ topraklarındaki uygulamaları fey tartışmalarının diğer bir veçhesini oluşturmaktadır. Hayber topraklarının bir kısmı savaş, bir kısmı da sulh yoluyla ele geçirildikten sonra sulh yoluyla alınan topraklar Hz. Peygamber'e ait sayılmış, zorla alınanlar ise

¹¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Münî' el-Hâşimî, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, nşr; Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990, c. II, s. 58; Belâzürî, **Fütûh**, s. 29; İbn Kudâme, **Muğnî**, c. VI, s. 464, Elmalî, **Hak Dini**, c. VII, s. 447; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 34; Muhammed Hasan Ebû Yahyâ, **Nizâmü'l-Arâzî fî Sadri'd-Devleti'l-İslâmiyye**, Ammân, Dârü Ammâr, 1988, s. 53.

¹¹¹ Elmalî, **Hak Dini**, c. VII, s. 447; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 32; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. II, s. 45.

¹¹² Salih Ahmed Alî, "Muslim Estâtes in Hidjaz in The First Century A.H", Sunum, International Congres of Orientalist, München, 1957, s. 249.

¹¹³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 31.

¹¹⁴ Alî, "Muslim Estâtes", s. 249.

¹¹⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 31.

Hudeybiye’de bulunanlara dağıtılmak üzere fey (ganimet) olarak kabul edilmiştir.¹¹⁶ Hayber halkı şehri terk etmeye razı olmuşken, İbn İshâk’a göre Hz. Peygamber’in teklifi,¹¹⁷ Ebû Dâvûd’a göre Hayber halkından içlerinde yarıcılıkla uğraşanların teklifi¹¹⁸ üzerine kazançlarının yarısını vermek şartıyla kendi arazilerinde yarıcı olarak bırakılmışlardır.¹¹⁹ Hayber’de fey (ganimet) olarak alınan topraklar fiilen bölünmeksizin 36 parçaya ayrılmış, mülkiyetleri devlete hasredilmeksizin gelirleri sefere katılanlar arasında hisseleri oranında paylaştırılmıştır.¹²⁰ Yine benzer şekilde Vâdilkurâ bölgesi sakinleri Hayberliler gibi topraklarında yarıcı olarak bırakılmışlardır.¹²¹

Fedek Arazileri: Hayber fethinden sonra Fedek halkı Hz. Peygamber’e bir elçi göndererek Hayber’deki anlaşma şartlarında bir anlaşma teklif etmişlerdir. Bu istekleri kabul edilmiş ve Fedek arazisi at ve deve sürülmeksizin sulhen fethedilince arazisi fey kabul edilerek Hz. Peygamber’in tasarrufuna geçmiştir.¹²²

Bahreyn ve Hecer Arazileri: Hicretin 8. yılında fethedilen Bahreyn ve Hecer toprakları fey olarak kabul edilmiş, sakinleri topraklarında bırakılmışlardır. Sakinlerinin bir kısmının Müslüman olması dolayısıyla kendilerinden öşür alınmış, geriye kalanlara ise cizye vermeleri şartı getirilmiştir.¹²³

İbn İshâk’a göre Haşr sûresi’nin 6. ayeti, Benî Nadîr topraklarının hassaten Hz. Peygamber’e ait olduğunu göstermektedir. O ise bu toprakların gelirlerini muhacirler ile ensârdan fakir olan birkaç kişiye paylaştırmıştır. Haşr sûresinin devam eden ayetleri ise ehl-i kurâ’dan elde edilen toprakların kuşatma ile ele geçirilmeleri

¹¹⁶ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 34; Taberî, **Târîh**, c. III, s. 19; Hz. Peygamber’e kalan kısımlar beşte bir payları olarak da kabul edilmektedir. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî, Dârü Hicr, 1997, c. VI, s. 295-301. Bu dönemde elde edilen gayrimankullerin fey-ganimet olarak isimlendirilmesi hususunda kaynaklarda bir ikilem söz konusudur.

¹¹⁷ İbn Hişâm, **Sîre**, s. 523.

¹¹⁸ Ebû Dâvûd, **Harâc**, c. III, s. 158 (19-3008).

¹¹⁹ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 38; İbn Sa’d, **Tabakât**, c. II, s. 87; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c. VI, s. 301.

¹²⁰ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c. VI, s. 305.

¹²¹ Hamevî, **Mu’cem**, c. V, s. 345; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c. VI, s. 352.

¹²² İbn Hişâm, **Sîre**, s. 522; Taberî, **Târîh**, c. III, s. 19; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c. VI, s. 295.

¹²³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 92-94 (T); Nasrullah, **Nizâmü’l-Mülkiyyeti’l-Arâzî**, s. 50-52.

nedeniyle Allah’a, Peygamber’ine ve ayette geçen diğer insan gruplarına tahsis edildiğini işaret etmektedir.¹²⁴

Belâzürî’ye göre Hz. Ömer, Resûlullah’ın üç safîsi¹²⁵ olduğu görüşünde idi. Bunlar Benî Nadîr, Hayber ve Fedek mallarıydı. Benî Nadîr toprakları Hz. Peygamber’in acil ihtiyaçları için ayrılmış, Fedek misafir ve yolculara tahsis edilmişti. Hayber topraklarını ikisini dağıtmak, birini de kendisi, ailesi ve fakir muhacirlerin ihtiyaçlarına harcamak üzere üçe ayırmıştı.¹²⁶ Hz. Peygamber zamanındaki söz konusu uygulamalara göre, savaşla elde edilen gayrimenkul ganimet, sulh ile ele geçirilen toprak ve diğer mallar, savaşla elde edilen bazı topraklardan yarıcılıkla alınan kazançlar ve cizye, fey sınırı içinde kabul edilmiştir.¹²⁷

Yukarıdaki açıklamalardan çıkarılabilir ki Hz. Peygamber, verdiği arazi kararlarında, Müslümanların maslahatı kadar eski arazi sahiplerinin durumlarını da gözönüne almıştır. Zira onun hedefi, insanların geçim sıkıntısına düşürülmeden İslâm davetinin kendilerine ulaştırılmasıydı.¹²⁸ Fey ve ganimet ayetlerinin işaret ettiği hükümlerle Hz. Peygamber’in yukarıda sayılan yerlerle ilgili farklı uygulamaları, kendi vefatından sonraki dönemde özellikle teorisyenler ve idarecilerin toprakla ilgili ihtilaflarının da temel kaynağı olmuştur.¹²⁹

1.1.1.2. Râşid Halifeler Dönemi Toprak Rejimi: Fey Kavramının Genişlemesi

Râşid Halifeler döneminde İslâm devleti bir taraftan elde edilen topraklarla sınırlarını genişletirken diğer taraftan askerî, idarî ve yargısal alanda yeni organizasyonlara gitmiş, bu kapsamda malî alanda da yeni örgütlenmelere gidilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu bağlamda ilk kez bu dönemde divanlar oluşturulmuş,¹³⁰ devlet hazinesi kurulmuş, Müslüman olmayanlardan harâc alınmaya başlanmış,

¹²⁴ İbn Hişâm, **Sîre**, s. 514-15.

¹²⁵ Safî, devlet reisinin savaşta elde edilen her türlü ganimetden taksim edilmeden önce seçip aldığı menkul veya gayrimenkul şeydir. Zebîdî, **Tâcû’l-‘Arûs**, c. XXXVIII, s. 428; Bazen de savaşız ele geçen her şey olarak yorumlanmıştır. Belâzürî, **Fütûhu’l-Büldân**, s. 20. (Çevirmenin notu).

¹²⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 29, (T. 20-21); Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 34.

¹²⁷ Fayda, “Hz. Ömer ve Fey”, s. 197-198.

¹²⁸ Nasrullah, **Nizâmü’l-Mülkiyyeti’l-Arâzi**, s. 50.

¹²⁹ Fayda, “Fey”, **DİA**, c. XII, s. 511.

¹³⁰ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 209.

devletin gelirlerinde kapsam ve çeşitlilik itibariyle genişleme yaşanmıştır.¹³¹ Yine fetihler sırasında elde geçirilen ganimetlerle, fetihlerden sonra bu topraklarda yaşamaya devam eden insanlardan alınmaya başlanan vergiler, İslâm Devleti'nin temel gelir kaynakları arasında yer almış ve devletin gelirlerindeki büyük artışların esasını oluşturmuştur. Bu dönemde fey kaynakları çeşitlenmiştir. Fey gelirlerine daha net olarak cizye, toprakların sahiplerinin elinde bırakılması karşılığında elde edilen harâc, yabancıların ticari işlemlerinden alınan uşûr de dâhil edilmiştir.¹³²

Hız. Peygamber dönemindeki toprak rejimi, Hız. Ebû Bekir döneminde büyük değışikliklere uğramamıştır. Hız. Ebû Bekir Fedek arazisini Hız. Fatma'ya vermeyi reddetmiş ve devletleştirmiştir.¹³³ Hız. Âişe'den Bi'ru Hacer arazisini Müslümanlara iade etmesini istemiştir.¹³⁴ Bu şekilde fey toprakların bütün Müslümanların ortak malı olduğu teori ve pratikte bir kez daha teyit edilmiştir. Bu dönemde ele geçirilen fey toprak ve cizye gelirlerinin dağıtımında eşitlik ilkesi gözetilmiştir. Kurumsallaşmanın ilk adımları da bu şekilde atılmaya başlanmıştır.¹³⁵ Sürekli olarak artan topraklardan elde edilen fey gelirlerinin toplumda zengin-fakir, hür-köle, ayrımı yapılmaksızın eşit olarak dağıtılması fikri temel bir prensip olarak kabul edilmiştir. Hız. Ebû Bekir'e göre küçük büyük, az çok ne varsa hepsi Müslümanlara ait birer feydi. Kendisi ve ailesinin fey üzerinde hiçbir hakkı yoktu.¹³⁶ Hız. Ebû Bekir gelirlerin dağıtımıyla ilgili hususlarda kendisini bir vasî olarak görmüş ve ekonomik eşitlik fikrine inanmıştır.¹³⁷ Hız. Ebû Bekir'in bu politikası iki yıllık dönemde ekonomik rejimin önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.

Esas olarak fey kavramının siyasal bir boyut ve anlam kazanması, Hız. Ömer zamanında fethedilen topraklar ve bu topraklardan elde edilen menkul-gayrimenkul malların paylaşımı konusundaki tartışmalar sırasında ortaya çıkmış ve sistemin

¹³¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 51-52; Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", **DİA**, c. IX, s. 378.

¹³² Fayda, "Hız. Ömer ve Fey", s. 194.

¹³³ Belâzûrî, **Fütûh**, s. 40; Buhârî, **Meğâzî**, 14, 38; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V. s. 302; Fedek arazisiyle ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Hüseyin Algül, "Fedek", **DİA**, c. XII, s. 294-95; Şia kaynaklarında Fedek arazisinin Hız. Fatimâ'ya tahsis edilmesi ile ilgili bkz. Moshe Gil, "The Earliest Waqf Foundations", **JNES**, c. 57, sy. 2 (Apr., 1998), s. 139.

¹³⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 145.

¹³⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 137; Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 136; Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", **DİA**, c. VI, s. 90-94.

¹³⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 143-44.

¹³⁷ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 336 (T. 295); Ebû Bekr b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Velîd el-Fahrî et-Turtûşî, **Sirâcü'l-Mülûk**, Mısır, Matbûatü'l-Arabiyye, 1872, s. 133.

temeline yerleşmiştir.¹³⁸ Bu açıdan Hz. Ömer dönemi, fey kavramının kendinden önceki döneme göre daha belirgin olarak anlam kazandığı, feyin hem yaşayanların hem de gelecek nesillerin hakkı olduğunun tespit ve teyit edildiği dönemdir. Bu dönemde fethedilen toprakların ümmetin ortak mülkü, elde edilen vergi gelirlerinin ise bütün Müslümanların ortak faydasına kullanılması artık herkesçe kabul edilen bir prensip haline gelmiştir.¹³⁹ Merkezî bölgelerdeki fütuhatin büyük çoğunluğu bilhassa Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Ele geçirilen toprakların feye tahvil edilmesi ve böylelikle ganimet hukukunun terk edilerek devletin ilk hak sahibi olarak ortaya çıkması yine onun döneminde olmuştur. Onun bu politikaları tebâyı bir taraftan vergi mükellefi yaparken, diğer taraftan çeşitlenen ve artış gösteren gelir kaynakları hem halkı rahatlatmış hem de maaş olarak verilen ücretler sayesinde devleti ordu karşısında kuvvetlendirmiştir.¹⁴⁰

Hz. Ömer'in topraklara olan yaklaşımını iki aşamada ele almak gerekmektedir. İlk dönemde Hz. Ömer, Irak ve Sevâd gelirlerinin dağıtımı konusunun gündeme gelmesine kadar menkul-gayrimenkul ganimetlerin insanlar arasında paylaşımı konusunda Hz. Ebû Bekir ile aynı görüşte idi. Hatta savaşa katılmaları karşılığında Büceyle kabilesine Sevâd topraklarının dörtte birini vermişti.¹⁴¹ Ebû 'Ubeyd'in verdiği bilgilere göre Hz. Ömer, başlangıçta Sevâd arazisini Müslümanlar arasında paylaşmak amacıyla ölçümler yaptırarak kişi sayılarını tespit ettirdi. Kendisine her Müslümana üç çiftçinin (ulûc) düştüğü haberi verildi. İstişare ihtiyacı açık olduğundan bu haberin gereğini hemen uygulamayarak bir süre için arazi ve çiftçilerin kendi yerlerinde kalmasını istedi.¹⁴² Bu kararında halifeyi iki cepheden gelen ve kendisinden görüşü sorulan olayların etkilediği görülmektedir. Bunların birincisi Sa'd b. Ebî Vakkâs, diğeri ise Muâz b. Cebel'di. Irak kuvvetleri komutanı olan Sa'd, elde ettiği arazilerin ve ganimetlerin çokluğu

¹³⁸ Mustafa Demirci, "İlk Devir İslâm Tarihinde "Fey" Kavramının Gelişimi Bağlamında İktisadi Kaynakların Paylaşımı Tartışmaları", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, cilt: 16, sy. 4, 2003, s. 597.

¹³⁹ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 183-184; Hâmid Muhammed Hâdî eş-Şerîf, **Ahvâlü Gayrimüslimîn fi Bilâdi Şâm hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Emevî**, Ammân, Dârü'l-Yazûrî el-İlmiyye, 2007, s. 91.

¹⁴⁰ Wellhausen, **Arap Devleti**, s. 15.

¹⁴¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 40; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 43. Hatta söz konusu kabile buraları üç veya dört sene kadar ekip biçmişti. Beyhakî, **Sünen**, c. IX, s. 227.

¹⁴² Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 74; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 232; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 40. Hamîdullah, **Vesâik**, (321-322 nolu belgeler); Beyhakî, **Sünen**, c. IX, s. 226; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 78.

karşısında halifeye danışma ihtiyacı hissetmişti. Hâlbuki kendisi toplumun önde gelen bir ferdi olarak bu tür ganimetlerin o güne kadar paylaştırıldığını bilmekteydi. Hatta halifenin Büceyle kabilesine olan tasarrufundan da haberdardı. Bu danışma ihtiyacının arkasında fatihlere düşen payların yüksek olması, bunun onları birer toprak ağasına dönüştürme ihtimali, bu kararı tek başına alma sorumluluğunu taşımak istememesi, eski toprak sahibi olan çiftçiler ve dihkânların zor durumda kalmaları gibi diğer muhtemel sebepler vardı.¹⁴³ Yine araziyi taksim etmek niyetiyle Câbiye'ye giden Hz. Ömer'e Muâz b. Cebel, eğer araziyi taksim ederse hoşlanmayacağı şeylerin ortaya çıkacağını, büyük ve verimli arazi parçalarının ganimet sahiplerinin tekelinde kalacağını, daha sonra mülkün verasetle tek bir erkek veya kadına geçeceğini, İslâm'a hidâyet ve hak yolu olarak uyacaklara bir şey kalmayacağını, başka bir çözüm yolu bulmasını önermişti.¹⁴⁴

Fethedilen toprakların ve gelirlerinin sürekli artmasıyla birlikte bunların nasıl bir dağıtıma tabi tutulacağı konusu Hz. Ömer'in zihnini meşgul etmeye başlamıştı. Önde gelen arkadaşları ve halkla istişarelerde bulunma ihtiyacı hissetti. Toprak paylaşımı halk arasında tartışılan bir konu haline gelmiş olmalı ki sahâbî arasında iki farklı eğilim belirmişti; Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm, Habbâb b. Eret ve Bilâl b. Rebâh'ın temsil ettiği grup,¹⁴⁵ Sevâd'ın kılıçla fethedildiğini, bu yüzden Hz. Ömer'den Resûlullah'ın Hayber'i taksim ettiği gibi taksim etmesini isterken,¹⁴⁶ Hz. Ömer başta olmak üzere Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha ve Abdullah b. Ömer gibi önde gelen sahabiler ise fethedilen arazilerin dağıtılmayıp ümmetin feyi olarak kalmasının daha doğru olacağı görüşünde idiler.¹⁴⁷ Her iki tarafın savları için de Hz. Peygamber döneminde örnekler vardı. Hz. Ömer'in önünde Hayber, Fedek ve Benî Nadîr örnek uygulamalarından birini tercih etme hakkı vardı. Müzakerelerin ne kadar sürdüğü bilinmemekle beraber bu, iki taraf arasında büyük bir ihtilafa yol açmadı.¹⁴⁸

¹⁴³ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 78.

¹⁴⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 137; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 233; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 74; İbn Receb, **İstihrâc**, s. 16.

¹⁴⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 35.

¹⁴⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 264.

¹⁴⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 34; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 44; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 186; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 231; Ayrıca bkz. TH. W. Juynboll, "Fey", **İA**, c. IV, s. 384.

¹⁴⁸ Habîb Cinhâbî, "İşkâliyyetü Mülkiyyeti'l-Arz fi Sadri'l-İslâm", **Dirâsâtü Târîhiyye**, Dimaşk 1990, sy. 35-36, s. 220; Başka haberlere göre Hz. Ömer danışma işini iki grup halinde

Yahyâ b. Âdem'e göre belli bir düşünme ve tartışma süresi sonunda Hz. Ömer, "Toplanın bakalım, bu mal kimin hakkıdır, konuşalım" diyerek onları toplanmaya, konuyu müzakereye çağırdı. İnsanlar toplandığı zaman Hz. Ömer, Allah'ın kitabından bazı ayetler okuduğunu, bunların kendisini tatmin ettiğini söyleyerek bu ayetleri toplanan cemaate de okudu. Okuduğu ayetler Haşr sûresi'nin ilgili ayetleriydi. Önce, "Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın Peygamber'ine verdiği fey"¹⁴⁹ "Fakir muhacirler içindir" ifadesi ile biten (Haşr 59/8) ayetin sonuna kadar okudu. İkinci olarak, "Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar..."(Haşr, 59/ 9) ayetini, son olarak da, "Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma!" (Haşr 59/10) ayetini okudu ve iknâ olmuş bir eda ile, "Köle bir kişi müstesna, tek fert dışarda kalmamak üzere, bu malda bütün Müslümanların hakkı vardır"¹⁵⁰ buyurdu. Hz. Ömer, son okuduğu ayetin Hz. Peygamber döneminde olmasa bile ileriye dönük olarak gelecek nesilleri yani tüm Müslüman toplumu işaret ettiği kanaatindeydi.¹⁵¹ Bu kanaatle Hz. Ömer'in, "Hiçbir Müslüman yoktur ki feyde nasibi olmasın, San'a dağlarındaki bir çobanın bile"¹⁵² anlamındaki sözü aynı anlayışın ifadesiydi. Bu anlayışa ulaşması onun ikinci döneminin başlangıcıydı. Araplar'ın zirai bir toplum olmamaları bu karara karşı bariz bir tepki doğmamasını da sağladı.

Hz. Ömer, söz konusu anlayışının toplumda kabul edilmesiyle birlikte savaş meydanlarından gelen benzer yöndeki suallere de yukarıdaki kararı bildirmiştir. Irak bölgesi komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın elde edilen gelirlerin ve toprakların nasıl

gerçekleştirmiştir. Önce yukarıda isimleri sayılı Muhacirundan olan kişilerle iştişare etmiş, ardından beşi Evs beşi de Hazreç'ten olan on kişi ile iştişarede bulunmuştur. Her iki toplantıda da aynı fikirleri ifade etmiştir. En büyük itirazlar Muhacir grubundan gelmiştir. Abdülvehhâb Hallâf, **es-Siyâsetü'l-Şer'iyye fî'ş-Şuûni'l-Düstûriyye ve'l-Hâriciyye ve'l-Mâliye**, Dârü'l-Kalem, 'y.y', 1988, s. 113-114.

¹⁴⁹ Haşr, 59/7

¹⁵⁰ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 41; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 44; Kudâme b. Câfer; **Harâc**, s. 207.

¹⁵¹ Hişâm el-Ceîd, **el-Kûfe: Neş'etü'l-Medîneti'l-Arabiyye el-İslâmiyye**, Kuveyt, nşr. Cemâatü'd-Dırâsâti'l-Arabiyye, 1986, s. 78.

¹⁵² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 227; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhim el-Absî el-Kûfî, **el-Musannef**, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, , Riyad, nşr. Mektebetü'r-Rüşd, 1988, c. VI, s. 466, İbn Kudâme, **Muğnî**, c. VI, s. 454.

dağıtılacağı hususundaki mektubuna yazdığı cevapta, gelen mektupta askerlerin elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın fey olarak ihsan ettiği şeyleri kendileri arasında taksim etmek istediklerini anladığını, mal, hayvan ve eşya olarak savaşçıların celbettikleri ganimetlerin kendilerine taksim edilmesi, buna karşılık arazi ve su kaynaklarının işleyicilerine bırakılması ve bundan elde edilecek harâc gelirlerinin de bütün Müslümanların atıyyelerine dâhil edilmesini emretmiştir. Hz. Ömer arazi ve nehir kenarlarının hazırda olanlara dağıtılması durumunda ileride ganimeti bol yeni memleketlerin fethedilememe ihtimalini de hesaba katarak sonradan gelecek nesillere bir şey kalmayacağı kaygısındaydı.¹⁵³ Ayrıca sınırların korunması, yetim ve kimsesizlerin doyurulması da devlete ait bir görevdi ve bunlar masraf gerektiriyordu. O bu yüzden muhârip Müslümanlar ve gelecek nesiller için fey olmak üzere işçileriyle birlikte araziye tutmayı, araziler için harâc, fertler için ise cizye tayin etmeyi planladı.¹⁵⁴ Ebû Yûsuf'un değerlendirmesine göre arazilerin fethedenlere dağıtılmaması yönündeki bu görüşü ve buna ayetlerden istidlâl ederek ulaşması, Allah'ın kendisine olan bir lütfudur. Yine arazilerden vergi alınması ve bu vergilerin halka ve diğer kamu menfaatlerine harcanması tüm cemiyeti içine alan bir hayırdır.¹⁵⁵

Hz. Ömer'in temel amacı, fethedilen toprakları fey topraklar yapmak, bu arazilerin Müslümanlar var olduğu müddetçe bir nesilden diğer nesile aktararak sürekli bir yaşam kaynağı olmasını sağlamaktı.¹⁵⁶ Ayrıca arazilerin dağıtılması ve Arap aristokrasisi arasında özel mülkler haline gelmesi, vergi gelirlerinin azalmasına yol açabilecekti. Malum olduğu üzere öşrî topraklardan 1/10 oranında vergi geliri sağlanırken harâcî topraklardan 1/4, 1/3, hatta 1/2 oranında vergi geliri elde edilebilmekteydi.¹⁵⁷ Kaldı ki öşrî arazilerden elde edilen gelirlerin harcanacağı yerler sınırlıydı ve Kur'an'da belirlenmişti. Bu sınırların dışına çıkmak mümkün değildi. Hz. Ömer bu uygulamasıyla malî ve ekonomik açıdan da devlete önemli kaynak girdileri sağlamış olmaktaydı.

¹⁵³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 35; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 190, 191; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 231-232, Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 45-46, Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 74; Beyhakî, **Sünen**, c. IX, s. 226.

¹⁵⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 35; Abdülvehhâb Hallâf, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 113.

¹⁵⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 36.

¹⁵⁶ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 140.

¹⁵⁷ Âtîf Rehhâl, **Târîhu Biladi'sh-Şâm el-İktisâdî fi'l-Asri'l-Emevî**, Beyrut, Baysan, 2000, s. 110.

Hız. Ömer'in kuvvet yoluyla fethedilen Sevâd ve Mısır topraklarını Hayber'deki uygulamaya aykırı bir biçimde dağıtmadan eski sahiplerinin elinde bırakması, Hız. Peygamber'in sünnetine kısmi bir aykırılık teşkil etmekteydi. Bunun hukukî anlamda bir açıklamasının olması gerekirdi. Bu konuya açıklama getirenlere göre Hız. Peygamber Enfâl sûresinin 41. ayetine göre amel etmiş, Hız. Ömer ise yine Haşr sûresinin ilgili ayetlerine göre çıkarsamada bulunmuş ve her iki uygulama da ayetlere dayandığı için aralarında bir çelişki doğmamıştır. Zaten devlet başkanına toprakların paylaşım şeklini belirleme yetkisi verilmiş olmasıyla farklı bir yöntem uygulaması da benimsenmiş olmaktadır.¹⁵⁸ Ancak konu analiz edildiğinde görülecektir ki Hız. Ömer'in burada uyguladığı sistem karma bir sistemdir. Toprakların mülkiyetini devlete almakla Fedek ve Benî Nadîr arazilerindeki usulü örnek alırken, gelirlerinin dağıtılmasına karar verirken de Bahreyn ve kısmen Hayber örneğini takip etmiştir. Cizyeye ek olarak harâc vergisi koymuştur. Ancak her durumda topraklar hususunda ganimet hukukunu uygulamamıştır. Hız. Ömer, ganimet ve fey ayetlerini birlikte yorumlarken fey kelimesinin menkul mallar hâric olmak üzere ele geçirilen bütün arazileri kapsadığı, dolayısıyla hükmün genişlediği sonucuna varmıştır.¹⁵⁹ Dolayısıyla Hız. Ömer, menkul mallardan oluşan ganimetleri, gayrimenkul ganimetlerden ayrı mütalaa ederek ikisi arasında bir ayırım yapmıştır. Bu yaklaşımı sonucunda ikinci bir ictihatta bulunarak, savaşla ele geçen yani ele geçirilmek için at ve deve sürülen toprakları fey kapsamına dâhil ederken fey kavramını, hem sulh ile hem de zorla ele geçirilen toprakları ihata edecek şekilde anlamlandırmıştır.¹⁶⁰ Yani feyi, anve ve sulh topraklar bağlamında gayrimenkul ganimetleri kapsayacak şekilde yorumlamıştır.¹⁶¹

Bu sonuca binaen devletin temel gelir kaynağı fey'in içeriği şu gelirlerden oluşmuştur:

- 1- Baş vergisi cizye.
- 2- Kuvvet yoluyla alınan toprakların harâcı (task).
- 3- Sulh ile elde edilen toprağın itâvesi.

¹⁵⁸ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 74.

¹⁵⁹ Fayda, "Fey", **DİA**, c. XII, s. 511-513.

¹⁶⁰ Demirci, "İlk Devir İslâm Tarihinde Fey", s. 598.

¹⁶¹ Taberî, **Tefsîru't-Taberî**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî, I-XXVI, Kahire, nşr. Dârü Hicr, 2001, c. XXII, s. 512-513.

4- Savâfî arazilerin geliri.

5- Ticaret vergisi uşûr.¹⁶²

Hız. Ömer'in fethedilen toprakları ümmetin ortak malı yapan, bireylerin bu topraklar üzerinden özel mülkler edinmesini engelleyen fey politikasında toplum kesimleri arasında hiçbir ayırım yapılmamaktaydı. Fey gelirlerinin paylaşımı konusunda köleler ve hicret etmemiş bedeviler hariç tüm halk eşit durumdaydı.¹⁶³ Ancak bu eşitlik farklı bir anlayış ve düzlemde gerçekleşiyordu. Hız. Ömer, fey gelirlerini insanların İslâmiyetteki öncelikleri ve Hız. Peygamber'e olan yakınlıklarına göre dağıtmaktaydı.¹⁶⁴ Bu, Hız. Ebû Bekir'in eşitlikçi anlayışının terki olsa da toplum nezdinde kabul edilebilir bir uygulama olarak görülmekteydi. Bu politika Hız Osman döneminde de sürdürülmüş,¹⁶⁵ ancak bu dönemde yeni paydaşlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Devlet politikası olarak yürütülen ve teşvik edilen göç¹⁶⁶ ve fetihlerin yavaşlaması, bir taraftan şehirlerde karmaşa yaratırken diğer yandan yeni yeni ortaya çıkan aristokrasi ve halk yığınları arasında da gerginliklere¹⁶⁷ ve pretestolara¹⁶⁸ yol açmıştır. Bu yeni gruplar ekonomik politikaları sorgular hale gelmiş ve sosyal refahtan daha fazla pay istemeye başlamış,¹⁶⁹ feyin şehirlere hicret etsin etmesin bütün Müslümanların ortak mülkü olduğu fikrini savunmuşlardır.¹⁷⁰

Hız. Osman, "el-Mülûkiyye" denen ve Sevâd'ın en verimli topraklarını oluşturan savâfî arazilerden kullanılmadığı görülen bir kısmını Kûfe ve çevresinde yerleşik bazı kabile ileri gelenlerine iktâ olarak vermeye karar vermiştir. Hız.

¹⁶² Abdülvahhâb Hallâf, **es-Siyâsetü'l-Şer'iyye**, s. 109; Demirci, "İlk Devir İslâm Tarihinde Fey", s. 598; Fayda, "Fey" **DİA**, c. XII, s. 511-513.

¹⁶³ Fayda, "Fey", **DİA**, c. XII, s. 511-513; İbn Kudâme, **Muğnî**, c. VI, s. 465.

¹⁶⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 432 (T.515); Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 52; Turtûşi, **Sirâcü'l-Münîr**, s. 133; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 214, 225; İbn Kudâme, **Muğnî**, c. VI, s. 465.

¹⁶⁵ İbn Kudâme, **Muğnî**, c. VI, s. 465.

¹⁶⁶ Şeybânî, **Şerhu's-Siyeri'l-Kebir**, c. I, s. 94-95; Taberî, **Târîh**, c. I, s. 2414.

¹⁶⁷ Mahfuz Söylemez, "Hız. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi: Kûfe Örneği", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyât Fakültesi Dergisi**, 2003/1, s. 64-65.

¹⁶⁸ Wellhausen, aslında Hız. Osman'a karşı yükseltile bu protestonun, her ne kadar Hız. Muhammed tarafından ortaya konan hazine menfaati politikasına uygun olsa da, fey'i ordunun elinden alarak, devlete vermiş olan Ömer'e karşı olduğunu söyler. Bu kızgınlığın Ömer devrinde değil de önce Osman zamanında uyanmış olmasını, halifenin yumuşak olan şahsiyetine bağlar. **Arap Devleti**, s. 21.

¹⁶⁹ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 231.

¹⁷⁰ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 271 (T. 247). Bu dönemde hicret etmek İslâm toplumundaki savaşçı sayısının artırılması için zaruri bir siyasetti. Bâdiyede kalmak hoş görülmemekteydi. Kalanlara atâdan bir pay yoktu. Dûrî, "el-İslâm ve İntişârü'l-Lügati'l-Arabiyye ve't-Te'rîb", (**Evrâk**), c. IV, s. 117.

Osman'ın bu kararı ile özellikle Kûfeliler meseleyi takiple dağıtımdan pay alma yarışı içine girmişlerdir. Çünkü söz konusu yerler sulak bölgelerde bulunmakla gözde arazilerdendi.¹⁷¹ Yine Hz. Osman döneminde devam eden göç nedeniyle önde gelen sahâbîler, arazilerini satarak yüksek meblağlarda gelir elde etmişlerdi. Bu bağış ve iktâların yanında Ümeyye Oğullarına tanınan diğer imkânlar, Hz. Osman'a karşı akraba ve arkadaşlarını kayırıyor algısının yayılmasına yol açmıştır.¹⁷² Nitekim muhalifler, Hz. Osman ile Irak valisinin Sevâd arazisine bakış açılarını beğenmemiş, onların Kureyş'i ve önde gelen bazı isimleri önceleyen yaklaşımlarını sakıncalı bularak iktidara karşı harekete geçilmesi hususunda Kûfeliler'i teşvik etmişlerdir.¹⁷³ Nitekim söz konusu sebepler Hz. Osman'nın şehit edilmesi ile sonuçlanan isyanın temel dayanak noktalarından biri olmuştur.

Hz. Osman döneminde ümmetin yani halkın feyi anlayışından devletin feyi anlayışına geçiş yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴ Bu anlamda Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın politikaları arasında halkın malı ile devletin malı tercihinde bir anlayış farklılığı doğduğu görülmektedir. Hz. Ömer, feyin sahibi olarak toplumu ön plana çıkarmakta, savâfiyi rakabeleri olmasa da gelirleri bakımından gazilerin ortak mülkü kabul etmekte iken, Hz. Osman ise devleti ön plana çıkararak feyi devlete mal etmiş, kendisini de devlet başkanı sıfatı ile bunların hâmisî olarak görmüş, bu malları devletleştirmiştir.¹⁷⁵ Böylelikle Hz. Osman döneminde feyin paylaşımı konusunda yönetici kadroların temsil ettiği "asabiyetçi" eğilim, ordugâh şehirlerdeki kabile reislerinin önderlik ettiği "kabileci-ganimetçi" eğilim ve Medine'deki ashabın çoğunluğunun öncülük ettiği "eşitlikçi-İslâmî" eğilim birer baskı grubu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷⁶ Her ne kadar fethedilen araziler ümmetin ortak mülkü kabul edilerek sahiplerinin ellerinde bırakılsa da toprakların yönetilmesi ile ilgili yetkili tek güç Medineliler, diğer bir deyişle Kureyşliler olmuştur.¹⁷⁷

¹⁷¹ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 113; Jurius Banaji, "Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion", Eser: **Money, Power And Politics**, ed: John Haldon, USA, 2010, s. 169.

¹⁷² M. J. Kister, "Land Property And Jihad; A Discussion of Some Early Tradition", **Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)**, s. XXXIV, s. 306.

¹⁷³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 32.

¹⁷⁴ Dûrî, "Mâlikü'l-Arz ve'l-Muzârî' fî Sadri'l-İslâm", **İctihâd I**, Beyrut, 1988, s. 332-34.

¹⁷⁵ Demirci, "İlk Devir İslâm Tarihinde "Fey""", s. 601.

¹⁷⁶ Demirci, "İlk Devir İslâm Tarihinde Fey", s. 602.

¹⁷⁷ Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 27-28.

1.1.1.3. Emevîler Dönemi: Fey Anlayışındaki Değişim

Hz. Osman döneminde giderek daha fazla mensubuyla devlet içinde görünür hale gelen ve elde ettikleri valiliklerde idarî, siyasî, malî ve dinî alanların bütününde tek başlarına geniş salâhiyetler kullanarak güç temerküzü sağlayan¹⁷⁸ Ümeyyeoğulları, fitne savaşları sonrasında sistem içinde daha da güçlenerek Emevî saltanatının kurulmasına giden yolu açmışlardır. Saltanat sisteminin kurulmasıyla iktisadî kaynakların paylaşımı meselesi İslâmî bir hassasiyetle yürütölmekten ziyade iktidarı ele geçirenin fazlasıyla istifade ettiğı bir araca dönmüşdür.

Hz. Osman döneminde başlayan feyin devlete mal edilme süreci, hilafetten saltanata geçiş aşamasındaki iktidar anlayışına paralel olarak değışerek gelişmiş, siyaseten ulü'l-emr kavramına¹⁷⁹ meşruiyet kaynağı olarak özel bir vurgu yapılarak halkın iktidarından devletin iktidarına geçilmiştir.¹⁸⁰ İktidar sahipleri feyi, dolayısıyla toprakları büyük oranda tekelleştirerek tek başlarına tasarruf eder hale gelmişlerdir. Fey bu dönemde önceki dönemlerden farklı olarak sürekli devlet lehine, halkın aleyhine gelişen ve kurumsallaştıkça belli sınıfların tekeline açık hale gelen bir yapıya evrilmiştir.¹⁸¹

Emevîler dönemindeki fey anlayışının tezat bir biçimde kurumsallaştıkça sapan bir eğilim göstermesinde hilafetten saltanata geçilmesinin sebep olduğı siyasî bir eğilimin yanında sosyal ve iktisadî dönüşümlerin payı olduğı da aşikârdır. Muâviye dönemiyle birlikte daha önce askeri seferlerden elde ettikleri gelirlerle beslenen eski askerî sınıf ve aileleri, söz konusu gelirlerin azalmasıyla başka kaynak arayışına başlamışlardır. Bazıları halen yabancıların ellerinde bulunan topraklardan elde edebilecekleri gelirlerin cazibesıyla onlarla yarış halinde tarımsal faaliyetlere ve topraklar üzerinde yeniden bir paylaşım arayışına girmişlerdir.¹⁸² Benzer biçimde göç

¹⁷⁸ Necde Hammâş, *eş-Şam fî Sadri'l-İslâm; mine'l-Feth hattâ Sukûdi Hilâfeti Benî Umeyye*, Dımaşk, Dâri Tullâs li'd-Dirâsât ve't-Terceme, 1987, s. 233.

¹⁷⁹ Nisa, 4/59.

¹⁸⁰ Bu dönemde Halîfetü Resûlullâh ifadesi yerine Halîfetullâh ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Emevîler'in paraların üzerine bastırıldığı bu ifade halifeleri Resûlullâh'ın temsilcisi olarak kabul eden geleneksel hilafet anlayışıyla bağdaşmamakta idi. Bu ifadeden Emevî halifelerinin kendilerini direk olarak Allah'ın temsilcisi olarak gördükleri ve iktidarlarını kimseyle paylaşma taraftarı olmadıkları sonucu çıkmaktadır. Hawting, *The First Dynasty of Islam*, s. 13.

¹⁸¹ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya, Öykü Yayınevi, 2005, s. 151-153.

¹⁸² Petra M. Sijpesteijn, "Landholding Patterns in Early Islamic Egypt", *Journal of Agrarian Change*, Vol. 9, No. 1, January, 2009, s. 129.

ederek şehirlere yerleşen halklar, bir taraftan kabile kavram ve değerlerini kullanırken, diğer yandan zamanla şehirlilere özgü hakları kullanan yerleşik toplumlar haline gelmeye başlamışlardır. Bu dönüşümde başrolü daha önce şehirlerde yaşamış ve oradan göç etmiş Araplar oynamış, ticarete başarılı olmaları nedeniyle askerî işlere ağırlık veren diğer kabile üyelerine göre toprağın mülkiyet ve önemini daha hızlı kavrayarak onu elde etmeye yönelmişlerdir. Bu durum onların harâcî ve savâfî arazilere el koyma, sahipsiz arazileri ihyâ ederek sahiplenme teşebbüsüne yöneltmiştir.¹⁸³

Emevîler yeni fethedilen ülkelerdeki toprakların iktâ ve ihyâ edilmesi işinde kendilerinden önceki Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının kraliyet uygulamalarını örnek almışlardır.¹⁸⁴ Zira önceki dönemde Irak, Mısır ve Şam'da geniş alanlar kraliyet ailelerinin, asillerin ve devlet önde gelenlerinin ellerinde bulunuyordu. Sonradan savâfî olarak adlandırılacak olan araziler ise kraliyet ailesine ve mâbetlere tahsis edilmişti. Çiftçilerin bir kısmı muktâların hizmetinde aşağı bir statü içinde bulunuyordu. Bizans'ta çiftçinin toprağı terk etmesine izin verilmediği gibi toprakla birlikte alınıp satılıyordu.¹⁸⁵ Tam olmasa da benzer bir anlayış dönem dönem Emevî politikalarında ve valilerine gönderdikleri talimatlarında görülmektedir. İskenderiye ve köylerinin kuvvet yoluyla fethedildiğini kabul eden Emevîler, Mısır halkı üzerindeki vergileri istedikleri kadar artırabileceklerini düşünüyorlardı.¹⁸⁶ Amr b. Âs, Mısır'da ne miktar cizye verileceğini soran Ehnâ emirine, "Yerden tavana boşluk dolusu para versen bile sana ne miktar cizye vereceğini söylemem. Siz ancak bizim bir hazinemizsiniz. Çoğa gerek duyarsak çok, aza muhtaç duyarsak az alırız" demiştir.¹⁸⁷ Amr b. Âs'ın bu sözleri toprakların dağıtımı ve üzerinden alınacak vergiler konusunda takdirin tamamen devletin elinde olduğu, buna tebânın müdahale edemeyeceği anlamına gelmektedir. Onun bu sözleri Saîd b. Âs'ın Sevâd'ın

¹⁸³ Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 32.

¹⁸⁴ Mehmet Azimli, **Halifelik Tarihine Giriş**, s. 151.

¹⁸⁵ Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 32.

¹⁸⁶ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 238.

¹⁸⁷ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 180; Makrîzî, **Hıtat** c. I, s. 146; Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, çev: Necdet Gök, II. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, c. II, s. 327.

Kureyş'in bahçesi olduğunu iddia ederken söylediği, "İstedığımızı alır, istemediğimizi bırakırız" sözlerine benzemektedir.¹⁸⁸

Emevî valileri, devletin elindeki feyin ancak itaat eden halkın hakkı olduğunu, bunu da kendilerinin belirleyeceğini söyleyerek onları tehdit ediyorlardı. Böylece halkı maişet baskısı altında tutarak itaat altına almaya çalışmaktaydılar. Muâviye'nin bazı konuşmalarında bu yönelimi ifade eder ifadeler rastlanmaktadır. Bir hutbesinde, "Ey insanlar, mal bizim malımız, fey bizim feyimizdir. Kime istersek ona veririz. Kimi istemezsek ondan men ederiz" derken,¹⁸⁹ Muâviye'nin bu yaklaşımını teyid eder tarzda diğer konuşma ise Medine Valisi Mervân b. Hakem tarafından yapılmıştır. Mervân, "Mal emîrû'l-mü'minîne aittir. İstedigine paylaştırır, istediğini bundan men eder, ne yaparsa yaptığında doğru yapar", demiştir.¹⁹⁰ Ziyâd b. Ebîh'in Basra'ya vali olarak atandığında halka yaptığı konuşmada söylediği sözler, dönemin fey anlayışını en iyi yansıtan örneklerden biridir. Ziyâd, "Ey insanlar! Biz sizlerin yöneticileri ve koruyucuları olduk. Sizleri Allah'ın verdiği otorite ve bize ihsan ettiği feyle yönetiyoruz. Bu yüzden istediklerimiz konusunda bize borçlusunuz. Tayin edildiğimiz konuda ise biz size borçluyuz. Bizim adaletimiz ve feyimize karşın sizin bağlılığınız"¹⁹¹ ifadelerini kullanmıştır. Ziyâd, Meysân¹⁹² ve Destümeysân¹⁹³ halkından bir grubun gelerek, "Basra bizim toprağımız. Buradan toplanan feyi sadece bize harca" demelerine kızmış ve onları huzurundan kovmuştur. Böylelikle feyin kullanımı konusunda yetkinin kendi elinde olduğunu göstermiştir.¹⁹⁴ Bu ve buna benzer örnekler Emevîler'in eski Sâsânî ve Bizans toprak sistemlerini, vergi idaresini ve kavramlarını kendilerine göre yeniden formüle ederek sahiplenmek istediklerini

¹⁸⁸ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 323.

¹⁸⁹ Muâviye bu söylemini iki cuma peş peşe tekrarlayıp cevap alamayınca üçüncü hutbesinde birkez daha ifade etmiş, bu defa bir itirazla karşılaşmıştır. Bir adam "Ey Muâviye asla! Mal bizim malımız, fey bizim feyimizdir" diyerek karşı çıkmıştır, Muâviye ise söz konusu adama, "Beni ihyâ etti diyerek" övgüde bulunmuştur. İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. XXV, s. 50-51.

¹⁹⁰ İbn Bekkâr, **Cemheretü Nesebi Kureyş**, s. 357.

¹⁹¹ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 75, Morony, **Iraq After Muslim Conquest**, Princeton University Press, New Jersey, 1984, s. 34.

¹⁹² Basra'nın aşağı taraflarında kalan bir beldedir. Sem'ânî, **Ensâb**, c. XII, s. 524.

¹⁹³ Vâsıt ile Ahvâz arasında kalan ve Ahvâz'a daha yakın olan bir bölgedir. İbn Abdülhak, İbn Şemâil el-Katî el-Bağdâdî, **Merâsidü'l-İdlâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bekâ'**, Beyrut, Dârü'l-Ceyl, 1991, c. II, s. 526.

¹⁹⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 195.

göstermektedir. Bu anlamda Emevîler’ce takip edilen toprak rejimlerinin göreceli olarak Neo-Sâsânî ve Neo-Bizans rejimler oldukları iddia edilmektedir.¹⁹⁵

Emevîler dönemindeki fey anlayışında meydana gelen değişimleri yansıtan en net örnekler, savâfî, ölü ve harâcî arazilerin sahiplenilmesi ve bu araziler üzerinden verilen iktâlarla belli bir toplum kesiminin zenginleştirilmesidir. Savâfî topraklardan Emevîler dönemine gelinceye kadar istisnaları bulunmakla beraber iktâ verilmesi gayri kâbil, yine harâcî toprakların alım satıma konu edilmesi prensip olarak caiz değildi.¹⁹⁶ Ancak Emevîler döneminde bu prensipler rahatlıkla aşılmış, iktâların verilisinde büyük artışlar meydana gelmiştir. Hatta Şam gibi bazı bölgelerde artık iktâ verilecek arazi kalmadığı gibi harâc araziler satılır hale gelmiştir.¹⁹⁷ Toprak mülkiyetindeki bu değişim, feye kaynaklık eden toprakların toplumun tümünden sadece bir kesimine kaynak aktarımı anlamına gelmekteydi. Ölü arazilerin yeniden ihyâ edilerek kullanıma hazır hale getirilmesi arazi edinmenin diğer bir yöntemi idi. Böylelikle Kûfe ve Basra şehirlerinde büyük yüzölçümlere ulaşan mülkler ortaya çıkmış, bu mülklerde sulama kanalları yapımı ve köle çalıştırma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Hem Emevî ailesi hem de Hâlid el-Kasrî¹⁹⁸ ve Yezîd b. Mühelleb¹⁹⁹ gibi Emevî valileri ziraata elverişli hale gelen toprakları kendi mülkleri gibi kullanmıştır.²⁰⁰ Emevî devrinin ortalarından sonra toprak edinme yöntemleri arasına muvâzaalı yollar dâhil edilmişti. Adına “*el-ilcâ*” denilen bu sistemde kullanılan usul, asıl toprak sahibinin zor durumundan faydalanmak üzerine kuruluydu. Bundan en çok faydalananlar geniş mülkler elde etmek için arayışta bulunan nüfuzlu kişiler olmaktaydı.²⁰¹

Bu dönemdeki gelişmeler fey anlayış ve müessesesini bozmak ve asli fonksiyonundan uzaklaştırmak suretiyle kabilelerin ileri gelenlerini, saltanat

¹⁹⁵ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 239.

¹⁹⁶ Fâlih Hüseyin, **Bahs fî Neş’eti’l-Devleti’l-İslâmiyye**, Beyrut, Merkezû Dırâseti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 2010, s. 136.

¹⁹⁷ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 206.

¹⁹⁸ Mustafa Demirci, “Emevîler’in Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’nin Hayatı Ve Faaliyetleri”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IV, 2004, sy. 3, s. 69.

¹⁹⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 358 (T. 423).

²⁰⁰ İbn Bekkâr, **Ahbârü’l-Muvaffakiyyet**, s. 289; Gerlof Van Vloten, **Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar**, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yayınları, 1986, s. 23.

²⁰¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288.

üyelerini, valileri toprak sahibi aristokratlar haline getirmiştir. Bu durum, kabileler ve İslâmî prensiplere hassasiyetle bağlı insanlar arasında bazen çok büyük şikâyetlere ve isyanlara sebep olmuştur.²⁰² Emevîler döneminde ortaya çıkan isyanların temel hedefi eski düzenin yeniden tesis edilmesi idi. Bozulan ekonomik nizâm, atâların kesilmesi, mülkiyetlerin genişletilmesi, eşitsizlik ve tahkir temel şikâyet konuları idi. İsyancıların düzeltmeyi vadettikleri hususların başında da aynı konular gelmekteydi.²⁰³ Kûfe ve Basra halkları Muâviye'nin ve Şam ehlini kendi feylerine bir tehdit olarak görmüş, fey gelirlerinden merkeze gönderilmesi gereken fazlaları, halifeden daha çok kendi hakları olduğunu düşünerek göndermek istememişlerdir.²⁰⁴ Muâviye öldüğü zaman Kûfe halkı Muâviye'yi kendi topraklarından elde edilen feyleri ve ganimetleri gasbettiği, sadece zalimler ve zenginlere tahsis ettiği iddiasıyla suçlamışlar,²⁰⁵ bundan böyle feyin Emevîler'e karşı devrim faaliyetlerinde kullanılmasını istemişlerdir.²⁰⁶ Aynı tavrı Abdullah b. Zübeyr'e ve onun harâc ve namaz temsilcisine karşı da sergilemişlerdir. Valisi Abdullah b. Muti' Kûfe'ye vardığında hutbeye çıkarak halktan feylerini toplamakla beraber fazladan feyi rızaları olmadan toplamak istemediğini, bu konuda Ömer b. Hattâb ve Osman b. Affân gibi hareket edeceğini söyleyince, ayağa kalkan Sâib b. Mâlik el-Eş'arî, feyin kendilerinden hiç toplanmamasını, toplanırsa da sadece kendi aralarında paylaştırılmasını, ne Hz. Osman'ın ne de Hz. Ömer'in politikalarına ihtiyaçları olmadığını, sadece Hz. Ali gibi hareket etmesini tavsiye etmiştir.²⁰⁷ Hicrî 122/m.744 yılında Kûfe'de ayaklanan Zeyd b. Ali, zayıfları savunma, kesilen ataları sahiplerine iade etme, feyi adaletli bir şekilde dağıtmayı vadederken, isyanın bastırılmasından sonra kendisini isyana teşvik eden Kûfe halkının feyleri dost-düşman bağlamında kesilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.²⁰⁸

²⁰² Abdülazîz ed-Duri, "Neş'etü'l-İkta' fi'l-Müctemeâtü'l-İslâmiyye", **el-İctihâd, Dârü'l-İctihâd**, Sayı. I, Beyrut, 1987, s. 243-263; Türkçesi "İslâm Toplumlarında İkta'nın Ortaya Çıkışı," trc. Kazım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş Ve Altan Çetin, Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 2006, c. XXV. sy. 39, s. 228.

²⁰³ Dûrî, **İslâm İktisat Tarihi**, s. 54.

²⁰⁴ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 11.

²⁰⁵ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 352.

²⁰⁶ Taberî, **Târîh**, c. V. s. 191; Necde Hammâş, **eş-Şâm fi Sadri'l İslâm**, s. 317.

²⁰⁷ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 10-11.

²⁰⁸ Dûrî, **İslâm İktisat Tarihi**, s. 54; Carl Brockelman, **Târîhu's-Şuûbi'l-İslâmiyye**, Arapçaya çev: Nebih Emin Fâris-Münîr Ba'lebekî, V. Baskı, Beyrut, Darü'l-Mellâyîn, 1973, s. 158.

Emevîler fey topraklardan elde edilen gelirlerin izlenmesinde önceki dönemlerden ayrılmışlar, sicil defterlerini ayırmışlardır. Abdülmelik b. Mervân dönemiyle birlikte Şam'da sadaka ve fey gelirleri ayrı ayrı izlenmeye başlanmıştır. Ömer b. Abdülazîz döneminde ise bu iki hazineye fey gelirlerinden fakirler için dağıtılması gerekip de bazen dağıtılan bazen umumi işlerde kullanılan beşte bir fey paylarının takip edildiği üçüncü bir hazine eklenmiştir.²⁰⁹ Söz konusu beşte bir feyin devlet başkanının cevaz verdiği şekilde ve hususlarda dağıtılması gerektiğine dair görüşlere binaen uygulama bu şekilde yürümüş, ancak Emevîler'de bundan sapmalar da yaşanmıştır.²¹⁰ Hatta fetihler dolayısıyla elde edilen feylerden hazineye aktarılması gereken beşte bir feyin eksik aktarılması nedeniyle Yezîd b. Mühelleb, Abdülazîz tarafından uyarılmış, bilahare hapsedilmiştir.²¹¹

1.1.2. Harâcî Araziler (Anve Arazileri)

Harâcî veya anve araziler, Müslümanların gücü ve ordusu ile fethettiği fakat savaşımlar arasında paylaştırılmayıp devlet başkanının kendi takdiriyle sahiplerinin elinde bıraktığı ve üzerine harâc koyduğu topraklardır. Topraklara adını veren anve kelimesi zorla alınan yerler anlamına gelirken diğer bir adı olan harâc kelimesi Arapça “h-r-c” kökünden gelmekte olup sözlükte “topraktan elde edilen ürün”,²¹² yapılan bir iş ve satılan bir şey karşılığı alınan “karşılık, ücret” anlamlarına gelmektedir.²¹³ Arapça'ya Süryânîce (tasqa) aracılığıyla Grekçe, Akadca veyahut Ârâmîce'den geçtiğine dair çeşitli rivayetler vardır.²¹⁴ Ancak kamu hukuku ve maliyesi açısından mülkiyeti şahıslara ait özel mülkler olan öşrî arazilerin aksine mülkiyeti devlete ait üretken arazilerden alınan nakdî yahut aynî toprak vergisi ile adlandırılmış arazileri ifade eder. Diğer bir tanımla harâc, toprağa bağlı olarak tahakkuk ettirilen edası zorunlu haklar iken,²¹⁵ harâcî araziler vergiye konu teşkil eden gayrimenkullerdir.

²⁰⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 294.

²¹⁰ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 544.

²¹¹ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 557; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 295, Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 136; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 731; Carl Brockelmann, **Târihu's-Şuûbi'l-İslâmiyye**, s. 151.

²¹² Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa**, c. I, s. 237.

²¹³ Tuğ, **İslâm Vergi Hukuku**, s. 117.

²¹⁴ Morony, **Iraq**, s. 105, 107; Cengiz Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, s. 71.

²¹⁵ Kallek, “Harâc” **DİA**, c. XVI, s. 72.

Harâcî arazilerin tanımlanmasında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Ebû Yûsuf'a göre, "İmamın zor ve kuvvet kullanarak fethedip paylaşmasını uygun görmediği, -Ömer b. el-Hattab'ın Irak arazisine yaptığı gibi-ehlinin elinde kalmasını uygun gördüğü arazi harâc arazisidir."²¹⁶ Bu tanımlı yapan İmam Ebû Yûsuf indinde harâc kelimesi fey kelimesi ile aynı anlama gelmektedir. Bu anlamda bütün harâcî araziler ve bu arazilerden elde edilen gelirler Müslümanların feyidir. Yine Ebû Yûsuf'a göre sulh yoluyla alınan ve ahalisi zimmî olan her arazi de harâcî arazidir. Kendisi bu tür arazileri mülkiyet bakımından değil gelirleri bakımından bu şekilde ifade etmektedir.²¹⁷ Diğer bir görüş ise anve arazileri hususunda imamın belirleyici olduğu yönündedir. İmam isterse bu arazileri öşür topraklar olarak savaşçılar arasında dağıtır, isterse toplumun yüksek menfaati için Sevâd'da olduğu gibi dağıtmadan eski sahiplerine bırakır. Ancak dağıtıktan sonra yanlış kullanıma konu olmaksızın intifa hakkının eski sahiplerinin elinden alınması mümkün değildir.²¹⁸

İbn Receb, harâcî arazilerin sulh ve anve arazileri olmak üzere ikiye ayrıldığını, sulh arazilerin harâcının cumhur nezdinde cizye anlamında olduğunu, Ebû Hanîfe nezdinde ise toprağın ücreti anlamında ele alındığını, bunun Kûfeliler'in harâctan anladıkları manaya uygun düştüğünü ifade eder.²¹⁹ Şerîk rivayetiyle verdiği bilgiye göre ise zimmîlere bırakılan araziler üzerinden alınan bedel, "icâre" hükmündedir.²²⁰ Her iki durumda da toprakların devlete ait olduğu, onları kullananların sadece kiracı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Mâverdî, kendisinden önce yapılmış olan tartışmalardan hareketle düşman arazisi olarak tanımladığı bu tür arazilerin üç yoldan biriyle elde edilebileceğini belirtmektedir. Birincisi bu arazilerin düşmanı esir almak, zorla çıkarmak veya güç ve kuvvet kullanımı yoluyla elde edilmesidir ki bu tür araziler üzerinde fey/vakıf olup olmaması yönünde ihtilaf vardır.²²¹ Şâfiî bu tür arazileri ganimet saymaktadır.

²¹⁶ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 33.

²¹⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 71.

²¹⁸ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 232; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 231; İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. II, s.186; Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. I, s. 304-305; Kallek, "Harâc ", s. 73; Ziaul Haque, **Landlord**, s. 197.

²¹⁹ Kûfeliler'e göre ne zaman toprağın üzerine harâc vergisi konsa artık bu toprağın başka bir şekle dönüşmesi mümkün değildir. Bkz. İbn Receb, **İstihrâc**, s. 53.

²²⁰ İbn Receb, **İstihrâc**, s.53.

²²¹ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 215-216 (T. 261-263).

İmam Mâlik ise Müslümanların maslahatına tahsis edilerek vakıf arazisi yapılır fikrindedir. Ebû Hanîfe'nin ise idareye seçim hakkı tanıdığını, dağıtması durumunda öşür arazisi, eski sahiplerine vermeyi seçmesi durumunda harâcî arazi olacağı fikrinde olduğu ifade edilmişti.²²² İkincisi düşmanın Müslümanlardan korkup kaçması üzerine savaş yapılmaksızın ele geçirilen arazilerdir ki bu tür araziler fey arazi statüsündedir. Ancak buna karar verecek olan kişi halifedir. İsterse harâc isterse öşür arazisi yapar. Harâc kararı alması durumunda üzerine harâc vergisi konur. Araziyi işleyen Müslüman veya zimmî olması harâc vergisinin ödenmesinde bir statü değişikliği doğurmaz. Buradaki ayırım kategoriktir. Üçüncüsü sulh yoluyla Müslümanların bir araziyi ele geçirmesidir ki bu da arazinin düşmanın elinde bırakılması ve arazi üzerine ücret demek olan harâc vergisi konması yahut arazi sahipleriyle anlaşarak cizye hükmünde olmak üzere harâc vergisi konması şeklinde iki türdür.²²³

Fethedilen topraklar üzerindeki vergi uygulamalarının biçimi, arazinin sulh ile mi yoksa anveten mi ele geçirildiğine bağlı olarak değiştiğinden bu tür arazilerin mülk niteliğinin belirlenmesi önem arz etmekteydi. Nitekim konunun önemi nedeniyle “sulh” ve “anve” teorileri geliştirilmiştir. Memleketlerin bölge bölge, şehir şehir nasıl fethedildiğine dair fütihat kitapları yazılmış, harâcî araziler ve bu arazilerin üzerinden alınan vergilerin tayin ve takdiri için harâc müdevvenatı oluşturulmuştur. Bununla birlikte fukaha tarafından geliştirilen sulh ve anve teorilerinin Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki mevcut durumun rasyonelleştirilmesi amacına mâtuf olup olmadığı, yine ortak fey anlayışının Emevîler'in gelirleri kontrol etmek ve harâcî arazilerin satın alınması teşebbüslerinde Müslümanları bu teşebbüslerinden vazgeçirmek için geliştirdiği bir teori olup olmadığı araştırmacılar arasında tartışılmıştır.²²⁴ Fetihlerle birlikte sulh arazileri harâc arazilerden ayırmak konusunda zorluklar yaşanmaktaydı. Bu zorluklar bazen sulh anlaşmalarının tarihi konusundaki çelişkili haberler, fetihler sırasında takip edilen usuller, anlaşma şartları konusundaki ihtilaflar, bazı anlaşmaların şartlarındaki

²²² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 187.

²²³ Mâverîdî, *Ahkâm*, s. 215-216; (T. 261-263); Ayrıca bkz. Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb b. Saîd Şemseddin İbn Kayyim el-Cevziyye, Ayrıca bkz. **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî, Şakir b. Tevfik el-Arûrî, Demmâm, nşr. Rammâdî li-n Neşr, 1997, c. I, s. 248.

²²⁴ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 195.

belirsizlikler, bazen de anlaşma metinlerindeki şekil şartları idi. Bir bölgenin hem sulh, hem de kuvvet yoluyla fethedilmesi rivayetlerde belirsizliklere ve çelişkilere yol açmaktaydı. İdareciler de gelen bu haberlerden birini tercih etmek zorundaydılar.²²⁵ Bu mesele aynı zamanda siyasî iktidarların günün şartlarına göre takip ettiği politikalarla ilgiliydi ve bu durum çözümü iyice zorlaştırmaktaydı.

Konu üzerinde bir çalışma yapan Albrecht Noth, sulh ve anve tartışmasının fetihler dönemi meselesi olmaktan ziyade Emevîler döneminin bir sorunu olduğunu, Mısır'a dönük tartışmanın temelinde arazilerin paylaşımı, fethedilen bölgelerin malî ve idarî açıdan merkeze daha fazla bağlı hale getirmenin bir çabası olduğunu söylemektedir. Halk, sulh ile ilgili haberleri kullanarak fetihler zamanında elde ettiği hakkindan vazgeçmek istemezken, devlet tarafı ise yine bir takım vesika ve haberleri kullanarak arazilerin anve arazisi olduğu savını kabul ettirmeye çalışmaktaydı. Aynı tartışma Irak bölgesinde de yaşanmış, Haccâc döneminde devlet, idarî ve malî tasarruflarla fethedilmiş olan araziler üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamak için şiddet politikasına başvururken halk da bu tür rivayetlerle devletin araziler üzerindeki hak iddiasına karşı koymaya çalışmıştır. Irak bölgesinde sulh haberlerinin çoğunluğunun arkasında ise Mâhân,²²⁶ Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713),²²⁷ İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714)²²⁸ ve Âmir eş-Şa'bî (ö.95/714)²²⁹ gibi Haccâc'a muhalif kişiler bulunmaktaydı. Bu kişiler Haccâc'a karşı direkt bir muhalefet yapmak yerine devletin merkeziyetçi eğilimlerine karşı çıkarak dolaylı bir mücadele veriyorlardı. Bu yüzden de bu tür haberler çoğalmıştı.²³⁰ Söz konusu tartışmanın Emevî kaynaklı

²²⁵ Vedâd el-Kadî, "Medhâl ilâ Dirâseti Uhûdu's-Sulh Zamani'l-Fütûh," **İctihâd**, sy. I, Beyrut, 1988, s. 50-51; Dukkûş, **Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn**, s. 353; Sulh ve anve arazileri aynı zamanda fıkıhçılarca geliştirilen "Dârü'l-Ahd"- "Dârü'l-İslâm" teorileri bağlamında da tartışılmıştır. "Darü'l-Ahd" ile toprakların belli bir ödeme karşılığında ancak mülkiyeti devlette kalmak koşulu ile gayrimüslimlere bırakılması kastedilirken, Dârü'l-İslâm'dan ise belli bir ödeme karşılığında toprakların zimmîlere mülkiyeti ile devredilmesi kastedilmektedir. Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 93.

²²⁶ Haccâc tarafından elleri ayakları kesilerek m. 703 senesinde öldürülmüştür. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, **Tehzîbu't-Tehzîb li İbn Hacer**, Hind, nşr. Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1908, c. X, s. 25, 26; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VI, s. 270-275.

²²⁷ Haccâc tarafından 712 veya 714 senelerinde öldürülmüştür. İbn Hacer, **Tehzîb**, c.IV, s. 12-14; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VI, s. 263 vd..

²²⁸ Kûfeli bir hadis âlimi olup 714 yılında vefat etmiştir. İbn Hacer, **Tehzîb**, c. I, s. 126-127.

²²⁹ İbn Hacer, **Tehzîb**, c. IV, s. 260.

²³⁰ Albrecht Noth, "Vechun min Vücûhi'l-Alâkati Beyne Sultâti'l-Hilâfeti'l-Merkeziyye ve'l-Ekâlîm: Nazarâtü'n fî Merviyâtî "es-Sulh ve'l-Anve" bi Mısır ve'l-İrâk, trc. Rıdvan Seyyid, **İctihâd I**, Beyrut, 1988, s. 445-46.

olduğunu savunanlardan biri ise Schmucker'dir. Schmucker, Ziyâd b. Ebîh tarafından ilk olarak Ahvâz'da yapılan ve sulh arazileri anve arazilerden ayırtırmayı amaçladığını söylediği bir çalışmanın sulh-anve teorilerinin başlangıç noktası olduğu görüşündedir. Ona göre sulh ve anve ayrımı daha önceki dönemlerde de bilinmesine rağmen sistematik bir çerçeveye oturtulması bu çalışmayla gerçekleşmiştir.²³¹ Yine ona göre fetihlerin sulh ve anve diye sınıflandırılması tamamen Emevîler ve valilerinin geliştirdiği hukukî ve idarî bir prensipti. Bilinçli ve organizeli olarak Emevîler'in kendi ihtiyaç ve arzularına göre şekillendirilmiştir. Çünkü Emevî Devleti'nin içinde bulunduğu finansal ve ekonomik konjoktür, toprağa ilgi göstermesini ve toprak sahipliğiyle kendi şartlarında ilişki kurmasını zorunlu kılıyordu. Devlet, bu şekilde aldığı idarî tedbirlerle her şeyden önce kendi haklarına sahip çıkmak istiyordu.²³² Nihaî olarak sulh-anve haberlerin doğruluğunu teyit için iki imkân söz konusu idi. Birincisi belgeler, ikincisi ise haberlerdi. Bu yüzden belgelerdeki metinlerin en azından şekil bakımından fetih dönemi belgelerine benzeyip benzemediği, haberlerin anlaşmalara şahit olanlar tarafından aktarılıp aktarılmadığı, eğer sulh ise rivayetlerin dönemin sulh anlaşmalarının lafız ve ibare gibi şekil şartlarına uyup uymadığı, başka amaçlar taşıyabilecek haberlerden olup olmadığı önemli hale gelmişti.²³³

Harâcî arazilerin tarihî ve hukukî dayanağına bakıldığında bunun genel olarak Hz. Ömer'in ictihatlarına dayandığı görülmektedir. Toprakları dağıtmayıp belirli bir vergi karşılığında ziraat pratiği olan eski sahiplerine bırakması, temelde gelecek Müslüman nesillerin mevcut zenginliklerden yararlanma öngörüsüne dayanmaktaydı. Hz. Ömer bu politikasıyla ani yükselen zenginliği ötelemek istemiştir. Bu şekilde nesiller arasında adaleti sağlamayı, diğer yandan henüz ziraattan anlamayan kişilerin elinin altında meydana gelebilecek gelir düşüşünü engellemeyi hedeflemiştir.²³⁴ Harâc topraklarla ilgili en önemli bilgi Yahyâ b. Âdem'in rivayetinde bulunmaktadır. Rivayete göre Sevâd, Nebatîlerin elinde idi. Farslar Sevâd'a hâkim olunca Nebâtîler

²³¹ Werner Schmucker, **Untersuchungen zu Einigen Wichtigen Bodenrechtlichen Konsequenzen der İslâmischen Eroberungsbewegung**, Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität, Bonn, 1972, s. 88; Ziaul Haque, **Landlord**, s. 210.

²³² Schmucker, **Untersuchungen**, s. 90-94.

²³³ Kâdî, "Medhâl ilâ Dirâseti Uhûdu's-Sulh," s. 58-59; Albrecht Noth, "es-Sulh ve'l-Anve", **İctihâd**, I, s. 38.

²³⁴ Kallek, "Harâc, **DİA**," c. XVI, s. 73.

onlara harâc vermeye başladılar. Müslümanlar, Farslar'a hâkim olunca, Sevâd'ı yerli halka terk ettiler. Nebatîler ve dihkânları da eskisi gibi topraklarında bıraktılar. Adam başına cizye, ölçmek suretiyle ellerinde kalan topraklar üzerine de harâc koydular.²³⁵ Haberdan anlaşılan Nebatîler, Sevâd'ta daha önce Farslılar'a ödedikleri harâc, yeni hâkimlerine vermeye başlamışlardır. Verilen bu örneğin ilk uygulama olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak bölgenin Hz. Ömer döneminde ele geçirilmiş olması nedeniyle uygulamanın da bu şekilde başladığı yönünde bir eğilim söz konusudur.²³⁶ Dûrî, Arap topraklarında sadece öşür uygulaması olduğu, harâc uygulamasının Hz. Peygamber döneminde mevcut olmadığı, harâc ilk kez Hz. Ömer'in Sevâd'ta uyguladığı inancındadır.²³⁷

Dönemin İslâm coğrafyasının belli merkezlerinin fethedilme biçimlerini verirse arazilerin genel görünümüne dair daha net bir çerçeve çizmiş oluruz. Sevâd arazisi bütünüyle savaş yoluyla fethedilmişti. Dolayısıyla harâc uygulaması ilk olarak bu topraklarda uygulamaya koyuldu. Basra toprakları Sevâd ve Ahvâz'dan oluşuyordu ve iki tipti. Sevâd anve, Ahvâz hem anve hem sulh muamelesine tabi tutuluyordu. Özellikle Sevâd tam olarak anveten ele geçirilmiş toprak kabul edilmekteydi. Bu konuda kendisine soru yöneltilen eş-Şa'bî, Sevâd'ın bir ahd ile fethedilmediğini, harâc toprağı olduğunu söylemiştir.²³⁸ Eski Bizans topraklarından Şam, Busra ve Taberiyye gibi şehir merkezleri dışında kalan kırsal alanlar kuvvet yoluyla fethedildi. Benzer şekilde Ruhâ ve Cezîre'ye bağlı şehirlerin dışında kalan tarımsal ve kırsal alanlar yine kuvvet yoluyla fethedilirken,²³⁹ Ebû 'Ubeyd, konuya ilişkin olarak bir prensip geliştirmiştir. Ona göre kasabalar ve şehirler sulh yoluyla, taşraya kalan tarım alanları kuvvet yoluyla fethedilmiştir. Bu prensip Emevîler'in toprak politikalarına çok uygun bir fikir gibi görünüyor. Çünkü gelir getiren tarımsal alanlar daha çok kırsalda bulunuyor ve köylüler tarafından işletiliyordu. Şehirler ve kasabalar ise daha çok eşraf, asker ve tüccarların yaşadığı yerlerdi. Vergilendirme açısından da köylüleri vergilendirmek daha kolay ve daha verimliydi. Ebû 'Ubeyd'e

²³⁵ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 22; Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. I, s. 304.

²³⁶ Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 90.

²³⁷ Abdülazîz ed-Dûrî, "Nizâmü'd-Darâib fî Sadri'l-İslâm; Mülâhazât ve Takyîm (I)", (**Evrâk**), c. II, s. 75.

²³⁸ Kudâme, **Harâc**, c. I, s. 363; Belâzürî, **Fütûh**, s. 262; Beyhakî, **Sünen**, c. IX, s. 226; Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 33.

²³⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 175 (T. 203).

göre Sevâd, Şam, İran, Mağrib, Ahvâz, Kirmân, İsfahân, Rey, Mısır ve diğer garnizon kentler bütünüyle anve arazisidir. Dolayısıyla ümmetin ortak malı olarak fey arazilerdir.²⁴⁰

Irak, Şam ve Cezîre’de takip edilen toprak siyaseti Mısır’da da takip edilmiş ancak zorla alınan bölgelerde bile Mısır arazisine sulh arazi muamelesi yapılmıştır. Hz. Ömer’in ve ona Mısır’a sulh muamelesi yapılmasını teklif eden Amr b. Âs’ın amacı Mısırlılar’ın kalplerini kazanmak ve fatihlerin toprağı paylaşma isteklerinden kaynaklı sorunların önüne geçebilmektir.²⁴¹ Ancak Mısır topraklarının sulh ile mi yoksa savaş ile mi fethedildiğine dair tarihçiler arasında her daim bir tartışma süregelmiştir. İbn Abdülhakem, Mısır topraklarının sulh ve anve yollarıyla fethedildiğine dair bütün rivayetleri sıralayarak İskenderiye ve çevresindeki Bilhib, el-Kays ve es-Sultays adlı üç köy dışında Mısır’ın anveten fethedildiğine fakat sulh muamelesine tabi tutulduğuna işaret etmektedir.²⁴² Bu çıkarsama Belâzürî tarafından Amr b. Âs’ın oğlu Abdullah’a dayandırılarak verilen bir haberle uyusmaktadır. Abdullah’a göre Mısır kuvvet yoluyla fethedildi ancak Mısırlılar savaş sonrasında barış teklif ettiler. Topraklarına harâc, şahıslara cizye yüklenerek çiftçilerin topraklarını ekip biçmeye devam etmelerine izin verildi. Yapılan bu anlaşma insanların Mısır’ın sulhen fethedildiğine inanmalarını sağladı.²⁴³ Diğer taraftan Nûbe²⁴⁴ gibi bazı yerlerde mücadelenin uzun süre savaşla devam etmesi, nihayetinde sulha dönülmesi farklı rivayetleri de desteklemiştir.²⁴⁵ Mısır topraklarının iki kez fethedilmiş olması, toprakların durumunu belirsiz hale getirmiş, nihayetinde savaşla

²⁴⁰ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 615; Şehir merkezlerinin sulh ile kırsal toprakların ise anveten fethedildiği rivayetini sorunlu bulan araştırmacılar bulunmaktadır. Alberecht Noth, sulh ile fethedilen şehirlere ait kırsal bölgelerde savaş yapıldığına dair çoğunlukla bir bilgi olmadığından dolayı bu rivayetlerin ulemanın sonraki tartışmaları sırasında üretilmiş haberler olduğunu ifade etmektedir. Zaten ilk haber kaynakları arasında bu yerlerin fethine dair bir mutâbakatın olmaması da sulh /anve ayrımında sulh ile yani bir anıtlasmaya bağlı olarak teslim olmakla bir anlaşmaya bağlı olmaksızın teslim olmak arasındaki farktan yani sadece bir kontrattan başka bir fark olmayabileceğini, zorunlu olarak buraların savaşla fethedildiğini göstermeyeceğini işaret etmektedir. Alberecht Noth, “Some Remarks on The “Nationalization” of Conguered Lands at the Times of Umayyads”, Eser: Land Tenure And Social Transformation in The Middle East, ed. Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 224.

²⁴¹ Hasan İbrahim Hasan, **Târîhu Amr b. el-Âs**, nşr. Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1996, s.184.

²⁴² İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ**, thk; Muhammed Sübeyh, Müessesetü’-d-Dârü’t-Teâvun li’t Tab’ ve’n-Neşr, ‘t.y’. s. 64-68, Ayrıca bkz. Hasan, **Amr b. el-Âs**, s. 182-183.

²⁴³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 212 (T. 245-246).

²⁴⁴ Mısır’ın aşağı taraflarında bulunan ve halkı Hristiyan olan bir bölgedir. Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 309.

²⁴⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 235 (T. 272).

fethedildiğine hükmedilerek Emevîler döneminde savaşıla ele geçen harâcî araziler statüsüne sokulmaya çalışılmıştır. Zira Emevî idarecileri, Mısır topraklarının anveten fethedildiğine dair Mısır yöneticilerine mektuplar yazmak suretiyle baskıda bulunmuşlardır. Taberî tarafından rivayet edilen haberlerde Emevî aile çevresinin Mısır halkına yüklemek istedikleri harâcî istedikleri gibi artırıp azaltabileceklerini düşündüklerini ortaya koymaktadır.²⁴⁶ Ancak umumi olarak tarihçiler Mısır'ın sulh arazisi kabul edilerek vergilendirildiğini belirtmektedirler. Babilion sulhu bütün Mısır halkı için bir sulh çerçevesi sunmuş, bazı yerler kuvvet yoluyla fethedilse de söz konusu anlaşmanın şartları uygulanmıştır.²⁴⁷ Sonraki dönemlerde özellikle Hişâm b. Abdülmelik döneminde Mısır harâcında artışlar yaşanmasının sebebi çeşitli tâdil çalışmaları sonucu harâcî arazilerin genişletilmesi idi.²⁴⁸

Harâcî arazilerin ilk sayımı Hz. Ömer döneminde olmuştur. Fetihler tamamlandıktan sonra Hz. Ömer, h. 21/m.641 senesinde Sevâd arazisini ölçmek ve vergi miktarını belirlemek üzere Osman b. Huneyf'i Fırat'ın suladığı bölgeye, Huzeyfe b. Yemân'ı da Dicle'nin suladığı Cûhâ bölgesine göndermiştir. Onlar da Sevâd bölgesindeki çalışmalarında mahalli tecrübeye başvurmuşlar ve sadece ekim dikim yapılan arazilerin ölçümünü yapmışlardır.²⁴⁹ Hz. Ömer'in Sevâd bölgesinde yaptırdığı söz konusu arazi ölçümünün Şam ve Cezîre'de yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buna karşılık tarihçi İbn Abdülhakem, Mısır Valisi Amr b. Âs'ın adil bir toprak vergisi sistemi uygulayabilmek için ekime elverişli olan alanlarda tespit yaptırdığını söylemektedir.²⁵⁰

Emevîler döneminde Sevâd bölgesinde harâcî arazilerin ilk ölçüm çalışmasının Muâviye döneminde Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından yapılmaya

²⁴⁶ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 106; Muhammed Süheyl Dukkûş, **Târîhu'l-Hülefâi'r-Râşidîn: el-Fütûhât ve'l-İncâzâtü's-Siyâsiyye**, II. Baskı, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2011, s. 353. Mısır'ın büyük oranda sulh ile fethedildiği haberlerini Emevîler pek kabul etmek istememişlerdir. Bunun sebebi Mısır gibi tarımca zengin olan bir bölgeden elde ettikleri gelirlerin azlığı idi. Daha fazla gelir elde etmek buralara dair anve rivayetlerini ön plana çıkarmaktı. Sonradan yapılan ta'dil çalışmaları da bunu göstermektedir. Noth, "Some Remarks on The "Nationalization" of Conguered Lands", s. 225-226.

²⁴⁷ İbn Memmâtî, **Kavânîn**, s. 77; Necde Hammâş, **İdâre fî'l-Asri'l-Emevî**, Dimaşk, Dârü'l-Fikr, 1980, s. 182; Dukkûş, **Hülefâi'r-Râşidîn**, s. 353.

²⁴⁸ Makrîzî, **Hıtât**, c. I, s. 150; Necde Hammâş, **İdâre fî'l-Asri'l-Emevî**, s. 184.

²⁴⁹ İbn Rüste, **el-A'lâku'n-Nefise**, s. 104; Abdülazîz ed-Dûrî, "Hz. Ömer'in Malî Düzenlemeleri (Sevâd Bölgesindeki Vergiler)", **UÜİFD** (2014/2), s. 199.

²⁵⁰ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 179; Makrîzî, sadece nüfus sayımı olduğunu söylemektedir. Bkz. **Hıtât**, c. I, s. 144.

çalışıldığı görülmektedir. Ziyâd b. Ebîh, Sevâd arazisi olarak kabul edilen küçük bir bölge olan Ahvâz'da bir çalışma yapmış ve belgeyi ölçmek üzere eski büyük ölçekli *cerîb* yerine kendine has yeni bir ölçü geliştirmiştir.²⁵¹ Ziyâd'ın bu ölçüm teşebbüsü kaynaklarda pek yer almamıştır. Bu ise onun yaptırdığı çalışmanın küçük bir bölgede olması, çıkan sonuçların da eski sonuçlardan pek farklı olmamasından kaynaklanmıştır.²⁵² Aynı zamanda söz konusu ölçümün başarısız olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır.²⁵³ Emevîler döneminde ikinci ölçüm teşebbüsü, hicrî 105 (m.727) yılında Yezîd b. Abdülmelik döneminde Ömer b. Hübeyre tarafından yapılmıştır.²⁵⁴ Bu ölçümde vergi salınan bölgeler kesin sınırlarla belirlenmiştir. Yapılan bu ölçüm Emevîler dönemi sonuna, hatta Halife Mansur döneminin sonunda yenilenene kadar malî nizamın temeli kabul edilmiştir.²⁵⁵ Ancak bu ölçüm çalışması vergi mükellefleri arasında memnuniyetsizliklere yol açmıştır.²⁵⁶ Benzer bir ölçüm girişiminin Hişâm b. Abdülmelik döneminde Afrika Valisi 'Ubeydullah b. Habhâb tarafından Mısır'da gerçekleştirildiği görülmektedir. Nil nehrinin çevre alanları âmiri ve gâmiri²⁵⁷ ile ölçülmüş, hem ekim dikim süresi ile fiilen ekilen alanın hem de işgücünün yetersiz olduğu anlaşılmıştır.²⁵⁸ Emevîler dönemindeki bu kadastral çalışmalar verginin ekili alanların yüzölçümü üzerine bina edildiği "*mesâha*" sisteminin adil ve tam olarak uygulanabilmesi için bir zaruretti.²⁵⁹

Harâc topraklar ile öşrî toprakların birbirlerinden ayrımı noktasında daha farklı bir yaklaşım sergilenmektedir. Birinci ayrım noktası toprakların Arap-gayrı-Arap topraklar olması biçiminde coğrafi bir ayrıma tabi tutulmasıdır. Araplar'a ait

²⁵¹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, **Târîhu Halife b. Hayyât**, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, II. Baskı, Dimaşk, Dârü'l-Kalem, 1977, s. 136, Türkçesi, Abdülhalık Bakır, Ankara, Bizim Matbaa, 2001, s. 168; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 44; Michele Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture in Iraq from the Arab Conquest to the Crisis of the Abbâsîd Caliphate (Seventh-Tenth Centuries)", **Studia Islamica**, Nouvelle édition/new series 3, 2012, s. 20; Necde Hammaş, **İdâre fi'l-Asri'l-Emevî**, s. 180.

²⁵² Ziyâd'ın geliştirdiği bu ölçü bilahare "Ziyâdiyye" olarak adlandırılmıştır. Necde Hammaş, **İdâre fi'l-Asri'l-Emevî**, s. 180.

²⁵³ Hayyât, **Târîh**, s. 136; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 146.

²⁵⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 313.

²⁵⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 371.

²⁵⁶ Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture", s. 37.

²⁵⁷ Âmir topraklar ekim dikim yapılmaya müsait yerler, gâmir topraklar ise halihâzırda tarıma müsait olmayan araziler anlamındadır.

²⁵⁸ Makrîzî, **Hîtat**, c. I, s. 141, Makrîzî, bu rakamı tâdil çalışmalarından sonraki rakam olarak vermektedir. Tâdil çalışmaları öncesi rakam 30.000 milyon feddândır. **Hîtat**, c. I, s. 185; Sabri Hizmetli, **İslâm Tarihi-İlk Dönem**, Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 520.

²⁵⁹ Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture", s. 37.

topraklar,²⁶⁰ üzerlerinde yaşayan halkların Müslim–gayrimüslim olduğuna bakılmaksızın öşrî arazi sayılmaktadır. Zira bu halklar putperest olsalar ve toprakları da savaş yoluyla alınsa bile Araplar’a ya Müslüman olmaları ya da öldürülmeleri gibi sadece iki tercih sunulması nedeniyle toprakları harâcî değil, öşrî arazi kabul edilmektedir. Bunun hukukî dayanağı ise Arap topraklarından birçok yerin zorla aldığı halde sahiplerinin elinde bırakılması, üzerine harâc konmamasıydı.²⁶¹ İkinci ayırım noktası halklarının kendi toprakları üzerinde Müslüman olmaları ki bu tür halklar harâca değil doğal olarak öşre tabi tutulmaktadırlar.²⁶²

Fetihlerden sonra Sevâd ve Kûfe’de büyük toprak parçalarının bireysel olarak Müslümanların eline geçmesi harâcî arazilerin satışının yasaklanmasını doğurmuştu.²⁶³ Hz. Ömer sadece toprakların satışını yasaklamakla kalmamış, aynı zamanda topraklar üzerinde çalışan ve “ehlü’l-harâc” olarak tanımlanan halkların kölelerinin de alım satımını yasaklamıştı. Onların alım satıma konu edilmesini, cizye ödemeleri nedeniyle küçümsenecek bir iş olarak görüyordu.²⁶⁴ Harâcî arazilerin zimmîlerden satın alınmasına en iyi örnek ünlü sahâbîlerden Abdullah b. Mes’ûd’tu.²⁶⁵ Harâc ve cizyesini zimmînin ödemesi şartıyla bir dihkândan arazi satın almıştı. İbn Mes’ûd’un planına göre arazi vergisini zimmî ödeyecek, ancak zamanla arazi zimmînin kontrolünden çıkarak kendi şahsî mülküne dönüşecekti. Bir anlamda mesele kısa vadede en azından görünürde kurtarılacak ancak zamana yayılarak halledilecekti.²⁶⁶ Bu konuda Ebû Ubeyd arazi satın almanın söz konusu olmadığını, yapılan işlemin bir kiralamadan ibaret olduğunu söyleyerek bir anlamda Abdullah b.

²⁶⁰ Arap toprağı, Kuzeyde Kâdisiye ve Kûfe’den Mekke’ye gidilen çölde rastlanan ilk nehir Odaib’den başlayarak Yemen’in merkezi olan Hacr’e doğru Yemen ve Mahra’yı içine alır. Mahra, Oman ile Aden arasında ve Yarımada’nın ucundadır: Yani Arap arazisi, Odaib’den Yarımada’nın ucuna kadar, kuzeyde Suriye sınırına varır. Suriye dâhil değildir. Süleyman Ateş, “İslâm ve Toprak”, Ankara Üniversitesi, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1969, c. XVII, s. 209.

²⁶¹ Ebû Ahmed Alî b. Ahmed Saîd b. Hazm, **el-Muhallâ bi’l-Âsâr**, Beyrut, Dârü’l-Fikr, ‘t.y’, c. IV, s. 10.

²⁶² Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 71 (T. 122); İbn Kayyım, **Ehlü’z-Zimme**, c. I, s. 247; Belâzürî, **Fütûh**, s. 86.

²⁶³ Campopiano, “State, Land Tax and Agriculture”, s. 21.

²⁶⁴ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 103-104 (T); Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 53; Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. IV, s. 337.

²⁶⁵ İbn Kayyım, **Ehlü’z-Zimme**, c. I, s. 300; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 53; Hugh Kennedy, “Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent from Byzantium and Sasanian Iran to Islam” Eser: Court Cultures of the Muslim World, eds. A. Fuess and J. P. Hartung, Routledge, London 2011, s. 66.

²⁶⁶ İbn Kayyım, **Ehlü’z-Zimme**, c. I, s. 300; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 53-54; Ziaul Haque, **Landlord**, s. 217-218.

Mes'ûd'a iftira atıldığını ifade etmektedir. Harâcın satıcı tarafından ödenmesini ise buna delil olarak göstermektedir.²⁶⁷ Bunun dışında Utbe b. Ferkâd'ın Fırat kenarında Sevâd arazisinden aldığı kamışlık ve mataralık bir yer izinsiz alındığı gerekçesiyle geri alınmıştı.²⁶⁸ Bu arazilerin sahipleri bütün bir ümmetti. Herkesin iznini almadan ya da onlar adına devletten izin almadan bu arazilerin satın alınması mümkün değildi. Sulh arazisini bir Müslüman satın alırsa o yer öşrî arazi oluyor, ancak sahipleri ile anlaşılmış olsa bile savaşla fethedilen harâc arazileri öşrî arazi olamıyordu. Yahyâ'ya göre eğer arazi üzerine harâc vergisi konulmuşsa artık o harâc arazisidir, başka bir arazi addedilmesi mümkün değildir.²⁶⁹ Geliştirilen bu politika Emevîler döneminde harâc arazilerin satışının yasak olmaya devam etmesi ve bu kurala idarecilerce uyulmasının temel zorlayıcısı olmuştur.

Diğer taraftan öşrî arazilerle harâc araziler arasında devlete gelir sağlama bakımından farklılıklar vardı. Doğal olarak harâcî araziler öşrî arazilere göre daha fazla getiri sağlamaktaydı. Öşrî arazilerin çoğalması devlet maliyesine ve kamu harcamalarında bütçenin yeterli kaynaklarla desteklenmesine olumsuz etki yaparken öşri arazilerin halk arasında fazla yaygın oluşu, devlet maliyesinin aleyhine olsa da, halka malî bir rahatlama sağlamaktaydı. Emevîler döneminin başlangıcından sonuna kadar öşri arazilerin harâcî araziler aleyhine genişlemesi ilk başlarda bir sıkıntıya yol açmasa da sonraki dönemlerde problem olarak ortaya çıkmıştır. Bölgesel gelirleri azalan ya da önceki dönemlerde topladıkları vergileri toplayamadıklarını gören valiler bir çözüm bulunması amacıyla idareye müracaat etmeye başlamışlardır. Sundukları çözüm önerilerinden valilerin bu tür durumlarda nasıl hareket edileceğine dair kesin bir yaklaşıma sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Bazıları bu toprakların harâcî olan aslının korunmasını, bazıları buralara elan mâlik olanlara itibar olunarak öşri arazisi işlemine tabi tutulmasını, üçüncü bir kesim ise aynı anda harâc ve öşür arazisi muamelesi yapılmasını teklif etmekteydi.²⁷⁰

²⁶⁷ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 100.

²⁶⁸ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 54; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 232, İbn Kayyim, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 298.

²⁶⁹ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 51.

²⁷⁰ M. Dayfullah el-Batâyine, "Muâviye b. Ebû Süfyan Döneminde Devletin Malî Yapısı", trc. Ahmed Nedim Serinsu, İrfan Aycan, **AÜİAD**, c. III, Sayı: 4, Ekim, 1989, s. 216.

Ömer b. Abdülazîz, harâcî arazilerin ve gelirlerinin azalmaması için Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılmasına karşın arazilerinin harâcî niteliğinin değiştirilmemesi fikri ve politikasındaydı. Bu politikasını Müslüman olan zimmîlerin malına ve canına saygı gösterilmesi ancak topraklarının bütün Müslümanların feyi olması nedeniyle başka bir şekle dönüştürülemeyeceği prensibi üzerine oturtmuştu.²⁷¹ Bu prensibin ilk temelleri Râşid Halifeler döneminde atılmıştı. Yahyâ b. Âdem'in Ebû Avn yoluyla verdiği bir habere göre Aynü't-Temr halkından bir çiftçinin Müslüman olduktan sonra üzerinde bulunan cizye ve harâcın kaldırılmasını ve topraklarının öşür toprağı kabul edilmesini istemesi üzerine Hz. Ali ona, "Senin üzerindeki cizye vergisine gelince biz onu kaldırabiliriz, sahip olduğun topraklar Müslümanlara aittir. Dilersen sana ulufe veririz, dilersen seni bizim için idare memuru tayin ederiz. Ama Allah'ın topraktan yarattığı şeylerden bize vergi vermek lazımdır" demiştir.²⁷² Yine Müslüman olan bir dihkânın aslen harâcî olan arazisinden verginin kaldırılmasını istemesini benzer ifadelerle reddetmiştir.²⁷³ Dihkânı bu teşebbüse iten sebep, Müslüman Araplar'ın sahip oldukları harâcî topraklardan zamanla sadece öşür ödemeye başlamalarıydı. Fakat topluca tüm ahalinin malı kabul edilen harâcî toprakların alınıp satılması toplumca kerih görülmüş, Müslümanların buralara zorla el koymaları da doğru bulunmamıştır. Bununla birlikte Emevîler zamanında bu kural zaman zaman ihlâl edilmiş, ancak Haccâc ve Ömer b. Abdülazîz gibi devlet idarecileri tarafından bu duruma karşı çeşitli tedbirler alınmıştır. Meselâ Fırat çevresinde halkı sonradan Müslüman olan veya bir şekilde mülkiyeti Müslümanlara geçen araziler öşrî arazi olarak kabule başlanmışken, Haccâc aldığı tedbirlerle bu toprakların statüsünü tekrar harâcîye çevirmiştir. Ömer b. Abdülazîz tarafından öşrî topraklara dönüştürülen söz konusu topraklar, sonraki dönemde Ömer b. Hübeyre tarafından tekrar harâcî yapılmış, Hişâm b. Abdülmelik devrinde kısmen, Mehdî zamanında ise tamamen öşrî statüye geçirilmişlerdir.²⁷⁴

²⁷¹ İbn Abdülhakem, **Fütûh'u Mısır**, s. 181; Necde Hammâş, **İdâre fi'l-Asri'l-Emevî**, s. 192. Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 92.

²⁷² Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 58.

²⁷³ Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 463.

²⁷⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 361; Daniel Dennet, **el-Cizye ve'l-İslâm**, Arapça'ya çev.: Fevzî Fehîm Câdullâh, Beyrut, Mektebetü Hayât, 1959, s. 75; Morony, **Iraq**, s. 106.

Harâcî arazilerin gittikçe azalmasının sebeplerinden biri de iktâ olarak verilmeleri idi. Emevîler döneminde idareciler önce savâfî arazilerden, onlar tükenme noktasına gelince de geride varis bırakmadan ölen kimselerin harâcî arazilerinden iktâ yoluyla toprak dağıtmışlardır. Söz konusu arazilerin üzerinde bulunan harâcî kaldırmışlar, bu yolla harâcî arazileri öşür arazisi yapmışlardır.²⁷⁵ Bu yola en çok başvuran halifelerden Abdülmelik, kendi selâhiyeti dâhilinde gördüğü bu tasarruflarının meşrû bir temeli olmadığını bilmesine rağmen bu işlemi beytûlmâlden verilen atıyyeler ve hediyeler gibi caiz görmüştür. Sahipsiz arazilerden de geriye bir şey kalmayınca eşraf, ehl-i zimmetin elinde bulunan harâcî arazilerin satın alınmasına izin verilmesini istemişlerdir. Abdülmelik, Velîd ve Süleyman bu talepleri önceleri reddetmişlerdir. Ancak ısrarlar ve baskılar karşısında dayanamayarak bedelinin beytûlmâle girmesi, bu meblağın harâcını ödeyemeyen ehl-i zimmetin senelik ödemelerinin desteklenmesinde kullanılması şartıyla buna izin vermek zorunda kalmışlardır. Harâcî arazilerin satılması dolayısıyla yoksun kalınacak harâcî satıcıların ve yöre halkının üzerine yüklemişlerdir. Böylelikle harâcî topraklar öşrî topraklara dönüşmüş, yeni sahipleri vergilerini bir taraftan öşür olarak öderken diğer yandan onları miras olarak bırakabilir hale gelmişlerdir.²⁷⁶

Ömer b. Abdülazîz halife olarak seçilince kendisinden önce valilerin zimmîlerden arazi satın alımı ile ilgili olarak bir yasak getirip getirmediğini sormuştur. Getirmediğini öğrenince de kendisinin bu yasağı başlattığını ilan etmiştir. Bu yasaktan sonra toprak satın alanların toprağını elinden alarak eski sahibine verirken, parasını ise onu satan zimmîlerden alarak beytûlmâle kaydetmiştir.²⁷⁷ Ürdün harâcından sorumlu âmili İshak b. Müslim, ehl-i zimmetin elinde bulunması gereken bazı arazilerin Müslümanların elinde olduğunu yazması üzerine, söz konusu arazilerin öncekilerin sonraki Müslümanlara bıraktığı birer fey olduğunu söyleyerek bu durumu düzeltmesi için kendisine talimat yazmış, toprakların asıl sahiplerine iade edilmesini ve alışverişinin yasaklanmasını emretmiştir.²⁷⁸ Başka bir amiline yazdığı mektupta ehl-i harâc ile harâc araziler

²⁷⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 206-207.

²⁷⁶ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 240.

²⁷⁷ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 235.

²⁷⁸ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 199; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 235.

arasında kesin bir ayrım yapmasını, aslında satılan arazilerin Müslümanların feyi olduğunu ihtar etmiştir.²⁷⁹ Ancak kendisi Hz. Osman döneminden itibaren Muâviye, Abdülmelik, Velîd ve Süleyman dönemlerinde iktâ olarak verilen hiç bir harâcî araziye dokunmamıştır. Onları sahiplerinin elinde bırakarak öşür ödemeye devam etmelerine izin vermiştir.²⁸⁰ Bunun yanında valilerden izinli veya izinsiz olarak satın alınan arazilerin de sahiplerinde kalmasına karar vermiştir. Bu anlamda izin alınarak satın alınan ve alınmayan arazileri, üzerlerindeki miras, mehir ve alacak-borç ilişkilerine konu olmuş olmaları, çözülmesi zor hale gelmiş olmaları bakımından hukuken eşitlemiştir. Ömer b. Abdülazîz'in toprakların statüsünü öşrî olarak belirlemesi, fiilî durum sebebiyle ortaya çıkan zaruretlerden kaynaklanıyordu. Bir anlamda bu, günümüzdeki 2/B arazilerinin üzerinde mukîm kimselere verilmesi veya satılması uygulamasına benzemektedir. Böylece önceden elden çıkmış araziler bu kararlarla hukukîlik ve meşrûiyet kazanmıştır. Harâc araziden öşrî araziye dönüştürülmesi ise birer vergi avantajıdır. Ömer b. Abdülazîz'in bu tasarrufu diğer bölgelerde bulunan ve harâc ödeyen toplum kesimlerinin harekete geçmelerine sebep olmuştur. Örneğin Sevâd'taki bazı mevâlî, Müslüman Araplar'a yapıldığı gibi topraklarının öşrî sayılması için Ömer b. Abdülazîz'e başvuruda bulunmuşlardır. O, bu talepleri, "Harâc topraktan alınır, öşür ise üründen alınır" diyerek ve harâc arazi sahiplerinin Müslüman bile olsalar harâc ödemelerini uygun gördüğünü ifade ederek reddetmiştir.²⁸¹ Bu politikası kendi dönemi dâhil II. Yezîd ve Hişâm b. Abdülmelik dönemleri boyunca devam etmiştir.²⁸² Buna rağmen Hişâm döneminde Horasan bölgesinde Araplar harâc toprağı edinmeye devam etmişlerdir.²⁸³ Bu edinimler ya satış işleminin devlet izniyle yapılmış olmasından kaynaklanmış yahut yasakların tam olarak uygulanmasından doğmuştur.²⁸⁴ Nitekim devlet iznine dair Hişâm'ın yaklaşımını yansıtan ilginç bir olay yaşanmıştır. Normalde Hişâm b. Abdülmelik (105-125/723-742) Ömer b. Abdülazîz'in harâcî arazilerin satışını yasaklayan uygulamasını desteklemiş, alım satım yapanları şiddetli bir şekilde cezalandırma

²⁷⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c.V, s. 292.

²⁸⁰ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 241.

²⁸¹ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 58-59; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 174; Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bedevilikten Hadâriliğe Kûfe**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 311.

²⁸² İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 241.

²⁸³ Taberî, **Târîh**, c. VII, c. 173.

²⁸⁴ Kallek, **Harâc**, s. 80.

yoluna gitmişti. Bu konuda konulan kuralı sert bir biçimde uygulayarak alıcı, satıcı ve harâc âmillerini birlikte cezalandırmaya başlamıştı. Hâlid el-Kasri'nin kendisinden izin almadan Guta'da arazi aldığını haber alınca, Şam Valisi Külsûm b. İyâz'a yazı gönderilmesini, Guta âmili Velîd b. Abdurrahman'ın dört yüz dinar para cezasına çarptırılmasını, bu paranın kendisine gönderilmesini istemiştir.²⁸⁵ İbn Asâkir'e göre Hişâm b. Abdûlmelik'ten önce valilerin zimmet ehlinde toprak satın almaları yasaklanmıştı. Ancak bu yasağın uygulanmadığı kendisine söylendiğinde;

“Satın alınanlara ben müsaade ettim. Ancak bundan sonra alım satımı yasaklıyorum. Satılan yerler Müslümanlara ait olup ehl-i zimmete ondan yesinler ve harâclarını ödesinler diye verildi. Onu satsınlar diye değil. Bundan sonra kim alım satıma karışırsa her ikisi de cezalandırılacaktır. Arazi bedeli Müslümandan alınarak beytûlmâle kaydedilecek, arazi beytûlmâle iade edilecektir.”²⁸⁶

demek suretiyle yasağı sürdürmeye çalışmıştır. Görüldüğü kadarıyla Hişâm tarafından getirilen bu yasak mutlak bir yasak değildi. Halifeden izin alındıktan sonra bu yasak rahatlıkla aşılabilmekteydi.

Ömer b. Abdülazîz döneminde harâc arazi sahipliğinde usul değişikliğine gidilmiştir. Kişinin kimliğinden ziyade toprağın niteliği dikkate alınmaya başlanmıştır. Bu da sahibinin kimliğine bakılmaksızın harâc toprağına harâc konulması anlamına gelmektedir. Daha sonra alım satım, mehir ve miras gibi çeşitli yollarla tekrar Müslümanlara geçen ve öşrî arazi statüsü kazanan harâc toprakları, Abbâsîler döneminde tetkikler yaptırılarak mümkün olduğu ölçüde harâcî araziye çevrilmiştir.²⁸⁷ Emevîler döneminde herhangi bir arazi harâc araziden öşür araziye dönüştürüldüğünde bu dönüşümler tutulan divanı harâc defterine kaydedilmiştir.²⁸⁸

1.1.3. Savâfî Araziler

Sâfiye kelimesinin çoğulu olan savâfî kelimesi, Hz. Peygamber'in Nadîr Oğullarından elde edip kendine seçtiği topraklar, sultana ait özel diyâlar ve sahipleri tarafından etrafı çevrilmiş veya sahipleri ölmüş ve varisi kalmamış topraklar anlamında kullanılan bir terimdir.²⁸⁹ Diğer bir tanımlama ile, “Ganimetten beytûlmâle ayrılan ve tasarruf hakkı devlet başkanına ait olan sahipsiz topraklar”

²⁸⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 199; İbn Manzur, *Muhtasar*, c. I, s. 235.

²⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 199.

²⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 208.

²⁸⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 204; Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, s. 261.

²⁸⁹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, c. XIV, s. 463.

anlamındadır.²⁹⁰ Ebû Yûsuf, *savâfî'l-esmâr (safîyyü'l-esfâr)* olarak isimlendirdiği bu arazilerin çeşitlerini ve özelliklerini saydıktan sonra adil devlet reisinin tahsis ve el koyma yetkisine vurgu yapmak suretiyle sahibi ve varisi bulunmayan araziler olarak tarif etmiştir.²⁹¹ Lokkegaard, fey kapsamı içinde ele aldığı savâfî arazileri ganimetin normal olarak bölünmesi dışında devlet başkanının payına düşen kesintisiz hak olarak tarif ederek diğer fey topraklardan ayrıksı bir yerinin olduğundan bahseder. Referans olarak ise Benî Nadîr'e ait toprakların beşte bir payı ayrılmaksızın Hz. Peygamber'e kalmasını (*sâfî*) gösterir.²⁹² Fey topraklar içinde harâcî kaynaklı olmakla birlikte rakabesi alıkonularak reayaya işlemesi için âriyet olarak verilmiş ve tamamen devlete ait olan bu topraklar, Osmanlı hukukunda *mîrî arazi* veya *arz-ı memleket* olarak adlandırılan topraklara denk gelmekteydi.²⁹³ Bir anlamda bunlar devletleştirilmiş arazilerdi.²⁹⁴ Aynı şekilde bu araziler Müslüman idarecilerle zimmîler arasında yapılan sulh anlaşmaları kapsamına sokulmamış, sahipleri olmadığı için ya İslâm ya cizye uygulamasından herhangi birine tabi tutulmamışlardı.²⁹⁵ Hz. Ömer zamanında devlete intikal etmiş araziler içinde harâc araziler ve öşür arazilerden ayrı bir toprak çeşidi olarak vergisel anlamda öşür araziler gibi muamele gören²⁹⁶ üçüncü bir arazi olan savâfî araziler, fetihlerden sonra daha çok Kısra ve ailesine, harpten kaçanlara ve öldürülenlere ait araziler olup sahipsiz kalmış topraklardı.²⁹⁷

Savâfî araziler esasen Irak ve Şam'ın fethedilmesi sonucu Müslümanların gündemine girmiştir. Daha önce fey konusunda da ifade edildiği üzere Hz. Ömer, fethedilen toprakları savaşçılar arasında dağıtmamış, onları yaşayan ve gelecek nesillerin feyi haline getirmişti. Seyf b. Ömer'e göre Hz. Ömer, Sevâd ehline ait on sınıf araziye ise seçerek devlete mal etmiştir. Bunlar, 1-Kısra'ya ait araziler, 2-

²⁹⁰ Demirci, "Savâfî", *DİA*, c. XXXVI, s. 184.

²⁹¹ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 67 (T. 104); Benzer bir tanıımı Murtazâ Zebîdî yapmaktadır: *Tâcü'l-'Arûs*, c. XXXVIII, s. 431.

²⁹² Lokkegaard, *Taxation*, s. 49.

²⁹³ Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukâyesesi", Ankara, *AÜİFD*, sy. 1, 1959, s. 38-39.

²⁹⁴ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, s. 60.

²⁹⁵ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 31.

²⁹⁶ Ann K. S. Lambton "İktâ Üzerine Düşünceler", çev: Halil İbrahim Hançabay, *UÜİFD*, (2016/2) s. 168.

²⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 66 (T. 103); Muhammed Murâd, "el-Arz ve's-Suldah fî Uhûdî'l-Hilâfeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye" *İctihâd*, Beyrut, 1996, sy. XXXIII, s. 21.

Savaşta ölenlerin arazileri, 3-Kaçan düşmanların arazileri, 4-Kisrâ'nın ileri gelenlerinin ve akrabalarının arazileri, 5-Su kenarlarındaki araziler 6-Cihat atlarının otlamaları için ayrılmış arazilerdir. Ravi, diğer dört sınıf araziye ise unuttuğunu ifade etmiştir.²⁹⁸ Yahyâ b. Âdem savâfî arazileri sayarken ifade değişikliği olarak cihat atları yerine posta atları ifadesini kullanmaktadır.²⁹⁹ Belâzürî ise Abdullah b. Ebî Hürre rivayetiyle yine Hz. Ömer'in on arazi seçtiğini, bunlardan yedisini hatırında tutarken üçünü unuttuğunu ifade ederek yukarıda sayılanlara ek olarak kilise veya keşişhanelere ait toprakları saymakta ve Kisrâ'nın kendisi için seçtiği bütün topraklar ifadesini kullanmaktadır.³⁰⁰ Yukarıda sayılanlara korulukları (â'câm) ve değirmenleri de (erhâ) eklemek gerek. Zîra koruluklar veya ormanlar daha çok Irak Sevâd'ında nehirlerin geçtiği yerlerde oluşan bataklıklarda, savâfî veya mevât arazi niteliği kesin olarak belirlenemeyen kamışlıkları ve orman niteliği olan yerleri ifade ediyordu.³⁰¹ Yine değirmenler Sâsânîler döneminde devletin ve önde gelen toprak sahiplerinin elinde bulunuyor ve zenginlik işareti sayılıyordu. Irak ve İran toprakları fethedilince değirmenler ve bunların etrafındaki araziler sahipsiz kalmış ve devlete intikal etmişti.³⁰²

Bahis konusu araziler için Kisrâ ilgili dile getirilen hususların Kayser ve Bizans'a nispetle Şam, Mısır ve benzeri topraklar için de söz konusu olduğu görülmektedir. İbn Asâkir Şam'daki savâfiden bahsederken Allah'ın buradaki Rumlar'a ağır bir hezimet yaşattıktan sonra patriklerin kaçtıklarını, kiliselere ait araziler ile Rumlar'la Müslümanlar arasında çıkan çatışmalardan sonra kaçan kişilere ait araziler ve köylerin Müslümanlar için birer sâfiyeye ve mevkûfeye dönüştüğünü yazmaktadır.³⁰³ Bunlara ek olarak bir tür savâfî daha vardı ki o da fetihler sırasında Şam'da ikamet etmekte iken kaçıp firar eden patriklere ait evlerdi. Bu evler sonraları

²⁹⁸ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 31; İbn Receb, *İstihrâc*, s. 131; Beyhakî, *Sünen*, c. IX, s. 226-227; Cevde, *el-Arab ve'l-Arz*, s. 127; Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 91.

²⁹⁹ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, s. 60.

³⁰⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 268 A; Sâsânîler döneminde bu tür topraklar, Kubâd tarafından kurulmuş bir divan tarafından yönetilmekteydi ve yüzölçüm olarak çok geniş alanları kapsıyordu. Lampton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 17.

³⁰¹ Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 51; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 31; Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 91.

³⁰² Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 91; Yûsuf Tâhir Mûsâ Zeytûn, *Arâzi's-Savâfi ve'l-Mevât ve Âseruhâ fi Tevsû'l-Mülkiyyâtî fi Sadri'l-İslâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,) Ürdün Üniversitesi, s. 118;

³⁰³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 206.

Şam'ın ileri gelenlerine iktâ edilmişlerdi.³⁰⁴ Ancak fethedilen bölgelerdeki geniş mülklerine rağmen kiliselere ve keşişhanelere ait olan arazilere dokunulmamıştı.³⁰⁵ Zaman içerisinde yukarıda sayılan savâfî arazilere vâris bırakmadan ölen insanların arazileri de eklenmiştir.³⁰⁶ Nihâî olarak Şam bölgesinde sahipsiz kalan bütün araziler savâfî sayılarak önce beytûlmâle, sonra da halifenin temlîken ve istiğlâlen tasarrufuna bırakılmıştır.³⁰⁷ Hatta Belâzürî'ye göre Şam bölgesinde bulunan bütün öşrî topraklar eski sahiplerinin boşalttığı savâfî ya da mevât topraklardı ki iktâ ve ihyâ yolu ile Müslümanlara kalmışlardı.³⁰⁸ Sadece Irak'ta savâfî arazilerin büyüklüğü Sevâd'ın onda birine ulaşmıştı.³⁰⁹ Dolayısıyla zamanla devlete kalmış topraklar savâfî olarak isimlendirilmeye devam etmiştir. Savâfî kavramı ve muhtevası belli bir dönem esas olarak tanımlanabilecek bir husus olmayıp zaman içerisinde yeni anlamlarla zenginleşmiştir. Bu araziler daha sonraları iktâ olarak verilmeleri nedeniyle “*katâi*” olarak isimlendirilmiştir.³¹⁰ Bu açıdan bakılırsa Araplar için savâfî kelimesi kabilelerin iskânı için iktâlâlar verilmesi ve bu amaçla kullanılan bir araç anlamına gelirken daha sonra kabilelere ek olarak fertlere verilen araziler için de kullanılmış ve anlamı genişlemiştir.³¹¹ Taberî'nin Seyf b. Ömer aracılığıyla rivayet ettiği haberlere göre Hz. Ömer savâfî arazileri ilk olarak savaşçıların feyi olarak görmüş, devlet ile savaşçılar arasında paylaşılmasına karar vermiştir. Hatta savaşçılar savâfî arazilere yerleşmek isterlerse buna da izin verdiğini bildirmiştir.³¹² Bu izinden haberdar olan bazı kabileler fetihler sırasında Sevâd dışında özellikle Nehrevan, Kirman, Ahvâz ve Medâin'de boş bulunan arazileri ele geçirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Hz. Ömer'in bu ilk döneminde savâfîlerin devlete mal edilmesi gibi

³⁰⁴ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 21.

³⁰⁵ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfî**, s. 121.

³⁰⁶ Cevde, **el-Arab ve'l-Arz**, s. 127.

³⁰⁷ Dûrî, “Neş'etü'l-İktâ fi'l-Müctemiâti'l-İslâmiyye”, **İctihâd I**, s. 249; Muhammed Abdülkadir el-Harisât, “el-Balkâ: minel-'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Nihâyeti'l-Karn'i-Sâlis el-Hicrî”, **Dirâsâti Târîhiyye**, sy. 21, Dimaşk 1986, s. 57.

³⁰⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 153 (T. 177).

³⁰⁹ Rûza Süheyym Hamed el-Sâni, **Devrû'l-Arab fi't-Tedvîri'z-Zirâati fi'l-Irak: münzü'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Emevîyye**, Ürdün, Müessesetü Hammâde li'd-Dirâsât, 2001, s. 122.

³¹⁰ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 66 (T. 103-104).

³¹¹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 204-206.

³¹² Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 31-32, İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 202; Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 30-31; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 91.

bir politikasının olmaması bir fırsat doğurmuş, dihkân ve çiftçilerin bu tür arazileri kendi adlarına kaydetmelerine imkân vermiştir.³¹³

Hız. Ömer, ikinci dönem olarak tanımlayabileceğimiz bir süreçte bu politikasından dönmüş,³¹⁴ stratejik sebeplerle arazilerin değil sadece beşte biri alındıktan sonra arazi gelirlerinin dağıtılmasını kararlaştırmıştır.³¹⁵ Ahvâz'da daha önceleri savâfiden dağıtılanlar toprağın imar edilmesi için yeterli güç ve kuvvetin kabilelerde olmadığı gerekçesiyle geri alınmışlardır.³¹⁶ Hız. Ömer, hapsedilen ve geri alınan yerlere bölge halkının da razı olduğu âmiller görevlendirmek suretiyle gelirleri toplamıştır.³¹⁷ Savaşçılar nihayetinde bu politika değişikliğine razı olmuş ve arazinin değil, arazi gelirlerinin dağıtımına rıza göstermek zorunda kalmışlardır.³¹⁸ Hız. Ömer elde mevcut veya geri alınan bu arazileri mevâlîye vererek değerlendirmiş, işçiler kiralamak suretiyle amme hesabına ziraat yaptırmış, vergi gelirlerini beytûlmâlde toplamaya başlamıştır.³¹⁹ Buradaki politika değişikliğinin diğer bir sebebi şehirlerde savâfî arazilerin yayılışı ile halkın bu tür arazilere olan teveccühü, bu yüzden cihattan geri kalma ihtimalleriydi.³²⁰

Hız. Osman döneminde savâfî araziler için takip edilen politika, devletin idarî ve mülkî anlamda bu topraklara hâkim olması, muhalifler ile devlet idaresi arasında çatışmalı bir tartışma konusu haline gelmiştir.³²¹ Hız. Osman savâfînin devletleştirilmesinden sonra Irak ve Şam'da fetihlerde bulunmuş ve geri dönmüş olan kişilere iktâlar vermeyi hakkı olarak görüp sahabenin önde gelenlerine Hicaz bölgesinde bulunan arazilerini Sevâd bölgesinde bulunan arazilerle değiştirme imkânı tanımıştı.³²² Arazi mübadelesini söz konusu bölgelere göçü teşvik için yapmaktaydı. Bundan toplumun diğer kesimleri de kendi ölçülerinde

³¹³ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 32, 77; Cevde, **el-Arab ve'l Arz**, s. 90, 91; Hişâm el-Ceîd, **el-Kûfe**, s. 78, 89.

³¹⁴ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfî**, s. 108-109.

³¹⁵ Cevde, **el-Arab ve'l Arz**, s. 92.

³¹⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 366; Hayyât, **Târîh**, s. 136 (T. 168).

³¹⁷ Abdülazîz ed-Dûri, "fi't-Tanzîmî'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", (**Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra**), c. II, s. 130; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 90.

³¹⁸ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfî**, s. 109.

³¹⁹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 32; Suheym el-Sânî, **Devrû'l-Arab**, s. 122.

³²⁰ Suheym el-Sânî, **Devrû'l-Arab**, s. 124.

³²¹ Cevde, **el-Arab ve'l Arz**, s. 128.

³²² Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 280.

faydalanmaktaydı.³²³ Fakat bundan en fazla faydalananlar önde gelen sahâbîlerdi.³²⁴ Hz. Osman'ın bu icraatları Saîd b. Âs'ın (h.30-35/m.652-657) Kûfe valiliği döneminde bazı insanların topraklarını büyötmüştür.³²⁵ Başını Mâlik b. Hâris el-Eşter'in çekmiş olduğu muhalif kitle ile Saîd arasında meydana gelen bir tartışmada, Saîd'in Sevâd'ın Kureyş'in çiftliği olduğunu söylemesi, Kûfeliler'in devletin bütün savâfi arazilere el koyacağı zannına kapılmalarına yol açmış, bu tehdit algısı ilerideki olayların ateşleyicisi olmuştur.³²⁶

Emevîler döneminde savâfi arazilere bakış açısının önceki dönemlerden biraz daha farklılaştığı görölmektedir. Savâfi arazilerin değeri takdir edip onlardan yararlanmak için teşebbüs eden ilk şahıs, Muâviye b. Ebî Süfyân'dır (h.41-60/m.661-680). Kendisi daha Şam valisiyken Hz. Osman'a mektup yazarak valilik görevi için maaş olarak kendisine tahsis edilen miktarın, gelen yerli ve yabancı elçi ve heyetlerin ağırılanmasında yetersiz kaldığını bildirmişti. Mektubunda Hz. Osman'a ne zimme ne de harâc ehlinin olan sahipsiz büyük arazilerin kendisine verilmesini istemişti. İsteği kabul edilince buralar valiliği müddetince kendi uhdesinde kalmış, hilafet kendisine geçince elde ettiği bu arazileri kendi hane halkı ve Müslümanlardan fakir olanlara tahsis etmiştir.³²⁷ Ya'kûbî, İbn Asâkir'in verdiği bu malumattan farklı olarak Muâviye'nin halife olmasıyla birlikte hem bu arazileri hem de Irak, Şam, Cezîre ve Yemen'de eski krallık mülklerini tamamen kendisine ayırarak akrabalarına ve yakınlarına verdiğine işaret etmektedir.³²⁸ Muâviye'nin bu uygulaması bir anlamda kişisel bir özelleştirme anlamına gelmektedir. Bu dönemde devlet menfaati kavramı giderek Emevî ailesinin ve özellikle Muâviye'nin menfaatleri anlamına gelecek şekilde anlaşılmaya başlamıştır.³²⁹ Bu yönüyle Muâviye, dünyanın her tarafında

³²³ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 280-281.

³²⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat, Mektebetü'l-Arabiyye, 1922, s. 212; Murâd, M. "el-Arz ve's-Sulda", s. 31.

³²⁵ Taberî, **Târîh**, c. IV s. 279.

³²⁶ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 323.

³²⁷ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 206; Kâtibî, **Harâc**, s. 307; Batâyine, "Devletin Malî Yapısı" s. 214.

³²⁸ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II. s. 232, 234.

³²⁹ Jurius Banaji, "Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion", (**Eser: Money, Power And Politics**), s. 169; Sûlî, Sevâd konusunu ele aldığı kitabında savâfîlerle ilgili olarak "Muâviye, Âli Kısra'dan mallar seçmiş, istediğine iktâ, istediğine imkân tanıyor, istediğinden geri bırakıyordu" demektedir. **Edebü'l-Küttâb**, s. 219.

savâfisi olan kişi olarak gösterilmektedir.³³⁰ Gerçekte Muâviye Hz. Osman döneminde savâfî arazileri olduğu gibi bırakmış ancak kendi döneminde politika değişikliğine gitmiştir.³³¹ Zira bu dönemle birlikte hem Muâviye hem de aile bireyleri, siyasî güç ve nüfuz tesis etmenin yolunun geniş emlakla sahip olmaktan geçtiğini anlamışlardı. Ancak kendileri ile birlikte gözetilecek bir takım dengeleri de gözardı etmemişlerdir.³³²

Muâviye'nin politika değişikliğine gitmesi, kabilelerin iskânında eşitliğin sağlanması, toplumsal hareketliliğin hızlılığı karşısında devletin yeni bir düzen geliştirme zorunluluğu ve devletin menfaatlerinin gözetilmesindeki gelişmelere bağlanmaktadır. Bu amaçla Kûfe'den kaçan Kindelilere Nusaybin'de, Numrân b. Yezîd'e kendi adıyla anılan Guta Numrâniyye'de,³³³ sahâbî Zeml b. Amr'a kendi safında yer almasından dolayı Şam civarında,³³⁴ Benî Harb el-Huzeyme'ye Şam'da, Kelb kabilesi ile Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî'ye el-Mizze'de savâfî araziler vermişti.³³⁵ Muâviye dağıttığı topraklarla aynı zamanda Kays ve Kelb kabileleri arasında denge sağlamayı ve taraftar kazanmayı da amaçlamaktaydı.³³⁶ Korunan denge nedeniyle bu dönemde uygulanan savâfî politikaları Irak'ta olduğu gibi Şam'da da kabileler ile devlet arasında herhangi bir gerginliğe sebep olmamıştır. Bu, Emevîler'in Arap kabileleri Şam bölgesinde çok dengeli dağıtması, hem savâfî hem de diğer sahipsiz arazileri dağıtırken gösterdiği başarıdan kaynaklanmaktaydı.³³⁷ Söz konusu kabile ve şahıslara verilen iktâlar, Kureyşliler'e ve Arap eşrafına verilen iktâlara ilaveten verilmişti. Bu kesim Hz. Osman'ın iktâ ettiği arazilerden kalanların kendilerine iktâsını Muâviye'den talep eder olmuşlardı.³³⁸

Muâviye'yi savâfî politikasında etkileyen faktörlere bakıldığında bunların Hz. Peygamber'in Vâdilkurâ ve Hayber'de fethettiği arazileri sahiplerinin elinde bırakırken takip ettiği siyaset, savaşız olarak fethedilen Benî Nadîr'e ait arazilerin

³³⁰ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 234.

³³¹ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 240; Kâtibî, **Harâc**, s. 308.

³³² Muhammed Murâd, "el-Arz ve's-Suldah", s. 32, 36, 37.

³³³ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 305.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1989, c. II, s. 107.

³³⁵ Kâtibî, **Harâc**, s. 308.

³³⁶ Belâzürî, **Ensâb**, c. II, s. 32.

³³⁷ Dûrî, "el-Arab ve'l-Arz fî Bilâdî Şâm fî Sadri'l-İslâm", **Evrâk**, c. II, s. 91.

³³⁸ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 206.

sâfiye olarak seçilmesi,³³⁹ Hz. Ömer'in savâfi arazileri sonra dağıtılmasından vazgeçilse de ilk olarak fey-ganimet olarak anlayıp savaşçılar arasında taksim edilmesini istemesi olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁰ Muâviye, savâfilerin nazariyatta fâtihterin hakkı olmasına rağmen onların savaşlarla meşgul olmaları sebebiyle fiiliyatta eşraftan vekillerin idaresinde olduğunu görüyordu. O, önündeki bu açık siyaset örnekleri ve toplumun umumi menfaatleri için yapılan uygulamalardan açıkça etkilenmişti.³⁴¹ Ancak bu örneklerin Muâviye'nin en çok tenkit edildiği yakın akrabalara verilen savâfi araziler için uygun örnekler olmadığı da görülmektedir. Fıkhî literatürün de politika ile paralel gittiğini burada eklemek gerekmektedir. Fıkıhçılar savâfileri fey olarak görmekle birlikte kullanımı konusunda devlet başkanına geniş yetkiler tanıdılar, icâr, iktâ, müzâraa ve istiğlâl yollarından herhangi birini tercih etmesini yöneticinin kendi tercihiğine bırakmışlardır.

Muâviye, eskiden yapılmış olan arazi ölçümlerini kendi döneminde yenileterek mevcut savâfi arazilere Fârisî aristokrat ailelerin Hîre'de bulunan arazileri ile dihkânların elinde bulunan arazileri de dâhil etmek istemiştir. Ya'kûbî'ye göre Muâviye, mevlâsı Abdullah b. Derrâc'a yazdığı mektupta Irak emlakından kendisine faydalanabileceği yeni malî kaynaklar bulmasını emretmiştir. Dihkânlar, Abdullah b. Derrâc'a Kisrâ ve ailesinin vergiden muaf tuttukları arazileri kendileri adına kaydettiklerini ve bunlara dair kayıtların tutulduğu defterlerin Hulvân'da³⁴² bulunduğunu haber vererek savâfi arazilerin yerlerini göstermişlerdir. Haberi alan Muâviye, âmiline söz konusu arazileri tespit edip ayırmasını ve onlara el koymasını emrederek söz konusu defterlerin getirtilmesini istemiştir.³⁴³ Defterlerdeki arazilerin devletin eline geçmesiyle savâfi arazilerin sayısı ve alanı giderek artmıştır. Abdullah b. Derrâc, Muâviye için ayrıca mevât arazilerden, koruluklardan ve su kenarlarından savâfiler ihdas etmiştir. Muâviye, benzer bir mektubu da Abdurrahman b. Ebî

³³⁹ İbn Hişâm, **Sîre**, s. 520.

³⁴⁰ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 31-32.

³⁴¹ Kâtibî, **el-Harâc**, s. 311; Muhammed Necmân Yâsîn, **Arzu's-Savâfi; el-Arzü's-Hâssa bi'd-Devle fi'l-İslâm: münzü Asri'r-Risâle hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Emevî**, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971, s. 99.

³⁴² Hulvân, Irak Sevâd'ında bulunan ve Kisrâ meliklerinden kendisine iktâlar yapılması dolayısıyla Hulvân b. Amr b. Hâlif b. Kudâa'ya nispet edilen bir bölgedir. Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 290.

³⁴³ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 218; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, **Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem**, thk. Ebû Kâsım İmâmî I-VII, Tahrân, 2000, c. II, s. 23; Batâyine, "Muâviye Döneminde Devletin Malî Yapısı, s. 214.

Bekre'ye yazarak Basra'da kendisine savâfî araziler bakmasını istemiştir.³⁴⁴ Böylelikle Muâviye döneminde savâfî arazilerin geliri sadece bataklık bölgesinde beş milyon, toplamda senelik elli milyon dirhemi aşmıştır.³⁴⁵ Hz. Ömer dönemindeki dört³⁴⁶ veya yedi³⁴⁷ milyonluk gelirle karşılaştırıldığında muazzam bir gelir artışı sağlanmıştır.

Muâviye'den sonra gelen Emevî halifelerinin toprağa olan ilgileri kesintisiz devam etmiştir. Yezîd b. Muâviye babasının savâfî politikalarını aynen devam ettirmiştir. Kendisine yakın olan kişi ve ailelerin ellerinde bulunan araziler, Yezîd lehine takındıkları siyasî tutumları eşliğinde artış göstermiştir. Bu şekilde Yezîd'e karşı gösterilen siyasî tutumla iktâlar arasında bir paralellik doğmuştur. Ancak bu politika dolayısıyla artan hasmane ilişkiler Emevîler'in Medine âmili İbn Mînâ'nın Medine'de bulunan arazilere dönük teşebbüsleri nedeniyle Harre olayı vuku bulmuştur. Medineliler Emevîler'i şehirden kovmuşlardır. Yezîd'in askerî hamlesi ise Medine'de halkın mal ve arazilerinin talan edilmesine yol açmıştır.³⁴⁸

Abdûlmelik, eşrafın da baskısıyla ölü arazilerden yapılan iktâların ötesine geçerek Muâviye döneminde iktâ edilmeyen savâfî arazileri iktâ olarak vermeye başlamıştır. Rum savâfîlerinden olan Zemlekâ'yı Saîd el-Ezdî'ye, Re'skîfâ'daki arazileri kızı Âişe'ye bahşetmiştir. Şâir Âişe Rebîa'ya verilen iktânın miktarı bin cerîbe ulaşmıştır.³⁴⁹ Abdûlmelik döneminde artık savâfî arazi kalmayınca beytûlmâle ait olup sahibi kalmamış veya varis bırakmamış kişilerden kalan ve ancak savâfî sayılması gereken arazilerden iktâlar verilmeye başlanmıştır. Abdûlmelik bunu imamın sahipsiz araziler üzerindeki tasarruf hakkı olarak değerlendirmiştir.³⁵⁰

Yine bu dönemde savâfîlerin önceki yıllardan gelen bir uygulama ile divanda iktâ sahipleri adına kaydedilmiş olması halkın tepkisini çekmiş, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (ö.85/704) isyanı sırasında meydana gelen Cemâcim Vak'ası nedeniyle bütün sicil defterleri Kûfeliler tarafından yakılmış, her kabile kendi elinde

³⁴⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 218.

³⁴⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 287 A; İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l-Ümem**, c. II, s. 23; Bu tutarlara nevrüz ve mihrîcan vergileri de dâhildir. Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 219.

³⁴⁶ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 60.

³⁴⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 57.

³⁴⁸ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, thk. Alî Şîrî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut, 1990, s. 227-228.

³⁴⁹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XIV, s. 421.

³⁵⁰ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 206.

bulunan arazilerin zilyetliğini ele geçirmiştir.³⁵¹ Bu haber iki türlü anlaşılabilir. Birincisi muhtemelen Kûfeliler söz konusu arazilerin ilelebet kendilerinde kalması için isyanı bir sebep olarak kullanmışlar ve kullanımı kendilerinde olan arazilerin sürekli sahibi olmayı amaçlamışlardır. Bu haber Ebû ‘Ubeyd’in Hz. Osman’ın savâfîlerden verdiği arazileri kullanım amaçlı verdiği iddiasını destekler niteliktedir. İkincisi toprak sahibi olmayan ama çevrelerinde ki iktâ sahiplerinin elindeki arazileri gören Kûfeliler’in savâfîlerin sürekli onlarda kalmaması için yine isyanı bir bahane olarak kullanmalarıdır. Bu yolla kayıtları yok etmek ve belirsizlik durumu yaratmak suretiyle arazilere ortak olmayı planlamışlardır. Hatta bunun iktâ sahibi olup da arazisini çiftçilere işlemesi için veren toprak sahiplerinin arazilerini de kapsaması imkân dâhilindedir.³⁵² Bu olayın Kûfeliler’in toplumda artık ortak bir kanı olmaya başlayan devlete ait toprakların talan edildiği inancının bir sonucu olarak görülmesi de uzak bir ihtimal değildir. Çünkü kendilerini bu yeniden paylaşım da devre dışı görmekteydiler.³⁵³

Velîd b. Abdülmelik’in (h.83-92/m.705-714) iktidara gelmesiyle devam eden iktâlardan ayrı olarak çoğunluğu savâfî ve mevât arazilerden olmak üzere ihyâ amaçlı olarak iktâlar verilmeye devam edilmiştir.³⁵⁴ Nehir kenarlarında yer alan araziler doğal olarak devletin mülkiyetinde sayılıyordu. Bu arazilerden Irak’ta bol miktarda bulunuyordu ve bunlardan verilen iktâlar savâfî arazilerden verilen iktâlar olmaktadır. Velîd b. Abdülmelik kardeşi Saîd’e Gayza’da,³⁵⁵ Hâlid b. Cüz’e Kinnesrîn’de,³⁵⁶ Mesleme b. Abdülmelik’e Cezeriye sınırında mevât arazilerden iktâlar vermiştir. Nehrü Saîd ismiyle ünlenen kanal işte bu iktâların ihyâsı için açılmıştır.³⁵⁷ Bâlis, Büveylis (Tubles), Kâsireyn, Sıffîn ve Abîdeyn halkları

³⁵¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 268; Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 66 (T. 103); İsmail Yiğit, “Emevîler”, **DİA**, c. XI, s. 103.

³⁵² Dûrî, **en-Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 126.

³⁵³ Compapiano, “Land Tax Ale’l-Mesâha and Mukâseme”, s. 255.

³⁵⁴ Dûrî, “Mukaddime fi’t-Tarihi’l-İktisâdî el-Arabî”, Beyrut, Merkezü Dirâsâtî Vahdeti Arabiyye, 2007, s. 23.

³⁵⁵ Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 321.

³⁵⁶ Hamevî, **Mu‘cem**, c. II, s. 327.

³⁵⁷ Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde el-Ukaylî Kemaleddîn İbn Adîm; **Bağiyetü’t-Taleb fi Tarihi’l-Haleb**, thk. Süheyl Zekkâr I-XII, Dımaşk, Dârü’l-Fikr, ‘t.y’, c. I, s. 122; Hamevî, **Mu‘cem**, c. II, s. 327; Nehrü Saîd kanalı için sonradan yapılan modern bir çalışmanın sonuçları için bkz. Sophie Berthier, *Histoire du peuplement rural et de la mise en valeur agricole de la moyenne vallée de l’Euphrate (Syrie)*, IFEAD, Damas. Avant-propos, p. 7-14.

Mesleme'den araziden elde edilecek ürünün üçte biri karşılığında bir kanal açmasını istemişlerdi ki bu kanal, Nehrû Mesleme adıyla bilinir olmuştur.³⁵⁸ Yine Mesleme'ye ve kendisinden sonra gelen varislerine ait olmak üzere Haccâc ve Velîd dönemlerinde aşağı Sevâd'ta Bûsûk Seddi'nin yapılmasından sonra iktâlar verilmiştir.³⁵⁹

Ömer b. Abdülazîz döneminde toprağını terk ederek başka diyarlara göç eden insanların topraklarının savâfi sayılması yönünde yeni bir eğilim doğmuştur. Valilerinden Abdülhamîd b. Abdurrahman halifeye yazarak harâctan kaçınmak için arazilerini terk eden ve yer değiştiren köylülere ait arazilerin, bu tutumlarından vazgeçmeleri için sâfiye sayılması yönünde bir talepte bulunmuştur. Ancak halife bu talebi, bunun sebebinin köylüye güçleri üzerinde vergi yüklenmesi olduğunu söyleyerek reddetmiştir. Valiye bu tür ilticalarda kişinin elinden toprağı alınırsa bunun o kişinin toprağı ile bağının kopması anlamına geleceğini ve bunun da vebalinin valiye yazılacağını belirten bir mektup yazmıştır. Bu noktada en iyi yöntemin ise Haccâc döneminde onun ve âmillerinin yaptığından imtina etmek, köylüye merhametle muamele etmek ve ifsad edici fiillerden kaçınmak olduğunu söylemiştir.³⁶⁰ Diğer yandan Ömer b. Abdülazîz dönemi (h.99-101/m.717-719) süregelen bazı uygulamaların bir süre için kesintiye uğradığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Emevîler'in verdiği iktâların durdurulması ile zorla beytûlmâlden veya halktan alınmış olanların geri iade edilmesinin istendiği yeni bir politika ortaya çıkmıştır.³⁶¹

Ömer b. Abdülazîz hilafet makamına oturduktan sonra beytûlmâlê ait olan savâfin korunmasını, arazinin durumuna göre yarım (1/2) onda bir (1/10) arasında değişen oranlarda müzâraa (yarıcılık) yöntemiyle üretime açılmasına karar vermiştir. Ömer b. Abdülazîz valilerine gönderdiği mektupta,

“... eski arazilere bakınız; onları zirai ortaklığa veriniz, eğer çiftçi bulunmazsa, üçte bir karşılığında veriniz; yine çıkmazsa onda bir oranına varıncaya kadar veriniz. Yine istekli bulunmazsa, emanet (karşılıksız) olarak veriniz. Yine da tâlibi olmazsa, Müslümanların hazineinden harcama yapmak suretiyle ektiriniz.”

³⁵⁸ İbn Adîm, **Bağiyetü't-Taleb**, c. I, s. 121; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 328.

³⁵⁹ Belâzûrî, **Fütûh**, s. 288; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 468.

³⁶⁰ Belâzûrî, **Ensâb**, c. VIII, s. 152-153.

³⁶¹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 206.

şeklinde bir talimat vermiştir.³⁶² Bu talimatla savâfî arazilerin işletme amaçlı kullanımına dönük olarak uygun bir yöntem bulmuştur. Ancak kesinlikle boş kalmasını istememiştir. Bu durumda hem araziler verilerek vatandaş memnun edilmekte, hem bu arazilerden gelir elde edilmekte ve bu gelir fey olarak beytûlmâle girerek Müslümanların ortak harcamalarına gitmekteydi. Savâfî arazilerin yüksek oranlarla işleme verilmesi isteği onlara harâc arazi muamelesi yapılmak istendiğini de göstermektedir. Bu da işletmecilerin hem Müslüman, hem gayrimüslim olabileceğine işaret etmektedir. Bunun takdiri tamamen halifede idi.³⁶³

Ömer b. Abdülazîz harâc topraklarla ilgili politikasını savâfî araziler konusunda da sürdürmüştür. Daha önce iktâ yöntemiyle elden çıkmış olan bütün savâfîyi tekrar savâfî topraklar haline getirmek yerine öşür olarak sahiplerinde kalmasına karar vererek,³⁶⁴ hicrî 100.(m.722) yıldan sonra bu tür arazilerin iktâ edilmesinin kabul edilmeyeceğini ilan etmiştir. Bu anlamda yeni uygulama için bir mîlat tayin etmiştir. Bu da kendisinden önce ve kendisinden sonraki zamanı işaret etmekteydi. Bu işleme “*el-müdde*” adı verilmiştir.³⁶⁵ Bu haliyle Ömer b. Abdülazîz emirlerce kendisinden önce elden çıkmış savâfilere dokunmamış ancak kendisinden sonraki iktâlara da müsaade etmeyeceğini ilan etmiştir.

Diğer yandan Ömer b. Abdülazîz, özellikle patriklerin kaçmasından sonra normalde devletin elinde savâfî olması gereken kilise arazilerinden Şam’ın eşrafına dağıtılan savâfîye dikkat ederek meseleyi yeniden ele almıştır. Yapılan anlaşmalarda kiliselere bırakılmış olan araziler konusunda başka türlü hareket etmek mümkün değildi.³⁶⁶ Bu kapsamda Muâviye’nin Benî Nasr’a iktâ ettiği kiliseleri Hristiyanlara iade ettiği gibi, Şam eşrafından İbn Behdel ve İbn Mudlic el-Uzrî adına iktâ edilen evleri de sahiplerine iade etmiştir. Söz konusu yerler kendisinin ölümünden sonra tekrar muktâların torunlarına iade edilmiştir.³⁶⁷

Ömer b. Abdülazîz’in kısa süren halifeliğinden sonra onun takip ettiği politikalarda istikrardan ziyade geri dönüşler yaşanmıştır. Yezîd b. Abdülmelik (h.

³⁶² Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59.

³⁶³ Dûrî, “**Mukaddime fi’t-Târîh**”, s. 24.

³⁶⁴ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**; c. II, s. 207; Kâtibî, **Harâc**, s. 320-321.

³⁶⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**; c. II, s. 207; Kâtibî, **Harâc**, s. 320-321.

³⁶⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 126.

³⁶⁷ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 353.

101-105/m. 719-723) Zübeyr ailesine verilen iktâları Ömer b. Abdülazîz'den önceki haline çevirmiştir. Ayrıca Yezîd, aslı savâfî olan araziler üzerindeki mülkiyet durumlarını tekrar gözden geçirmek amacıyla ölçümleri yeniden yaptırmıştır. Çünkü bu bölgede devlete ve halifeye boş yer kalmamıştı. Valisine mektup yazarak katâilerin üzerine gitmesini, fazlalıkları kendisi adına yazmasını emretmiştir. Bu talimat üzerine Ömer katâie gelerek ölçümünü yapıyor, sahibini soruyor, bunu nereden nasıl aldığını yani savâfî kaynaklı olup olmadığını sorgulayarak arazi temin etmeye çalışmıştır.³⁶⁸ Savâfî arazilerin sık sık ölçümlere tabi tutulması bu araziler üzerindeki mütecâviz müdâhalelerin varlığını gösterdiği kadar bu ihlallere karşı devlet hakkının korunması çabası olduğunu da göstermektedir. Sırf bu yüzden harâc veya savâfî arazi olsun, devlete ait bir takım arazilerin var olmasını talep etmiş, Mesleme b. Abdülmelik'i bu tür arazilere karşı olan şahsî ihtirası nedeniyle görevden almış ve yerine Ömer b. Hübeyre'yi atamıştır.³⁶⁹ Hişâm b. Abdülmelik ise harâcî arazilerin satışını yasaklayan Ömer b. Abdülazîz'in siyasetini aynen devam ettirmekle beraber savâfî arazilere aynı gözle bakmamış ve bu arazilerden hem kendi aile bireylerine³⁷⁰ hem de başkalarına iktâlar vermiştir.³⁷¹

Sonuç olarak çoğunluğu Irak ve Şam'da bulunan savâfî araziler devletin elinde bulunan kamu arazileri olup Emevîler dönemine kadar devlet kontrolünde ve idaresinde işletilerek gelirleri mukâtilenin menfaatine harcanmasına karşılık, Emevîler döneminde devlet adına yetki kullanan idarecilerin ve yakın akraba ve dostlarının kontrolüne girmiş ve özel mülkiyete geçerek zamanla tükenme noktasına gelmiştir. Bu arazilere dönük politikalar her bir halife döneminde farklılaşmış, savâfîler konusunda Hz. Ömer döneminde âmiller eliyle işletilerek gelir elde edilmesine dayalı anlayış, Hz. Osman dönemindeki gelişmelerle toplumsal rahatsızlık noktasına ulaşmış, Hz. Ali döneminin istikrarı koruyan çizgisinden sonra Emevîler döneminde aksi yöndeki bir iki küçük çabaya rağmen tedricî olarak kontrolden çıkmıştır.

³⁶⁸ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 252; **Fütûh**, s. 355.

³⁶⁹ Yâsîn, **Arzu's-Savâfî**, s. 121.

³⁷⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 357.

³⁷¹ Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 469.

1.1.4. Mevât Araziler (Ölü Topraklar)

Arapçada ölü anlamına gelen mevt kelimesinin çoğulu olan mevât kelimesi cansız nesneye ve bir kimsenin ziraat ve hirâset gibi mülkiyetinde olmayıp harâbe olan arz³⁷² ve faydalanılmayan yere³⁷³ denir. Kelimenin sözlük anlamının yanında ıstılâhî olarak çeşitli kaynaklarda birbirine benzeyen tanımlar yapılmaktadır. Öncelikle mevât arazi ifadesiyle hâlihazırda hiçbir şekilde ziraat, mesken, üretim ve tarım gibi bir amaçla kullanılmayan, şahısların veya kamunun malı da olmayan, sahihsiz ve ancak emek harcanarak verimli hale getirilip kullanılabilen topraklar kastedilir. Bir arazinin mevât arazi olup olmadığının belirlenmesinde toprağın hâlihazırda atıl vaziyette bulunması, kullanılmıyor ve yararlanılmıyor olması ilk hareket, sahihsiz olması ise son hareket noktasıdır.³⁷⁴ Ebû Yûsuf'a göre üzerinde herhangi bir bina olmayan, ziraat yapıldığına dair emareler taşımayan, köyler için harman yeri, kabristan, odunluk, hayvan toplanma ve otlama alanı olmayan ve hiçbir kimsenin mülkiyeti olmadığı gibi zilyed olarak da elinde bulunmayan araziler ölü arazilerdir, şeklinde tanımlanırken,³⁷⁵ Mâverdî'de geçen ve yine Ebû Yûsuf'a atfedilen diğer bir tanımda, ölü arazi işlenmiş toprakların sınırından yüksek sesle seslenen bir kişinin sesinin işitilmediği yerden başlayan topraklar olarak tarif edilmiş, işlenmiş topraklara bitişik durumda olan topraklar ölü arazi sayılmamıştır.³⁷⁶ Yahyâ b. Âdem, herhangi bir Müslüman veya zimmînin elinde olmayan topraklar,³⁷⁷ İbn Hazm, imar edilmemiş ve sahibi bulunmayan bütün topraklar,³⁷⁸ Kalkaşendî, üzerinde imar olmayan topraklar olarak tanımlamıştır.³⁷⁹ İmam Şâfiî'ye göre ölü arazi imar edilmemiş, etrafı çevrilmemiş, sınırlanmamış topraklardır. İsterse bu arazi toprağı âmir statüsünde bulunan bir köye, işlenmiş araziye bitişik, bâdiyede veya

³⁷² Muhammed Emîn İbn Âbidîn, **Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1992, c. VI, s. 431.

³⁷³ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-Farâbî, **Kitâbü's-Sihâh Tâcû'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye**, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut, nşr. Dârü'l-İlm li'l-Mellâyîn, 1987, c. I, s. 267; trc. Vankulu Mehmed Efendi, **Vankulu Lügati**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014. "mvt" md.

³⁷⁴ Hamza Aktan, "İhyâ" **DİA**, c. XXII, s. 7; Ebû Nâsır Burhaneddîn el-Huvarizmî el-Mutarrizî, **el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib**, thk. Mahmûd Fahûrî, Abdülhamîd Muhtâr, Mektebetü Usâme b. Zeyd, Halep, 1982, c. II, s. 277.

³⁷⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 72 (T. 113).

³⁷⁶ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 264 (T. 331); Kâsânî, **Bedâi'u's-Sanâi'**, c. VI, s. 194.

³⁷⁷ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 85.

³⁷⁸ İbn Hazm, **Muhallâ**, c. VII, s. 73.

³⁷⁹ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 120.

sahrada olsun farketmez.³⁸⁰ Ebû Hanîfe'nin tanımına göre ise imar edilmiş araziden sonra suyun daha öteye gitmediği arazi ölü arazinin başladığı yerdir.³⁸¹

Yukarıda yer verilen tarifler büyük ölçüde Hz. Peygamber'in, "Boş (âdi, sahipsiz) araziler Allah'ın, Resûlü'nün ve ondan sonra da sizindir. Buna göre kim ölü topraklardan bir şey ihyâ ederse, onun rakabe mülkiyetine sahip olur" hadisine dayanmaktadır.³⁸² Yani bu konudaki en temel referans Hz. Peygamber'dir. Hadiste geçen "*âdiyyü'l-arz*" tabiri, Âd ve Semûd kavimlerinden kalıp da atıl hale gelen arazileri ifade etmek için kullanılmış ve cahiliye dönemlerinden kalma arazi olarak ikinci sınıf ölü arazi sınıfına sokulmuştur. Aynı ifade Ebû 'Ubeyd tarafından işlenmemiş arazi anlamını da içerecek şekilde, önceki zamanlarda sahibi bulunmakla birlikte nesillerinin kesilmesiyle sahipsiz kalan ve işletilmeyen topraklar şeklinde açıklanmıştır.³⁸³ Ebû Yûsuf tarafından ise özellikle düşmandan ele geçirilen, mâlik veya zilyedi bilinmeyip hâlihazırda kullanılmayan arazilerin mevât arazi olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³⁸⁴ Bu arazilerin yıllar yılı ölü olanlar ve daha önceleri üzerinde imar işlemi yapılmayanlar, önceden imar olunmuş iken sonradan harap olup atıl hale gelenler ve Müslümanların arazisi iken yine sonraları atıl hale gelen araziler şeklinde sınıflandıranlar da vardır. Resûlullah'ın Zübeyr b. Avvâm'a Nakî' mıntıkasında at talimi için bir parça arazi vermesi, öteden beri atıl olan arazilerin işleyecek veya kullanacak olana verilmesinin güzel bir örneğidir.

Diğer bir toprak ayırım sistemi ise İmam Şâfiî tarafından yapılmıştır. Bu noktada İmam Şâfiî (204/819) İslâm memleketlerindeki toprakları "*âmir*" ve "*mevât*" olmak üzere ikiye ayırmakta, mevât toprakları yine iki grupta ele almaktadır. Birincisi âmir topraklardan Müslümanlara ait olup da daha sonraları mevât hale gelenler ki bu tür araziler ve bunlara ait yol, avlu ve irtifakları âmir araziler gibi ebediyyen sahiplerine ait saymakta, bu yerlerin mülk edinilmesini mümkün görmemekte, ikincisi daha önce hiç kimsenin özel mülkü altında bulunmamış ve halen de bulunmayan mevât durumdaki araziler.³⁸⁵ İmam Şâfiî'nin söz konusu

³⁸⁰ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 42.

³⁸¹ Mâverî, **Ahkâm**, s. 264 (T. 332)

³⁸² Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 81.

³⁸³ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 353.

³⁸⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 71-72.

³⁸⁵ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 42.

ayrımı, Hz. Ömer'in Irak'ta yaptırdığı ölçümlerde hesaba alınmasına karar verdiği alanların niteliğinden esinlenmiş gözükmemektedir. Bu dönemde Irak toprakları âmir ve gâmir olarak ölçülmüş, Hz. Ömer bataklık, çalılık, kumluk ve suyun ulaşmadığı yerlerin sayılmamasını istemiştir. Bu durum sadece sahibi olan alanların ölçüldüğü, sahipleri tarafından geçici sebeplerle atıl bırakılmış olan gâmir arazilerin de bu ölçüme dâhil edildiğine işaret etmektedir.³⁸⁶ Fiiliyatta büyük bataklıkların ve ormanlık alanların sayılması da mümkün gözükmemektedir.

İmam Şâfiî'nin toprak sınıflandırma sistemine yakın bir sınıflandırma da el-Kâsânî tarafından yapılmıştır. Ancak Kasânî toprakları mülkiyet-mübâhlık açısından ele alarak sınıflandırmıştır. Ona göre arazi, “*arâzî-i memlûke*” (mülk arazi) ve “*mübâh arazi*” (mülk olmayan) olmak üzere iki kısma ayrılır. Ayrıca mülk arazi, “*ma'mur*” ve “*harab*” olmak üzere iki kısma ayrıldığı gibi mülk olmayan mübah arazi de, beldeye bitişik olup da halkın yakacağını temin etmesi ve hayvanların otlatılması için tahsis edilen arazi ve beldeye bitişik olmayan ölü arazi kısımlarına ayrılır.³⁸⁷

Peki bu araziler hangi statüde ele alınacaktır? Bu noktada ölü toprakların amme mülkü mü yoksa kamu mülkleri mi olduğu konusunda bir ihtilaf ortaya çıkmaktadır. Ölü arazilerin özellikle Emevîler döneminde yoğun bir şekilde iktâ ve ihyâ yoluyla özel mülkiyete konu olması, amme mülklerinin kamunun faydalanmasına açık ve dokunulamaz niteliği göz önüne alındığında bu tür arazilerden sayılmasını zorlaştırmaktadır.³⁸⁸ Dolayısıyla bu tür topraklar daha çok kamu mülkleri arasında sayılmıştır. Mâverdî bu tür toprakları hazine arazisi yani mîrî arazi, halifenin her türlü hüküm ve tasarrufta bulunabildiği topraklar olarak kabul ederken, benzer şekilde Ebû Yûsuf bu toprakları iktâ ve ihyâyâ konu olması bakımından fey topraklardan saymıştır. Onun için toprakların zorla veya sulh ile fethedilmesinin ölü arazinin statüsüne bir etkisi bulunmamaktadır. Ehl-i harpten alınan herhangi bir toprak üzerinde halifenin sabit bir hakkı bulunması hariç müdahale hakkı yoktur. Müşriklerden alınan topraklar eğer halife tarafından

³⁸⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, s. 152.

³⁸⁷ Kasânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, c. VI, s. 192-194; Ebû Davûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, trc. Necati Yeni-el-Hüseyn Kayapınar, İstanbul, Şâmil Yayınevi, c. XI, s. 381-383.

³⁸⁸ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 119.

Müslümanlar arasında paylaştırılmış ise öşrî arazi, Müslümanlar arasında paylaştırılmayıp sahiplerinin elinde bırakılmışsa harâc arazisi olur.³⁸⁹ Yine ölü arazinin ihyâ edilmesinde hak sahipliği bakımından Müslüman-zimmî, Arap-Acem ve fert-cemaat ayrımı yapılmaz.³⁹⁰

Ölü arazilerin fey mi yoksa amme mülkü mü olduğu konusundaki tartışmalar bu topraklar edinilirken halifenin veya imamın izninin gerekip gerekmediği noktasında odaklanmıştır. Çünkü bu toprakların belli bir emek sonucu iktâen ve ihyâen özel mülke dönüştürülmesi mümkün olmaktadır. İmam Mâlik'e göre Hicaz'ın geleneksel uygulaması ölü toprağı ihyâ edenin ona sahip olacağı şeklindedir. Bu uygulamanın meşrû referansı, Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in politik uygulamalarında bulunmaktadır. Bu uygulamalara göre ölü bir toprağı su kanalları açmak, kuyu kazmak, üzerine bina yapmak ve ekim dikime hazır hale getirmekle hiçbir makamdan izin alınmaksızın mülkiyete hak kazanmak mümkündür. Ancak bu toprakların köy ve kasabalardan uzak bölgelerdeki çöl ve benzeri topraklar olması gerekmektedir. Ekili alanların hemen bitişiindeki topraklardan izin alınmaksızın mülk edinilmesi mümkün değildir.³⁹¹

İmam Şâfiî Hz. Peygamber'in hadisinde geçen ifadelerin açık olduğunu, dolayısıyla ölü topraklara sahip olmak için hiçbir makamdan izin almaya gerek olmadığını söylemektedir. Ona göre mevât araziler fey topraklara dâhil değildir. Zaten ihyânın olabilmesi için ilk şart toprağına sahip olabilmektir.³⁹²

İmam Ebû Hanîfe, imamdandan izin alınması meselesinin bu topraklara sahip olmanın bir ön şartı olduğunu ifade etmektedir. Bunu topraklar üzerinde çıkabilecek mülkiyet kavgasının ve ihtilafların engellenmesine bağlamaktadır. Ebû Yûsuf ise İmam Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasında bir yol tutarak, bir anlamda iki görüşü uzlaştırarak tartışmalı alanlarda imamın iznini şart koşmakta, ihtilaflı olmayan yerlerde ise imamın iznine gerek olmadığını söylemektedir.³⁹³

³⁸⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 74 (T. 116).

³⁹⁰ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 85.

³⁹¹ Mâlik b. Enes, **el-Müdevvene**, I-IV Cild, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, c. IV, s. 473.

³⁹² Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 46.

³⁹³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 72 (T. 114); İbn Hazm, **Muhallâ**, c. VII, s. 73.

Konu üzerindeki görüş ayrılıkları Hz. Peygamber'in ifadelerini değerlendirme farkından da kaynaklanmış olabilir. Çünkü Hz. Peygamber'in söz ve davranışları, onun bir Peygamber olmasının yanı sıra bir devlet başkanı, ordu komutanı, aile reisi ve nihâyet bir beşer olması bağlamlarına göre anlam ifade etmektedir. Bu meselede izne gerek olduğu görüşünde olanlar, ihyâ hadislerini Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı konumu ile bağdaştırırlarken, karşı görüşte olanlar ise peygamberlik sıfatını ön plana çıkarmak suretiyle dinî bir hüküm olarak kabul etmişlerdir.³⁹⁴

Ölü toprakların ihyâsı için imamdan veya devletten izin alınması meselesi, bireysel eğilimlerin mi yoksa Emevîler'in toprak politikasının mı bir sonucu olduğu bahs-i diğerdir. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde bir izin müessesesine rastlanılmamaktadır. Bir adamın Hz. Ali'ye gelerek kendi bölgesinde bulunan bir arazi ile ilgili ihyâ etme isteğini belirtmesi ve izin istemesi üzerine Hz. Ali'nin, "Sen muslihsin, müfsit değilsin, mu'mirsin, muhrip değilsin" dediği rivayet edilmektedir.³⁹⁵ Bu ifadeler, bu tür arazilerde asıl olanın izin müessesesi olmadığına göstergesidir. Ancak büyük fetihler sonrası bol miktarda toprak sahipsiz kalmış, bu topraklarda özel mülkler edinilmesi yolundaki istekler artmış ve toplumda bu toprakların işletilmesine yönelik bireysel eğilimler ortaya çıkmıştır. Fukahanın ölü topraklarla ve ihyâ ile ilgili ortaya koyduğu şartlar, hem bireysel eğilimlerin benimsenmesi ve desteklenmesi hem de bu eğilim nedeniyle devletin uğradığı malî zararların izin yöntemiyle dizginleştirilmesini yansıttığı gibi, devletten izin alma şartının getirilmesi temelde Emevî politikalarının nihaî amacına yani sahipsiz ve ekim dikim yapılmayan toprakların finansal nedenlerle kontrol edilmesi arzusuna dayanmaktadır.³⁹⁶ Schachth, hukukun şekillenmesi konusunu ele alırken Emevîler tarafından geliştirilen devletin izni meselesinin Ebû Hanîfe gibi Iraklı fakîhler tarafından hemen benimsendiğini, Mâlik gibi Medineli fakîhlerin açık hadislerden dolayı ilk önce bunu uygun görmedikleri halde daha sonra izin konusunun sadece uzak yerlerde söz konusu olmayabileceğini, ekili alanların çevresindeki ölü arazilerde buna gerek olduğunu söyleyerek Emevî politikalarına uyduklarını

³⁹⁴ Hüseyin Kayapınar, **İslâm Hukukunda Ortaklık Ve Kira Yoluyla Arazinin İşletilmesi**, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 1993, s. 8.

³⁹⁵ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59.

³⁹⁶ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 248.

söylemektedir. Bu anlayış daha sonra Abbâsîler tarafından da sürdürülmüştür.³⁹⁷ Böylelikle fıkıhçılar ölü arazilerin ihyâsında Emevî idaresinden izin alınmasını şart koştukça hem onların toprak politikalarına destek vermiş hem de asli uygulamada olmayan yeni bir kural getirmişlerdir.

Tarıma elverişli ve hazır olan mülk arazide sahibinin izni olmadan hiçbir kimsenin tasarrufta bulunamaması, İslâm toprak mülkiyet sisteminde bilinen en temel kurallardan birisidir. Bunlar mamur araziler olarak bilinir. Ancak mübâh araziler konusunda fikir birliği olmayıp hangi alanların bu tür bir arazi olduğu konusunda coğrafi bir ayırım yapılmış görünmektedir. Belde sınırları içerisindeki araziler bütünüyle mamur arazi sayılmakta, sınır içerisinde ölü arazinin bulunması kabul edilmemekte, belde sınırları dışındaki arazilerin ise bütünüyle mübâh araziler olduğu ileri sürülmektedir. Mübâh arazilerden ormanlık ve meralar gibi alanlarda yine devlet başkanı dâhil tasarrufa izin verilmemekte, bunun dışındaki ölü arazilerde devlet başkanının Müslümanların maslahatına uygun olarak tahsisler yapabileceği öngörülmektedir. Bu tahsis, arazi görünürde özel mülk gibi görünse de daha çok arazinin kiraya verilmesi şeklinde işlemektedir.³⁹⁸ Bu anlamda ölü araziler üzerinde devlet başkanının iktâna izin verilmesi, bu arazilerin fey olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Büyük fetihlerden sonra toprağa olan alakanın artmasıyla birlikte özellikle Irak topraklarındaki mevât arazilere olan ilgi de artmıştır. Buradaki bataklıklar ilk dönem İslâm tarihi boyunca mevât araziler olarak zirai genişlemenin de kaynağını oluşturmuştur. Bu bataklıklar, tam yüzölçümü bilinmese de İbn Rüste'ye göre tahmini 32.400 km² civarındaydı.³⁹⁹ Mes'ûdî bu rakamı 80 bin km² ye kadar çıkarmaktadır.⁴⁰⁰ Alanın büyüklüğü sellerin durumuna ve ıslah çalışmalarındaki başarıya göre dönemden döneme değişmekteydi.⁴⁰¹ Rivayetlere göre Basra ve çevresindeki mevât araziler Müslümanların ziraat projeleri için savâfi araziler kadar

³⁹⁷ Joseph Schacht, **The Origins of Muhammadan Jurisprudence**, London, Oxford University Press, 1979, s. 202-203; Ziaul Haque, **Landlord**, s. 249.

³⁹⁸ Ebû Dâvûd, **Sünen-i Ebû Dâvûd**, c. XI, s. 382-383.

³⁹⁹ Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, **el-A'lâku'n-Nefise**, s. 94.

⁴⁰⁰ Ebi'l-Hasan Alî b. Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî, **Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher**, thk. Kemâl Hasan Mer'î, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2005, c. I, s. 103.

⁴⁰¹ Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 168-170.

büyük kaynaklara sahipti. Hatta Basra'nın mevât arazilerden oluştuğu, buradaki Müslümanların buraları ihyâ edip ziraata kazandırdıkları için bu toprakların öşrî arazi olduğu, dolayısıyla harâc değil öşür vergisi ödedikleri bilinmektedir.⁴⁰² Benzer şekilde kabilelerin de bataklık arazileri kurutmak suretiyle buralarda çiftlikler kurmak veya yılın belli dönemlerinde buralarda ikamet etmek gibi bir takım alışkanlıkları vardı.⁴⁰³ Bilahare Emevîler döneminde emirlerin ve valilerin mevât arazilere ilgileri arttı. Kanallar açmak ve su kuyuları kazmak suretiyle ölü arazilerde kendileri ve aileleri için büyük topraklar edindiler. Emevî valilerinden Abdullah b. Âmir, Ziyâd b. Ebîh, Hâlid el-Kasrî ve Haccâc b. Yûsuf gibi güçlü valiler yaptıkları ıslah çalışmaları ve edindikleri çiftliklerle ünlenmişlerdi.

Mevât arazilerin diğer bölgelerdeki genel dağılımına bakıldığında Fırat cezâresinde Übüle nehri ile Ma'kıl nehri arasında düz ve tuzlu mevât araziler vardı. Muâviye bu arazileri kendi yakınlarından birine vermişti.⁴⁰⁴ Bu bölgedeki diğer önemli mevât araziler Fırat çevresinde Nehrü Saîd kanalının açılmasıyla ziraata kazandırılmış arazilerdi.⁴⁰⁵

Şam bölgesinde ise Irak'a nispetle daha az mevât arazi vardı. Bu durum Şam'daki arazilerin büyük çoğunluğunun öteden beri kullanılmaya elverişli olması ve mevât arazilerin daha çok bataklıklarda yoğunlaşmasıydı. Buradaki bataklıklar Irak'taki arazilerin aksine ihyâsı çok külfetli ve maliyetli, işçiliği çok meşakkatliydi. Bu bataklıkları ihyâ etmek, ancak halifeler ve Emevî emirlerinin güç yetirebileceği işlerdendi.⁴⁰⁶ Şam bölgesinde “*sahrâvî*” olarak bilinen yazlık sarayların bulunduğu alanlar sadece istirahat alanları değil, bilakis ihyâ edilmiş ve içinde kuyular açılmış ve kaynaklar çıkarılmış çiftliklerdi. İçmek, zirai alanları sulamak ve hamamlarda kullanmak üzere su şebekeleri yapılmıştı.⁴⁰⁷ Bunlardan bir tanesi patlak veren tâun salgınlardan korunmak için Şam Rusâfe'de Hişâm b. Abdülmelik tarafından

⁴⁰² Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 28.

⁴⁰³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, '**Uyûnu'l-Ahbâr**, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977, c. I, s. 290.

⁴⁰⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 351-52.

⁴⁰⁵ İbn Kuteybe, **Meârif**, thk. Servet Akkâşe, Kahire, Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, 1992, s. 358.

⁴⁰⁶ Fâlih Hüseyin, **el-Hayâtü'z-Zirâiyye fi Bilâdi's-Şâm fi'l-Asri'l-Emevî**, Ürdün Üniversitesi Master Tezi, s. 55, Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 165.

⁴⁰⁷ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 164.

yaptırılan, içinde yağmur sularının biriktirilerek içme suyu olarak kullanıldığı sarnıçların bulunduğu etrafı korunaklı bir çiftlikti. Hişâm burayı ikâmet olarak kullanmakta, hatta heyetleri burada ağırlamaktaydı. Salgından kaçmak için buraya yerleşmeyi planlarken, “Halifelere tâun bulaşmaz” dendiğinde, “Siz beni deney olarak mı kullanmak istiyorsunuz” diyerek buraya yerleşmiş ve iki saray yaptırmıştı.⁴⁰⁸

Şam bölgesinde bulunan mevât arazilerle ilgili rivayetlere göre Mercî Berdî, Mercî Şa’ban,⁴⁰⁹ Hıms bölgesinde Restan nehri kenarındaki alanlar,⁴¹⁰ Nehrû Yezîd kanalının açılmasından önce kanalının etrafını çevreleyen alanlar⁴¹¹ ve Kinnesrîn bölgesindeki Benî Ka’kâa denilen bölgeler mevât araziler olarak kabul ediliyordu.⁴¹² Coğunluğu mevât olarak kabul edilen Ka’kâa bölgesinden Abdülmelik b. Mervân tarafından kızıyla evlendiği amcası Abbâs b. Cez b. Hâris’e iktâlar verilmiş, sonra da ondan geri alınmıştı.⁴¹³ Bizzat Şam’ın çevresinde Devreyn köyü ve etrafı,⁴¹⁴ Henî ve Merî kanallarının kazılmasından önce Rakka civarında yer alan bazı alanlar,⁴¹⁵ Halep’te Hanûte diye isimlendirilen Nâ’ûra Köyü, Mesleme b. Abdülmelik’in ihyâ edip saraylar yaptırdığı mevât arazilerdendi.⁴¹⁶

Şam bölgesinde bazı araziler vardı ki bunlarla ilgili olarak mevât olduklarına dair açık rivayetler olmamasına karşılık aslen ölü arazi oldukları kabul edilmekteydiler. Bulundukları bölgelerin konumu bu bakış açısını veriyordu. Bunlar, Antakya bölgesinde Ayn Selûr,⁴¹⁷ yine Antakya’ya 4 fersah mesefede bulunan Bağrâs,⁴¹⁸ Hıms bölgesinde el-Bahrâ ve el-Hamîme idi.⁴¹⁹ Diğer bir belirsiz konumlu

⁴⁰⁸ İbn Adîm, **Bağîyyetü’t-Taleb fî Târîhi Haleb**, c. I, s. 113; Ayrıca bkz. Enîs Zekerîyya en-Nusûlî, **ed-Devletü’l-Emeviyye fî’s-Şâm**, Kahire, Hindâvî et-Tâlîm ve’s-Sekâfe, 2015, s. 177.

⁴⁰⁹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 208.

⁴¹⁰ Hamevî, **Mu’cem**, c. III, s. 43; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü-z-Zirâiyye**, s. 53.

⁴¹¹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 373.

⁴¹² Hamevî, **Mu’cem**, c. II, s.327; İbn Adîm, **Bağîyyetü’t-Taleb**, c. I, s. 125.

⁴¹³ İbn Adîm, **Bağîyyetü’t-Taleb**, c. I, s. 125.

⁴¹⁴ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 205; Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 376.Devreyn ve civarında çok eski zamanlarda büyük bir kanal projesi olmasına karşın buralar zamanla yıkılarak buralar harap hale gelmişti. Dolayısıyla ölü arazi muamelesi yapılmaktaydı. Emevîler’in son döneminde söz konusu proje yeniden canlandırılmış ve araziler tarıma elverişli hale getirilmişti. Hugh Kennedy, “Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent, s. 70.

⁴¹⁵ Kudâme b. Ca’fer, **Harâc**, s. 315.

⁴¹⁶ İbn Adîm, **Bağîyyetü’t-Taleb**, c. I, s. 64, Hamevî, **Mu’cem**, c. V, s. 253.

⁴¹⁷ Hamevî, **Mu’cem**, c. IV, s. 178.

⁴¹⁸ Hamevî, **Mu’cem**, c. I, s. 467.

⁴¹⁹ Zeytûn, **Arâzi’s-Savâfi**, s. 163.

araziler de mevât mı savâfî mi olduğu hususunda açık bir delilin olmadığı alanlardı. Şam bölgesinde Mesleme b. Abdülmelik'in Re'sulayn ve Rakka arasında bostana çevirdiği alanlar bu cinstendi.⁴²⁰ Cûz Hayzân ve Rebîa topraklarından birçok arazi de yine sahipleri olmayan, öşür arazileri olarak kabul ediliyordu. Bu arazilere eski dönemin sakinleri de sahip çıkmayınca sonradan Araplar'ın iktâi olmuştu.⁴²¹

Mevât mı savâfî mi olduklarına dair rivayetlerin azlığı nedeniyle arazilerin konumunun ve sınırlarının ayrılması noktasında en zor seçim yapılan bölgelerden biri şüphesiz Mısır'dır. İbn Abdülhakem'in rivayetine göre Hilvan Mısır'da en bilinen mevât arazilerden biriydi. Burası sahra içerisindeydi ve Abdülazîz b. Mervân buraya su getirerek ihyâ ve imar etmiş, üzüm ve hurma ekmişti.⁴²² Kindî'ye göre burasını Mervân sâfiye olarak adlandırmaktaydı ki hakikatte harâc topraklarıydı. Abdülazîz buraya maddi yatırım yapmış sonra sâfiyeye çevirmişti. Mısır'da çok açık olarak bilinen diğer bir ölü arazi de İsdabil Köyü diye de bilinen topraklardı. Velîd b. Abdülmelik döneminde önce Kurre b. Şerîk burasını ihyâ ederek şeker kamışı ektirmişti.⁴²³ Sonrasında Mısır emiri Abdülmelik b. Rufâa el-Fehmî buralarda ziraat yapmaya başlamıştı. Verimli topraklar olarak biliniyordu.⁴²⁴ Ukbe b. Âmir el-Cühnî'ye ait el-Meniyye toprakları yine ölü arazilerdendi.⁴²⁵ Mısır'da çok geniş ailelerin iskânı için yeterli derecede büyük olan diğer bir arazi ise Ceyyize denen bölgede bulunan ve sahibi olmayan çok geniş topraklardı.⁴²⁶ Kuzey Afrika olarak tanımlanan Tunus ve etrafındaki bölgelerde ise ölü araziler sadece Kayravan çevresinde söz konusu idi. Bu alanlar ise sonradan kazılan su kuyuları etrafında küçük bir takım köylere denk gelmekteydi.⁴²⁷

Hicaz bölgesinde ihyâ edildiği takdirde yatırım yapılabilecek kabiliyette ölü arazilerin olduğu özellikle Hicazlılar ve Hicazlı büyük aileler tarafından bilinen bir husustu. Hatta İslâm gelmeden önce Benî Zafer kabilesinden Mirdâs b. Ebî Âmir ve

⁴²⁰ Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 265; Belâzürî, **Fütûh**, s. 177.

⁴²¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 205; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfî**, s. 164.

⁴²² İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, nşr. Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1994, s. 129; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Kindî, **Kitâbü'l-Vulât ve'l-Kudât**, thk. Muhammed Hasan İbrâhîm, Ahmed Ferîd, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 39-40.

⁴²³ İbn Tağrıberdî, **Nücûmu'z-Zâhire**, c. I, s. 219.

⁴²⁴ Kindî, **el-Vulât**, s. 50.

⁴²⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 125.

⁴²⁶ Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 200.

⁴²⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 226 (T. 261); İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. II, s. 72.

Küleyb b. Uheyma, Medine yakınlarında ölü araziler edinmişler, ancak paraları olmadığı için ihyâ edememişlerdi. Bu durumu aşmanın yolunu Kureyş'in ileri gelenleri özellikle Emevî ailesi ile ürün paylaşımı üzerinden bir ortaklık kurmakta bulmuşlardı.⁴²⁸ Tâif de aynı şekilde birçok Kureyşli'nin bahçelerinin olduğu yerlerden bir tanesiydi. Hicaz bölgesini ihyâ açısından cazip kılan şey, birçok vadisinin bulunması idi. Bu bölgeyle İslâmî dönemden sonra Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf gibi önde gelen sahâbîler ve yine Emevî ailesinden ileri gelenlerin ilgilendiği görülmektedir. Bu ilginin arkasında iki sebep olduğu düşünülmektedir. Birincisi ölü arazileri ihyâ etmenin sermaye ve emek gerektirmesi idi. Buna da ancak büyük ailelerin güç yetirebilmesi mümkündü. İkincisi bu dönemde fetihlere paralel olarak hem işin uzmanı insan sayısının çoğalması, hem de Müslümanların ellerindeki harp gelirlerinin artmasıydı. Bu da onları boş alanları değerlendirmeye itmekteydi.⁴²⁹ Hicaz'da bilinen en meşhur mevât arazilerden birisi Akîk vadisi idi. Medine yakınlarında olan bu vadi, Hz. Peygamber zamanında avlanma alanı olarak kullanılırken Mervân b. Hakem ve Saîd b. Âs ihyâ etmek suretiyle buralarda araziler edinmişler, ekin ekmişler ve çiftlikleri ile meşhur olmuşlardı. Saîd b. Âs ölünce borçlarına karşılık Muâviye buraları oğlundan satın almak istemiştir.⁴³⁰ Hicaz bölgesindeki diğer bilinen mevât araziler, Nâhiyetü Irsâta,⁴³¹ Kubâ, Arafât,⁴³² Teslît,⁴³³ Vâdilkurâ,⁴³⁴ Medlûb⁴³⁵ gibi alanlarda bulunmakta idi.

1.2. Özel Mülk Araziler

1.2.1. Öşrî Topraklar

Öşür kelimesi köken itibariyle Arapça bir kelime olup Türkçe'ye bu dildeki “uşr”dan geçmiştir. Uşr ise adedin onda birine denir.⁴³⁶ Terim anlamı ise toprak

⁴²⁸ Belâzürî, **Ensâb**, c. XIII, s. 321.

⁴²⁹ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 175.

⁴³⁰ Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, thk. Levi Brufunsal, Dârü'l-Meârif, III. Baskı, Kahire, 1951, s. 176-177; Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 101.

⁴³¹ Emevîler kendi dönemlerinde burada izinsiz bina yapılmasını ve iktâda bulunulmasını yasaklamışlardır. Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 101.

⁴³² İbn Kuteybe, **Meârif**, s. 321.

⁴³³ Ya'kûbî, **Büldân**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 154.

⁴³⁴ Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 338.

⁴³⁵ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 151; Yâsîn, **Arzu's-Savâfi**, s. 110; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 179.

⁴³⁶ Fîrûzâbâdî, **Kâmûsü'l-Muhît**, c. I, s. 440.

mahsullerinden tahsil edilen vergidir. Ancak bu terim, bir taraftan Asûrî dilindeki "iş-rûu"ya, diğer yandan İbrânice "ma'aşer"e dayandırılmaktadır.⁴³⁷ Ayrıca İslâm'dan önce Arap Yarımadasında ma'bed yahut krallara verilen 10/1 oranındaki verginin adından geldiği iddia edilen öşür vergisi daha sonra, Müslümanların elindeki mülk arazinin bir çeşidine ad olmuş ve bu araziye "öşrî arazi" denilmiştir.⁴³⁸

Üzerinden alınan onda birlik vergi dolayısıyla öşür ismiyle müsemma olan bu araziler en temel mülkiyet biçimlerinden biri olup Müslümanlara ait özel mülk topraklardır. Harâc ve sulh arazilerden farklı olarak sahipleri Müslümanlardır. Bu toprakların özelliği nizâsız özel mülk topraklar olmaları, sahiplerinin bu topraklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilmeleri, bunların müzâraa ve müsâkât gibi her türlü zirai ortaklık ve işleme konu olabilmeleridir.⁴³⁹

Öşrî arazilerin hudutlarının belirlenmesinde birçok tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalar bu toprakların gayrimüslimlerin elinde olan harâc ve sulh topraklardan tefrik edilmesi için önemlidir. İdarece yapılacak vergi salınımlarında avantajlı durumundan dolayı bu arazilerin diğerlerinden kesinkes ayrıştırılması ve net sınırlar çizilmesi önem arz etmiştir. Öşrî arazilere ilişkin tanımlar Hz. Peygamber dönemi ve uygulamalarından başlanarak ortaya konulmuştur. Daha sonraki dönemlerde öşrî arazi statüsüne dâhil edilen araziler, idarecilerin talebi ve fakîhlerin çalışmaları ile olmuştur.

Ebû Yûsuf, öşrî ve harâc arazilerin tarif ve tefriki konusunda yöneltile soruya cevap verirken öşrî arazileri şu şekilde tarif etmektedir:

“Arap topraklarından olsun gayr-i Arap topraklarından olsun, halkları üzerinde Müslüman olan araziler sahiplerinin ve öşür arazisidir. Tıpkı sahipleri üzerinde Müslüman olan Medine ve Yemen gibi. Keza Arap putperestleri gibi kendilerinden cizye kabul olunmayan ya Müslüman olmaları veya öldürülmeleri gereken kimselerin arazileri de-halife tarafından zorla alınsa dahi-öşür arazisidir. Çünkü Resûlullah (a.s.) Araplar'ın pek çoğunu kuvvet kullanarak mağlup ettiği halde arazileri sahiplerine bıraktı. Bu araziler şu ana kadar öşür arazisidir.”⁴⁴⁰

⁴³⁷ Mehmet Erkal, “Öşür” **DİA**, c. XXXIV, s. 97-100.

⁴³⁸ Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 105.

⁴³⁹ Ebû Yahyâ, **Nizâmü'l-Arâzî**, s. 132.

⁴⁴⁰ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 122 (T).

Ebû Yûsuf ve İbnü'l-Esîr'e göre Arap toprakları olması dolayısıyla Hicaz bölgesi, Medine, Uman, Bahreyn, Tâif,⁴⁴¹ Yemâme, Yemen,⁴⁴² Temîm⁴⁴³ ve Gatafan da öşrî arazilerindendir.⁴⁴⁴ Buralar Hz. Peygamber döneminde İslâm toplumuna katılmışlar ve halkları kendi toprakları üzerinde İslâm'ı kabul etmişler veya sulh antlaşmaları yapmışlardır.⁴⁴⁵ Hz. Peygamber'in kuvvet yoluyla fethettiği Mekke toprakları yine öşrî arazi kabul edilmiştir.⁴⁴⁶ Şüphesiz bu durum Mekke'nin ayrıcalıklı durumundan ve haram bölge olmasından kaynaklanan özel bir uygulamadır.⁴⁴⁷ Ebû Yûsuf, Arap beldelerinin dışında kalmakla birlikte halifenin zorla alarak fatihlere dağıttığı topraklar ile⁴⁴⁸ yine müşriklerin elinde bulunmakla birlikte halifenin taksim ettiği topraklardan ölü bir kısmının Müslümanlar tarafından ihyâ edilmesi ile elde edilen toprakları da öşrî araziler arasında saymaktadır.⁴⁴⁹ Aynı sınıflamayı Serahsî de yapmaktadır. Ona göre buralara küçümseyici mahiyette konulan harâc vergisi bir vazife olarak salınmadığından, harâc araziler ile karşılaştırılmaz ve doğrudan öşrî arazi olarak kabul edilir.⁴⁵⁰

Ebû 'Ubeyd ise toprakları tanımlarken öşrî arazilerin çeşitlerini şu şekilde sıralamaktadır: Birincisi, sahipleri İslâm'ı kabul ettikleri sırada kendi mülkiyetlerinde bulunan arazilerdir. İkincisi, kuvvet yoluyla ele geçirilen topraklardır ki, bilahare devlet reisi bu araziye ganimet olarak görmüş ve fatihlere bırakmıştır. Bu topraklar dağıtılmayıp sâkinlerine bırakılsaydı harâcî-fey topraklar olacaktı. Taksim edilmesi nedeniyle öşrî topraklar olmuşlardır. Sınır beldeleri de, savaşımlar arasında taksim edildiği takdirde, aynı statüye tabidir. Üçüncüsü, sahibi olmadığı gibi aynı zamanda işlenmeyen, Arap topraklarında veya başka bir bölgede devlet reisi

⁴⁴¹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh, I-X**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmîrî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1997, c. II, s. 138.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. II, s. 164.

⁴⁴³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 104-105 (T); İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. II, s. 153.

⁴⁴⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 77; Öşür arazilerin ayrıntılı bir dökümü için ayrıca bakınız. Makdisî, **Ehsanü't-Tekâsim**, s. 24.

⁴⁴⁵ Ebû Yahyâ, **Nizâmü'l-Arazi**, s. 129-132.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Cevzi, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 284; Serahsî, **Mebsût**, c. III, s. 7.

⁴⁴⁷ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 241 (T. 308-310).

⁴⁴⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 77; Reyyîs, **Harâc**, s. 129.

⁴⁴⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 74.

⁴⁵⁰ Serahsî, **Mebsût**, c. III, s. 7.

tarafından iktâ edilen arazilerdir. Dördüncüsü, Müslümanlar tarafından ihyâ edilen ölü topraklardır.⁴⁵¹

Görüldüğü üzere Ebû Yûsuf'la Ebû 'Ubeyd'in öşür arazileri sınıflandırması arasında pek bir fark bulunmamaktadır. Ebû 'Ubeyd'in fazladan iktâ edilen arazileri öşrî topraklardan saydığı görülmektedir. Öşür toprakları altı başlık altında inceleyen Kudâme b. Ca'fer ise devlet başkanının uygun gördüğü kişilere iktâ ettiği arazileri, öşrî araziler arasında sayarken, Ebû 'Ubeyd'le aynı yaklaşım içerisinde bulunmaktadır.⁴⁵² Ebû 'Ubeyd ve Kudâme b. Ca'fer'in arazi sınıflamasına benzer bir sınıflamayı ise Yâkût el-Hamevî yapmakta ve öşrî arazileri altı başlık altında incelemektedir.⁴⁵³

Öşrî topraklara ilişkin yaklaşım, Arap toprakları sayılan alanlarda diğer topraklara göre farklılık arz etmektedir.⁴⁵⁴ Arapların toprakları harâc toprakların hükmüne tabi tutulmamıştır. Araplar'dan kitabî olanların hükmü diğer toplumların tabi olduğu hükümler gibidir.⁴⁵⁵ Arap topraklarının vergisel anlamda böyle imtiyazlı bir uygulamaya tabi tutulması İslâm'ın onlara sunmuş olduğu imkânlar ile yine İslâm sayesinde zilletten kurtulup kendi toprakları üzerinde Müslüman olarak izzete kavuşmuş olmalarıdır. Bu toprakların öşrî sayılmasının diğer bir sebebi, Hz. Peygamber'in, "Arap Yarımadası'nda iki din bir arada bulunmayacaktır" hadisidir.⁴⁵⁶ Hz. Peygamber, fethettiği ancak Müslüman olmayan Arap topraklarına cizye salmıştır.⁴⁵⁷ Bunun en bilinen örneği ise Necran halkıdır. Necran halkı daha sonra Yemen topraklarından çıkarılarak Şam ve Kûfe taraflarına sürgün edilmişlerdir.⁴⁵⁸ Zaman içerisinde Arap Yarımadası'nda bulunan diğer Hristiyan ve Yahudiler de sürgüne tabi tutulmuşlardır. Hayber, Fedek vb. yerlerdeki hristiyan ve Yahudilerin yurtlarından sürgün edilmelerinin iktisadî sâikleri vardı. Hz. Ömer

⁴⁵¹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 612-613.

⁴⁵² Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 204.

⁴⁵³ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 45-46.

⁴⁵⁴ Doğuda Kûfe, güneyde Yemen, kuzeyde Şam, batıda Kızıl Denize kadar olan topraklar Arap toprağı kabul edilmektedir. Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 99; Serahsî'ye göre Arap toprakları Uzeyb'den Mekke'ye, Aden'den Yemen'e kadar uzanır. Serahsî, **Mebsût**, c. III, s. 7.

⁴⁵⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 76.

⁴⁵⁶ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 128; Ayrıca bkz. Serahsî, **Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr**, Şirketü Şarkıyye, 1971, s. 1541; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 275; Beyhakî, **Sünen**, c. IX, s. 350.

⁴⁵⁷ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 129.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. II, s. 158; Mustafa Fayda, **İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı**, Ankara, AÜİFY, 1982, s. 35.

idareyi ele alınca Müslümanlar arasında işçilerin çoğaldığını ve toprağı işleyecek yeterli iş gücü ve tecrübe birikimi olduğunu görmüştü. Bu nedenle Yahudileri Şam bölgesine sürdü. Zaten daha önce hisse bazında bölünmüş olan Hayber arazilerini Müslümanlara dağıtarak öşrî araziye çevirdi.⁴⁵⁹ Fedek halkı da topraklarından çıkarılmak istenince yurtlarına bilirkışı gönderilerek topraklarından paylarına düşen paylar tespit edilip bedelleri ödenmişti. Payları Müslümanlara dağıtılarak toprakları öşrî arazi yapılmıştı.⁴⁶⁰ Söz konusu sürgünlerle Arabistan Yarımadası büyük oranda Müslümanlara ait topraklar halini almıştı. Emevîler dönemine gelindiğinde Cezîretü'l-Arab diye de isimlendirilen ve kadîm Arap toprağı olarak bilinen bu bölge, Mecûsîler ve küçük bir takım topluluklar dışında bütünüyle Müslümanlaştırılmış ve öşrî arazilere dönüştürülmüştü.⁴⁶¹

Öşrî arazilerin bir diğeri, suğûr denilen sınır bölgelerinde boş bulunan arazilere idarece Müslümanların iskân edilmesiyle elde edilen arazilerdi. Bu arazilerin düşman sınırında bulunmaları ve sürekli olarak saldırılara maruz kalabilme ihtimalleri nedeniyle buraya yerleştirilen asker ve diğerk halk, Allah yolunda cihatta kabul edilmekteydiler. Dolayısıyla bunlardan devlet başkanının emriyle ya vergi alınmamakta veya işledikleri topraklar öşür toprağı kabul edilmekteydi.⁴⁶² Zaten Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde yürütölen fetih politikası sürecinde en çok değerk verilen hususlardan biri, yeni fethedilmiş bölgelerde kurulmuş olan askerî karargâhlar ile kritik önemdeki bölgelerde iskân politikası yürötmektir. Boşalan alanların doldurulması ve geri dönüşlerin önlenmesi için Araplar'ı iskân etmek bir devlet politikası olarak sürdürölmekteydi. Sınır bölgelerinin her daim savunulamaz mesafede bulunmaları, düşman tarafından tekrar geri alınma riskiyle karşı karşıya olmaları, sınır bölgelerinde nüfus dengesinin sağlanması, kabilelerin iskânı için ana sebeplerdi.⁴⁶³ Bölgeden bölgeye değışmekle beraber sınır bölgelerine iskân amacıyla

⁴⁵⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 16; Taberî, **Târîh**, c. III, s. 21.

⁴⁶⁰ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 16; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. VI, s. 302.

⁴⁶¹ El-Cezîre denilen bölgenin kapsadığı alan ve bölge için kullanılan diğerk isimler için bkz. Cevâd Ali, **el-Mufasssal Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm**, IV. Baskı, Beyrut, Dârü's-Sâğı, 2001, c. I, s. 140; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 133.

⁴⁶² Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 137.

⁴⁶³ Khalil Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı " çev: Saim Yılmaz, **SÜİFD**, 2/2000, s. 203.

gönderilenlere çeşitli imkânlar sunulmakta, aşağıda örnekleri verildiği üzere bazı yerlerde şahsî mülk topraklar verilmekte ve bunlar öşrî topraklar kabul edilmekteydi.

Emevîler ve öncesi dönemde yürütülen iskân politikaları örneklerine birçok bölgede rastlanmaktadır. Örneğin İrminiyye ve Azerbaycan fetihleri sırasındaki uygulamalar bunların tipik örnekleridir. Buralardaki iskân politikasının amacı bölgenin tekrar elden çıkmasını önlemek, bunun için hem askerî hem de demokratik olarak dengeyi kendi lehine çevirmektir. İrminiyye bölgesinde bulunan Kalîkalâ (Erzurum) fethedildikten sonra Ermeni tehdidi devam etmekte olduğundan Muâviye bu soruna bölgeye ikibin Şam askerî yerleştirilmek suretiyle çözüm üretmeye çalışmıştı. Bu askerleri sürekli muhafızlar kılmıştı. Yerli halkın toprakları söz konusu askerler arasında pay edilmişti.⁴⁶⁴ Bu şekliyle muhâfızlar bir anlamda yerleşik düzene geçirilmişlerdi. Askerlerin kendi topraklarını koruma konusunda daha istekli olacakları beklenmekteydi. Karşı saldırı tehdidi Emevîler'in son dönemlerine kadar sürmekte olduğundan Hişâm'ın komutanı Mesleme b. Abdülmelik, ele geçirdiği Bâbü'l-Ebvâb kalesi ve çevresini yirmibinden fazla asker yerleştirmiş, kalenin stratejik pozisyonundan faydalanmaya çalışmıştı.⁴⁶⁵ Mervân b. Muhammed Kisâl bölgesinde bulunan kaleleri yıkmış, yerli halkın buraları terk etmelerini zorunlu kılmıştı. Boşaltılan yerler askerlere öşrî araziler olarak dağıtılmıştı.⁴⁶⁶ Halife Ömer b. Abdülazîz diğer bir sınır bölgesi olan Malatya'yı Müslümanlarla iskân etmiş, bunun için Darende'de bulunan halkı buraya nakletmiştir.⁴⁶⁷ Azerbaycan fetihleri sırasında bölgede kalıcılığı tesis etmek üzere İran Valisi el-Eş'as b. Kays birçok çalışmalar yapmış ve Erdebil kentine bir grup asker yerleştirmiştir.⁴⁶⁸ İlaveten Kûfe, Basra ve Şam'dan getirilen göçmenler bölgede birçok verimli yeri ele geçirmişlerdir. Aralarında güçlü ve zengin olan bazı gruplar yerlilerden sulh veya harâcî araziler satın alma yoluna gitmişlerdir.⁴⁶⁹ Arazilerin iktâ ile öşrî arazilere çevrilmesine dair Belâzürî'de daha birçok haber yer almaktadır.

⁴⁶⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 196-197; Athamîna, "Arap İskânı", s. 211.

⁴⁶⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 205.

⁴⁶⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 205; Athamîna, "Arap İskânı", s. 211.

⁴⁶⁷ Terzi, "Malatya Hudut Garnizonu", s. 109.

⁴⁶⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 320.

⁴⁶⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 320-321; Ayrıca bkz. Khalil Athamîna, "Arap İskânı", s. 208-209.

Müslümanların iskânı amacıyla en fazla asker sevkinin yapıldığı yerlerden ikisi Şam ve Mısır sahilleriydi. İki önemli vilâyet olan Mısır ve Şam, Bizans'ın elinden iken, İmparator Heraklios, hudut bölgelerinde yaşayan yerleşik halkı iç bölgelere çekerek İslâm ordularının ilerlemesini önlemek istemiş, saldırılarda bulunmak için geniş bir bölgeyi iskândan arındırmıştır. Müslümanlar ise bu sahaları Bizans unsurlarından temizledikçe halkı buralara yerleştirmeye çalışmışlardır. Emevîler zamanında ise daha yoğun bir şekilde iskân edilmeye başlanmıştır.⁴⁷⁰ Bu bölgelerin iskânı Hz. Ömer döneminde başlamış, öncelikle küçük birlikler sahil noktalarına yerleştirilmiştir. Daha sonra halefi Hz. Osman, Şam Valisi Muâviye'ye, Şam sahillerinde yer alan askerî mevzileri Müslüman askerlerle doldurması ve onlara bir taraftan maaş, bir taraftan sınır bölge topraklarından iktâlar vererek yeniden inşa ve imar etmesi, ayrıca askerî olarak daha da takviye etmesi talimatını vermiştir.⁴⁷¹ Belâzûrî'ye göre Şam topraklarında bulunan öşrî toprakların hemen hepsi, eski sahiplerinin göç etmeleri sonrasında valilerin izni ile ölü topraklardan ihyâ edilerek edinilmişlerdir. Bu topraklarda hiç kimsenin hakkı bulunmamaktadır.⁴⁷²

Velîd b. Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika Valisi olan Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'te fethedilen toprakları askerleri arasında dağıtmış, humus olarak ayrılan topraklar, işlenmesi şartıyla bazı Arap kumandanlarına verilmişti. Bu topraklar miras şeklinde babadan oğula intikal ederek süreklilik kazanabiliyorlardı.⁴⁷³ Kuzey Afrika'da fethedilen Tanca, sonradan kurulan Kayravan şehrinin üzerine planlandığı arazilerden biriydi ve öşür arazisiydi. İfrikıyye Valisi Ukbe b. Nâfi', idare merkezi yaptığı Kayravan'a Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabileleri ile Horasan gibi uzak bölgelerden gelen göçmenler ve yerli Berberîleri iskân etmişti. Kayravan, Abdülmelik b. Mervân zamanında dönemin büyük şehirleri arasına girmişti.⁴⁷⁴ Bu bölgede Zağvân, Zenata, Kutame, Sinhace gibi berberî halkları Müslüman oldukları için toprakları kendilerinde bırakılmıştı. Yine Mağrib

⁴⁷⁰ Casim Avcı, "Suğur", **DİA**, c. XXXVII, s. 473-474; Ayrıca bkz. Ernst Honiomann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı** çev: Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 37.

⁴⁷¹ Belâzûrî, **Futûh**, s. 130; Athamîna, "Arap İskânı", s. 208-209.

⁴⁷² Belâzûrî, **Futûh**, s. 153.

⁴⁷³ Levi-Provençal, **Historie d'Espace Musûlmane**, Paris, 1944, sy. I, s. 87-88.

⁴⁷⁴ İsmail Yiğit, İskân, **DİA**, c. ek-1, İstanbul, 2016, s. 256.

bölgesinde kabilelerin ele geçirdikleri zengin topraklar, halkları kendiliğinden Müslüman olduğu gerekçesiyle öşrî arazi olarak kabul edilmişlerdi.⁴⁷⁵

İktâ edilen araziler sadece sınır bölgelerine ve iskâna dönük değildi. Bunun dışında savâfî araziler ve mevât araziler de iktâyâ konu olmuş ve hepsi öşrî araziler olmuşlardır. Bu durum Emevîler'in en belirgin toprak politikalarından biridir. Fakîhlerin iktâ edilen arazileri mülkî iktâ, istiğlâlen iktâ diye ayırmak zorunda kalmaları, temlikî iktâların yönünü kullanım amaçlı iktâyâ dönüştürmek, istiğlâlen iktâ saydıkları arazilerin geri dönüşlerini sağlamaya fıkhen çözüm yolu sunmaktı.⁴⁷⁶ Belâzürî iktâ olarak verilen arazilerin vergisini genel bir ifadeyle onda bir olarak verdiğinden hareketle iktâ edilen bütün arazilerin öşrî arazi olduğu sonucu çıkmaktadır.⁴⁷⁷ Bu anlamda sadece sınır bölgelerinde değil diğer her türlü arazide devlet başkanı tarafından veya onun adına yetki kullanılarak iktâ edilen bütün araziler öşür olarak vergilendirilen arazilerdir.

Öşrî araziler içerisinde yer alan bir diğer arazi çeşidini, devlet başkanının kuvvet yoluyla fethettiği yerlerden ayırarak savaşa katılanlara ganimet olarak dağıttığı topraklar oluşturmaktadır. Kuvvet yoluyla fethedildiği için ganimet ve fey olarak ele alınması idarecinin tercihinin bırakılmıştır.⁴⁷⁸ Bu iki yoldan birini tercih etmek onun takdirindedir. Ancak toprakları fey olarak kabul edip dağıtmama ictihadı, ilk dönemlerde olduğu gibi sonraki dönemlerde de maslahata uygun bulunmuş ve uygulama bu şekilde devam etmiştir. Dolayısıyla burada harâc topraklarla öşrî topraklar arasında neticeyi belirleyen ince bir çizgi vardı. Bu çizgiyi yönetici iradesi belirlemekteydi. Araziler ganimet olarak kabul edilmesi durumunda öşür, fey olarak kabul edilmesi durumunda harâcî toprak statüsüne kavuşmaktaydı. Irak bölgesinde zorla fethedilmesine rağmen Basra ise öşrî toprak olarak kabul edilmiştir. Basra'nın öşrî toprak olarak kabul edilmesinin sebebi, harâc suyu olarak kabul edilmeyen bataklık suları ile sulanması idi. Bu arazilerin ihyâ yoluyla tarıma

⁴⁷⁵ Habîb Canhabî, "Nizâmü Mülkiyyeti'l-Arz fi'l-Mağribi'l-İslâmî", **Dirâsâtı Tarihiyye**, Dımaşk, 1981, sy. V, s. 37.

⁴⁷⁶ Ervâ Samarrâî, **Târîhü'l-İrâki'l-İktisâdî Hilâle'l-Asri'l-Emevî (h.41-132/m.661-749)**, Irak, 'y.y', 2011, s. 104.

⁴⁷⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 267.

⁴⁷⁸ Mehmet Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı Öşür", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sy. 9, 2007, s. 21.

açılması, aynı zamanda Arap toprağı ile Irak'ın harâc toprakları arasında bulunması, sahâbe icmâsı ile öşrî arazi olarak kabul edilmesine yol açmıştı.⁴⁷⁹ Şam bölgesinde ise öşrî arazilerin genişlemesi bir süreklilik halini almıştı. Şam'ın birçok bölgesinde bir şekilde Müslümanların eline geçerek öşrî araziye dönüşen alanlar oluşmuştu. Şam'ın etrafında yer alan Andorkiysân,⁴⁸⁰ Guta'da bulunan Sâm,⁴⁸¹ Meydaâ,⁴⁸² Zemlakâ⁴⁸³ adlı köyler, Filistin bölgesinde Amvâs,⁴⁸⁴ Aclân,⁴⁸⁵ Sebâ arazileri,⁴⁸⁶ Antakya civarındaki araziler,⁴⁸⁷ savâfî iken öşrîye dönen Hıms etrafındaki bazı araziler ile Cabaânâ (Cey'ânâ),⁴⁸⁸ Kinnesrîn'deki Bâlis,⁴⁸⁹ Ka'kâa⁴⁹⁰ gibi araziler öşrî arazilerdir.

Öşrî arazilerin alınıp satılmasıyla ilgili olarak iki yönlü bir işleyiş söz konusu idi. Bu Müslümanların harâcî arazileri satın alıp öşrî araziye dönüştürmeleri ile zimmîlerin öşür arazileri satın alarak öşür vergisi ödemek istemeleri şeklinde işlemekteydi. Fatihler harâc topraklarını satın alarak öşrî araziye çeviriyorlar, bunu da fetihlere yaptıkları katkılardan dolayı doğal hakları gibi görüyorlardı. Arap eşrafının toprağıya yönelmesi biraz da yerleşik düzene geçerek kendi toprağında ziraatla meşgul olma isteğinden kaynaklanmaktaydı. Bu yöneliş harâc gelirlerini azaltması nedeniyle Emevîler nezdinde makbul bir işlem olarak kabul edilmiyordu. Özellikle Ömer b. Abdülazîz, harâc arazileri işlerken ifade ettiğimiz gibi buna taraftar değildi ve harâcî arazi edinmekle Müslümanın öşür ödemekle yetinemeyeceğini söylüyordu. Bu bakış açısı Ömer b. Abdülazîz'in ıslahat

⁴⁷⁹ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 28; İstahrî, **Mesâlik**, s. 82; Ebû'l-Ûlâ Mardîni, **Toprak Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1947, s. 12; Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 99.

⁴⁸⁰ İbn Asâkir, **Târîhu Medineti Dimaşk**, c. XXVII, s. 361.

⁴⁸¹ Muâviye'nin ikâmet ettiği Dimaşk-Hûlân'da bulunan bir köy. Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 173.

⁴⁸² Muâviye'ye ait olup Hûlân civarında bulunan bir köy. Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 241.

⁴⁸³ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XIV, s. 421.

⁴⁸⁴ Ebû 'Ubeyde b. Cerrâh gibi birçok sahâbinin vefat ettiği, Filistin Kudüs yolu üzerinde bir yerleşim alanı. Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 158; Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, c. XVI, s. 286.

⁴⁸⁵ Amr b. Âs'a ait bir çiftliğin de bulunduğu Filistin bölgesinde bir bölgedir. Belâzürî, **Ensâb**, c. II, s. 282.

⁴⁸⁶ Rakka ile Zübeydiye arasında vadisi ve tatlı suyu ile bilinen bir yerdir. Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 182.

⁴⁸⁷ Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 178, 467.

⁴⁸⁸ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**; c. II, s. 206.

⁴⁸⁹ Şam Bölgesinde Halep'le Rakka arasında bir beldedir. Mesleme b. Abdülmelik'e ait arazilerden bir tanesi buradaydı. Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 328.

⁴⁹⁰ Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 327.

anlayışında devlet olmanın gereğini yansıtan bir vurgulamaydı.⁴⁹¹ Emevîler, tarihleri boyunca söz konusu arazilerin alım satımı konusunda hep bir ikilem içinde olmuşlardır. Bir taraftan kabile eşrafı ile üst düzey yöneticilerin taleplerine karşı koyamayarak harâcî ve savâfî arazilerin öşrî araziye dönüşmesine göz yumarlarken, diğer taraftan harâc gelirlerinin giderek artan bir ivme ile düşmesi de idarî olarak onları sıkıntıya sokmaktaydı. Ömer b. Abdülazîz hızla öşrî araziye dönüşen harâc arazilerin Müslümanların maddiyatlarına ve devletin hazinesine katkı bakımından en faydalı kaynaklardan biri olduğunu ifade ederek, meskeni ve yanında çalıştırabileceği işçisi olanların harâc arazilerini ekip biçmeye devam etmelerini, olmayanların ise yine harâc ehlinen olmak üzere onu işleyecek birine vermelerini emretmiştir.⁴⁹² Bu toprakların öşrî araziye dönüştürülesini uygun bulmamıştır.

Öşrî arazilerle ilgili diğer husus ise bu tür arazilerin zimmîlerin eline geçmesi ile statülerini kaybedip etmeyecekleri ve öşür vergisine hak doğurup doğurmayacağı idi. Bu tür meseleler sahada yaşanan ve çözülmesi gereken güncel sorunlardı. Emevîler dönemiyle ilgili rivayetlere bakıldığında idarecilere bu yönde talepler geldiği görülmektedir. Bu konu iki toprak çeşidine terettüp eden vergilerin karşılaştırılması yoluyla çözülmeye çalışılmıştır. İdarecilere önerilen çözümler, arazinin harâc arazisi sayılması, vergi yükünün artırılması, bilinen öşür oranının uygulanması⁴⁹³ ya da zimmiye yeni bir külfete gerek olmayacağı yolundaydı.⁴⁹⁴ Bu konuda ihtilafa yol açan bir dava Kadı Şüreyh'e gelmiş, o da ne zimmîye ne de tarlanın eski sahibine bir vergi takdir edileceğine hükmetmiştir. Ancak genel olarak bakıldığında fakîhlerin konuya yaklaşımları büyük oranda arazilerin statülerinin ve idarenin haklarının korunmasına yöneliktir. İdarelerce duruma göre bunlardan bazıları dönem dönem tercih edilmiştir. Bunlardan birinde Benî Tağlib Hristiyanları normalde vermek zorunda oldukları ancak statü itibarıyla rahatsız oldukları cizye vergisi yerine, harâc veya cizye adı altında olmaksızın cizyenin iki katı tutarında öşür vermek istemişler, bu istekleri de idarelerce kabul edilmiştir.⁴⁹⁵ Benî Tağlibliler burada Arap olmanın gururuyla hareket etmişlerdir. Râşid Halifeler döneminden

⁴⁹¹ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihî*, s. 148.

⁴⁹² Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, s. 121; Ervâ Samarrâî, *Târîhü'l-İrâkî'l-İktisâdî*, s. 90.

⁴⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Ehlü'z-Zimme*, c. I, s. 314-15; Ali Şafak, *Arazi Hukuku*, s. 104.

⁴⁹⁴ Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, s. 116; Belâzürî, *Fütûh*, s. 82; İbnü'l-Cevzî, *Ehlü'z-Zimme*, c. I, s. 314.

⁴⁹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 181-183.

başlayarak Emevîler dönemi de dâhil bu mesele tartışmalı olarak kalmış, hukukçular zimmînin kimliği ile İslâmî olarak teoride zimmîlere yüklenen vergiler arasındaki uyumsuzluk sorununu çözememişlerdir. Ancak devlete olan maliyeti nedeniyle en iyi yolun arazilerin satışından kaçınılması olduğunu önermişlerdir.⁴⁹⁶ Ömer b. Abdülazîz daha pratik bir çözüm yolu olarak arazisini bir zimmîye müzâraaya veren bir kişiyle ilgili olarak herkesin kendi hissesine düşen paydan herkesçe bilinen oranlarda vergi vermesini istemiştir.⁴⁹⁷

Sevâd halkı, Kûfe Valisi Abdülhamîd b. Abdurrahman aracılığıyla üzerlerinden harâc vergisinin kaldırılmasını, yerine öşür vergisinin konulmasını Ömer b. Abdülazîz'den talep etmişler, O, “Ben İslâm (ın pâyidâr olması) için, Allah'ın Müslümanlara verdiği bu fey arazisini bir maddi kuvvet görmekteyim. Kimin elinde bir (fey) arazisi bulunuyorsa, onu harâc karşılığında işlemeyi kabul etsin. Aksi takdirde bu araziye, ehli zimmetten haracını ödeyecek kimselere devretsın” diyerek reddetmiştir. Buna göre, Ömer b. Abdülazîz, Sevâd ve benzeri harâc arazilerini fey olarak görmekteydi. Bundan dolayı da bu araziye işleyenleri topraklarını satmaktan menetmişti.⁴⁹⁸ Bu rivayet zimmîlerin satın alma yöntemiyle öşür arazi edinemeyecekleri, edinseler dahi harâc yerine öşür vergisi veremeyecekleri anlamına gelmektedir. Zimmîlerin eline geçen topraklara ister Müslümanlara ait beldelerde, ister Basra gibi ihyâ edilen yerlerde, isterse halifenin iktâ ettiği topraklarda olsun harâc topraklar muamelesi yapılmaktadır.⁴⁹⁹ Bazı arazilerde ise bir zamanlar öşrî arazi olmasına rağmen sonradan harâc topraklar muamelesine tabi tutularak harâc alınmasına teşebbüs edildiğine şahit olunmaktadır. Yemen toprakları Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yûsuf'un valiliği zamanında bu şekilde bir tasarrufa maruz kalmış, Yûsuf halka zulmetmek suretiyle harâc vergisi getirmiş, âmilinin haber vermesi üzerine Ömer b. Abdülazîz söz konusu verginin ilga

⁴⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 314-19.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 320.

⁴⁹⁸ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 121-122; Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bedevilikten Hadârilîğe Kûfe**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 311.

⁴⁹⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 81.

edilerek yanlışlığın düzeltilmesini istemiş, harâcî topraklar öşrî araziye çevrilmiştir. Ancak Yezîd b. Abdülmelik döneminde tekrar eski statüsüne geçirilmiştir.⁵⁰⁰

Daha önce ifade edildiği üzere öşrî arazi edinmenin diğer bir yolu mevât arazilerin ihyâ edilmesi yoluyla kullanıma açılmasından geçmekteydi. Emevîler döneminde Irak ve çevresinde göçle gelen nüfus yoğunluğu işgücü arzını artırdığından bu durum bölgedeki bataklıkların imara ve iskâna açılmasına imkân vermiştir. İmar edilen araziler ihyâ edenin özel mülkü ve öşrî arazi sayılmıştır.⁵⁰¹ Yalnız bu noktada ihyâ edilmek istenen arazinin statüsü, sulama biçimi ve bulunduğu yer konularında sürecin kolay işlemediği de anlaşılmaktadır. Sırf harâcî-öşrî arazi ayrımının daha sağlıklı yapılması noktasında Ebû Yûsuf, bir takım kaide ve kurallar koyma gereği duymuştur. Ona göre Hicaz toprakları ve halkının üzerinde Müslüman olduğu topraklardan ölü bir toprağı imar eden ihtilafsız o toprağın sahibi olur. Ancak zorla fethedilen yerlerde arazi harâc bölgesinin suyu ile sulanması durumunda harâcî arazi, Müslümanın kendi emeğiyle kazdığı kuyu yoluyla sulanması durumunda öşrî arazi kabul edilebilir.⁵⁰² Diğer bir kural ise harple ele geçirilen topraklarından bir Müslümanca ihyâ edilen arazi halifenin emriyle kendisine verilmişse bu arazilerin öşrî arazi olacağı yolundadır.⁵⁰³ Bu kaidelerden hareketle izin alınarak mevât arazilerden olsun savâfî arazilerden olsun ihyâ ve iktâ edilmek suretiyle Müslümanların eline geçen bütün araziler, nerede olursa olsun öşrî arazi olarak kabul edilebilir.

Emevîler ölü arazilerden öşrî topraklar edinme fırsatını en iyi şekilde kullanmışlardır. Onlar için en verimli ve peşine düşülmesi gereken yerler Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı Irak arazileri idi. Emevî halifeleri ve valilerinden bu bölgede ihyâ çalışması yaptırmayan neredeyse yok gibidir.⁵⁰⁴ Bu toprakların Müslümanlara ait öşrî arazi olduğunun kanıtı buralara ayrıca büyük kişisel sermayelerin harcanmasında yatmaktadır. Aynı zamanda dihkânlar da bu alanlarda

⁵⁰⁰ Bahis konusu yer Yemen'de bulunan el-Harece topraklarıdır. Belâzürî, **Fütûh**, s. 80; a.mlf, **Ensâb**, c. VIII, s. 140-141.

⁵⁰¹ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 135.

⁵⁰² Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 74.

⁵⁰³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 74.

⁵⁰⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288.

toprak sahibi idiler.⁵⁰⁵ Bu bölge aynı zamanda harâc bölgesi kabul edilen Kûfe gibi şehirlere nazaran ölü topraklar olarak görülüyordu. Hatta Basralılar, topraklarının verimsizliğinden dolayı idareye şikâyetle bile bulunmuşlardı.⁵⁰⁶

Öşrî arazilerle ilgili son mesele halkı sonradan Müslüman olan bölgelerin topraklarının harâc veya sulh araziden öşrî araziye dönüşüp dönüşmeyeceğidir. Harâc ve sulh araziler kısmında da izah edildiği üzere Hz. Ömer döneminden itibaren harâc arazilerin satışı yasaklanmış, yine Ömer b. Abdülazîz, halifeliği zamanında zimmîlere öşrî arazilerin satışını hoş karşılamamış, bu satışları sınırlamak istemiştir.⁵⁰⁷ Emevîler dönemine kadar oluşan nazariyat, sulh akdi ile İslâm devletine bağlanan insanların sonradan Müslüman olması, hiçbir şekilde öşrî araziye dönüşmesi kabul edilmeyen anve arazilerinin aksine sulh arazilerinin öşrî araziye dönüşmesine imkân vermekteydi. Bu halklar yaptıkları sulh anlaşmaları ile toprakları üzerinde bilfiil mülkiyet haklarını korumuş olmaktaydılar. Fıkıhçılar konu ile ilgili farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Yahyâ b. Âdem'e göre bu konuda ikili bir durum söz konusudur. Böyle bir durumda hüküm kendisiyle yapılan anlaşmanın şekline göre değişir. Sulh halkından Müslüman olan kimsenin toprağından harâcı (müşterek cizye) kaldırılırken toprakları öşrî olur, ancak kendisiyle başına cizye, toprağına da harâc konulması şeklinde anlaşma yapılmışsa Müslüman olmasıyla cizye kaldırılır, harâc alınmaya devam edilir.⁵⁰⁸ Ebû 'Ubeyd' de harâcî-mülk sayılan bu toprakların Müslümanlık nedeniyle öşrî olacağı fikrindedir.⁵⁰⁹ Buna karşılık Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan gibi hukukçular, sulh arazi sahibinin Müslüman olmasıyla arazinin statüsünün değişmeyeceği, arazi hakkında yine sulh hükümleri uygulanacağı düşüncesindedirler.⁵¹⁰ Söz konusu topraklar onlar nazarında fey topraklar gibidir ve feyle aynı hükümlere tâbidir.⁵¹¹ Emevîler döneminde özellikle sulh bölgelerinde yaşayan halkların kitleler halinde Müslüman olması, gelirleri niceliksel olarak azalttığı için idareyi büyük sıkıntıya sokmuş ve Horasan ve Mısır

⁵⁰⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288.

⁵⁰⁶ Fred Mc Graw Donner, **The Early Islamic Conquests**, Princeton University Press, New Jersey, s. 165.

⁵⁰⁷ Ali Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 104; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 203.

⁵⁰⁸ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 22.

⁵⁰⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 205.

⁵¹⁰ Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 210.

⁵¹¹ Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 209.

bölgesinde büyük karışıklıklara sebep olmuştur. Önceleri sulh arazisi iken halkının Müslüman olması ile öşrî araziye çevrilen arazilere örnek olarak Kazvîn örneği verilmektedir. Fetihler sırasında kendilerine önce cizye teklif edilmiş, ancak bilahare Müslüman olmaları üzerine toprakları öşrî olarak kabul edilip vergilendirilmiştir.⁵¹² Ömer b. Abdülazîz, çoğunlukla savaşla devam eden fetih hareketlerine yaklaşımı ile de Emevîler arasında yeni bir tarz ortaya koymuştur. Kendi zamanında başlayan ancak henüz tamamıyla itaat altına alınmamış Maverâünnehir, Hindistan, Afrika ve Endülüs gibi bölgelerde kendine mahsus bir metod tercih etmiştir. Kendilerine usul gereği sulh teklif edilen ancak kabul edilmediği için savaş yoluna başvurulmuş halklarla devam eden savaşları biraz öteleyerek önce gönüllü İslâmlaşmaya başvurmuştur. Bunu da bölge halklarına arazilerine vergi koymamak ve diğer Müslümanlarla eşit addedilmek suretiyle yaptığı taahhütlere onları inandırarak yapmıştır. Bu durumda fey değil sadece öşür söz konusu olmaktadır. Bu siyasete binaen birçok Maverâünnehir hükümdarı İslâm'ı kabul etmişlerdir. Harâc vergisi ödemek zorunda kalmaktan kurtuldukları gibi maaşa da istihkak kesbetmişlerdir. Halife aynı zamanda umumi olarak, İslâm'ı kabul eden kişilerden harâcın kaldırılmasını emrederek o vakte kadar putperest kalmış olan Sogd'lular umum cemaate katılmalarına giden yolu açmıştır.⁵¹³

1.2.2. Sulh Topraklar (Akd ve Ahd Topraklar)

Sulh araziler hükmi olarak harâcî arazilerin bir çeşidi olmakla birlikte mülkiyetin kullanımı bakımından savaş yoluyla ele geçirilen arazilerden farklı bir niteliğe sahip arazilerdir. Diğer bir ifadeyle fetihler esnasında halkının üzerinde kalması konusunda taraflar arasında anlaşma yapılan arazidir. Sulh arazi yerine bazen aynı anlamda olmak üzere “afven” ifadesi kullanılmıştır.⁵¹⁴ Bazı araştırmacılar ise bir şehir veya bir bölgenin savaşmadan İslâm'a girmesi durumunda “ahd” ifadesinin, savaştan sonra İslâm'a boyun eğmesi durumunda “sulh” ifadesinin kullanıldığını belirtmektedirler.⁵¹⁵

⁵¹² Belâzürî, *Fütûh*, s. 313.

⁵¹³ Welhausen, *Arap Devleti*, s. 138-139.

⁵¹⁴ Lokkegaard, *Islamic Taxation*, s. 74.

⁵¹⁵ Roberto Marin Guzman, “Orta Asya ve Horasan’da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların Rolü”, çev. Mustafa Demirci, *İstem*, Yıl: 6, sy. 12, 2008, s. 261.

Aslında sulh arazileri, gelirlerinin Müslümanların ortak menfaatine tahsis edilmesi bakımından kuvvet yoluyla ele geçirilen topraklarla aynı statüye sahiptir. Her ikisi de fey arazilerdendir. Sulh arazileri harâc arazilerden ayıran husus mülkiyet bakımındandır. Harâc topraklar tamamen devlete ait iken sulh topraklar şahıslara aitti. Nitekim “fütûh” ve “harâc” kitapları yazan müellifler tarafından fethedilen yerler hakkında ayrıntılı bilgiler verilirken sulh ve harâcî arazi ilişkisinin daha da belirginleşmesi açısından ikisi arasındaki nitelik farkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu vurgu ilk olarak bu topraklarda dârüssulh hükümlerinin uygulanıp uygulanmayacağı,⁵¹⁶ ikinci olarak sulh arazilerinin akde bağlı mülkiyet durumları nedeniyle harâcî arazilerden ayrılarak daha kolay bir şekilde bir takım tasarruflara konu edilebilmesi,⁵¹⁷ üçüncü olarak ise sulh arazi üzerinde bulunan vergilerin idare tarafından re’sen artırılıp artırılamayacağı bakımından önemliydi. Nitekim Emevîler dönemine ilişkin yazılan kitaplarda bu tür toprak sınıflamalarına yer verilmesi konunun o dönemde gündem olduğunun bir göstergesidir.⁵¹⁸

Sulh arazilerin niteliklerine dair öncelikli olarak fıkıhçıların ortaya koydukları tanımlamaları vererek başlamak faydalı olacaktır. Müslüman olmaksızın İslâm devletiyle barış yapmak isteyen ve onun tebaası olmayı kabul eden insanlara ait arazinin mülkiyet durumu, Müslümanlarla yaptıkları sulh akdinin hükümlerine tabidir. Sulh akitleri her iki tarafça değiştirilmediği müddetçe bilahare ele alınacak istisnaî durumlar dışında prensip olarak bu araziler üzerinde bir değişiklik yapılamadığı gibi borç yükü açısından da eksiltme veya artırma da yapılamazdı.⁵¹⁹ Ancak zaman zaman lehte istisna yapılabilmekteydi. Hz. Ömer’in sulh arazi politikasında cizye miktarı tam olarak belirlenmiş antlaşmalar birebir uygulanır, ancak vergi miktarları net olarak belirlenmemiş antlaşmalar hususunda halkın durumuna bakılır, güçlerine göre gerekirse vergi miktarı azaltılır ancak artırılmazdı. Bu prensip kararıydı. Ancak bazı istisnaî durumlarda aksi de söz konusu olabilmekteydi. Emevîler’de Muâviye, Mısır’daki harâc âmili Verdân’a yazarak

⁵¹⁶ Ahmet Özel, “Dârüssulh” **DİA**, c. IX, s. 5-6.

⁵¹⁷ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 51; Ervâ Samarrâî, **Târîhü’l-İrâkî’l-İktisâdî**, s. 97.

⁵¹⁸ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 189.

⁵¹⁹ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 190; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, s. 366-367; Kudâme, **Harâc**, s. 209; Tiflis halkıyla yapılan anlaşmada vergi ve diğer ödemelerin artırılmayacağı yapılan anlaşmaya madde olarak yazılmıştı. Hamîdullah, **Vesâik**, s. 455 (349 nolu belge)

Kıbtîler'in vergisini şahıs başına birer kırat artırmasını istemiş, Verdân ona, "Muahedelerinde mükellefiyetlerinin artırılmayacağı hükmü mevcut olduğu halde onların vergilerini nasıl artırayım?" diye cevap vermişti. Muâviye bölgenin savaşıla fethedildiği, Verdân ise sulh ile fethedildiği bilgisinden hareket ettiği için böyle bir anlaşmazlık vuku bulmuştu.⁵²⁰

Ebû Yûsuf söz konusu arazileri, sulh yoluyla alınan ve halkı zimmî olan her arazi harâc arazisidir, şeklinde tanımlamıştır.⁵²¹ Kudâme b. Ca'fer'in sulh arazisi ile anve arazisinin tefrikinde kullandığı ölçü ise şudur: Her ikisinden de harâc alınır. Sulh bölgesi halkı mağlup olmadan ve arazilerinin mülkiyetini kaybetmeden toprakları ellerinde iken sulh yaptıklarından dolayı arazileri kendi mülkleri olmuştur. Bunun için icmâen arazilerinin alım satımında serbesttirler.⁵²² Bu bakış açısına göre sulh arazi sahiplerinin arazi tasarruflarında herhangi bir kısıtlama en azından teorik olarak söz konusu değildir.

Mâverdî'ye göre sulh arazileri şu iki yoldan biriyle edinilebilir: Birincisi arazinin mülkiyetinin Müslümanlara kalması şartıyla arazinin düşmana bırakılmasıdır. İkincisi arazi sahipleriyle anlaşılması sonucu cizye hükmünde olmak üzere araziye harâc vergisi konulması ve sahiplerinin elinde bırakılması şeklinde gerçekleşmesidir. Birinci durumda mülkiyetin Müslümanlara bırakılmasıyla araziler vakıf arazisi olur. Arazinin satılması ve rehnedilmesi doğru değildir. Elde edilen harâc ücret sayılır. Şahısların Müslüman olmalarıyla harâc yine de devam eder. İkinci durumda arazi sahibinin Müslüman olmasıyla harâc ortadan kalkar, arazi satılabileceği gibi aynı zamanda rehnedilebilir. Arazinin bir Müslümana geçmesi durumunda harâc ve cizye vergisi alınmaz.⁵²³

Ancak sulh arazilerin yapılan anlaşma hükümlerine tabi olmasıyla birlikte mülkiyetin niteliği ve içeriği konusunda fıkıhçılar arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Ebû Yûsuf bu araziye gayrimüslim ahalinin mülkü sayıp, karşılığında sadece harâc alınmasını öngörmektedir.⁵²⁴ Ebû 'Ubeyd de Ömer b. Abdülazîz'in

⁵²⁰ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 190; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 149; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 366.

⁵²¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 71.

⁵²² Kudâme, **Harâc**, s. 210.

⁵²³ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 215-216.

⁵²⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 71; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 203; Halil Cin, "Arazi", **DİA**, c. III, s. 342-346.

ifadelerine dayalı olarak Ebû Yûsuf'la aynı kanaattedir. Ona göre sulh sulh araziler Müslümanların feyidir ve diğer harâc arazilerin hükümlerine tabidir. Araziler sahiplerinde bırakılırken söz konusu kişiler Müslüman olsalar bile bu topraklar Müslüman toprakları gibi öşrî kabul edilemezler.⁵²⁵ Her ikisinin de burada öngördükleri sistem, arazilerin mülkiyetlerinin terki ile toprak üzerinden sadece harâc namıyla vergi alma üzerine kuruludur. İmam Şâfiî gibi fakîhler ise sulh arazilerin kuru mülkiyetinin (rakabe)⁵²⁶ Müslümanlara ait olduğu, fakat belli bir kira bedeli karşılığında yerli ahaliye bırakılabileceği görüşündedirler.⁵²⁷ Görülmektedir ki ismi ister kira ister ücret olsun gayrimüslimlere bırakılan araziler Müslümanlara geçmiş olsun olmasın üzerine harâc veya itâve konmakta, mülkiyeti ilelebet İslâm idaresinde kalmaktadır.⁵²⁸

Müslüman orduların bir bölgeye hücum etmelerinden önce yöre halkını ya Müslüman olmaya veya cizye vermeleri karşılığında barış yapmaya çağırımları gelenekselleşmiş bir metottu. Bu iki şartın kabul edilmemesi durumunda savaş seçeneği devreye giriyordu.⁵²⁹ İslâmî fetihler sırasında ilerleyen Müslüman orduların karşısına zaman zaman bölgenin vazife bakımından en büyükleri yani *kral*,⁵³⁰ *kraliçe*,⁵³¹ *sâhib*,⁵³² *'azîm*⁵³³ *rustâk*⁵³⁴ veya *râhip*⁵³⁵ çıkıyor, halk adına onlarla sulh anlaşmaları yapılıyordu.⁵³⁶ Bazen de yukarıdakiler yerine, bölgesine göre, *avân*,⁵³⁷ *edille*, *dihkân*,⁵³⁸ *uskuf*⁵³⁹ *umenâ*, *ûdûl*, adı verilen mümessiller çıkıyor ve bu kişiler aynı zamanda sulh anlaşmasının gereklerinin yerine getirilmesinde devlete karşı

⁵²⁵ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 203.

⁵²⁶ Sözlükte "beklemek, kollamak, korumak" anlamındaki rkb kökünden türeyen rakabe kelimesi, fikhî anlamda mülkiyete konu olan eşyanın sadece maddî varlığını (ayn) ifade eder; bu anlamdaki mülkiyet "rakabe mülkiyeti, ayn mülkiyeti, çıplak mülkiyet" diye adlandırılır. Halit Çalış, "Rakabe", **DİA**, c. XXXIV, s. 427.

⁵²⁷ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 104.

⁵²⁸ Reyîs, **Harâc**, s. 120.

⁵²⁹ Enfâl 8/61; Hamîdullah, **Vesâik**, 353. belge.

⁵³⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 197, 406.

⁵³¹ Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşâhî, **Târîhu Buhârâ**, thk ve Farsça'dan çev: Emîn Abdülmecîd Bedevî, Nasrullâh et-Tirâzî, III. Baskı, Mısır, Dârü'l-Meârif, 1965, s. 64.

⁵³² İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 205; Vâkidî, **Fütûhu's-Şâm**, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997c. I, s. 242.

⁵³³ Vâkidî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 291.

⁵³⁴ Hamidullah, **Vesâik**, s. 455 (349. belge)

⁵³⁵ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 203, Belâzürî, **Fütûh**, s. 173.

⁵³⁶ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 144.

⁵³⁷ Bunlar Kısra döneminin köy sahibi kişileri idi. Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. XIII, s. 40.

⁵³⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 260.

⁵³⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 267.

sorumlu oluyorlardı.⁵⁴⁰ Sulh akdi imzalanmış bölgeler, “*dârü’l-ahd*”,⁵⁴¹ “*sa’yu müsemma*”⁵⁴², “*arzu’l-cizye*”,⁵⁴³ burada yaşayanlar ise “*zimmî*”⁵⁴⁴ “*ehl-i ahd*” ifadeleri ile isimlendiriliyordu.⁵⁴⁵ Çünkü ahidler ve emânlar bütün halk adına veriliyordu.⁵⁴⁶ Verilen emânın mutlak olarak halka duyurulması ve onların onayının alınması gerekmektedir. Aksi takdirde geçerli kabul edilmezdi. Sulh anlaşmalarındaki, “*ehl-i falan ile sulh anlaşması tamamlandı*” ifadeleri de bunu göstermektedir.⁵⁴⁷ Ömer b. Abdülazîz kendi kumandanlarına halkın onayına sunulmadan ve onların tasvibi alınmadan sadece temsilcilerle sulh anlaşmaları yapmalarını yasaklamıştı.⁵⁴⁸ Yapılan anlaşmalar Müslümanlar tarafında bazen halifenin onayı alınarak imzalandığı gibi çoğunlukla da yetkili en üst komutanın onayıyla imzalanıyordu.⁵⁴⁹ Halife değişikliği durumlarında gelen yeni halife selefi tarafından daha önce imzalanmış anlaşmaları onaylayarak yürürlükte olduklarını teyit etmek gibi bir vazife de ifa ediyordu. Ömer b. Abdülazîz halife olduğunda Ruhâ sulhu ile ilgili belgenin olmadığını görünce hemen bunu bölge halkına sordurmuş,⁵⁵⁰ Ruhâ’ya yeni bir vali atayarak geçmiş sulh anlaşmalarını kontrol etmesini, gerekirse yeniden imzalamasını istemiştir.⁵⁵¹

İmzalanan sulh anlaşmalarının zamanlamasına bakıldığında bunların savaş başlamadan önce yapılan diplomatik görüşmelerle,⁵⁵² belli bir süre devam eden kuşatma sonucunda yapılan sulhla,⁵⁵³ ilk başta yapılan sulh teklifinin kabul edilmemesi nedeniyle çıkan savaş sırasında sulha razı olunmasıyla,⁵⁵⁴ ferdi

⁵⁴⁰ Lokkegaard, **Taxation**, s. 167-168; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 144.

⁵⁴¹ Mâverdi, **Ahkâm**, s. 216 (T. 263).

⁵⁴² Lokkegaard, **Taxation**, s. 56.

⁵⁴³ Muhammed b. Ahmed b. Rüsd el-Kurtubî, **Kitâbü’l-Beyân ve’t-Tahsîl**, thk. Muhammed Hacî vd. I-XX cilt, Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988, c. IX, s. 8; Salih Tuğ, **a.g.e.**, s. 115-116; Heyet, **Mevsûatü’l-Fıkhiyye**, c. XIX, s. 52.

⁵⁴⁴ Hamîdullah, **Vesâik**, 353. belge

⁵⁴⁵ Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 514; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 144-145.

⁵⁴⁶ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 204.

⁵⁴⁷ Kâdî, “Medhâl ilâ Dirâseti Uhûdu’s-Sulh,” s. 72.

⁵⁴⁸ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 231.

⁵⁴⁹ Ebû ‘Ubeyd, **a.g.e.**, s. 201.

⁵⁵⁰ Ebû ‘Ubeyd, **a.g.e.**, s. 267.

⁵⁵¹ Kâdî, “Medhâl ilâ Dirâseti ‘Uhûdu’s-Sulh,” s. 75.

⁵⁵² Vâkidî, **Fütûhu’s-Şâm**, c. I, s. 101.

⁵⁵³ Donner, **The Early Islamic Conquests**, s. 129, 138, 153.

⁵⁵⁴ Nerşâhî, **Târîhu Buhârâ**, s. 73-74; Süheyl Dukkûş, **Târîhu’l-Hülefâ**, s. 353.

mübârezeyle,⁵⁵⁵ verilen emânın kabul edilmesiyle veya bizzat devlet başkanının görüşmelere katılması yoluyla yapıldığı görülmektedir. Bunun en iyi örneği Hz. Ömer'in Şam'a ziyareti sırasında Kudüs halkı ile yaptığı sulh ve emân anlaşmasıdır.⁵⁵⁶ Bazen de belli bir yöre bir tarafından savaşıla, bir tarafından emânla ele geçiriliyor, sonrasında sulh mu anve mi olduğu konusunda ilk teklifin yapıldığı tarihe bakılıyordu. Hangisi önce verilmişse o dikkate alınarak arazinin fethedilme biçimi belirleniyordu.⁵⁵⁷ Bu anlamda Müslümanlar bir yerin anve arazisi sayılması arzusu peşinde değillerdi. Ancak bu anlayışın sadece Râşid Halifeler dönemi ile ilgili olduğunu söyleyelim. Emevîler döneminde sulh-anve ihtilafında tercihler anveden yana kullanılmıştır. Bu anlamda Emevî halifeleri özellikle Mısır bölgesi ile ilgili rivayetlerde buranın anveten fethedildiği haberlerini destekleyerek vergi oranlarında artış yapma imkânını elde etmek istemişlerdir.⁵⁵⁸ Yine Kâdisiye ve Nihâvend savaşlarında Müslümanlar kesin zaferler kazanmalarına rağmen bölgede bulunan bir takım yerleşim yerleri ile sulh anlaşmaları imzalamışlardır.⁵⁵⁹ Bu durum, Müslümanların sulh anlaşmaları yapma döneminin idarecilerce sınırlı tutulmadığını, savaşların bütün aşamalarına yayıldığını gösterdiği gibi⁵⁶⁰ bazı bölgelerin sulh ile mi yoksa savaş yoluyla mı elde edildiği hususunda yaşanan rivayet farklılıklarına da ışık tutmaktadır. Yapılan sulh anlaşmaları, şartları üzerinde her iki tarafın da mutâbık kalmasından sonra ordu kâtipleri tarafından metne geçirilirdi. Metinler her iki tarafça okunup anlaşılır bulunmasından sonra nihâi olarak halka sunulurdu. Onlar ya kabul eder veya reddedebilirlerdi. Reddetmeleri durumunda tekrar savaş haline dönülürdü.⁵⁶¹ Hz. Ömer döneminde yazılan sulh metinleri kendisine ait bir sanduka içerisinde saklanırdı.⁵⁶² Sonradan ortaya çıkabilecek bir yerin sulh mu anve mi olduğu ihtilafında verilecek karar, bazen bu sandukada bir sulh akdi bulunup bulunmadığına göre değişirdi. Özellikle Sevâd, Şam, Cezîre vb. merkezi yerlerin fetihlerinin Râşid Halifeler döneminde tamamlanmış olması, bilâhare divanlarda

⁵⁵⁵ İsfahan şehirlerinden Cey'î, mübâreze ile fethedilmişti. Ebû Naîm el-İsbehânî, **Târîhu İsbehân**, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, c. I, s. 43.

⁵⁵⁶ Hamîdullah, **Vesâik**, 357. belge; Donner, **The Early Islamic Conquests**, s. 153.

⁵⁵⁷ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 204-205.

⁵⁵⁸ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 106; Albrecht Noth, "es-Sulh ve'l-Anve", s. 38.

⁵⁵⁹ İsrâfil Balcı, **Hiz. Ömer Döneminde Diplomasi**, Ankara Okulu Yayınları, 2006, s. 119-120.

⁵⁶⁰ İsrâfil Balcı, **a.g.e.**, s. 120.

⁵⁶¹ Kâdî, "Medhâl ilâ Dirâseti Uhûdu's-Sulh", s. 70.

⁵⁶² Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 186.

saklanmaya başlanan bu akitleri önemli hale getirmiştir. Bu mesele fetihlerden hemen sonra başlayan ve Abbâsîler dönemine kadar uzanan zaman diliminde kesin çözümü olmayan bir tartışma olarak kalmaya devam etmiştir.⁵⁶³ Nitekim Emevîler döneminde yaşanan kafa karışıklığı nedeniyle Muâviye'nin Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh, bazı bölgelerde sulh ve anve arazilerinin birbirinden ayrılması için yeni ölçümler yapma teşebbüsünde bulunmuş, ancak işin zorluğu nedeniyle başarılı olamamıştır.⁵⁶⁴

Vergisel anlamda sulh arazilerle ilgili kullanılan kavramlara bakıldığında ise karşımıza farklı ibarelerin çıktığını görmekteyiz. Gayrimüslimlere ait olup sulhla ele geçen toprakları “*mülk harâcî arazî*” şeklinde ifade ederek konuyu ele alan Ali Şafak, şahsî mülkiyete verilen önem sonucu, zimmî statüsüne tâbi gayrimüslim tebaanın sahip olduğu arazilerden alınan vergiyi “*harâc*” olarak tarif etmektedir.⁵⁶⁵ Fayda, bu ifadeyi dönemsel bir değerlendirmeye tabi tutarak Hz. Ömer dönemi için doğru kabul ederken, Hz. Ebû Bekir döneminde sulh ile fethedilen yerlerden alınan vergi için adı anlaşmalarda harâc olarak geçse bile “*müşterek cizye*” anlamına geldiği tespitinde bulunmaktadır.⁵⁶⁶ Sulh yoluyla fethedilip harâc vergisi karşılığı mülkiyeti üzerinde bulunanlara bırakılan topraklar olan Hîre, Banıkya, Ulleys arazileri bu tür müşterek cizye alınan topraklardandır.⁵⁶⁷ Yapılan sulh anlaşmalarında kullanılan diğer bir kavram ise “*itâve*” kelimesidir. Bu kavram toplu olarak alınan vergileri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁶⁸ Benzer şekilde cizye veya cizye ile birlikte alınan toprak vergisi anlamında kullanılan diğer bir kelime “*vezâif*” kelimesidir ve müşterek cizyeye delalet etmektedir.⁵⁶⁹

Sulh arazilerle ilgili önemli bir husus sahiplerinin Müslüman olmalarıyla cizye ve harâcın kaldırılıp kaldırılmayacağı, toprakların durumunun ne olacağı hususudur. Kural olarak söylenirse sulh arazisi sahiplerinin Müslüman olmalarıyla ellerinde bulundurdıkları topraklar öşrî arazi haline gelmektedirler. Ancak burada ikili bir durum söz konusudur. Yahyâ b. Âdem'e göre sulh halkından Müslüman olan

⁵⁶³ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 210-211.

⁵⁶⁴ Hayyât, **Târîh**, s. 136.

⁵⁶⁵ Ali Şafak, **İslâm Arâzi Hukuku**, s. 106-107.

⁵⁶⁶ Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 89.

⁵⁶⁷ İbn Şeybe, **el-Musannef**, c. IV, s. 337; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 21; Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 89; Hamidullah, **Vesâik**, (292. Vesîka).

⁵⁶⁸ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 145-146.

⁵⁶⁹ Dûri, “İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi”, s. 213.

kimsenin başından ve toprağından harâcı kaldırılır, toprakları öşrî olur, ancak kendisiyle başına cizye, toprağına da harâc konulması şeklinde anlaşma yapılmışsa Müslüman olmasıyla cizye kaldırılır, harâc alınmaya devam edilir.⁵⁷⁰ Bu görüş topluca salınan müşterek cizye ile kişi başına cizye, ayrıca topraktan da harâc alınması şeklinde yapılan anlaşmalar ile olan farka işaret etmektedir.⁵⁷¹ Fayda, bu rivayete dayanarak sulh toprakları müşterek cizye alınan ile alınmayanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Müşterek cizye durumunda şahsın hissesi düşmekte ve geri kalan topluluk düşen hissenin bedelini ödemeye devam etmektedirler.⁵⁷² Ebû ‘Ubeyd de kendi mülkleri olması nedeniyle arazilerinin öşrî olacağı fikrindedir. Yine Mâlik b. Enes’in konuyla ilgili görüşünü aktararak sulh ehlerinden Müslüman olan kişinin toprağına sahip olmaya diğerlerinden daha çok hak sahibi olacağı düşüncesini paylaşmaktadır.⁵⁷³ Buna karşılık Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan gibi fakîhler, sulh arazi sahibinin Müslüman olmasıyla arazinin statüsünün değişmeyeceği, arazi hakkında yine sulh hükümleri uygulanacağı düşüncesindedirler.⁵⁷⁴ Söz konusu topraklar onlar nazarında fey topraklar gibidir ve feyle aynı hükümlere tabidir.⁵⁷⁵

Emevîler döneminde özellikle sulh bölgelerinde yaşayan halkların kitleler halinde Müslüman olması, idareyi gelirlerin azalması noktasında büyük sıkıntıya sokmuş ve Horasan bölgesinde büyük karışıklıklara sebep olmuştur. Savaş yoluyla alınan Sevâd gibi bölgelerde Emevîler eski düzenlemelere sıkı sıkıya uymuşlar, Müslüman olandan cizyeyi kaldırmışlardır.⁵⁷⁶ Ancak mevâlî arasındaki Müslümanlaşma eğilimi arazilerinin çoğunluğunun sulh arazisi kabul edildiği Mısır ve Horasan gibi yerlerde Emevîler’i zor durumda bırakmıştır.

Horasan’da İslâm fetihleri sırasında ele geçirilen arazilerde harâc ile cizyeyi ayıran net bir çizginin olmaması, hatta fey tartışmalarının Emevîler’in son dönemlerine kadar sürmesi sulh arazilere dönük politikalarda belirsizliklere yol açmaktaydı.⁵⁷⁷ İran’da adına bazen cizye, bazen harâc denilen ve ikisinin yerine

⁵⁷⁰ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 22.

⁵⁷¹ Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 91.

⁵⁷² Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 91.

⁵⁷³ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 248.

⁵⁷⁴ Kudâme b. Ca’fer, **Harâc**, s. 210.

⁵⁷⁵ Kudâme b. Ca’fer, **Harâc**, s. 209.

⁵⁷⁶ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 124,125.

⁵⁷⁷ Guzman, “Orta Asya ve Horasan’da Abbâsî İhtilâli, s. 260.

geçen genel bir vergi alınmaktaydı. İslâmlaşmanın artması sulh arazilerin öşrî arazilere dönüşme imkânını hazırladığından vergi gelirleri için ciddi bir tehditti. Gittikçe artan sayıda zimmînin Müslüman olması ve bu kişilerden cizyenin kaldırılacak olması, bu ortak vergiyi toplamaktan sorumlu kişiler olarak dihkânların hoşuna gitmemiştir. Dihkânlar bu vergiyi genel halka yüklemek suretiyle kendilerini kurtarmaya çalışmışlardır. Yüğü ağırlaşan halk kitleleri bu yüzden Sâsânîler zamanındaki dengesiz sosyal duruma benzer durumlara düşmüşlerdir.⁵⁷⁸ Artan mevâlî şikâyetleri üzerine Emevî idaresi soruna çözüm bulma girişimlerine başlamış, sulh toprakların niteliği ile oynamadan Müslüman olanlardan cizye alınmayacağı sözü vermişti. Buna en iyi örnek ise Emevîler'in son Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ın yaptığı uygulamaydı. O, verginin sadece arazi vergisinden elde edilmesi usulünü getirmişti. Müslim-gayrimüslim, Arap-Pers ayrımını kaldırmıştı. Bütün arazi sahipleri arazileri nispetinde vergiye iştirak edeceklerdi. Cizye de harâctan ayrılarak Müslümanlardan ve yeni ihtida edenlerden değil sadece ehl-i kitap ile zerdüştilerden tahsil olunacaktı. Bu anlamda sulh araziler Müslümanlar için cizyesi olmayan harâc araziler statüsüne dönüşmekteydi. Arazilerden sabit bir getiri elde edilecek olmasıyla hazine için var olan tehdit de ortadan kaldırılmış olacaktı.⁵⁷⁹

Emevîler döneminde sürekli olarak azalan vergi gelirleri sorununu çözmek için Abdülmelik b. Mervân döneminin Irak Valisi Haccâc devreye girdi. Haccâc bir taraftan Müslüman olmuş köylüleri topraklarına geri gönderirken⁵⁸⁰ sadece harâc arazisine sahip olanlardan değil, İslâm'a yeni girmiş olanlardan da cizye ve harâc almaya başladı. Zira kendisi için en sevimsiz şeyin harâc topraklarda Araplar'ın çoğalması olduğunu söyleyen Haccâc,⁵⁸¹ bu şekilde Müslümanlardan cizye alan ilk kişi olmuştu.⁵⁸² Bu çözüm önce Araplar sonra da mevâlî arasında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Haccâc'ı dinî kuralları ihlal etmekle suçladılar.⁵⁸³ Haccâc'ın sistemi tam anlamıyla uygulanmadan iktidara gelen Ömer b. Abdülazîz, İslâm ilkeleri ile bütçe ihtiyaçlarını uzlaştırmaya gayret göstererek yeni bir teori geliştirdi.

⁵⁷⁸ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihî**, s. 125.

⁵⁷⁹ J. Welhausen, **Arap Devleti ve Sükûtu**, s. 133.

⁵⁸⁰ Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli, s. 262.

⁵⁸¹ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 295.

⁵⁸² Dennet, **el-Cizye ve'l-İslâm**, s. 73.

⁵⁸³ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihî**, s. 124-125.

Buna göre Ömer müşterek vergi içindeki cizye ve harâcı birbirinden ayırarak sadece cizyeyi boyun eğme vergisi, harâc arazisini ise ümmetin ortak mülkü saydı.⁵⁸⁴ Ömer b. Abdülazîz kendileriyle sulh anlaşması yapılan herhangi bir kavimden arazilerini işletmek istemeyenlerin arazilerinin diğer zimmîlere kalacağı düşüncesindeydi.⁵⁸⁵ Zimmî İslâm'a girince de sadece cizyeden muaf tutulacaktı. Harâc toprak kirasıydı ve harâc arazisine sahip olan herkes, hangi dine mensup olursa olsun bu kirayı ödemekle yükümlüydü. Bu şekilde hazinenin gelirleri sabit hale gelecek, sulh arazilerin satışları ve Müslümanların sayısının artmasıyla değişmeyecekti. Ömer b. Abdülazîz'in bu sistemi farklı bölgelerde farklı şekillerde sonuçlar doğurmuştur. Bu sistem anve arazilerinin, dolayısıyla harâc gelirlerinin çok olduğu Irak için uygunken, Mısır gibi sulh arazilerin çokluğu nedeniyle cizye gelirlerinin çok olduğu yerler için uygun değildi. Harâca nispetle cizye Mısır gelirinin önemli bir bölümüydü. Bu nedenle bu sistem ve İslâm'ın yayılışı Mısır gelirinde idare açısından olumlu bir sonuca yol açmamıştır.⁵⁸⁶

Sulh ve anve arazileri arasındaki en ayırıcı fark, her iki arazi türünün kolaylıkla satışa konu olup olmadığıdır. Anlaşma ile vergilenen arazilerin satın alınmasında bir sakınca görülmediği gibi bu konuda ruhsat olduğuna inanılmaktaydı.⁵⁸⁷ Yahyâ b. Âdem'de geçen rivayetlere bakıldığında tarihsel olarak harâcî arazilerin satışının yasak oluşuna karşılık sulh arazilerin satışına onay veren haberlere rastlanılmaktadır.⁵⁸⁸ Bu anlamda her ikisi de harâc arazisi olmasına karşılık sulh arazilerinin satış vb. tasarruflara imkân verir statüde olması, halkın kendi arazisinin sulh olduğu iddiasını dillendirmesine yol açmıştır.⁵⁸⁹ Irak bölgesinde öncelikli olarak sulh arazi olduğu bilinen Hîre, Banikyâ, Basmâ, Ulleys, Babil ve Aynu't-Temr arazilerinin satın alınabileceğine dair rivayetler söz konusudur. Bu anlayışla anlaşmalı halkın arazisini satın almada bir sakınca bulunmadığı konusunda

⁵⁸⁴ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 125.

⁵⁸⁵ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 121.

⁵⁸⁶ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 125.

⁵⁸⁷ M.J. Kister; Land Property And Jihad: A Discussion of Some Early Traditions, **Journal of the Economic and Social History of Orient (JESHO)**, Vol: XXXIV, s. 273.

⁵⁸⁸ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 51 vd.; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 210.

⁵⁸⁹ Lokkegaard, **Taxation**, s. 76; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 366.

farklı rivayetlere dayalı bir icmâ söz konusudur.⁵⁹⁰ Bu konuda Abdullah b. Mes'ûd, Muhammed b. Sîrîn, Ömer b. Abdülazîz ve Kadı Şüreyh, harâcî-mülk arazi satın almayı uygun görmüşler, hatta kendileri bu tür arazilerden satın almışlardır.⁵⁹¹ Kadı Şüreyh'in arazisi Hîre'de Zibâ denilen yerde bulunuyordu.⁵⁹² Abdullah b. Mes'ûd'un arazisi Râzan'da idi. İbn Sîrîn'nin arazisinin nerede olduğu bilinmemekle birlikte haberlere göre arazisini müzâraaya vermektedir.⁵⁹³

Sulh şartlarında zaman içerisinde meydana gelen veya gelmesi muhtemel değişimler karşısında idarenin alacağı tutum bir diğer sorun kaynağı idi. Her ne kadar zimmîlerle yapılan anlaşmalarda herhangi bir artırma ve eksiltmeye gidilemiyor olması bir prensip olarak kabul edilse de sulh anlaşmalarının taraflara yüklediği haklar ve sorumluluklarda hem devlet, hem halklar lehine veya aleyhine değişimler yapılması zorunlu hale gelebilmekteydi. Bu zorunluluklar bazen kişilere, bazen kabilelere bazen bölgelere göre değişen şekillerde eski anlaşma şartlarının geçersiz hale gelmesine yol açmaktaydı. Sulh anlaşmalarına konulan bazı hükümlerle sulhun ne kadar zamanlık bir geleceği ilgilendirdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Anlaşmalarda geçen, “*şahitleri ve gaibleri*”⁵⁹⁴ ifadeleri sadece yaşayan ve anlaşmaya şahit olan kişileri değil aynı zamanda onların ileride, “Bu anlaşma sadece ecdadımızı ilgilendirir” savlarını bertaraf edecek şekilde gelecek nesilleri de kapsadığını işaret etmekteydi. Dolayısıyla yeni nesillerin ‘bu anlaşma bizi ilzâm etmez’ gibi iddialarda bulunmaları sonuçsuz bırakılmaya çalışılmaktaydı. Yine anlaşmalara, “Buraya yerleşen, ikamet eden, halkla birlikte olanlar” gibi ifadeler kim olursa olsun anlaşmanın toprak üzerinden yapıldığı için herkesi bağladığı anlamına geliyordu ve sonradan gelip yerleşenlerin aksi bir hak iddia etmelerini imkânsız kılmaktaydı.⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 106, 205; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 51; Ebû Yûsuf, **Harâc** s. 71; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 390; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 332; Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 116, Ervâ Samarrâî, **Târîhü'l-İrâk**, s. 98; Basmâ, Banıkyâ ve Ulleys bölgeleri Irak fetihleri sırasında diğer yörelerin halkları kaçarken veya Fars ordusunda asker olarak savaşırken müslümlularla yaptıkları sulh akitlerine bağlı olarak topraklarını terk etmeyen halklardır. Hz. Ömer de bu halkları zimmî sayarak topraklarına cizye salınmasını emretmiştir. Bkz. Taberî, **Târîh**, c. III, s. 584.

⁵⁹¹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 106-108.

⁵⁹² Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 55; Ziba, Lahmîler'in başkenti olan Hîre'nin Fırat kenarındaki bir kasabasının adıdır. Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 129.

⁵⁹³ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 108; Râzân, hem Medine yakınındaki bir köyün hem de Sevâd'daki bazı köylerden oluşan bir bölgenin ismidir. Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 13.

⁵⁹⁴ Hamîdullah, **Vesâik**, 346. belge.

⁵⁹⁵ Hamîdullah, **Vesâik**, 334, 335, 336 nolu belgeler; Kâdî, “Medhâl ilâ Dirâseti Uhûdu's-Sulh”, s. 90.

Dolayısıyla anlaşma şartları kısa vadede bu minvalde değiştirilemezdi. Ancak uzun zaman diliminde şartların değişmesi söz konusu olmaktadır. Sulh arazilerinin geçirdiği değişimler için Lokkegaard, Abbâsîler döneminde sulh şartlarının yavaş yavaş ortadan kalktığını ve sonraki zamanlarda sulh alanlarının sınırlı alanları işgal ettiğini söylemektedir.⁵⁹⁶ Ancak Emevîler döneminde bu değişimlerin büyük yer tuttuğunu söylemek birkaç örnek dışında mümkün görünmemektedir. Bu açıdan bakıldığında sulh anlaşmaları Emevîler döneminde büyük oranda korunmuştur. Ancak bu, hiçbir değişim olmadığı anlamına gelmemektedir. Sulh arazileri ve anlaşmalarının geçirdiği değişimlere en iyi örnek Necran halkı ile yapılan sulh anlaşmasıdır.

Necran halkından bir heyet Hz. Peygamber'e gelerek sulh yapmak istemişler, Hz. Peygamber de kendileriyle iki bin hülle elbise, savaş zamanında zırh ve hayvan karşılığında anlaşma yapmış ve cizye alınmayacağını ilan ederek kendilerine bir vesika vermişti.⁵⁹⁷ Hz. Ebû Bekir halife olunca Necranlılar'a aynı yükleri yüklemiş ve benzer bir vesika yazmıştı. Ancak Hz. Ömer halife seçilince Necranlılar'ın bir kısmı Şam'a, bir kısmı Kûfe civarındaki Necraniye'ye yerleşmişti. Bilahare Yemen'den çıktıklarına pişman olup eski yurtlarına dönmek istemişlerse de bu talepleri her üç halife tarafından reddedilmişti. Ancak Hz. Osman Necranlılar'ın maruz kaldıkları zor şartlar nedeniyle yıllık olarak verdikleri iki bin elbiseden iki yüz tanesini affetmişti. Muâviye halife olunca Necranlılar nüfuslarının azaldığından ve bir kısmının Müslüman olmasından dolayı son itâveden daha da düşülmesini istemişlerdir. Muâviye'de bu isteği kabul ederek iki yüz elbise daha eksiltmiştir. Haccâc b. Yûsuf Irak Valisi olunca Necranlılar'ı köylülerle birlikte İbnü'l-Eş'as'a yardım etmekle suçlayarak elbise miktarını tekrar bin sekiz yüze çıkarmıştır. Ömer b. Abdülazîz döneminde Necranlılar, perişanlıklarından ve Haccâc'ın kendilerine yaptığı zulümden şikâyet etmişler, halife ise yeni bir düzenleme için sayılarının tespit edilmesini istemiştir. Sayılarının onda dokuz oranında düştüğünü görünce daha önce yapılan anlaşmanın baş vergisi olduğunu düşünerek değeri sekiz bin dirhem olan iki yüz elbise vermelerine karar vermiştir. Ancak Velîd b. Yezîd döneminde Kûfe Valisi Yûsuf b. Ömer, Haccâc'a bağlılığının bir ifadesi olarak vergileri eski seviyesine

⁵⁹⁶ Lokkegaard, **Taxation**, s. 86-87.

⁵⁹⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 71-73, Hamîdullah, **Vesâik**, 94. belge.

çıkarmıştır. Bu durum, Abbâsî Halifesi Harun Reşîd döneminde vergilerin tekrar iki yüz elbiseye indirilmesine kadar devam etmiştir.⁵⁹⁸ Necranlılar'ın yaşadığı bu süreç sulh anlaşmalarının dönemden döneme ve kişiden kişiye ne kadar değiştiğini gösteren en iyi örneklerden biridir.

Sulh şartlarının ihlal edilmesi nedeniyle idarecilerin meseleye yaklaşımlarına dair birkaç örneği ise Ebû 'Ubeyd vermektedir. Bunların birinde Şam civarında bulunan Arbe's-Sûs beldesi halkıyla yapılan sulh anlaşmasının akıbeti anlatılmaktadır. Bölgeye âmil olarak görevlendirilen Umeyr b. Saîd, bölge halkının sulh anlaşmasında yer alan ve karşılıklı sırların paylaşılması yolundaki anlaşma şartını yerine getirmediğini ve düşman sırlarının da kendilerine verilmediğini idareye şikâyet etmişti. Ancak ihlalleri tam olarak tebeyyün etmediğinden kendilerine yeni teklifler sunulmuş, bunları da ihmal etmeleri halinde beldeden sürülmeleri kararlaştırılmıştı. Belde halkının sunulan şartları kabul etmemeleri beldeden sürülmeleriyle sonuçlanmış, toprakları Müslümanlara geçmişti.⁵⁹⁹

Sonuç itibarıyla harâc arazisi olmakla birlikte şahıslara ait özel bir mülk gibi tasarruflara konu olan sulh araziler, Müslüman fatihlerle yöre halkları arasında çoğunlukla savaş yapılmadan veya savaş sırasında akdedilen anlaşmalara dayalı olarak kendi şartlarında muameleye tabi tutulmuş arazilerdir. Bu akitlerde öngörülen şartlar konusunda Müslümanlar hassas davranmışlar ve sulh akitlerine uymaya çalışmışlardır. Ancak sulh mu anve mi olduğunun net olmadığı durumlarda Emevîler bu arazilerin anve arazisi sayılması hususunda daha istekli davranmışlardır. Bu da beytül mâle girecek hazine gelirlerinin artırılması bakımından anlaşılabilir bir durumdur. Bu arazilerle ilgili şartların zamanla ortadan kalkması nedeniyle uzun vadede sınırlı alanlar da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

1.2.3. Katîa ve Day'alar

Katîa ve day'a kavramları toprak rejimindeki hukukî, sosyal, tarihsel değişimler ve tasarruflar sonucu ortaya çıktıklarından anlamları sürekli olarak değişmiştir. Bu değişimler aynı zamanda toplumsal sınıfların durumu hakkındaki değişimleri de

⁵⁹⁸ Belâzürî, **Futûh**, s. 71 vd.; Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 80-83; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 272 vd.; Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 268-270; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, s. 277; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 159; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 151-152.

⁵⁹⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 220.

yansıttığından bu kavramlara tüm zamanlar için geçerli bir tanım getirmek zorlaşmış, yapılan tanımlar ise sadece belli bir dönemin tarihsel gerçekliğini yansıtmaktan öteye gidememiştir.⁶⁰⁰ Tarihçiler konuyu tatbiki açıdan ele alırken fakîhler daha çok fikri açıdan ele almışlardır. Dolayısıyla bu iki yaklaşım arasında ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Örneğin katîa kavramının tarihsel yolculuğuna bakıldığında kelimenin, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki manası ile Emevîler dönemindeki manası kelime olarak değil ancak mefhum olarak farklıdır. Kavram zamana bağlı olarak gelişen siyasî, iktisadî ve ictimai değişimler karşısında anlam kaybına uğramış ya da en azından anlam farklılaşması yaşamıştır.⁶⁰¹ Aynı şekilde katîa ve day’a kavramları da iç içe geçmişliği ve day’aların kaynağının katîalar olması nedeniyle birbirlerinden ayrılmaları zorlaşmıştır.

Katîa ve day’a şeklinde ele almak istediğimiz bu topraklar, esasen temel toprak sınıflandırması kapsamına girmeyip sonradan ortaya çıkan tasarruflar sonucu sınıflandırmaya dâhil edilmiş birer arazi çeşididir. Temel kaynaklarda söz konusu isimler altında herhangi bir arazi tanımlaması, bir istisna dışında bulunmamaktadır. Bu istisna ise Ebû Yûsuf olup savâfî arazilere katâiler şeklinde başlık atmıştır. Bu anlamda konuyu ele alan temel kaynaklara baktığımızda bunların kaynağının iktâ ve ihyâ kaynaklı olduğunu ve Emevîler devrinde yeni bir arazi çeşidi olarak zuhur ettiğini görürüz. Ebû Yûsuf’ta araziler harâc arazi, sulh arazi, katâi (savâfî) arazi, öşrî arazi ve mevât araziler şeklinde,⁶⁰² İmam Şâfiî’de amir arazi ile mevât arazi şeklinde, Ebû ‘Ubeyd’e göre silah zoruyla alınan fey araziler, sulhen alınan topraklar, ölü araziler, öşrî topraklar, himâ ve meralar şeklinde,⁶⁰³ Mâverdî de ise zorla alınan topraklar, sulh ile elde edilen topraklar, halkı kendiliğinden Müslüman olan topraklar, ölü topraklar ve mera ve irfak arazileri⁶⁰⁴ şeklinde sınıflandırılmıştır.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Ebû Yûsuf’ta katâiler meselesi savâfî araziler bahsinde ele alınırken aslında katâilerin savâfî araziler üzerindeki tasarruflar sonucu

⁶⁰⁰ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 159.

⁶⁰¹ Dûrî, “Neşetü’l-İktâ fi’l-Müctemiâti’l-İslâmiyye”, s. 243; Fazl Şalak, “el-Harâc ve’l-İktâ ve’d-Devle: Dirâse fi’l-İktisâdî’s-Siyâsî li’d-Devleti’l-İslâmiyye,” **İctihâd**, I, s. 115.

⁶⁰² Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 33-36, 48, 66, 71, 72.

⁶⁰³ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 69, 362, 372.

⁶⁰⁴ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 227-228.

ortaya çıkan yeni bir toprak türü olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁰⁵ Müellifin savâfi arazilere “katâiler” şeklinde başlık atması savâfi araziler üzerindeki uygulamaların boyutu ve yoğunluğu hakkında da bir fikir vermektedir. Mâverdî katâi arazilerin kaynağını ölü hazine arazisi, mamur arazi ve madenler olarak ele almakta ve bu şekilde aslında katâi ve day’anın asli sınıflandırmada yer alan topraklardan dönüştürülmüş topraklar olduğuna işaret etmektedir.⁶⁰⁶ Ebû ‘Ubeyd ise Hz. Peygamber’den başlayarak verilen iktâları sayarken her bir dönemde farklı nedenlere dayalı olarak iktâlar verildiğini ifade etmekte, katîaların asıl kaynağının ise âdi araziler olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰⁷ Ebû ‘Ubeyd’in arazi sınıflandırmasını esas alan Kudâme b. Ca’fer ise yine onun gibi katîaların kaynağını âdi araziler⁶⁰⁸ bataklıklar, atıl duran savâfiler⁶⁰⁹ olarak göstermektedir. Savâfiden verilen arazilerin özel mülk niteliğine kavuşmaları, ölü arazilerden daha sonraki zamanlarda olmuştur. Ancak yaşanan sürece bakıldığında savâfilerden verilen iskân amaçlı iktâların hemen özel mülke dönüştüğü, zirai amaçlı verilenlerin ise zamanla özel mülke dönüştüğü görülür. Ancak kesin ve hukukî olarak özel mülke dönüşmeleri Ömer b. Abdülazîz dönemindeki arazi affı diyebileceğimiz tasarrufla gerçekleşmiştir.⁶¹⁰ Ömer b. Abdülazîz’in daha önceki dönemlerde iktâ olarak verilen arazileri geçerli sayması ve hicrî 100. yılı milâd olarak belirlemesi bu tartışmayı da nihayetlendirmiştir. Zaten savâfi araziler halkın gözünde katîa ve day’alar ile özdeşleşmiştir. Bu gelişim Emevîler döneminde şekillenmeye başlamış, Abbâsîler dönemi boyunca da gelişerek devam etmiştir. Dolayısıyla katîa ve day’aların zaman içerisinde diğer arazi çeşitlerinden farklı bir hukuk ve kıstasları oluşmuş, hem özel mülkiyete hem fey arazilere müteallik bir kullanım özelliği kazanmışlardır.⁶¹¹ Bu bakımdan katîaların ve bunlar için yapılan işlem olan iktânın anlamı genişlemiş, uygulaması yaygınlaşmıştır.

Katîa kelimesi iktâ edilen ve alanı belirlenmiş taşınmaz anlamına gelmektedir. Birine bir katîa bahşedildiğinde bu, aynı zamanda o kişiye araziye bağlı

⁶⁰⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 66; Benzer bir başlığı da İbn Asâkir atmıştır. Bu da aynı bakış açısının daha sonraki zamanlarda halen devam ettiğinin göstergesidir. İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 204.

⁶⁰⁶ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 283; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**; c. II, s. 204.

⁶⁰⁷ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 347 vd.

⁶⁰⁸ Kudâme b. Ca’fer, **Harâc**, s. 215.

⁶⁰⁹ Kudâme b. Ca’fer, **Harâc**, s. 217.

⁶¹⁰ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 161.

⁶¹¹ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 159.

gelir bağlandı, şeklinde anlaşılmıştır.⁶¹² Yâkût el-Hamevî katîa kelimesine iki anlam vermektedir. Birincisi devlet başkanının kendi yetkisini kullanarak istediği kişiye vergi olmaksızın iskân, imar veya faydalanma amaçlı olarak verdiği yer, ikincisi ise yine devlet başkanının kendi uygun gördüğü bir kişiye gelirinden az veya çok bir vergi vermesi karşılığında bir köy veya nahiyeden verdiği arazi şeklindedir. Örneğin askerlere ve komutanlara verilen araziler bu cinsten sayılmaktadır.⁶¹³ Yerleşim için verilen katîalar, şehirlerin kuruluşları için bir anlamda devletin hibe ettiği yerlerdir. Ancak tartışma konusu olan zirai alanlarda oluşturulan katâilerdir. İbn Hacer'e göre ise katîalar devlet başkanının mevât arazilerden ihyâ etsin diye halkından bazılarına bağışladığı arazilerdir.⁶¹⁴ Kalkaşendî ise katîayı harâc toprağından bir parça olarak tanımlamaktadır.⁶¹⁵ Nihayetinde katîalar iktâ işlemi ile topraklardan verilen hibe, bağış, hediye ve kullanma izni işlemlerinin bütünüdür.⁶¹⁶

Ann K.S. Lambton ise katîalar için iki dönemli gelişim evresi çizmektedir. Onun teorisine göre ilk dönemde verilen katîalar, daha çok kabile reislerine verilen ve otlak olarak kullanılan küçük yüzölçümlü arazilerden ibaretken, bu durum ikinci aşamada değişime uğramıştır. İkinci evrede Müslümanların harâc arazisi olarak sahiplerinin elinde bırakılan arazilerden arazi edinmemeleri dikkatlerinin daha çok Kısra'dan kalan araziler ile ölü araziler üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Söz konusu arazilerden Müslümanlara verilen topraklar Araplar'daki özel mülk kavramı ile sahip olma kavramının neredeyse aynı anlama gelmesi nedeniyle katîa olarak sahiplenilmiş ve bağış olarak kabul edilmiştir. Bilahare bu bağışlar özel mülk edinme isteğinin bir sonucu olarak öşüre tabi tutulmak suretiyle özel mülklere dönüşerek Müslümanlarca sahiplenilmiştir. İşte söz konusu bu evrede katîa bağışları iktâ olarak bilinmeye başlamıştır.⁶¹⁷

Katîa kelimesi zamanla yeni anlam kazanarak söz konusu gayrimenkul üzerine kesilen vergiyi ifade eder hale gelmiştir. Vergi anlamından hareket

⁶¹² Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Fuyûmi el-Hamevî, **Misbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr**, Kahire, Matbaatü'l-Emîriyye, 1926, c. II, s. 698.

⁶¹³ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 43.

⁶¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi Buhârî**, I-XIII cilt, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1963, c. V, s. 47.

⁶¹⁵ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 111.

⁶¹⁶ Hasan Müneymine, "Nüşû'l-İktâ fî'l-İslâm", **İctihâd**, c. I, Beyrut, 1988, s. 294.

⁶¹⁷ Lambton, "İkta Üzerine Düşünceler", s. 168-169.

edildiğinde bunların kendi içlerinde bir bütünlük oluşturan ve devletçe vergiye muhatap kılınan birer mülk olarak kabul edildiğini gösterir. Her ne kadar kaynaklarda iktâlar temlikî ve istiğlalî olarak ikiye ayrılrsa da bunların zamanla özel mülkiyete dönüşmeleri, müsadere ve gasp gibi istisnalar dışında geri alınamamaları nedeniyle birer özel mülk sayılmaları zorunlu bir sonuç olarak tecelli etmiştir. Ebû Yûsuf bu tür arazilerin özel mülk niteliklerini nazara alarak sahiplerinin elinden zorla alınmalarını bir gasp olarak telakki etmekte ve bunun doğru olmayacağını söylemektedir.⁶¹⁸ Müslümanların elinde özel mülk araziler olmaları vergisel boyutta öşrî araziler olarak kabul edilmelerine yol açmıştır. Aynı müellif öşürün nispeti konusundaki kararı halifeye bırakmakla birlikte çok istisnai durumlarda katîalardan harâc alınabileceğini yazmıştır.⁶¹⁹ Katîaların vergiden istisna edilmiş alanlar oldukları şeklindeki iddialar en azından Emevîler dönemi için gerçeği yansıtmadığı gibi bu iddiayı destekleyecek herhangi bir tarihî delil de bulunmamaktadır.⁶²⁰ Vergilerin düzenli bir şekilde ödenip ödenmediği konusu tartışmalı olsa da vergiden muâfiyet adıyla bir düzenlemeye hiçbir kaynakta rastlanmamaktadır.

Katîaların diğer bir özelliği ise devlet eliyle verilmeleri ve bu vesile ile hukukî mahiyet kazanmalarındır. İslâmî kaynaklarda iktâların verilisinde siyasî otorite meşruiyet kaynağı olarak görülmektedir. Devlet başkanı (imam), elde ettiği toprakları dağıtmak, fey olarak ayırmak, ölü araziler ve savâfî arazilerden iktâlar verip vermemek tercihi ile yetkilendirilmiş olduğundan, usulüne uygun verilmiş katîalar da yasal çerçeve kazanmış olmaktadır.⁶²¹ Ancak bu yetki de sınırsız olmayıp teorik olarak en azından belli amaçlarla tahdit edilmiştir. Bunlar arazilerin ihyâsı, toprak yatırımlarının artması, toplum menfaatinin çoğaltılmasıdır.⁶²²

Day’a kelimesi sözlüklerde birkaç anlamda kullanılmıştır. İlk olarak telef ve helâk olmak anlamında kullanılmaktadır ki⁶²³ zayi olmak kelimesi Türkçe’ye de geçmiş bulunmaktadır. İkinci olarak “galle ve mahsûlü olan tarlaya ve çiftlik

⁶¹⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 67.

⁶¹⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 67.

⁶²⁰ Maulana Mohdi TaQi Amînî, **The Agrarian Siystem Of İslâm**, çev. Syed Ahmad Ali, Delhi, İdârâh-ı Adabiyat-i Delli, 2009, s. 108.

⁶²¹ İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî**, c. V, s. 47.

⁶²² Amînî, **The Agrarian Siystem Of İslâm**, s. 106.

⁶²³ Râzî, **Sihâh**, c. I, s. 186.

makûlesi mülk ve akara” denilmektedir. Üçüncü olarak bir adamın meslek ve sanatına isim-sıfat olarak verilmiştir ki kişi uzun süre bu sanatı icra etmezse sanatı zayi olur denilmek istenmektedir. Dördüncü olarak kâr ve ticârete denir. Kelimenin çoğulu ise “diyâ”dır.⁶²⁴ Zemahşerî de kavrama zâyî olmak, geçimlik arazi, meslek, sanat ve meşguliyet anlamı vermektedir.⁶²⁵ Lisânü’l-Arab’ta İbn Manzûr, day’ayı kişinin hurmadan, bağdan ve topraktan malı diyerek tarif etmekte ve İbn Mes’ûd’tan rivayet edilen “Day’a edinmeyiniz, sonra dünyayı seversiniz” hadisini aktarmaktadır.⁶²⁶ Yine day’a, sürekli olarak bakım gerektiren, akar ve getirisi olan toprak olarak anlamlandırılmaktadır.⁶²⁷ Day’a kavramının özel mülk anlamında kullanıldığına dair rivayet ise Makdisî de geçmektedir. Haberde müellif, Mısır halkından bir grup insanla muhabbet ederken Mısır’da özel mülk veya diyâ olup olmadığını sorduğunu, halkın da Mısır’da ki day’aların sultan tarafından daha önceki zamanlarda iktâ olarak verilenler ile sonraki zamanlarda ihtiyaç üzerine iktâ sahiplerinin başkalarına sattığı arazilerden oluştuğunu, onun dışında day’a olmadığını haber verdiklerini söylemektedir. Bu habere göre diyâ kelimesi özel mülk anlamına gelmekle birlikte bunun kaynağının devlet arazileri olduğu sonucu çıkmaktadır.⁶²⁸ Mısır halkının day’adan anladığı şey katîalardan özel mülke dönüşmüş arazilerdir. Mâverî de day’ayı şahidi bulunması halinde mutlak mülklerden saymaktadır.⁶²⁹ Ancak bazen kaynağı devlet arazisi olmayan arazilere de day’a dendiği haberlere rastlanmaktadır.⁶³⁰

⁶²⁴ Fîrûzâbâdî, **Kâmûsü’l-Muhîr**, c. I, s. 443.

⁶²⁵ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, **Esâsü’l Belâğah**, thk. Muhammed Basil Uyûn, 1-2 cilt, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998, c. I, s. 590.

⁶²⁶ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. VIII, s. 230; Ayrıca bkz. Ahmet b. Hanbel, Müsned, 3580, Abdurrahmân el-Mubârekfûrî, bu hadiste geçen day’a kelimesini bostan, karye ve mezrâ olarak anlamaktadır. Abdurrahmân Mubârek Kefûrî, **Tuhfetü’l-Ahvâzî**, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ‘t.y’, c. VI, s. 511.

⁶²⁷ Ebû Mansûr es-Sa’lebî, temsil ve özdeyişleri bir araya getirdiği kitabında day’ayı her daim bakım isteyen, eğer bakılırsa sahibini mamur edecek bağ, bahçe ve arazi anlamında kullanmaktadır. Bu özdeyişlerden ikisi şöyledir: “Day’a bütününe bakmazsan meyvesini vermez”, “Day’a sahibine der ki; bana bak ki ben de seni mâmûr edeyim”, Abdülmelik b. Muhammed Ebû Mansûr es-Sa’lebî, **et-Temsîl ve’l-Muhâdara**, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Halevî, II. Baskı, Tunus, Dârü’l-Arabiyye li’l-Küttâb, 1981, s. 194.

⁶²⁸ Makdisî, **Ahsen**, c. I, s. 212; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 167.

⁶²⁹ Mâverî, **el-Hâvî’l-Kebîr**, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed, XIX Cild, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999, c. XVII, s. 36.

⁶³⁰ Beyhakî, **Mehâsin**, s. 492, 494.

Day'a kavramı terim olarak ise devlete ait bulunan harâcî ve mevât araziden şahıslara tahsis edilen çiftlik mahiyetindeki arazilere denmektedir.⁶³¹ Terim anlamı kelime anlamıyla eşleştirildiğinde temelde hazineye ait olmakla birlikte bir takım yollarla şahıslara geçerek sürekli gözetim ve denetim altında bulundurulmuş ve imarı için emek ve sermaye isteyen çiftlikler karşımıza çıkmaktadır ki emek verilmemesi durumunda arazilerin bu özelliğini kaybedeceği anlaşılmaktadır. Bu anlamda bu araziler, kaynağı ister iktâ, ister ihyâ, isterse özel mülk araziler olsun bâkirlikten kurtarılmış ve belli bir işleme tabi tutularak cazibe merkezi haline getirilmiş arazilerdir, denebilir.

Day'a denilen çiftliklerin iktâ uygulamasından ve katîadan farkına dair ortaya konmuş herhangi bir analiz bulunmamaktadır. Ancak elde edilme biçimi, büyüklüğü, emek ve sermaye istemesi ve vergilendirme açısından uygulamada görülen farklılıklar sebebiyle day'ayı benzeri arazi nevelerinden ayrı kılan noktaları kabaca ayırmak mümkündür. Day'anın katîadan farkını biraz da idarecilerin siyasî yaklaşımları, fakîhlerin konuyu ele alış biçimleri ve arazinin mülkiyet durumu gibi hususlar belirlemiştir.⁶³²

İlk olarak day'aların diğer iktâ edilen arazilerden farkı, onlara nispetle alan olarak daha büyük olmalarıdır. "Falan falandan daha çok day'aya sahiptir" derken İbn Düreyd, day'ayı büyüklük bakımından diğerlerine nazaran daha fazla akar getiren geçimlik arazi anlamında kullanmaktadır.⁶³³ Emevîler döneminde verilen iktâların büyüklükleri 60 cerîb ile 8 bin cerîb (1 cerîb=1592 m²)⁶³⁴ arasında değişmekte olup, bunların çiftliklere dönüştürülmesi ile devasa mülkler ortaya çıkmıştır.⁶³⁵ Ancak arazilerin büyümesi tedricen oluyordu. Bu Emevîler'in ilk dönemlerinde verilen iktâların kademeli olarak son dönemlerine doğru daha da büyüdüğü anlamına gelmektedir. Oluşan çiftliklerin su ihtiyaçları nedeniyle bunların su kaynaklarından ya da verimli yerlerden seçilmesi doğal bir sonuçtu. Bu anlamda

⁶³¹ Beşir Gözübenli, "Day'a" **DİA**, c. IX, s. 58.

⁶³² Gözübenli, "Day'a", s. 58.

⁶³³ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Düreyd, **Cemheretü'l-Lüga**, thk. Remzî Münîr Ba'labekî, Beyrut, Darü'l-İlm li'l-Mellâyîn, I-III cilt, 1987, c. III, s. 1291.

⁶³⁴ Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, çev. Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990, s. 81.

⁶³⁵ Dürî, "Neş'etü'l-İktâ fi'l-Müctemiâti'l-İslâmiyye", s. 250.

kaynaklarda işaret edilen yerler, nehir kenarları veya su yatakları gibi sulak bölgeler,⁶³⁶ köy niteliğindeki yerler ile⁶³⁷ koruluktan dönüştürülen yerlerde bulunmaları gibi özelliği olan coğrafyalardır. Örneğin Cebele bölgesine gelerek Mes Köyüne yerleşen Ebû Dülef İdris b. Ma‘kıl adındaki biri, çiftlikler edinmiş, sonradan Hişâm b. Abdülmelik’in yanında nüfus sahibi bir adam olmuştur.⁶³⁸ Suyu ulaşım noktasında yapılan kanal kazma çalışmaları bir katıayı bir day’aya dönüştürmenin en bilinen yoludur.

Day’aların kaynaklarına dönük olarak bir inceleme yapıldığında ise karşımıza daha çok devlete ait arazilerin çıktığını görmekteyiz. Day’aya kaynak teşkil eden araziler başta savâfî araziler olmakla beraber mülk olmayan harâcî arazilerdi. Arazi-i gayr-i memlûke devlete ait fey topraklar olarak kabul edilen arazilerdir. Bu tür arazilerin harâc gelirlerinin istiğlâl iktâ yoluyla önde gelen kimselere day’a olarak verilmesi imkân dâhilindeydi. Day’a arazilerin diğer bir kaynağı ise bataklık ve ölü arazilerdir.⁶³⁹ Basra’da bulunan day’aların İslâmî dönemde ihyâ yoluyla edinildiği, Kûfe’de bulunan day’aların ise cahiliye döneminden kaldığı kabul edilmektedir.⁶⁴⁰ Mısır’da Rumlar’ın kaçışlarından sonra eski büyük toprak sahiplerine (ebâdire) ait çiftlikler devletin elinde kalmış ve Kıbtîler’in bu arazilere sahip olma istekleri devletçe reddedilmişti.⁶⁴¹ Öşrî arazilerin mülkiyet durumları nedeniyle bu anlamda day’a konusu olamamaları bilinen bir husus olsa da⁶⁴² day’aların bulunduğu alanların öşür, harâc ve iktâ arazileri üzerinde veya bölgesinde bulunmaları öşrî arazilerin de day’a konusu olabilme ihtimalini doğurmaktadır. Öşrî arazilerden day’a olmayacağı prensip olarak kabul edildiğinden buna iki türlü açıklama getirmek imkân dâhilindedir. Birincisi bu alanlar söz konusu olduğu zaman day’a kelimesinin umum halk dilinde geçimlik arazi anlamında kullanılmış olma ihtimali, ikincisi ise satış, veraset ve gasp yoluyla ele geçirilmiş olmalarıdır.⁶⁴³

⁶³⁶ Mâverdî, **el-Hâvi’l-Kebîr**, c. XVII, s. 321.

⁶³⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 306.

⁶³⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 181.

⁶³⁹ Gözübenli, “Day’a” **DİA**, c. IX, s. 58.

⁶⁴⁰ İstahrî, **Mesâlik**, s. 82.

⁶⁴¹ Seyyide İsmail, **el-Vulât fî Ahdi Mısır**, s. 38.

⁶⁴² Halis Eşref, **Külliyeti Şerhi Kânûnî Arâzî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Tekelioğlu Kol. Db. No.00979, s. 18.

⁶⁴³ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 167.

Bu noktada day'a denilen bu arazilerin niteliğini tam olarak anlayabilmek için bu arazilerin savâfî arazilerle olan ilişkisini ortaya koymak gerekmektedir. Ayrıca day'aların özel mülk çiftlikler mi yoksa devlete ait çiftlikler mi olduğunun belirlenmesi önem arz etmektedir. Day'a arazilerle savâfî araziler arasındaki ayrımı dönem ayrımı yapmadan en açık bir şekilde ele alan kişi Lokkegaard'tır. Lokkegaard'a göre her ikisi için de ayrı ayrı divanların olması day'a ve savâfînin birbirinden ayrı olduğunu göstermektedir. Day'alar hem halifeye hem de özel şahıslara ait olabilen özel mülklerdi. Hâlbuki savâfîler devlet mülkleri idi. Ancak day'alarının büyük oranda savâfî kaynaklı olması, zamanla halifeye ait bağımsız mülklere dönüşmüş olmalarına rağmen savâfî olarak görünmelerine yol açabiliyordu.⁶⁴⁴ Yine aynı yazara göre day'alar iki kısma ayrılıyordu. Kamuya ait olanlar “*diyâ'ül-amme*”, özel şahıslara ait olanlar “*diyâ'ül-hassa* veya *müstehlise*” diye isimlendiriliyordu. Bunlar arasındaki fark, birinci kaynaktan gelen gelirler, beytûlmâl'e giriyor, ikincisinden gelenler ise özel gelir sayılıyordu. Özel day'alar, Emevîler ve Abbâsîler döneminde daha çok halifeler, hanedan üyeleri, nüfuz sahibi kimseler ve üst düzey bürokratlara aitti.⁶⁴⁵

Müslümanlara ait arazileri sahipleri bakımından dört kısımda ele alan Cladue Cahen, Lokkegaard'la benzer bir yaklaşım sergileyerek yine katîa ve day'aların kaynağını devlete ait olan savâfî arazilerden iktâ olarak verilenler olarak göstermektedir. Day'a sahibi olan kişi genel denetimin dışına çıkmıyor, batıdaki gibi bir derebeyi veya feodal lord olmuyor, oranın işletilmesinden sorumlu kişi ve bir vergi mükellefi olarak vergisini kendisi ödüyordu. Ancak mükellefiyet, normalde harâc gibi yüksek oranlı bir vergi yerine, daha düşük oranlı bir vergi olan öşür vergisi mükellefiyetine dönüşüyordu. Arazi sahiplerinin kazancı ise devlete verdikleri öşür vergisi ile toprağı işleyenlerden aldıkları kira gelirleri arasındaki farktan oluşuyordu.⁶⁴⁶

Day'a denilen büyük çiftliklerin kaynaklarından birisi de bataklık alanlar ve ölü topraklardı. Emevî döneminde bölge valileri ve harâc âmillerine zaman zaman

⁶⁴⁴ Lokkegaard, **Taxation**, s. 51.

⁶⁴⁵ Lokkegaard, **Taxation**, s. 52.

⁶⁴⁶ Cladue Cahen, **Doğuşundan Osmanlı'nın Kuruluşuna Kadar İslâmiyet**, trc. Esat Mermi Erandor, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1990, s. 131.

bataklıkları kurularak kendileri veya idareciler adına çiftlikler oluşturmak görevi verilmekteydi. Muâviye Filistin bölgesinde birçok çiftlik edinmişti. Verdiği talimat üzerine kendisine Askalan'daki köylerden çiftlikler alınmıştı.⁶⁴⁷ Muâviye'nin bu isteği sonraki dönemler için örnek teşkil etmiş, benzer çiftlikler oluşturmak için bataklık alanlarda ıslah çalışmaları yapmaları noktasında haleflerini teşvik etmiştir.⁶⁴⁸ Süleyman b. Abdülmelik, Yezîd b. Mühelleb'e bataklıklardan iktâlar vermişti. Bunlar Şarkî, Cibbân, Hust, Rîhiyye adlarıyla ünlenen büyük çiftliklere dönüşmüşlerdi.⁶⁴⁹ Mühelleb ailesi bu şekilde Basra'da en çok toprağa sahip ailelerden biri konumuna yükselmişti. Yine aynı aileden Mugîre b. Mühelleb Basra'da kendine ait 1.500 cerîb büyüklüğünde "Mühellebân" adında bir çiftlik kurmuştu.⁶⁵⁰ Diğer önde gelen halife Hişâm, Henî ve Merî namıyla bilinen bataklıklardan çiftlikler edinmişti.⁶⁵¹ Emevîler edinecekleri çiftlikler konusunda ulaşım ve ticaret imkânlarına, özellikle değirmenlerin bulundukları noktalar ile tersanelerin konumlandırıldığı şehirlere öncelik veriyorlardı. Hişâm, Ebû Muayt oğullarına ait olup Akka tersanesi yakınında bulunan toprakları satın almak istemiş, ancak reddedilince tersaneyi Akka'dan Sûr'a naklederek bu civarda çiftlikler edinmişti.⁶⁵²

Emevîler döneminde çiftlik edinmenin diğer bir yolu da müsadere sistemiydi. Emevî tarihinde çiftliklerin müsadere edilerek bir başkasına verilmesine çeşitli dönemlerde rastlanılmaktadır. Müsadereler çoğunlukla siyasî ilişkiler çerçevesinde başvurulmuş bir mekanizma olmuştur. Bu da Emevî ailesinin diğer ailelerle olan ilişkilerinde yaşanan olumsuzluklarla paralel bir gelişim göstermiştir. Örnek olarak bunlardan en bilinenlerinden biri Muhellebân ailesi idi. Zamanında kurulan iyi ilişkiler sayesinde edinilen çiftliklerine Süleymân b. Abdülmelik döneminde bozulan ilişkiler nedeniyle el konulmuş, Irak Valisi olan Ömer b. Hübeyre, buraları Azîz b. Şatır ve Muhammed b. Amr el-Mahzûmî'ye iktâ etmiştir.⁶⁵³ Aynı aileye ait Abbasân

⁶⁴⁷ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 23; Ayrıca bkz. Reyys, **Harâc**, s. 187.

⁶⁴⁸ Reyys, **Harâc**, s. 188.

⁶⁴⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 358.

⁶⁵⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 356; Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", **İSTEM**, Yıl:5, sy. IX, 2007, s. 76.

⁶⁵¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 180.

⁶⁵² Belâzürî, **Fütûh**, s. 121.

⁶⁵³ Demirci, "Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi," s. 76.

çiftliği de müsadere edilenler arasında bulunuyordu. 8 bin cerîb büyüklüğündeki Murğab çiftliği de müsadere edilerek Yezîd'in yakınlarına verilmişti. Bu anlamda Yezîd b. Abdülmelik devri, büyük çiftliklerin siyasî nedenlerle el değiştirdiği, emeksiz zenginleşmenin çoğaldığı bir devir olmuştur.⁶⁵⁴ Alanların büyüklüğü ise kazanç ve kayıpların büyüklüğünü göstermektedir. Ancak istisnâ de olsa Emevîler'de zorla alınan bazı day'aların sahiplerine iade edildiğini de görmekteyiz. Nasrânî bir adama ait olan bir çiftlik Hişâm tarafından zorla alınınca adam Ömer b. Abdülazîz'e başvurarak Hişâm'dan şikâyetçi olduğunu söyler. İkisini duruşmaya kaldıran halife, Hişâm'ın bu day'ayı kendisine halife Abdülmelik'in verdiğini ve sicile kayıtlı olduğu iddialarını oğlu aracılığıyla kontrol ettirir ve eski kayıtlarda çiftliğin şikâyetçi adama ait olduğu görülür. Bunun üzerine arazi adama iade edilirken sonradan Hişâm'ın kendi adına kaydettirdiği kayıtlar yakılır. Hişâm halife olunca aynı yeri almak için tekrar bir teşebbüste bulunur ancak yine red cevabı alır.⁶⁵⁵ Hişâm'la Hâlid el-Kasrî arasında krize sebep olarak valinin azline kadar giden anlaşmazlığın sebebi yine Hişâm'a ait olup Rummân'da bulunan bir day'anın işletilmesi idi.⁶⁵⁶ Süleyman b. Abdülmelik'e ait bir day'a ise vekili tarafından komşusu aleyhine genişletilince şikâyete konu olmuş, sonunda halife burayı ilgili kişiye hibe etmiştir.⁶⁵⁷ Day'alar katîalara göre üzerinde emek ve sermaye harcanarak yatırıma dönüştürülmüş çiftlikler olduğundan bunları müsadere etmek ölü bir araziyi sıfırdan ihyâ etmekten daha kârlı olmaktaydı. Ancak müsadere sistemi sadece Emevîler'in kendi dönemleriyle sınırlı kalmamış, Abbâsîler döneminde de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu defa Emevîler döneminde kurulan çiftliklerin birçoğu Abbâs oğullarına geçmiştir.⁶⁵⁸

Arazilerin çiftliğe dönüştürülmeleri maddi kaynaklarla ve emekle ilgili bir durumdu. Bu nedenle çok büyük ve bakımlı araziler olan day'aları köylünün, sıradan halk kesiminin finanse etmesi mümkün değildi. Day'aların iktâ edilen arazilerden ve savâfilerden devşirildiğini düşündüğümüzde sahiplerinin zengin, toprağa yatırım yapabilecek sermaye ve sahada işçi çalıştırabilecek organizasyona sahip olması

⁶⁵⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 354; Demirci, "Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", s. 76.

⁶⁵⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 173.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. IV, s. 247.

⁶⁵⁷ Beyhakî, **Mehâsin**, s. 492.

⁶⁵⁸ Reyys, **Harâc**, s. 259.

gerektiği açıkça görülmektedir. Kaynaklar da zaten bu tür çiftlik sahiplerini halifeler, Emevî hanedanının ileri gelenleri, halife nezdinde nüfuz sahibi olmayı başarmış kişiler ve yüksek bürokratlar olarak vermektedir.⁶⁵⁹ Siyasetin çok hızlı yaşandığı bu sınıflar arasında siyasî iktidarın değişmesiyle toprakların eski yakınların ve idarecilerin elinden çıkarak yeni gelen iktidar çevresinin eline geçmesine şahit olunması az rastlanır bir durum değildi. İktidar değişmese bile nüfuzlu ailelerden birinin idare nezdinde güçlenmesi, siyasî nüfuz kullanarak yandaşlarına daha geniş toprak edinme imkânı verebiliyorlardı.⁶⁶⁰ Bu çiftliklerin yayılması, yalnız kendi halinde olan köylülere ait küçük çiftlikleri değil aynı zamanda dihkânların ve zengin kentlilerin çiftliklerini de tehdit eder hale gelmiştir.⁶⁶¹

Day'a statüsündeki arazi sahiplerinin toplumun önde gelen kişiler olmasının, vergilerin tahsilinde ne tür sorunlara yol açtığı henüz bilinmemektedir. Bu noktada bir tür vergi indirimi ya da muafiyeti demek olan îgâr usulünün devreye girip girmediği akla gelmektedir. Îgâr, devlet reisinin bir araziyi adamlarından birine verip sonra da onu harâctan muaf tutmak, yani bu araziye himaye sağlaması olarak tanımlanmaktadır. İkinci bir tanımı ise kişinin bir bölgede olan harâc borcunun düşürülerek onun başka bir bölgede olan arazisinden alınmasıdır. Diğer bir tanımı ise kişinin vergi memurlarından kaçarak en büyük otoriteye vergi borcunu ödemesi, şeklindedir.⁶⁶² Sözlüklerde bu kelimenin aynı zamanda ilcâ ile ilişkilendirilmesi de toprakların birine verilerek vergi borcunun hafifletilmesi anlamına da gelebileceğini göstermektedir.⁶⁶³ Bu usulün en bilinen anlamı halifeye veya vergi memurlarına onları araziye sokmadan bir defaya mahsus olmak üzere belli bir meblağ vergi vererek o arazinin tam olarak hesaplanacak vergi borcundan muaf olma hakkını elde etmektir. Bu haliyle arazilerin kanunî olarak vergiden istisna olmadıkları halde çok defa düzenli ve tam bir rayiçten vergi alınamaması demektir. Emevîler'de uygulanan îgâr türü buydu.⁶⁶⁴ Kelimenin tanımının farklı şekillerde olması îgâr uygulamasının zamanla farklı şekillere bürünmüş olabileceğini göstermektedir. Ancak bu durumun

⁶⁵⁹ Reyyis, **Harâc**, s. 259.

⁶⁶⁰ Demirci, "Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", s. 75.

⁶⁶¹ Cahen, **İslâmiyet**, s. 131.

⁶⁶² Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. XIV, s. 370; Ezherî, **Tehzîb**, c. VIII, s. 165.

⁶⁶³ Ezherî, **Tehzîb**, c. VIII, s. 165.

⁶⁶⁴ Gözübenli, "Day'a", s. 58; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî**, s. 158.

Emevîler’de çok yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu tür bir uygulamaya sadece Abdülmelik b. Mervân döneminde rastlanmaktadır. Abdülmelik kendi akrabası da olan Abbâs b. Cez el-Absî’ye Yemen civarında bir arazi iktâ etmiş, bilahare bu arazide ona îgâr hakkı tanımıştı.⁶⁶⁵ Bu örneğin dışında Emevîler’de bunun başka bir örneğine rastlanmaması bu usulün bu dönemde pek yaygın olmadığına delalet etmektedir. Ancak Muhammed Ali Nasrullah, bir tür vergi imtiyazı olan bu usulün Sâsânîler’de uzun zaman işlemiş bir sistem olduğunun bilinmesinden ve zirai altyapısının müsait olmasından hareketle Sevâd’ta olmasının da imkân dâhilinde olduğunu, Irak’ta gündeme gelme ihtimalinin uzak bir ihtimal olmadığını söylemektedir. Daha sonra *îgâr-ı yaktîn* olarak Abbâsîler döneminde Irak’ta yeniden ortaya çıkmasını da bu iddiasının teyidi olarak görmektedir.⁶⁶⁶

Diğer yandan day’a arazileri özel mülke dönüşmüş olmaları nedeniyle genellikle harâc yerine öşür vergisine tabi tutulmaktaydı. Dolayısıyla bir tür bir vergi avantajını bünyesinde barındırıyordu. Aslında bu arazilerin birçoğu da sermaye ve emek sarf edilerek çiftlik haline getirildiğinden bunlar için yapılan masrafların büyüklüğü öşür dolayısıyla kazanılan vergi avantajını kat kat geçebilmekteydi.⁶⁶⁷ Amortismanı yıllar almaktaydı. Emevîler’de katîa veya day’aya sahip olmak aynı zamanda zorunlu bir ihyâ ve imar işlerine talip olmak demekti.

1.3. Umuma Ait Araziler

1.3.1. Himâ ve Meralar

Eski Arap geleneğinde bireylerin mülkiyetine kapalı arazilerden olan himâ arazileri, kabilelerin hayvanlarını otlatması için kendilerine ayırmış oldukları koruluk ve meraları ifade ederdi.⁶⁶⁸ Kelime anlamı olarak, “korunmuş nesne”, mastar olarak “korumak, men etmek, yasaklamak” anlamında kullanılan himâ,⁶⁶⁹ mübâh

⁶⁶⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 148; Reyys, *Harâc*, s. 261.

⁶⁶⁶ Nasrullah, *Nizâmü’l-Mülkiyeti’l-Arâzi*, s. 158.

⁶⁶⁷ Hugh Kennedy, “The Feeding of The Five Hundred Thousand: Cities And Agriculture In Early Islamic Mozopotamia”, *JSTOR*, sayı: LXXIII, 2011, s. 182.

⁶⁶⁸ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, *Vefâu’l-Vefâ fi Ahbâri Dâri’l-Mustafâ*, 4 Cild, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003, c. III, s. 217; Halis Eşref, *Kanuni Arazi*, s. 23.

⁶⁶⁹ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhît*, c. I, s. 276.

kavramının zıddını ifade etmektedir.⁶⁷⁰ Himâ hukukî bir müessese olarak hayvanların otlaması için herkese ait olmak üzere ayrılan, mülk edinilmesi ve işe yarar hale getirilmesi yasak olan topraklar olarak tanımlanabilir.⁶⁷¹ Bu tanımda himânın mübâhlığı ve mülk edinilmesine karşı dokunulmazlığı esas nokta olup bunun karşılığı halk himâlarıdır.

İslâmî dönemde himâ uygulamasının dayanağı Hz. Peygamber'in, "(Bir yeri) koru (ilan etme hakkı) ancak Allah ve Resûlü'ne aittir" hadisi olmuştur.⁶⁷² Söz konusu hadise dayanarak İmam Şâfiî konuyu daha çok selâhiyat bakımından ele alarak Müslümanlar için himâ tesis etme hakkını Hz. Peygamber'in tayin ettiği otlaklar ile sınırlamış, sonraki idarecilere sınırlar dâhilinde hak tanımıştır.⁶⁷³ İbn Hacer'e göre sonraki idarecilerin eğer kullanacak olurlarsa hakları, halkın genel menfaatiyle sınırlıdır.⁶⁷⁴ İmam Mâlik'e göre hadis, Hz. Peygamber'in kendi şahsına yönelik olup bir yeri koru ilan etme hakkının sadece onun selâhiyatında olduğuna işaret etmektedir. Fakat Hz. Peygamber hiçbir zaman kendisi için himâ tesis etmemiştir.⁶⁷⁵

Himâ arazileri ile mevât araziler arasında arazilerin özellikleri bakımından yakın benzerlikler bulunmaktadır. Ölü araziye ihyâ etmek caiz ve serbestken, aynı araziye bir kişinin şahsı için koru ilân etmesinin yasaklanması arasında bir tenâkuz söz konusudur. Bu tenakuzun çözümü arazinin nasıl kullanıldığında yatmaktadır. İmam Mâlik'e göre, ölü arazi, hâlihazırda hiç kimseye ait olmayan ve faydası da olmayan boş arazi iken koru ilan edilen arazi ise hâlihazırda hayvanların ve insanların kullandığı işlek otlak arazidir. Himâ arazisi her ne kadar sahipsiz olduğu için ölü araziye benzese de mevcut haliyle kullanıma uygun durumdadır. Onun için herhangi bir emek ve masraf gerektirmeden kendisinden faydalanmak mümkündür

⁶⁷⁰ Hacı Mehmet Günay, "Himâ", **DİA**, c. XVIII, s. 53.

⁶⁷¹ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 275; Ebû Ya'lâ, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000, s. 222.

⁶⁷² İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. XIV, s. 199; Buhârî, "Müsâkât", 12; Ebû Dâvûd, "Harâc", 39; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 659; Alî b. Muhammed el-Huzâî, **Delâlatü's-Sem'iyye**, thk. İhsân Abbâs, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998, s. 642; Ebû Nuaym el-İsbehanî, **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ**, Esseâde, Mısır, 1974, c. III, s. 380.

⁶⁷³ İmam Şâfiî, **el-Ümm**, s. 53; Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. III, s. 220.

⁶⁷⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. V, s. 44-45.

⁶⁷⁵ İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 666; Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. III, s. 219-220; Habîb b. Tâhir, **el-Fıkhü'l-Mâlikî ve Edilletühû**, Beyrut, Müessesetü'l-Maârif li't-Tabaâ ve'n-Neşr, c. VI, s. 364.

ve dolayısıyla ölü araziden farklıdır.⁶⁷⁶ Semhûdî de himânın tarifini yaparken bu arazilerle ölü araziler arasında bir benzerlik kurarak aslen ölü arazilerden sayıldığını söylemektedir.⁶⁷⁷

Yukarıda çeşitli şekillerde tarifi yapılan himâ arazileri için ulû'l-emr tarafından tesis edilmesi, Müslümanların umumi menfaatine uygun olması, himâ alanının gayri memlûke olması ve sınırlarının belli olması gibi esasların ön plana çıktığı görülmektedir.⁶⁷⁸ Ebyâd b. Hammâl, Resûlullah'tan Erâk bölgesinde himâ edilebilecek alanı sormuş, Resûlullah da yaşlı develerin ulaşamadığı uzaklıklar olarak tarif buyurmuş ve şehirlerin insanların yararlandığı yerlerden uzak yerlerini işaret etmiştir.⁶⁷⁹

Himâ alanlarıyla ilgili ilk örnek ve uygulamalar İslâm öncesi Arap Yarımadası'na uzanmaktadır.⁶⁸⁰ Tam anlamıyla kabile sisteminin geçerli olduğu bu dönemde şahsî mülkiyetten ziyade kabile merkezli ortak mülkiyet sistemi geçerliydi. Yaşamın ve geçimin kaynağı topraktı.⁶⁸¹ Bireysel mülkiyet ve mülkiyetin diğer biçimleri bilinmediğinden bedeviler bir yeri işgal edince oraya kamp kurarlardı, burada sadece kullanıma dayalı sınırlı bir mülkiyet tesis ederlerdi. Ancak bu mülkiyet sahibine mutlak anlamda bir hak tanıdığı kadar diğerlerinin bu alana girememesinin garantisini de teşkil ederdi.⁶⁸² İlk işgal ve sonrasında kabilenin kendini ve mera alanını koruma kabiliyeti, bu hakkını sürdürmesinin dayanağı olurdu.⁶⁸³ Bu dönemde bazı güçlü kabile reisleri, sürülerini kuraklığın yıkıcı etkilerinden korumak için zengin mera ve sulama alanları oluştururlardı, koru alanını belirlerken en yüksek tepeye bir köpek çıkarıp uluturlardı. Köpeğin uluma sesinin ulaştığı yerleri kendi

⁶⁷⁶ Ebû Dâvûd, *Süneni Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, c. XII, s. 420-421.

⁶⁷⁷ Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, c. III, s. 217.

⁶⁷⁸ Muhammed Revvâs Kal'âcî, *Mevsûatü'l-Fıkhiyyeti'l-Müeyyere*, Beyrut, 2000, c. I, s. 760-770.

⁶⁷⁹ İbn Zenceveyh, *Emvâl*, c. II, s. 668; Kal'âcî, *a.g.e.*, s. 760-770; Faysal İbn Hamd el-Mubârek en-Necdî, *Bustânu'l-Ahbâr Muhtasâr Nîlu'l-Evtâr*, Riyad, Dârü İşbiliya li'n-Neşr ve't-Tevzîğ, 1998, c. II, s. 122.

⁶⁸⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. IX, s. 267.

⁶⁸¹ Ziaul Haque, *Landlord*, s. 246; Nuzhat Iqbâl, "The Concept of Land Ownership İn İslâm and Poverty Alleviation in Pakistan", *The Pakistan Development Review*, 39: 4, Part II (Winter 2000) s. 650-651.

⁶⁸² Lokkegaard, *Taxation*, s. 20.

⁶⁸³ Halil İncalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukâyesesi," *AÜİİFD*, Sy. I, 1959, s. 30.

kabileleri için koru ilan ederlerdi.⁶⁸⁴ Oluşturulan bu alanlar kutsal alanlar kadar korunaklı olur, etrafı çitlerle ve bir takım işaretlerle çevrilir, gerektiğinde “*hayyâl*” denilen ve kabilenin güç ve kuvvetini temsil eden işaretlerle desteklenir, hiç kimse bu alana girmeye cesaret edemezdi. Himâ alanını korumak kabile şeref ve onuruyla ilgili bir husustu.⁶⁸⁵ Ayrılan mera alanını ihlal eden şahısların yaralanmaları ve öldürülmeleri mümkündü.⁶⁸⁶ Örneğin Küleyb b. Vâil büyük bir alanı kendisi için mera olarak ayırmış, bu yüzden çıkan çatışmada öldürülmüştür.⁶⁸⁷ İslâmî dönemde de himâ tatbikatıyla ilgili en temel hususlar göçebelik karakterine dayanmaları, otlaklar ve su kaynakları çevresinde oluşturulmaları ve alanların tarıma açık olmamasıydı.⁶⁸⁸ Himâ-i Dariyye⁶⁸⁹, Himâ-i Rebeze, Himâ-i zi-Şerâ (Şeref),⁶⁹⁰ Himâ-i Feyd,⁶⁹¹ Himâ-i Neyr, Himâ-i Avâ en meşhur himâlardandı. Himâ-i Avâ Dehnâ’da bulunuyordu.⁶⁹²

İslâmî dönemle birlikte fey anlayışının gelişmesine paralel olarak himâ uygulamasında da kesin bir dönüşüm yaşanarak kabile himâsından devletin himâsına geçilmiştir.⁶⁹³ Bu anlayışın gelişmesine biraz da toprakların bölünmeyerek sahiplerinin elinde bırakılması ve devlete ait olması anlayışı yardım etmiştir.⁶⁹⁴ Bu dönüşüm toplumsal dayanışma anlayışında meydana gelen ve kabile gibi tamamen asabiye dayalı küçük ve sınırlı bir birliktelikten, dinî prensiplerle şekillenen ümmet gibi daha büyük bir birlikteliğe yükseltilecek bağıllık duygusunun değişmesiyle olmuştur. Bu sayede himâlar kabile himâsı yerine devlet veya ümmet himâsı şeklini

⁶⁸⁴ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, c. XIV, s. 199, Hamevî, **Mu‘cem**, c. II, s. 309; İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî**, c. V, s. 44-45.

⁶⁸⁵ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, c. XIV, s. 199, Hamevî, **Mu‘cem**, c. IV, s. 197; Lokkegaard, **Taxation**, s. 21.

⁶⁸⁶ J. Chelhod, “Himâ”, **Eİ**, New Edition, Leiden, c. III, s. 393.

⁶⁸⁷ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 277; Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, **el-Eğânî**, thk. İhsan Abbâs, İbrâhim Saâfîn, Bekir Abbâs, I-XXV, III. Baskı, Beyrut, Dârü Sâdır, 2008, c. V, s. 24-25; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 149

⁶⁸⁸ Lokkegaard, **Islamic Taxation**, s. 20.

⁶⁸⁹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 149.

⁶⁹⁰ Bu himâ bazen şeref bazen serif olarak adlandırılmıştır. İbnü’l-Esîr, **Câmiü’l-Usûl li-Ehâdisi’l-Resûl**, thk. Abdülkâdir Arnaûd, Tamamlayıcı thk. Beşîr ‘Uyûn, Mektebetü’l-Hulvânî, Matbaatü’l-Mellâh, 1969, ‘y.y’, c. II, s. 733.

⁶⁹¹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 149.

⁶⁹² Yâkût el-Hamevî bu himâyı zi-Şerâ olarak isimlendirmektedir. Hamevî, **Mu‘cem**, c. II, s. 308; Semhûdî, **Vefâ**, c. III, s. 217.

⁶⁹³ Nuzhat Iqbâl, “The Concept of Land Ownership”, s. 650–651.

⁶⁹⁴ Fazl Şalak, “el-Harâc ve’l-İktâ ve’d-Devle: Dirâse fi’l-İktisâdî’s-Siyâsî li’d-Devleti’l-İslâmiyye”, **İctihâd**, 1, s. 131.

almaya başlamıştır.⁶⁹⁵ Himâ müessesesi şekli olarak varlığını devam ettirirken nitelik ve fonksiyonel olarak değişime uğramış, eski sistemin cahiliye adetlerine müteallik tarafları kaldırılmış, kaba kuvvete dayanan koru ilân etme adetleri yıkılmıştır.⁶⁹⁶ Bu anlamda eski şekil ve ritüeller yeni dönemin karakterlerine uygun bir şekilde rasyonel yeni amaç ve hedeflerle yer değiştirmiştir.⁶⁹⁷ Ancak cahiliye döneminden kalma himâlar varlıklarını devam ettirmekle beraber yeni dönemde değişen unsur, artık himâ ilan ederken devlet izninin alınması gerekliliği olmuştur. Böylelikle ortaya iki tür himâ çıkmıştır. Bunların birincisi devlet himâları, ikincisi halk himâları veya kabile himâlarıdır.⁶⁹⁸

Hiz. Peygamber, Medine'den 60 mil uzaklıktaki Nakî denilen yeri, ashabın cihat için kullandıkları bineklerine himâ olarak ayırmış, yüksek bir tepeye çıkıp eliyle Kâ' bölgesini işaret ederek, "Bu benim himâmdır" demiştir.⁶⁹⁹ Resûlullah (s.a.v), Heysem b. Müzenî'yi bu himâyâ âmil tayin edip sınırlarını göstererek o alana hiçbir şeyin sokulmamasını tembihlemiş, bu kişi uzun bir süre buranın korucusu olmuştur.⁷⁰⁰ Bir rivayete göre Resûlullah Kurre b. Abdullah Oğullarına hayvanlarını otlatmak için himâ tahsis etmiştir.⁷⁰¹ Yine Salabah vadisinden gelip Hiz. Peygamber'den rica etmeleri üzerine Muthân Oğullarına kendi bölgelerinde bir yeri himâ olarak vermiştir. Söz konusu himâ olayı, aynı zamanda himâ-iktâ ilişkisine örnek olarak gösterilmekte, himâların katîalar yoluyla genişlemelerinin bir örneği sayılmakta, himânın Hiz. Peygamber döneminde şahsî mülk şeklinde anlaşıldığına delil kabul edilmektedir.⁷⁰² Söz konusu iddianın aksine bu örnek aynı zamanda özel himâ alanları ilan etmenin devlet kontrolüne geçtiğinin bir göstergesi olmaktadır. Nitekim İslâmî literatürde bir şeyin Allah ve Resûlü'ne izâfe edilmesi, onun kamuya ait olduğu anlamına gelirdi. Hiz. Peygamber döneminde yapılan himâlar onun

⁶⁹⁵ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 246.

⁶⁹⁶ Ebû Dâvûd, **Süneni Ebû Dâvûd**, c. XI, s. 420-421.

⁶⁹⁷ Lokkegaard, **Taxation**, s. 29.

⁶⁹⁸ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 285.

⁶⁹⁹ Ebû Dâvûd, "Harâc", 39; Şâfiî, **el-Ümm**, c. III, s. 270; Mâverîdî, **Ahkâm**, s. 275; Belâzürî, **Fütûh**, s. 18-19; Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. III, s. 218; Halis Eşref, **Kanuni Arazî**, s. 23; Cevâd Ali, **Mufassal**, c. XIII, s. 149.

⁷⁰⁰ Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ** c. III, s. 219.

⁷⁰¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. I, s. 267.

⁷⁰² Lokkegaard, **Taxation**, s. 31.

yukarıda da alıntılanan hadisi ile “Müslümanlar üç şeyde ortaktır: Su, ot ve ateş”⁷⁰³ hadisi şerifleri ışığında anlaşılmıştır. Devlet adına yapılan bu himâlar, bir arazinin ammenin mülkiyetine geçirilmesi, feyde olduğu gibi tüm cemaatin mevkûfesi haline getirilmesi, kamu menfaatine tahsis olunması demektir.⁷⁰⁴ Hz. Peygamber tarafından bazı kabilelere verilen himâlar da bazı yazarlar tarafından ortak himâdan şahsî himâyaya diğer bir tabirle şahsî mülkiyete geçiş olarak algılanmıştır.⁷⁰⁵ Bu iddianın dayanağı ise Hicaz şehir toplumlarında özellikle zenginler arasında özel mülkiyetin hâkim anlayış olması, İslâmiyet’in de bu kültür üzerinde yayılmış olmasıdır.⁷⁰⁶

Râşid Halifeler döneminde halifelerin Hz. Peygamber’in izinden giderek himâ alanları tesis ettikleri görülmektedir. Hz. Ebû Bekir, Necd bölgesinde Rebeze denilen yeri, zekât hayvanları için himâ olarak ayırmış ve kölesi Ebû Seleme’yi başına idareci olarak koymuştur.⁷⁰⁷ Bu himâ bölge hakları arasında çıkan şiddetli çatışmalara konu olmuştur.⁷⁰⁸ Ridde savaşlarından sonra kabile himâlarının lağvı ile bu himâların İslâm cemaati adına devlet himâlarına dönüştürülmesi süreci artarak devam etmiştir. Bu artış zekât develeri ve savaş atlarındaki artışlara paralel olarak artan otlak ihtiyacına binaen yapılmıştır. Ayrıca irtidat hareketleri merkezi yönetime cahiliye dönemi himâlarına müdahale için fırsat yaratmıştır.⁷⁰⁹

Dört halife döneminde İslâm süvari birliklerinin geliştirilmesi hususunda çalışmalar yapılmıştır. Büyük merkezlerde bulunan kışlaların her birinde ahırlar inşa edilmiş, sağrılarına, “Allah yoluna vakfedilmiştir” damgası basılan hayvanların sayısı 40.000 civarına ulaşmıştır.⁷¹⁰ Sadaka olarak devlete verilen ve sayı, yaş, renk, cins olarak tefrik edilen hayvanlar da bu alanlarda otlatılarak kayıt altına alınmıştır.⁷¹¹ Hz. Ömer döneminde daha önce tesis edilen Nakî’ ve Rebeze

⁷⁰³ Ebû Dâvûd, “Büyü” 26; Beyhaki, “İhyâ” 11; Kudâme b. Ca’fer, **Harâc** c. I, s. 216; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 97, Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 372; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 659.

⁷⁰⁴ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 372.

⁷⁰⁵ Lokkegaard, **Taxation**, s. 21.

⁷⁰⁶ İnalcık, **a.g.m.**, s. 31.

⁷⁰⁷ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 276; Bazı müellifler Rebeze Himâsını Hz. Ömer dönemi faaliyeti olarak göstermektedir. Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 376-377; Huzâî, **Delâlatü’s-Sem’iyye**, s. 642; Halis Eşref, **Kanuni Arazi**, s. 23.

⁷⁰⁸ Semhûdî, **Vefâu’l-Vefâ**, c. III, s. 225.

⁷⁰⁹ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 49; İnalcık, **a.g.m.** s. 31.

⁷¹⁰ Yûsuf Halaçoğlu, “At” **DİA**, c. IV, s. 29; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 668; İbn Sâ’d bu rakamı 30.000 deve, 300 at olarak vermektedir. Bkz. İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 232.

⁷¹¹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 201.

himâlarına ek olarak yeni himâlar oluşturulmuştur. Çünkü Hz. Ömer döneminde cihada çıkmaya hazır ancak binecek hayvanı olmayan savaşçıların savaş bölgelerine taşınması özel olarak yetiştirilen develerle sağlanmaktaydı.⁷¹² Bu dönemde kurulan garnizon kentlerin etraflarında çeşitli büyüklüklerde otlaklar bulunduruluyor, bu otlaklarda acil durumlar için hayvanlar besleniyordu.⁷¹³ Onun tarafından oluşturulan himâlardan biri, Basralı hacıların Mekke'ye giden hac yolu üzerinde yer alan Dariyye himâsıydı.⁷¹⁴ Etrafında yer alan tatlı su kuyuları ile meşhur olan bu yer, bilahare Emevîler döneminde valiler tarafından bir arpalık haline getirilmiştir. Bu himâyı en fazla genişleten ve başkalarına kapatan Medine Valisi İbrahim b. Hişâm el-Mahzûmî'dir. Mahzûmî bu himâyı etrafı duvarlarla çevrili bir alana dönüştürmüştü. Halkın kullanımı kısıtlanırken kendisi bin kızıl deveden oluşan bir sürüyü beslemekteydi. Sonraki zamanlarda şehir halkları arasında ölümle sonuçlanan şiddetli çatışmalara konu olmuştur. Nihayetinde iktâ yoluyla özel mülk haline getirilmiştir.⁷¹⁵ Hz. Ömer, yine Şeref adı verilen yeri himâ olarak tahsis edip Hüneyy'i korucu tayin etmiş ve kendisine himânın kullanımı ile ilgili çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.⁷¹⁶

⁷¹² Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. III, s. 225.

⁷¹³ Taberî, **The Conquest of Iraq, Southwestern Persia and Egypt**, İng. trc. Gautier H. A. Juynboll, The State University of Newyork Press, s. 85 (17.Yıl Olayları).

⁷¹⁴ Dariyye, çevresine kıyasla ortaya çıkan güzel iklimi, yeşillikleri ve suları dolayısıyla kaynaklarda sulak yerlere örnek olarak gösterilmiştir. Tabiatının güzelliği ve yer altı su kaynakları nedeniyle Emevî ailesinden Osman b. Anbese burada sonradan Aynudâriye adıyla bilinen bir su kuyusu kazdırmış ve küçük bir sulama setti inşa ettirmiştir. Bu kuru, Hz. Ömer ve sonraki halifeler döneminde de bu özelliğini sürdürerek zekât veya ganimet olarak beytül mâle tahsis edilen develerin muhafaza edildiği yer konumunu korumuştur. Bkz. Mustafa L. Bilge, "Dariyye" **DİA**, c. VIII, s. 500.

⁷¹⁵ Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. III, s. 225.

⁷¹⁶ "Ey Hüney! İnsanlara zulüm ve haksızlık etmekten uzak dur. Mazlumun bedduasından kork, zira mazlumun bedduası kabul olunur. Az sayıdaki deve ve koyun sürülerini koruluğa sok. Ancak Osman b. Affân ile Abdurrahman b. Avf'ın sürülerini bırakma. Çünkü bu ikisinin sürüleri helâk olursa onlar Medine'deki hurmalıklarına ve ekili arazilerine dönerler. Hâlbuki şu malı az olan fakirin hayvanları zarar görürse 'Ey müminlerin emiri' diye feryat ederek kapıma dayanır. Bu kimseye su ve ot vermek benim için altın ve gümüş vermekten daha kolaydır. Allah'a yemin ederim ki oralar şüphesiz onların memleketidir. Cahiliye devrinde onu korumak için savaşmışlar, sonra da üzerinde Müslüman olmuşlardır. Eğer Allah yolunda cihad için tuttuğum şu hayvanlar olmasaydı insanlara karşı memleketlerinin bir karış toprağını bile koru haline getirmezdim." Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 376-377; Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 111; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 276; Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 49; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 666; Faysal Necdî, **Bustânu'l-Ahbâr**, c. II, s. 121, Huzâî, **Delâlâtü's-Sem'iyye**, s. 644; Bazı müelliflere göre Hüneyy, Rebeze Himâsına yönetici olarak görevlendirilmiştir. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 8; İbnü'l-Esîr, **Câmiu'l-'Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl**, thk. Abdülkadîr Arnaûd, **Mektebetü'l-Hulvânî**, "t.y'." c. II, s. 733.

Hiz. Ömer'in ilan ettiği himâ arazilerine karşı bedevî kabilelerin itiraz ettikleri görölmektedir. Bir adamın, "Ey Müminlerin Emiri, cahiliye döneminde savaştığımız sonrada üzerinde Müslüman olduğumuz memleketimizi niye bize karşı koruyorsun" sorusuna Hiz. Ömer, "Allah yolunda tuttuğum savaş atları olmasaydı memleketinizden bir karış toprağı bile korumazdım" şeklinde cevap vererek her yıl üzerinde savaşcısı olan kırk bin hayvanın beslenmesi gerekliliğine işaret etmiştir.⁷¹⁷

Hiz. Osman döneminde eski himâlar varlıklarını sürdürürken artan ihtiyaçlar nedeniyle yenileri tesis edilmiştir.⁷¹⁸ Ancak bu durum onun karşısına çeşitli toplum kesimlerinin de itirazlarını açıkça ifade ettikleri ciddi bir problem olarak çıkmaya başlamıştır.⁷¹⁹ Taberî'de geçen bir rivayete göre Mısır'dan gelen bir grub, halifeyi himâ meselesinde yeni haramlar ihdas etmekle suçlamışlardır.⁷²⁰ Hiz. Osman bu suçlamalara kendisinden önce var olan himâlara ilaveten zekât at ve develerinin artışına paralel olarak himâ alanlarını genişlettiğini söyleyerek karşı çıkmıştır.⁷²¹

Himâ alanlarına yaklaşım konusunda Emevîler döneminde Râşid Halifeler döneminden farklı bir sürece girilmiştir. Bu dönemde, geçen kırk yıllık sürede kaybolmaya başlayan eski nüfuz sahiplerinin gücü yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yeni süreçte en belirgin gelişme devlete ait arazilerin özel mülkler haline getirilmesi yarışı içine girilmesidir. Himâlar bu anlamda müsait arazilerdendi. Bu dönemde eski himâ arazilerinin mümkün olan en küçük ölçekle sınırlanarak geriye kalan alanların ele geçirilmesi bir politika olarak ortaya çıkmıştır.⁷²² Aynı anlayış doğrultusunda eğer mümkünse Emevîler döneminde eski kabile himâlarının lağvı ve görünürde devlete esasında şahıslara mal edilme süreci daha da artmıştır.⁷²³ "Himâlar Allah ve Resûlü içindir" hadisi, halifeler, valiler ve naibler lehine yeniden yorumlanmıştır. Mevcut devlet kontrolü mahiyet itibariyle değişmiştir. Bu devirde

⁷¹⁷ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 376; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 668.

⁷¹⁸ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 526.

⁷¹⁹ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 180; M. J. Kister, "Land Property And Cihad", **JESHO**, Vol. XXXIV, s. 306.

⁷²⁰ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 354; Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 551.

⁷²¹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 354; Zehebî, Ebû Abdillâh şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), **Târîhu'l-İslâm ve Vefayâti Meşâhiri'l-'İlâm**, I-LII, thk. Ömer Abdüsselam Tedmîrî, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993, c. III, s. 430; Muhammed b. Abdullah Gabbân es-Subhî, **Fitnetü Makteli Osmân b. Affân**, İmâdetü'l-Bahs el-İlmî, Medîne, II. Baskı, 2003, c. I, s. 86.

⁷²² Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 283.

⁷²³ İnalçık, **a.g.m.** s. 31.

ortaya çıkan himâlar da önceki dönemlerden farklı bir niteliğe bürünmüştür. Merkezden uzak bölgelerde valilere tanınan yetkiler ve onların reyleri doğrultusunda yapılan himâlar, eski ilkelerin görünürde korunmasına karşılık içeriksel olarak eskisiyle farklılaşmıştır.⁷²⁴ Emevîler himâ konusunda pragmatik davranmışlardır. Eğer kendi istekleri doğrultusunda kullanabiliyorlarsa eski himâların genişletilmesi politikasına başvurmaktan da çekinmemişlerdir. Örneğin himâ olarak ayrılan Nakî bölgesi, Emevîler döneminde emirlerin ilgilerinin artmasıyla genişlemiş, hatta birkaç katına çıkmıştır.⁷²⁵ Muâviye döneminde el-Hûlî denilen mevkide bulunan himâ alanında sadece halifelere ve emirlere ait atlar ve develer otlatılır olmuştur.⁷²⁶ Belâzürî'nin verdiği habere göre Cezîre bölgesinde bulunan el-Hades ile Zibatra şehirlerinin üzerinde bulunduğu alan, bu iki şehir kurulmadan önce *Mercu Abdülvâhid* ismiyle Müslümanların koruluğu idi.⁷²⁷ Kendisine merc nispet edilen bu kişi, Abdülmelik'in amcasının oğlu Abdülvâhid b. Hâris b. Hakem b. Ebî'l-Âs idi. Bu iki şehir kurulunca koruya ihtiyaç kalmadığından burası bayındırlaştırılmış, bilâhare halk bu arazilere saldırıp ekim dikim yapılan alanlarına el koymuştur. Abbâsîler döneminde Abdullah b. Tâhir Şam valisi olunca buralar çiftlik haline getirilmiştir.⁷²⁸

Diğer taraftan Emevîler döneminde himâ alanlarıyla ilgili rivayetlerin azlığı bu uygulamanın nitelik değiştirmekle beraber aynı zamanda azaldığının bir işareti olarak da kabul edilmektedir. Çünkü Emevîler döneminde daha önceki dönemlerden daha fazla toprağa değer verilir olmuştur. Onlar şu iki hususun farkındaydılar. Birincisi toprağın değerini daha iyi biliyorlardı. Bunun için himâ alanlarından ziyade öncelikle daha yakın coğrafyalarda kendilerine bu imkânı sunan savâfî ve ölü arazilere yönelmişlerdi. Aristokrat sayılabilecek kesimler ile kabile eşrafi ortaya çıkan bu fırsattan yararlanma peşindeydi.⁷²⁹ İkincisi tarımsal alanlarda yoğun emeğe ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı ancak yerleşik halklar karşılayabilirdi. Bunun için Araplar fethedilen memleketlerdeki çiftçiler ve köylüleri yerlerinde bırakarak onlardan azâmî

⁷²⁴ Lokkegaard, **Taxation**, s. 35.

⁷²⁵ Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. III, s. 219.

⁷²⁶ Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, **Kitâbü'l-Ensâb**, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî v.d, Haydarâbâd, Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962, c. V, s. 233.

⁷²⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 181.

⁷²⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 181.

⁷²⁹ Dûrî, "el-Arab ve'l-Arz fî's-Sadri'l-İslâm" **Evrâk**, c. II, s. 96.

derecede faydalanmak, bu nedenle onlara en az surette zarar vermek veya hiç zarar vermemek düşüncesindeydiler. Bu düşünce bu tür insanların kullandıkları mera alanlarını devlet lehine de olsa himâyâ dönüştürmemek politikasına yol açmış olabilir.⁷³⁰ Emevîler dönemindeki himâ alanları ve bunlarla ilgili rivayetlere daha az rastlanmasının bir sebebi de ziraat yapılabilecek arazilerin sahiplenilmesi, bunların hakikatte himâ alanları olmasına karşılık özel mülk gibi görünmeleri, araziye ilişkin eski bilgilerin kaybolmasıdır. Emevîler'in halkın tepkisinden korktukları için yeni himâlar tesis etmedikleri yolundaki iddialar ise Emevîler'in halka olan yaklaşımlarındaki tutumları gözönüne alındığında pek muteber görünmemektedir.⁷³¹

Diğer yandan Emevîler dönemiyle birlikte savaş alanlarının uzak bölgelere kayması merkezde savaş için beslenen at ve deve ihtiyacını azaltmıştır. Emevîler döneminden başlamak suretiyle gittikçe artan şekilde nizâmî orduya geçiş gerekliliği, nihâyetinde Abbâsîler döneminde gerçekleşmiş, kabilelerin ordu içindeki etkinliği giderek azaltılmıştır. Bu gelişmeye binaen azalan at ve deve ihtiyacı, devlete ait himâ alanlarına olan ihtiyacı da ortadan kaldırmıştır.⁷³² Ayrıca ziraat alanlarının çoğalması mera alanlarının himâ yoluyla zirai alanlara dönüştürülmesinin zeminini ortadan kaldırmış olabilir. Zaten Araplar'da böyle bir anlayış yoktu. Himâlar, otlaklar olarak telakki edilmekteydi.⁷³³

Halife Ömer b. Abdülazîz döneminde toprakla ilgili diğer konularda olduğu gibi himâ meselesinde de eskiye dönüş çabalarına hız verildiği görülmektedir. Onun nazarında mâliye siyaseti eşitlik ilkesi üzerine kurulmuştu. Mal bütün Müslümanların malı idi ve toplumun bütün fertleri kendi haklarını alabilmeliydi. Hiç kimsenin belirli bir fey üzerinde diğerlerinin aleyhine tekel kurma hakkı yoktu. Bu anlamda Ömer b. Abdülazîz özel himâ edinilmesini yasaklamıştı.⁷³⁴ Bu politikasını Ümeyye aile bireylerinin bazı toprakları ele geçirip bilahare onları himâ yaptıklarını görünce geliştirmişti. Onun nazarında himâlardan yararlanmak bütün halkın hakkıydı. İmam yani halifenin diğer bireylerden hiçbir farkı yoktu. Otlak Allah'ın otlığı ve bundan

⁷³⁰ Dûrî, "el-Arab ve'l-Arz", s. 98.

⁷³¹ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 283-284.

⁷³² Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 184-185.

⁷³³ Cevâd Ali, **Mufasssal**, c. XIII, s. 152.

⁷³⁴ Ali Muhammed el-Sallabi, **ed-Devletü'l-Emevîyye: Ameliyyetü'l-İzdihâr ve Tedâiyyâtü'l-İnhiyâr**, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2008, c. II, s. 314.

faydalanma hususunda Müslüman, Hristiyan ve Yahudi ayrımı yapılamazdı.⁷³⁵ Bu yüzden bazı himâların terk edilerek ammenin ortak kullanımına tahsis edilmesi görüşündeydi.⁷³⁶ Muhtemelen himâ arazisi olarak ilan edilen yerlerin zamanla özel mülklere dönüşmesinin kaçınılmaz bir sonuç olduğunu görüyordu. Buna en güzel örnek Emevî valilerinden Ziyâd b. Ebîh'e ait olduğu görülen Uzeyb bölgesindeki himâydı. Bir kıtlık yılında Ziyâd, Miskîn ed-Darîmî'yi bu himâyâ çoban olarak göndermiş, çoban bölge ihyâ oluncaya kadar orada kalmıştı. Ziyâd ölünce de burayı miras olarak üzerine almıştı.⁷³⁷ Benzer şekilde Velîd b. Ukbe, Cezîre ile Hîre arasında bulunan bir himâyâ Rebî' b. Murey b. Evs'i kendi adına âmil olarak görevlendirmişti. Bir başka rivayete göre bu himâ Rebî' b. Evs'in elinde bulunurken Velîd b. Ukbe burayı kendisinden alıp yakın dostu olan Ebû Zübeyd'e vermiştir.⁷³⁸ Benzer bir görevlendirmeyi Abdullah b. Âmir b. Küreyz yapmış, kız kardeşiyle evlendiği Bişr b. Kehf'i bir himâyâ âmil olarak görevlendirmek istemiş, anlaşmazlığa düştüğü şair Uteybe b. Mirdâs'ın bu himâdaki develerini atmıştır.⁷³⁹ Bu örnekler himâların şahsa özel koruluklar haline getirildiğini, sonra da şahsî mülke dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu dönüşüm, aynı zamanda devlet başkanına ve onun adına hareket eden yerel idarecilere himâ tesis etme imkânının tanınmasının Emevîler döneminde ortaya çıkan sonuçlarından biridir, denebilir.⁷⁴⁰ Toplumdaki karşılığı nedeniyle fıkıhçılar da konuyu himâ alanlarının iktâyâ konu edilemeyeceği şeklinde kurallaştırmışlardır.⁷⁴¹

Diğer yandan himâ alanlarının azalmasının sebeplerinden biri zekât toplama usulünün değişmesiydi. Emevîler dönemi sonuna kadar zirai mahsullerin zekâtı devlet tarafından toplanmaya devam edilirken, hayvanların devlet tarafından toplanması usulü kaldırıldı. Hayvan zekâtlarının şahısların kendi uygun gördükleri fakirlere vermeleri usulü getirildi. Dolayısıyla devletin zekât hayvanlarını toplama vazifesi ortadan kalktı ve toplanan hayvanların beslenmesi için ayrılan resmi mera

⁷³⁵ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer*, s. 86.

⁷³⁶ Sallâbi, *ed-Devletü'l-Emevîyye*, c. II, s. 314.

⁷³⁷ Burasî Kâdisiye yakınında bir yerd. İsfahânî, *el-Eğânî*, c. XX, s. 122; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 183.

⁷³⁸ İsfahânî, *el-Eğânî*, c. V, s. 91.

⁷³⁹ İsfahânî, *el-Eğânî*, c. XXII, s. 163-164.

⁷⁴⁰ Muhammed Muhtâr eş-Şengaydî, *Şerhu Zâde'l-Mustaknî'*, (http://İslâmweb.net) c. VIII, s. 242.

⁷⁴¹ Şâfiî, *el-Ümm*, c. IV, s. 43.

alanlarına gerek kalmamış oldu.⁷⁴² Emevîler döneminde Irak yöresinde her köyün civarında halka ait meralar olmuş, buralar himâya çevrilmeksizin müşterek mülk kabul edilmiştir.⁷⁴³ Buna *halk himâsı* denilmektedir.

Sonuç olarak himâlar, meralar içinde adacık sayılabilecek, belli amaç ve hedeflere yönlendirilmiş alanları ifade etmektedir. Bu yönüyle himâlar modern dönemlerde devletin bazı alanları belli hizmetlere tahsis etmesi ve oraya hizmet amacı dışında giriş ve çıkışların yasaklanmasına benzemektedir. Zaman içerisinde cahiliye dönemindeki kabile himâsı uygulamasından İslâmî dönemde ümmet himâsı anlayışına geçilmiş, Emevîler döneminde ise sayıları azalmakla birlikte himâlar şekil değiştirmek suretiyle sultan ve özel himâya evrilmiştir.

1.3.2. İrfâk Araziler (Sosyal Alanlar)

İslâmî dönemde toplumsal iletişimin ve sosyal yaşam alanlarının korunması temelinde şehirler, şekil bakımından ortada büyük bir cami, etrafında eğitim kurumları, meydanlar ve çarşılardan oluşan merkezi bir kompleks ve şehri boydan boya kat eden caddeler, bazen içerisinde, bazen giriş kapılarının hemen bitişiğinde yer alan pazarlarla bir bütünlük arz edecek şekilde oluşturulmuştur.⁷⁴⁴ Bu dizayn kuruluşu ve yeniden düzenlenmesi sırasında sosyal alanların varlığına ve önemine dikkat edilmekte olduğunu göstermektedir. Bu anlamda İslâm hukukçuları, halkın yaşamına konu olan herhangi bir yerleşim yerinin belli alanlarının umurun genel kullanımına ayrıldığını ve bu alanların özel mülkiyete konu edilmesinin imkân dâhilinde olmadığını kabul eder. Bir yerleşim yerinin içinde veya çevresinde bulunan baltalık, mezarlık, çöplük, mesirelik, oyun yerleri, meydanlar, caddeler, harman yerleri, hayvanların genel olarak kullandığı ve toplandığı alanlar, namazgâh, pazar ve panayır yerleri ve su yolları gibi alanları bu nitelikteki yerlerden saymışlardır. Bu hükmü Ebû Yûsuf'un mevât arazi statüsüne giren yerleri sayarken istisna tuttuğu alanlardan öğrenmekteyiz. Buna göre şehirler ve çevresinde yapı olmayan, ziraat

⁷⁴² Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 185.

⁷⁴³ Lokkegaard, **Taxation**, s. 29-30.

⁷⁴⁴ Albert Hourani, **The Emergence of Modern Middle East**, Univesity of Calofornia Press Berkeley And Los Angeles, Library of Congres, 1981, s. 32; Dûrî, "Medînetü's-Selâm", **Evrâk fi't-Tarih ve'l- Hadâra**, c. II, s. 228-229; Sâlih Ahmed Alî, "Emsârü'l-Arabiyye fi'l-İrâk el-Kûfe-vel-Basra fi'l-Uhûdi'l-İslâmiyye", Eser: el-Medîne ve'l-Hayâtü'l-Medeniyye, Bağdât, **Dârü'l-Hürriyetü'd-Dabâat**, 1988, c. II, s. 38-39.

yapıldığına dair işaret taşımayan yerler, köyler içerisinde halkın faydalandığı harman yerleri, kabristanlar, hayvanların toplandığı yerler, odunluklar, otlaklar ve hiçbir kimsenin özel mülkiyetinde ve fiili olarak elinde olmayan arazi ve alanlar umuma ait ortak alanları oluşturmaktadır.⁷⁴⁵

Bu alanların en temel özelliği özel mülkiyete ve tek kişilik tasarrufa terk edilememeleri, mevât arazi kabul edilerek ihyâya konu olamamaları, iktâ olarak verilememeleri, tüm yöre halkının ortak kullanımına ayrılmış olmalarıdır. Bu arazilerin hukukî anlamda karşılığı mübâh araziler olmalarıdır.⁷⁴⁶ Bu arazilerin fey arazilerle olan ortaklığı, her ikisinin de kamunun ortak mülkü sayılmaları, faydalanma bakımından bütün Müslümanların eşit hakka sahip olmasına dayanırken, farklılığı ise devletin kullandığı yetkiden kaynaklanmaktadır. Fey arazileri üzerinde devlet, kendi yetkisine dayanarak iktâ ve ihyâ gibi tasarruflarda bulunurken, amme arazileri üzerinde devletin yöre halkının sosyal menfaatlerini göz ardı ederek umum menfaate aykırı bir mülkiyet ve menfaat tahsisinde bulunması yasaktır.⁷⁴⁷

İslâmî kaynaklarda konuyu ele alan müellifler sosyal alanları irfâk veya erfâk kavramları ile tanımlamaya çalışmışlardır. Bazen irfâk yerine kelimenin çoğulu “merâfık” kullanılmıştır.⁷⁴⁸ “Merâfiku’d-dâr” denildiğinde evin abdesthane, mutfak gibi çeşitli bölümleri,⁷⁴⁹ “merâfiku’l-bilâd” denildiğinde ise halkın ortak kullandığı alanlar anlaşılmıştır.⁷⁵⁰ Bu bağlamda Mâverdî önce şahıslara sonra da kamuya ait olan irfâk alanlarını sayarak bu ikisi arasındaki ayrım çizgisini göstermiştir.⁷⁵¹ Benzer bir tanıımı Ebû Ya’lâ yapmaktadır.⁷⁵² Her iki müellif de bu arazileri üç bölüme ayırmaktadırlar.

Bunlardan birincisi ova ve sahralardaki sosyal alanlardır. Yolcu ve misafirlerin güvenle konaklamaları için yetkili kişiler tarafından tahsis edilmiş yerleri ifade eder. Burada ilk gelen diğerlerine göre hak sahibi sayılır. Devlete ait

⁷⁴⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 113.

⁷⁴⁶ Günay, **Kamu Malları**, s. 86.

⁷⁴⁷ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 188.

⁷⁴⁸ Ahmed b. Faris b. Zekerîya el-Kazvînî er-Râzî, **Mücmelü’l-Lûgat**, thk. Zühayr Abdülmuhsin Sultân, 2. Baskı, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1986, s. 389.

⁷⁴⁹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-’Arab**, c. X, s. 118, Cevherî, **Sihâh**, c. IV s. 1482.

⁷⁵⁰ Günay, **Kamu Malları**, s. 84 (3 nolu dipnot)

⁷⁵¹ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 279.

⁷⁵² Ebû Ya’lâ, **Ahkâm**, s. 224.

kervansaray ve hanlar bu kabildendir. Diğer bir türü ise bir yere yerleşmek niyetiyle gelen kişilere tahsis edilen, tahsis edildikten sonra da etrafı konaklayanlar için korunan alanlardır. Hz. Ömer'in, umre yolculuğu sırasında Medine ile Mekke arasında daha önce yerleşim yeri olmayan ancak suyu bol olan bir alana yol boyunca evler yapılmasına müsaade ettiği rivayet edilmektedir. Ancak buralara yerleşenlere karşı, gelen giden yolcuların sulardan içmeleri, gölgelenmeleri, yollardan faydalanmaları ve istirahat etmelerine izin vermeleri şartı da koşulmuştur.⁷⁵³

İkincisi şahsî mülklerin çevresindeki irfâk alanlarıdır. Evlerin ve benzer özel mülk alanlarının çevresindeki alanlara denk düşmektedir. Özel mülklerin doğal sınırları ve uzantıları içerisinde başkalarının bir hakka sahip olması mümkün değilken, doğal sınırın aşıldığı yerlerde kamunun irfâk hakkına sahip olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca camiler ve camilere ait avlu, vb. alanlar sosyal alan olarak kabul edilmişler ve özel şahısların bu alanlarda şahsî yerler edinmeleri cemaatin geliş ve gidişine zarar vereceği nedeniyle uygun görülmemiştir. Eğer böyle bir durum olursa devletin buna izin vermemesi istenmiştir.⁷⁵⁴ Camilere ait tüm alanlar kamuya aittir. Namazgâhlar da yine yaylaklarda ve yol kenarlarında ibadet edilmesi için ayrılan alanlar olması nedeniyle kamuya ait olmaları bakımından mescitler gibidir. Alanları kullanma hakkı topluca cemaate aittir.⁷⁵⁵ Basra ve Kûfe'de kurulan ilk camilerin çevrelerinde halka açık ve türlü faaliyetin yapıldığı ve herhangi bir emniyet sorunu karşısında halkın toplandığı alanlar yapılmıştı. Yine cami çevresinde yer alan imarethânele bir taraftan vatandaşın çeşitli eğitim amaçlı taleplerini karşılarken diğer taraftan idareye ait işyerlerinin de bu alanda bulunuyor olması, buraları bireyler, heyetler ve cemaatler için ortak yaşam alanı, ayrıca bireysel ve toplumsal sorunların çözüldüğü, şikâyetlerin dinlendiği emniyetli alanlar haline getirmiştir.⁷⁵⁶

⁷⁵³ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 279; Ebû Ya'lâ, **Ahkâm**, s. 224-225.

⁷⁵⁴ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 280; Ebû Ya'lâ, **Ahkâm**, s. 226.

⁷⁵⁵ Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 245; Valiler bulundukları vilâyetlere umumun kullanımına açık yerler yaptırırken kamuya ait ortak alanları kullanmışlardır. Sadece Ziyâd b. Ebîh, Basra'da yedi tane cami, ilaveten imarethâne, mezarlık, dârü'r-rızk ve hamamlar yaptırmıştır. İbn Fakîh, **Büldân**, s. 234; Salih Ahmed Alî, **et-Tanzîmatü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karnî'l-Evveli el-Hicrî**, Bağdat, Matbaatü'l-Meârif, 1953, s. 162.

⁷⁵⁶ Salih Ahmet Alî, "Nem'û'l-Müdüd ve Tevziühâ fi'l-İrâk fi'l-Uhûdi'l-İslâmiyye ez-Zâhire", **Medîne ve Hayâtü'l-Medeniyye**, Bağdat, **Dârü'l-Hürriyeti'd-Dabâat**, 1988, c. II, s. 38-40.

Üçüncüsü ise cadde ve yollardan oluşan alanlardır. Bu, halkın cadde ve sokaklarda rahatça yürümesini sağlayacak şekilde yol kenarlarının boş tutulması gerekliliğinden doğmuştur. Sosyal alan olması nedeniyle mesken yapımı ve buraları işgal edici teşebbüsler, sosyal alan ihlalidir. Dolayısıyla buraları korumak, halifenin şahsında devletin bir görevidir.⁷⁵⁷ Emevîler döneminde Kûfe'nin ana caddelerini değiştirecek tarzda yeni inşaatlar yapılması yasaklandığı gibi yapıldığı tespit edilen yapılar da yıktırılmıştır.⁷⁵⁸ Görüleceği üzere irfak alanı olarak tanımlanan alanlar, bir taraftan mülkiyet bakımından bireylerin sınırını çizerken, diğer taraftan net olarak sosyal alanları ve umum halka ait yerleri göstermektedir. Bu da umum halkın devlet içinde özel şahıslar kadar hükmî şahsiyete sahip olduğuna işaret etmektedir.

Cadde ve yol kenarlarında kurulan çarşılar ile daimî nitelikte kurulan pazar ve panayır alanları umumî alanlardandır. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra burada bir çarşı kurmuş ve “İşte burası sizin çarşıdır” diyerek burayı halka tahsis ettiğini ve ilk gelenin burada öncelik hakkına sahip olacağını, kimseye özel bir alan ayrılmayacağını ve harâc (bac) alınmayacağını ifade etmiştir.⁷⁵⁹ Esbağ b. Nebâte, Hz. Ali ile birlikte çarşıya çıktıklarını ve çarşı halkının yollara taşıdığını, ayrıca yol kenarlarına onları kapatacak şekilde dükkânlar yapıldığını görmesi üzerine, “Caddeler onların değil bütün Müslümanlarındır” diyerek buralarda kimsenin rüçhan hakkına sahip olamayacağını söylediğini anlatmaktadır. Hatta tüccarlar tarafından yaptırılmış olan iş yerlerini yıktırılmıştır. Irak'ta Mugîre b. Şu'be yol kenarlarında yiyecek satmak için yer kapanlara sadece o gün için bir hak tanımış, sürekli olarak yer kapmayı uygun görmemiştir.⁷⁶⁰ Emevîler dönemine Ziyâd b. Ebîh, pazar yerine ilk gelenin, elinde bulundurduğu müddetçe o yerden sürekli olarak yararlanabileceği kuralını getirerek önceki uygulamayı değiştirmiştir.⁷⁶¹ Bu şekilde pazar yerinde esnafın kendilerine ait kiralık işyerleri olmuştur. Hatta Ziyâd, işyeri verdiği esnaftan kira toplamaya başlamıştır.⁷⁶² “*Müsteğallât*” olarak daha sonra bahsedilecek olan bu ilave verginin bu dönemden kalmış olması muhtemeldir. Bu

⁷⁵⁷ Mâverîdî, **Ahkâm**, s. 280.

⁷⁵⁸ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 223.

⁷⁵⁹ Semhûdî, **Vefâü'l-Vefâ**, c. II, s. 257.

⁷⁶⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 293; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 110; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 253; Ali Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 248.

⁷⁶¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 293.

⁷⁶² İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, **DİA**, c. XLIV, s. 480-482.

uygulama nedeniyle Ömer b. Abdülazîz valilerine gönderdiği talimatlarda pazar yerlerinin Müslümanların ortak malı olduğu ve dükkânı bulunan pazar esnafından keyfi olarak vergi alınmamasını söylemiştir. Halife Ömer buraları sadaka yani vakıf malı olarak görmüştür.⁷⁶³

Cadde kenarlarının bu tür alışveriş için kullanılması onların genişlikleri konusunda bir takım düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir. Hz. Peygamber sefer sırasında bile yolların açık tutulmasını emrederken,⁷⁶⁴ Hz. Ömer, Basra ve Kûfe şehirlerinin yapılması sırasında şehrin önce *menhec* denilen dört ana bulvara ayrılması, ana caddelerden başlamak üzere duruma göre yolların 40, 30, 20 ve 7 zirâ (kol),⁷⁶⁵ meydanların ise 60 zirâ genişliğinde tutulması talimatını göndermiştir.⁷⁶⁶ Yine İbn Abbâs yolların 7 zirâ genişliğinde tutulmasını tavsiye etmiştir.⁷⁶⁷ Toplum için açılan bütün yollar sosyal alanlara dâhildir.

İslâmî dönemde yeni kurulan şehirlerde cami etrafında imarethâne ile birlikte kurulan pazar yerleri halkın kaynaştığı, farklı kültürlerin bir araya geldikleri, hem tanışmanın hem çatışmanın vuku bulabildiği, şairlerin yüksek bir yere çıkarak şiirler okuduğu kültür alanlarıydı. Kûfe kurulurken çarşılar geniş alanlar ayrılmış ve yakınına binalar yapılmasına müsaade edilmemişti. Buralar çeşitli kabilelerin ticarî merkezi olarak kullanılmıştı.⁷⁶⁸ Kûfe’de kurulan Kunâse adlı pazar, eski panayırlardan örnek alınarak kurulmuştu. Burası dışarıdan gelen kervanların da yüklerini boşalttıkları bir ticaret merkeziydi.⁷⁶⁹ Ziyâd b. Ebîh dönemine kadar çatısız bir şekilde varlığını sürdüren Kûfe’nin bu ilk çarşısı, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî döneminde Bilâl b. Ebî Bürde kanalının yanına nakledilmiştir. Hişâm b. Abdülmelik de çarşı pazara çok önem vermiş, buralardan vergi almaya çalışmıştır. Basra’da kurulan *Sûku’l-Mirbed* adlı çarşı ise şehrin en önemli mekânlarından birini teşkil

⁷⁶³ Semhûdî, **Vefâü’l-Vefâ**, c. II, s. 257.

⁷⁶⁴ Muhammed b. Abdülkebîr İbn Muhammed el-İdrîsî Abdu’l-Hayy el-Kettânî, **Terâtibu’l-İdâriyye: Nizâmü’l-Hükûmeti’l-Medeniyye**, I-II, thk. Abdullah Hâlidî, II. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Erkâm, 2008, c. I, s. 238.

⁷⁶⁵ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 45.

⁷⁶⁶ Kettânî, **Terâtib**, c. I, s. 238; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 267; Dûrî, “Medînetü’s-Selâm”, s. 229-230.

⁷⁶⁷ Ahmet İbn Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, **Müsned-ü Ahmed**, thk. Şuayb Arnaûd, âdil Mürşid vd., Dimaşk, Müessesetü’r-Risâle, 2001, c. IV, s. 11.

⁷⁶⁸ Hamdân Abdülmecid el-Kebîsî, “el-Hayatü’l-İktisâdiyye ve Nizâmuhâ fi’l-Müduun fi Ahdi’l-İzdihâri’l-İslâmî”, Bağdât, **Medîne ve Hayâtü’l-Medeniyye**, 1988, c. II, s. 170-171.

⁷⁶⁹ Söylemez, **Kûfe**, s. 50-51.

etmiştir.⁷⁷⁰ Ziyâd b. Ebîh, çarşılar ve cadde kenarlarına teknik elemanlar göndererek ölçtürmüş, fazlalıkların tespit edilmesi durumunda yıkılmalarını emretmiştir.⁷⁷¹ Haccâc tarafından Vâsıt şehrinin inşa edilmesi sırasında şehrin ortasında bulunan cami çevresinden başlamak suretiyle Dicle nehrinin kenarına kadar uzanan uzun bir çarşı inşa edilmiştir.⁷⁷² Hâlid el-Kasrî, hazine arazilerine Kûfe’de üstü kapalı çarşılar inşâ etmiş, bir benzerini ise yine kardeşi Esed yaptırmış, adına “*Sûku Esed*” çarşısı denilmiştir. Çarşılarla işlerlik kazandırılması için çevrelerine şehir halkları nakledilmiştir.⁷⁷³ Şehirler kurulurken genellikle cami çevresine imar edilen çarşılar büyük çarşılar olup şehrin genişlemesiyle uzak mahallelerde de yerel çarşılar açılmaya başlamıştır.⁷⁷⁴ Fustat’ta Velîd b. Abdülmelik’in izniyle Mûsâ b. Verdân tarafından bir çarşı inşa edilmiş, adına da “*Sûku Verdân*” denilmiştir.⁷⁷⁵ Bunlar resmi yetkililer tarafından yapılmış çarşılardı ve arazileri sosyal alanlar içinde yer alıyorlardı. Medine’de bulunan çarşıların alanları, etrafında edinilen evler dolayısıyla zamanla daralmıştır. Emevîler döneminde hem Muâviye, hem de Hişâm b. Abdülmelik’in valisi ve aynı zamanda dayısı olan Velîd b. Mugîre, çarşı içinde kendilerine evler ihdâs etmişlerdir. Söz konusu vali ayrıca Hişâm’a Muâviye’nin çarşıda Dârü Kadrân ve Dârü Noksân adında iki evi olduğunu haber vermiş, aldığı emir üzerine evlere vergi tevdi etmiş ve Hişâm adına yeni evler inşa etmiştir.⁷⁷⁶ Hıms şehrinde halka ait olan dükkânlar Velîd b. Abdülmelik tarafından yöre halkına iktâ edilmiş, ancak oğulları söz konusu dükkânların kendilerine ait olduğunu iddia ederek esnafla davalık olmuşlar, Ömer b. Abdülazîz, Velîd’in torunlarının itirazlarına rağmen dükkânları ilgililere iade etmiştir.⁷⁷⁷ Fustat’ta kamu arazilerine çatılı olarak kurulan pazarlar ise Abdülazîz b. Mervân tarafından bina edilmişlerdir.⁷⁷⁸

⁷⁷⁰ Kebîsî, “a.g.m”, s. 170-171.

⁷⁷¹ Belâzürî, *Ensâb*, c. V, s. 223.

⁷⁷² Kebîsî, a.g.m, s. 171.

⁷⁷³ Lübeyd İbrâhim Ahmed, “et-Ticâre fi’l-Asri’l Emevî”, *Müerrihü’l-Arabî*, Bağdât, 1994, sy: 47, s. 126.

⁷⁷⁴ Besim Selim Hâkim, *Arab-Islamic Cities: Building And Planning Principles*, New York, Routledge Taylor&Francis Group, 2010, s. 80.

⁷⁷⁵ Lübeyd İbrâhim Ahmed, “et-Ticâre fi’l-Asri’l Emevî”, s. 126; İbn Abdilhak, *Merâsidü’l-İdlâ’*, c. III, s. 1433.

⁷⁷⁶ Semhûdî, *Vefâü’l-Vefa*, c. II, s. 258.

⁷⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 57.

⁷⁷⁸ Dûrî, “Medînetü’s-Selâm”, s. 229.

Sosyal alanlara dahil olan diğer bir şehir unsuru ise meydanlardı ve en önemli alanların başında gelmekteydi. Adına *sahn* veya *rahbe* denilmekteydi.⁷⁷⁹ Cami, imarethâne ve idarî merkez binalarının ayrılmaz bir parçası idi. Çeşitli sanat ve meslek sahipleri sanatlarını burada sergilerlerdi.⁷⁸⁰ Mescid-i Nebevî'nin yanındaki *Rahbetü'l-Kadâ*, Basra'da bulunan *Rahbetü Benî Hâşim*⁷⁸¹ bu meydanların en bilinenleri idiler. Kûfe'de yer alan meydan ise askerlerin toplandığı, törenlerin yapıldığı, cuma günleri mescide gelen insanların bineklerini bağladıkları yer olarak hizmet vermektedir.⁷⁸² Meydanlar genellikle birkaç yol ve caddenin birleştiği alanlarda bulunur, zaman zaman açık pazar olarak kullanılırlardı.⁷⁸³ Emevîler döneminde meydana yakın yerlerin çevresinden iskân amaçlı iktâlar verilmek suretiyle yapılan evler dolayısıyla meydanlarda daralmalar olmuştur.⁷⁸⁴ Benzer bir iktâ ise Kûfe halkına ait olup sosyal alan olarak kabul edilen “*Dârü'r-Rûmiyyîn*” adlı çöplüğün, Yezîd b. Abdülmelik tarafından Anbese b. Saîd b. el-Âs'a verilmesidir.⁷⁸⁵

Adına *el-cebbâne* denilen mezarlıklar, sadece birer defin yeri değil, aynı zamanda askerlerin toplandığı, ganimetlerin dağıtıldığı, halkın bir araya geldiği alanlardı.⁷⁸⁶ Buralar cahiliye dönemindeki gibi şehrin dışından ziyade daha çok şehir merkezlerinde yer almaktaydılar. Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd isyanında Mus'ab b. Zübeyr'in nazarında ilk kontrol altına alınacak yerler arasında çeşitli kabilelere ait mezarlıkların olması, karşı tarafın ihtiyaçlarını temin etmesini engellemek için buralara asker sevk edilmesi, mezarlıkların şehir için önemini vurgular.⁷⁸⁷ Kûfe'de ise her bir kabileye ait bir mezarlık bulunmakta idi.⁷⁸⁸ Bu mezarlıklar o kabilenin tümüne ait sosyal alanlardı ve zaman zaman buralar Medine'deki *sakîfelere*⁷⁸⁹ benzer işlevler görmekteydi.⁷⁹⁰

⁷⁷⁹ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 237.

⁷⁸⁰ Dûrî, “Medînetü's-Selâm”, s. 229.

⁷⁸¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 337.

⁷⁸² Söylemez, *Kûfe*, s. 61-62.

⁷⁸³ Hakim, *Arab-Islamic Cities*, s. 61.

⁷⁸⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 271-72.

⁷⁸⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 276.

⁷⁸⁶ Belâzürî, *Ensâb*, c. VIII, s. 221.

⁷⁸⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 105.

⁷⁸⁸ Cebbânetü Kinde, Cebbânetü Murâd, Cebbânetü Saîdiyyîn bunlar arasındadır. Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 105.

⁷⁸⁹ Sakîfeler Medineliler'in hurma kurutmak vb. işler için bir araya geldikleri, daha çok muhabbet için toplandıkları, dinlenip istirahat ettikleri gölgelikli alanlardı. İbn Şebbe, *Târîhu Medîne*, c. I, s. 72-

Kamuya ait alanlardan bir diğeri ise meskûn mahaller dışındaki suyollarıdır. Umuma ait arazilerden sayılan nehir yatakları ve kenarları, o bölgeden faydalananların ortak mülkü sayılmaktadır. Eğer suyolları daralıyorsa kimseye yollar üzerinde bir hak tanınmaz ve bu yollar ihyâya konu edilemez. Kâsânî, başta büyük nehirler olmak üzere dere yataklarının kimsenin malı olmadığını, dolayısıyla mülkiyetlerinin de kimseye ait olmayıp ortak olacağını söylemektedir. Ona göre bu alanlar mübah alanlardır ve herkes su kaynaklarından yararlanma hususunda eşit seviyededir.⁷⁹¹ Ebû Yûsuf da yine Dicle ve Fırat nehirlerine bütün Müslümanların umumi yolları olarak bakmakta, hiç kimsenin böyle umumi yollar üzerinde başkalarının geçişini engelleyecek şekilde bir şey yapmaya hakkı olmadığını beyan etmektedir.⁷⁹² Benzer şekilde dereler, pınarlar, sair sular da hiç kimsenin malı olmamak üzere herkesin kullanabileceği, arazi ve ekinlerini sulayabileceği, başkalarını girmekten men edemeyeceği ve ortaklaşa temizleyeceği alanlardır.⁷⁹³ Emevîler döneminde nehir kenarlarının savâfî arazilerden kabul edilmesi özellikle day'a sahibi olmak isteyenler için buraları cazip hale getirmiştir. Dolayısıyla su kenarları iktâya konu olmuştur.⁷⁹⁴

Umuma ait ortaklıkların bir diğeri ise meralar ve çayırlıklardır. Ebû Yûsuf'un bu konuyu "*kil'â*' ve *murûc*" başlığı altında özel bir bölüm açmak suretiyle incelemesi konunun önemine binaen olmalıdır. Çünkü mera ve otlaklar, dönemin araziye dayalı yaşam biçimi göz önüne alındığında hem köy hem de şehir hayatı için günlük geçimin devamı açısından çok önemlidir. Bu durumda bir yerleşim yerinin etrafında bulunan çayırliklar eğer o köye ait iseler veya böyle biliniyorsa o köy için bu çayırklar üzerinde topluca faydalanma hakkı doğar ve haklarını diğerlerine karşı koruma haklarına sahip olurlar. Burada otlak ve çayırkların sınırı örfe göre belirlenir ve korunur. Köylülerin bu yerler üzerinde özel bir mülk gibi topluca istifa etme hakları vardır. Odunluklar ve çayırlikların devlet tarafından para ile de olsa başkasına kiralanması yöre halkının haklarının ihlâli anlamına gelir. Hâlbuki köy halkı için

73; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, **Kitâbu't-Tevşîh Şerhu'l-Câmiu's-Sahîh**, Riyad, Mektebetü Râşid, 1998, c. IV, s. 171.

⁷⁹⁰ Söylemez, **Kûfe**, s. 81.

⁷⁹¹ Kâsânî, **Bedâi'u's-Sanâi'**, c. VI, s. 192.

⁷⁹² Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 105.

⁷⁹³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 105.

⁷⁹⁴ Mâverdî, **el-Hâvi'l-Kebîr**, c. XVII, s. 321; Demirci, "Büyük Çiftliklerin Doğuşu", s. 76.

bunların bulunması zaruretlere bağlıdır. Ancak başkalarına yasak da edilemez.⁷⁹⁵ Cahiliye döneminde otlak olarak kullanılan Dehna adlı bir yeri Resûlullah (s.a.v.) kendisinden talep eden Bekr b. Vâil kabilesine vermemiş, buna alanın Benî Temîm kabilesine olan fiziki yakınlığını gerekçe göstermiş, aynı zamanda Müslümanların kardeşliğine ve meraların herkes için faydasına dikkat çekmiştir.⁷⁹⁶ Ayrıca herhangi bir yerleşim yerine ait olmayan çayırliklar, yine kamunun bütününe ait sosyal alanlardandır. Söz konusu sosyal alanlardan devlet hizmetleri için seçip ayrılan alanlar ise devlet himâsı kapsamına girer ki bu alanlara izin verilenlerin dışında kimsenin girmesi söz konusu olamaz.

1.3.3. Harîm Alanlar

Kökleri İslâm öncesi dönemde Sâsânîler'e kadar uzanan harîm konusu, mevât arazilerin ihyâsı ile birlikte gelişmiş gündeme gelmiş bir mesele olarak görünmektedir. Hz. Peygamber'in hadisleri ve Râşid Halifeler döneminin tatbikatı ile hukukî bir altyapıya kavuşan mevât toprakları ihyâ anlayışının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu müessese, araziye ihyâ için gayret gösteren kişilerin yaptıkları her bir faaliyetten, açtıkları bir kuyudan, yaptıkları bir kanaldan, diktikleri bir ağaçtan veya tarıma elverişli hale getirdikleri her bir arazi parçasından tam olarak faydalanabilmeleri için çevresindeki bir alanı emeklerinin karşılığı olarak kendilerine tahsis etme anlayışına dayanmaktadır. Aynı şekilde umuma ait olan yerlerde örneğin nehir, köy, yol gibi kamuya ait yerlerin çevresindeki belli bir alan da mevât arazi statüsünden çıkarılarak bu defa özel kişilerin veya bulunduğu yerleşim yerinin tüzel kişiliği dışındaki diğer tüzel kişilerin tasarrufuna karşı hukuken koruma altına alınmış ve halkın istifadesine açık tutulmak istenmiştir.⁷⁹⁷

Harîm tatbikatı söz konusu olduğunda şüphesiz ilk akla gelen yerler, su kaynakları, pınarlar ve kanallardır. Halk ve şahıslar için önemine binaen su kaynaklarının korunması ve etrafındaki belli bir mesafenin koruma altına alınması önemli bir uygulamadır. “Harîm” kelimesi “yasaklanan, korunan, dokunulmayan şey” demektir. Araziler söz konusu olduğunda ise bir akarın çevresinde ondan tam

⁷⁹⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 109-110.

⁷⁹⁶ Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 242.

⁷⁹⁷ Salim Ögüt, “Harîm”, **DiA**, c. XVI, s. 188-190.

olarak faydalanmayı temin eden haklar ve irtifaklar anlamına gelir.⁷⁹⁸ Bu anlamda hukukî olarak akardan ayrılmaz bir parçadır.⁷⁹⁹

Emevîler döneminde harîm konusuyla ilgili idarî ya da siyasî kayda değer herhangi bir değişim ve habere Ömer b. Abdülazîz'le ilgili bir haber dışında rastlanmadı. Bahsi geçen haberde ise halifenin, kendisinden Basra'dan üç gecelik yürüme mesafesinde bulunan bir alanda kuyu kazmak için izin isteyen Temîm kabilesinden bir adama izin verdiğine dair Irak valisine bir talimat yazdığı, bu talimatta harîmle ilgili şartlarını da bildirdiği ifade edilmektedir.⁸⁰⁰ Ancak harâc ve emvâl kitaplarının daimî konularından biri olarak varlığı ve şartları, müzakere konularından biri olmaya Emevîler sonrası dönemde bile devam etmiştir. Dolayısıyla Emevîler öncesi dönemde geliştirilen anlayışın bu dönemde de aynen devam ettiğini varsayabiliriz.

Harâc ve emvâl kitaplarında harîm kelimesi iki yönü ile ele alınmıştır. Birincisi özel şahıslarla ilgilidir. Özel şahısların mevât arazilerde açtıkları kuyular, su kanalları ve pınarlarda belli bir mesafe özel mülk kabul edilerek koruma altına alınır. Bu alan, o şahsın kazdığı kuyudan tam olarak yararlanması için başkalarının tasarrufuna kapalı ve izinsiz girişi yasak olan alandır.⁸⁰¹ Bu özel kuyular Hz. Peygamber döneminden beri bilinen ve korunan alanlardandır. Kâsânî'ye göre Hz. Peygamber her bir kuyu için bir harîm alanı kılmış ve su kaynaklarının da harîm alanı olduğu aynı şekilde icmâ ile kabul edilmiştir. Kuyular da bu alan her bir tarafından 40 zirâ olarak tespit edilmiştir. Kuyu sulamak için açılmışsa harîmi 60 zirâ, pınar akıtılmışsa 500 zirâ olur.⁸⁰² Hz. Ebû Bekir yan yana kazılan iki kuyu arasında ki harîm mesafesini âdi adımlarla cahiliyeden kalma kuyularda 50 zirâ, sonraki dönemlerde açılan kuyular için ise 25 zirâ olarak uygulandığı bilgisini vermiştir.⁸⁰³ Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in, âmillerine yazdığı mektuplarında

⁷⁹⁸ Râzî, **Muhtârû's-Sihâh**, c. I, s. 71.

⁷⁹⁹ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, **Ravdatü't-Tâlibîn**, thk. Züheyr eş-Şâvîş, III. Baskı, Ammân-Beyrut-Dimaşk, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1991, c. V, s. 282.

⁸⁰⁰ İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 655.

⁸⁰¹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. XII, s. 125.

⁸⁰² Kâsânî, **Bedâi'u's-Sanâi'**, c. VI, s. 195; Ayrıca bkz. Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 107; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 656.

⁸⁰³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 108.

özellikle bedevî halklara iletmek üzere aynı rakamları verdiği görülmektedir.⁸⁰⁴ Bunun bir sebebi kuyudan su çeken hayvanın rahat hareket edeceği şekilde bir alana ihtiyaç duyulmasıdır.⁸⁰⁵ Harîmin çapını belirlemede diğer bir ölçü ise kuyulardaki toprağın sertliği, diğer bir deyişle suyun sızmadan kuyuda kalma özelliğidir.⁸⁰⁶ Ebû Yûsuf, yine su kanallarında suyun kanaldan taşmadığı müddetçe 40 zirâlık harîm mesafesinin geçerli olduğu kanaatindedir.⁸⁰⁷ Bu mesafe bölgeler arası örf ve teamül farklılığına göre değişmektedir.⁸⁰⁸ Ölçüleri belirlemede en temel kriter ise kuyunun bulunduğu zeminin özelliği ve bundan su kaynağının zarar görmeyeceği şekilde bir alanın belirlenmesidir.⁸⁰⁹

Harîmle ilgili meselenin ikinci yönü, umuma ait olup kendiliğinden çıkan sular veya yine ortak şekilde hayvanların sulanması için açılmış olan kuyular için 500 zirâlık alanın kamuya ait harîm olarak kabul edilmesidir. Bu alanlara da özel şahısların veya grupların sahiplik iddiasında bulunması caiz görülmez. Bu alana dâhil edilen diğer bir harîm çeşidi ise köylere ait meralar ve ormanlardır. Anlaşıldığına göre köylülerin faydalandığı mera ve orman gibi yerler o köyün harîmi olarak kabul edilmektedir.⁸¹⁰ Burada harîm kelimesi köye ait bir hak anlamında kullanılmaktadır.

1.3.4. Habs ve Sadaka Arazileri (Vakıf)

İslâm toplumunun ilmî, kültürel ve iktisadî gelişmesine katkı bakımından en önde gelen müesseselerden biri olan vakıf müessesesi, İslâmî dayanakları, çıkış noktaları, fikhî ve tarihî gelişimiyle birçok aşamadan geçmiştir. Tarihte çeşitli menkullerin vakıf konusu olmalarına ve buna dair çeşitli örnekler bulunmasına karşın genellikle vakfin aslını akarlar oluşturmaktadır. Hatta akar olması vakfin en gerekli unsuru olarak kabul edilir.⁸¹¹ Arazi ise en önde gelen akar kaynağıdır.⁸¹² Bu nedenle vakıfla ilgili konunun merkezini daha çok araziler ve bunlar üzerindeki

⁸⁰⁴ İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 655.

⁸⁰⁵ Öğüt, “Harîm”, **DİA**, c. XVI, s. 188-190.

⁸⁰⁶ İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. II, s. 658.

⁸⁰⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 108.

⁸⁰⁸ Öğüt, “Harîm”, c. XVI, s. 188-190.

⁸⁰⁹ Mâlik, **el-Müdevvene**, c. IV, s. 468.

⁸¹⁰ Nevevî, **Ravdatü't-Tâlibîn**, c. V, s. 282.

⁸¹¹ Abdullah b. Muhammed b. Sa'd el-Buceylî, **el-Evkâfu'n-Nebeviyye ve Vakfiyyâtü Bâ'zu Sahâbeti'l-Kirâm**, Medine, Nedvetü Mektebeti'l-Vakfiyye, 't.y', s. 38.

⁸¹² Dûrî, “Devrü'l-Vakf fi't-Tenmiyye” (**Evrâk**), c. II, s. 247; Ebû Bekr Cîsas el-Hanefî, **Şerhu Muhtasarü't-Tahâvî**, thk. Said Bektaş, Dârü'l-Beşâreti'l-İslâmiyye, 2010, c. IV, s. 18.

tasarruf biçimleri oluşturmaktadır. Her ne kadar burada vakıf kelimesini kullansak da bu husus tamamen konunun literatürde tartışılma biçimi ile alakalı olup konunun anlaşılması içindir. Tez konusu dönemin de özelliği dikkate alındığında bu kavram yerine habs ve sadaka kelimelerinin kullanımı daha doğrudur.

Vakıf kelimesi kıraat ilminde kullanılan anlamlarını bir kenara bırakacak olursak sözlükte “bir kimseyi alıkoyup durdurmak, ayakta durmak, dinlendirmek, bir mülkü alım satımdan uzun süreli alıkoymak” anlamlarına gelir.⁸¹³ Neseî’ye göre vakıf kelimesi habs kelimesiyle aynı anlama gelmekte olup bir mülkün kişinin mülkiyetinden belli amaçlara tasadduk için çıkarılmasıdır.⁸¹⁴ Terim olarak ise bir malın, sahibi tarafından dinî, ictimaî ve hayrî bir gayeye sürekli tahsisi demektir.⁸¹⁵ Fakîhler bu kavramı daha çok mülkiyetinin niteliği bakımından ele almışlardır. Ebû Hanîfe ve İmam Mâlike göre habs edilen arazi, sahibinin mülkiyetinden çıkmaz. Bu durumda vakıf işleminin mahiyeti bir tür âriyet olup geçicidir.⁸¹⁶ Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed nezdinde arazi sahibinin mülkiyetinden çıkarken vakfedilen mercinin de temlik ve temellüküne girmemektedir.⁸¹⁷ Tanımları birleştirdiğimiz zaman vakıf, üzerindeki menfaatiyle birlikte bâki olan aynî rakabenin tasarruftan alıkonulması, menfaatinin devamlı olarak hayır cihetine hasr kılınmasıdır.⁸¹⁸

Emevîler döneminde vakıf kavramı yerine “habs, hubus, ahhâs, ihtibâs, tahbîs, tesbîl, sebîl” gibi kelimeler kullanılmıştır.⁸¹⁹ Ancak bunlardan “sadaka” ve “habs” kavramları ilk çıkış döneminde kullanılmış kelimeler olup bir anlamda bu kavramlar üzerinden vakıf kurumuna ulaşılmıştır. Allah yolunda at habs eylemek⁸²⁰ ve tahliyenin karşılığı olarak bir nesneyi alıkoymak,⁸²¹ bir mülkün başkasına temlik edilmemesi için el konulması⁸²² anlamlarına gelen habs kelimesine karşılık, sadaka

⁸¹³ Firûzâbâdî, **Kâmûsü'l-Mühîd**, c. I, s. 860; İbn Fâris, **Mücmelü'l-Lüga**, s. 934.

⁸¹⁴ Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâil Ebû Hafs Necmedîn en-Neseî, **Talebetü't-Talebe fi'l-İstilahâtî'l-Fikhiyye**, Bağdat, el-Matbaatü'l-Âmire el-Mektebetü'l-Musennâ, 1893, s. 105.

⁸¹⁵ Günay, “Vakıf” **DİA**, c. XLII, s. 475-479.

⁸¹⁶ Serahsî, **Mebûsât**, c. 12, s. 27; Ayrıca bkz. Dürî, “Devrü'l-Vakf fi't-Tenmiyye”, s. 246; Ahmet Akgündüz, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s. 37.

⁸¹⁷ Günay, “Vakıf”, s. 475-479.

⁸¹⁸ Muhammed Ebû Zehrâ, **Muhâdarât fi'l-Vakf**, Kahire, Dârü'l Fikri'l-Arabî, 1971, s. 5.

⁸¹⁹ Serahsî, **Mebûsât**, c. XII, s. 32; Cevherî, **Sihâh**, c. III, s. 915; Günay, “Vakıf”, s. 475-479.

⁸²⁰ Firûzâbâdî, **Kâmûsü'l-Mühîd**, c. I, s. 537; Cevherî, **Sihâh**, c. III, s. 915.

⁸²¹ Râgıb, **Müfredât**, s. 216.

⁸²² Serahsî, **Mebûsât**, c. XII, s. 27.

kelimesi hayır işlerinde kullanılan mallar anlamında “s-d-k” kökünden türeyen bir kavramdır.⁸²³ Hz. Peygamber döneminde daha çok sadaka kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Sadaka kelimesi ile daha sonraki dönemde kullanılan vakıf kavramı arasında amaç, malın nevi ve mülkiyetin tasarruf biçimi açısından bir fark bulunmamaktadır. Ancak sadaka tamamen bireysel, kişi ile toplum arasında bir ilişki biçimi iken, zamanla amaçlarının çeşitlenmesi ile vakf olarak ifade edilmiş, sayılarının artması ile de kamuyu ilgilendirmeye başlamıştır.⁸²⁴ Emevîler döneminde kavramsal geçişkenlik devam ederken, Abbâsîler döneminde her türlü bakımdan tanımlanmış, sınırları çizilmiş bir vakıf müessesesine ulaşılmıştır. Bu nedenle amaç bakımından vakıf, sadakanın nevilerinden biri olmakla birlikte daha geniş bir müesseseyi ifade etmektedir.⁸²⁵ Dolayısıyla sadaka ile başlayan, habs ile devam eden ve nihayet vakıf kelimesine ulaşılan üçlü bir kavramlaştırma ve dönemden bahsedilebilir.⁸²⁶

Arazi vakfının İslâm’dan önce var olup olmadığına ilişkin İmam Şâfiî, cahiliye döneminde Bahîra, Vasîle, Sâibe ve Hâm için habs yapıldığını ancak arazi ve evin habs edildiğine dair bir bilgiye sahip olmadıklarından, bu anlamda arazi vakfının sadece İslâm’a has olduğunu söyler.⁸²⁷ Bazı yazarlar ise vakıf müessesesini kız çocuklarına miras hakkı tanımayan Arap örfünün, İslâm dininin getirdiği ve kız çocuklarını da mirasa ortak eden veraset hükümlerini dolaylı olarak saf dışı bırakmak amacıyla geliştirdiği bir kurum olarak tarif ederler. Onlara göre eski Arap örfü yeni dönemde aksu’l-amel ederek kendine yeni bir yol bulmaya çalışmış, İslâm’daki miras paylaşımını bu yolla devre dışı bırakmak istemiştir. Kendine en büyük desteği de Bizans’ın Şam ve Mısır’daki benzer uygulamalardan almıştır.⁸²⁸ Diğer bir iddia ise Yahudilerin kutsal mâbed dolayısıyla hayır amaçlı vakfettikleri mülklere ait bilgilerin nesiller aracılığıyla diğer toplumlara, bu arada Araplar’a da geçmiş olduğu

⁸²³ Cevherî, *Sıhâh*, c. IV, s. 1506.

⁸²⁴ Miriam Hoexter, *The Waqf And The Public Sphere In Muslim Societies*, New York, State University Of New York Press, 2002, s. 123; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 206-207.

⁸²⁵ Münzir Kahf, *el-Vakfu’l-İslâmî: Tadavvurihi, İdâretihû, Tenmiyyetühû*, Dımaşk, Dârü’l-Fikr, 2000, s. 108-109.

⁸²⁶ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 200.

⁸²⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, c. IV, s. 54; Kettânî, *Terâtib*, c. I, s. 322.

⁸²⁸ Köprülü, “Vakıf Müessesesi”, s. 7-8; Cahen, *İslâmiyet*, s. 129.

yönündedir. Araplar'ın Yahudilerle iç içe yaşamış olmaları, bu uygulamayı öğrenmiş olmaları ihtimalini artırmıştır.⁸²⁹

İslâmî dönemde araziler üzerinde vakıf konusu işlenirken başlangıçta bir ayırım yapmak gerekmektedir. Sadaka-i cariye, habs, ahbas, sebil ve vakıf olarak adlandırılan araziler üzerindeki vakıf müessesesi ile fethedilmiş toprakların fey olarak mevkûfe yapılması arasında bir benzerlik bulunmamaktadır. Batılı araştırmacılardan bazıları vakfın menşeyini, gerek harben gerek sulhen elde edilen toprakların İslâm ümmetinin menfaatine olarak beytûlmâl'da mevkûf tutulması uygulamasında aramışlardır. Bu durum yazarlara göre vakıf müessesesinin temelini oluşturmuştur.⁸³⁰ Her ne kadar harâc ve emvâl kitaplarında özellikle Mâverdî ve İmam Mâlik tarafından fey topraklarla ilgili hususlarda hep vakıf/mevkûfe kavramları kullanılsa da bu yukarıdaki iddiaları destekler nitelikte değildir. Bu kavramların Abbâsîler ve sonraki dönemlerin tartışmaları içinde üretilen kavramlar olduğu aşîkârdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de vakıf kavramına doğrudan işaret eden bir ifade yer almamakla birlikte sadaka verilmesini ve infakta bulunulmasını emreden ayetlerle,⁸³¹ Allah'ın mescitlerini ancak müminlerin imar edebileceğini bildiren ayetler,⁸³² vakıf anlayış ve uygulamasının nazarî temelini oluşturmuştur. Ancak daha müşahhas olarak bakıldığında ilk vakıf örneklerinin Hz. Peygamber'in ve ashabının söz ve uygulamalarında olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki dönemde vakıf kurumunun gelişimi bu dönemdeki örnekler binaen olmuştur. Konuyla ilgili rivayetlerde vakıf anlamına gelecek şekilde daha çok sadaka ve habs kökünden kelimeler kullanılır. Resûlullah'ın vefatında miras olarak bıraktığı toprak için sadaka kavramı kullanılmıştır.⁸³³ Arazilerden yapılan vakıflar hakkındaki rivayetlere bakıldığında ilk sadakanın Uhud savaşına katılarak Müslümanlarla birlikte savaşan ve öldürülmeden önce bütün mallarını Hz. Peygamber'e vasiyet eden Nadîr Oğullarından Yahudi Muhayrîk'in terekesi olduğu görülmektedir. Yedi bahçeden oluşan bu mülkleri Hz.

⁸²⁹ Gil, "The Earliest WaQf", s. 126-127.

⁸³⁰ Forand, G.P, "The Status of Land And Inhabitants of The Sawad During The First Two Centuries of Islam", *JESHO*, Vol. 14, No. 1 (Apr., 1971), s. 35-36.

⁸³¹ Âli İmrân, 3/92.

⁸³² Tevbe, 9/18-19.

⁸³³ Buhârî, "Vesâyâ", 1.

Peygamber savaş hazırlıkları için harcamaktaydı.⁸³⁴ Bu arazi uzun süre vakıf olarak kalmış olmalı ki Ömer b. Abdülazîz, Muhayrîk tarafından bırakılan araziye girdiğini ve hurmalarından yediğini söylemiştir. Bu araziler ilk vakfedilen araziler olarak kabul edilmiştir.⁸³⁵

Arazilerin vakfedilmesi ile ilgili diğer örnek, Hz. Ömer'in Resûlullah'a arz ettiği bir arazi ile ilgili rivayette yer almaktadır. Hz. Ömer, Hayber'de ganimet olarak sahip bulunduğu değerli bir arazisini (Semğ) Resûlullah'a arz ederek, arazinin kendisini çok meşgul ettiğinden şikâyet etmiş ve ondan yardım istemiştir. Hz. Peygamber de, "Aslını habs et, semeresini tasadduk et" tavsiyesinde bulunmuştur.⁸³⁶ Bu olayda sadaka ve habs kavramları birlikte ifade edilmiş, araziler söz konusu olduğunda habs kavramı arazinin aynını, sadaka ise menfaatini gösterir şekilde kullanılmıştır. Hz. Ömer'in bu sadakası bazı sahâbilerce ilk vakıf olarak kabul edilmiştir.⁸³⁷ Bilahare Hz. Ebû Bekir Mekke'deki Rûbe denilen yeri,⁸³⁸ Hz. Osman Medine'deki Rûme kuyusunu, oğlu Ebân b. Osman yönetiminde Hayber'de bulunan İbn Ebi'l-Hukayk malını,⁸³⁹ Hz. Ali Yanbu'da bulunan arazisini,⁸⁴⁰ Zübeyr b. Avvâm, Talha b. 'Ubeydullah, Hz. Fâtıma, Hz. Peygamber'in hanımları ve diğer sahâbiler araziler vakfetmişlerdir. Hatta sadaka-i câriye meselesi sahâbiler arasında o kadar çok yaygınlaşmış ki Câbir b. Abdullah, "Muhacir ve ensârdan mal sahibi olup da vakıf yapmamış bir kimse bilmiyorum" demiştir.⁸⁴¹ Yukarıdaki örneklerden anlaşılır ki Hz. Peygamber döneminde habs ve sadaka-i câriye şeklinde işleyen

⁸³⁴ Münzir Kahf, **el-Vakfu'l-İslâmî**, s. 20; Benedikt Koeliler, **İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu**, trc. İsmail Kurum, Ankara, Liberte Yayınları, 2016, s. 182; Salih Ahmed Alî, Muhayrîk tarafından bırakılan bu tür arazilerin şahıs malı ile devlet malı (savâfi) arasındaki ayırım için kuvvetli bir dayanak noktası olduğu inancını taşımaktadır. "Muslim Estates", s. 251.

⁸³⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Umeyr eş-Şeybânî el-Hassâf, **el-Ahkâmü'l-Evkâf**, Kahire, Merkezî't-s-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1904, s. 2; Kahf, **el-Vakfu'l-İslâmî**, s. 20.

⁸³⁶ Buhârî, "Vesâyâ", 29; Hassâf, **a.g.e.**, s. 4-5, Serahsî, **Mebsût**, c. XII, s. 31, Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 54; Neseffî, **Talebetü't-Talebe**, s. 105; Hz. Ömer'in bu davranışını ve Hz. Peygamber'in tavsiyesini Forand daha sonra toprakların paylaşılmararak halka bırakılması kararında Hz. Ömer'in kafasında bir takım düşünceler doğurduğu şeklinde yorumlamaktadır. Forand, "The Land of Sawad and Inhabitants", s. 30.

⁸³⁷ Askerî, **Evâil**, Dârü'l-Beşîr, Tanadâ, 1987, s. 176; Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb b. Mudîr Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, **Kitâbü'l-Evâil**, thk. Muhammed Şekûr, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Dârü'l-Furkân, 1982, s. 87; Kettânî, **Terâtüb**, c. I, s. 322.

⁸³⁸ Hassâf, **a.g.e.**, s. 5; Kahf, **a.g.e.**, s. 28.

⁸³⁹ Hallâl b. Yahyâ b. Seleme er-Rey, **Ahkâmü'l-Vakf**, Haydarabat, Matbaatü Meclisi'l-Meârif el-Osmâniyye el-Kâine, 1939, s. 6; Hassâf, **a.g.e.**, s. 9.

⁸⁴⁰ Ömer b. Şebbe, **el-Medîne**, c. I, s. 220; Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 450.

⁸⁴¹ Hassâf, **Ahkâmü'l-Evkâf** adlı eserinde bunların ayrıntılı bir listesini vermektedir. s. 6; Ayrıca bkz. Kahf, **a.g.e.**, s. 84.

sistem, vakıf şekline onun vefatından sonra yani hicretin ilk asrında tedricen teşekkül ederek ulaşmıştır.⁸⁴²

Muhammed Ebû Zehrâ, Muhâdarât fi'l-Vakf adlı eserinde vakıf müessesesi ile sahabenin sadaka anlayışından uzaklaştığını iddia etmektedir. Bunu da Hz. Ömer'in vakfettiği araziden sonra yazdırdığı ve sahâbîlere ilan ettiği vakıf kitabesine dönük yapılan bir itiraza dayandırmaktadır. Hz. Ömer'in vakfiyesine karşı Musavvir b. Mahreme şu şekilde bir itirazda bulunmuştur: “Korkarım ki senden sonra gelen adamlar, senin hesabını yapamaz, senin niyetinde olmazlar. Bu mirasların kesilmesi için bir hüccet olur”⁸⁴³ Korkulan bu olay daha sahâbî döneminin sonuna gelinmeden gerçekleşmiş, ister özel emlak, ister katîalardan olsun miras hukukuna göre çocuklar arasında paylaşılması gereken mülklerin parçalanmaması için evlenen kız çocuklarına mülkten pay vermeme durumu ortaya çıkmıştır.⁸⁴⁴ Bu uygulamanın yaygınlaşmasıyla vakıf, kadınlara düşen miras paylarının haksız bir şekilde ele geçirilmesine yol açan bir araca dönüşmüştür. Hz. Âişe bu durumdan duyduğu rahatsızlığı açık bir şekilde dile getirenlerden biri olmuştur. Emevîler döneminde Halife Ömer b. Abdülazîz, bu konuya ehemmiyet vererek, evladiyelik vakıflarda kızların hakkını tekrar iade etme teşebbüsünde bulunmuş ancak habs uygulamasına inandığını da söylemiştir. Kendisine bir kimsenin kendinden sonra bilmediği tanımadığı kişilere habs yapması nasıl mümkün olur denildiğinde o da, sahâbîlerin evlatlarına, evlatlarının evlatlarına topraklarını habsettiklerini söyleyerek bunun mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴⁵ Ömer b. Abdülazîz'in kısa süren hilafeti kız evlatlar konusundaki sıkıntıyı çözmek için yeterli olmamıştır.⁸⁴⁶ Kız evlatların evli kaldığı müddetçe vakıf arazilerinden faydalandırılmaması, Emevîler dönemi boyunca devam ederek Abbâsîler dönemine uzanmıştır.⁸⁴⁷

Emevîler döneminde vakıf müessesesi genişlemiştir. Ancak çıkış amacı olan dinî-hayrî gayesinden uzaklaşarak İslâm'ın mirasa ait hükümlerini değiştirmek için kullanılan bir araç olmuştur. Vâkıfların tam anlamıyla kamu menfaatine sokulmaları

⁸⁴² Köprülü, “Vakıf Müessesesi”, s. 1-35; Dûrî, “Devrû'l-Vakf fi't-Tenmiyye”, s. 245.

⁸⁴³ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 62.

⁸⁴⁴ Cahen, **İslâmiyet**, s. 129.

⁸⁴⁵ Hassâf, **a.g.e.**, s. 16.

⁸⁴⁶ Ebû Zehrâ, **a.g.e.**, s. 8.

⁸⁴⁷ Ebû Zehrâ, **a.g.e.**, s. 12.

vakfedenlerin üçüncü, dördüncü nesil torunlarının da ölmeleri gibi çok uzun süreli zamanlara bırakılır olmuşlardır. Bu suretle vakıf, tıpkı bir vasiyet veya bir hibe şeklini alarak babadan oğula geçen bir yapıya dönüşmüştür.⁸⁴⁸ Emevîler döneminde bu tür vakıfların çoğalması, yeni fethedilen yerler ile mücahitlere ganimet olarak dağıtılan mal ve arazinin çoğalması ve birçok Müslümanın da sınır bölgelerinde çiftlikler ve bahçeler edinmesi nedeniyle artan zenginliğe paralel olarak yürümüştür.⁸⁴⁹ Bu vesile ile İslâm toplumunun büyük bir refah ve servete kavuşması, ileri gelen büyük İslâm şehirlerinde askerî zenginlerin teşekkülü, özellikle aile vakıflarının çoğalmasına sebep olmuştur.⁸⁵⁰ Bu dönemde arazilerin vakıf olarak ayrılması aynı zamanda devlete karşı alınmış tedbirlerden biridir. Arazi sahipleri bu yolla devletin arazilerine zorla el koymasına engel olmak istemişlerdir.

Emevîler döneminde arazi vakıflarının artışı, özellikle Mısır ve Şam bölgesinde görülmüştür. Bu bölgelerde kurulan vakıfların yönetimi aileden birilerine bırakılmıştır. Ancak zamanla vakıf mülklerinin özel kişilerce yönetimi, görevi kötüye kullanma hallerine yol açtığından, idaresi kadıların gözetimi altına konulmuş ve hatta divanın bir bölümü, kazançtan pay almak koşuluyla vakıfların denetimini üstlenmiştir.⁸⁵¹ Emevîler, Mısır’da sadece vakıf işlerini düzene sokmak, suiistimalini önlemek ve denetlemek üzere *Dîvânü’l-ahbâs* denilen bir merkezî kurum teşkil etmişlerdir. Benzer bir örneğinin olmaması nedeniyle bu kurum vakıflar konusundaki ilk idare olarak kabul edilmiştir. Daha sonra benzeri bir divan Basra’da da kurulmuştur.⁸⁵² *Dîvânü’l-ahbâs* adındaki bu idare, habsleri denetleme, onları yönetme ve idaresini sağlamakla görevlendirilmiştir. Böyle bir idarenin kurulmasına ön ayak olan kişi, Hişâm b. Abdülmelik döneminde Mısır kadısı olan Tevbe b. Nemr (115/733-120/737) dir. O döneme kadar sahiplerinin ve vasîlerin elinde olan habsler, bu atamayla Tevbe b. Nemr’in idaresine geçmiştir. Nemr, “Sadakaların mercîi ancak fakirler ve miskinler iken ben bugün bunu göremiyorum. Miras bırakılmaktan ve çiftliğe dönüşmelerinden bu habsleri korumak için onlara el koymayı düşünüyorum”

⁸⁴⁸ Köprülü, “Vakıf Müessesesi”, s. 12

⁸⁴⁹ Ebû Zehrâ, **a.g.e.**, s. 12.

⁸⁵⁰ Köprülü, “Vakıf Müessesesi”, s. 12.

⁸⁵¹ Cahen, **İslâmiyet**, s. 129.

⁸⁵² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf” **DİA**, c. XLII, s. 479-486; Nadîr Özkuyumcu, **Fethinden Emevîler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 1993, s. 130,

demıştır. Nemr, habslerin idaresi için özel bağımsız bir divan oluşuncaya kadar mücadelesine devam etmiştir.⁸⁵³ Onun bu ifadeleri vakıfların açıkça vakfedenlerin ve vasîlerinin eline terk edildiğini ve çiftliklere dönüşme ortamının mevcut olduğunu göstermektedir. Gayretleri sonucu Mısır'daki bütün vakıflar, h.118/m.740 yılı itibariyle onun yönetimine girmiştir.⁸⁵⁴ Hişâm b. Abdülmelik döneminden önce Ömer b. Abdülazîz sadakaların denetlenmesi hususunda valilerine mektuplar yazmış, ancak resmî bir denetim kurumu oluşturulmamıştır.⁸⁵⁵

Emevîler döneminde Mısır ve Şam'da habslere olan iştiağın artışı Abbâsîler döneminin hemen başında bazı kadılar nezdinde vakıfların iptal edilmesi düşüncesini doğurmuştur.⁸⁵⁶ Kadı İsmail b. Yesa' el-Kindî, Ebû Hanîfe'nin vakıflarla ilgili tereddütlerine ve vakfedenin ölümünden sonra iptal edilmesi düşüncesine iştirak etmekteydi. Nitekim bu görüş doğrultusunda bir takım vakıfları iptal etmişti. Emevîler ve Abbâsîler döneminin ünlü fakîhlerinden Leys b. Sa'd, el-Kindî'nin bu tatbikatını beğenmemiş, Hz. Peygamber ve sahâbî uygulamasına muğayir hareket ettiğini iddia ettiği el-Kindî'yi halife Mehdî'ye şikâyet ederek görevinden azlettirmiştir.⁸⁵⁷

Tarihî olarak araziler üzerinde vakıf imkânı, arazinin çeşidine göre değişmektedir. Konuyu soru-cevap şeklinde ele alan Hassâf, harâcî araziler ile öşrî arazilerden vakıf yapılmasını caiz görmektedir. Ancak vakfedilecek harâcî arazilerin sahibinin mülkiyetinde olduğunu ve üzerinde harâc vergisinin bulunduğunu varsaymaktadır.⁸⁵⁸ Bu durumda Hassâf'ın caiz dediği araziler harâcî mülk arazilere denk düşmektedir. Zira sulhen alınan toprakların mülkiyeti sahiplerine bırakılırken aynı zamanda mülk üzerinde her türlü tasarrufta bulunmaları da mümkündür. Ancak anveten alınan toprakların mülkiyeti beytül-mâl olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla bu toprakların vakfedilmesi mümkün değildi. Hassâf, öşrî toprakların

⁸⁵³ Kindî, **el-Vulât**, c. I, s. 250; Mez, **Hadâratü'l-İslâmiyye**, s. 311.

⁸⁵⁴ Ebû Yûsuf Yâ'kûb b. İshâk el-Sebbâh el-Kindî, **el-Vulât ve'l-Kudât el-Kindî**, thk. Muhammed Hasan İsmail, Ahmet Ferid el-Mezîdî, Beyrut, Dârü'l Kütübu'l-İlmiyye, 2003, c. I, s. 250; Ebû Zehrâ, **Muhâdarât**, s. 8-9; Ayrıca bkz. Muhammed Dayfullah el-Batâyine, **fi't-Târîhi'l-Hadâratü'l-Arabiyeti'l-İslâmiyye**, II. Bölüm, **el-Hayâtü'l-İktisadiyye fi's-Sadri'l-İslâm**, Ammân, Dârü'l-Furkân, 1987, s. 164.

⁸⁵⁵ Hassâf, **a.g.e.**, s. 16-17.

⁸⁵⁶ Ebû Zehrâ, **Muhâdarât**, s. 9.

⁸⁵⁷ Kindî, **el-Vulât**, c. I, s. 269; Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd" **DİA**, c. XVII, s. 164-168.

⁸⁵⁸ Hassâf, **a.g.e.**, s. 34.

vakfedilmesini tam mülkiyet söz konusu olduğundan yine caiz görmekte ve üzerine öşür vergisi terettüp edeceğini söylemektedir. Bu anlamda Emevîler döneminde başta Vâsıt olmak üzere Sevâd'ta birçok arazi camilere vakıf olarak ayrılmıştı. Bu konuda gittikçe bir genişleme yaşanmıştı. Kiraya verilen bu arazilerin gelirleri de öşür olarak camiler adına toplanmaktaydı.⁸⁵⁹ İktâ edilen topraklar, eğer ölü topraklardan ise ve imam tarafından iktâ edilmişse veyahut imama ait olup da herhangi birisine iktâ etmiş ise bu topraklar da ona göre vakfedilebilir topraklardır. Ancak ölü topraklardan olmakla birlikte çiftçilere kiraya verilmiş ve onlar tarafından imar edilmiş arazilerin vakfedilmesi, çiftçilerin sadece kiracı olmalarından dolayı bâtil olarak görülmüştür.⁸⁶⁰ Emevîler döneminde vakıf işlemine tabi tutulan arazilerden en başta geleni, özel mülk araziler ile harâcî mülk arazilerdi.⁸⁶¹

Katı mülkiyet rejiminin uygulandığı Mısır'da şehir merkezlerinde arazilerden vakıf kurulabilmesine karşın⁸⁶² kırsal kesimde başlangıçta tarım alanlarından vakıf yapılması yasaktı. Bütün topraklar devletin denetiminde ve katı bir mülkiyet rejimi altındaydı. Bu anlamda köylülerin işlettikleri araziler, adına ister harâcî ister kiralama densin bir bedelle köylüye verilmekteydi. Dolayısıyla araziler temelde devlete aitti.⁸⁶³ Ancak Mısır'daki vakıf yasağı çok uzun sürmemiş ve taşradaki araziler de Emevîler'den sonra vakfedilmeye açılmıştır.⁸⁶⁴ Bilahare arazilerin vakfa müsait hale getirilmesi o kadar çok yaygınlaşmıştır ki Dîvânü'l-ahbâs Emevîler sonrası dönemde üçe bölünmüştür.⁸⁶⁵ Cladue Cahen'e göre vakıflar, ister aile vakıfları, ister hayır vakıfları olsun gerçek ve kesin bağış olmaları nedeniyle ancak özel mülk çiftliklerinde görülebilmektedir. Bu anlamda özel mülk çiftliklerle harâcî mülk çiftlikler vakfetme açısından birbirinden farksız gibiydi. Mısır'ın aksine Irak'ta vakıf emlaki normal olarak kırsal kesim topraklarıydı.⁸⁶⁶ Örneğin Haccâc, vakıf niyetiyle Basra'dan bir fersah uzaklıkta, gelen kabileler ve yolcuların yararlanması

⁸⁵⁹ İbn Hurdâzbih, **Mesâlik**, s. 11; Samarrâî, E., **Târîhu'l-İrâk**, s. 135.

⁸⁶⁰ Hassaf, **a.g.e.**, s. 34, Hallâl, **Ahkâmü'l-Vakf**, s. 16.

⁸⁶¹ Hallâl, **a.g.e.**, s. 16.

⁸⁶² Dûrî, "Devrü'l-Vakf fi't-Tenmiyye", s. 251.

⁸⁶³ Cahen, **İslâmiyet**, s. 127.

⁸⁶⁴ Cahen, **İslâmiyet**, s. 129.

⁸⁶⁵ Ebû Zehrâ, **a.g.e.**, s. 13.

⁸⁶⁶ Cahen, **İslâmiyet**, s. 129.

için içinde suların depolandığı vakıf amaçlı sarnıçlar yaptırmıştı. Bu bölgeler iskân bakımından boş yerler olup kırsal alanlarda bulunmakta idi⁸⁶⁷

Emevîler döneminde habs edilen toprakların diğer bir kaynağı da savâfî arazilerdi. Savâfî arazilerden iktâ yoluyla verilen topraklar önce özel mülkiyete, sonra da vakfa çevrilerek savâfî toprak niteliği kaybettirilmek isteniyordu. Çünkü savâfî kelimesi halk nezdinde genellikle kamu arazisi anlamında kullanılmaktaydı.⁸⁶⁸ Savâfî arazilerden yapılan habslerin çeşitli örneklerine rastlanmaktadır. Muâviye Şam'da bulunan kendine ait savâfî arazilerinden fakirler için habsler tahsis etmişti. Antakya yakınlarındaki Bağrâs ve Aynselûr da Mesleme b. Abdülmelik'e ait araziler, kendisi tarafından hayır yolunda vakıf olarak ayrılmıştı.⁸⁶⁹ Yine Muâviye'nin Mısır âmili olan Âmir el-Cüheynî, bölgede bir takım çiftlikler edinmiş ve bunlardan bazılarını habs etmişti. Mısır'ın diğer bir âmili olan Mesleme b. Muhalled ise edindiği çiftliklerini kendi kabilesi hesabına vakfa çevirmişti.⁸⁷⁰

Emevîler döneminde şahısların elinde bulunmakla beraber aslında devlete ait olabilecek mülkler, idare nezdinde hep bir şüpheyile karşılanmış olmalı ki Yezîd b. Abdülmelik, Sevâd'taki savâfîlerin durumunu yeniden ele alma ihtiyacı hissetmiştir. Gayesi hem elden çıkan arazileri geri almak, hem de kendisi için savâfî edinmekti. Bunun için savâfîler üzerindeki gerçek mülkiyet durumlarının bilinmesini istemiştir. Abbâs b. Hişâm'ın (ö.220/835) rivayetine göre Yezîd b. Abdülmelik, Ömer b. Hübeyre'ye yazarak kendisi için Arap topraklarında arazi araştırması yapmasını istemiş, katâilere giderek fazlalıklardan kendisine arazi bulmasını talep etmiştir. Ömer, Sevâd'ı tekrar ölçmüştü. Araziyi ölçerken sahibini çağırarak araziyi nereden aldığını, kaynağının ne olduğunu sormaktaydı. Verilen cevap, "Babalarımızdan sadaka olarak aldık ve çocuklarımıza miras olarak bırakacağız" şeklindeydi.⁸⁷¹ Bu örnek özellikle devlete ait olması gereken savâfî araziler üzerinde habsler kurulduğunu, bunun aile vakıflarına dönüştüğüne işaret etmektedir. Aynı

⁸⁶⁷ Tenûhî, **el-Ferec Ba'de's-Şiddeh**, c. III, s. 406.

⁸⁶⁸ M.J. Kister "Harre Vakâsî" (**İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine Makaleler**), Der: Ali Aksu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 229.

⁸⁶⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 149 (T. 173); İbn Adîm, **Bağîyyetü't-Taleb**, c. I, s. 151; Ebû Yahyâ, **Nizâmü'l Arâzi**, s. 204-205.

⁸⁷⁰ Ya'kûbî, **Müşâkeletü'n-Nâs li-Zamânihim li'l-Ya'kûbî**, thk. Mezyûf el-Farâ, Katar, Merkezü'l-Vesâik ve'd-Dirâsâtî'l-İnsâniyye, 1993, s. 199.

⁸⁷¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 355; Kâtibî, **Harâc**, s. 322.

şekilde iktâlar dolayısıyla büyük çiftliklere sahip olan zengin arazi sahipleri, bu çiftliklerini zamanla dinî ve hayrî gayeler ile gelecek nesillerin yararına vakıflara çevirmeye başlamışlardır. Bu yol, arazilerinin müsadere edilmesini engellediği gibi parçalanmamasını ve ailenin geleceğinin garanti altına alınmasını da sağlamaktaydı.⁸⁷²

Emevî halifeleri ara sıra vakıflar konusunda şahıslar arasında çıkan anlaşmazlıklarda taraf oldukları gibi hakem rolü de görmüşlerdir. Habsedilen arazilerin gelirleri ve bu arazilerin ikinci, üçüncü nesillere kabz olmadan bırakılamaması gerektiğini söyleyen ve bu konuda itirazda bulunarak kendisi ile tartışmaya giren bir adama cevap olarak Ömer b. Abdülazîz, Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'e söylediği, "Aslını habset, semeresini tasadduk et" sözünü hatırlatmış, hem ashabın evlatları ve evlatlarının evlatlarına sadaka bıraktığını söylemiştir.⁸⁷³ Mervân b. Hakem de yine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın sadaka olarak bıraktığı mülkler üzerinde aile bireyleri arasında çıkan bir anlaşmazlıkta hakemlik yapmıştır.⁸⁷⁴ Diğer yandan vakıf arazilerinin belki öneminden dolayı sürekli olarak bazı aileler arasında el değiştirdiklerine de şahit olunmaktadır. İbn Vekî'in verdiği bilgilere göre en-Nuaynia, Hz. Ali'nin sadaka olarak ayırdığı arazilerden biriydi. Muâviye Hz. Ali'nin akrabalarından Zeyneb'i oğlu Yezîd ile nişanlamak istemişti. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine kadar onun üzerinde kalan bu arazi, söz konusu nikâh dolayısıyla Yezîd b. Muâviye'ye, Medine'ye hâkim olduğu zamanlarda ise Abdullah b. Zübeyr'in eline geçmiştir. Abdülmelik b. Mervân bu vakfı tekrar Muâviye ailesine geri vermiştir. Ömer b. Abdülazîz'in Hz. Ali ailesine iadesine rağmen ölümünden sonra Yezîd b. Abdülmelik, tekrar Muâviye ailesine iade etmiştir.⁸⁷⁵ Söz konusu rivayet, vakıf mülkiyetlerinin ya da idarelerinin gerektiğinde siyaseten el değiştirebileceğini göstermektedir. Bazı vakıfların ise satıldığına şahit olunmaktadır. Hz. Peygamber döneminde İshâk b. Ebî Talha tarafından kendisine hediye edilen ancak onun yakın akrabalarına bırak dediği Benî Hudeyle mevkiinde bulunan vakıf arazileri, Muâviye

⁸⁷² E. Ashtor, **A Social And Economic History Of The Near East In The Middle Ages**, Londra, William Collins Sons& Co Ltd Glasgow, 1976, s. 37.

⁸⁷³ Hassâf, **a.g.e.**, s. 7.

⁸⁷⁴ Hassâf, **a.g.e.**, s. 14.

⁸⁷⁵ Ebû Bekr b. Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka ed-Dabî el-Bağdâdî İbn Vekî', **Ahbâru'l-Kudât**, thk. Abdülazîz Mustafâ el-Murâğî, Mısır, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, 1947, c. I, s. 153-154.

tarafından satın alınmış, kendisine buranın sadaka olduğu hatırlatılmasına rağmen sonuç değışmemiştir.⁸⁷⁶

⁸⁷⁶ Buhârî, “Vesâyâ”, 17.

İKİNCİ BÖLÜM

TOPRAĞIN KULLANIM ŞEKİLLERİ, İŞLENMESİ VE İŞÇİLİĞİ

2.1. İktâ

2.1.1. İktânın Tanımı ve Önemi

Lügatte “k-t-a” kelime kökünden türetilen ve masdarı if’âl babından “iktâ” olarak kullanılan sözcük, “kesmek, ayırmak,¹ bir şeyi bir kişinin lehine habsetmek, onu akar yapmak”² anlamına gelmektedir. Kelime mazi anlamından ziyade masdar anlamıyla daha çok parçalara bölünmüş olan arazi parçalarının verilmesini vurgulamaktadır. Daha açık bir tanımlamayla resmî merciler tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz malların mülkiyetini (temlik) yahut faydalanma (istiğlâl) hak veya imtiyazlarının muayyen kimselere tahsisini ifade eder.³ Devlet reisi birisine bir araziye iktâ ettiği zaman bu, kendisine onun gelirini hasretti, gelir kaynağı kıldı, anlamına gelir ki iktâ konusu araziye “katîa” denirken,⁴ kendisine iktâ verilen kimseye muktâ’ denir.⁵

En bilinen tarifiyle imamın belli arazi parçalarını kendi uygun gördüğü ehil bir kişiye vermesi anlamına gelen iktâ, geçmişi çok eski olan ve yakın tarihimize kadar da uygulanagelen iktisadî sistemlerin en önemlilerinden biridir. Hem İslâm toplumlarının hem de diğer gayri İslâmî toplumların toprak mülkiyeti anlayışında da önemli bir yere sahiptir. Zira bu husus devletin elindeki kaynakları merkezi bir kararlar dağıtması anlamına geldiğinden aynı zamanda devletin iktisadî, ictimai, kabilevî yönelimini ve oluşturmak istediği toplum yapısı konusundaki eğilimini de yansıtır.⁶ Devletin kaynakların dağılımı hususunda atacağı her adım ya toplum kesimleri arasındaki irtibatı ve dengeyi ayakta tutacak, ya da kesimler arasındaki eşitsizliği artırmaya hizmet edecektir. Nitekim bunun sonuçları Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminin dengeye dayalı politikaları ile sonraki dönemlerin kabilevî ve

¹ İbn Fâris, **Mücmelü’l-Lüga**, s. 757; İbrâhim Mustafâ v.dğr., **Mu’cemü’l-Vâsîd**, Mısır, Dârü’d-Da’vâ, 1960, c. II, s. 745.

² Feyyûmî, **Misbâhü’l-Münîr**, c. II, s. 698. Ayrıca bkz. Cevherî, **es-Sihâh**, c. III, s. 267-269.

³ Hamevî, **Mu’cem**, c. I, s. 43; Kalkaşendî, **Subhu’l-A’sâ**, c. XIII, s. 111; Demirci, “İktâ”, **DİA**, c. XXII, s. 43-47.

⁴ Feyyûmî, **Misbâhü’l-Münîr**, c. II, s. 698.

⁵ Ahmed Rıza, **Metnü’l-Lüga**, Beyrut, Dârü’l-Mektebetü’l-Hayât, 1958-1960, c. IV, s. 600.

⁶ Fuâd Halîl, **el-İktâ’u’s-Şarkî Beyne Alâkâtî’l-Mülkiyye ve Nizâmü’l-Tevzîğ**, Beyrut, Dârü’l-Mutehâbi’l-Arâbî, 1996, s. 20.

aristokratik uygulamaları arasında bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁷ Bu dönemlerin formasyon dönemleri olması ayrıca iktâ konusunu önemli hale getirmiştir. Çünkü iktâ konusu sadece bir toprak mülkiyet sistemi olmayıp aynı zamanda devlet-toprak sahibi-işçi üçlüsü arasındaki sosyal ve iktisadî ilişkilerin diğer bir vechesidir.⁸

İktâ konusu batı kaynaklı yaklaşımlarda kendi tarihi tecrübelerinden hareketle feodalizm bağlamında tartışılmış, bu tartışma aynı kavram çerçevesinde İslâm dünyasının yaşadığı tecrübeyi tanımlamak için de kullanılmıştır. Tarihte doğu iktisadî sistemlerini ve üretim anlayışını tanımlarken kullanılan, “*Asya Tipi Üretim Tarzı*”nın⁹ en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Bu teoride doğuda geniş tarım alanlarının sulanması, bataklıkların kurutulmasıyla ihyâ edilmesi, ölü araziler için su kanalları açılması gibi önemli işlerde devlet organizasyonunun müdahalesi, önemli bir yere sahiptir.¹⁰ Bu teori, iktâ meselesini İslâm devletinin mutlak geçmesi gereken bir aşama olarak görmektedir.¹¹ Bu konudaki İslâmî yaklaşım ise İslâmî dönemde iktânın ortaya çıkışını kendi şartlarında görmektedir.¹² Gelişimini, daha çok fetihlere paralel olarak sağlamıştır.¹³ İslâm’da toprak mülkiyeti önce Allah’a, sonra da tüm topluma mal edilmiştir. Bu çerçevede devletin toprak üzerindeki hakkı velâyetle sınırlıdır. Ayrıca İslâm toplumunda devlet kontrolü yanında özel mülkiyet haklarının kutsallık derecesinde korunması, bireyin devlet karşısındaki hakları, feodal sistemin İslâm topraklarında yerleşmesine imkân tanımamıştır.¹⁴

Diğer yandan İslâm hukuk tarihinde iktâ kavramı diğer iktisadî kavramlar gibi geniş bir şekilde ele alınmış olup formasyon dönemi fıkıh literatürünün arazi hukukuyla doğrudan ilgili bölümlerinde özellikle de emvâl ve harâc üzerine yazılmış kitapların temel konuları arasında yer almıştır. İktâ konusu işlenirken Hz. Peygamber

⁷ Fuâd Halîl, **el-İktâ’u’s-Şarkî**, s. 23.

⁸ Sato Tsugikata, **State and Rural Society in Medieval İslâm: Sultans, Muqta’s and Fallâhûn**, Leide Köln, E.J.Brill, 1997, (Önsöz).

⁹ Karl Marks tarafından tanımlanan üç üretim tarzından biri olan Asya tipi üretim tarzında mülkiyet yoktur, sadece bireyin toprağı tasarrufu var, gerçek mülk sahibi komündür. Sencer Divitçioğlu, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981, s. 17-18.

¹⁰ Karl Marks, F. Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, çev: Mihri Belli, II. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1992, s. 217; Beşir Gözübenli, “İktâ” **DİA**, c. XXII, s. 49-52.

¹¹ Fuâd Halîl, **a.g.e**, s. 16-17.

¹² Fuâd Halîl, **a.g.e**, s. 16.

¹³ Câsim Sakbân Alî; “Dirâsât Dirâsât fi Tarihi'l-İktâ fi'l-Usûri'l-İslâmiyye, **Mecelletü'l-Türâsi'l-İlmî el-Arabî**, sy. 4, Bağdât, 2015, s. 10.

¹⁴ Demirci, “İktâ”, **DİA**, c. XXII, s. 43-47.

ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinden başlanarak sahada meydana gelen tarihî tecrübenin ışığında tanımlar yapılmış, kavramın gelişim seyri ve zaman içerisinde aldığı şekil yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda İslâm hukukundaki iktâ uygulamasının biçimi yaşanmışlıkların toplamından ibarettir denebilir.¹⁵ Ancak konuyu ele alış biçimleri açısından tarihçilerin vâkıya dayalı yaklaşımlarıyla fakîhlerin nazarî planı ön plana çıkaran yaklaşımları arasında farklar bulunmaktadır. Örneğin Ebû Yûsuf, iktâ meselesini savâfî araziler bağlamında ele alarak fikhî yaklaşımdan ziyade tarihî bir yaklaşım sergilemiştir.

İktâ konusu Emevîler döneminde karşımıza çıkan en önemli ve en tartışmalı toprak sorunlarından birisidir, denebilir. Hem nazarî planda iktâyâ ilişkin bakış açısının, hem de pratik planda işleyişin kazandığı şekil bu dönemde giderek daha fazla belirginleşmiştir. Bu belirginleşme kelimenin nihai anlam kazandığı anlamına gelmemektedir. Devlet nezdindeki işlerliği arttıkça İslâm tarihi boyunca iktâ kelimesi farklı anlamlar kazanmıştır. İktâ kelimesinin bu anlamları devirlerin değişmesiyle farklılaşmış, bazen yaşanan hızlı gelişmeler nedeniyle aynı dönem içinde de farklı şekillere bürünmüştür.¹⁶ İslâmiyet sonrası dönemde iktâ meselesi Müslümanların gündemine Hz. Peygamber döneminde girmiş olmakla beraber toplumun dikkatini Hz. Osman dönemiyle çekmeye başlamış, Emevîler döneminde ise daha yoğun tartışmalara konu olmuştur. İlk çıktığı dönemde bu kavramın tanımında mündemiç olan, “imamın uygun gördüğü kimseler”, “müstehâk kimseler”,¹⁷ “zayıf kimseler”¹⁸ ve “Müslümanların umum menfaati”¹⁹ ifadelerinin referansları Emevîler döneminde büyük değişiklikler arz etmiştir. Bu bakımdan kavram hedefleri açısından anlam kaybına uğramıştır. Ekonomik yapının önemli bir parçası olması ve politik çevrelerce siyasî amaçların gerçekleştirilmesine uygun bir araç olarak kullanım imkânı sunması, bu sistemin Osmanlı Devleti’ne kadar sürmesinin temel sebebi olmuştur.

¹⁵ Beşir Gözübenli, “İktâ”, **DİA**, c. XXII, s. 49-52.

¹⁶ Hasan Müneymine, “Nüşû’l-İktâ fi’l-İslâm”, **İctihad**, c. I, Güz, 1988, s. 293; Dûrî, “İktânın Ortaya Çıkışı”, s. 223.

¹⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 67; Abdurrahmân Muhammed Abdülkâdir, **Temlikü’l-Arâzî bi’l-İktâ ve İktâ’u’l-Maâdin**, Kahire, Dârü’n-Nühtedü’l Arabiyye, 1993, s. 11.

¹⁸ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 52.

¹⁹ Kâsânî, **Bedâi’u’s-Sanâi’**, c. VI, s. 194.

2.1.2. İktânın Mahiyeti ve Verilme Şekilleri

2.1.2.1. Temlikî İktâlar

Temlikî iktâ, bir araziye bütün hakları ile birlikte yani rakabe mülkiyeti ile birlikte aynı zamanda tasarruf haklarını bir şahsa iktâ etmek demektir. Bu şekilde yapılan iktâ ile arazi, kendilerine iktâ yapılanların mülkü olduğundan sahiplerinin bu araziler üzerinde alım-satım, bağışlama, vakfetme ve miras gibi hukukî tasarruflarda bulunmaları da mümkün olmaktadır.²⁰

Temliken yapılan iktâlarda kaynak olarak üç tür araziden bahsetmek imkân dâhilindedir. Birincisi mevât yani ölü arazilerdir. Ölü araziler de iktâ bakımından ikiye ayrılmaktadır. İlki hiç kimsenin mülkü olmayan, şehir ve köylere uzak bulunan ölü arazidir. Daha önce hiçbir şekilde imar faaliyetine konu olmamıştır. Bu çeşit yerlerin iktâi caiz olarak görülmektedir. İkincisi ise daha önce imar edildiği halde sonradan terk edilmişlik dolayısıyla harap hale gelen yerlerdir ki bunlar da mevât araziden sayılır. Ancak Şâfiîler ilk imar edenin Müslüman olmamasını şart koşmaktadırlar.²¹ İslâm'da iktâ müessesesini ilgilendiren hususların hepsi bir devlet meselesidir. Devletin yetki kullanarak tasarrufta bulunabileceği bir meseledir. Hz. Peygamber zamanından itibaren de hep böyle olmuştur. Dolayısıyla devletin izni ve yetkisi kullanılmadan arazilerin iktâ edilmesi söz konusu olamamaktadır. Bu nedenden dolayı fıkıhçılar ölü araziler üzerinde ihyâ ve imar yoluyla iktânın söz konusu olabilmesi için devlet başkanının iznini öngörmüşler, özellikle Ebû Hanîfe anlaşmalıkların önlenmesi açısından bu izne vurgu yapmıştır. Şâfiî ve diğer mezhepler ise ihyâ yoluyla arazi sahibi olmak için izni şart koşmayıp ihyâ edenin ilk hakka sahip olmasının iktâ için de geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Halife ya mülkiyeti ilgili şahsa ait olması istemiyle ihyâ izni verir ki bu durumda temlikî iktâ oluşur, ya da kullanım haklarını bağışlamak suretiyle ihyâ izni verir ki bu durumda istiğlâlen iktâ ortaya çıkar.²² Görüleceği üzere devlet başkanının ihyâ yoluyla iktâ verebilmesinin çerçevesi maddeler halinde açıklanmıştır. Bu durum devlet başkanının sınırsız iktâ verememesi ile ilgili bir durumdur. Devlet reisi her çeşit

²⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 104-106; Osman Turan, "İktâ", *İA*, c. V, Kısım 2, s. 950.

²¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 113-114; Halis Eşref, *Kanuni Arazi*, s. 15.

²² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. V, s. 47.

araziyi iktâ edemez. Sadece idaresi altında olup, tasarrufu câiz olan, mâliki ve sahibi bulunmayan ve de kimsenin hakkına müteallik olmayan arazilerde bu şekilde bir tasarrufta bulunabilir.²³ Ebû Yûsuf, hiç kimsenin mülkü olmayan toprakları halifenin münasip göreceği kişilere verme hakkı olduğunu, ancak bunu yaparken tüm Müslümanların maslahatına uygun şekilde hareket edebileceğini söylemiştir.²⁴

Daha önce Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde özellikle ölü arazilerden iktâlar verildiğini ve bununla dinî-siyasî amaçlar yanında ölü arazilerin diriltilerek üretime açılmasının amaçlandığını görmüştük. Emevîler döneminde de iktâ verilen toprakların büyük bir kısmının ölü araziler olduğu görülmektedir. Emevîler döneminde mevât arazinin ihyâ edilmek şartıyla iktâ edilmesi, özellikle Irak'ta toprak edinmenin önemli kaynaklarından birisiydi. Böyle iktâların mesâhası zamanla artarak 60 ila 8 bin cerîb arasında değişir olmuştur. Böylece hicrî 100. yılın sonlarında, Kûfe ve Basra bölgelerinde geniş katîalar ve büyük çiftlikler ortaya çıkmıştır. Basra Sevâd'ında iktâ arazilerini sulamak için kanallar açılması mutad hale gelmiştir.²⁵

İkincisi ölü olmayan yani imar edilmiş olan arazidir. Bu arazilere âmir araziler denir. Bunlar ziraata elverişli arazidir. İmamın bu çeşit arazideki iktâ yetkisi sınırlıdır. Mâlikinin bilinmemesi gerekir. Bu araziler konusunda üç ihtimal söz konusudur. Birincisi dârü'l-İslâm'da bulunan ve beytûlmâle ait arazidir ki sultanın bu arazi de iktâda bulunması sınırlıdır. Bunun örneği fetihler esnasında ele geçirilen topraklardan 1/5 oranında beytûlmâle ayrılan arazilerdir.²⁶ İkinci olarak henüz Müslümanların mâliki olmadığı dârü'l-harbteki arazidir. Hz. Peygamber'in Temîm ed-Dârî'ye Şam'da yaptığı iktâ bu kabildendir.²⁷ Son olarak öşrî yahut harâc arazisi iken beytûlmâle kalan veya savaşta şehit düşen yahut firar edenlerin arazileridir. Harâc arazinin iktâ konusunda ihtilaf mevcuttur. Tercih edilen görüşe göre caiz değildir.²⁸ Âmir arazilerden olup sahibi bilinmeyen bir diğer arazi çeşidi ise savâfî

²³ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 113.

²⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 69 (T.116).

²⁵ Dürî, "Neş'etü'l-Iktâ fî'l-Müctemeâtü'l-İslâmiyye", **İctihâd**, s.I, s. 250-251; "İktânın Ortaya Çıkışı", **TAD**, s. 39, 227.

²⁶ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 113-114.

²⁷ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 349 (T. 283-284); İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 616.

²⁸ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 115.

arazilerdir. Bunlar devletin mâlik olarak kayıtlarında olan arazilerdir. Örneğin Irak bölgesinde Sa'nebe, Nehreyn ve Hürmüz köyleri bu tür arazilerdendir. Ebû 'Ubeyd'e göre Hz. Osman'ın bu arazilerden iktâda bulunması sahiplerinin bulunmaması sebebiyle idi.²⁹ Onun bu yaklaşımından devlet başkanının üretimde verimi gözetmek şartıyla iktâ vermesinde muhayyer olduğu sonucu çıkmaktadır. Aynı şekilde zimmî ve Müslümanın hakkından değil, ancak fey haklarının bir kısmından iktâ yapılabilir.³⁰ İslâm toplumlarında özel mülkiyet altında bulunmayan mâmur topraklar içerisinde yer alan ve fetihler sırasında düşmanlardan savaş zoruyla ele geçirilip Müslümanların maslahatı için kullanılmak üzere kamu otoritesinin tasarrufu altına giren humus ve savâfî statüsündeki araziler iktâ konusu olabilmeleri nedeniyle en önemli arazilerdendir. Halife Ömer (r.a) buraları iktâ etmek yerine halktan talepte bulunan kişiler yoluyla beytül mâl adına işletirmiş, Hz. Osman ise daha başka bir yol seçerek yine kamu yararına olmak üzere kira denebilecek belli bir bedelle sadece kullanım hakkını iktâ da bulunmuş, mülkiyet hakkını elinde tutmuştur. Bu uygulamaya literatürde “*icâreten iktâ*” denilmektedir.³¹ Hz. Osman'ın bu düşünce ve eyleminden kaynaklı olarak bazı İslâm hukukçuları, devletin kendisine ait araziler üzerindeki tasarruf yetkisinin suiistimal edilmemesini hedefleyerek onların temlîken değil de faydalanma hakkının belli bir süre için iktâ edilebileceğini söylemişlerdir.³² Ebû Yûsuf ise kamu yararı gerektirdiği takdirde bunların mülkiyet ya da menfaatinin iktâına cevaz vermekte bir beis görmemiştir.³³

Üçüncüsü yer altındaki mallar yani madenlerdir (rikâz). İktâ konusu tartışmalıdır. Tercih edilen görüşe göre bunların sadece istiğlâlen iktâ caizdir. Bu da Hz. Peygamber'in sünnetine dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in Ebyâd b. Hammâl adlı sahâbîye içinde tuz madeni olan bir araziye mevât arazi sanarak ve ihyâ edeceğini düşünerek iktâ etmiş olması, sonrasında verilen araziye geri alması maden arazilerinin temlîken iktâ edilemeyeceğini göstermektedir.³⁴ Benzer şekilde köylere

²⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 360.

³⁰ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. V, s. 48.

³¹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 359.

³² Beşir Gözübenli, “İktâ”, **DİA**, c. XXII, s. 49-52.

³³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 104 (T); Beşir Gözübenli, “İktâ”, **DİA**, c. XXII, s. 49-52.

³⁴ Şâfî, **el-Ümm**, c. IV, s. 43; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 147; Halis Eşref, **Kânûnî Arazi**, s. 19; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 618; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 349, 357. Madenler vb. yeraltı

ait meralar ve halkın umumi kullanımına tahsis edilmiş olan yerlerin iktâ edilmesi de fıkhen mümkün görülmemektedir.³⁵ Netice olarak temlîken iktâ caiz olan arazi, şartlarına uyulmak şartıyla sadece mevât arazi, kısmen de imamın savâfîlerden seçtiği arazidir. Bu çeşit iktâlar, kendisine iktâ yapılanın mülkü haline gelir.³⁶

2.1.2.2. İstiğlâlen İktâlar

Arapçada “galle” kelimesinden türetilen “isteğalle” mâzî sîgâsından masdar olan “istiğlâl” kelimesi, bir şeyin gelirini elde etmek, semeresinden faydalanmak anlamına gelir.³⁷ Arazi ile ilgili kullanıldığında ise arazinin sadece kullanım haklarının iktâ edilmesidir ki mülkiyeti ilgili şahsa geçmeksizin sadece gelirleri ilgiliye ait olmaktadır. Toprağın mülkiyeti iktâ verilen kişiye geçmediğinden satış, hibe, vakf ve miras gibi tasarruflar da söz konusu olmamaktadır.³⁸ Her türlü toprak çeşidinden kullanım amaçlı olarak iktâ vermek imkân dâhilindedir. Hatta harâc topraklarında harâc gelirlerinin muayyen bir zaman için bir şahsa verilmesi de bu iktâ çeşidine girmektedir. Arazilerden elde edilen diğer bir toprak geliri olan öşrün iktâ edilmesi söz konusu değildir. Kalkaşendî, kendi döneminde iktânın mahiyetinin önceki dönemlerden farklılaşmış olması nedeniyle artık eski hükümlerin dikkate alınmadığını dile getirmektedir.³⁹

Ebû ‘Ubeyd’e göre istiğlâlen iktânın ilk örneğini Hz. Osman döneminde görmekteyiz. Hz. Ömer’in halk için ayırdığı savâfî arazilerin Hz. Osman döneminde değerlendirilmek üzere bazı şahıslara iktâ edilmesi “iktâ-ı icâre”dir. Bu durumda Hz. Ömer işletmeye verip gelirlerini toplamayı talep ederken, Hz. Osman benzer araziden iktâ verip vergi geliri elde etmeyi tercih etmiştir ve devlet reisi bu iki yoldan birini seçmekte serbesttir.⁴⁰ Bu noktada Ebû Yûsuf’a göre mal ile toprağın birbirinden farkı yoktur. Önemli olan kendisine iktâ verilenin toprağı boş bırakmayıp

kaynaklarının bulunduğu arazilerin iktâ ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Abdurrahmân Abdülkadîr, **Temlîkü’l İktâ ve’l-Maâdin**, s. 53-74.

³⁵ Harîsât, “el-Katâ’i fî Sadri’l-İslâm”, s. 83-84

³⁶ Akgündüz, **İslâm’da Vakıf**, s. 437.

³⁷ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. XI, s. 504; Fîrûzâbâdî, **Kâmûsü’l-Muhît**, c. I, s. 39.

³⁸ Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 205; Hamevî, **Mu‘cem**, c. I, s. 43; Câsim Sakbân Alî; “Dirâsât fi Tarihi’l-İktâ”, **Mecelletü’t-Türâsî**, sy. 4, Bağdât, 2015, s. 18.

³⁹ Kalkaşendî, **Subhu’l-A‘şâ**, c. XIII, s. 123-124.

⁴⁰ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 359, Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 206.

işlemesi, hatta kiraya bile verebilmesidir. Devletin toprak üzerindeki mülkiyeti baki olduğundan her halükarda işlenmesi daha faydalıdır.⁴¹

Kurumsal anlamda istiğlâlen iktâ, daha çok Abbâsîler döneminde ortaya çıkıp kurumsallaşan bir mesele olarak görülse de Emevîler döneminde de bu iktâ çeşidinin varlığına rastlanmaktadır. İstiğlâlen iktânın en bilinen uygulaması *tu'me*'dir. Tu'meyi Hârizmî, "Bir day'anın bir kişiye imar etmesi ve öşrünü ödemesi için kayd-i hayat şartıyla verilmesi, öldüğünde varislerinden geri alınması" şeklinde tarif etmektedir.⁴² Bu bir anlamda bir kişiye verilen maaş karşılığı yemeklik (*me'kule*) dir.⁴³ Tu'me'nin sürekli bir hak olarak verilen iktâlardan farkı, kayd-ı hayat şartıyla verilmesi ve sahibi öldüğünde ondan geri alınabilmesidir. Emevîler döneminde en bilinen örneği Mısır topraklarının Amr b. Âs'a tu'me olarak verilmesidir. Muâviye iktidarı ele geçirince iç savaş döneminde kendisine biat edilmesi hususunda en çok yardım eden kişi olarak Amr b. Âs'a Mısır topraklarını ömür boyu bırakmıştır. Amr, Muâviye'nin halife seçilmesinin kendi tedbirleri sayesinde mümkün olduğunu düşündüğünden Şam'ın da aynı şekilde kendisine verilmesini beklemiş, ancak Muâviye bu isteği hiçbir zaman kabul etmemiştir.⁴⁴ Diğer taraftan Amr, Muâviye'nin artan masraflar ve çeşitli bölgelerden gelen istekler karşısında Mısır harâcının bir seneliğine de olsa kendisine gönderilmesi isteğini reddetmiştir.⁴⁵ Aynı şekilde Abdülmelik, Horasan'da teslim olmayı reddederek Mus'ab b. Zübeyr adına savaşan Abdullah b. Hâzm es-Sülemî'ye haber göndererek kendisine biat etmesini, bunun karşılığında Horasan harâcının yedi seneliğine kendisine tu'me olarak verileceğini teklif etmiştir. Ancak o bu teklifi reddetmiştir.⁴⁶ Burada ise kayd-ı hayat şartından ziyade belli süreli bir tu'meye rastlanmaktadır. Abdülmelik benzer bir teklifi de yine

⁴¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 69.

⁴² Hârizmî, **Mefâtih**, s. 86.

⁴³ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, c. XI, s. 20.

⁴⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed ez-Zehebi, **Siyeri A'lâmi'n-Nübelâ**, thk. Şeyh Şuayb Arnaût v.dğr., Kahire, Müessesetü'r-Risâle, 1985, c. III, s. 73; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrîberdî, **en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır Ve'l-Kâhire**, Mısır, nşr. Vezâretü's-Sekâfe, 1963, c. I, s. 23; Tu'ma, aynı zamanda birisine rızık sağlamak anlamına gelmektedir. Câsim Sakbân Alî, "Dirâsât fi Tarihi'l-Iktâ", s. 12.

⁴⁵ Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 222;

⁴⁶ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 176.

aynı isyan sırasında Irak halkına yaparak kendilerine Fırat'ın suladığı alanların harâcının tu'me olarak verileceğini taahhüt etmiştir.⁴⁷

Emevîler döneminde ölü arazilerden iktâlar verilirken ihyâ şartının konması ve bununla ilgili belli bir süre belirlenmesi, bu sürenin sonunda arazinin ihyâ edilmemesi durumunda geri alınarak başkasına verilmesi, arazinin başlangıçta temliklen değil de istiğlâlen verildiğine dair işaretler vermektedir. Her ne kadar şahıslar ihyâ yoluyla şahsî mülkiyetlerine geçecek şekilde arazi edinmiş olsalar da bu toprakları işlememeleri, devletin diğer bir amacı olan arazilerin ekim dikime sokularak elde edilecek öşür ve harâc gelirleri sayesinde varidatın artırılması amacına aykırı düşmekteydi. Dolayısıyla bu amacı sağlamak, iktânın bir araç olarak kullanılmasını gerektiriyordu. Bu durumda ölü topraklardan verilen arazi, pratikte ihyâ edilene hatta bizzat işlenene kadar temlik konusu olamamaktaydı.

Diğer yandan Emevîler döneminde iktâ konusu arazilerin sık sık el değiştirmesi, Emevîler'in bu meseleye bakış açılarını sorgulamaya itmektedir. Dönemden döneme değişmekle birlikte iktâ edilen araziler sürekli el değiştirmekte, müsaderele konu olmaktaydılar. Valiler, bürokratlar ve emlak zengini ailelerin sık sık müsaderele maruz kalmaları, bir yanıla gasp olabileceği gibi Emevî idarecileri nezdinde menfaatleri belirli sürelerle tahsis edilmiş olmakla birlikte zamanı gelince geri alınan mülkler konumunda idiler. Bu durumda sadece belli sürelerle gelir ve kullanım hakları verilmekte, ancak hiçbir şekilde bu haklar nihayetsiz kabul edilmemekteydi. Irak Valisi Ziyâd'ın isteyenlere 60 cerîbe kadar ölü topraklardan iktâ vermesi, sonra da ihyâ etmeyenden geri alması iktânın başlangıçta şartlı ve geçici olduğunu göstermektedir.⁴⁸

Hanefîler harâc arazilerinin ürünleri veya gelirleri konusunda daha farklı bir yaklaşım içerisindeyler. Onların bu yaklaşımı toplumda fiilen ortaya çıkan bir durumun hukuken kabul edilmesi ve kullanışlı bir araç haline getirilmesi olarak da görülebilir. Onlara göre harâc arazilerin gelirinin, yani onlardan faydalanma imtiyazının, beytûlmâl ile ilişki içerisindeki birisine tahsisi de istiğlâlen iktâdır. Emevî ve Abbâsîler dönemlerinde devlet görevlilerinin maaşlarının bu yolla

⁴⁷ Dîneverî, **Ahbârü't-Tıvâl**, s. 312.

⁴⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 352-353.

ödenmesi bunun örneklerinden biridir. Bu uygulama daha sonra askerî hizmetler karşılığında normalde devlete ait olan harâc gibi gelirleri toplama imtiyazının ordu mensuplarına aktarılması gibi bir uygulamaya yol açmıştır.⁴⁹

Belli bölgelerin harâc gelirlerinin feyden hakkı olan belli kimselere tahsis edilmesi istiğlâlen iktâ olarak kabul edilirse bunun bir örneği Hz. Peygamber zamanında yaşanmıştır. Her ne kadar Hz. Peygamber'in verdiği iktâların temlikî iktâ olduğu hakikati bilinse de gelirleri iktâ vermek istediğine dair rivayetler de mevcuttur. Hz. Peygamber'in Bahreyn'den bazı yerleri ensâra iktâ etmek istemesi bazı alimlerce cizye gelirlerinin⁵⁰ ensâra verilmek istenmesi şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle olayda istiğlâlen iktâ söz konusudur.⁵¹

Diğer taraftan istiğlâlen iktâ örneği ya da düşüncesini, Muâviye ile Hz. Hasan arasındaki iktidarın teslim edilmesi anlaşmasında görmek mümkündür. Muâviye hilafeti savaş yapmaksızın Hz. Hasan'dan alabilmek için bir takım maddî bedeller ödemeyi göze almış ve bu kapsamda Hz. Hasan'a boş bir kâğıt göndererek istediği şekilde doldurmasını isterken aynı zamanda Fâris bölgesindeki Dâr Ebcerd⁵² ve Fesa'nın,⁵³ bir rivayete göre ise Ahvâz topraklarının⁵⁴ harâcını kendisine vermeyi teklif etmiştir.⁵⁵ Ancak Hz. Hasan'ın Dâr Ebcerd'in harâcını hiçbir zaman almadığı, bunun Muâviye'nin emriyle Basralılar tarafından engellendiği söylenmektedir. Diğer yerlerden harâc aldığına dair herhangi bir haber de bulunmamaktadır.⁵⁶ Belâzürî, anlaşma şartlarının hiç birinin yerine getirilmediğini yazmaktadır.⁵⁷ Abdülmelik b. Mervân da isyan eden İbnü'l-Eş'as'a hayatı boyunca Irak valisi olması yanında aynı

⁴⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. XIII, s. 122; Beşir Gözübenli, "İktâ", *DİA*, c. XXII, s. 49-52.

⁵⁰ İbn Receb, *İstihârâc*, s. 153; Bu dönemde harâc olmayıp sadece cizye söz konusu idi.

⁵¹ İbn Hacer, *Fethul-Bârî*, c. V, s. 48.

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 132. Türkçesi: Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 't.y', c. VIII, s. 30; Söz konusu yer, Fâris'e bağlı bir bölge olup aynı isimde Nisabur ve İstehar'da köyler bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cem*, c. II, s. 419.

⁵³ Fesa yine Fâris Bölgesinde Şirâz'a yakın bir bölgede bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cem*, c. IV, s. 261.

⁵⁴ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 218.

⁵⁵ Muhammed b. Abdurrezzak b. Muhammed Kurd Ali, *Hıttatu's-Sâm*, III. Baskı, Şam, Mektebetü'n-Nûriye, 1983, s. 108; Gömbeyaz, "Muâviye'nin Muhâliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", s. 308.

⁵⁶ Adnan Demircan, *İslâm Târihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2014, s. 68; Diğer bir rivayete göre Dâr Ebcerd halkı harâclarını vermek istememişlerdir. Bunun yerine Muâviye, senelik olarak kendisine altı milyon dirhem para göndermeyi taahhüt etmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 205.

⁵⁷ Belâzürî, *Ensâb*, c. III, s. 52.

Şam’da olduğu gibi Irak gelirlerinin de kendisinde kalmasını, buna karşılık teslim olmasını istemiştir.⁵⁸ Bu örnekler, Emevîler’in bazı arazi gelirlerinin istiğlâlen kullanımına politikalarında yer verdiklerini, zamanı gelince bunu siyaseten kullanmaktan çekinmediklerini göstermektedir.

2.1.3. Tarihî Açıdan İktâlar

2.1.3.1. İslâm Öncesi dönem

İslâm öncesi iktâ sisteminin kaynağı araştırılırken bakılması gereken üç coğrafyanın bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlar Arap coğrafyası, Sâsânî İmparatorluğu ve Bizans Devleti topraklarıdır. Lokkegaard, İslâmî dönemdeki iktâ uygulamasının ilk örneklerinin, Arap topraklarında yaşayan toprağa bağlı zengin aileler tarafından vâhalarda atıldığı düşüncesindedir. Kollektif mülkiyet anlayışının hâkim olduğu ve henüz bireysel mülkiyetin görülmediği bu vâhalarda güce ve kuvvete dayalı kabile sistemi gereği himâlar elde ediliyor ve yaşam bu himâlar etrafında şekilleniyordu. Her ne kadar himâ üzerinde özel mülkiyet kurulmasa da arazi üzerindeki kollektif kullanım hakkı başkalarına karşı mutlak bir hakka dönüşebiliyordu.⁵⁹ Ele geçirilen mera alanları etrafı çitlerle çevrilerek başkalarına kapalı alanlar haline getiriliyordu. Aynı zamanda eski putlara adanmış topraklar olarak kutsallık atfedilen bu alanlar, zamanla İslâm’ın bu himâları kabul etmesi ile birlikte bireysel himâlara dönüşmeye uygun hale gelmişti.⁶⁰ Lokkegaard’a göre himâlar katîalarla gittikçe genişlemiş, öşür ödendiği müddetçe bu katîalara dokunulmamıştır. Bilahare Dariyye himâsının sonradan satılması, mirasla intikal etmesi ve özel mülke çevrilmesi himâların katîaya dönüşmesinin en iyi örneğidir.⁶¹ Ancak himâların iktâsı tüm iktâlar içerisinde bahsi edilmeyecek kadar az bir yer tutmaktadır. Geçmişten devralınan özel himâlar her ne kadar devam etse de İslâmî ekonomik düzen yeni himâların alanını sınırlayarak devlet himâsına çevirmiş ve hedefini Allah ve Resûlü, yani devlet mekanizmasının amaçları olarak belirlemiştir.⁶²

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 348.

⁵⁹ Lokkegaard, *Taxation*, s. 20.

⁶⁰ Lokkegaard, *Taxation*, s. 29-30.

⁶¹ Lokkegaard, *Taxation*, s. 32.

⁶² Ziaul Haque, *Landlord*, s. 256.

Arabistan Yarımadası ve çevre Arap topraklarına bakıldığında Güney Arabistan'da arazilerin kabile reislerine ve yakınlarına verildiğine dair bazı iktâ örneklerine rastlanmaktadır. Himyerî, Maîn ve Sebe Devletleri bu devletlerdendir. Sebe Devleti'nde adına *ekyâl* denen ve toplumun önde gelen kişileri ile kabile reislerinden oluşan büyük arazi sahipleri vardı.⁶³ Arazi sahiplerinin topraklarını emanet ettikleri kişilere ise toprakları idarî anlamda yönettikleri için aynı zamanda *müdîr* anlamına gelen *semhad* deniliyordu. Daha sonra iktidar değişimiyle güç dinî kurumların idarecileri olan rabbîlere geçince bu sınıf ellerindeki iktâ toprakları kaybetmişler ve güçsüz duruma düşmüşlerdi. Burada iktâlar dolayısıyla araziler sadece el değiştirmişti.⁶⁴ Yine Sebe Devleti'nde askerî iktâyâ benzeyen bir uygulama söz konusu olmuş, hizmet karşılığı kumandanlara iktâlar verilmiş, Himyerîler'de ise özellikle savaşta ele geçen topraklar, onları işleyebilecek köylülere bırakılmıştır. İslâmiyet'ten önce Kuzey Arabistan'ın tarıma elverişli topraklarının son derece sınırlı olması sebebiyle bu bölgede iktâyâ dair bir emâreye rastlanmamaktadır.⁶⁵

Arap topraklarında İslâm'dan önceki dönemde çeşitli toprak sahiplikleri vardı. Fetihlerden önce Tâif Mekkeliler için câzibe merkeziydi. Abbâs b. Abdülmuttalib gibi Kureys'in ileri gelenlerinin burada özel mülkleri vardı. Ebû Süfyân'ın ise Şam bölgesindeki Balkâ'da Kubbeş adlı bir çiftliği vardı. Bu çiftlik kendisinden sonra Muâviye'ye ve çocuklarına kalmıştı.⁶⁶ Bunlar bireysel özel mülkiyet örnekleridir. Bu örnekler iktâ sisteminin bu bölgelerde bulunduğunu göstermeye yetmez. Ancak İslâmî dönemle birlikte daha da gelişen bireysel mülkün Arap topraklarında bulunduğunu gösterir.

Sâsânîler döneminde iktâların varlığı, toplumsal sınıflar arasındaki mücadele ve karşılıklı ilişkiler temelinde izah edilmektedir. Tarihî olarak iktânın varlığı milâdî III. ve IV. yüzyıllara kadar götürülmektedir.⁶⁷ Bütün mülkün sahibi olarak Şahinşâh, etrafında kalabalık bir yardımcı sınıfı ile çalışırken bu sınıflar da kendi içlerinde içiçe

⁶³ Ali, *Târîhu'l-Arab*, c. IX, s. 278.

⁶⁴ Ali, *Târîhu'l-Arab*, c. IX, s. 280-282.

⁶⁵ Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, c. XXII, s. 43-47.

⁶⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 64, 131; Sâsânî, Bizans ve İslâmî dönemdeki büyük mülklerin gelişimi ile ilgili olarak bkz. Hugh Kennedy, "Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent", s. 67.

⁶⁷ Ann K. S. Lambton "İktâ Üzerine Düşünceler", çev. Halil İbrahim Hançabav, Uludağ Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi 25 (2016/2) s. 166; Muhammed Abdülkâdir Harisât, "el-Katâi fî Sadri'l-İslâm", *Dirâsâtü Târîhiyye*, Dimaşk, 1987, sy. 27-28, s. 68.

geçen halkalar oluşturmaktaydılar. Dihkânlar, köy reisleri, din adamları, iktâ sahibi nübelâ ve eşraf, bu sınıfların katmanlarıydı. Toplumsal güç ve kuvvetleri elde ettikleri topraklara ve mülklere dayanmaktaydı. Araziler bu kesimler arasında büyük ölçeklerde dağıtılmaktaydı.⁶⁸ Sâsânî Devleti'nin kurulmasıyla ortaya çıkan Ezadhân sınıfı, askerî hizmet karşılığında iktâlara sahip olmuş bir toplum kesimi olarak öne çıkmıştı. Bu dönemde iktâların kaynağını köyler oluşturmuştur. Ancak köylüler yeni sınıfın hizmetinde tedrici olarak köleleşmiştir. Ezadhân sınıfı köyleri ve çiftlikleri eline geçirince kaynağı köy arazileri, çalışanları köylüler olan yeni bir düzen kurulmuştur.⁶⁹ Diğer yandan Sâsânî Devleti'nin nüfuz alanında bulunan Hîre'de Lahmî Kralları bazı yerleri Sâsânîler'den iktâ olarak almışlardır.⁷⁰ Genelde Sâsânîler'e komşu beldelerde bulunan Arap asıllı kişilere verilen iktâlar üzerinden Araplar'ın bu sistemi öğrendiği iddia edilmektedir. Örneğin Kays b. Ömer b. Adî, Kays b. Amr eş-Şeybânî gibi kavimlerinin önde gelen kişileri, Farşlılar'ca Übülle ve civarında verilen iktâlardan yararlanmışlar, bu uygulama bazen sıradan kişilere Sevâd civarındaki köylerden verilen iktâlara kadar uzanmıştır.⁷¹ Örneğin Hulvân b. Amr b. Hâlif b. Kudâa'ya nispet edilen Hulvân, Irak Sevâd'ında bulunan ve Kısra meliklerinden kendisine iktâlar verilmesi ile bilinen bir bölgedir.⁷² Pigulevskaja'ya göre ise Sâsânîler'de iktânın gelişiminde şehirlerin büyümesi ve çoğalmasa büyük rol oynamış, İslâmî dönemde iktânın ortaya çıkmasında İslâm'dan önceki arazi mülkiyetinde iktâ örneklerinin varlığı ve o dönemlerde çiftçilerin iktâlarda çalıştırılmalarının katkısı olmuştur.⁷³

İslâmın batı topraklarındaki iktâ uygulamasının kökenini ise Bizans Devleti'nin hâkim olduğu yerlerde aramak gerekmektedir. Bizans Devleti'nde de Sâsânîler'e benzer şekilde devlet-soylu-köylü ilişkileri çerçevesinde şekillenen toprak sistemi, iktâ uygulamasının da kaynağıydı. Bizans İmparatorluğunda iktâların sahipleri geniş salâhiyetlere sahip olan soylulardı. Her ne kadar arazilerin köy topluluklarınca işlenmesi hedeflenmiş olsa da bu, soyluların geniş topraklara sahip

⁶⁸ Süheym el-Sânî, **Devrû'l-Arab**, s. 41.

⁶⁹ Dûri, "İktânın Ortaya Çıkışı", s. 224; Lambton, **The Arab Conquest in Persia**, s. 13-14.

⁷⁰ Demirci, "İktâ", **DİA**, c. XXII, s. 43-47.

⁷¹ Harisât, "el-Katâi fî Sadri'l-İslâm", s. 68.

⁷² Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 290.

⁷³ N. Pigulevskaja, **Les villes de L'Etat Iranien**, Paris, 1963, s. 135-136; Ann K. Lambton, "Nazarât fî'l-İktâ", **İctihâd**, c. I, Güz 1988, s. 271; a.mlf, **Landlord And Peasant in Persia**, s. 14.

olmalarını engelleyememiştir. Söz konusu dönemde soylular vergi imtiyazları ve himaye sistemi sayesinde (autoprugia) küçük mülk sahipleri ve köylülerin elinde bulunan toprakları ellerine geçirerek, köylüler ve çiftçileri toprağa bağlı hale getirmişlerdir. Aynı sürecin sonraki yüzyıllarda da sürmesi imparatorluğun topraklarının kiralama, satılma ya da iktâ yoluyla tamamen soyluların tekeline girmesi ile sonuçlanmıştır. Soylular ve iktâ sahipleri, arazileri farklı yerlere dağılmış bile olsa kendileri şehirlerde yaşamaya başlamışlardır.⁷⁴ Örneğin Şam'da din adamları ve nübela topraklarını Nebatîler'e işlettirirlerken kendileri şehirlerde ikamet etmişlerdir.⁷⁵ Bernard Lewis, Robert Mantran ve Lambton gibi yazarlar ise Araplar'daki iktâ ve çiftlik kiralamalarının Bizans'ın "emphyteusis" sisteminin esinlenilerek meydana getirildiğini düşünmektedirler. Bu sistem, toprağın işletilmesinden toplanan vergilerin devlete teslim edilmesine kadar geçen bütün bir süreci kapsamaktaydı.⁷⁶

Carl Heinrich Becker'in bu konuya yaklaşımı ise daha farklıdır. O İslâmî dönemdeki iktâ uygulamasının Bizans İmparatorluğundaki "agri deserti" kurumunun içinden çıktığı kanaatinde. "Agri deserti" kullanılmayan, atıl kalmış devlet toprakları anlamına gelmektedir. Bu toprakların önemli bir kısmı ekilebilir topraklardan, bir kısmı ise ölü topraklardan oluşuyordu. Katâi olarak verilenler daha çok bu topraklardı. Bunların iktâ olarak onları işleyecek birilerine verilmesinin hazine yararına olacağı düşünülmüştür.⁷⁷ İslâmın ilk döneminde verilen iktâların bu örneklerden doğmuş olduğunu söylemek zor ise de her iki dönemde de iktâların ölü topraklardan verilmiş olması, bu iki dönem arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber zamanında Medine ve Mekke civarında cahiliye döneminden kalma iktâ arazisi olmaması, bu konunun kendi şartları içerisinde geliştiğini ve sonraki dönemlere de hedefinden saptırılmış olmasına rağmen örneklik ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü hiçbir kaynakta iktâların ilk verildiği zamanlar olan Hz.

⁷⁴ İ. Bell, **Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest: A Study In Diffusion And Decay Of Hellenism**, London, Oxford University Press, Amen House, s. 119-126.

⁷⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 205.

⁷⁶ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, s. 96; Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi**, s. 114, Ayrıca bkz. Lambton, **The Arab Conquest in Persia**, s. 28-29.

⁷⁷ C. H. Becker, **Islamstudien Vom Werden und Wesen der Islamischen welt**, Verlag Quelle & Meyer, 1924, Leipzig s. 221-222; Ayrıca bkz. Cam Grey, "Revisiting the 'problem' of agri deserti in the Late Roman Empire", *Journal of Roman Archaeology*, Vol. 20, Pennsylvania 2007, s. 362.

Peygamber ve dört halife döneminde Sâsânî ve Bizans uygulamalarından referans alındığına dair herhangi bir gönderme veya bilgi yer almamaktadır. Ancak Bizans ve Sâsânî topraklarındaki uygulamalar ve mevcut halkların iktâyâ dair bilgisi, Emevîler dönemine bir örneklik teşkil etmiş görünmektedir.

2.1.3.2. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler Dönemi

Kur'an-ı Kerim'de iktâ kelimesi geçmediği gibi aynı anlama gelecek herhangi bir kelime veya kavram da bulunmamaktadır. Bu kavram İslâmî dönemde daha çok Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki uygulamalar ile içerik kazanmıştır. Hz. Peygamber değişik maksatlara binaen iktâlar verirken, aynı zamanda konuyla ilgili temel çerçeveyi de çizmiş, halefleri ise onun izinden gitmek suretiyle iktâ uygulamasını genişletmişlerdir.⁷⁸ Ebû 'Ubeyd'e göre Hz. Peygamber'in iktâlarla ilgili uygulamasının temelinde onun âdi arazilerle ilgili hadisi yatmaktadır. Ona göre Resûlullah'ın (s.a.v.) bundan maksadı, devletin bu türden olan araziye insanlara iktâ olarak verebilmesinin mümkün olduğunu göstermesidir.⁷⁹ Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde Benî Zühre mahallesinden iktâlar vermiş ve, "Allahu Teâlâ zayıfın hakkı alınmayan bir topluluğu takdis etmez" buyurarak iktâ ile ilgili bir takım işaretlerde bulunmuştur. Buna göre idareciler, umum maslahata uygun şekilde Müslümanlardan ihtiyacı olanlara arazi iktâ etmekte muhayyerdirler. Bu arazilerin şehre yakın veya uzak, ölü veya âmir arazi olmasının önemi yoktur. Yeterki toplumda zayıf olan kişi hakkını alabilsin.⁸⁰

Hz. Peygamber'in verdiği iktâlardan yararlanan ilk insanlar, Müzeyne ve Cüheyne kabile mensuplarıydı. Ancak bunlara ölü arazilerden verilen iktâların ihyâ edilmemesi üzerine başka bir grup gelerek onların yerlerini ihyâ etmiş, Cüheyne ve Müzeyneliler de arazilerinin ellerinden alındığını Hz. Ömer'e şikâyetle bulunmuşlardı. Hz. Ömer bu gruplara verilen iktâlara Hz. Peygamber'den sâdır olması nedeniyle dokunmamış, ancak ihyâ amacıyla verilen iktâların üç yıl içinde imar edilmemesinin hakların kaybı anlamına geleceğini bildirmiştir.⁸¹ Hz.

⁷⁸ Ebû Yahyâ, **Nizâmü'l-Arâzî**, Ammân, Dârü Ammâr, 1988, s. 185.

⁷⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 347 (T. 282); Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 215.

⁸⁰ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 51; Ayrıca bkz. Ebû Nuaym el-İsbehanî, **Hilyetü'l-Evliyâ**, c. VII, s. 315.

⁸¹ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 180.

Peygamber Zübeyr b. Avvâm'a Benî Nadîr topraklarından hurması olan Cûrf⁸² adında bir toprağı iktâ olarak vermiştir.⁸³ Hz. Peygamber döneminde verilen iktâlar biri ise Şam'ın fethinden önce verilmiş bir iktâdır. Ebû Sa'lebe el-Huşenî Rumlar'ın elinde bulunan bir arazinin kendisine iktâ edilmesini istemiş, Hz. Peygamber de buna hem taaccüp etmiş hem de söz konusu araziye ona iktâ ettiğine dair kendisine bir yazı vermişti.⁸⁴ Resûlullah (s.a.v.) el-Fukayr adlı bölge ile Kays kuyusunu ve eş-Şecere adlı ağaçlığı Hz. Ali'ye, Yemâme'de ki bazı arazileri ise Fırât b. Hayyân el-İclî'ye iktâ etmişlerdir.⁸⁵ Ebû 'Ubeyd'te geçen bir rivayete göre elçiler yılında Temîm ed-Dârî Müslüman olduğu zaman Resûlullah'a (s.a.v) hitaben,

“Ey Allah'ın Resûlü, şüphesiz Allah seni bütün dünyaya hâkim kılacaktır. Bana Beyt Lahm'daki arazimi bağışlar mısın? dedi. Resulullah (s.a.v), ‘O, senin olsun’, buyurdu ve bu konuda ona bir belge yazdırdı. Şam fethedilince Temîm ed-Dârî Hz. Ömer'e gelerek Resûlullah'ın bu belgesini gösterdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, 'Bu konuda şahidim' diyerek Temîm'e söz konusu araziye verdi ve şöyle dedi: Bu araziye satma hakkına sahip değilsin.”⁸⁶

Diğer rivayetlere göre ise Hz. Ömer burayı bölerek sadece üçte bir kısmını söz konusu kişiye vermiştir.⁸⁷

Hz. Peygamber'in yaptığı ilk iktâlar arasında madenler de yer almıştır. Bilâl b. Hâris el-Müzenî'ye, el-Fur'i mevkiinde bulunan “Kabeliyye” adlı geniş bir araziye içindeki altın madeniyle birlikte iktâ etmiştir. Muhtemelen içinde maden olduğu bilinmemektedir. Bilahare Halife Ömer, Bilâl'in işletemediği kısımları alıp Müslümanlara taksim etmiştir.⁸⁸ Benzer bir haber ise tuz madenleri ile ilgidir. Ebyâd b. Hammâl el-Müzenî, Resûlullah'a başvurarak Ma'rib'deki tuz madenini kendisine iktâ olarak vermesini talep etmiş, bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) bu araziye ona vermiştir. Ancak adam gittikten sonra ashap, “Ey Allah'ın Resûlü, ona iktâ ettiğin arazinin mahiyetini biliyor musun; ona hazır ve kesilmeyen bir tatlı su (maden) bağışladın” diyerek bir hatırlatmada bulununca tuz madenini el-Müzenî'den geri

⁸² Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 180; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 77.

⁸³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 77; Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 211.

⁸⁴ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 181; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 112.

⁸⁵ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 348; Belâzürî, **Fütûh**, s. 23.

⁸⁶ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 349 (T. 283-284); Belâzürî, **Fütûh**, s. 23; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 616.

⁸⁷ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 111; Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 211.

⁸⁸ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 74; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 615, Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 147; Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 181; Beşir Gözübenli, “İktâ”, **DİA**, c. XXII, s. 49-52.

almıştır.⁸⁹ Bu iki örnek genel manada iktâ ve özellikle de maden iktâsının hükmü açısından sonraki devirlerde örnek teşkil etmiştir.⁹⁰

Hiz. Peygamber tarafından Bilâl b. Hâris'e iktâ olarak verilen bir arazi daha sonra bu kişinin torunları tarafından Ömer b. Abdülazîz'e içinde değerli madenlerin varlığından habersiz bir şekilde, sadece ekilebilir bir arazi olduğu düşünülerek satılmış, ancak arazide maden olduğunun ortaya çıkmasıyla onu geri almak istemişlerdir. Ömer b. Abdülazîz araziye ölçtürerek değerini tespit ettirmiş, fazla değeri aileye iade etmiştir.⁹¹ Hiz. Peygamber tarafından verilen iktâların özelliklerine bakıldığında birincisi ölü arazilerin ihyâ ve imar edilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Resûlullah'ın âdi arazi hakkındaki hadisi, araziden iktâ verilebilen yerler ile verilemeyen yerler konusunda bir ayırım yapmaktadır. Âdi araziye her iki şekilde yani zamanında meskûn iken sonradan gayrimeskûn olan veya hiç kimsenin ihyâ etmediği, hiç bir kimsenin mülkiyetinde bulunmayan arazi itibariyle göz önüne alındığında bir değişiklik olmamaktadır. Daha sonra Hiz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya yazdığı mektupta harâc araziden sayılmayan yerlerin iktâ edilmesini istemesi aynı yaklaşımın devamıdır.⁹² İkincisi dışarıdan gelen kabile reisleri gibi halkları üzerinde etkili olabilecek bir takım insanların kalplerinin İslâm'a ısındırılması ve bu yolla geniş halk kitlelerinin Müslüman olmasının sağlanması hedeflenmiştir. Bu tür iktâların elçiler yılı olarak bilinen hicretin 9. yılında verilmiş olması bu amacı doğrulamaktadır.⁹³ Üçüncüsü Resûlullah'ın ashabının taleplerini genel olarak geri çevirmemesidir. Hiz. Ömer, Bilâl b. Hâris el-Müzenî'den Resûlullah'ın kendisine iktâ ettiği geniş arazinin ihyâ edemediği bir bölümünü geri isterken Hiz. Peygamber'in kimsenin talebini kıramadığını ve bu sayede büyük bir arazi elde ettiğini gerekçe göstermiştir.⁹⁴ Bu açıdan bakıldığında kendisinin iktâ vermesinden ziyade ondan toprak isteyenler genellikle muhatapları olmuştur. İktâ edilen topraklar ise kimsenin çok da önem vermediği çöl sayılabilecek topraklardır.⁹⁵ Dördüncüsü ise Hiz.

⁸⁹ İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 618; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 349.

⁹⁰ Şâfiî, **el-Ümm**, c. IV, s. 43-44.

⁹¹ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 181; Belâzürî, **Fütûh**, s. 23; Lokkegaard, **Taxation**, s. 15.

⁹² Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 352; Muhammed Abdülkadir Harisât, "el-Katâi fî Sadri'l-İslâm", **Dirâsâtü Târîhiyye**, Dimaşk, 1987, sy. 27-28, s. 71.

⁹³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 147; Harisât, "el-Katâi fî Sadri'l-İslâm", s. 71-72.

⁹⁴ Muhammed Abdülkâdir, **Temlikü'l-Arâzi bi'l-İktâ**, s. 40.

⁹⁵ Salih Ahmed Ali, "Muslim Estâtes", s. 252.

Peygamber'in iyi bir gözlemci olarak ashabı arasında gözettiği denge ve onlara ihtiyaçlarına ve yeteneklerine göre ikramda bulunmasıdır. Hz. Peygamber'in Temîm ed-Dârî örneğinde olduğu gibi henüz fethedilmemiş bir araziden iktâlar vermesi savaş hukukuyla bağdaştırılmış, şartlı olarak verilen bu hakkın devlet reisine verilen araziye dağıtıp dağıtmama yetkisinin bir sonucu kabul edilmiş, önceden şart koşulduğu ve bunun taraflarca bilinmesi nedeniyle bu toprağın sulh veya anve arazisi olamayacağı, hatta Hz. Peygamber'e ait ganimet olduğu yolunda değerlendirmeler yapılmıştır.⁹⁶

Râşid Halifeler döneminde Hz. Peygamber'in sünneti takip edilerek iktâlar verildiği görülmektedir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber tarafından verilen iktâları devam ettirmiş olmakla birlikte kendisi tarafından pek az sayıda yer iktâ olarak verilmiştir. Bunlardan ilki İslâm'dan dönen kabilelerin reis ve eşrafinın İslâm dini üzere kalmalarını sağlamak ve gönüllerini almak üzere verdiği iktâlardan ibarettir.⁹⁷ Mucâe b. Mürâre bunlardandır.⁹⁸ Ridde savaşlarında babası şehit olan Abdurrahman b. Zeyd'e de iktâ yoluyla arazi verip gönlünü almak istemiştir.⁹⁹ Hz. Ebû Bekir döneminde iktâ olarak verilen diğer bir yer, Cüf ile Kanat arasındaki topraklardır. Zübeyr b. Avvâm'a verilmişti. Bu arazi mevât bir araziydi ve ihyâ edilmesi amaçlanmıştı.¹⁰⁰ Hz. Ebû Bekir tarafından verilmek istenen bir iktâ ise Hz. Ömer tarafından engellenmiştir. Hz. Ebû Bekir, Talha b. 'Ubeydullah'a bir tarla iktâ etmek istemiş ve ona bir belge yazmıştı. Bir müddet sonra Talha söz konusu belgeyi Hz. Ömer'e getirip mühürletmek isteyince Hz. Ömer, "Diğer bütün insanlar dururken bütün bu arazi senin mi olacak" diye karşılık vermiş ve diğer ashabın haklarını korumak istemiştir. Diğer bir gerekçesi ise İslâm'ın ilk iktâların verildiği zamana

⁹⁶ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 182.

⁹⁷ Harîsât, "el-Katâi fî Sadri'l-İslâm", s. 74.

⁹⁸ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 356.

⁹⁹ Medine'de bulunan bu arazi Muâviye'nin arazisinin yanında bulunmakla onun Medine'deki vekili tarafından gasbedilmek istenmiş, konu davalık olunca Muâviye arazinin ekilmemesini gerekçe göstererek araziye üstüne geçirmekle haklı olduğunu iddia etmiştir. Ancak Hâkim dava sonunda bu araziye yine Abdurrahman b. Zeyd'e vermiştir. Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 132.

¹⁰⁰ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 73, Belâzürî, **Fütûh**, s. 22; Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 128; Sûlî, **Edebû'l-Küttâb**, s. 211; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 149. Belâzürî ve Yâkût el-Hamevî'nin açıklamasına göre, Cüf Medine'nin üç mil kuzeyinde bulunan bir yerdir. Kanat da Medine'de Uhud'a yakın olan bir ovanın adıdır. Muhtemelen Hz. Ebû Bekir tarafından verilen bu iktâ arazisi Hz. Peygamber tarafından verilen arazinin bir uzantısı idi.

kıyasla çok güçlendiği, artık bu tür iktâlara ihtiyaç olmadığı görüşünü taşımasıydı. Hz. Ebû Bekir sonradan tekrar edilen bu talebi reddetmiştir.¹⁰¹

Buna karşın Hz. Ömer döneminde bir önceki dönemden daha fazla iktâ verildiği görülmektedir. Bu dönem aynı zamanda iktâlarla ilgili yeni anlayışların geliştirildiği bir dönem de sayılabilir. Çünkü Hz. Ömer hem iktâ vermiş, hem de daha önce iktâ olarak verilen bazı arazilerde yeni bir takım tasarruflar geliştirmiştir. Onun döneminde verilen iktâlara bakıldığında Hz. Ali'ye isteği üzerine Yanbu' arazisinin bir kısmını, Zübeyr b. Avvâm'a Akîk bölgesini verdiğini görmekteyiz.¹⁰² Bu araziye iktâ ederken arazinin verim durumunu dikkate alarak hareket etmiş, verdiği arazinin diğer arazilerle verimlilik açısından bir kıyasını yapmıştır.¹⁰³ Hz. Ömer, ashaptan önde gelen kişilere iktâ yoluyla toprak vermiştir.¹⁰⁴ Yahyâ b. Âdem, Hz. Ömer'le ilgili şu olayı aktarmaktadır:

“Basra'da kendisine Nafi' Ebû Abdullah denen bir adam vardı. (İlk defa Basra'da kendisine otlatılan şahıs budur). Bu kişi Hz. Ömer'e gelip Basra'da Harâc arazisi olmayan ve Müslümanlardan kimseye zararı dokunmayan bir yer var, dedi. Ravi der ki: Ebû Musa bu konuda Hz. Ömer'e bilgi verdi. Basra'da ilk olarak kendisine otlatılan şahsın bu adam olduğunu söyledi ve bu yeri kendi atları için mera yapmak istediğini arzetti. Ravi, Hz. Ömer bunun üzerine Ebû Musa'ya şöyle yazdı dedi: Bu arazinin Müslümanlardan hiçbir kimseye zararı yoksa ve aynı zamanda Harâc arazisi değilse, sen bu yeri Nafi' Ebû Abdullah'a iktâ yoluyla ver.”¹⁰⁵

Hz. Ömer'in arazilerden verilecek iktâlar hususunda seçici davrandığını ve ölü arazilerden iktâ verilmesine önem verdiğini gösteren diğer bir olayda ise bazı kimseler Hz. Ömer'e gelerek Şam'da Enziri Keysân arazisinden atları için yer istemişler, Hz. Ömer de istenen yerin bir kısmını onlara vermiştir. Ancak daha sonra verilen kısmın maksadı dışında kullanıldığını görünce verdiği araziye onlardan geri almış ve kendilerine tazminat yüklemiştir.¹⁰⁶ Hz. Ömer Mısır arazisinden ise sadece

¹⁰¹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 351-352 (T. 285); İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 622-623; Fesevî, **el-Ma'rife ve't-Târîh**, c. III, s. 294; Hz. Ebû Bekir dönemi iktâları için bkz. Ekrem Ziyâ Umerî, **Asrû'l-Hilâfeti'r-Râside: Muhâvele li'n-Nakdi'r-Rivâyeti't-Târîhiyye**, Riyad, Mektebetü Ubeykân, 2009, c. I, s. 240-241.

¹⁰² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 77; Akîk, Medine yakınlarında bir yerdir. İçinde birçok kuyu vardı. Resûlullâh'ın; “Burayı daha önce görseydik ikametgâh (menzil) yapardık” dediği rivayet edilmiştir. İbn Fakîh, **Büldân**, s. 82; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 73; Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 450.

¹⁰³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 22; Bu arazinin bir kısmını ise daha sonra Hz. Ömer iktâ etmiş, bir kısmını da Hz. Ali kendisi parayla satın almıştır. Semhûdî, **Vefâü'l-Vefâ**, c. IV, s. 166.

¹⁰⁴ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 74.

¹⁰⁵ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 74; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 625; Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 212; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 353; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 49; Belâzürî, **Ensâb**, c. XIII, s. 439.

¹⁰⁶ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 360; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 632.

İbn Sender adlı kişiye Müniyye el-Esbağ denilen yeri iktâ etmiştir. İbn Sender ölünceye kadar bu arazi onun elinde kalmış, Abdülazîz b. Mervân bu araziye İbn Sender'in varislerinden satın almıştır. Bunun dışında Mısır'da bu dönemde iktâ edilen daha efdal bir arazi olmamıştır.¹⁰⁷ Bu dönemde Mısır'da diğer bölgelere nazaran daha az iktâ edilen arazi olması, Hz. Ömer'in Müslümanların Mısır'da arazi edinmelerini ve tarımla uğraşmalarını daha önce yasaklamasının bir sonucudur.

İktâ açısından Râşid Halifeler devrinin en sıkıntılı dönemi, Hz. Osman dönemidir. Bu dönemde iktâların sayısı arttığı gibi daha önce hiç iktâ edilmeyen topraklardan da iktâlar vermeye başlanmıştır. Bazı kaynaklarda Hz. Osman, ilk iktâ veren halife olarak gösterilmektedir.¹⁰⁸ Muhtemelen bu işaret savâfî arazilerin iktâ edilmesiyle ilgilidir. Çünkü Hz. Ömer Kısra'dan kalma arazileri devlete mal ettiği halde Hz. Osman bu topraklardan iktâ vermiş ve onların değerlendirilmesini, âtıl durmasına tercih etmiştir. İktâ ettiklerine ise fey hakkının alınacağını şart koşmuştur. Deyrû'l-Cemâcim vakası olduğunda ise bu araziler kayıtların yakılması nedeniyle zilyedlerinin elinde kalmıştır.¹⁰⁹ Hz. Osman döneminde Şam'daki iktâların kaynağını savâfî araziler oluşturmaktaydı. Bu arazilerden Şam Valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'a iktâlar vermiştir. Daha sonra bu araziler Muâviye tarafından Emevî ailesinden birilerine iktâ edilmiş ve bu yolla bunlar devletin elinden çıkmıştır. Hz. Osman Bizans'la sınır olan Antakya bölgesine de önem vererek Muâviye'ye bölgeye yerleştirilecek olanlara iktâlar vermesini emretmiştir.¹¹⁰

Hz. Osman ashaptan bazı kimselere Sevâd bölgesinden de iktâlar vermiştir. Buralar Sa'nebe,¹¹¹ Nehreyn ve Hürmüz adlarında bazı yerlerdi. Ebû 'Ubeyd, Hz. Osman'ın Sevâd'tan iktâ ettiği arazilerin, devletin elindeki savâfî topraklardan olduğuna tereddütle yaklaşmakta, bu toprakların ancak sahibi olmayan topraklar olduğunda ısrar etmektedir. Ancak bu iddiasını dile getirirken arazinin ölü arazi olduğunu ima etmektedir. Ölü arazilerden iktâ olayının Hz. Osman'ın politikasının bir parçası olduğunu, Osman b. Ebi'l-Âs'a ziraata elverişsiz imar edilmemiş

¹⁰⁷ Makrîzî, *Hıtât*, c. I, s. 181, Söz konusu arazinin Hz. Peygamber'den başlayarak iktâ edilme süreci için bkz. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (Sekâfe) s. 163.

¹⁰⁸ Askerî, *Evâil*, s. 85.

¹⁰⁹ Makrîzî, *Hıtât*, c. I, s. 181, Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. XIII, s. 112.

¹¹⁰ Ebû Yahyâ, *Nizâmü'l-Arâzî*, s. 185.

¹¹¹ Burası el-Yemâme'de bir köydür. Hamevî, *Mu'cem*, c. III, s. 407-408.

topraklardan olan Basra'da “Şaddu Osman” adıyla bilinen toprakları iktâ etmesini delil olarak göstermektedir. Osman b. Âs es-Sekafî bu araziye imar etmiş ve ziraata elverişli hale getirmiştir.¹¹²

Hiz. Osman döneminin diğer bir özelliği ise toprak mübâdelesiydi. Yeni şehirlere göçmek isteyenlere bir taraftan eski topraklarını alıp yeni topraklar vermek, diğer taraftan Kureyş'in ileri gelenlerine ve cihatta öne çıkan fatihlere gelir amaçlı özel iktâlar verme amacındaydı. Bu mübâdele Hicaz, Cezîre ve Sevâd toprakları arasında gerçekleşmekteydi. Hicret amaçlı kendisine başvuran Eş'as el-Kindî'nin Hazermût'ta bulunan toprağını sâfiye olarak alırken, Kûfe ile Kâdisiye arasında bulunan Dizanabaz topraklarından ona yeni yerler tahsis etmişti. Talha b. 'Ubeydullah'a Neşastec'i,¹¹³ Habbâb b. Eret'e Esbînâ'yı, Adî b. Hâtım et-Tâî'ye Rûhâ'yı, Vâil b. Hucr el-Hadremî'ye Zurâre çiftliğini, Hâlid b. Urfuta'ya Hemmâmu A'yen'de bazı arazileri, Cerîr b. Abdullah el-Becelî'ye Fırat kenarında bazı yerleri, Abdullah b. Mes'ûd, Sa'd b. Mâlik ez-Zührî, Ammâr b. Yâsir, Zübeyr b. Avvâm ve Üsâme b. Zeyd'e diğer bazı araziler iktâ etmişti.¹¹⁴ Bunlar belirli gelirli arazilerdi ve Kûfe dışındaki savâfîlerden tahsis edilmişti. Bunun dışında Kûfe içerisinde birçok sahâbîye de yine iskân amaçlı olarak araziler ayrılmıştı.¹¹⁵ Bu durum vatandaşla devlet arasında yani Kûfeliler'le Hiz. Osman ve valisi Saîd b. Âs arasında gerginliklere yol açmıştı. Zira Kûfeliler bu arazileri savaşa katılanların hakkı olarak görmektedirler.¹¹⁶ Sevâd topraklarını oluşturan ve Hiz. Ömer tarafından ümmetin feyi olarak vakfedilen Basra ve Kûfe arazilerinin iktâyâ açılması, Hiz. Ömer dönemi kaidelerinin aşıldığı anlamına gelmektedir. Anlaşılmaktadır ki Hiz. Osman dönemi iktâ uygulaması açısından kendinden önceki halifeler ve kendinden sonraki Hiz. Ali devrine kıyasla bir genişleme dönemidir. Hiz. Ali ise iktâların verilmesi meselesinde mütereddit davranmıştır. Hiz. Ali Kürdüs b. Hânî'ye el-Kürdüsiyye denilen savâfî

¹¹² Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 360; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 633; Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 344.

¹¹³ Kûfe'de bulunan bu büyük ve gözde çiftliğin onun tarafından Hayber'de elde ettiği parayla satın alındığı, imar edildikten sonra geliri büyük bir çiftlik haline geldiği ve buraya herkesçe öykünüldüğü haber verilmektedir. Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 286; Corcî Zeydân, **İslâm Uygurlıkları Tarihi**, c. II, s. 295.

¹¹⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 269.

¹¹⁵ Ebû Yahyâ, **Nizâmü'l-Arâzî**, s. 188; Salih Ahmed Ali, **el-Kûfe ve Ehlihâ fî Sadri'l-İslâm-Dirâse fî Ahvâlîhe'l-Umrâniyye ve Sükkânihâ ve Tanzimâtihim**, Beyrut, Şirketü'l-Matbuât li-t-Tevzî' ve'n-Neşr, 2003, s. 117; Mahfuz Söylemez, “Hiz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi – Kûfe Örneği”, s. 71-72.

¹¹⁶ Fâlih Hüseyin, **Bahs fî Neş'eti'd-Devleti'l-İslâmiyye**, s. 157.

arazi ile Süveyd b. Gufle el-Cu'fî'ye kendi talebi üzerine ismi bilinmeyen bir arazi iktâ etmiştir.¹¹⁷ Ayrıca Hz. Ali, Hz. Osman tarafından kendi akrabalarına verilen bazı iktâ arazileri geri almıştır. Bu ise Emevî ailesinin Hz. Ali'ye karşı daha fazla bilenmesine yol açmıştır.¹¹⁸

2.1.3.3. Emevîler Dönemi

2.1.3.3.1 İskân Amaçlı İktâlar

Hz. Peygamber'le başlayarak sürekli olarak artan İslâmî fetihlerin sonuçlarından biri, hem yeni fethedilmiş bölgelerdeki şehir merkezlerinde, hem de yeni kurulmakta olan askerî karargâhlarda Araplar'ı iskân etmek olmuştur. Râşid Halifeler dönemi ile Emevîler döneminde fethedilen bölgelerde yerleşme alanları oluşturma ve özellikle sınır bölgelerini tahkim etmenin yollarından birisi askerleri ve Müslüman halkı ilgili bölgelere sevk ederek iskânlarını sağlamaktır. Askerler suğur denilen sınır bölgelerine yerleşirken halk da şehirlere yerleştiriliyor ve kendilerine iktâ suretiyle temlikî veya kullanımlık arazi iktâ ediliyordu. Yeni fethedilen bölgelerin Başkent Medine'den uzak oluşları ve askerlerin sürekli olarak baş şehirden idare ve sevk edilmelerinin zorluğu askerî karargâhların kurulmasını zorunlu kılarken, sınır bölgelerinin karşılıklı saldırılara uğraması da bu bölgelere asker yerleştirmeyi gerekli kılıyordu. Diğer taraftan halkın zenginlik kaynağı olabilecek münbit bölgelere hicret etme isteği ile devletin de göçü teşvik etmesi onlara hicret ettikleri yerlerde yerleşme imkânlarının sunulmasını gerekli kılıyordu. Daha başlangıçtan itibaren Medine başkent olarak konumunu korurken başta Kûfe ve Basra yeni birer şehir olarak kurulmuş, Şam, Mısır ve Kuzey Afrika' daki diğer askerî karargâhlarla birlikte, yeni bir takım idarî merkezler ortaya çıkmaya başlamıştır.¹¹⁹ Her fethedilen bölge bir sonraki bölge fethedilene kadar sınır bölgesi olmaktadır. Bundan dolayı sınır bölgeleri sürekli olarak değişmekteydi. Emevîler dönemi sonunda sınır bölgesi Tarsus'tan başlayarak Adana-Maraş hattını takip ederek doğuya doğru uzanan Sugürü's-Şâm ve merkezi Malatya olan Sugürü'l-

¹¹⁷ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 589; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 182.

¹¹⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul, Kayihan Yayınları, 1985, c. I, s. 272; İbrahim Sarıçam, *Emevî Hâşimî İlişkileri – İslâm Öncesinden Abbâsîler'e Kadar*, Ankara, TDV Yayınları, 2015, s. 261.

¹¹⁹ Athamina, "Arap İskânı", s. 203.

Cezîre idi. Bölgede yerleşilmeye çalışılan şehirler askerî yolların kesiştiği noktalarda, geçitleri kapatacak pozisyonlarda yer alıyordu ve idarî bakımdan İslâm-Bizans mücadelesinde askerî destek noktası Şam idi.¹²⁰

Belâzürî, her fethedilen yere Müslümanların yerleştirilmesi politikasını şu sözlerle ifade etmiştir: “Müslümanlar bir şehri veya sahili ele geçirdiklerinde şehri koruyacak miktarda Müslüman kişiyi oraya yerleştirirlerdi.”¹²¹ Buralar genelde uç bölgeler olduğundan kendilerine iktâ yoluyla topraklar verilirdi. İskân amaçlı olarak verilen iktâların bir kısmı işte bu suğûr denilen sınır bölgelerinde boş bulunan ve idarece Müslümanların iskân edilmesi için ayrılan arazilerdi. Bu arazilerin düşman sınırında bulunmaları ve elden çıkma ihtimalleri nedeniyle buraya yerleştirilen asker veya Müslümanlara özel önem veriliyor, onları manen desteklemek adına oralarda bulunmaları cihad olarak yorumlanıyordu. Dolayısıyla bunlardan devlet başkanının emriyle ya vergi alınmamakta veya işledikleri topraklar öşrî toprak kabul edilmekteydi. Sınır bölgelerine iskân amacıyla gönderilenlere bölgeden bölgeye değişmekle beraber çeşitli imkânlar sunulmakta, bu arada bazı yerlerde şahsî mülk topraklar verilmekteydi.¹²² Murâbitûn hareketleri de ilk defa bu dönemde Beyrut merkezli olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar destek amaçlı önemli rollere sahiptiler. Ancak bölgenin savunmasına yeterli gelmeyince özellikle tarım arazilerini işgal edip kullanabilecek çiftçilerin bölgeye yerleşmeleri istenmiştir. Amaç halkın toprağa bağlanarak bölgenin sürekli yerleşikleri haline gelmesi idi. Buna rağmen kısa zamanda bölgede yeterli sayıda çiftçi ve muhârib güce ulaşılamamıştır.¹²³

İki önemli vilâyet olan Mısır ve Şam Bizans'ın elinden alınınca en büyük sınır savaşları bu bölgede verilmiştir. Bizans'ın karşı saldırıları nedeniyle Müslümanlar hem Şam bölgesi sahillerini hem de İskenderiye'yi iki defa fethetmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Şam, Mısır ve Antakya gibi yerleşim yerlerinin korunması büyük önem arz etmiştir. İmparator Heraklios, artık komşu olunan sınır bölgelerinde yerleşik halkı iç bölgelere çekerek belli bir alanı, ordusuyla İslâm ordularının karşılaşma alanı olarak belirlemiş, karşı saldırılarda bulunmak için kendisine alan

¹²⁰ Câsim Avcı, “Suğûr” **DİA**, c. XXXVII, s. 473-474.

¹²¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 130.

¹²² Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 137.

¹²³ Ömer Tedmirî, “er-Rebât ve'l-Murâbitûn fi Sâhili Şâm mine'l-Fethi'l-İslâmî hattâ'l-Hurûbü's Salîbiyye”, **Dirâsâtî Târîhiyye**, Dımaşk, 1981, sy. V, s. 81.

açmak istemiştir. Bu şekilde açık alanlar oluşturarak Müslümanların ilerlemesini önlemek istemiş, yine de başarılı olamamıştır.¹²⁴ Bizans kaynaklarında “*ta stomia*” olarak bilinen, Müslümanların “*davâhî*” (dış bölge) adını verdikleri bu saha Emevîler zamanında iskân edilmeye başlanmıştır.¹²⁵ Benzer şekilde Kıbrıs fethedildikten sonra elden çıkmış, ancak ikinci kez fethedilerek zaptedilebilmiştir. Muâviye, savaşla ikinci kez ele geçirdiğinde Kıbrıs’a hepsi de divan defterlerine kayıtlı oniki bin kişi göndermiştir. Onlar burada camiler yapmak suretiyle yerleşik düzene geçmişlerdir. Ayrıca Ba’labek halkından bir zümre de yine buraya nakledilerek orada bir şehir kurulmuştur. Muâviye’den sonra yerine geçen oğlu Yezîd oraya yerleşenleri anlaşılmaz şekilde geri getirmiş ve şehri yıktırmıştır. Rivayete göre kendisine bolca rüşvet verilmiştir.¹²⁶

Boşalan alanların doldurulması ve Bizans’la yaşanan karşılıklı sınır akınlarına karşı verilen mücadele kapsamında en doğal yol, sahillerde ciddi bir Arap iskânı başlatmaktır. Bu amaca dönük olarak öncelikle küçük birlikler sahil noktalarına yerleştirilmişti. Bu iskân Hz. Ömer döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Daha sonra halefi Hz. Osman, Şam Valisi Muâviye aracılığıyla, Şam sahillerini Müslüman askerlerle doldurma ve onlara bir taraftan maaş, bir taraftan iktâlar vererek bölgede kalmaya teşvik etme ve yeniden inşa ve takviye etme yoluna gitmiştir. Muâviye’ye verilen talimat aynı zamanda Araplar’ın şehir ve köylerden uzak yerlere indirilmesini, hiçbir kimsenin hakkı bulunmayan toprakları ele geçirmelerine izin verilmesini de kapsıyordu. Muâviye bu emir üzerine Temîm kabilesini er-Râbiye’ye, Kays, Esed ve başka kabileleri el-Mâzihîn ve el-Müdeybire’ye yerleştirdi. Diyârımudar’ın bütün bölgelerinde aynı şeyi yaptı.¹²⁷ Şam sahillerinin iskânı ile birlikte Antakya, Bizans ile mücadelede önem kazanmış ve bir süre sınır bölgesi olmuştur. Muâviye h.42/m.664 yılında Farslar’dan bir cemaat yanında Ba’lebek ve Hıms halkları ile Kûfe ve Basra’da yerleşik bazı zümreleri Antakya’ya nakletmişti.

¹²⁴ Mustafa Zeki Terzi, “Emevîler Ve Abbâsiler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3, s. 108; Şam bölgesinde boşaltılan yerler için bkz. Salih Ahmed Ali, **el-Fütûhâtı İslâmiyye**, Beyrut, Şirketi Madbûât, 2004, s. 284-85.

¹²⁵ Casim Avcı, “Suğur” **DİA**, c. XXXVII, s. 473-474; Ayrıca bkz. Ernst Honioman, **Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı**, s. 37.

¹²⁶ Belâzûrî, **Fütûh**, s. 154.

¹²⁷ Belâzûrî, **Fütûh**, s. 178; Salih Ahmed Ali, **Fütûhâtı İslâmiyye**, s. 286-287; Athamina, “Arap İskânı” s. 208-209; Dûrî, “el-Arab ve’l-Arz fi’ş-Şâm fi Sadri’l-İslâm”, (**Evrâk**), c. II, s. 90.

Velîd b. Abdûlmelik sahillerdeki Sulûkiyye topraklarını Antakya'daki askerlere iktâ olarak vermişti. Askerler verilen iktâlar karşılığında buraları imar etmişlerdi.¹²⁸ Halife Ömer b. Abdülazîz diğer bir sınır bölgesi olan Malatya'yı Müslümanlarla iskân etmiş, bunun için istememelerine karşın o zamanlar harap halde bulunan Darende'deki halkı buraya nakletmiştir.¹²⁹

Başta İskenderiye olmak üzere fethedilen bölgelerin hem askerî hem de Müslüman nüfus tarafından beslenmesi, bölgede halen güçlü konumda ve bir tehlike kaynağı olarak bulunan Bizans ve onu destekleyen kırsal halka karşı zorunlu bir tedbirdi. Mısır'ı fetheden Amr b. Âs'la başlayarak İskenderiye ve çevresindeki farklı yerlerde askerî garnizonlar kurarak, buralara çok sayıda asker yerleştirmek görülen tek çözüm yolu idi.¹³⁰ İskenderiye'nin Bizanslılar tarafından yeniden ele geçirilmesi alarm zillerinin çalmasına neden olmuştu. Buraya ilk yerleştirilenler Ezd ve Lahm kabilelerinden bir kısım askerlerdi. Daha sonra bu askerler Fustat civarında kendilerine verilen topraklara yerleşmek üzere ayrılmışlardı. Mısır'da yerleşimi daha da sağlamlaştırmak amacıyla Fustat şehri inşa edilmeye başlanmış, buraya Maâfir kabilesinden birçok insan yerleştirilmişti.¹³¹ Öyleki Fustat'ın ilk inşa edilmeye başlandığı yıllarda 70 bin civarında olan nüfusu, Müslümanlar dışında Kıbtîler'in de sonraları gelip yerleşmesiyle 100 bine ulaşmıştır.¹³² Hristiyan nüfusun başlangıçta Müslümanlarla aynı şehirde bulunmaları tereddütle karşılansa da bilahare bu durum aşılmış, Kıbîler çeşitli mahallelere bölünen şehirde azımsanmayacak bir sayıya ulaşmıştır. Kendilerine Mesleme b. Muhalled tarafından çok sayıda kilise açma izni de verilmiştir.¹³³ Artan kontrol ve güvenle Mısır, Emevîler döneminde yoğun bir Arap göçüne sahne olmuş, önce Yemenîler, ardından Kudâa, Lahm, Tüçîb vb. Arap kabileleri onları izlemiş, güney kökenli Arap kabileleri ile birlikte Mısır'da büyük bir Arap nüfusu oluşmuştur. Halife Hişâm döneminde planlı bir iskân politikası

¹²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 149; İbn Adîm, *Bağiyetü't-Taleb*, c. I, s. 91.

¹²⁹ İbn Adîm, *Bağiyetü't-Taleb*, c. I, s. 253; Mustafa Zeki Terzi, "Emevîler Ve Abbâsîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu", s. 109.

¹³⁰ Jelle Bruining, *The Rise Of A Capital: On The Development of Al-Fustât's Relationship With Its Hinterland, 18/639-132/750*, Leiden, 2014, s. 44.

¹³¹ Bruining, *The Rise of A Capital*, s. 37, 38, 40.

¹³² İsmail Yiğit, "İskân, *DİA*, c. Ek. I, s. 655; Wladyslaw B. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*, The American University in Cairo Press, Sharia Kasr el Aini, 1987, Kahire, Mısır, s. 97-102.

¹³³ Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*, s. 97-102.

izlenerek onları toprağa ve tarıma adapte etme çalışmaları yapılmıştır. Sonradan eklenen Kaysîler'le birlikte Araplar Nil vadisi ve güneye doğru uzanan ekilebilir topraklar başta olmak üzere Mısır'ın birçok bölgesinde köylerin sürekli sakinleri olmuşlardır.¹³⁴

Kuzey Afrika bölgesi de Emevîler döneminde fetholunan yerler arasında bulunması nedeniyle göç yoluyla Müslümanların yerleştiği alanlardan biri haline gelmişti. İfrikıyye valiliğine tayin edilen Ukbe b. Nâfi', önce bir şehir kurup arkasından halkı buraya çekmek istemiş, inşasına başladığı Kayravan şehrini bölge için bir üst haline getirmiştir. Öncelikle yaptırdığı cami ve idare merkezi sayesinde h.50/m.670 yılından itibaren Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabilelerinden bazı gruplar ile Horasan gibi daha uzak diyarlardan sevk edilen göçmenleri iskân etmeye başlamıştır. Kayravan, Abdülmelik b. Mervân zamanında dönemin büyük şehirleri arasına girmiştir.¹³⁵ Velîd b. Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika Valisi olan Mûsâ b. Nusayr, fethedilen toprakların bir kısmını orduda görev alan askerler arasında dağıtmış, onların ziraatle uğraşmalarını ve yerleşikler arasına girmelerini sağlamıştır.¹³⁶ Mûsâ b. Nusayr'ın Mağrib görevlisi Mesrûk, bölgedeki köylere yerleşmiş, öldüğünde büyük köylerden oluşan o kadar çok mülk bırakmıştır ki oğlu bile babasından kalan bu kadar mülke inanmamıştır.¹³⁷ Bu da iskânlara paralel olarak yürüyen iktâ meselesinin kısıdan mülk edinmenin bir yolu ve idarecilerin her fırsatta kullandıkları bir imkân olduğunu göstermektedir.

H.z. Ali döneminden başlayan Azerbaycan bölgesine yerleşmek politikası Emevîler tarafından da sürdürülmüştür. Önem verilen husus fetihler aracılığıyla bölgenin istikrara kavuşması, Müslüman varlığının garanti altına alınmasıydı. Azerbaycan Valisi olarak tayin edilen el-Eş'as b. Kays, askerlere ek olarak atâ ve divan ehlinden bir topluluğu da Erdebil'e yerleştirmiş ve kendilerine mescit yaptırmıştı. Sonra bu cemaat büyüyerek Mısır ve Şam'dan aşiretleri çekmeye başlamıştır. Kabileleri bu bölgeye yerleşmeye teşvik eden husus iktâ yoluyla toprak hediye edilmesiydi. Acemlerden satın alma yoluyla toprak edinme de diğer bir teşvik

¹³⁴ Ashtor, **Economic History**, s. 15.

¹³⁵ İsmail Yiğit, "İskân", s. 653-657.

¹³⁶ Levi-Provençal, **Historie d'Espagne Musûlmane**, Paris, 1944, I, 87-88.

¹³⁷ Habîb Canhâbî, "Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arz", s. 38.

unsuruydu.¹³⁸ Yine Kûfe, Basra ve Şam'dan getirilen göçmenler bölgede birçok verimli yeri ele geçirmişlerdir. Güçlü kabile reisleri ise "*iktâ'ü'l-ılçâ*" sistemi vasıtasıyla topraklar edinmişler, arazilerin hatta bütün köylerin fiili sahipleri olmuşlardı.¹³⁹ Bazı ünlü isimler Azerbaycan'da özel mülkler edinmişlerdi. Mervân b. Muhammed'in Merâğa'da özel bir mülkü vardı. Burası bir köydü ve rivayete göre halk topraklarını Mervân b. Muhammed'e vermişti. Emevî Devleti yıkıldıktan sonra, Abbâsîler tarafından bu mülke el konuldu.¹⁴⁰ Aynı bölgedeki Merend, Ürmiye, Halbasa, Nerîr gibi yerler de şehirleşmek suretiyle yerleşik hayata geçilen yerlerdendi.¹⁴¹

İrminiye bölgesinin ele geçirilmesi için yaz ve kış seferleri düzenlenirken bölge taraflar arasında sık sık el değiştirmiştir. Söz konusu seferlerle Erzurum ele geçirilmiş ancak uzun süre Ermeni tehdidiyle karşılaşıldığından bölgeye Şam Valisi Muâviye tarafından 2 bin Şam askerî gönderilmişti. Yerli halkın toprakları, daha sonra burada sürekli muhafızlar olarak kalan söz konusu askerler arasında dağıtılmıştı. Bu şekliyle muhafızlar bir anlamda yerleşik düzene geçirilmişlerdi.¹⁴² Benzer şekilde Hişâm'ın komutanı Mesleme b. Abdülmelik, Bâbü'l-Ebvâb kalesine, stratejik öneminden dolayı 24 bin asker yerleştirmiş, halefi Mervân b. Muhammed aynı şeyi Kisâl bölgesinde yapmıştı. Bölgede bulunan kaleleri yıkmış, yerli halkın buraları terk etmelerini zorunlu kılmıştı.¹⁴³ Boşaltılan yerler, askerlere iktâ yoluyla dağıtılmıştı.¹⁴⁴ Şam ve Cezîre bölgesinde Bizans'la yaşanan savaşlar sırasında sınır illeri avâsım olarak isimlendirilmiştir. Bunun sebebi ise bu şehirlerin sınır hattında kale şehirler olmalarıdır. Ra'bân,¹⁴⁵ Menbic, Dülûk, Hama bu şehirlerdendir.¹⁴⁶

Horasan bölgesine Araplar'ın iskânı fetihle görevlendirilen orduların bölgeye girmesiyle başlamıştır. Bu fetihler Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında devam etmiş ancak kalıcı yerleşim birimlerinin oluşturulması Muâviye döneminde olmuştur.

¹³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 320; Salih Ahmet Ali, *el-Kûfe ve Ehlihâ fî Sadri'l İslâm*, s. 117.

¹³⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 321, Ayrıca bkz. Athamîna, "Arap İskânı", s. 208-209.

¹⁴⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 321.

¹⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 321-322.

¹⁴² Athamîna, "Arap İskânı", s. 211.

¹⁴³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 205.

¹⁴⁴ Athamîna, "Arap İskânı", s. 211.

¹⁴⁵ Hamevî, *Büldân*, c. III, s. 51.

¹⁴⁶ İbn Adîm, *Bağiyetü't-Taleb*, c. I, s. 259.

Horasan bölgesinin çok geniş ve sınırlarının belli olmaması nedeniyle Muâviye, İslâm ordularının iskân sorununun çözülmesi için kamplar kurulmasını emretmiştir. Nitekim bölgeye ilk göç hareketi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Basra ve Kûfe Valisi olan Ziyâd b. Ebîh, h.51/m.671 yılında Rebî b. Ziyâd el-Hârîsi'yi Horasan'a vali tayin etmiş, beraberinde Kûfe ve Basra halkından elli bin kişiyi aileleri ile birlikte bölgeye göndererek oraya yerleşmelerini sağlamıştır.¹⁴⁷ Sonraki dönemlerde Kuteybe b. Müslim, fethedilen Mâverâünnehir, Fergana ve Şaş bölgelerine Araplar'ı iskân etmiş ve kendilerine iktâlar vermiştir.¹⁴⁸ İskân edilen Araplar'ın azınlık olmaları nedeniyle askerî koloni şeklinde belirli noktalarda yaşadıklarını söyleyen Wellhausen, Arap nüfusun iki yüz bini geçmeyecek sayıda olduğunu işaret etmektedir.¹⁴⁹ Araplar'ın belli bölgelerde yaşamaları ikamet yerleri olarak kendilerine kabile düzeni esasına göre köyler tahsis edildiği görüntüsüne yol açmıştır.¹⁵⁰ Dolayısıyla kendilerine verilen iktâlar *kurâ* bağlamında tartışılmıştır. Köyler anlamına gelen “kurâ” kavramı, özel bir mülk veya yerel valiler tarafından bazı seçkin kabile liderlerine veya savaşlarda üstün başarı gösteren askerlere bağışlanan birer çiftlikten ibaretti. Kuteybe'nin kardeşi Salih b. Müslim, kumandası altında savaşan ve sonradan vali olacak olan Nasr b. Seyyâr'a böyle bir köy hediye etmişti. Mâveraünnehir'de Hulm diye isimlendirilen küçük bir kasabada yaşayan Esed, Temîm ve Kays gibi farklı kabilelerin mensuplarına ait olan özel mülkler veya çiftlikler vardı. Kabile liderlerinden biri olan Süleymân b. Kesîr el-Huzâî iki karyeye sahipti. İktâ olarak verilen karyelerde özellikle Horasan'ın Merv bölgesinde Araplar kendi mülkleri gibi yaşamaktaydılar. Bu şekilde verilen ve çeşitli bölgelerde bulunan Arap köyleri nedeniyle buraların Araplar'ın ikameti için ayrılan yerler olduğu inancını doğurmuştu.¹⁵¹

¹⁴⁷ Hâmilton Alexander Roskeen Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, s. 31; M. Bahaüddin Varol, “İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri Ve Önemi”, **SÜİFD** 18/2004, s. 121; Saleh Saîd Agha, “The Arab Population in the Hurâsân During The Umayyad Period: Some Demographic Competations”, NV Leiden, Koninkjikle Brill 1999, Arabica XLVI, s. 215; Salih Ali, **Tanzîmatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 122.

¹⁴⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 416.

¹⁴⁹ Julius Wellhausen, **Arap Devleti**, s. 234.

¹⁵⁰ Salih Ahmed Ali, “İstîtânü'l-Arap li Horasan”, **Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab**, Bağdad, 1959, s. 68.

¹⁵¹ Athamina, “Arap İskânı”, s. 205-206, Osman Çetin, “Horasan”, **DİA**, c. XVIII, s. 234-241.

Sürdürülen fetihler dolayısıyla sınır bölgeleri dışında şehirlerde de Arap iskânına hız verilmiş, kabileler bazen kendiliğinden bazen göç için sevk edilmiş olarak diğer bölgelere akın etmeye başlamışlardır. Arap komutanlar yeni göçmenlere ev sağlamak için, barış anlaşmalarında fethedilen bölge halklarından kilise ve evlerin yarısını boşaltmalarını şart koşmuşlardır. Müslümanlar da ya kendi iradeleriyle ya da zorla sahipleri tarafından boşaltılmış olan bu binaları kullanmışlardır.¹⁵² Hâlid b. Velîd'in Şam'ı fethi sırasında verdiği emannâmede evlerin ve kiliselerin yarısının kendilerine verilmesi yönünde bir madde koydurduğuna dair iddiaların doğru olup olmadığı bilinmese de Şam fetholununca halkından birçok kimse İslâm idaresi altında yaşamak istemediği için Antakya'da bulunan Heraklius'un yanına gitmiş, boşalan evlere Müslümanlar yerleşmiştir.¹⁵³ Benî Gassân'ın 30 bin kişi ile birlikte Şam'ı terk etmesi bunun en güzel örneklerinden biridir. Benzer şekilde Sidon, Beyrut, Akka ve Tripoli'den binlerce insan Şam'ı terk ederek Bizans'a gitmişlerdir. Sadece İskenderiye'den göç edenlerin sayısının iki yüz bin civarında olduğuna dair tahminler vardır. Göç edenlerin bir kısmı geride evlerini bırakırken, zengin toprak sahipleri arazilerini terk ederek gitmişlerdir.¹⁵⁴ Aynı bölgede Hıms şehri fethedilince şehir Müslümanlar arasında belli parçalara ayrılmış, sahipleri tarafından terk edilen evlere Müslümanlar yerleşmiştir. Bu topraklar Müslümanlara iktâ yoluyla verilmiş ve sicil defterlerine işlenmiştir.¹⁵⁵ Benzer bir durum Cezîre'de yaşanmıştır. Bu bölgede fetihlerden sonra Re'sulayn halkından bir kısmı şehri terk etmişler, Müslümanlar terk edilen yerleri iktâ yoluyla sahiplenmişlerdir.¹⁵⁶ Diğer yandan Buhara şehri Araplar'la Acemler arasında paylaşılmıştı ve her mahalle bir millete tahsis edilmişti. Kuteybe b. Müslim Buhara'yı dördüncü kez fethettiğinde yerli halk Müslümanlarla evlerinin, çiftliklerinin yarısını paylaşmayı, hayvanlarına yem sağlamayı ve odun temin etmeyi vadetmişlerdi.¹⁵⁷ Ayrıca şehir dışındaki arazilerinin bir kısmını da Müslümanlara teslim etmeyi vadetmeleri, Müslümanların bölgeye kolayca yerleşmelerini ve elde ettikleri araziler ile kısa vadede işsizlik sorununu çözmelerine yardımcı olmuştu. Ancak bundan bölgede yaşayan Mecûsîler rahatsız

¹⁵² Athamîna, "Arap İskânı", s. 212; Harîsat, "el-Katâi fî Sadri'l-İslâm", s. 81.

¹⁵³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 125.

¹⁵⁴ Ashtor, **Economic History**, s. 13.

¹⁵⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 133, 136.

¹⁵⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 177.

¹⁵⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Cafer el-Nurşehî, **Târîhu'l-Buhârâ**, Dârü'l-Meârif, Kahire 1965, s. 84.

olmuş ve yeni yerleşim alanları ve mahalleler kurma peşine düşmüşlerdir.¹⁵⁸ Semerkand halkından bir heyet, Ömer b. Abdülazîz'e gelerek Kuteybe'nin şehirlerine girdiğini ve haksız olarak oraya Müslümanları iskân ettiğini şikâyet etmişti. Halife bir kadı tayin edilmesini ve olayı incelemesini, denilenlerin doğru çıkması halinde iskân edilen Müslümanların oradan çıkarılmasını emretmişti. Ancak kadı yaptığı tetkik sonucu her iki tarafın yeniden savaş yapmalarına karar verince Semerkand halkı iskâna razı olmak zorunda kalmıştı.¹⁵⁹ Sind fetihleri sırasında Kûfe ehlinden bir komutan olan Muhammed, Deybul denilen yerde Müslümanlara arsalar ayırarak oraya 4 bin Müslüman yerleştirmişti.¹⁶⁰

Emevîler döneminde yeni kurulan şehirlere veya eski yerleşik bölgelere iskân edilmek istenen halklara ev arsaları bedava verilmekteydi. Hem Kûfe, Basra, Kayravan hem de Fustat gibi yeni kurulan şehirlere ait araziler devlete aitti. Burada yerleştirilecek ahaliyi de yine devlet seçmekte ve arazileri hibe yoluyla dağıtılmaktaydı.¹⁶¹ Kûfe'de Hz. Osman tarafından daha önce savâfî arazilerden iktâlar verildiğini ifade etmiştik. Aynı zamanda yine aynı dönemde şehir içinde de önde gelen sahabilerden ondokuz kişiye meskenler yapmaları için iktâlar tevdi edilmiştir.¹⁶² Sonuç olarak Emevîler döneminde iskân amaçlı olarak verilen bu iktâlar, fetih politikalarının bir sonucu olup fethedilen yerlerin elde tutulması ve İslâmlaşması adına zaruri olarak sürdürülen bir politika izlenimi vermektedir.

2.1.3.3.2. Dinî-Siyasî Amaçlı İktâlar

İskân amaçlı iktâların yanısıra çeşitli amaçlarla verilen iktâların başında dinî ve siyasî amaçlı iktâlar geliyordu. Dinî amaçlı iktâlar başlangıçta daha çok kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenen kabile reisleri ile halkları üzerinde etkili olabilecek insanlara tevdi ediliyordu. Nitekim ilk dönemlerde de bu amaçla iktâlar verilmiş ve henüz Müslüman olup olmama noktasında tereddüt içerisinde olan halkların İslâma girişleri hızlandırılmak istenmiştir.

¹⁵⁸ Mevlüt Koyuncu, *Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, Sakarya, 2004, s. 96-98.

¹⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 407.

¹⁶⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 421.

¹⁶¹ Salih Alî, *et-Tanzîmatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye*, s. 161.

¹⁶² Ebû Yahyâ, *Nizâmü'l-Arâzî*, s. 187.

Emevîler iktidarda kaldıkları doksan yıllık süre boyunca birçok isyan ve karışıklığa muhatap olmuşlar ve bunların üstesinden gelebilmek için bazen toprakları ve bu topraklardan belli şahıs ve kabileleri yararlandırmak suretiyle iktâ meselesini siyasî bir araç olarak kullanmışlardır. Daha Emevîler'in başlangıç yıllarında Muâviye tarafından sürdürülen iktâ politikasında bunun izlerini görmek mümkündür. Devlet başkanı, halife ve siyasî bir kişilik olarak döneminde savâfî araziler devlet başkanı olarak Muâviye'nin şahsî mülküne dönüşmekle kalmamış topluma dönük bir tehdide de dönüşmüştür.¹⁶³ Muâviye'nin bazı konuşmalarında bu yönelimi ifade eder ifadeler rastlanmaktadır. Bir hutbesinde, feyin kendi tekellerinde olduğunu, bundan istediklerini faydalandıracaklarını ifade etmiş halkın bunu kabullenmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁴ Muâviye'nin bu yaklaşımı valilerince de benimsenerek halka kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Medine Valisi Mervân b. Hakem mülkün emîrû'l-mü'minîne ait olduğunu ifade ederek, onu istediğine paylaştıracığını, istediğini de ondan mahrum bırakacağını ilan etmiştir.¹⁶⁵ Bu ifadeler iktâ konusuna devletin yaklaşımının toplum tarafından yoğun bir şekilde eleştirildiğine ve bu eleştirilere karşı idarecilerin cevaplar verdiği işaret etmektedir.

Muâviye, Irak'ın önde gelen insanlarından Ka'b b. Numeriye ile oğlu Yezîd'in veliahdlığını Ziyâd b. Ebîh üzerinden istişare ettiğinde Ka'b, Muâviye'ye acele etmemesini ve teennî ile hareket etmesini söylemiş, Muâviye de onun söylediklerine değer vererek tavsiyelerine uymuştu. Ka'b, Irak valiliği sırasında 'Ubeydullah b. Ziyâd'a geldiğinde danışmanlığının ödülü olarak kendisine iktâlar verilmişti.¹⁶⁶

Muâviye iktidarını bazı büyük kabilelere dayandırarak sürdürmek isterken aynı zamanda kabileler arasında bir denge politikası izlemiş, kalplerini kazanmak için Arap kabile reislerine ve bu arada Kureyş'e mensup önde gelen kişilere de birçok iktâda bulunmuştu. Bunlar arasında, Sıffin savaşında komutanlarından biri

¹⁶³ Ya'kûbî, **Târîh**, Menşûrâtı Mektebeti'l Haydariyye ve Matbaâtihâ fi'n-Necef, 1964, c. II, s. 221.

¹⁶⁴ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. XXV, s. 50-51.

¹⁶⁵ İbn Bekkâr, **Cemheretü Nesebi Kureyş**, s. 357.

¹⁶⁶ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 302-303.

olan ve başarılarına karşılık kendisine iktâlar ayrılan Numân b. Beşir el-Ensârî,¹⁶⁷ Darya’da katâiler verilen Esved b. Esrem el-Muhâzî,¹⁶⁸ Şam yakınlarındaki el-Mizze’de katîası olan Üsâme b. Zeyd b. el-Hârîse,¹⁶⁹ Haleb’e bağlı Bâlis yakınlarında sahibi olduğu çiftliği “Zerrâatü Züfer” diye bilinen büyük komutanlarından Züfer b. Hâris el-Kilâbî,¹⁷⁰ Fırat Cezîresinde araziler iktâ edilen Velîd b. Ukbe b. Ebî Muâyt,¹⁷¹ Mercu Râhit yakınında, Davâhi Dimaşk diye tabir olunan Cuber çiftliğini iktâ ettiği Dahhâk b. Kays el-Fihri,¹⁷² Hamîmiyye ve Keddâdî iktâ ettiği Ali b. Abdullah el-Abbâs¹⁷³ ve Numrâniyye adıyla çiftliği olan Numrân b. Yezîd vardı. Numrân, Mervân b. Hakem ile birlikte Dahhâk b. Kays el-Fihri’ye (ö.64/684) karşı savaşmaya çıktığından bu arazi kendisine iktâ edilmişti.¹⁷⁴ Hz. Ömer döneminde Müslüman olmakla birlikte daha sonra irtidad ederek Bizans’a sığınan Gassânîlerin son hükümdarı Cebele b. Eyhem el-Gassânî, Şam’a geri dönmek için Besine arazisi ile Şam Guta yakınlarındaki yirmi köyün kendisine iktâ edilmesini istemiş, Muâviye ise muhtemelen onun siyasî gücünden faydalanmak ve geri dönmesini sağlamak için bu teklifi kabul etmişti. Cebele’nin yıl içerisinde ölmesi nedeniyle bu iktâ olayı gerçekleşmemişti.¹⁷⁵ Ancak iktâ edilen arazilerdeki ölçek büyüklüğünü göstermesi bakımından bu teklif dikkate değer görünmektedir.

Arazilerin iktâ suretiyle dağıtılması bazı mühim olaylarda taraftar ve nihayetinde savaşı kazanmanın önemli araçlarından biri olmuştu. Abdullah b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân arasında geçen mücadele, bu tür teşebbüslere sahne olabiliyordu. Abdülmelik siyaseten etkili bazı şahsiyetleri yanına çekebilmek ve hasmı Abdullah b. Zübeyr’den uzaklaştırabilmek için arazi iktâsını rüşvet aracı

¹⁶⁷ Kendisine Ma’arratü’n-Nu’mân adıyla da bilinen bir arazi iktâ edilmişti. Sonraki dönemlerde burası güzelliği, havası ve çarşıları ile ünlü bir yer haline gelmiştir. İbn Adîm, **Bağiyetü’t-Taleb**, c. I, s. 129.

¹⁶⁸ Ebû Ali Abdülcabbâr b. Abdullah el-Havlânî, **Târîhu Dâriyâ**, Dimaşk, Matbaatü’l-Berkî, 1950, s. 34.

¹⁶⁹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XIII, s. 25.

¹⁷⁰ Hamevî, **Mu’cem**, c. III, s. 135; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. LVII, s. 47.

¹⁷¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 181.

¹⁷² İbn A’sam, **Fütûh**, c. III, s. 193; Dahhâk b. Kays, Muâviye’nin ölümüne kadar Emevî ailesinin en yakın dostları ve komutanları iken daha sonra Abdullah b. Zübeyr yanlısı olması nedeniyle Mercu Râhit’te kurduğu ordu ile Mervân b. Hakeme karşı savaşmıştır. Kendisine iktâ edilen bu arazi önceki dönemine ait olmalı. Hakkı Dursun Yıldız, “Dahhâk b. Kays” **DİA**, c. VIII, s. 409-410. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, **Halifelik Tarihine Giriş**, s. 145.

¹⁷³ Belâzürî, **Ensâb**, c. IV, s. 121; Dûri, “İktâ”, s. 87.

¹⁷⁴ Hamevî, **Mu’cem**, c. V, s. 304.

¹⁷⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c. XII, s. 269.

olarak kullanmaktaydı. Abdülmelik, “Barış ancak adamlarla olur. Malı olmayanlar ise bunu gerçekleştiremez” sözünü şiar edinmiş ve sürekli tekrarlar olmuştu. Bu sözün aslı aslında Muâviye’ye aitti. İbn Kuteybe’ye göre Muâviye şöyle diyordu: “Sultan adamlar, adam malla, mal imarla, imar adaletle, adalet istihsan ile olur.”¹⁷⁶ Söz konusu mücadelede her iki taraf da toprağın değerini iyi biliyordu. Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr’e desteğini çekmesi için İbrahim b. Eşter’e ister Dicle, ister Fırat, isterse her ikisinin birlikte suladığı alanlardan iktâlar teklif etmişti. İbrahim ise ne kendisinin ne de yanındakilerden kimsenin ihanet içinde olamayacağını ifade ederek bu teklifi reddetmişti.¹⁷⁷ Mus’ab b. Zübeyr’in destekçilerinden Ezd kabilesinin reisi durumunda bulunan Ziyâd b. Amr b. Eşref el-Ezdî, ihanet etmek suretiyle Abdülmelik’in yanına geçtiğinde mükâfat olarak kendisine toprak hediye edilmişti.¹⁷⁸ Diğer yandan Abdülmelik’in taraftarları Mus’ab b. Zübeyr’e mektup yazarak rakibini desteklemekten vazgeçmeleri durumunda kendilerine iktâ edilecek arazi talep etmişler, aynı şekilde Mus’ab’ın taraftarları Abdülmelik’e mektuplar yazarak benzer taleplerde bulunmuşlar, saflarına katılmak için şartlar öne sürmüşlerdir. Mus’ab b. Zübeyr’in kâtibi olan Miza b. Ulvan, Mus’ab’ın öldürülmesinden sonra Abdülmelik’in kendisini çağırarak Mus’ab’ın önde gelen taraftarlarından kendisine mektup yazıp emân ve iktâlar talep etmeyen, hediyeler istemeyen neredeyse hiçbir kimse kalmadığını haber verdiğini, kendisinin de, “Ey müminlerin emiri! Senin taraftarlarından da aynı taleplerde bulunmayan kimse kalmamıştı” diyerek elindeki mektupları gösterdiğini ifade etmişti. Mektuplara kalplerin bozulacağı düşüncesiyle bakmak istemeyen Abdülmelik, onların yakılmasını talep etmişti.¹⁷⁹ Abdülmelik, İbn Zübeyr ile girdiği savaşı kazanınca onun Basra bataklıklarından elde ettiği tüm arazileri kendisine siyasî ve askerî destek veren adamlarına dağıtmıştı.¹⁸⁰

Abdülmelik, Irak’ta kendi iktidarına hizmet eden insanlara bolca katâiler bağışlamaktaydı. Mâlik b. Mismea’ya Basra’da bolca bağış yapmıştı. Bunun sebebi

¹⁷⁶ İbn Kuteybe, *‘Uyûnü’l Ahbâr*, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997, c. I, s. 63.

¹⁷⁷ Belâzürî, *Ensâb*, c. VII, s. 94.

¹⁷⁸ İbn Bakkâr, *Ahbârü’l-Muvâffakiyât*, thk. Sâmi Mekki el-Ânî, Kum, Menşûrâtı Şerîfi’r-Radî, Kum, 1996, s. 546.

¹⁷⁹ Ya’kûbî, *Târîh*, c. II, s. 266.

¹⁸⁰ Belâzürî, *Ensâb*, c. V, s. 281.(465)

Abdullah b. Useyd'i Basralılar'ı Mus'âb b. Zübeyr'e karşı ayaklandırmak için Basra'ya gönderdiğinde onun yanında bulunması ve kendisine destek sağlamasıydı. Daha sonra söz konusu kişi başarısız olarak kaçsa da Mâlik, Abdülmelik'in sürekli yanında durmaya devam etmişti.¹⁸¹ Bu şekilde yanında yer alanları ödüllendirmek istiyordu. Anza kabilesi bazı hârici gruplara büyük bir hezimet yaşattığında Kûfe civarındaki Banikyâ'da onlara iktâ verirken Hâricileri destekleyenlere daha önceden olmayan vergiler salıvermişti.¹⁸² Abdülmelik, Rey civarında Mutarrif b. Mugîre b. Şu'be'ye karşı yapılan savaşta başarılar göstererek Mutarrif'in başını kendisine getiren Ömer b. Hübeyre'yi Berze'de katîa vererek ödüllendirmişti.¹⁸³

İktâ meselesini siyasî amaçlarla kullanan diğer bir Emevî valisi ise Haccâc'dı. Aynı zamanda kendisi arazi ihyâlarında önder ve çiftlik iktâ edenlerin başında geliyordu. Feyi ve kaynağı toprakları, Irak ordusunu siyasi olarak etkilemek için bir silah olarak kullanıyordu. Bir hutbesinde tehdit edencesine, "Ülkeniz ve feyiniz için savaşacaksınız, aksi takdirde sizin yerinize sizden daha sabırlı ve daha istekli bir topluluk çıkaracağım. Düşmanlara karşı savaşır, bu arada feyinizi de yerler" demişti.¹⁸⁴ Nitekim bu söylemi İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında eyleme dönüşmüş, isyanı bastırmak için Şamlılar'dan oluşan bir gücü Irak'a getirmişti. Bu sebeple Şamlılar hizmetlerine karşılık Irak'ın fey gelirlerini paylaşmışlardı.¹⁸⁵

Mısır'da Emevîler'in ilk valisi olan Amr b. Âs, Muâviye ile bir ittifak yapmıştı. Bu ittifaka göre Mısır'ın harâc gelirleri Amr'ın Hz. Ali'ye karşı Muâviye'ye yapacağı yardımlar karşılığında tu'me¹⁸⁶ olarak Amr'a verilecek, bu gelirlerden Şam'a bir pay gönderilmeyecekti. Amr, bu özel yetki ve dokunulmazlığı kullanarak kendisi için Mısır'da çiftlikler edinmişti. Hatta Mısır'ın gelirinin yarısı Amr'a bırakılmaktaydı ki tutarı muazzam rakamlara ulaşmaktaydı. Amr'ın mülk

¹⁸¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 465.

¹⁸² Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 224.

¹⁸³ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 266; Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 298-299.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. IV, s. 55.

¹⁸⁵ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 233. Bu dönemde şehirlerden elde edilen gelirler o şehirde meskun asker ve mukatıleye maaş olarak verildiğinden zaman zaman şehrin geliri ile verilecek atâlar arasında dengesizlik olurdu. Şamlılar'ın Irak'ın fey gelirlerini paylaşmış olmaları bu şehirdeki atâlara kendilerini ortak yapmaları anlamına gelmektedir. Salih Alî, **Tanzîmatü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 122.

¹⁸⁶ Tu'ma, bir çiftliğin onu imar etmesi ve öşürünü ödemesi için hayat boyu bir adama verilmesi, ölünce varislerinden geri alınması işlemidir. Mahmûd Ammâre, **Kâmûsü'l-İstîlâhâtü'l-İktisâdiyye fî Hadâratü'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü's-Şurûk, 1993, s. 353.

edinme gayretleri Muâviye'den önce başlamış ve Muâviye halife olunca da aynen devam etmişti. Amr b. Âs'ın Filistin'de bir takım mülkleri vardı. Bunları Emevîler döneminden önce elde etmesi muhtemeldir. Fakat genişlemeleri Emevîler döneminde oldu. Bunlardan es-Seb'u köyü,¹⁸⁷ Verdân ve Melâbis,¹⁸⁸ Amr b. Âs'ın mülkleri arasındaydı. Ayrıca Tâif'te bir milyon kök asmaya sahip "Vahd" adında çok büyük bir çiftliği vardı. Her bir kök bir dirhem değerindeydi.¹⁸⁹

'Ubeydullah b. Habhâb, Mısır'ın harâc âmilliğini yaptığı dönemde kabileler arasındaki dengeyi sağlamak mecburiyetiyle karşılaşmıştı. Mısır'a küçük gruplar halinde nakledilen Yemenîler ile Kaysîler kendilerine Belbis'te iktâ edilen arazilerde ziraat ve at yetiştiriciliği ile uğraşıyorlardı. İbnü'l-Habhâb, savâfiden hediye olarak takdim ettiği bu arazilerle bu iki kabile arasındaki kavgaları en aza indirmeyi arzuluyordu.¹⁹⁰ Kuzey Afrika'da Hasan b. Nu'mân el-Gassânî, Müslüman olan Berberîler'i ordu saflarında savaştırmak için kendilerine fey ve arazilerden pay vermektedir. Abdülmelik de bunu teşvik etmekteydi. Askere dağıtılan araziler eski Bizans imparatorlarına, devlet adamlarına, askerlerine ve kaçan Berberîlere ait olup İslâmî fetihler sırasında terk edilmiş arazilerdi.¹⁹¹

Irak Valisi Hâlid el-Kasrî, Hişam b. Abdülmelik ile girdiği iktidar yarışında halkı yanında görmek için kendi arazilerinden halka iktâlar vermektedir. Amacı halkı razı ederek Hişam'a karşı güçlüyüm imajı çizmekti. Bu hareketiyle halk arasında Araplar'ın en cömert ve şeref sahibi adamı ünvanını kazanmayı da amaçlamaktaydı. Arazi mülkiyetinin, en fazla rağbet gören konulardan biri olarak o günkü toplumda siyasî prestij sağlayacağı ve kişiye toplum üzerinde nüfuz sağlama imkanı vereceği aşikar bir durumdu. Aynı zamanda da toplumsal çekişmenin sebeplerinden biriydi. Buna örnek bir olay Irak'ta gerçekleşmiş, her ikisi de büyük toprak sahibi olan 'Ubeydullah b. Ebî Bekre ile Humran b. Ebân, topraklarının

¹⁸⁷ Belâzürî, *Ensâb*, c. V, s. 564.

¹⁸⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXXVII, s. 188.

¹⁸⁹ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs*, s. 199; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. III, s. 26; Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. As*, s. 233. Muâviye kendi döneminde bu gayrimenkulü Amr'dan satın almak istemiş ancak reddedilmiştir. Julius Banaci, "Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion", (*Money, Power And Politics*) s. 170.

¹⁹⁰ Kindî, *el-Vulât*, s. 59; Zeytûn, *Arâzi's-Savâfi*, s. 260.

¹⁹¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Azârî el-Merâkeşî, *el-Beyânü'l-Mağrib fî Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, I-II, thk. Levî Brûfunsâl, III. Baskı, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983, c. I, s. 35.

çokluğunu halka karşı ekonomik bir araç, idareye karşı da siyasî bir güç olarak kullanarak vali olmak için yarışmışlar ve bir iç karışıklık meydana gelmişti.¹⁹²

Siyasî amaçlarla kullanılan iktâ çeşitlerinden biri de müsadereydi. Bu siyasî çekişmelerden kaynaklanan ve tarafların birbirlerine baskı amacıyla kullandıkları araçlardan biriydi. Müsadere edilen arazilerin başında bürokratların sonradan el konulan arazileri gelmekteydi. Muâviye'nin de savâfileri genişletirken kullandığı araçlardan biriydi. Kendisine muhalif olanların elinden arazilerini zorla almakta, bu şekilde muhaliflerini destekçileri yapmaktaydı. Bir keresinde Abdullah b. Amr'ın arazisini müsadere etmek istemiş, İbn Amr'ın yoğun itirazı dolayısıyla bu teşebbüsünden vazgeçmiştir. Başka bir olayda ise Amr b. Âs'ın bazı arazilerini istimlak etmek istemiştir.¹⁹³ Kûfe taraflarında Yezîd b. Amr sülalesine ait bir çiftliğe el koymuş, onu Muhammed b. Eş'as b. Utbe el-Huzâî'ye iktâ etmiştir.¹⁹⁴

Haccâc, Irak valiliği sırasında hasımları üzerindeki baskıyı arazilerini müsadere etmek suretiyle artırmaktaydı. Hem bu tür müsadereler, hem de daha önce çeşitli sebeplerle iktâ edilmiş olan arazilerin sahiplerinden geri alınması helal haram noktasında toplum nezdinde tartışmaya sebep oluyordu ki İmam Ebû Yûsuf'un Harun Reşîd'e daha önce iktâ olarak verilmiş arazilerin sahiplerinden alınarak başkalarına iktâ edilmesinin helal olmadığını açıklaması, bu konuya yapılan bir vurgu idi. Ebû Yûsuf bunu gasp olarak nitelendiriyordu.¹⁹⁵

Müsadere sistemi sadece idarecilerce değil aynı zamanda muhaliflerin de başvurduğu araçlardan biriydi. Muhtâr es-Sekafî isyanı sırasında Irak'ta karışıklık artıp isyan her tarafa yayılınca bu defa Muhtâr ceza amacıyla iktidardan yana olarak bilinen kişilerin arazilerine el koyma yoluna başvurmuştur. Bu meyanda Amr b. Saîd el-Kaysî'nin Maheyn'de bulunan arazisini müsadere etmiştir.¹⁹⁶ Aynı şekilde Abdullah b. Hur el-Absî'nin Cebbe ve Bedave'de bulunan arazilerini müsadere

¹⁹² Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 165.

¹⁹³ Belâzürî, **Ensâb**, c. IX, s. 358-359.

¹⁹⁴ İbn Kelbî, **Cemheretü'n-Neseb**, thk. Nâci Hasan, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1987, s. 363; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 435.

¹⁹⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 67, 69.

¹⁹⁶ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, thk. Abdûlmunîm el-Âmir, Kahire, nşr. Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1960, s. 297; Şemseddîn Ebû'l-Muzaffer Sebt İbn el-Cevzî, **Mir'etü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-Â'yân**, thk. Muhammed Berekât v.dğr., Dımaşk, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013, c. VIII, s. 465.

ederken Abdullah ise cevaben Muhtâr'ın komutanlarından Abdurrahman b. Saîd'in Maheyn'de bulunan arazilerine saldırmış, yakmak suretiyle ekili alanlarına zarar vermiştir.¹⁹⁷

2.1.3.3.3. Aile ve Akraba iktâları

Emevîler döneminin en önemli özelliklerinden biri iktâların tevcihinde kendinden önceki dönemlerden farklı olarak yakın hânedan üyeleri, ümera ve akrabaların kayırılması ve birer toprak ağasına dönüştürülmeleri idi. Daha önceki dönemlerde toplumsal menfaatler doğrultusunda ihtiyaç sahipleri ve yeri geldiğinde toplumun her kesiminden insana iktâ verilirken, bu dönemde iktâlar yukarıda sözü edilen şahıslara verilerek bir anlamda aile tekeli oluşturulmuştur. Aileden olmayanlar ise aileye olan yararlılıkları oranında bundan faydalanmışlar, bürokratlar zaman zaman devr-i sâbık uygulamasına maruz kalmışlardır.

Bu grubun içinde iktâ suretiyle topraktan en çok faydalananlar kuşkusuz Emevî aile bireyleriydi. Başta halifelerin kendileri, çocukları, kardeşleri, yakın akrabaları ve zevcelerinin yakınlarıydı. Sonra da başta valiler olmak üzere sadık bürokratlar ve askerî komutanlar geliyordu. Böylelikle tabir caizse içiçe geçen bir halkalar manzumesi oluşmuştu. Her gelen kendini ihyâ ettiği gibi çevresini de ihyâ ediyordu. Bu insanlar ölü arazi iktâları, savâfî arazilerden kendilerine iktâ edilenler ve başkalarından müsadere edilerek yine kendilerine tahsis edilen araziler dolayısıyla geniş mülklere kavuşmuşlar, büyük çiftliklere sahip olmuşlardır. Bu kadar çok toprağı işlemeleri mümkün olmadığından kendileri iktâlar vermeye başlamış, ziraat için vekil yoluyla işlettikleri çiftliklerinde köle çalıştırmışlardır.

Emevîler döneminde ilk iktâlar iktidarı ele geçiren Muâviye b. Ebû Süfyân ile başlamıştır. Yaptırdığı tespitlerle birçok savâfî araziye kendisi için ayırmış, ölü arazilerden ihyâ ettirdiği topraklarla yıllık geliri 50 milyon dirheme kadar ulaşmıştır. Muâviye döneminde savâfî araziler devlet başkanı olarak Muâviye'nin şahsî mülküne dönüşmüştür.¹⁹⁸ Muâviye bunu Bizans ve Sâsânî dönemlerinden kalma olup meliklere ait olan toprakları kendi mülküne geçirerek yapmıştır. Irak

¹⁹⁷ Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 297.

¹⁹⁸ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 234; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. XXV, s. 50-51; Sûlî'ye göre bu tutara mihrican vergileri de dâhildi. Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 219.

topraklarında yaptığı işi Şam, Cezîre, Yemen topraklarında da yapmış, buralardan ele geçirdiği toprakları ehl-i beytine ve yakın adamlarına iktâ etmiştir. Bu anlamda Muâviye biraz da abartılarak dünyanın her tarafında mülkü olan kişi olarak tanımlanmıştır.¹⁹⁹

Muâviye'nin şahsına ait olmak üzere çeşitli bölgelere dağılmış vaziyette birçok köyü vardı: Sahyâ,²⁰⁰ Kubbeş (Belkâ),²⁰¹ Taberîyye yakınında bulunan Sanbere,²⁰² Kalbeyn,²⁰³ atalarının sahip olduğu rivayet edilen Dırmîs,²⁰⁴ Meydia,²⁰⁵ bunlardan bazıları idi. Bunlar sadece bilinenleri idiler. Muhtemelen Muâviye'nin mülkleri bunlardan daha fazla idi. Oğlu Yezîd b. Muâviye'nin Şam çevresinde köyleri vardı. Beyt Sebâ,²⁰⁶ Deyru Hind,²⁰⁷ Deyru Kays,²⁰⁸ Keferbatnâ,²⁰⁹ Azra köyü bunlardandı.²¹⁰ Yezîd'in üzerinde görünen bu araziler yine babasından kalma mülkler olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca Yezîd'e Mısır Feyyûm'da bütünüyle bir köy iktâ etmiş, halk bu durumdan hoşlanmayıp çokça söylenince Muâviye bundan rahatsız olarak söz konusu iktânın iade edilmesini yani eski harâc arazi statüsüne çevrilmesini istemiştir.²¹¹ Muâviye oğlu dışında diğer akrabalarına da iktâlar sağlamıştı. Kardeşi Utbe'ye Şam yakınındaki Sadr Köyü'nü,²¹² Hz. Osman'a olan meyilleri nedeniyle Kûfe'den göçen Kinde boylarına önce Nusaybin'de daha sonra da Ruhâ'da bolca katâiler bağışlamıştı.²¹³

Muâviye bu meyanda Cezîre'de Ma'kıl ve Übülle nehirleri arasında kalan yerleri kardeşinin oğullarına iktâ etmişti. Muktânın araziye bakmaya geleceğini duyan Ziyâd b. Ebîh, suların araziye koşulmasını emretmiş ve araziye bataklık

¹⁹⁹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 234.

²⁰⁰ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. XXVIII, s. 166; Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 436.

²⁰¹ Belâzûrî, **Fütûh**, s. 131.

²⁰² Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 424.

²⁰³ Hamevî, **a.g.e.**, c. IV, s. 4.

²⁰⁴ Hamevî, **a.g.e.**, c. IV, s. 32.

²⁰⁵ Hamevî, **a.g.e.** c. V, s. 241.

²⁰⁶ Hamevî, **a.g.e.**, c. I, s. 520.

²⁰⁷ Hamevî, **a.g.e.**, c. II, s. 543.

²⁰⁸ Hamevî, **a.g.e.** c. II, s. 529.

²⁰⁹ Hamevî, **a.g.e.**, c. IV, s. 468.

²¹⁰ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 249.

²¹¹ Habîb Canhâbî, "Nizâmü Mülkiyyeti'l-Arz fi'l-Mağribi'l-İslâmî", s. 36.

²¹² Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 388.

²¹³ Hişâm b. Muhammed es-Sâib el-Kelbî, **Nesebü Mu'îd ve Yemeni'l-Kebîr**, Âlemü'l-Kitâb Mektebetü'n-Nahda el-Arabiyye, 'y.y', 1988, c. I, s. 149.

görüntüsü vermişti. Muktâ, “Emîrû’l-mü’minîn bana bataklık bir arazi iktâ etmiş, benim buna ihtiyacım yok” diyerek gidince, Ziyâd fırsattan istifade ederek bu araziyi ondan ikiyüzbin dirheme satın almış, ıslah etmiş ve yakınlarından Revvâd b. Ebî Bekre’ye iktâ etmiştir.²¹⁴

Muâviye’nin şahsı için arazi sahibi olmak istediği bölgelerden biri Hicaz bölgesiydi. Vâkidî’ye göre Muâviye’nin Medine’de birçok savâfisi vardı. Bunların çoğu hurma bahçelerinden oluşmaktaydı. Zira Muâviye, iktidarı sırasında geçmiş dönemden kalma kuyuları tekrar faaliyete geçirerek etraflarındaki arazileri ihyâ etmiş, bu arazilerden yüzellibin vesk hurma, yüzbin vesk buğday kaldırır hale gelmişti. Buraları onun adına çalışan mevlâları işletiyordu.²¹⁵ Muâviye’nin Medine’deki çiftlik vekili İbn Mînâ, Hazreçliler’e ait arazileri Muâviye lehine iktâ etmek isteği nedeniyle mülkleri genişletmekle suçlanmaktaydı. Mînâ ise Medine valisine Medinelileri şikâyet ederek savâfilere ektiği hurma ve buğdaydan elde etmesi gereken yıllık mahsulatı, Medine halkı izin vermediği için elde edemediğini söylemekteydi.²¹⁶ Muâviye’nin Medine’deki mülklerini genişletirken izlediği politika Medine halkının şikâyetine sebep olmuş, halk Muâviye’yi mülklerinin değerinin ancak yüzde birini teklif etmekle suçlamışlardır. Dolayısıyla devlet gücünü kullanmak suretiyle edindiği bu çiftlikler, halk arasında devlete ait olanla o kadar çok birleşmiştir ki savâfî denilince Muâviye’nin çiftlikleri anlaşılır olmuştur.²¹⁷

Muâviye, Mekke civarındaki kuyuların etrafındaki arazileri de ihyâ etmekten imtina etmemiştir. Bölgede birçok bostanı vardı. Onlardan birine çıktıklarında beraberinde bulunan Abdullah b. Safvân’a içinde bulundukları vadi hakkındaki görüşünü sorduğunda Safvân, “Ekin ekilmeyen bir vadi”²¹⁸ anlamına gelen Kur’ânî ifadeyi hatırlatarak ancak sen bu ayetin hilafına buraları ekili hale getirdin, demiştir.²¹⁹ Bu anlamda Muâviye, atıl olarak gördüğü arazileri ihyâyâ büyük önem vermiştir. Arazinin atıl durmasını görmek hoşuna gitmemiştir. Hz. Ebû Bekir

²¹⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 351-352.

²¹⁵ Semhûdî, **Vefâü’l-Vefâ**, c. III, s. 988; Hugh Kennedy, “Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent”, s. 68.

²¹⁶ Ya’kûbî, **Târîh**, c. II, s. 250.

²¹⁷ Jurius Banaji, “Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion”, (**Money, Power And Politics**), s. 170.

²¹⁸ İbrâhim, 14/37.

²¹⁹ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 19.

döneminde Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb'a iktâ edilen ancak boş tutulan araziye hurma ektirmiş, davalık olmaları üzerine kadı araziyi Abdurrahman'a, gelirini Muâviye'ye vermiştir.²²⁰

Emevî ailesinin ve Muâviyenin toprak sahibi olmaya doyamamaları kaynaklara geçen bazı ilginç diyaloglara sebep olmuştur. Muâviye, patlak veren bir tâun nedeniyle Şam'dan kaçmaya çalışırken Guta'da göz alıcı bazı bostanları görmüş ve sahiplerini sormuştur. Bostanın sahibi Hemmâm, "Ey Muâviye, doğuyu da batıyı da ele geçirdin. Neden onlarla yetinmiyorsun da benim malımı almak istiyorsun..." diye itiraz etmiştir. Bunun üzerine Muâviye gülmüş ve hayvanını sürerek oradan uzaklaşmıştır.²²¹ Hemmâm'ın ifadeleri o dönemde yaşanan gelişmelere halkın bakış açısını ve iktâ meselesinde Muâviye'nin durumunu yansıtan en çarpıcı ifadelerden biridir. Diğer yandan mirasçı bırakmadan ölen insanların arazileri de Emevî ailesinin olmaktadır. Şam Guta civarlarında Benî Fevkâ (Fûkâ) isimli kabileye ait iki çiftlik, sahipleri ölünce Muâviye'ye geçmişti. Kendisinden sonra oğlu Yezîd'e kalan bu çiftlikler, halkın elindeki sular alınarak büyük bir çiftliğe dönüştürülmüştü.²²²

Diğer büyük bir halife olan Abdülmelik, şahsına ait Seleûs ve Kefercedyâ isimli köyler yanında,²²³ Hâlid b. Yezîd'ten satın almak suretiyle birçok araziye de kavuşmuştu. Abdülmelik, Hâlid b. Yezîd'ten Filistin'de Amvâs, Ürdün'de Hâlid Kasrı, Hıms civarında Andorikeysân ve Deyru Zekkâ adlarında dört çiftlik satın almıştı ki bunlar da kaynak itibarıyla savâfî arazilerdendi.²²⁴

Abdülmelik, Benî'l-Ka'kâa denilen yerde el-Ka'kâa denilen bir zata iktâ yoluyla topraklar hibe etmiş, ayrıca Abbâs b. Cüz adındaki bir kişiye Yemen'deki toprakları vergi alınmamak şartıyla iktâ olarak vermiştir. Bu iktânın sebebi aralarındaki sıhrî hısımlıklarıydı. Bu toprakların büyük bir kısmı ölü yani işlenmemiş topraklardı.²²⁵ Abdülmelik döneminde çeşidi ne olursa olsun toprak sahiplerinden

²²⁰ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 133-132.

²²¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 64.

²²² İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. II, s. 369; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 93.

²²³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 181.

²²⁴ İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. II, s. 206.

²²⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 147.

ölenlerin varisi devlet olmaktaydı. Topraklar savâfî addediliyor, Abdülmelik istediğine iktâlar veriyor, üzerindeki harâc vergisini öşüre dönüştürüyordu.²²⁶

Emevî halifelerinden Abdülmelik döneminde Haccâc ile Abdülmelik'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik iktâ yoluyla arazi sahip olanlar arasında ön sıralarda gelmekteydi. Emevî döneminin en ünlü valisi olan Haccâc, Irak'ta ihyâ ettiği arazilerden elde ettiği mülkler yanında komutanlarına ve akrabalarına iktâlar vermişti. Örneğin Mühelleb'in hanımı Hayra binti Zamra el-Kuşeyriyye'ye ikta ettiği toprağa Yezîd b. Abdülmelik döneminde el konularak Abbâs b. Velîd b. Ali'ye iktâ edildi.²²⁷ Haccâc ve ailesine ait olup kıymetlerinin pek yüksek olmadığı söylenen arazilerden bir kaçı ise Süleyman b. Abdülmelik döneminde Irak Valisi olan Yezîd b. Mühelleb eliyle müsadere edilmiştir. Ancak daha sonra Muhammed b. Yûsuf es-Sekafi'nin kızlarından biri ile evlenmek suretiyle Haccâc'ın akrabası olan Yezîd b. Abdülmelik bu arazileri iade etmiştir.²²⁸

Oğulları ve kardeşlerine verdiği iktâlarla Velîd, aile geleneğini sürdüren halifeler arasındaki yerini almıştır. Beytül-Ebâr bölgesinde bulunan ve adına Deyru Muhammed adı verilen arazi oğlu Muhammed'in,²²⁹ Mer'aşa'daki katâileri diğer oğlu Abbas b. Velîd'in, Şam yakınlarında bir köy ise üçüncü oğlu Abdülazîz b. Velîd'indi. Velîd kardeşlerini de unutmamıştı. Kardeşi Saîd b. Abdülmelik'e Rakka'da geniş bir ölü arazi vermişti ki Saîd sonradan buraya kanal kazdırdı ve adı Saîd kanalı oldu.²³⁰ Yine kardeşi Muhammed b. Abdülmelik'e Ürdün'de Reysûn adında bir çiftliği iktâ etmişti.²³¹

Mesleme b. Abdülmelik, Şam ve Cezîre bölgelerinin en büyük emlak zengini kişisi olarak kardeşi Velîd b. Abdülmelik'ten bataklık bölgelerde sınırsızca arazi ıslah etme izni almıştı. Bu şekilde geniş mülkler edinirken bazı ıslah projelerini ise arazi kendisinin olmak şartıyla finanse etme teklifinde bulunmaktaydı.²³² Ölü araziler yanında savâfî arazilerden de çiftlikler edinmişti. Antakya civarında birçok yeri

²²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 206.

²²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 358; Zeytûn, *Arâzi's-Savâfî*, s. 233.

²²⁸ Zeytûn, *Arâzi's-Savâfî*, s. 243.

²²⁹ Hamevî, *Mu'cem*, c. II, s. 533.

²³⁰ Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, s. 361.

²³¹ Zeytûn, *Arâzi's-Savâfî*, s. 252.

²³² Belâzürî, *Fütûh* s. 288.

vardı. Bağrâs,²³³ Ayn Selûr, İskenderûn,²³⁴ Bâlis ile Halep arasında kuyu suları ile beslenen Naûra,²³⁵ ağaçları, bostanları ve tatlı suyuyla Diyarbekir yakınlarındaki Hîzân²³⁶ bunlardandı. O kadar çok arazisi vardı ki kendi akrabalarınca arazilerinden iktâlar verilmesine izin vermekteydi.²³⁷

Rivayetler Ömer b. Abdülazîz'in hilafete geçmeden önce Ümeyye ailesinin önde gelen emlak sahiplerinden biri olduğunu söylemektedir. Yemame'de Basîde isminde bir çiftlik, Yemen'de Veres ve Mukeydis isimlerinde, Hicaz'da Suveydâ, Mısır Hilvan'da da babasından kalma çeşitli emlakları vardı. Halife olmadan gelirlerinin çok yüksek olduğu rivayet edilmektedir.²³⁸ Ömer b. Abdülazîz'in başkent Şam ve çevresinde de bazı çiftlikleri vardı. Bunlar Ba'lebek civarında ölü arazilerden elde edilen Cîsrîn ve Beda, Hıms civarında Deyru Sem'ân'dı. Ya'kûbî'ye göre buralar kendisine babasından miras kalmış yerlerdi.²³⁹

Bilahare ele alınacağı üzere Ömer b. Abdülazîz döneminin tartışılan konularından birisi katâileri asli sahiplerine rücu ettirip ettirmemesidir. Halife Ömer bu politikasında zorla alınan ile alınmayan araziler arasında bir ayrım yapmıştır. Gasp olarak nitelendirilebilecek arazileri iade etmeye çalışırken, devletten izin alınarak veya alınmaksızın iktâ edilen arazilere çeşitli hukukî işlemlere tabi tutuldukları için dokunmak istememiştir. Zaten katâilerin hepsinin rücu ettirilmesi zor bir durumdu. Dolayısıyla onun rücu ettirdikleri sadece Hişâm b. Abdülmelik, Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik gibi bazılarının harâcî arazilerden zorla edinmiş oldukları iktâlarıdır. Bu hamlesi ile halkın ve zimmîlerin şikâyetlerini karşılamaya çalışmıştır. Ayrıca kendi şahsına daha önce baba ve dedelerinden kalan ve fey arazilerden iktâ edilmiş olan yerleri de, "Buralar bana ailem tarafından iktâ edildi. Ancak onların buna hakları yoktu. Dolayısıyla benim olmayan yerleri alamam" diyerek beytûlmâla iade etmiştir. Aynı şeyi akrabaları ve hanımından da talep

²³³ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 467; Belâzürî, **Fütûh**, s. 149.

²³⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 149.

²³⁵ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 253.

²³⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 205; Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 331.

²³⁷ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 328.

²³⁸ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer**, s. 56; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 241.

²³⁹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 307.

etmiştir.²⁴⁰ Akrabalarından ellerinde bulunan katâileri iade etmelerini istemiş, aile büyüklerinin bu konudaki şikâyetini “Sizin olan bir şeyi istemiyorum” diyerek reddetmiştir.²⁴¹ Yine Emevî halifelerinden Velid ve Süleyman tarafından şahıslardan zorla alınan bazı araziler de iade edilenler arasındaydı.²⁴² Mısır Hilvan’da bulunan ve bir şahsa ait olup da vali Abdülazîz b. Mervân tarafından Halife Abdülmelik’in izniyle gasb edildiği söylenen arazileri de sahiplerinin şikâyetleri üzerine iade ettiği rivayet edilmiştir.²⁴³ Benzer bir iade de yine gasbedilerek Ümeyye ailesine geçen Hadramut’taki bir arazide söz konusu olmuş, şikâyet üzerine bu arazi de asıl sahiplerine rücu ettirilmiştir.²⁴⁴ Abdülmelik tarafından önemli bir şahsa verilen ve sonraki halifeler tarafından da onaylanan bir iktâ arazisi de yine onun tarafından geri alınmış, adamın konuyu halife Hişam’a şikâyeti sonuç vermemiş, Hişam Abdülazîz’in kararının arkasında olduğunu söylemiştir.²⁴⁵ Onun döneminde aslına döndürülen arazilerin en önemlisi ise Fedek arazisi idi. Fedek arazisi onun tarafından Hz. Peygamber dönemindeki kullanış biçimine geri çevrilmiştir.²⁴⁶ Emevîler’in fey anlayışındaki kaymaları ve devlete veya şahıslara ait toprakları keyfi yorumlarla kendilerine mal etme uygulamalarının en belirgin örneği Fedek arazisinin Mervân b. Hakem’e iktâ edilmesiydi. Hz. Peygamber’in kendi ihtiyaçları, yolcular ve misafirler için ayırdığı Fedek arazisi, onun vefatıyla Hz. Fatıma’nın talebine rağmen ona verilmeyip gelirleri aynı gider yerlerine harcanır bir toprak parçası haline getirilmişken, Muâviye Fedek’i Mervân b. Hakem’e iktâ etmiş, Mervân da kendi çocuklarına bağışlamak suretiyle babadan oğula geçen bir miras haline getirmişti. Nihaî olarak Ömer b. Abdülazîz tarafından asli haline yani eski gider yerlerine harcanır hale getirilmiş, Harun Reşîd döneminde ise Hz. Fatıma soyuna iade edilmiştir.²⁴⁷

²⁴⁰ Ya’kûb b. Süfyân el-Fesevî, **el-Ma’rife ve’t-Târîh**, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, I-III, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1981, c. I, s. 586; el-Sânî, **Devrû’l Arab**, s. 146.

²⁴¹ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 290.

²⁴² Fesevî, **Ma’rife**, c. I, s. 505; el-İsbehânî, **Hilyetü’l-Evliya**, c. V, s. 345.

²⁴³ İbrâhim Muhammed Beyhakî, **el-Mehâsin ve’l-Mesâvî**, Lübnan, Dârü Sâdr, “t.y’”, s. 492.

²⁴⁴ Beyhakî, **Mehâsin**, s. 493.

²⁴⁵ Fesevî, **Ma’rife**, c. I, s. 604-605.

²⁴⁶ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbih el-Endelüsî, **el-İkdü’l-Ferîd**, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983, c. V, s. 182.

²⁴⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 42; İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 302; Fesevî, **Ma’rife**, c. I, s. 587; Fedek arazisi, Abdülmelik tarafından oğullarına paylaştırıldıktan sonra üçe bölünmüş bilahare Ömer b.

Ömer b. Abdülazîz dönemiyle birlikte savâfi arazilere bakış açısının değişmesi savâfi arazilere bir koruma sağlamıştır. O, savâfilerin iktâsına yönelmeyerek ilk önce onları müzâraaya vermek istemiştir. Ürün paylaşım oranlarının esnek hale getirilmesini isteyerek bu yolu ısrarla denemiştir. Onu ekecek kimse bulunamazsa beytûlmâlden harcama yapılarak ekilmesini tavsiye etmiştir.²⁴⁸ Onun bu politikası sayesinde savâfi araziler kendi döneminde de olsa devlet tarafından iktâ ve istismar edilmeden kalmışlardır.

Yezîd b. Abdülmelik hilafet makamına oturunca kendisinin Arap topraklarında arazi hissesinin olmaması çok garib görünmüş olmalı ki Ömer b. Hübeyre'yi, "Emîrû'l-mü'minînin Irak'ta ekeceği bir arazisi yok. Katâiye git ve bana arazi temin et" talimatıyla Irak'a göndererek kendine göre bu garib durumu düzeltmeye çalışmıştır. Ömer, arazileri tek tek araştırmış, sahibine nereden aldığını sormuştur.²⁴⁹ Rivayetlere göre Ömer, Irak'ta Yezîd'e savâfi bulmak için bütün sevâdi ölçmek zorunda kalmıştır.²⁵⁰

Emevî ailesinin mülk edinme hususunda en iştahlı idarecilerinden biri ise Hişâm b. Abdülmelik idi. Hişâm daha halife olmadan önce ailenin bir alışkanlığı olarak çiftlik sahibi olmanın önemini bilmekte ve bu konuya ihtimam göstermekteydi. Fırat cezâresinde babası Abdülmelik ile ortak oldukları Seleûs,²⁵¹ Harran veya Urfa'da Kefercedyâ adında köyleri vardı.²⁵² Kardeşi Yezîd'in ölüm haberi geldiğinde kendisi Zeytûniyye denilen çiftlikte ikamet ediyordu. Burası Şam'da bulunan bir vâha idi. Burayı kanal kazdırarak imar etmişti.²⁵³

Ya'kûbî'ye göre arazi imar etmek onun kişisel zaafıydı. Emevîler'in en cimri ve hasud adamıydı.²⁵⁴ Hilafet kendisine geçince Hişâm'ın ölü arazilere ve mülklere olan ilgisi iyice artmıştı. Mal biriktirmeyi ve ihyâ işlerini severdi. Emevîler'de

Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'e düşen payı da alarak aslına rücü ettirmiştir. İbn Abdirabbih, **İkdü'l-Ferîd**, c. V, s. 182.

²⁴⁸ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59.

²⁴⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 355.

²⁵⁰ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 313.

²⁵¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 181.

²⁵² Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 469.

²⁵³ Hamevî, **a.g.e.**, c. III, s. 163.

²⁵⁴ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 328.

kendisinden önce hiç bir kimse onun kadar hazinesinde mal biriktirmemişti.²⁵⁵ Aslında onunki imardan ziyade dinmek bilmeyen aşırı istekti. Daima başkalarının topraklarında gözü vardı. Gördüğü her güzel meyveli bahçeyi sahibinden ister durumdaydı. Bir defasında patlak veren bir tâundan kaçarken bir rahibe ait bahçeye sığınmış, kendisine ikram edilen meyveleri görünce rahipten kendisine bostanı hediye etmesini istemişti. Rahip önce cevap vermek istememiş, Hişâm'ın söylenmesi üzerine de Hişâm'ı doyumsuzlukla suçlamıştı.²⁵⁶

Hişâm bataklık arazilerin ıslah edilmesi işi için Hasan en-Nebatî'den uzman olarak faydalanmıştır. Hasan en-Nebatî, Haccâc'ın Irak'ta bataklık arazilerde yaptığı işi Hişâm için yapmakla görevlendirilmiştir.²⁵⁷ Hasan en-Nebatî'ye Feyz nehri kenarında evlatları için arazi tedârik etmesini emretmiştir.²⁵⁸ Mühelleb'ten müsadere edilen arazileri ise bazı çocuklarına bırakmıştır.²⁵⁹ Hişâm Irak'ta Mâlik b. Münzir b. Carûd'a el-Mâlikiyye'yi, Saîd b. Amr el-Hurşî'ye Mesleme b. Abdülmelik'in ona işkence edip bir süre hapsedmesinin özrü olarak bazı iktâlar vermiştir.²⁶⁰

Hişâm, Fırat Cezîresi'nde de ıslah çalışmalarına önem vermekteydi. Rakka civarındaki Henî ve Merî kanallarını kazdırırken birçok çiftlik de ihdas etmişti. Ürdünde ihdas ettiği çiftliği ise o kadar genişti ki İshâk b. Kabîsa'yı vekil olarak tayin etmişti. Bu kişi aynı zamanda Dîvânı Sadaka'nın başındaki kişi idi. İki işi birlikte yürütüyordu.²⁶¹ Hişâm Re'skîfâ'daki katâyı kızı Âişe'ye iktâ olarak vermişti.²⁶² Kinnesrîn'de oğlu Muâviye'nin Deyr Hanâ isimli bir köyü, mevlâsı Abdülazîz'in ise Guta'da Nehru Yezîd yakınında arazisi vardı. Bu arazi kendisinden önce birçok kişinin elinden geçmiş, nihayetinde kendisinde kalmıştı.²⁶³ Hişâm topraklarla ilgili hususlarda bir mutasarrıf gibi davranmaktaydı.

Emevîler her iktâ ettikleri araziler için bir kitâbe yazıyorlar ve bu kitâbede katîanın yüzölçümünü, yerini ve şahitlerini kayda geçiriyorlardı. İktâ kitâbeleri

²⁵⁵ Ali Abdurrahman el-Umerî, **Hişâm b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Emevîyye**, 'y.y', 1992, s. 62.

²⁵⁶ İbn Abdirabbih, **İkdü'l-Ferîd**, c. V, s. 193.

²⁵⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 287.

²⁵⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 357.

²⁵⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 358.

²⁶⁰ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî, **Kitâbü'l-Fütûh**, thk. Ali Sirî, Mısır, Dârü'l-Edvâ, c. VII, s. 254.

²⁶¹ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 43.

²⁶² Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 15.

²⁶³ İbn Asâkir, **Târîhu Dîmaşk**, c. II, s. 374.

halifelerin adıyla mühürleniyordu. Bu kitâbelerin en açık örneklerinden biri Abdülmelik b. Mervân tarafından yazılmıştı. Saîd b. Ebî Azîz el-Ezdî, Abdülmelik’e başvurarak Dımaşk Guta’da Zemlekâ adında bir köy olduğunu, akrabalarının orada yaşadıklarını, yalnız kendisine ait bir yer olmadığından oraya gidemediğini söylemişti. Abdülmelik bölgenin araştırılmasını istedikten sonra kendisine Rumlardan kalma bir savâfî arazi bulunduğu haberi verildi. Burası iktâ edildi, iktâ belgesinin üzerine Abdülmelik imzasıyla şöyle bir metin yazıldı; “Bu, emîrî’l-mü’minîn Abdülmelik b. Mervân’dan Hafs b. Amr b. Saîd b. Ebî Azîz el-Ezdî’ye bir yazıdır. Zemlekâ’da şu kadar feddân yeri sana verdim. Buna da kardeşleri Abdülazîz, Muhammed, Kabîsa b. Zueyb ve Rûh b. Zenbâî şahit tutuyorum.”²⁶⁴

Emevîler döneminde sadece Emevî ailesi değil aynı zamanda valiler ve yüksek bürokratlar da iktâ nimetinden faydalananlar arasındaydı. Hatta bazıları hanedan üyelerinden hatta halifelerden bile daha çok arazi edinmişler, büyük servetler kazanmışlardı. Bunların en başında Ziyâd b. Ebîh ve ailesi gelmekteydi. Irak valiliği döneminde Basra çevresinden birçok ölü araziye iktâ ettiği bilinmektedir. Ziyâd ölü arazileri iktâ ederken ikili bir amaç güdüyordu. Birincisi kendisine çiftlik araziler edinerek servetini katlamaktı. İkincisi bölgede iktâ ve ihyâ edilen araziler üzerinden devlet gelirlerinin artırılmasıydı. Bunun için çevredeki ekili arazilerin çoğaltılması gerekiyordu.²⁶⁵

Ziyâd’ın iktâ siyaseti, umum halktan istekli olanlara ölü topraklardan 60 cerîbe kadar iktâ verilmesi, kendilerine ihyâ için iki sene müddet tanınması üzerine tesis edilmişti. Onun anlayışında iktâ imara mebni idi. Şöyle diyordu: “Ben sadece imar ettiğiniz toprakları elinizde bırakacağım.” Bu politika doğrultusunda iki yılsonunda imar edilmezse araziye o kişiden alıp başkasına veriyordu.²⁶⁶ Ziyâdân çiftlikleri olarak bilinen arazileri önce Ebû Bekre’ye, ardından oğlu Abdurrahman’a vermiş, bu araziler ihyâ edilmeyince almış ve kendi için ıslah etmişti.²⁶⁷ Benzer şekilde aslen mamur olup harâc arazisi olan Destümeysân’daki Behrülûbe Sâbûr

²⁶⁴ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. VII, s. 205.

²⁶⁵ Zeytûn, **Arâzi’s-Savâfî**, s. 224.

²⁶⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 352-353.

²⁶⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 352; Hamevî, **Mu’cem**, c. I, s. 435.

arazisini kendisine iktâ olarak ayırmıştı. Burası sonradan Haccâc tarafından tekrar harâcî araziye çevrilmiştir.²⁶⁸

Ziyâd başta Ümmü Habîbe olmak üzere kızları için 6 bin cerîblik araziler iktâ etti. Ümmü Habîbe'ye iktâ ettiği arazide Hezârder diye isimlendirilen çok kapılı bir konak vardı.²⁶⁹ Ziyâd iktâ topraklarını idare eden Abdurrahman b. Tübba el-Himyerî'ye, Nâfi' b. Hâris es-Sekafî'ye yaya gidebildiği kadar yeri iktâ olarak vermesini emretmişti. Nâfi' ayakkabısının ökçesi kopuncaya kadar yürüdükten sonra oturmuş ancak biraz daha arazi alabilmek için ayakkabısını fırlatma izni istemiştir. Ayakkabısının düştüğü yere kadar olan arazi ona iktâ edilmiştir.²⁷⁰ Onun verdiği iktâların cerîbleri epeyce büyümüştü. İktâların cerîbi 6 bine ulaştığından zaten muktânın bunu tek başına ekip biçmesi zordu. Bunun için tarımda köle ve ücretli tarım uzmanları istihdam etmek zorunda kalmışlardı.²⁷¹

Ziyâd kendisi toprak zengini olmakla kalmamış çevresinde bulunan bazı aileleri de zengin etmeyi başarmıştır. Ziyâd'ın anne tarafından akrabası olan Ebû Bekre ailesi, onun valiliği döneminde Basra çevresinde en büyük toprak sahiplerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Ziyâd'ın bölgenin en çok mülk sahibi kişisi olarak kardeşlerine iktâlar vermesi garip karşılanmıyordu. Ebû Bekre ailesi de bölgede ziraatın değerini erken farkedenden biriydi. Ailenin kurucusu Ebû Bekre, Basra'da hurma yetiştirmekle uğraşmaktaydı.²⁷² Kendisi Basra'nın ilk kuruluş yıllarında gelip buraya yerleşmişti.²⁷³ Kendilerinin Arap, Nâfi' b. Hâris es-Sekafî evladından olduklarını iddia ediyorlardı. Ziyâd b. Ebîh ile çok yakınlık kurmuşlardı. Ziyâd da mensuplarına verdiği üst düzey görevler ve iktâlar ile aileyi her türlü memnun etmişti.²⁷⁴ Ziyâd'ın, aynı aileden Abdullah b. Ebî Bekre'ye Revvâd civarında verdiği 4 bin cerîb büyüklüğündeki ölü araziler ıslah edilmeyince, Irak

²⁶⁸ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 28-29; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 225.

²⁶⁹ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 317.

²⁷⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 353.

²⁷¹ Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 229.

²⁷² Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 432; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 225-226.

²⁷³ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 232. Basra bölgesindeki iktâların toplu bilgisi için bkz. Salih Ahmed Ali, **Hıttatu Basra ve Mintikâtiha: Dirâsetü'n fi Ahvâliha'l-Ümrâniyye ve'l-Mâliye fi'l-'Uhûdi'l-İslâmiyye el-Ülâ**, Bağdât, nşr. Matbûâtü Mucemmi'ü'l İlmi el-İrâkî, 1986, s. 256-260.

²⁷⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 11.

valiliği sırasında Yezîd b. Mühelleb bunları geri almıştır.²⁷⁵ Bu arada daha önce verilen araziler de giderek büyümekteydi. Bu bölgede Ebû Bekre'ye ait yüz cerîblik bir arazi giderek büyümüş, Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde yapılan ölçümler sonucunda bin cerîbe ulaştığı görülmüştü. Sonradan artan kısım geri alınırken ilk şekli geri bırakılmıştı.²⁷⁶ Aynı aileden Süleym b.'Ubeydullah b. Ebî Bekre'nin ıslah ettiği ve Süleym adında kanalın suladığı bir katîası vardı. Bekre ailesi Hâlid nehri kenarında Hâlid ailesi ile ortak bir katîaya sahiptiler. Yine aynı aileden Abdurrahman b. Ebî Bekre'nin Dicle isminde bir katîası vardı.²⁷⁷ Ziyâd'ın Irak valiliği döneminde Muâviye'nin verdiği emirlere binaen iktâ ettiği araziler sayesinde birçok Arap çiftçiliğe başlamıştı. Ancak bu Araplar'ın çoğu çiftliklerinde ikamet etmemekteydiler.²⁷⁸ Onlar şehirlerde Basra ve Kûfe'de ikamet ediyorlardı. Arazilerinde ise vekiller kullanıyorlardı.²⁷⁹

Emevîler döneminde zengin olan kişilerden birisi de Yezîd b. Mühelleb'di (ö.102/720). Yezîd b. Mühelleb, babası Mühelleb b. Ebî Sufre'nin Horasan valiliğinden sonra Haccâc'ın onayıyla Horasan valisi olmuş ancak Haccâc'ın emirlerine uymadığı gerekçesiyle azledilmişti. Süleyman b. Abdülmelik'in himayesi altında yaşayan Yezîd b. Mühelleb Irak valiliğine atanınca²⁸⁰ halife kendisine ıslah edebildiği kadar araziye sahiplenme imtiyazı tanımıştı. Yezîd bu vesile ile Şarkî, Cubbân, Hust, Rîhiyye ve Mugîretâ'yı istimlak etmiştir. Emevî idaresine karşı isyan edip sonunda Vâdilakâr savaşında öldürülünce kendisinin ve ailesinin bütün emlaklarına el konulması beklenen bir durum halini almıştı. Nitekim bu araziler Yezîd b. Abdülmelik döneminde müsadere edilmiş, bunları daha sonra Hişâm almış ve evlatlarına iktâ etmiştir. Yezîd b. Abdülmelik, Yezîd b. Mühelleb'in diğer ıslah ettiği tüm araziler ile Mühelleb'in eşine ait olan çiftlikleri de müsadere etmiştir. Bunları ise önce kendisine almış sonra kendi ailesinden Abbas b. Velîd'e iktâ etmiştir ki çiftlikler Abbâsân diye bilinmekteydi.²⁸¹ Mühelleb'ten sonra Mugîre b.

²⁷⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 351, 354 (T. 414, 417); Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 435.

²⁷⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 355.

²⁷⁷ İbn Vekî', **Ahbârü'l-Kudât**, c. I, s. 302.

²⁷⁸ Ravâyide Salih, **Ziyâd b. Ebîh ve Devrihî fi Hayâtî'l-Âmme fi'l-İrâk fi Sadri'l-İslâm**, Câmîatü'l-Ürdüniyye, s. 186-199.

²⁷⁹ Dûrî, "Fi't-Tanzîmî'l-İktisâdî fi Sadri'l-İslâm", (**Evrâk fi't-Tarih ve'l-Hadâra**), c. II, s. 142.

²⁸⁰ Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb" **DİA**, c. XLIII, s. 522-523.

²⁸¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 356; **Ensâb**, c. VIII, s. 269; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c.XII, s.732.

Mühelleb'e kalan ve alanı 1500 cerîb olan Mühellebân çiftliği ise dönemin Irak valisine iktâ edilmiştir.²⁸²

Emevîler'in çeşitli dönemlerinde görev yapan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Hişâm b. Abdülmelik tarafından Abdullah b. Hübeyre'nin yerine Irak'a vali olarak atanmış, onbeş yıl süren Irak valiliği döneminde tarımın geliştirilmesine ve bataklıkların kurutularak ziraata elverişli hale getirilmesine gayret göstermiştir.²⁸³ Hâlid, ziraat hususunda gösterdiği gayretle ön plana çıkmış ve bu hususta Hişâm'la yarışır hale gelmiştir. Haccâc'ın başlatmış olduğu aşağı Dicle bataklıklarının kurutulması işinde Haccâc'ın eski çalışanı Hasan en-Nebatî ile iş tutmuş, dikkat çekecek şekilde kendisini öncelemekten geri durmamıştır.²⁸⁴ Devlet hazinesine büyük paralar kazandırdığı gibi kendisi de geniş bir servete kavuşmuş, arazi ıslahı ve çiftlik edinmede halife ile yarışır hale gelmiştir.²⁸⁵ Hâlid, Bataklık bölgelerde sulama kanalları aracılığıyla ortaya çıkan ziraata elverişli toprakları ıslah etmek suretiyle dağıtmadan kendi emlakı gibi kullanmıştır. Hâlid, açtırdığı Nehrü Hâlid, el-Bacîrî, et-Tarmana, el-Mubârek ve el-Câmî kanallarının suladığı toprakların herbirinden değişik miktarlarda gelir elde etmekteydi.²⁸⁶ Islah ettiği araziler Vâsıt'ın güneyinden Sulh'e kadar kuzeye doğru uzanmaktaydı.²⁸⁷ Bazı rivayetler Hâlid el Kasrî'nin sadece Irak'taki çiftlik gelirlerinin on üç veya yirmi milyon dirheme ulaştığını ifade etmektedir. Sadece Nehrü Hâlid'ten beş milyon dirhem gelir elde etmekteydi.²⁸⁸ Kardeşi İsmail'in Kûfe yakınlarında Devrân isimli bir mıntıkası ve içinde bir sarayı vardı. Yine bazı dihkânlar oğluna ait arazi gelirlerinin on milyon dirhemi aştığını ve bunun gittikçe yükselmesinin tehlikeli olabileceğini kendisine hatırlatmaktaydılar.²⁸⁹ Hatta Hişâm daha halifeliğe gelmeden önce kendisine Devreyn toprakları iktâ edilmişti. Hâlid teslim almaya gittiğinde buraların harap olduğunu görünce sonradan

²⁸² Belâzürî, **Fütûh**, s. 357.

²⁸³ Abdülkerim Özaydın, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", **DİA**, c. XV, s. 281-282; Carl Brockelman, **Târîhu's-Şuûbi'l-İslâmiyye**, s. 156-157.

²⁸⁴ Welhausen, **Arap Devleti ve Sukûtu**, s. 157.

²⁸⁵ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 151-152.

²⁸⁶ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 152; Belâzürî, **Ensâb**, c. IX, s. 98; İbn Bekkâr, **Muvaffakiyyet**, s. 289; Demirci, "Emevîler'in Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Hayatı Ve Faaliyetleri," **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, cilt IV, sy. 3, s. 68.

²⁸⁷ Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 421.

²⁸⁸ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 151-152, Belâzürî, **Ensâb**, c. IX, s. 98; İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. IV, s. 248; Ali Abdurrahman el-Umerî, **Hişâm b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Emevîyye**, s. 73.

²⁸⁹ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 147.

Hişâm'ın da kâtibi olan Züeyb'ten kendisine hile yoluyla bir avantaj sağlamasını talep etmiş, Züeyb de dört yüz dinar karşılığında düzenlediği yazıya, “Devreyn ve köyleri” şeklinde yazmış ve bunu kayıtlara geçirmişti. Hişâm halife olduğunda bu arazilerin çoğunu kendisine ayırmış, Züeyb'e yazdığı kitâbeyi hatırlatarak, “Demek ‘Devreyn ve köyleri’ öyle mi, velâyetin bana geleceğine hiç ihtimal vermedin” demiş ve Züeyb'i görevden uzaklaştırarak sürmüştür.²⁹⁰

Halife Hişâm ile valisi arasındaki gizli yarış, Irak'ta piyasa fiyatlarının belirlenmesine kadar varmıştı. Irak halkının fiyatlar hakkındaki şikâyetleri o derece kabarmıştı ki Hâlid minberde halka serzenişte bulunuyordu. “Siz zannediyorsunuz ki fiyatları ben yükseltiyorum. Kim yükseltiyorsa Allah ona lanet etsin.” Bazen de Hişâm Hâlid'e mektup yazarak, “Ürününden bir şey satma, emîrû'l-mü'minînin ürünleri çıkıp belli bir fiyattan satılincaya kadar” diye uyarılarda bulunmaktaydı.²⁹¹ Hâlid el-Kasrî'nin sınır bilmeksizin edindiği geniş mülkler, hatta oğlunun halifenin hoş göremeyeceği derecedeki gelir artışları kardeşi Esed'i korkuya düşürmüştü ve bu artışın durdurulması için bazı dihkânlarla birlikte ona nasihatta bulunmaktaydı. Hatta kendisine ait çiftliklerden istediğini alması için halifeye öneride bulunmasını telkin etmekteydi. Ancak Hâlid gurur ve kibirinden dolayı bunu kabul etmemekteydi. Hatta daha da ileri gidip kendisinin bir şeyi olmadığını, Ömer b. Hattâb'ın Büceyle kabilesine Sevâd'ın dörtte birini verdiğini örnek göstermekteydi. Sonunda kardeşi Esed ve dihkânların korktukları şey çok zaman geçmeden tahakkuk etmeye başlamış, Hâlid ile Hişâm arasında çıkan kriz Hâlid'in görevden alınması ve ölümüne varan bir süreçle sonuçlanmıştır. Hişâm, Irak Valisi Yûsuf b. Ömer (h.120-126/m.742-748) eliyle Hâlid ve ailesinin Irak'taki bütün varlıklarını müsadere etmiştir.²⁹²

2.1.3.3.4. Diğer Çeşitli İktalar

Emevîler döneminde yukarıda sayılan amaçlarla verilen iktâlara ek olarak çok çeşitli amaçlara istinaden iktâlar da verilmiştir. Bunların başında ise adına mevâlî denen Arap olmayanlar gelmektedir. Mevâlî köken olarak iki kısma ayrılmakta idi.

²⁹⁰ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 43.

²⁹¹ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 154; İbnü'l-Esîr, **Kâmîl**, c. IV, s. 236; Belâzürî, **Ensâb**, c. IX, s. 100; Ayrıca bkz. H.Tumas Elias, “Early Arab Economic Policies, 1st/7th-4th/10th Centuries”, **Journal of Central Institue of Islamic Reseache**, Karachi, 1965, s. 1-23.

²⁹² Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 147,151,152; İbn Bekkâr, **Muvaffakiyyet**, s. 289-295; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 245.

Bunların bir kısmı sonradan hürriyetlerine kavuşmuş köleler veya hür insanlardan Müslüman olmuş insanlardı. Bunlar zaten toplumda serbestçe iş yapma pozisyonuna sahip herhangi bir bağımlılık durumu olmayan insanlardan oluşmaktaydı.²⁹³ Bunların dışında diğer bir mevâlî grubunu oluşturan insanlar ise eski dönemlerin toprak sahibi dihkânları idiler ki bunlar ellerinde geniş topraklar bulunduruyorlar ve harâc ehli denilen köylü çiftçileri oluşturuyorlardı.²⁹⁴

Normalde elinde toprağı olmayan birinci grup mevâlîyi oluşturan ve çoğunlukla mevlâ olarak isimlendirilen bu kişiler satın alma ve iktâ yoluyla topraklar edinmişlerdir. Örnek olarak bunlardan Mâlik b. Enes'in mevlâsı İbn Sirîn, Irak Cererâyâ'da üzüm bağları da olan bir çiftlik satın almıştı.²⁹⁵ Hatta bu mevlâlardan bir kısmı köylere bile sahip olabilmişlerdi. Şam yakınlarındaki bir köy Abbâd b. Ziyâd'ın mevlâsına aitti ve ölene kadar burada yaşamıştı.²⁹⁶ Benî Seleme'nin mevlâsı ise Haccâc zamanında Hîre yakınlarındaki Nahran'da bir mülk satın almıştı.²⁹⁷ Hüseyin b. Hur el-Anbârî'nin mevlâsının Basra'daki gayrimenkulleri dikkat çekici boyutlara varmıştı. Kendisi Nehrü Feyrûz'un sahibi idi.²⁹⁸

Yukarıda sayılan satın almalar dışında mevlâlara halifeler ve bürokratlar tarafından iktâlar verilmekteydi. Ziyâd'ın mevlâsı Mismar'a Basra'da arazi iktâ edilmiş, Kûfe'de bir çiftlik verilmişti.²⁹⁹ Ziyâd'ın diğer mevlâları Dübeys³⁰⁰ ve Şeytân³⁰¹ adlarına da kanallar vardı. Ziyâd Kâsımiyye adındaki bir araziyi mevlâsı Kâsım b. Süleyman'a,³⁰² harâc topraklarda olmasına rağmen Ca'ferân adıyla bilinen araziye oğlu Süleym b. Ziyâd'ın mevlâsı Ca'fer'e vermişti.³⁰³ Rebâa b. Kelede es-

²⁹³ Cemâl Cevde, *Evzâü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fi Sadri'l-İslâm*, Ammân, Dârü'l-Beşîr, 1988, s. 508.

²⁹⁴ Cemal Judah, "The Economic Conditions of Mewâlî in Early Islamic Times", Eser: **Manufacturing and Labour**, s. 181.

²⁹⁵ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 442.

²⁹⁶ Taberî, *Târîh*, c. VII, s. 239.

²⁹⁷ Judah, "The Economic Conditions of Mewâlî", s. 182.

²⁹⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 345.

²⁹⁹ Belâzürî, *Fütûh* s. 353; Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 436.

³⁰⁰ Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 320.

³⁰¹ Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 321.

³⁰² Belâzürî, *Fütûh*, s. 358.

³⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 356.

Sekafî' nin mevlâsı Feyrûz'a Nehrû Feyrûz civarında bir arazi vermişti.³⁰⁴ Hz. Osman'ın mevlâsına İbâdân'ı iktâ etmişti.³⁰⁵

Mevlâlar yanında Emevî idarecilerince hatır iktâları verilmekteydi. Hz. Âişe, Ziyâd'a mektup yazarak babasının mevlâsı Mürre'ye bir iktâ vermesini talep etmiş ve mektupta Ziyâd için “Ziyâd b. Ebî Süfyân” diye yazmıştı. Bu ifade Ziyâd'ı fazlasıyla sevindirdiğinden Mürre'ye yüz cerîblik bir arazi iktâ etmişti. Araziye Nehrû Mürre adıyla bilinen bir kanal kazdırmıştı.³⁰⁶

Muâviye, Basra'da Resûlullah'a benzerliği ile bilinen bir adam olduğu haberini alınca Basra Valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz'e haber salarak adamın kendisine gönderilmesini istemiş, adamın benzerliğini bizzat görerek Kâbis b. Rebîa adındaki bu kişiye Basra civarında bir araziye iktâ etmesini söylemiştir. Abdullah ona suyunu Ma'kıl nehrinden alan ve Basra'dan üç fersah uzaklıkta bulunan Murğâb'ı iktâ etmiştir.³⁰⁷ Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Münzir b. Zübeyr, kardeşi Abdullah'a kızarak Kûfe'ye gitmek üzere Hicaz'dan yola çıkmış, sonra da Muâviye'ye uğramıştı. Muâviye kendisine önce yüz dirhem para ile Basra'da bir çiftlik iktâ edilmesini emretmiş, burası Münzirân çiftliği ismiyle tanınır olmuştu.³⁰⁸

Ömer b. Abdülazîz döneminde de bazı ilginç iktâ haberlerine rastlanmaktadır. Hâcib b. Ömer'i Horasan'a vali olarak atamak istediğinde kendisine bir araziye iktâ etmek istemiş fakat bu talebi Hâcib tarafından reddedilmiştir. Ömer b. Abdülazîz muhtemelen valiliği kabul ettirmek için ısrarla böyle bir yola başvurmuştur.³⁰⁹ Yine kâtiplerinden Nuaym b. Abdullah'a Irak'taki arazilerden iktâ ile toprak vermiştir.³¹⁰

İktâlardan nasiplerini alan diğer bir grup da şairlerdi. Muâviye, Emevî ailesine sıkı sıkıya bağlı olan şair Hakîm b. Ayyâş el-Kelbî ve aşiretine Mizze'de

³⁰⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 351.

³⁰⁵ Belâzürî, **Ensâb**, c. XIII, s. 36; **Fütûh**, s. 357.

³⁰⁶ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, **el-Maârif**, thk. Servet Âkkâşe, nşr. Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1992, II. Baskı, s. 178; Belâzürî, **Fütûh**, s. 350; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 100; Bir başka kaynağa göre ise Ziyâd bunu Hz. Âişe'den kendisi talep etmiştir. Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 186; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XIX, s. 177.

³⁰⁷ Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, **el-Muhabber**, thk. Eliza Lihten Şetirter, Beyrut, nşr; Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 2009, s. 46-47. A.mlf, el-Münemmak fî Ahbâri Kureys, thk. Hürşîd Ahmet Fâruk, Beyrut, âlemü'l-Kütüb, 1985, s. 425.

³⁰⁸ İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. XXV, s. 247-248.

³⁰⁹ İbnü'l-Kelbî, **Cemheretü'n-Neseb ve Muhtasarü'l-Cemhere**, thk. Ferrac Abdüssettar Ahmed, Kuveyt, 1983, c. I, s. 419-420; Belâzürî, **Ensâb**, c. XI, s. 38.

³¹⁰ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 108.

bulunan arazilerden iktâ verirken,³¹¹ Abdülazîz, Garîs adlı bir şaire içindekilerle birlikte bir arazi iktâ etmiştir.³¹² Abdülmelik ve evlatları da Hicaz'ın önde gelen şairlerine ödül olarak iktâlar vermek istemişlerdir. Şair Âişe Rebîa, babası Mervân ve kendini faziletleri ile övünce Abdülmelik kendisine on bin dirhem para, çok sayıda deve yanında bin cerîb arazi vermişti.³¹³ Diğer bir şair Nüseyb b. Rebâh, Abdülazîz b. Mervân'ı övünce aynı şekilde ödül olarak arazi alırken,³¹⁴ bir şair olarak Ebû Necm er-Râciz, Hişâm tarafından kendisine iktâ edilen el-Ferk adlı bir araziye sahip olmuştu.³¹⁵ Abdülmelik de atlar üzerine güzel şiirler yazan Mekhûl b. Abdullah'a arazi hediye etmişti.³¹⁶ Bunların dışında ilginç sebeplere binaen birçok iktâlar verilmişti. Bunların biri Haccâc zamanında gerçekleşmişti. Kuteybe'nin kardeşi Beşşâr, Haccâc'a bir at hediye etmiş, at yapılan yarışmalarda birinci gelmişti. Haccâc hediye olarak Beşşâr'a dörtyüz veya yediyüz cerîb büyüklüğünde bir araziye iktâ olarak vermişti.³¹⁷ Abdülmelik de kendi hoşuna giden bir hediye nedeniyle el-Âla b. Şerîk'e yüz cerîb büyüklüğünde bir arazi iktâ etmişti.³¹⁸

Emevîler dönemiyle birlikte iktâların verilmesinde farklı bir döneme girilmiştir. Bu farklılık hem amaç, hem kapsam hem de muktâların kimlikleri itibariyle özellik arz etmektedir. Bu dönemde iktâların verilmesinde büyük bir genişleme olmuş, Muâviye döneminde başlayan açılma, Emevîler'in sonuna kadar devam etmiştir.³¹⁹

2.1.3.3.5. İktâ Siyasetinin Sonuçları

Emevîler dönemi birçok açıdan Râşid Halifeler döneminden farklılaşmaktadır. Birincisi iktâ edilen toprakların niteliğiyle alakalıdır. Daha önceki dönemlerde çoğunlukla ölü arazilerden, arazilerin ihyâ ve imarı için iktâlar verilirken Emevîler döneminde bataklıkların kurutulması suretiyle ölü arazilerden, sonra savâfî araziler, daha sonra da harâcî arazilerden iktâlar vermeye başlanmıştır.

³¹¹ Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, c. III, s. 1195.

³¹² İsfahânî, **Eğânî**, c. II, s. 261.

³¹³ İsfahânî, **Eğânî**, c. XVIII, s. 95.

³¹⁴ Abdülazîz b. Mervân'ın mevlâlarından. Suyûtî, **Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî**, thk. Ahmed Zâfir

Kücân, Beyrut, nşr. Lücnatü't-Türâsi'l-Arabî, 1966, c. I, s. 301.

³¹⁵ İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve's-Şuarâ**, Kahire, Dârü'l-Hadîs, 2002, c. II, s. 588.

³¹⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 352.

³¹⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 351.

³¹⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 351; Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 321.

³¹⁹ İbn Asâkir, **Târîh**, c. II, s. 206; Dûri, "İktânın Ortaya Çıkışı", s. 227.

İkincisi, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde ashaptan talepte bulunanlar, hicret etmek isteyenler, kalbi İslâm'a ısındırılmak istenen kabile reisleri, fetihlere katılanlar ve Kureyş'in bazı önde gelenlerine iktâlar verilirken, Emevîler döneminde iktâ alanlar halifelerin kendileri, aile çevreleri, valiler, yüksek bürokratlar ve kabile eşrafi olmaya başlamıştır. Kureyş'in ileri gelenleri bu dönemde de bu imkândan yararlanmayı sürdürenlerdendir.³²⁰ Bu şekilde giderek ortak mülkiyetten özel mülkiyete doğru bir geçiş başlamıştır.³²¹

Üçüncüsü bu dönemde iktâların boyutları artmış ve 60 ile 8 bin cerîb arasında değişen ölçeklerde iktâlar verilmeye başlanmıştır.³²² Arazi yüzölçümünün büyümesi Kûfe ve Basra bölgelerinde çok büyük aile çiftliklerinin ortaya çıkmasına yol açmış, bu durum bataklık bölgelerinde su kanallarının yapılması çalışmalarını teşvik etmiştir. Ölçekteki bu artış aynı zamanda çiftliklerde emek ihtiyacını doğurmuş, köylülerin yanısıra çiftliklerde çalıştırılmak üzere Afrika'dan köle getirilmek suretiyle emek açığı kapatılmaya çalışılmıştır.

Dördüncüsü Emevîler döneminde daha önceki dönemde olmayan bir uygulama devreye sokulmuştur. Bu da *ilcâ* ve *himâye* sistemidir. Bu sistem yeterli miktar ve ölçümde araziye sahip olamayanların daha büyük arazilere kavuşması için başvurduğu bir yöntem olup geniş mülklerin oluşumunun yolunu açmıştır. Azerbaycan, İrminiye ve Sevâd'da bazı köyler ilcâ ve himâye yoluyla belli güçlü kişilerin insâfına bırakılmıştır. Koruma altına girmeleri küçük toprak sahiplerinin de işine gelebiliyordu. Bu şekilde vergi toplayıcılarının yaptığı haksızlıklardan kurtulmak ve bazı vergilerden kaçmak için bu yolu kendileri için güvenli bulmaktaydılar. Bu sistem arazide ölçek büyüklüğüne giden yolu açtı.³²³ Bu sistemde arazilerin fiili sahipliği, görünürdeki sahibinden farklıydı. Bu durumda çiftçi daha zayıf, hâmi daha güçlü pozisyonda olup hâimler arazinin fiili sahibiydi. Çiftçiler bir

³²⁰ Corcî Zeydân, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, c. I, s. 328.

³²¹ Habîb Cunnâbî, "Eşkâliyyetü Mülkiyyeti'l-Arz", s. 222; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî**, s. 168.

³²² Belâzürî, **Fütûh**, s. 353-354; Dûrî, "Neş'etü'l-İktâ' fî'l-Müctemeâtî'l-İslâmiyye", **İctihâd**, sy. 1, s. 250-251.

³²³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288 (T. 334); Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 241, Dûrî, "İktânın Ortaya Çıkışı", s. 228.

anlamda hâmilerin çalışan işçileri durumunda idiler.³²⁴ Emevî devrinin ortalarından sonra toprak edinme yöntemleri arasına dâhil edilen bu sistemde kullanılan usul, asıl toprak sahibinin zor durumundan faydalanmak üzerine kuruluydu. Toprağın asıl sahibine sıkıntı çıkaran ise vergi memurlarının baskı ve zulümleri idi. Toprak sahibi bu baskıdan kurtulabilmek için beylerden birine iltica ediyor ve arazisini onun adına kaydettiriyordu. Bu durumda kendisi de onun ziraatçısı oluyor, hükümet kayıtlarına bu şekilde geçiyordu. Bu sistemde arazi, fiili sahipleri ile asıl sahipleri arasında el değiştirir hale geliyordu. Bundan en çok faydalananlar geniş mülkler elde etmek için arayışta bulunan nüfuzlu kişiler oluyordu. Meselâ Batîha bölgesindeki pek çok arazi sahibi, Halife Abdülmelik'in oğlu Mesleme b. Abdülmelik'e ilcâ ederek topraklarını onun adına yazdırmıştı.³²⁵

İlcâ sisteminin özellikle eski yerleşim yerleri olan alanlarda ortaya çıkması daha önce buralarda yerleşmiş ve uzun zaman yaşamış toplumlardan kalma bir kültür olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle de Irak gibi Sâsânîler'in yaşadığı yerlerde ve bataklık alanların çok olduğu Sevâd'ta olması, aynı örfün bir şekilde yeniden tezahürüdür. İslâm eski önde gelen sınıfların tüm imtiyazlarını lağvetmesine rağmen Emevîler'in orta dönemlerine doğru eski usullerin yeniden ortaya çıkışı, ihyâ ve iktâ sistemi aracılığıyla geniş mülklerin ortaya çıkmasıyla paralellik göstermiştir.³²⁶ Bu anlamda bazı arazi sahiplerinin zayıf olması, himaye sisteminin, himaye ilcânın, ilcâ da geniş mülklerin önünü açmıştır.

İlcâ hareketi sadece Sevâd bölgesine has bir sistem değildi. İslâmî coğrafyanın başka bölgelerinde de benzerleri vardı. Örneğin Azerbaycan ve İrminiyye olarak bilinen bölgelerde valilik yapan Mervân b. Muhammed, bölge halkından birçok araziye satın alma yoluyla edinirken çevre köylerden birçok yeri de ilcâ suretiyle özel mülküne dönüştürmüştü. Burada köylülerin amacı da onun çiftçileri durumuna düşseler de topraklarını Mervân aracılığıyla koruma altına almaktı. Bu köylerden en bilinenleri Merâğa halkıydı. Teslim ettikleri köylerine Mervân işleri yürütmek üzere çeşitli vekiller atamış, köy arazilerinden imara muhtaç olanları ihyâ

³²⁴ Câsim Sakbân Alî; "Dirâsât fi Tarihi'l-İktâ fi'l-Usûri'l-İslâmiyye, **Mecelletü'l-Türâsî**, sy. 4, Bağdat, 2015, s. 18.

³²⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 288; Salih Ali, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 204-205.

³²⁶ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî**, s. 152-153.

ettirmişti.³²⁷ Araplar'ın daha önce bu tür uzmanlık ve kültürleri olmadığından, Irak ve Şam gibi şehirlerden uzak bu tür bölgelerde ilcâ hareketlerinin olması yine yerleşik kültürle izah edilebilir.³²⁸

Benzer şekilde eski İran topraklarında geçmiş dönemden kalma idareci ve vergi toplayıcıları olan dihkânlar da iktâ ve ilcâyâ yönelmişlerdir. Onların izlediği yol ise Müslüman olmak ve bu yolla eski arazilerini ellerinde tutmaktır.³²⁹ İslâmiyetin yayılması dihkânların alanını daraltırken bölgeye yerleşen Araplar'ın daha fazla toprağa sahip olmaları ve güçlenmeleri küçük dihkânların aleyhine işlemiştir. Bu sebeple bazı güçlü dihkânlar bir taraftan ellerindekini korumak peşindeyken diğer taraftan çiftçilerin zor durumundan faydalanmak için ilcâyâ yönelmişlerdir. İran bölgesindeki büyük çiftliklerin doğuşunun sebebi budur.³³⁰

Tarihî kaynaklara bakıldığında daha fazla ilcâ haberine rastlanmaması onun yokluğundan değil bazen de bu tür işlerin muvâzaalı işlemler kapsamında üstü örtülü olarak yapılmasındandı. Bu durumda hakikatte ilcâ olarak işlem gören araziler, kanun karşısında rizaen satın alma, hibe şeklinde yer aldığından, rivayetlere konu olmamış, kimsenin dikkatini çekmemiştir.³³¹ Dolayısıyla benzer hadiseler başka bölgelerde de yaşanmış, bu durum ancak zamanla anlaşılmıştır. Örneğin Mesrûkân arazileri ilk olarak iktâ edildiğinde sadece yüz cerîb iken Abbâsîler döneminde el konulduğunda bin cerîbe ulaşmıştı. Aslı sahibinde bırakılırken artan kısmı geri alınmıştı. Muhtemelen bu da çevre arazi sahiplerinin rızasıyla ya da büyük toprak sahibinin icbârıyla olmuştur.³³²

İlcâ sisteminin en önemli sonuçlarından biri yeni bir zenginler sınıfı ortaya çıkarması, toplumsal düzlemde işçi işveren ilişkilerinin bir tür bağımlılık şekline evrilmesine yardım etmesidir. Normalde hür olan köylüler veya küçük toprak sahipleri giderek soyut birer işçi olarak görünmeye başlamışlardır. Arazilerini ekip biçmeye devam etmişlerdir, ancak zamanla hukuk karşısında hiçbir hak iddia

³²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 321.

³²⁸ Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 155.

³²⁹ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 310.

³³⁰ Nerşahî, *The History of Buhara*, trc. Richard N.Frye, Cambridge-Massachusetts, The Mediaeval Academy of America, 1954, s. 54, 60, 62; İstahrî, *Mesâlik*, s. 158.

³³¹ Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 155.

³³² Belâzürî, *Fütûh*, s. 355.

edemeyen konumuna, bir anlamda kendi toprağında çalışan işçi benzeri bir statüye düşmüşlerdir. Genel olarak yeni arazi sahipleri işçilerin haklarını kanunen olmasa da fiiliyatta korumaya çalışmışlar, bunun diğer köylülerin benzeri teşebbüslerini teşvik etmesini istemişlerdir.³³³ İlcânın devlet açısından sakıncalı tarafı harâc arazilerin öşrî arazilere dönüşmesi, dolayısıyla vergi gelirlerinin azalmasıydı.³³⁴

Altıncısı bu dönemde toprak sahipliği sebebiyle toplum katmanları arasındaki nisbî eşitlik bozulmuş, kabilelerin ileri gelenleri toprak sahibi aristokratlar haline gelirken toplumun diğer kesimleri emekçi durumuna düşmüşlerdir. Bu değişim toplum tabakaları arasındaki uçurumu açarak hem dindar-muhâfazakâr insanlar hem de çeşitli kabileler nezdinde rahatsızlıklara yol açmıştır.³³⁵

Son olarak Emevîler'in iktâ siyasetinin amaçlarından biri de tarım arazilerinin çoğaltılarak ziraata açılması ve üretimin artırılması idi. Bu politikayı özellikle Ziyâd b. Ebîh başta olmak üzere tüm yöneticilerde görmek mümkündür. Bataklıkların kurutulması ve kanallar açılmak suretiyle ıslah edilmesi başta onun sahiplerine fayda verse de toplumun da ikincil derecede bundan faydalanması söz konusu idi. Bu yolla devlete bir gelir kapısı açılmış olmakta, toplum da bu gelirden faydalanmakta idi.³³⁶

2.2. İhyâ

2.2.1. İhyânın Tanımı ve Şartları

Genel olarak İslâm tarihinde özel olarak Emevîler döneminde toprak edinilmesinde veya mülkiyetin genişletilmesinde başvuru yöntemlerinden birisi olarak ihyâ, ölü arazilerin mülkiyet veya kullanım hakkını kazanmak amacıyla imar ve ıslah edilmesi anlamına gelmektedir. Sözlükte “canlandırmak, diriltmek ve verimli hale getirmek” mânasına gelen ihyâ,³³⁷ İslâm hukukunda sahipsiz ve işlenmemiş (mevât) araziler üzerinde ıslah ile mülkiyet kazanma işlemi olup fıkıh ve tarih kitaplarında bazen yalın olarak ihyâ, çok defa da ihyâü'l-mevât şeklinde birlikte

³³³ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 156.

³³⁴ Salih Ali, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 205.

³³⁵ Dûrî, “İktâ'nın Ortaya Çıkışı”, s. 228.

³³⁶ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 169.

³³⁷ Fîrûzâbâdî, **Kâmûsü'l-Muhît**, c. I, s. 1278; Vehbe b. Mustafâ ez-Zühaylî, **el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühû**, IV. Baskı, Dimaşk, Dârü Fikr, 't.y', c. VI, s. 4614; Sa'dî Ebû Habîb, **Kâmûsü'l-Fikhî**, II. Baskı, Dimaşk, nşr. Dârü Fikr, 1988, s. 342.

kullanılır. Bu anlamda mevât araziler ihyânın konusunu, ihyâ ise üzerlerindeki işlemi ifade etmektedir.

İhyâ müessesesinin konusunu teşkil eden ölü araziler birinci bölümde tanımlanmış ve hangi arazilerin ölü arazi statüsüne girdiğine dair çeşitli görüşler aktarılmıştı. Ölü arazilerden hâlihazırda hiçbir şekilde ziraat, mesken, üretim ve tarım gibi bir amaçla kullanılmayan, şahısların veya kamunun malı da olmayan, sahipsiz ve ancak emek harcanarak verimli hale getirilip kullanılabilen toprakların kastedildiği ifade edilmişti. Mevât arazinin diğer bir tanımı ise işlenmiş arazilerin çok ötesinde insan sesinin duyulamayacağı kadar uzak bölgeler veya topraklar olarak yapılmıştı.³³⁸

Ölü araziler ve bunların ıslah ve ihyâsının birçok vechesi vardır. Arazinin İslâm devletince elde ediliş tarzı, toprakların ele geçirildiği zamandaki durumu, daha önce imara konu olup olmaması, sahibinin Müslüman olup olmaması gibi hususlar yanında ihyâ ile birlikte toprağın aldığı şekil, üzerinde ihyâyâ ilişkin belirtilerin varlığı, ihyâ işleminin süresi ve bundan dolayı ihyâ için iktâ edilen arazinin geri alınıp alınmayacağı, imamın, dolayısıyla devletin izninin gerekli olup olmadığı gibi hususlar bu vecheleri oluşturur. Bunlar hem devlet kurumunu hem de vatandaşı ilgilendiren iki yönlü meselelerdir. Bu anlamda ihyâ konusu süreç içerisinde gelişerek değişen bir meseledir. Fıkıh kitaplarına konu olması ise hukukî tarafının önemini göstermektedir.

İslâm'ın zuhurundan önceki dönemde ölü arazilerin ıslah ve ihyâsı daha çok yağmur sularının belli yerlerde toplanması, su kuyuları açılarak etrafının (harîm) kullanım amaçlı olarak koruma altına alınması, atıl ve sahipsiz toprağın işler hale getirilmesi şeklinde olmaktaydı. Şahsın veya bağlı olduğu kabilenin gücü oranında bu durum toplumsal himâyeye görmekteydi.³³⁹ İslâm'dan önceki uygulamadan bağımsız olarak bildiğimiz anlamda ölü arazi ve ihyânın tanım ve şartları, Hz. Peygamber'in bu konudaki hadisleri ışığında ele alınmış, ancak olayların seyrine, coğrafi ve siyasî faktörlerin ortaya çıkardığı fiili duruma göre geliştirilmiştir. Bu yönüyle kaynaklardaki ölü araziler ve bunların ihyâsına dönük teorik çerçeve bütün

³³⁸ Mâverî, **Ahkâm**, s. 264; Ebû Habîb, **Kâmûsü'l-Fikhî**, s. 342.

³³⁹ Cevâd Ali, **Mufasssal**, c. VII, s. 342-343.

farklı durumlara ortak bir açıklama getirmenin zorluğundan kaynaklı olarak ancak uzun bir zaman içerisinde tamamlanabilmiştir.³⁴⁰

İhyâ meselesinde Hz. Peygamber'den rivayet edilen birkaç hadisi şerif konunun temel dinamiklerini vermektedir. Nitekim Yahyâ b. Âdem konuyla ilgili bütün rivayetleri sıralamakta, haberlerin bütün versiyonlarına yer vermektedir. Ancak rivayet farklılıklarını bir kenara bırakarak hadisleri ele aldığımızda ihyâ meselesini konu alan ilk hadis İbn Abbâs'tan rivayet edilen, “Boş (sahipsiz) araziler Allah'ın ve Resûlü'nündür, ondan sonra da sizindir. Buna göre kim ölü topraklardan bir şey ihyâ ederse, onun sahibi olmaya diğerlerinden daha çok hakka sahiptir” hadisidir.³⁴¹ Bu hadiste her şeyden evvel teorik olarak ölü arazilerin ihyâsına ve sonrasında sahiplenilmesine izin verilmiş olmaktadır. Ancak ihyâdan önce topraklar önce Allah'a ve Resûlüne dolayısıyla devlete mal edilerek amacı belirlenmekte, bu amaç doğrultusunda da belli şartlarda şahıslara bırakılmaktadır.

Hz. Peygamber'den Hişâm b. Urve yoluyla rivayet edilen ikinci hadiste Resûlullah'ın şöyle buyurduğu haber verilmektedir: “Kim ölü bir toprağı ihyâ ederse, onun rekabe mülkiyetine sahip olur. Sonradan gelip gaspeden zalim için hiçbir hak yoktur.”³⁴² Toprağın rakabe mülkiyetine sahip olmak mülkiyete konu olan gayrimenkulün sadece maddî varlığını (ayn) ifade eder. Bu anlamdaki mülkiyet “çıplak mülkiyet” diye adlandırılır. Ancak bir toprağı mâlik olmaktan maksat onun menfaatine talip olmak olduğundan rakabe mülkiyeti bir anlamda tam mülkiyet demektir.³⁴³ Dolayısıyla ölü toprakların tam mülkiyete dönüşmesi bir zaman meselesidir ve ihyâyâ bağlıdır. İhyâ işleminin tamamlanmasıyla geriye dönüşsüz olarak mülkiyet işlemi de tamamlanmış olur. Süfyân b. Saîd, “Bir defa ihyâ ettikten sonra artık ebediyyen o toprak ihyâ edenin olur” demek suretiyle bu hususu ifade etmektedir.³⁴⁴ Yukarıdaki hadiste dikkat çekici diğer bir husus ise şartları yerine getiren kişiden hiçbir kimsenin tahsis edilmiş olan araziye zorla geri almasına izin

³⁴⁰ Hamza Aktan, “İhya“ **DİA**, c. XXII, s. 7-9.

³⁴¹ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 81.

³⁴² Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 80; Zühaylî, **el-Fikhu'l-İslâmî**, c. VI, s. 4616.

³⁴³ Halit Çalı, “Rakabe” **DİA**, c. XXXIV, s. 427-428; Bu konuda Halis Eşref, Ebû Hanîfe'nin ihyâ edenin sultanın izni olmadan rakabe mülkiyetini elde edemeyeceğini, diğer imamların ise sadece ihyâyı şart koştuklarından mâlikin rakabe mülkiyetini elde edeceklerini öngördüklerini ifade etmektedir. Bkz. **Kanuni Arazi**, s. 22.

³⁴⁴ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 80.

verilmemesidir. Zalim tabiri gasb edenler için kullanılsa da bunun kapsamına hem şahısların hem de devletin girmesi imkân dâhilindedir. Zira bu husus özellikle Emevîler döneminde gerçekleşen müsadereleler açısından önemli görünmektedir. Ebû ‘Ubeyd zalim tabirini, sultan tarafından kendisine iktâ edilmediği, bir yeri parasıyla satın almadığı veya mâliki olmadığı halde kişinin bir yeri ekmesi, ağaçlandırması, yapı yapması olarak açıklamaktadır.³⁴⁵ Bu ifade kanaatimce ihyâ meselesinde kuralsız ve yetkisiz işlemi, aynı zamanda kaba kuvvetle arazi sahibi olmayı ifade etmektedir.

Hız. Ömer yukarıdaki hadislerin içeriğini yazarak valilere göndermiş,³⁴⁶ ek olarak, “Kim, hiçbir Müslümanın ve muâhidin (sözleşme yapmış zimmî vatandaşın) elinde olmayan ölü arazileri ihyâ ederse, onlar onun olur”³⁴⁷ ifâdeleriyle kapsamı biraz daha daraltmış, muhtemelen kendi döneminde zimmîlerin mülkiyetinde bulunan arazilerin hukukî durumlarıyla ilgili tartışmaları bertaraf etmek istemiştir.

Peki toprağın ihyâ edilmesi ne anlama gelmektedir? Toprağın ihyâ edilmesi demek, ilk olarak oraya su götürülmesi demektir. Kuyu ve kanal kazılması, kaynak çıkarılması, herhangi bir şekilde sulanması, sonra da ekim dikim yapılması da ihyâ anlamına gelmektedir.³⁴⁸ Bu toprak daha önce ekilen, ziraata elverişli hale getirmek için üzerinde çalışılan ve su ulaştırılan bir toprak değildir. İhyânın bir araziye imar ve ıslah etmek manası düşünüldüğünde bir arazinin ihyâ edildiğini kabul etmek için Mecelle’nin yazarına göre en azından tohum ekilmesi, fidan dikilmesi, bina yapılması, sulanması, arklar açılması, duvarlar ve bentler yapılması gibi bir takım maddi emarelerin varlığı şarttır.³⁴⁹ Ömer b. Abdülazîz’in valilerine yazdığı, “Kim bir ölü araziye, bina ve ekim yapmak suretiyle ihyâ ederse arazi de başkasının değilse toprağı o kişiye ver”³⁵⁰ talimatından ihyâyâ dair ipuçları vardır. Hız. Peygamber’in ihyâyı zikredip özel bir takım şartlar belirtmemesi, ihyâ için şartların örflere, adetlere göre tespit edilmesi ilkesinin kabul edilmesine yol açmıştır. Mâverîdî’ye göre arazinin

³⁴⁵ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 363; Tirmîzî, “Ahkâm”, 38.

³⁴⁶ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 85.

³⁴⁷ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 86.

³⁴⁸ Kudâme b. Cafer, **Harâc**, s. 213; Zühaylî, **el-Fikhu’l-İslâmî**, c. VI, s. 4615, 4621.

³⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, **Mecelle-i Ahkam-ı Adliye**, 1275-1276. mad.; Ali Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 174.

³⁵⁰ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 369; Kudâme b. Ca’fer, **Harâc**, s. 213; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 88.

bulunduğu bölgedeki örf ve adet ne ise ihyâ da ancak bu yerel şartların yerine getirilmesi ile tamamlanır. Şayet ekin ekmek, ağaç dikmekle arazi işe yarar hale getirilmek isteniyorsa bu ancak o araziye bir takım işlemlerle diğer arazilerden ayırmak, su ihtiyacını karşılamak, sürmek, çukurları kapatmak, yüksek yerleri tesviye etmek, bataklık ise kurutmakla mümkün olur ve ihyâ iradesi ancak bu şekilde anlaşılır. Bütün bunlar arazinin bulunduğu yerdeki yerleşik anlayışa uygun hareket etmekle olur.³⁵¹

Ölü arazilere bir takım işaretler dikmek veya etrafını çevirmek ihyâ olarak kabul edilmemektedir. Araziyi çevrelemekle ancak rüçhan hakkına sahip olunabilir.³⁵² Hakiki anlamda ölü arazilerin sahiplenilmesi için Hz. Ömer, “Kim bir ölü araziye ihyâ ederse onundur ancak muhtecir için üç yıldan sonra bir hak yoktur” ve “Kim ölü arazisini üç yıl boyunca boş bırakır ve imar etmezse o araziye imar edecek birilerinin çıkması durumunda arazi onların olur” ifadeleriyle ölü arazilerin sahiplenilmesine üç yıllık bir süre şartı getirmiş,³⁵³ Bilâl b. Hâris el-Müzenî’ye Resûlullah’ın iktâ ettiği ancak Bilâl’in sadece etrafını çevirmekle yetindiği arazinin bir kısmını ondan geri almıştır.³⁵⁴ Bu ictihada göre ölü araziler her ne kadar ilk önce sahiplenenin ise de ihyâ edilene kadar askıda bulunmaktadır. Asıl sahiplik ancak ihyâ edildiğinde tahakkuk etmektedir. Hz. Ömer’in bu ictihadı, ölü arazilere dönük gayretleri artırmak ve toprakların hızlı bir şekilde kullanıma açılmasını teşvik etmek bakımından anlamlıdır.

Ölü arazilerin mâlikinin olmaması veya bilinmemesi ihyâ için en önemli şartlardan birisidir. “Âdiyyü’l-arz Allah ve Resûlü’nündür, sonra da sizindir”³⁵⁵ hadisi, hem toprağın ham niteliğine, hem de eski dönemlerde sahibi bulunmakla birlikte zamanla sahipsiz kalan ve işletilmeyen topraklara işaret etmektedir.³⁵⁶ Ölü topraklar üzerinde sahipsizlik ve kullanılmazlık durumlarının aynı zamanda tahakkuk

³⁵¹ Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 174; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 265 (T. 332).

³⁵² Mâverdî, **Ahkâm**, s. 265 (T. 333); Zühaylî, **el-Fikhu’l-İslâmî**, c. VI, s. 4623.

³⁵³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 169 (T); Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 354; Makrizî, **Hitât**, c. I, s. 96; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, Mektebetü’l Kahire, 1968, c. V, s. 420; İbn Âbidîn, **Reddû’l-Muhtâr ale’d-Dürri’l Muhtâr**, Beyrut, Dârü’l-Fikr, 1992, c. VI, s. 433.

³⁵⁴ Kudâme b. Cafer, **Harâc**, s. 214.

³⁵⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 65; Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 347.

³⁵⁶ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. V, s. 418; Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 354.

etmesi şarttır.³⁵⁷ Ölü arazilerin devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunması, bu tür arazilerin sahipli olduğunu göstermediği gibi mevât sayılmaması için de yeterli değildir. Anlaşılmaktadır ki ölü toprakta mülkiyet sorunu özel şahıslar, köyler ve kasabalar gibi devlet seviyesinde olmayan tüzel kişiler açısından dikkate alınmıştır. Her hâlükârda toprak üzerinde devletin tasarruf hakkı bulunduğundan bu noktada önemli olan şahıslara ve devlet dışındaki diğer tüzel kişilere ait bir hakkın olmaması veya bilinmemesidir.³⁵⁸ Bu konuda Müslim ve gayrimüslim arasında bir fark da bulunmaz. Hz. Peygamber'in ölü arazilerle ilgili hadisleri temlik cihetinden olup dinî aidiyeti farklı olan kimseler konusunda bir ayırmda bulunmamaktadır. Müslüman, zimmî bütün hükümlerinde ortaktır. Ancak İmam Mâlik, dârü'l-İslâm'da zimmînin ihyâ ile toprak sahibi olamayacağına hükmetmiştir.³⁵⁹ Nihayetinde ölü arazinin ihyâyâya konu olabilmesi için arazinin hiç kimsenin mülkiyetinde bulunmaması, bir köy veya kasabanın meralığı veya baltalığı olmaması, arazinin tamamen boş yani hiç işlenmemiş olması şartlarının karşılanması gerekmektedir.

Mevât araziler üzerinde yapılacak ıslah ve imar çalışmalarında aranan diğer bir şart ise bu işlem için izin alınıp alınmayacağı hususudur. Bu konuda iki görüşün bulunduğunu görmekteyiz. Birinci görüşe göre ölü arazilerin ihyâsı için hiçbir makamdan izin alınmasına gerek yoktur. İhyâ işleminin başlamasıyla birlikte mülkiyet de kazanılmış sayılır.³⁶⁰ İkinci görüşe göre ise asıl mülk sahibi olması dolayısıyla devletin izni şarttır. Bu vatandaşlar arasında bir takım ihtilafların önlenmesi açısından gereklidir.³⁶¹ Ebû Yûsuf, ihtilaflı arazilerde devlet iznini, diğer arazilerde ise serbestiyeti savunmaktadır.³⁶² Bir başka değerlendirmeye göre ise şehirlere yakın olan yerlerde devletin izni gerekirken, şehirlere uzak olan yerlerde

³⁵⁷ Zühaylî, **el-Fikhu'l-İslâmî**, c. VI, s. 4617.

³⁵⁸ Hamza Aktan, "İhya" **DİA**, c. XXII, s. 7-9.

³⁵⁹ İbn Kudâme, **el-Muğni**, c. V, s. 418; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, c. VI, s. 432.

³⁶⁰ İbn Kudâme, **el-Muğni**, c. V, 420; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 264.

³⁶¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 72; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 213; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 264 (T. 331); Devlet reisi küffara ait olan arazilerin alınması sonrası onların nasıl dağıtılacağı hususunda nasıl yetkili ise ölü toprakların fey olması dolayısıyla yetki ve izin yine ona aittir. Bkz. Zühaylî, **el-Fikhu'l-İslâmî**, c. VI, s. 4627; Tirmizî'ye göre bu görüşü savunanların dayandığı delil, ihyâyâ izin veren hadisin yanlış anlaşılmasından ve yanlış dile getirilmesinden kaynaklanmaktadır: "Sultanın uygun bulduğu şey ancak bir kimsenin olabilir.", Tirmizî, "Ahkâm", 38.

³⁶² Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 72.

böyle bir izne gerek yoktur, şeklindedir.³⁶³ Ancak bu değerlendirmenin ictihadî değeri dışında tarihî bir uygulama örneği bulunmamaktadır.

İzin meselesinin tarihî olarak seyrine bakıldığında bunun Emevîler döneminde ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde ihyâ için izin istendiğine dair bir habere rastlanmamaktadır. Hülefâ-yi Râşidîn döneminde izin konusu ile ilgili meselenin sonucunun izne gerek olmadığı yönünde bağlandığı anlaşılmaktadır. Hz. Ali'nin kendisinden ihyâ için izin isteyen adama söylediği, “Sen muslihsin, müfsid değilsin, mu'mirsin, muhrib değilsin” ifadeleri de bu durumu teyit etmektedir.³⁶⁴ Emevîler döneminde Ömer b. Abdülazîz ölü arazilerin ıslahı konusunda teşviklerde bulunmuştur. Valilerine gönderdiği mektuplarında ev yapmak veya ekmek için ölü arazi ihyâ edenlere ve bu amaçla araziye su koşanlara engel olunmamasını istemiştir. Ömer b. Abdülazîz bu şekilde kendinden önce konulan devletten izin alınması kuralını kaldırmış ve Resûlullah'ın koyduğu kaideyi ihyâ etmiştir.³⁶⁵

İzin meselesi iktâ uygulamaları bağlamında yeniden değerlendirildiğinde şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Eğer ölü araziler iktâ yoluyla verilmişse iktâ bir kamu otoritesi işlemi olması nedeniyle izni de otomatik olarak içermekte, yeniden izin alınması gereksiz hale gelmektedir. Ancak iktâ bahis konusu olmaksızın şahısların uygun buldukları topraklarda ihyâ işlemine başlamaları, sonra da üzerinde mülkiyet kurulması söz konusu olunca bu durumda devletten izin alınması meselesi tartışma konusu olmaktadır. Emevîler bu sorunu ihyâyı iktâyâ, iktâyı da kendi yetkilerine dâhil ederek çözmüş görünmektedirler.

Fetihlerin başlamasıyla birlikte bol miktarda toprak sahipsiz kalmış, bu topraklarda önceki dönemlerde olmadığı kadar özel mülkler edinilmesi yolundaki istekler artmış ve toplumda bu toprakların işletilmesine yönelik bireysel eğilimler ortaya çıkmıştır. Bu istekler karşısında hem bireysel taleplerin karşılanması hem de bu eğilim nedeniyle devletin uğradığı malî zararların izin yöntemiyle dizginlenmesi

³⁶³ Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zurkânî, **Şerhu Muvattâ**, thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd, I-IV, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2003, c. IV, s. 61; M. Streck, “İhyâ”, **Eİ**, New Edition, Vol. III, Leiden, 1971, s. 1053.

³⁶⁴ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59.

³⁶⁵ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 88.

amacıyla devletten izin alma şartı devreye sokulmuştur. Bu politika aynı zamanda Emevîler'in sahipsiz ve ekim dikim yapılmayan toprakların finansal nedenlerle kontrol edilmesi arzusuna dayanmaktadır.³⁶⁶ Ölü araziler kısmında da bahsedildiği üzere Emevîler tarafından geliştirilen devletin izni meselesi, önce Iraklılar, sonra Medineliler tarafından benimsenerek Abbâsîler tarafından da sürdürülmüştür.³⁶⁷ Böylelikle Emevîler ölü arazilerin ihyâsında Emevî idaresinden izin alınmasını şart koşturmakla asli uygulamada olmayan yeni bir kural getirmişlerdir.³⁶⁸

2.2.2. Bataklıkların Kurutulması ve Kanal Açma Çalışmaları

Emevîler döneminde ölü arazilerin ihyâsına dönük çalışmalar hız kazandı. Sadece bu arazilerin ihyâsı şahıslara geniş araziler edinme imkânı vermektedir. Onlar da bu imkânı kullanmaktan imtina etmediler. Bu mülklerin en büyük kaynağı, Irak topraklarındaki bataklık alanlardı. Bataklıklar, kuzeyde Vâsıt, güneyde Basra arasında Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kısımlarını işgal ederdi.³⁶⁹ Arapça'da el-batâih olarak adlandırılan bu alan genişliğinden dolayı civarında bulunan şehirlere nispetle örneğin Basra batîhası veya Vâsıt batîhası şeklinde anılmaktaydı. Bu bölgelerdeki bataklıklar Sâsânîler'den çok daha eski zamanlarda Babilonya olarak bilinen dönemlerde Dicle ve Fırat kenarlarının çamur yığınları ile dolması neticesinde oluşmuştu.³⁷⁰ Streck'e göre Asur çivi yazılı metinlerinde bölge için "agammé" (bataklık) ve "apparaté" (kamuşluk) tabirleri kullanılmaktaydı. Bölge, Grek ve Roma kaynaklarında Diotahi, Limue ve Chaldaicus Lacus şeklinde geçmekte olup Diotahi isminin batâih anlamına gelmesi kuvvetli bir ihtimaldir.³⁷¹

İslâmî döneme gelindiğinde Basra bölgesindeki bu bataklıkların oluşmasının sebebi Sâsânîler döneminde setlerin yıkılması, tamiri için gerekli çalışmaların yapılması hususunun ihmal edilmesi idi. Ancak bu durum, son dönem Sâsânî yöneticilerine ait bir ihmaldi. Yönetim tarihi boyunca Sâsânîler, aşırı su baskınları nedeniyle oluşan bataklıkları kurutmak için kanallar, setler, barajlar yapımı dâhil

³⁶⁶ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 248.

³⁶⁷ Schachth, **The Origins of Muhammadan Jurisprudence**, s. 202-203; Ziaul Haque, **Landlord**, s. 249.

³⁶⁸ Dûrî, **Târîhu Sadrû'l-İslâm**, s. 86.

³⁶⁹ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 450.

³⁷⁰ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 450; Streck, "Batîha", **İA**, c. II, s. 334-335.

³⁷¹ Streck, "Batîha" **İA**, c. II, s. 335; Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha" **DİA**, c. V, s. 195-196.

birçok tedbir almışlar ancak onları ayakta tutmakta yine de başarılı olamamışlardır. Yapılan setler ve barajlar her defasında yeniden yıkılmıştır.³⁷² Sâsânîler'in oldukça merkezileşmiş bir sulama sistemi ve bu sistemi sürekli olarak ayakta tutmak için her türlü önlemi almaya hazır bir idarî anlayışları vardı. Hatta devlet tarafından yapılan bu tür yatırımlar tarım için kritik önemdeydi. Kaynaklara göre I. Hüsrev, istihkâmlar, köprüler, sulama sistemleri ve yerüstü ve yeraltı kanalları için büyük miktarlarda paralar harcamıştı. Müslümanlara bu dönemden tevarüs edilen birçok kanal vardı. Bu kanallar aşağı Fırat ve Dicle nehirlerinin fazla sularını taşımak suretiyle Sevâd'ı en verimli tarım alanlarından biri haline getirmişti. Bölgede bulunan Îsâ, Sarsar, Mâlik ve Kuthâ kanalları Sürâ kanalı ile birlikte Fırat sularını Dicle'ye taşımaktaydı. Kathü'l-Nehrevân kanalı ise Tikrit'te Kısra zamanında yapılan büyük kanallardan biriydi.³⁷³ Kısra, Diyâlâ bölgesinde bulunan su kısıtı sorununu gidermek için Dicle nehrinden yüz kilometrelik bir kanal kazdırmıştı.³⁷⁴ Yapılan bu çalışmalardan anlaşılmaktadır ki tarımsal üretimle sulama sisteminin sağlıklı bir şekilde işlemesi arasında çok güçlü bir ilişki vardı ve her ikisi de gerekli tedbirlerin alınması konusunda merkezi idare tarafından takip ediliyordu. Sâsânî hükümdarlarından Kubâd b. Fîrûz zamanında meydana gelen taşkınlar, o ve oğlu Enûşîrvân'ın setler yapmaları sayesinde kısmen kontrol altına alınıp birçok arazi yeniden tarıma açılmıştır.³⁷⁵ Sonraki zamanlarda bentleri tamir etme ve su baskınlarını önlemede aciz kalınması Müslümanlarla yapılan savaşların kargaşasına denk gelince bataklıklar daha da genişlemiş,³⁷⁶ Dicle'nin kendi yatağından taşması sonucu iki nehir arasında Kûfe'den Basra'ya kadar olan bölge bir su havuzuna dönüşmüştü.³⁷⁷

Bataklıkların büyüklüğü konusunda çeşitli rivayetler nakledilmektedir. Mes'ûdî bu alanı uzunluk ve genişlik bazında 50x50 fersah olarak vermektedir.³⁷⁸ Bu

³⁷² Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 450; Yıldız, "Batîha" **DİA**, c. V, s. 195-196.

³⁷³ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 233; İbn Serapion, **Description of Mesopotamia and Bağdad**, London, nşr. Guy Le Strange, The Journal of Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland, 1895, s. 5.

³⁷⁴ Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture in Iraq", s. 26-27.

³⁷⁵ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beyrut, Dârü Sâdır Leiden Ofset, 1889, s. 240.

³⁷⁶ Belâzürî, **Fütûh** s. 286-287 (T. 333), Mâverdü, **Ahkâm**, s. 267 (T. 335); Ayrıca bkz. Peter Verkinderen, **Land Reclamation and Irrigation Programs in Early Islamic Southern Mesopotamia: Self-enrichment vs State Control**, Leiden Studies in İslâm and Society 9, Leiden, Brill, 2018, s. 4; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî**, s. 69, 70.

³⁷⁷ Ashtor, **Economic History**, s. 61.

³⁷⁸ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-Zeheb**, c. I, s. 103.

da eski Arap hesaplarına göre 284x284 km olarak hesaplanmaktadır. İbn Rüste, yine uzunluk ve genişlik bazında 30x30 fersah,³⁷⁹ yani 171x171 km olarak hesap etmiştir. Kudâme b. Ca'fer ise 60 mil yani 114 km olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁰ Bazı müellifler ise genişlik olarak 128 km ölçüldüğünü söylemektedirler.³⁸¹ Le Strange, büyük bataklığın 50 mil genişliğinde ve 200 mil uzunluğunda bir alan olduğundan bahseder.³⁸² Aynı hesaba göre bu da uzunluk olarak 95 km, genişlik olarak 380 km olarak ölçülür. Humeyrî ise son bir rivayet olarak İbn Rüste gibi alanı 30x30 fersah şeklinde vermektedir.³⁸³

Kûfe ve Basra şehirlerinin fethedilmesi ile Müslümanların eline geçen bölgenin ıslahı için ilk halifeler zamanında herhangi bir çaba gösterildiğine dair bir habere rastlanmamaktadır. O dönemlerde toprağın bolluğu bataklıklar için ek bir gayret gösterilmesini gerektirmemiş olabilir. Bunu teyit edersine Ebû 'Ubeyd, Basra'nın o dönemlerde tamamen bataklıklardan ve kamışlıklardan ibaret olduğunu söylerken Hz. Ali bir konuşmasında Basralılar'a, "Ey bataklık ve harabe ehli, toprağınız semadan en uzak, suya en yakın, harabe ve bataklığa dönüşmesinde en hızlıdır" diye hitap etmiştir.³⁸⁴ Basra başka bir tanımlama ile sıcaklığı şiddetli, suyu tuzlu, geçiş yolu bir yer olarak tanımlanmıştır.³⁸⁵ Ancak Hz. Ömer döneminde kurulan Basra'nın tatlı su ihtiyacının giderilmesi için Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Übüle kanalını kazdırarak Basralılar'a su temin etmeye çalışmıştır.³⁸⁶ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kazdırdığı bu kanal, Ziyâd b. Ebîh tarafından Basra'ya kadar uzatılmıştır. Ziyâd ek olarak Feyzu'l-Basra kanalını kazdırmıştır.³⁸⁷

Şüphesiz ölü arazilerin ihyâ edilmesinde bataklıkların kurutulması için kullanılan yöntemlerden birisi kanallar kazılması suretiyle suların tahliyesi idi.

³⁷⁹ Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, **el-A'lâku'n-Nefise**, Leiden, 1892, s. 94.

³⁸⁰ Streck, "Batiha", **İA**, c. II, s. 335; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 153; Burada bir mil 1900 metreye denk düşmektedir. Ancak milin uzunluğunu 1848,32 metre olarak hesaplayanlar da bulunmaktadır. Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, c. I, s. 208; Reyyis, **Harâc**, s. 300-301.

³⁸¹ Yıldız, "Batiha", **DİA**, c. V, s. 195-196.

³⁸² La Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, s. 26.

³⁸³ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmünim el-Humeyrî, **er-Rûzü'l-Mi'dâr fi Haberî'l-Akdâr**, thk. İhsan Abbas, II. Baskı, Beyrut, Müesseset-ü Nâsir es-Sekâfe, 1980, s. 92.

³⁸⁴ İbn Kuteybe, **'Uyûnü'l-Ahbâr**, c. I, s. 316; İbn Fakîh, **Büldân**, s. 238.

³⁸⁵ İbn Fâkîh, **Büldân**, s. 238.

³⁸⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 346-347; Hayyât, **Târîh**, s. 165; Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Efğânî, **El-Esvâku'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, II. Baskı, Dımaşk, Mektebetü Hâşimiyye, 1937, s. 346.

³⁸⁷ Belâzürî, **Fütûh** s. 347; İbn Abdilhak, **Merâsidü'l-İdlâ'**, c. I, s. 18.

Ancak ölü arazilerin ihyâsında suların tahliyesi için kanal kazılması kadar susuz arazilere su götürülmesi için de kanal kazılması gerekiyordu. Bir taraftan bazı arazilerden su boşaltılırken diğer araziler kanallar veya arklar yoluyla suya kavuşturulmaktaydı. Dolayısıyla kanalların kazılması işi iki yönlü olarak işlemekteydi.

Kanal kavramı kelime anlamı olarak büyük su yolu anlamına gelse de Basra ve çevresinde büyüklüğü değişmekle birlikte sulama plan ve projelerini ifade eden bir anlama sahiptir. Bizim kültürümüzde bu, ark olarak bilinmektedir. Bazen de Arapça aslından müştâk *hark* kelimesi kullanılır. Sevâd'ta çoğunlukta da Dicle nehrinin sularının ölü arazilere taşınarak oraların sulanması için açılan kanallar için kullanılmıştır. Emevî halifeleri veya onların izin verdiği kimseler tarafından açılan kanallar, sahipleri adına nispet edilmiştir.³⁸⁸ Basra halkı kanal kazdıran şahsın veya bulunduğu nahiyenin isminin sonuna (elif) ve (nun) harflerini ekliyorlar, ihyâ edildikten sonra katıayı ve onu besleyen kanalını bu şekilde adlandırıyorlardı. Bu uygulama Fârisîler'den gelen bir uygulamaydı ve “falanın arazisi” anlamına geliyordu.³⁸⁹ Örneğin Hz. Osman'ın, amcası Hakem b. Ebî'l-Âs'a iktâ ettiği ölü araziye *Mutarrif* adında bir kanal kazılmıştı.³⁹⁰ Arazisi ise “*Hakemân*” olarak isimlendiriliyordu.³⁹¹ Kaynaklarda “elif” ve “nun” ile biten bütün köy veya mevki adları bu usulle türetilmiş adlardı.³⁹²

Bataklık arazilerin asıl ıslah ve ihyâsı ve bunun için kanallar kazılması çalışmaları, sistemli olarak Emevîler dönemi ile başlamıştır. En önemli bataklık arazisi olan Basra, Emevîler dönemine kadar eski haliyle kalmıştır.³⁹³ Emevî ailesi ve emirleri ölü arazilerin ihyâ edilmesi yolunda kanal kazılmasına büyük önem

³⁸⁸ İstahrî, **Mesâlik**, s. 80; İbn Havkal, **el-Arz**, c. I, s. 236; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 137.

³⁸⁹ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 435; Ayrıca bkz. İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 32; Basra bölgesindeki mülkiyetlerin divanların Arapçaya çevrilmesi sürecinde nasıl bir isim değişikliğine uğradığını araştıran Vedâd el-Kâdî, gayrimüklerin adlarının sonunda yer alan “ân” ekinin Arapça değil Farsça'dan türetildiğini, bir mülkün tek olmasına rağmen Arapça iki anlamı veren bu ekle çoğaltılmasının anlamsız olduğunu, buradaki ân ekinin Fars bölgelerindeki şehirlerin isimlerinden de anlaşılabileceği üzere “falanın arazisi” anlamına geldiğini, başlarında el-takısı kullanılmamasının bunun teyidi olduğunu, ifade etmektedir. Bkz: Vedâd el-Kâdî, “The Names Of Estates In State Registers Before And After The Arabization Of The 'Dîwâns’”, **Brill NV**, Leiden, 2010, s. 270-271.

³⁹⁰ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 323.

³⁹¹ Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 280.

³⁹² Örnekler için bakınız: Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 435, 436.

³⁹³ Saîd el-Efgânî, **Esvâkü'l-Arab**, s. 346; Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 450.

vermişlerdir. Muâviye, Basra'ya harâc memuru olarak görevlendirdiği Abdullah b. Derrâc'a, aynı zamanda bataklıklardan bir kısım arazilerin kurutulması görevi de yüklemiştir. Abdullah b. Derrâc kamışları kestirmek ve setler inşa etmek suretiyle birçok araziye tarıma elverişli hale getirmiş, bilâhare *el-cevâmid* (kurutulmuş yer) adı verilen bu arazilerden Muâviye adına yılda 5 milyon dirhem gelir elde etmiştir.³⁹⁴

Bu çalışmalarda adı ön plana çıkan kişilerden biri, Hz. Osman ve Muâviye'nin Basra Valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz'dir.³⁹⁵ Kendisi aynı zamanda Basra'nın en büyük mülk sahiplerinden biri idi. Birçok kanalı vardı. Arazilerini boş bırakmaksızın ekiyordu. Basra'nın Mekke tarafına kalan bölgesinde yer alan Nebbâh arazisini ihyâ etmişti.³⁹⁶ Ya'kûbî, Abdullah'ı tarif ederken, "Kanallar kazdı, saraylar inşa etti, Basra, Mekke ve Tâif'te çiftlikler ve bahçeler edindi, mülk sahibi oldu" demektedir.³⁹⁷ Abdullah'ın, Nehrü Feyzi'l-Basra kendi valiliği döneminde ve kendisinin Horasan'da bulunduğu bir zamanda Ziyâd tarafından kazdırılsa da kanallar kazdırarak onlara adını vermek onun en büyük arzularından biriydi. Bunu bir şeref olarak addediyordu. Bu yüzden ismi geçen kanal dolayısıyla Ziyâd'a kızmış ve bu kanalın şerefini benden esirgedin, diyerek ona darıldığını söylemiştir.³⁹⁸ Annesi Decâce bint es-Salt adına Ümmü Abdullah kanalını,³⁹⁹ oğlu Abdülazîz'in annesi ve karısı için Humeydâ kanalını kazdırmıştı.⁴⁰⁰ Abdullah yine anne bir kardeşi Abdullah b. Ümeyr b. Amr b. Mâlik el-Leysî'ye ölü araziden 8 bin cerîb iktâ verince arazinin sulanması için İbn Ümeyr kanalı'nı açtırmıştı.⁴⁰¹ Basra'da bulunan Nehrü Nâfız kanalı yine kendisinin bir başka mevlâsı tarafından kazdırılmıştı.⁴⁰²

Muâviye döneminin ölü arazilerin ihyâsı hususunda gayret gösteren ve bu sayede çok geniş gayrimenkullere sahip valilerinden Ziyâd b. Ebîh tarımı teşvik etmekte ve arazilerin tarıma açılmasına önem vermekteydi. İbn Uyeyne'ye göre Basra halkına şöyle demişti. "Şayet elimde bir fidan olsa, kıyamet kopuyor deseler

³⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 286; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 240; Mâverdî, *Ahkâm*, s. 267; Yıldız, "Batîha", *DİA*, c. V, s. 195-196.

³⁹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 347.

³⁹⁶ Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 256.

³⁹⁷ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs*, s. 199.

³⁹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 347-348 (T. 408-409).

³⁹⁹ Hayyât, *Târîh*, s. 166.

⁴⁰⁰ Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 320.

⁴⁰¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 349-350; Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 315.

⁴⁰² Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 324.

ben yine onu ekmek için girişimde bulunurdum.”⁴⁰³ Ziyâd, ölü arazilerin tarıma elverişli hale getirilmesini, mümkün olan her yerin ekilmesini, istemektedir. Bu vesile ile gelirlerin artırılması hedefinde sapma yapabilecek bütün ihtimalleri değerlendirir, kimin ekili alanlara zarar verdiğinin murakabesini yaptırırdı. Hem Muâviye hem de Ziyâd, iktâ edildiği halde ihyâ edilmediğini tespit ettikleri arazileri sahiplerinden geri alırlardı. Muâviye, Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb’ın elinde olan ancak ihyâ etmediğini söylediği bir araziye geri alarak ihyâ etmiş,⁴⁰⁴ Ziyâd b. Ebîh de Osman b. Ebî'l-Âs’ın Basra’da bulunan arazisini ihyâ etmediği gerekçesiyle almış, kendisine ise şöyle demişti: “Ben ancak imar edilmeyenleri müsadere ediyorum, başkasını değil.”⁴⁰⁵ Hatta bir gün Sûs şehrine yolculuğa çıkmış ve burada çok güzel imar faaliyetleri olduğunu görmüş, vergiyi artıracaklarını düşünen halka, aksine yaptıkları çalışmalardan dolayı vergilerini yüz bin dirhem azaltacağını söylemiştir. Ömer b. Abdülazîz, Ziyâd’ın Irak’ta gösterdiği bu çabayı övmüş, tarımın geliştirilmesi için en güzel tedbirleri aldığını söylemiştir.⁴⁰⁶ Çiftçilerin durumunu yakından izlemiş, tarım alanlarının her daim ekilebilir olması için onlara şefkatle davranılmasını istemiştir. İbn Miskeveyh’in aktardığına göre Ziyâd b. Ebîh cuma günleri dışında her gün oturur, âmillerinden kendisine gönderilen mektupları okur, kanal kazılması ile ıslah çalışmasına ihtiyacı olan yerleri tek tek belirler, sonra da gereği için talimatlar yazdırırdı.⁴⁰⁷

Ziyâd tarafından açılmış birçok kanal bulunuyordu. Münzir b. Cârûd el-Abdî, Sâr kanalının açılmasını Muâviye’den talep etmiş, o da bu işi akrabası da sayılan Ziyâd b. Ebîh’e teklif etmiş, Ziyâd da Ma’kıl kanalını açtırmıştır. Kanalın kazılması bitince halk bir an önce kanalın açılmasını istemiş, Resûlullah’ın ashabından olması ve bereketli olacağı düşüncesiyle açılma işini Ma’kıl b. Yesâr’a yaptırmış, bundan dolayı kanalın ismi bu adla anılır olmuştur.⁴⁰⁸ Bu açılış vesilesi ve zamanla kanalın

⁴⁰³ Câhiz, **Behlâ**, s. 191; Sâlih Muhammed Revvâdiyye, **Ziyâd b. Ebîh ve Devrihî fi'l-Hayâtî'l-Amme fi Sadri'l-İslâm**, Mu'tâ, Menşûrât-i Câmiatu Mu'tâ, 1994, s. 184.

⁴⁰⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 132.

⁴⁰⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 348.

⁴⁰⁶ Râgıb el-İsfahânî, **Muhâzarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şüarâ ve'l-Belağâ**, Beyrut, Dârü'l-Erkâm, 1999, c. I, s. 213; Revvâdiyye, **Ziyâd b. Ebîh**, s. 184.

⁴⁰⁷ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, **Tecâribü'l-Ümem ve Taâkubi'l-Himem**, thk. Ebû'l-Kâsım İmamî, II. Baskı, Tahran, nşr. Suruş, 2000, c. II, s. 24.

⁴⁰⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 348; Ömer b. Şebhe en-Numeyri, **Ahbâru Basra**, thk. Selma Abdülhamid, Hüseyin el-Hâşimî, Basra, Merkezü Turâsî'l-Basra, 2014, s. 248.

Ma‘kıl kanalı olarak isimlendirilmeye devam etmesi, Ziyâd’ın ağırlığına gitmiş olacak ki bir adama bin dirhem para vererek Dicle bölgesine göndermiş, halk nezdinde kanalın sahibinin kim olduğunu sordurmuştur. Halk, kanalın sahibi Ma‘kıl deyince Ziyâd, “Bu Allah’ın dilediğine verdiği lütfudur” diyerek kanalın kendi adına isimlendirilmesi talebinden vazgeçmiştir.⁴⁰⁹ Diğer bir rivayete göre ise Ömer b. Hattâb, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye bir başka kanal daha kazdırmasını ve buradan su akıtma işinin Ma‘kıl b. Yesâr eliyle yapılmasını emretmiş, bundan dolayı bu kanal ona nispet edilmiştir.⁴¹⁰

Ziyâd kendi akrabaları ve mevlâlarına iktâ ettiği ölü arazilerin ihyâsı için Şeytân ve Buskü’l-Hayrî adlarında iki kanal daha açtırmıştı. Ziyâd, büyük araziler iktâ ettiği kızları adına el-Benât kanalını,⁴¹¹ yine kızı Habîbe adına iktâ ettiği ve üzerinde bir kasrın da bulunduğu araziye Ümmü Habîbe kanalını,⁴¹² Hz. Ebû Bekir’in mevlâsı Mürre adına Hz. Âişe’nin isteği üzerine bir miktar arazi de iktâ ederek kazdırdığı kanala Nehrû Mürre adını vermişti. Etrafındaki mevât arazileri ise kendisi ve ailesi adına sahiplenmişti.⁴¹³

Ziyâd b. Ebîh’in verdiği iktâlarla zengin ettiği ve döneminin mülkleri ile ünlü ailesi Ebû Bekre ailesi idi. Aile, devletle olan ilişkileri konusunda çok başarılı idi. Adlarına açılmış birçok kanal mevcuttu. Revvâdân kanalı Revvâd b. Ebî Bekre adına,⁴¹⁴ Süveydân ise ‘Ubeydullah b. Ebî Bekre adına nispet edilmekteydi.⁴¹⁵ Toplamı 400 cerîb idi. İsmini ilginç bir hikâyeden alıyordu. Süveyd b. Mencûf es-Sedûsî hastalanmıştı. ‘Ubeydullah onu ziyarete gittiğinde halini hatırlarını sormuş, Süveyd de, “Eğer bana İbn Ma‘mere verdiğin şeyin benzerini verirsen daha iyi olacağım” demiş, bu talep üzerine ‘Ubeydullah bu toprakları ona vermişti. Aile o kadar çok toprağa sahipti ki artık kendileri topraklarını başkalarına iktâ eder hale gelmişlerdi. Ailenin diğer üyeleri de babaları kadar toprak sahibi idiler. İbn Ebî Berzea kanalı Ebû Berzea b. ‘Ubeydullah b. Ebî Bekre’ye nispet edilmiştir. el-

⁴⁰⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 348; Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 323-324.

⁴¹⁰ Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 323-324; Belâzürî, **Fütûh**, s. 348.

⁴¹¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 353; Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 321.

⁴¹² Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 317.

⁴¹³ Hamevî, **Mu‘cem**, c. V, s. 323.

⁴¹⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 352.

⁴¹⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 354.

Müsrükanân kanalı Ebû Bekre ailesinindi. Suladığı alan yüz cerîblik bir katıaydı. Daha sonra Abbâsîler döneminde bin cerîb olduğu farkedilince yüz cerîbi dışında gerisi müsadere edilmişti.⁴¹⁶ Bilâlân kanalı Bilâl b. Ebî Bürde'nindir. Selm kanalı Selm b. 'Ubeydullah b. Ebî Bekre'ye aitti.⁴¹⁷ Beşir b. 'Ubeydullah b. Ebî Bekre, Mirğâb kanalını kazdırmış ve ona Mirğâb-ı Merv adını vermişti. Ancak Beşir tarafından kazdırılan el-Mirğâb, es-Sevâkî ve el-Mu'terizât, başkalarına ait topraklardan kazdırılmıştı. Bu araziler ihtilaflı araziler arasında yer aldığından Hâlid el-Kasrî meselenin çözümü için aracılık yapmıştır.⁴¹⁸ 'Ubeydallân kanalı 'Ubeydullah b. Ebî Bekre'nin, Abdurrahmanân kanalı Ebû Bekre b. Ziyâd'ındı.⁴¹⁹

Bataklıkların kurutulması ve geniş tarım alanlarına dönüştürülmesi çalışmalarında Emevîler döneminin belki en önde gelen isimlerinin başında Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî bulunmaktadır. Bir anlamda bataklıkların kurutulması işi onun ismiyle özdeşleşmiştir. Haccâc, Sevâd bölgesinden geçen nehirler dolayısıyla bataklık hale gelen topraklara büyük önem vermiş, eski kanalları tamir ettirirken bir taraftan da bataklıkları kurutarak kullanılabilir tarım arazileri haline getirmiş, buralara, Uman civarında yaşayan ve tarım tecrübeleri nedeniyle uzman olduğunu düşündüğü bazı Ezd kabilesi mensuplarından öğrendiği en çok verim alınabilecek bitkileri ektirmiştir.⁴²⁰

Haccâc'ın bu gayretlerine rağmen onun döneminde bataklıklarda genişleme olmuştur. Bataklıkların genişlemesi veya daralması biraz iktisadî, biraz siyasî sebeplerden kaynaklanmaktaydı. Çünkü sulama kanallarının düzeni ve ayakta tutulması sürekli olarak bir çabayı gerektiriyordu. Dicle ve Fırat nehirlerinin taşkın sularına ve sellere karşı sürekli tedbirler alınması zarureti doğmaktaydı. Bu bazen başarıyor bazen de setlerin yıkılmasına engel olunamıyordu.⁴²¹ Nitekim onun zamanında bölge tekrar sular altında kalmış, bu durumun onun İbnü'l-Eş'as'ı

⁴¹⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 354-355.

⁴¹⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 355.

⁴¹⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 354.

⁴¹⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 353.

⁴²⁰ İrfan Ayçan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî" **DİA**, c. XIV, s. 427-428; Ayrıca bkz. Abdülvâhid Zünnûn Tâhâ, **el-İrâk fî Ahdi'l-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî**, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Arabiyye el-Mevsûât, 2005, s. 195.

⁴²¹ İhsan Amed, **Haccâc b. Yûsuf, Hayâtuhû, Erâuhu's-Siyâsiyye**, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1973, s. 464-465.

desteklemekle itham ettiği dihkânların zarar görmesini sağlamak için bilinçli olarak gerekli tedbirleri almamasından kaynaklandığı söylenmiştir.⁴²²

Yirmi yıllık valiliği döneminde Haccâc, bir taraftan iç karışıklıklarla uğraşırken diğer taraftan imar ve zirai faaliyetlere devam etmiştir. Önce Irak'ta yeni bir merkez olarak Batîha'nın kuzeydoğu ucunda Vâsıt şehrini kurmuştur.⁴²³ Haccâc tarafından h.84/m.703 yılında kurulan Vâsıt kamışlık bir arazi idi. Bundan dolayı kendisine Vâsıtü'l-kasb denilmiştir. Haccâc'ın ilk niyeti daha sonra Vâsıtı bağlanan es-Sîn denilen yere yerleşmekti. Ancak bu fikrinden vazgeçerek Vâsıt'ı kurmuş, sel baskınlarını önlemek ve bataklık bölgenin kuzeyindeki kurak araziye sulamak gayesiyle burada en-Nîl ve ez-Zâbî kanallarını kazdırmıştır. Bu kanal suyunu Zâb nehrinden almaktaydı. Topraklar elverişli olunca da Nîl şehrini kurmuştur.⁴²⁴ Muhtemelen Haccâc Vâsıt'ı kurmadan önce bu bölge metruk bir bölge idi. Etrafındaki araziye ıslah etmek suretiyle halk için müsait bir ortam sağlamıştı. Coğrafyacılar sonraki dönemde Vâsıt'tan sayısız bahçeler, büyük hurmalıklar, binalar, hatta sularında bol bol balık bulunan, aynı zamanda ziraata son derece elverişli buğday ambarı bir yer olduğundan bahsederler.⁴²⁵

Bataklıkların kurutularak bölgenin ziraata açılması hususunda çalışan diğer bir vali de Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'dir. Onun zamanında, daha önce Haccâc'ın hizmetinde çalışmış olan mühendis Hassân en-Nebatî tekrar işbaşı yaptırılmış, sayesinde geniş bataklık alanlar kurutulmuş ve Hâlid geniş arazilerin sahibi olmuştur. Hâlid'in açtırmış olduğu er-Rummân ve el-Mübârek kanalları araziye ıslah çalışmalarının önemli parçalarıydı.⁴²⁶ Hâlid el-Kasrî'nin yaptırdığı el-Mübârek kanalı ile ilgili olarak Ferezdak bir şiirinde, "Sanki sen kuruluşundan bir ay sonra Mübârek kanalının yanındasın. Köpeklerin alaca renkleri, bunun çokça olan sularına karışmaktadır" demiştir.⁴²⁷ Diğer bir şiirinde ise "Hâlid kendi gücüyle suları diğer ırmaklara taşan bir kanal bağışladı. el-Mübârek adı gibi kutlu olup es-Sevâd ekinleri

⁴²² Belâzürî, **Fütûh**, s. 287.

⁴²³ Ebû 'Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz el-Bekrî, **el-Mesâlik ve'l Memâlik**, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, c. I, s. 429; Yıldız, "Batîha", **DİA** c. V, s. 195-196.

⁴²⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 284; İbn Abdilhak, **Merâsidü'l-İdlâ'**, c. III, s. 1413.

⁴²⁵ M. J. Streck, "Vâsıt" **İA**, c. XIII, s. 225; İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 234.

⁴²⁶ İbn Hurdâzbih, **el-Mesalik**, s. 240.

⁴²⁷ Belâzürî, **Fütûh**, 330 (T).

ile zalimlerin develeri bununla sulanmaktadır. Sanki med zamanındaki Dicle nehri deve katarının ipiyle yaşlı bir devenin çekilmesi gibi bu kanala doğru uzanır” diyerek alay etmiştir.⁴²⁸

Emevîler döneminin çeşitli zamanlarında kazdırılmış irili ufaklı daha birçok kanal bulunmaktaydı. Bunların en bilinenlerinden Mühellebân kanalı defterlerde Ömer b. Hübeyre (ö. 110/728) adına kayıtlıydı. Haccâc zamanında gösterdiği askerî başarılarla ünlenen Hübeyre, Medâin Valisi’nin başlattığı isyan sırasında âsinin başını keserek Abdülmelik b. Mervân’a sunmuş, onun nazarında itibar kazanmıştır.⁴²⁹ Abdülmelik kendisine hediye olarak Berze köyünü iktâ etmiştir. Yezîd b. Abdülmelik, sonraki dönemlerde gösterdiği yararlılıklara karşı Yezîd b. Mühelleb’e hibe ederek adına bu kanalı kazdırmıştır. Bu topraklar da daha sonra müsadere edilmekten kurtulamamıştır.⁴³⁰ Yezîd b. Mühelleb’e bataklıklardan ıslah ettiği toprakları iktâ eden diğer bir halife ise Süleymân b. Abdülmelik idi. O eş-Şarkî, el-Cubbân, el-Hast, er-Rîhiyye ve el-Mügîretân ve başka yerleri ıslah ve ihyâ etmişti. Bütün bu araziler Yezîd b. Mühelleb’in elinde toplanmıştı. Sonradan Yezîd b. Abdülmelik bu topraklara el koyarak Hişâm ve çocuklarına iktâ etmiştir.⁴³¹

Emevîler’in son dönemine gelindiğinde Basra arazilerinin büyük bir çoğunluğu ihyâ edilmiş haldeydi. Hâlid el-Kasri’nin Basra âmili Bilâl b. Ebî Berda, kendi döneminde 120 bin kanal olduğunu ve üzerlerinde kayıklar ve sandalların bulunduğunu söylemiş,⁴³² İstahrî ise bu beyanın kendi dönemindeki kanal, bağ ve bahçelere bakıldığında doğru olduğunu teyit ederek, yukarıdaki sayıdan hariç daha birçok küçük kanal bulunduğunu ifade etmiştir.⁴³³

Şam bölgesinde Irak bölgesine göre nispeten daha az mevât arazi vardı. Nehri Yezîd kanalının etrafındaki mevcut ölü araziler bu kanalla sulanıyordu. Yezîd b. Muâviye’nin emriyle eski kanalın genişletilmesi ile açılmış ve onun adına nispet

⁴²⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 285.

⁴²⁹ Nahide Bozkurt, “Ömer b. Hübeyre” **DİA**, c. XX, s. 83-84.

⁴³⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 356.

⁴³¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 358.

⁴³² İbn Havkal, **Sûretü’l-Arz**, Dâr-ü Sadır, Beyrut, 1938, c. I, s. 235.

⁴³³ İstahrî, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, s. 80-81.

edilmiştir.⁴³⁴ Şam'daki diğer bir mevât arazi olan Rakka'daki Devreyn Köyü için Hişâm b. Abdülmelik, Henî ve Merî kanallarını kazdırmıştı. Halep yakınlarındaki Naûra Köyü ise Zeytûn kanalı ile sulanmaktaydı. Rakka ve Diyârımudar yakınındaki en meşhur arazilerden olan Saîdü'l-Hayr, Saîd b. Abdülmelik b. Mervân'a ait olan Saîd kanalı ile sulanıyordu.⁴³⁵

Horasan bölgesinde “kezâim” olarak adlandırılan yer altı kanalları hem tarımda sulama hem de evlerde içme suyu ihtiyacı için yapılmıştı. Bu tür bir kanal sistemi bu bölgede eski dönemlerden beri kullanılmaktaydı. Hatta ismini Asurca veya Akatca'dan aldığı bilinmekteydi. Ayrıca bu bölgede su divanlarının tutulduğuna dair rivayetler söz konusudur. Hârizmî bu divanlara *kestebzud* adı verildiğini, su erbabından alınan harâcın bu defterlere kaydedildiğini söylemektedir. Ancak dönemle ilgili bir bilgi vermemektedir.⁴³⁶

Mısır'da ilk ihyâ ve ıslah çalışmaları Mısır Valisi Amr b. Âs zamanında başlamıştır. Amr, toplayıp merkeze göndermediği vergilerin bir kısmını kanal ve bentlerin tamirine harcamıştır. Nil nehri ile Kızıldeniz arasında yüz kilometre uzunluğunda bir kanal inşa ettirmiştir.⁴³⁷ Amr b. Âs'ın ihyâ faaliyetleri ile ilgili olarak bazı kaynaklarda ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Rivayetlere göre Ömer b. Hattâb, Mısır Valisi Amr b. Âs'a mektup yazarak Mısır'da eski ile yeni dönem arasındaki tarımsal durumu sormuştur. Mektubunda, “Senin memleketin hakkında düşündüm de toprağı geniş, yüksek, sonra Allah halkına hem kara hem denizde sayısız kuvvet vermiş, ancak harâc miktarlarına bakınca eskiler küffar olmalarına karşın Firavn dönemlerinde araziye muhkemce işlemişler, ben buna hayret ediyorum” demişti.⁴³⁸ Amr ise Mısır'ın arazi ve çevre özelliklerini ve Nil'in durum analizini yazdıktan sonra firavunlar döneminde kendilerinininkine kıyasla toprağı daha fazla değer verildiğini, kim daha fazla çalışırsa bereketin de ona verildiğini yazmıştı.⁴³⁹

⁴³⁴ Bu kanal daha önceleri Benû Fevkâ adlı nebâtî bir topluluğı ait arazileri sulayan küçük bir dere iken onların vefat edip varis bırakmamaları nedeniyle sahihsiz kalmış bilahare Muâviye tarafından sahiplenilmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. II, s. 369.

⁴³⁵ Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 165.

⁴³⁶ Hârizmî, *Mefâtih*, s. 94.

⁴³⁷ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1974, s. 170.

⁴³⁸ Kindî, *Fezâilu Mısır el-Mahrûsa*, ‘y.y’, ‘‘t.y’’, s. 10.

⁴³⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, s. 11-12; Kindî, *Fezâilu Mısır*, s. 10.

Nitekim Halife Ömer Mısır ehlinden bir uzmanı çağırarak Mısır'ın imar durumunun nasıl sağlandığını sormuş, o da Mısır'a yatırım yapmadan bir şey elde edilemeyeceğini, hâlihazırdaki âmir'in ise sanki bir yıldan başka vergi almayacak gibi her şeyi bir anda elde etmek için uğraştığını söylemiştir.⁴⁴⁰ Bunun üzerine Halife Ömer'in talebiyle Amr b. Âs tarafından Mukavkıs'a benzer yönde sorular yöneltilmiş, o da Mısırlı uzmanın söylediği şeylerin benzerini ifade ederek, ilave olarak zamanından önce tahsilat yapılmamasını, çalışanların ise desteklenmesini tavsiye etmiştir. Çok eski dönemlerden itibaren Mısır'ın tarım arazilerinin ayakta tutulabilmesi için elde edilen harâcın dörtte biri, bakım onarım ihtiyaçlarına ayrılmış ve bu gelir, köprülerin yapımı, kanalların her defasında yeniden temizlenmesi, setlerin tamiri, tıkanan sulama sistemlerinin ihyâsı gibi devlet tarafından yerine getirilmesi gereken hizmetlerin finansmanı için kullanılmıştır.⁴⁴¹ Benzer bir uygulama Amr tarafından sürdürülmüştür.

Mısır'da ziraata açık veya açılacak olan arazilerin durumu tamamen Nil nehrinin durumuna bağlıydı. Nil, her yıl belli zamanlarda taşar belli zamanlarda ise çekilirdi. Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yükselince bir taraftan taşarak kanalları doldurur, zirai alanları beslerken, 18 zirâ üzerinde yükselmesi ise hastalık riski anlamına gelir, bazı çiftliklere zarar verirdi. Mısır'ın harâcının yüksek olup olmaması da bu zirâ ölçüsüne göre değişirdi.⁴⁴² Bu durum tarım için en iyi yüksekliğin 16-17 olduğunu göstermektedir. Ömer b. Abdülazîz döneminde Nil suları 19 zirâa ulaşınca her taraf bataklığa dönüşmüştü.⁴⁴³ Nil sonbahar aylarından sonra ise çekilmeye başlardı. Nil sularının mevsimsel olarak yükselip alçalması sürekli olarak istikrarsızlık yarattığından bölgede hüküm süren idareler su taşkınlıklarını izlemek için bir takım teknikler geliştirmişlerdi. Debinin en iyi şekilde ölçülebilmesi için nehrin özel olarak hazırlanmış bir havuz üzerinden takip edilmesi esasına dayanan “Mikyâsü'n-Nîl” (Nilometre) ölçeği icat edilmişti. Bu

⁴⁴⁰ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 144.

⁴⁴¹ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 144.

⁴⁴² Kindî, **Fezâilu Mısır**, s. 9; Mes'ûdî, **Mürûcû'z-Zeheb**, c. I, s. 257; Mısır'ın Feyyûm beldesinin Mısır'ın diğer bölgelerinden olan özel durumu ve Nil ile ilgili notlar için bakınız; el-Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, c. I, s. 515.

⁴⁴³ Bekrî, **Mesâlik**, c. I, s. 501-502.

ölçüm birimine *zirâ*’ denirken, *zirâ* da *esâbia* denilen parmak hesabına ayrılmıştı.⁴⁴⁴ Bu ölçüm yöntemi sadece İslâmî döneme has bir uygulama olmayıp firavunlar zamanından intikal etmiş bir uygulamaydı. Mısır’ın fethi sırasında (h.21/m.643) burada bir mikyas bulunmuş ve bu tarihten bir buçuk asır sonraya kadar da ayakta kalmıştır. Amr b. Âs, biri Asvan, diğeri Dendera’da olmak üzere iki mikyas, Muâviye ile Abdülazîz b. Mervân da kendi dönemlerinde birer adet mikyas yaptırmışlardır. İslâmî dönem boyunca kendisinden en çok yararlanılan ve en uzun süre kullanılan mikyas, Ravza Adası’nın güney ucuna hicrî 96/m.715 yılında Süleyman b. Abdülmelik tarafından yaptırılan mikyastır.⁴⁴⁵ Bilahare bu adaya Abbâsî Halifesi Me’mûn tarafından yeni bir mikyas yaptırılmış, Ravza adası Mısır’ın ölçüm merkezi olmuştur.⁴⁴⁶

2.2.3. Kuyu Açma ve Kaynak Çıkarma Çalışmaları

Emevîler döneminde ölü arazilerin ihyâ edilmesi sürecinde kullanılan diğeri bir yöntem ise kaynaklar çıkarmak, kuyular açmak ve sarnıçlar yardımıyla yapılan ihyâ idi. Ancak bu yöntem daha çok suyun kıt olduğu Horasan, Mısır, Afrika, Hicaz ve nispeten Şam topraklarında kullanılmaktaydı. Irak’ta ise içme suyundaki tuz oranının yüksekliği nedeniyle kuyu kazılmak zorunluluğu doğmaktaydı.

İslâmî dönemde kuyu kazmak suretiyle arazi edinmek iki türlü işlemekteydi. Birincisi kuyuların etrafı belli ölçülerle kuyu sahibine ait kabul edilmekteydi. Dolayısıyla kuyuyu kazan, etrafındaki arazilere de sahip oluyordu. Kuyunun, arazi sulamak için açılmışsa 40, çıkarılıp hayvanla taşınan suyun etrafındaki 60, kanal kazılarak akıtılan suyun 500 *zirâ* etrafı o kişiye ait oluyordu.⁴⁴⁷ Ancak bu ölçü yerine göre değişebileceği gibi örf ve âdete dayalı olarak farklı yerlerde farklı şekillerde uygulanabilirdi.⁴⁴⁸ Kuyular ve etrafı koru alanı hükmünde değerlendirilmekteydi.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ İbn Memmâtî, **Kavânîn**, s. 75-76; Mahmut Kaya, "Mikyâsu'n-Nîl", **DİA** c. XXX, s. 53; Muhammed Ammâra, **Kâmûsü'l-İstîlâhâtî'l-İktisâdiyye fî Hadârati'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'l-Şurûk, 1993, s. 557; Büyük kireçtaşı bloklardan inşa edilen Nilometre 2.4 metre çapında, içine inen bir merdivene sahip dairesel bir kuyuydu. Nilometrenin içinden bir kanal Nil nehrine bağlanıyordu ya da sadece basit olarak nehrin seviyesini ölçüyordu. Nehirden yeterince verim alınabilmesi için en optimum seviye yaklaşık 3 metreydi. Erman Ertuğrul, www.arkeofili.com.

⁴⁴⁵ Mahmut Kaya, "Mikyâsu'n-Nîl", **DİA**, c. XXX, s. 52; Makrîzî, **Hitât**, c. I, s. 108, (Dârü'l-Kütüb); Suyûtî, **Muğnî**, c. I, s. 220; Ayrıca bkz. Mes'ûdî, **Mürûcû'z-Zeheb**, c. I, s. 257-258.

⁴⁴⁶ Ammâra, **Kâmûsü'l-İstîlâhâtî'l-İktisâdiyye**, s. 557.

⁴⁴⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 108.

⁴⁴⁸ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 264, 270.

İkincisi ise daha önce iktâ edilmiş veya zilyedliği ele geçirilmiş alanların çevresinde kaynak suları veya kuyu kazılarak ölü arazilerin sahiplenilmesi idi. Eski kuyuların yeniden ihyâsı diğer bir fırsattı. Zira birçok vadide eski dönemlerde kuyuların varlığı bilinmesine rağmen zamanla kapanmış ve yeniden kazılmayı beklemekteydi. Bu durumu bilenler, ölü arazilere sahip olmada tereddüt etmemekteydiler. Bu arazilerin örnekleri Hicaz’da Âd ve Semûd kavimlerinden kalma araziler⁴⁵⁰ ile Horasanlılar’ın İslâm fetihleri sırasında kaçarken terk ettikleri araziler olup bu arazilerdeki kuyuların bazıları Müslümanlara teslim edilirken acemlerin elinde kalanlar ise zamanla kapatılmak suretiyle terk edilmişti.⁴⁵¹

Şam civarında bulunan ve Emevîler’e ait olan sahrâvî denilen saraylar sadece dinlenme ve istirahat yerleri değil etraflarında tarımsal üretime ve yatırıma uygun sulanabilir alanları da bulunan büyük çiftliklerdi. Sarayların çevreleri çıkarılan kaynaklar ve açılan kuyular ile sulanan ölü arazilerle çevreliydi. Yerleşim yerlerinin ve sarayların sarnıçları ve su hazneleri vardı. Yine hamamlarda ve evlerde gündelik ihtiyaçları karşılamak üzere kullanılan su şebekeleri, uzak mesafelere kadar uzatılabiliyordu. Emevîler döneminde bu şekilde bir ihyâ Roma ve Bizans döneminden gelen bir geleneğin sürdürülmesinden ibaretti. Emevîler geçmişten devraldıkları söz konusu su sistemlerine yenilerini eklemek suretiyle birçok araziye ve yerleşim yerini ihyâ etmişlerdi.⁴⁵² Ancak bu tür ihyâ faaliyetlerinin bir maliyeti vardı. Sıradan halkın bu maliyete katlanması çok zordu. Bu tür ihyânın maliyeti ağırlaşınca, iş sadece ümeraya hasredilmişti.⁴⁵³ Şam’da bataklık alanları ıslah etmek Irak’a nazaran daha pahalı ve meşakkatliydi.⁴⁵⁴

Hicaz bölgesi coğrafi yapısı ve vadilerinin tarım alanlarına açılır yapısı nedeniyle birçok ölü arazi barındıran bölgelerden biriydi. Yağmur suları bakımından zengin değildi. Fakat çevresindeki dağlar, vadiler ve tepeler altında derinden akan kaynaklara sahipti. Bu yüzden en çok bu tür arazilerde kuyular kazılması yoluyla sulama işlemi yapılmaktaydı. Örneğin Medine civarındaki çiftliklerin su ihtiyaçları

⁴⁴⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 108.

⁴⁵⁰ Hamevî, **Mu‘cem**, c. IV, s. 385.

⁴⁵¹ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 226-227.

⁴⁵² J. Garbar, “Umeyyad Palace and the Abbâsîd Revelotion”, **Studia Islamica**, 1983, s. 9.

⁴⁵³ Garbar, “Umeyyad Palace”, s. 9.

⁴⁵⁴ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü’z-Zirâiyye**, s. 98.

bu tür vadilerde kazılacak kuyular üzerinden sağlanabiliyordu. Bazen de bölgeler sellere sahne olmaktaydı.⁴⁵⁵ Bu itibarla arazi edinilmesi ve bunların ihyâsı için birçok fırsatlar barındırmaktaydı. Bölgenin bu imkânları eski zamanlardan beri birçok yatırımcının dikkatini çekmiş ve İslâm'dan önceki dönemde bile arazinin kıymetinin fark edilmesine yol açmıştır.⁴⁵⁶ Bölgede arazileri olan Benî Ümeyye ailesi ile Mirdâs b. Ebî Âmir arasında bazı köy arazilerinin ihyâ edilmesi ve ekilmesine dönük olarak ortaklık anlaşmaları yapılmıştır. Kureyş'ten birçokları Tâif'te çiftlikler ve ölü araziler edinmenin çabası ve hırsı içinde olmuşlardır.⁴⁵⁷

Hicaz bölgesinde yatırım yapanların başında muhacir ve ensardan bazı önde gelen isimler yer alıyordu. Ali b. Ebî Tâlib, Talha b. 'Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf ve Emevî ailesi bunlardandı. Hz. Ali kendisine daha önce iktâ edildiğini ifade ettiğimiz Yanbu' da bulunan arazi parçasının ihyâsına büyük önem vermiştir. Hatta arazinin bulunduğu vadi, Hz. Ali'nin adıyla anılmaya başlamıştır.⁴⁵⁸ Bu arazi ölü arazilerdendi ve ihyâsı için birçok kuyu kazılması gerekmektedir. Bölgede Aynü'l-Buğaybiğa⁴⁵⁹ Aynü'l-Behîr, Aynü Ebî Neyzer, sonraları Ader diye çağrılan Nûlâ adlarında kaynaklar çıkarılmıştı. Hz. Ali'nin bu çalışmalarda bizzat yer aldığı ifade edilmektedir. Yanbu' arazisi daha sonra Hz. Ali tarafından vakfedilmiştir.⁴⁶⁰ Zemahşerî, el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh adlı eserinde Mekke ile Yanbu' arasında bulunan birçok su kaynağının isimlerini vermektedir.⁴⁶¹

İslâm coğrafyasının her tarafında arazileri bulunan kişi olarak tanımlanan Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Hicaz'da da büyük arazi ve bahçeleri vardı. Bu arazileri ekip biçmek için kaynak çıkarmak en büyük arzularından biriydi. Etrafını duvarlarla çevirdiği bütün bahçeleri birer kaynağı da barındırıyordu. Bunlardan en ünlüsü, içinde pınarı ve hurma bahçeleri de bulunan ve yakınındaki hamamdan dolayı

⁴⁵⁵ Salih Ahmed Alî, "Muslim Estates", s. 253.

⁴⁵⁶ Sâlih Ali, **Mülkiyyetü'l-Arâzi fi'l-Hicaz fi Karnî'l-Evveli el-Hicrî**, Mecelletü'l-Arab, c. XI, sy. III, 1969, s. 97.

⁴⁵⁷ Belâzürî, **Ensâb**, c. XII, s. 321; Zeytûn, **Arâzi's-Savâfi**, s. 174.

⁴⁵⁸ Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. IV, s. 166; İbn Şebbe, **Târihu'l-Medîne**, c. I, s. 219.

⁴⁵⁹ İbn Şebbe, **Târihu'l-Medîne**, c. I, s. 220.

⁴⁶⁰ İbn Şebbe, **Târihu'l-Medîne**, c. I, s. 221; Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 450.

⁴⁶¹ Ebû'l-Kâsım Zemahşerî, **el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh**, thk. Ahmed Abdüttevâb, Kahire, nşr. Dârü'l-Fazîle Li'n-Neşr ve't-Tevziğ, 1999, s. 188.

Hemmâm Duvarı adıyla bilinen yerdeki bahçeleri idi.⁴⁶² Kur'an-ı Kerim'de, “*Bi-vâdin gayri zî zer'in*” (ekim dikim yapılmayan bir belde)⁴⁶³ diye tavsif edilen Mekke'de, Muâviye bunun tersini becermeye çalışmıştır.⁴⁶⁴ Muâviye'nin Mekke'ye önem vermesinin arkasında muhtemelen bazı Kureyşliler'in bu bölgede kaynak çıkarmak suretiyle çiftlik edinmeleri ve Muâviye'nin bunun gerisinde kalmak istemeyişi yatmaktaydı.

Muâviye, Vâdilkurâ'da bazı arazileri ihyâ etmişti. Bölgede Yahudiler uzun zaman hurma ekimi ile meşgul olmuşlardı. Buraya uğradığında mealen şu ayeti okumaktaydı: “Hurma ekili bahçeler ve pınar başlarında güvenli misiniz sanıyorsunuz?”⁴⁶⁵ Sonra, “Bu ayet bu belde yani Semûd ülkesi hakkında indiğine göre buranın kaynakları nerede?” diyerek eski kaynakların araştırılmasını talep etmiş, burada seksen kadar kaynağın olduğu tespit edilince de, “Allah Muâviye'den daha doğru söylemiştir” demiştir.⁴⁶⁶ Muâviye Medine civarındaki savâfleri dolayısıyla şehrin kuzey tarafında bir kanal kazdırmış, buralardan yıllık 150 bin vesk hurma, 50 bin vesk buğday kaldırmıştır.⁴⁶⁷

Emevîler döneminde Hicaz bölgesinde arazi ihyâ edenlerden Abdullah b. Âmir b. Küreyz, rivayetlere göre su çıkana kadar toprağı kazmaya devam eder, sonuna kadar uğraşmaktan vazgeçmezmiş. Kaynaklar çıkardığı ve hurma bahçesi yapmak suretiyle ıslah ettiği arazilerden olan Nebbâc'a, akrabalarını yerleştirdikten sonra başkaları da gelip yerleşmişlerdi.⁴⁶⁸ Abdullah b. Âmir'in Mekke yakınında bulunan ve İbn Âmir bostanları diye bilinen bahçelerine ilaveten ayrıca Kubâ'da ve Arafat'ta hurma bahçelerinin hepsi kuyu suları ile sulanmaktaydı.⁴⁶⁹

⁴⁶² Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrâkî, **Ahbâru Mekke**, thk. Rüşdî Salih Mülhis, I-II, Dârü'l-Endülüs, Beyrut, 't.y', c. II, s. 227 vd.

⁴⁶³ İbrahim, 14/37.

⁴⁶⁴ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 19.

⁴⁶⁵ “Siz buradaki bahçelerde, pınar başlarında, ekinlerde, meyveleri olgunlaşmış hurmalıklarda güven içinde bırakılacak mısınız?”, Şuara 26/146-148, **DİB**.

⁴⁶⁶ Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 338.

⁴⁶⁷ Ahmed Alî, “Muslim Estâtes”, s. 251.

⁴⁶⁸ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 256.

⁴⁶⁹ İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 321.

Abdullah b. Zübeyr babasından kalma olup anneannesinin adının verildiği Feraa arazini imar etmişti. Annesinin tavsiyesi üzerine el-Feraa'da Aynu'l-Fâria ve Senâm kaynaklarını çıkarmıştı. Urve b. Zübeyr ise Aynu Mehdi ve Aynu Asker kaynaklarını, Hamza b. Abdullah ise Rebeze ve Necfe kaynaklarını çıkarmıştı ki şöyle diyordu: "Bana ne zaman bir muhacir gelse sanırım ki benden Rebeze ve Necfe'yi isteyecek."⁴⁷⁰ Medine yakınlarında elde ettiği ölü arazileri ise Cescâse olarak biliniyordu. Hişâm b. Velîd'in Medine'ye üç mil uzaklıkta bulunan es-Süvârîka'da imar ve ıslah edilmiş arazisi vardı. Habîb b. Abdullah b. Zübeyr, Hişâm'a arazisinin ne durumda olduğunu sormuş, Hişâm da, "Olduğu gibi duruyor" cevabını verince Süvârîka'daki arazisini sıkı sıkıya elinde tutmasını ve insanların o araziden yer kapmak için yarışacağını söylemişti.⁴⁷¹ Yukarıda adı geçen el-Feraa arazisi yanındaki diğer bir ölü arazi ise Ümmü'l-iyâl olarak bilinen arazi idi. Sahibi Câ'fer b. Talha b. Abdullah kaynak çıkararak hurma dikmiş ve yetiştirdiği üründen büyük bir verim elde etmişti.⁴⁷² Medine civarındaki Vâdilakîk bölgesi Resûlullah (s.a.v) zamanından beri bilinen ölü arazilerindendi. Birçok kişi burada arazi edinmenin peşine düşmüştü. Mervân b. Hakem ve Saîd b. Âs böyle bir arazide kaynak suyu çıkararak hurma ağaçları dikmişler, güzel konutlar yapmışlardı.⁴⁷³

Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân, Muâviye kadar Hicaz'da ihyâ işlerine önem veren idarecilerden biri olarak Medine yakınındaki Medlûb arazisinde⁴⁷⁴ Ümeyye ailesinin en güzel çiftliklerinden birini kurmuştu.⁴⁷⁵ Arz-ı Ayn ise Osman b. Anbese b. Ebî Süfyân buraya kuyu kazıp ihyâ edene kadar ölü arazi olarak kalmış, sonrasında burası hurma bahçesi yapılmıştı. Emevî ailesi bilahare burada başta el-Âvas olmak üzere birçok kuyuya sahip olmuşlardı. Ömer b. Abdülazîz hilafete geçmeden önce Süveydâ arazisini kendi hesabına ihyâ etmişti.⁴⁷⁶

⁴⁷⁰ Zübeyr b. Bekkâr, **Cemheretü Nesebü Kureyş ve Ahbâruhâ**, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire, Matbaatu'l Medenî, 1965, s. 54.

⁴⁷¹ Ebû Abdullah ez-Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, thk. Lefî Brufunsiyal, III. Baskı, Kahire, Dârü'l-Meârif, 1982, s. 202-203.

⁴⁷² Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, s. 290.

⁴⁷³ Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, s. 176-177; Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 139.

⁴⁷⁴ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 151.

⁴⁷⁵ Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ**, c. IV, s. 147.

⁴⁷⁶ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülazîz**, s. 58.

Mısır İskenderiye’de bulunan su kuyuları ve su havuzlarının kullanımı büyük oranda Nil’e bağlıydı. Nil taşıdığı zaman sular İskenderiye’ye kadar yapılmış olan bir kanal aracılığıyla şehrin üst kısımlarına kadar ulaşıyor, Suvânî denilen tekerlekli araçlarla halk kanaldan suyu kendi kuyu ve havuzlarına yönlendiriyorlar ve yıl boyu kullanıyorlardı.⁴⁷⁷ Kayravan’da bulunan ölü araziler bölgedeki su kıtlığı nedeniyle yine su kuyuları aracılığıyla sulanmaktaydı. Mûsâ b. Nusayr Kayravan’dan çıktıktan sonra İfrikiyye denilen bölgeye gelerek orada su kuyuları kazdırarak evler yapılmasını emretmiş, beslemek için atlar almış, suyunun bölgenin en tatlı suyu olması nedeniyle yöre daha sonra küçük bir köye dönüşmüştür.⁴⁷⁸

Sulamada kullanılan araçlara gelince en çok kullanılan araç *dulâb* sistemiydi. Su ile dönen şey anlamına gelen bu sistem büyük nehirler üzerine kuruluyor, suyun seviyesinden yüksek olan arazilere su pompalamakta kullanılıyordu. Ancak bu sistemin nehirleri kapatma ve nehir geçişlerini engelleme gibi bir tehlikesi olduğundan her daim kontrol edilmesi gerekmekteydi.⁴⁷⁹ Dulâb gibi kullanılan diğer bir araç ise *nâ’ûra* olarak isimlendirilen bir çarktı.⁴⁸⁰ Her biri 7,5 litre su alan çok sayıda kaptan oluşuyordu. Kapların toplamı 600 lt su alabilmekte ve saatte bir cerîb araziye, gece gündüz çalışılması durumunda 24 cerîb alanı sulayabilmekteydi.⁴⁸¹ Nâ’ûraya benzer diğer aletler olan *dâliye*, *gurâfe*, *zernûk* ve *mencûn* gibi aletler, yüksek alanlara su taşımak amacıyla kullanılmaktaydı.⁴⁸² Kurak bölgelerde kullanılan *şâdûf* dört kişinin çektiği bir sistemdi. Araplar da kullanılan diğer bir alet olan *nudûc* ile hem nehirlerden hem de kuyulardan su çekilebilmekteydi. Bu sistemin Mısır’daki adı ise *hamâliye* idi.⁴⁸³ Hârizmî yukarıda sayılan sulama sistemlerinden hariç eski devirlerden beri kullanılan ırbe, ayl, behsî, siyh, zurâi’l-mükesser, ezille, şazrevân, el-ma’ser, sevânî, surfe gibi su ve sulama ile ilgili daha birçok teknik kavramdan bahsetmekte ve tanımlamalar yapmaktadır.⁴⁸⁴

⁴⁷⁷ Bekri, **el-Mesâlik**, c. II, s. 640.

⁴⁷⁸ Zeytûn, **Arâzi’s-Savâfi**, s. 173.

⁴⁷⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 99-100.

⁴⁸⁰ Hamevî, **Mu’cem**, c. V, s. 253.

⁴⁸¹ Samarrâi, H. **Agriculture**, s. 47; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 289.

⁴⁸² Hârizmî, **Mefâtih**, s. 95.

⁴⁸³ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 102.

⁴⁸⁴ Hârizmî, **Mefâtih**, s. 95.

2.2.4. İhyâ Çalışmalarının Finansı

Hz. Peygamber'in ölü toprakların ihyâ edilmesine dönük hadisleri ve ölü toprakların öşrî arazi sayılarak harâc topraklardan daha düşük vergiye tabi tutulmaları, toprak yatırımının teşvik edilmesi anlamına gelmekteydi.⁴⁸⁵ Bu durumda kim ölü bir toprağı ihyâ ederse malî açıdan %30 gibi yüksek bir vergi vermek yerine %10 gibi öşür vergisi ile mükellef tutulmakta, arazileri öşrî arazisi kabul edilmekteydi. Nitekim Basra arazilerinin İslâmî dönemde ihyâ edilmesi nedeniyle öşrî arazi, Kûfe çiftliklerinin ise cahiliye döneminden kalmış olması nedeniyle harâc arazi sayıldığı kaynaklarda geçmektedir.⁴⁸⁶ Bu anlamda Basra arazileri ödeyeceği vergiler dikkate alındığında yatırımcılar için büyük fırsatlar sunmaktaydı.⁴⁸⁷ Diğer taraftan fikhî literatürün ürün ve toprak bazlı vergi indirim ve teşvikleri yatırımın canlandırılmasında itici güç özelliğine sahipti.⁴⁸⁸ Örneğin eğer araziler doğal yollarla sulanıyorsa %10, taşıma su ile sulanıyorsa bunun yarısı kadar vergi ödemek mümkündü.⁴⁸⁹ Hâlbuki harâc araziler bundan daha yüksek vergilere tabi idi. Burada hem devlet hem de vatandaş açısından karşılıklı bir kazan-kazan durumu söz konusu idi.⁴⁹⁰ Bunlar yatırımcılar için değerlendirilmesi gereken fırsatlardı. Bu fırsatların değerlendirilmesi, devletin gelirleri ile vatandaşların sermaye birikimine bağlıydı. Ölü arazilerin ihyâ edilmesi bu anlamda bir emek ve sermaye sorunuuydu. Devlete ait arazilerle ölü arazilerin zengin ve toplumdaki güçlü kişilere verilmesi, metrûk arazilerin kullanıma sokulması açısından önemli bir stratejidir. Söz konusu toplum kesimlerine verilen bu iktâlar ancak emek ve sermaye sayesinde yeniden canlandırılabilirdi. Dolayısıyla iktâ ile ihyâ beraber yürümekteydi.⁴⁹¹ Devletin zengin kişilere veya çıkar çevrelerine arazileri ihyâ ve bunun için kanallar kazma ve tamir etme işini vermesi, kendi bütçesinde bir rahatlama yaşaması anlamına geliyordu. Köprü vb.yerlerin bakım onarımı dışında bayındırlık projelerine önceden pek ödenek ayrılmayan bütçelerde, böylece hazine zorunlu ödemelerden tasarruf ediyordu.

⁴⁸⁵ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 265.

⁴⁸⁶ İstahrî, **el-Mesâlik**, Beyrut, Dârü Sâdir, 2004, s. 82. Verkinderen, "Land Reclamation", s. 8.

⁴⁸⁷ Mustafa Demirci, **Siyah Öfke**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2005, s. 40.

⁴⁸⁸ Andrew M. Watson, "The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion, 700-1100," **The Journal of Economic History**, Vol. 34, No. 1, The Tasks of Economic History (Mar.1974), s. 28.

⁴⁸⁹ Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture in Iraq", s. 8.

⁴⁹⁰ Peter Verkinderen, "Land Reclamation and Irrigation Program", s. 8.

⁴⁹¹ Michele Campopiano, "State, Land Tax and Agriculture in Iraq", s. 27; Verkinderen, "Land Reclamation", s. 9.

Sorumluluk aynı zamanda devletten vatandaşa geçiyordu. Çünkü bir bakım onarım ihtiyacı hâsıl olduğunda gözler bölgede meskûn vatandaşlara çevriliyordu.⁴⁹² Sonuç olarak halkta sermaye unsurunun yetersiz oluşu, bazı arazilerin yüksek gelirli kimselere verilmesini gerekli kılmış ve böylelikle devlet, özel sektör eliyle yapılan yatırımlar nedeniyle bütçesel anlamda rahatlamıştır.

Ebû Yûsuf da büyük sayılabilecek yatırım projelerinin devlet tarafından yapılması taraftarı idi. Ona göre,

“Bütün Müslümanlara ait olan büyük nehirler, eğer temizlenmeye ve kanal açılmaya ihtiyaç gösterirse bunu yapmak halifenin vazifesidir. Keza nehir üzerinde kurulmuş olan barajları, su dağıtım merkezlerini, yıkılma tehlikesi olduğu zaman tamir etmek, devamlı bakıp korumak, devlete ait bir vazifedir, masrafı beytûlmâlden ödenir. Bütün Müslümanlara ait olan büyük sular, hiçbir zaman bir kimseye ait özel bir su gibi değildir.”⁴⁹³

Buna göre büyük sulama sistemlerinin devlet, orta ve küçük ölçekli kanalların özel sektör tarafından finanse edilmesi üzerine bir yöntem geliştirilmişti. Büyük kanalların açılmasını idare finanse ediyordu. Mezopotamya’da Fırat, Irak’ta Dicle bu yolla kanallara ayrılmıştı. Bu vesile ile sadece yıkılan kanalların tamir edilmesi değil, tarımı uzak bölgelere götürmek için gerekli olan tüm proje ve planlamaların inisiyatifi devlet elinde idi. Bu durum aynı zamanda kurumsallaşmayı da gerektirmekteydi. Temel karar alıcılar başta merkezi otorite olmak üzere onun yerel düzeyde yetkilendirdiği valileriydi. Yerel düzeyde takip edilen projelerle sulama altyapısı ücra bölgelere ulaştırılmaktaydı.⁴⁹⁴ Ancak halifeler serbest teşebbüs prensiplerine de imkân tanıyıp onu hiçbir zaman sınırlamadılar.⁴⁹⁵ Nitekim fertlerin kendi hesaplarına sulama projeleri geliştirmeleri erken bir zamanda Hz. Osman döneminde başlamıştır. Bazı şahıslar mevât arazilerden topraklar edinmişler, sonra da kendi ad ve hesaplarına arklar ve kanallar açmışlardır. Devlet de buna izin vermiştir. Zaten Basra bölgesinde her nerede bir kanal açılmışsa bu orada mutlak bir ölü arazinin bulunduğu anlamına gelmiştir.⁴⁹⁶

⁴⁹² H.Tuma, Elias, “İlk Dönem Arap Ekonomi Politikaları”, çev. Ali Aksu, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, c. IV, 2000, sy, I, s. 1-19.

⁴⁹³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 164 (T).

⁴⁹⁴ Watson, “**The Arab Agricultural Revolution**”, s. 27.

⁴⁹⁵ Will Durant, **İslâm Medeniyeti**, s. 36; Salih Ali, **et-Tanzîmâtü’l-İctimaiyye ve’l-İktisâdiyye**, s. 188.

⁴⁹⁶ Zeytûn, **Arâzi’s-Savâfi**, s. 142.

Nitekim Emevîler döneminde kamu kaynaklarının kullanılması yanında özel şahıslarca finanse edilen ihyâ faaliyet ve projelerine rastlanmaktadır. Haccâc, Basra civarındaki setlerde gediklerin açılması ve bölgenin bataklığa dönüşmesi üzerine halifeye mektup yazarak yapılacak setlere üç milyon dirhem para gerektiğini söylemiş, Velîd'in bu parayı çok bulması üzerine Mesleme b. Abdülmelik özel bir müteşebbis gibi devreye girerek, paranın kendisi tarafından tedarik edilmesi durumunda bitişik toprakların kendisine iktâ edilmesini şart koşmuştur. Yani bir anlamda bugünkü anlamıyla yap işlet modelini önermiştir. Mesleme elde ettiği arazilere es-Sibeveyn kanallarını kazdırarak bölgede bulunan çiftçilerle ürün paylaşımı konusunda anlaşma yoluna gitmiştir. Köylüler ilcâ suretiyle topraklarını Mesleme'ye teslim etmişlerdir.⁴⁹⁷ Başka bir yoruma göre de Mesleme yaptığı harcamaya karşılık belli bir süre veya sürekli olarak arazilerin harâcının kendisine ödenmesini istemiştir.⁴⁹⁸ Mesleme yukarıda sözü edilen yatırımına ek olarak Hisnü'l-Mesleme olarak bilinen bir saray yaptırmış, hem bu saraya hem de çevresindeki arazilere Bâlih Irmağından kendi finanse ettiği bir kanal kazdırarak su getirmiştir. Yine Mısır Valisi Kurre b. Şerîk (h.87-92/m.709-714) ihyâ edilip şeker kamışı ekimi yapılacak arazileri finansal olarak desteklemiştir.⁴⁹⁹

Devletin desteklediği projeler sadece sulama kanallarının yapımı değildi. Halkın isteği ve şikâyetleri üzerine içme suyu projeleri de devlet tarafından yapılmaktaydı. Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, Yezîd b. Velîd'in valisi olarak atanınca, Basra halkı onun yanına gelerek sularının tuzlu oluşandan şikâyet etmişlerdi. Basra ve bataklıkların suyundan olmak üzere iki kap da su getirmişlerdi. Abdullah bu iki su arasındaki kalite farkını görünce halkın taleplerini Yezîd'e yazmıştı. Yezîd cevaben, "Bu kanalın masrafı elimizdeki Irak vergisi ile karşılanırsa kanalın açılmasına harca" talimatını vermişti. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer kendi adıyla bilinen bir kanal yaptırmıştı. Bir gün bir uzman İbn Ömer'e, "Bu kanalın masrafının üç yüz bin veya daha fazlaya ulaşacağını hesap ediyorum"

⁴⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 288; Ashtor, *Economic History*, s. 61-62; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 241.

⁴⁹⁸ Elias, "Arap Ekonomi Politikaları", s. 1-19.

⁴⁹⁹ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, c. I, s. 219; Ashtor, *Economic History*, s. 62.

deyince, İbn Ömer de, “Bu masraf Irak vergisi kadar olsa da onu harcamakta tereddüt etmeyeceğim” diye cevaplamıştı.⁵⁰⁰

Adî b. Ertât el-Fezârî’nin valiliği döneminde Basra da kendi adına yapılan bir kanal çalışmasının bedeli yine devlet tarafından karşılanmıştır. Adı geçen vali kanal çalışmasını bitirince halifeye yazarak kazma işinin bitirildiğini ve Basralılar’a tatlı bir su kaynağı sağladığını haber vermiş, ancak bu hizmet karşılığında herhangi bir teşekkür de görmediğini ilave ederek, eğer izin verirsen harcadığım parayı aralarında taksim edeyim diyerek bir teklifte bulunmuştur. Ömer b. Abdülazîz Basra halkından bir kişinin bile nehir suyundan içtikten sonra “el-hamdülillah” demesinin hesabında olmadığını, Allah indinde rızaya nail olmanın yanında kanalı kazdığın için bizim şükretmemiz gerektiği yolunda bir cevap vermiştir.⁵⁰¹ Adî b. Ertât’ın Ömer b. Abdülazîz’e yapmış olduğu yatırımın yükünü halk arasında paylaştıralım teklifi, bu yöntemin o zamana kadar bilindiği ve halifeler tarafından da kullanıldığı anlamına gelmektedir.

Nehirler üzerinde köprüler yapmak, arazi ıslah çalışmalarında önemli bir husus olsa da o dönem şartlarında teknik olarak kolay bir şey değildi. Hâlid el-Kasrî, Hişâm b. Abdülmelik’e bir mektup yazarak Dicle üzerinde bir köprü yapmak istediğini bildirmiş, ancak Hişâm, “Eğer mümkün olsaydı Farslılar bunu daha önce yaparlardı” diye cevaplamıştır. Hâlid’in tekrar müracaatı üzerine köprü yapılmasına izin vermiştir. Ancak devlet bütçesinden çok para harcanmasına karşılık yapılan köprü sulara dayanamayarak çökmüş, Hişâm çöken köprünün bedelini kamu zararının tahsili adına Hâlid’e ödetmiştir.⁵⁰²

Ölü arazilerin ihyâsı meselesinde halkın ödediği vergi miktarları bazı arazilerin muattal kalmasına sebep olmuş görünmektedir. Ebû Yûsuf halk nezdinde yaptığı araştırmalar sonucunda ölü arazilerin ihyâ edilmemesi ve harabe durumundaki bazı âmir arazilerin ekilmemesi konusunda halkın kendisine sunduğu özrün, imara müsait ancak ekim yapılmayan araziler üzerine konan ve Hz. Ömer’den beri uygulanan tarifelerin yüksek bulunduğuna dayandığını tespit etmiştir. Bu

⁵⁰⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 359 (T. 424)

⁵⁰¹ Hamevî, *Mu‘cem*, c. V, s. 321.

⁵⁰² Belâzürî, *Fütûh*, s. 285.

anlamda halk ellerindeki sermayenin azlığı sebebiyle işlemeye müsait olan arazileri de atıl bırakmakta, ya da bu arazileri tarifelerden dolayı ekme riskine girmek istememektedir.⁵⁰³ Arazilerin imar edilmesini teşvik için Ömer b. Abdülazîz döneminde bu konuda vergiden muafiyet diyebileceğimiz bir yönetime başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz, Abdülhamîd b. Abdurrahman'a⁵⁰⁴ yazdığı mektupta arazileri tetkik etmesini, imar edilmiş arazilere onu harabeye çevirecek yüksek bir vergi koymaması gerektiği kadar, harap arazilere de imar edilene kadar vergi koymamasını, bu tür arazilere ihyâ edilene kadar yardımcı olmasını tembihlemiştir.⁵⁰⁵ Bu durum vergi muafiyeti yoluyla halka destek sağlamak anlamına gelmektedir.

2.2.5. İhyâ Çalışmalarında Emek

Ölü arazilerin ihyâsında belki en başta gelen unsurlardan birisi en basit tarımsal aletlerin kullanıldığı ortaçağ şartlarında arazilerin büyüklüğüne göre pek bol olmayan işgücü idi. Bu yüzden Ebû Yûsuf yüzyıllar boyunca atıl bırakılmış olan ölü arazilerin kısa zamanda imar ve ıslah edilmelerinin mümkün olmadığını, ihyâ faaliyetine girişenlerin ise kendi imkânları dışında yardım ve masrafa muhtaç olduklarını ifade etmiştir.⁵⁰⁶ Her ne kadar Ebû Yûsuf'un söyledikleri Abbâsîler döneminde yapılmış tespitler ise de aynı hususların Emevîler dönemi için de geçerli olduğu bir vâkıdır.

İhya çalışmalarında emek ihtiyacı, sadece kanal kazarken değil aynı zamanda bu kanalların sürekli ve sağlıklı bir şekilde çalışmalarının temini için de lazımdı. Ebû Yûsuf, Anadolu'da imece usulü su arklarının tüm köylü tarafından kazma kürek temizlenmesine benzer bir yolu tavsiye etmekte ve emek ihtiyacının nasıl karşılanacağını izah etmekteydi. Ona göre birinci yol, kanalların açılmasında veya temizlenmesinde halkın birlikte hareket ederek herkesin kendi evi veya arazisinin doğrusuna kadar bu işte çalışması idi. Önerdiği diğer bir yol ise bu işin ücretli

⁵⁰³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 57.

⁵⁰⁴ Bu kişi Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb olup Ömer b. Abdülazîz'in Küfe ve Irak'ta görev yapan vergi memurudur. Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Târihi'l Mülûk ve'l-Ümem**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992, c. VII, s. 46; İbn Abdülhakem, **Siretü Ömer b. Abdülazîz**, s. 84.

⁵⁰⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 94-95.

⁵⁰⁶ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 57.

yapılmasıydı. Temizleme işi bitirilince bu işin ücreti hesaplanır, harcanan para o kanaldan veya sudan yararlanan herkese bölünür, herkes istifade ettiği kadar ücret öderdi. Bilahare bentlerin yıkılması, kanalların taşması veya delinmesi dolayısıyla umumi bir zarar ortaya çıkacak olursa yine herkes iştirak halinde bu zararı gidermeye çalışırdı. Ancak özel kanallarda umumi bir zarar yoksa kimse zorla çalışmaya zorlanamazdı.⁵⁰⁷

Emevîler ihyâ faaliyetlerinde ihtiyaç duydukları emek açığını bazen angarya usulü ile karşılamaya çalışmışlardır. İlk önce Muâviye emek kaynağı olarak *sayâbic* adı verilen Zuttları Şam sahiline sevk ederek meskûn hale getirmişti.⁵⁰⁸ Haccâc, tarımda emek ve işçilik sorununu aşmak ve sürekliliği sağlamak için yine Muhammed b. Kâsım tarafından beraberlerinde binlerce manda ile gönderilen Zuttları Irak bölgesine yerleştirmişti.⁵⁰⁹ Buraya getirilenler Doğu Hind kökenli insanlardı. Bunlar aynı zamanda bölgede manda yetiştirilmesinde kullanılıyorlardı. Haccâc Vâsıt'ı kurarken onların bir kısmını buranın bataklık alanlarına sevk ederek kanal kazma çalışmalarında zorla çalıştırmaya başlamıştır.⁵¹⁰ Bir kısmını da Velîd b. Abdûlmelik'e göndermiştir. Velîd gelen bu kişilerin bir kısmını Kesker'e sevk ederek pirinç alanlarının genişletilmesi için çalıştırmıştır.⁵¹¹ Haccâc, Vâsıt şehrini kurarken kanalların açılması için topladığı bu işçileri kaçmamalarını sağlamak üzere zincire vurdurmuştur.⁵¹² Kanal açma çalışmalarında çalıştırılan diğer bir grup ise borcundan dolayı hapishanelere düşmüş insanlardı. Makrîzî'ye göre borcunu ödeyemediği için insanların hapsedilme işi ilk olarak Muâviye döneminde başlamıştı. Bu tür insanlar için Mısır'da Kahire, Deylem ve Rahbe'de birçok hapishane yapılmıştı. Mezkûr cezaevlerindeki mahkûmlar kanal kazma ve imar işlerinde aç aç çalıştırılmışlar, karınlarını başkalarının verdikleri sadakalarla doyurabilmişler, karşı gelmeleri durumunda ise ayaklarına zincirler vurulmak suretiyle cezaları daha

⁵⁰⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 102.

⁵⁰⁸ Michael Morony, "Landholding And Social Change: Lower el-Irâk in The Islamic Period", Eser: Land Tenure And Social Transformation in The Middle East, ed: Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 209.

⁵⁰⁹ İbn Hurdâzbîh, **el-Mesâlik**, s. 240; Yıldız, "Batiha" **DİA**, c. V, s. 195-196; Streck, "Batiha" **İA**, c. II, s. 336.

⁵¹⁰ Dûri, **Târîhu'l İktisâdi'l-Irâkî fi Karnî'r-Râbü'l-Hicrî**, Beyrut, Merkezî Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1974, s. 38.

⁵¹¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 168; Morony, "Landholding And Social Change", s. 210.

⁵¹² Belâzürî, **Fütûh**, s. 284; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî**, s. 220.

ağırlaştırılmıştır. Bu uygulama sonraki halifeler ve valiler döneminde de devam edegelmiştir.⁵¹³

Bu dönemde sık sık başvurulanan zorla çalıştırılma usulünden halk o kadar çok bıkmış olmalı ki III. Yezîd, tahta çıkışı münasebetiyle düzenlenen biat töreni sırasında bir konuşma yapmış, konuşmasında taş üstüne taş koymayacağını, kanal kazdırmayacağını, zorla inşaat yaptırmayacağını, ailesi ve yakınlarına bir şey hibe etmeyeceğini, bir bölgeden toplanan gelirlerin yine aynı bölgede harcanacağını, artık kanal açma, set yapma ve ihyâ işlerinde halkın çalıştırılmayacağı taahhüdünde bulunmuştur.⁵¹⁴

Diğer yandan Emevîler dönemi ve devam eden zamanlarda İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerinde ortaya çıkan şehirleşmeler ve pazara dönük mal üretim ihtiyaçları toplumun önde gelenlerinin topraklarını büyük çiftliklere dönüştürmesini de beraberinde getirmiştir. Gittikçe büyüyen ölçekte üretim yapma isteği ve zorunluluğu çiftlik sistemini de paralelinde geliştirmiş, artan sulama ihtiyacı ile Basra bölgesinin iklimsel özellikleri nedeniyle tuzlanan alanların ıslah çalışmalarında büyük bir emek açığı ortaya çıkmıştır. Emek ihtiyacının büyük bir kısmı ise Afrika'nın çeşitli bölgelerinden getirilen kölelerle karşılanmıştır.⁵¹⁵ Bunların ne arazileri, ne malları, ne de hürriyetleri vardı. Kanunî veya fiilî olarak bağımsız çalışma durumları olmadığından topraksız diğer çiftçilerden farkları mülkiyet bakımından değil, geçmişten devam edegelen toplumsal bir sınıfın üyeleri olmaları ve bu durumun devam etmesindendi.⁵¹⁶ Sahradaki tuzlalar, madenler ve zirai çalışmalarda işgücü olarak kullanılırdı. Bunlar kötü şartlarda yaşarlardı. Kendilerine günlük iâşe olarak birkaç avuç un, hurma ve ırmik verilirdi.⁵¹⁷ Bu kölelerden tuz işinde çalıştırılanlara tuzcular anlamında "*Şurciyyûn*", bir kısmına süpürücüler anlamında "*Kessâhûn*" olarak deniliyordu. Temeli Emevîler döneminde atılan bu sistem, Abbâsîler döneminde köle isyanı diye bilinen ve uzun yıllar

⁵¹³ Makrîzî, *Hıtat*, c. III, s. 328.

⁵¹⁴ Taberî, *Târîh*, c. VII, s. 269, Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. II, s. 97; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeler (41-132/ 661-750)", *AÜİFD*, c.39, s.I, 1999, s. 170.

⁵¹⁵ Dûrî, "İktânın Ortaya Çıkışı," s. 227.

⁵¹⁶ Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 221.

⁵¹⁷ Bernard Lewis, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, çev. Enver Günsel, İstanbul, Truva Yayınları, 2006, s. 122-123.

bastırılmayan bir ayaklanmaya dönüşmüştür.⁵¹⁸ Ancak daha Haccâc zamanında kölelerin isyan hareketleri başlamıştır. Hicri 77 (699) ve 92 (714) yıllarında iki kez ayaklanma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Devletin hârici isyanlarla uğraştığı zamanlarda fırsatlardan istifade ederek ayaklanan köleler, Basra Valisi Hâlid b. Abdullah b. Hâlid ve Ziyâd b. Amr gibi komutanlar sayesinde bastırılmışlar, birçoğu hayatını kaybetmiştir.⁵¹⁹ Diğer yandan Haccâc ve Hâlid el-Kasrî'nin yoğun emek kullanarak sulama sistemlerine değer vermesinin altında biraz da kırsal bölgeyi geliştirerek şehirlere hicret etmek isteyen çiftçileri yerinde tutmak çabası yatmaktaydı. Çiftçileri yerinde tutmak ve şehirlere yerleşenleri tekrar geri göndermek yanında tarımda esirlerin kullanıldığına dair bilgiler de mevcuttur.⁵²⁰

Emevîler döneminde Haccâc, bentler ve çeşitli inşâ faaliyetlerinde Hasan en-Nebatî'den faydalanmıştır. Kendisi Nebatî olan Hasan, mühendisliği ve tarım konusundaki uzmanlığı ile hem Haccâc'a hem de halifeler Abdülmelik ve Velîd'e bataklıklardan büyük yüzölçümlü araziler tedarik etmiştir.⁵²¹ Aynı Hasan daha sonra Hâlid el-Kasrî zamanında tekrar göreve getirilmiş ve mühendislik tecrübesi nedeniyle Hişâm için ölü araziler ihyâ edilmesinde büyük emekler sarf etmiştir.

Emeğin en fazla kullanıldığı diğer bir coğrafya ise Nil vadisi ve çevresindeki topraklardı. Kindî'de geçen bir rivayete göre Nil ve çevresindeki köyler için yüz yirmi bin adam, ellerinde ölçekleri ve müdahale araçları ile hazır halde beklemekteydiler. Bunların yetmiş bin kişisi yukarı Mısır, elli bin kişisi aşağı Mısır'da çalışmaktaydı. Bu kişilerin görevleri kanal kazmak, köprüler yapmak, kandaralar vurmak, zararlı ağaçları kesmek ve tıkanan sisteme her an müdahale etmektir.⁵²² Robert Mantran'a göre Mısır'daki emek ihtiyacı birkaç küçük değişikliklerle Bizans dönemindeki sistem üzerine bina edilmiş, Şam'da ise pek bir değişiklik olmamıştır.⁵²³

⁵¹⁸ Demirci, **Siyah Öfke**, s. 58.

⁵¹⁹ Muhammed Abdülcabbâr Beg, "The Serfs Of Islamic Society Under The Abbâsîd Period" (Manufacturing and Labour), s. 261; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî**, s. 222.

⁵²⁰ Robert Mantran, **İslâm'ın Yayılış Tarihi VII-XI Yüzyıllar**, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, AÜİFY, 1981, s. 117.

⁵²¹ Streck, "Batîha" **İA**, c. II, s. 336; Belâzürî, **Fütûh**, s. 287.

⁵²² Kindî, **Fezâilu Mısır**, s. 9.

⁵²³ Robert Mantran, **İslâm'ın Yayılış Tarihi**, s. 117.

2.3. Ziraatın Gelişimi

2.3.1. Zirai Durum

İslâm'ın üç büyük kıtaya hızlı bir şekilde yayılması aynı zamanda tarımsal bir gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. İlk olarak eski Pers toprakları, Mezopotamya ve Yemen'de görülen bu gelişme, ilerleyen zamanlarda İslâmî dünyanın bütün bölgelerine yayılmış, coğrafyada bulunan bütün bölgelerin ekonomileri üzerinde derin ve kapsamlı bir değişikliğe neden olmuştur. Tarımsal gelişimin etkisi, şehirleşme, işgücü, tekstil ve beslenme gibi hayatın birçok önemli vechesinde kendini göstermiş ve diğer gelişmeler için itici güç olmuştur.⁵²⁴

Müslümanlar ilk olarak Râşid Halifeler ve Emevîler dönemi itibariyle zengin su kaynakları ve yağmur suları ile beslenen verimli topraklarla karşılaştılar. Sevâd gibi topraklara daha önce sahip olmamışlardı. Ellerindeki verimli topraklar onları ziraat yapmaya zorluyordu. Ancak bu konudaki tecrübeleri çok değildi. Daha önce Yemen'de çeşitli su setleri ve projeleri geliştirmişler, ürettikleri baharatlar, güzel kokulu bitkiler, sakız, kâfur vb. ürünleri ihraç ederek içerideki zirai hayatı geliştirmişlerdi.⁵²⁵ Yemen dışındaki zirai tecrübeleri kısmen de Tâif'teki bağıcılıklarından geliyordu. Havasının güzelliği, su kaynakları ve verimli toprağıyla Tâif, Araplar'dan birçoğunun dikkatini çekmiş ve orada toprak edinmelerini sağlamıştı. Tâif'te yetiştirilen buğday çevresindeki şehirlerin en büyük dayanağı iken onunla birlikte üretilen bal, hububat ve yağ develerle taşınmak suretiyle Mekke'ye ulaştırılmaktaydı. Meyve cinsinden ise özellikle üzüm, kurutulmak suretiyle hacılara sunulmaktaydı. Zirai faaliyetler Medine halkının en temel uğraşlarından birisi idi. Medine, Vâdilakîk, Vâdilbatmân, Vâdirratûn ve Vâdilmüzeyne gibi vadileri ve çevresine göre nispeten bereketli toprakları ile buğday, arpa, üzüm, hurma, muz ve nar gibi ürünlerin yetiştirilmesinde bir merkez konumunda idi.⁵²⁶ Sevâd bölgesine yakınlığı ve halkının ziraat işinde tecrübesi ile ön plana çıkan yerlerden birisi de Hîre bölgesiydi. Fırat'a bağlı kanallarla sulanan topraklarında bölgede yetiştirilmesi

⁵²⁴ Watson, "The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion", s. 8.

⁵²⁵ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 448; Seyyid Mahmûd Şukrî el-Âlûsî-**Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab**, thk. Muhammed Behcet el-Âserî, I-III, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1896, c. I, s. 203; Tevfîk Borav, **Târîhü'l-Arabi'l-Kadîm**, II. Baskı, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 2001, s. 91.

⁵²⁶ Suheym el-Sânî, **Devrû'l-Arab fi't-Tedvîri'z-Zirâa**, s. 88-89.

mümkün olan bütün ürünler yetiştiriliyordu. Bu ürünler arasında buğday, arpa, susam, pamuk, şeker kamışı, hurma ve üzüm başta olmak üzere birçok meyve ve sebze bulunuyordu. Yetiştirilen ürünler Necef ve daha ileri bölgelere kadar ulaştırılıyordu. Lahmî kralları ziraata elverişli bu toprakları bazı Arap kabilelerine iktâ ederler, bazı meraları hayvancılıkla geçinen kabile veya kişilere verirler, onlardan harâc alırlardı.⁵²⁷ Keza Hayber, Vâdilkurâ, Dûmetü'l-Cendel ve çevre bölgeler de yine tarım yapılan alanlardandı. Bütün bunlar Araplar'ın geniş zirai alanlara kavuşmadan önce bazı bölgelerde ziraat yaptıklarını ve ziraat konusunda kısmi bir tecrübeye sahip olduklarını göstermektedir.

İslâmî dönemle birlikte Müslümanları tarımsal alanlara yatırım yapmaya sevk eden birkaç sâik vardı. Bunlardan birincisi özellikle Irak bölgesinin tarımsal potansiyelinin yüksek olmasıydı ki bu henüz tam anlamıyla ortaya çıkarılamamıştı. İkincisi Dicle ve Fırat nehirleri ve bunlara eşlik eden diğer küçük suların iyi bir sulama sistemine imkân veriyor olmalarıydı. Nehirlerin varlığı aynı zamanda tarımsal ürünlerin büyük şehirlere ulaşımını da kolaylaştırıyordu. Üçüncüsü belli bir toplum kesiminin elinde ganimet ve maaşlar yoluyla sermaye birikiminin oluşmasıydı. Bu da tarımsal ürünlere talebi artırıyor, sermaye sahiplerini de tarımsal alanlara yatırım yapmaya sevk ediyordu. Bu faktörün işlemesine altyapı sağlayan dördüncü faktör ise toprak sahibi olmaya hem pratik uygulamalar hem de nazariyatın engel olmaması, aksine bazı durumlarda bir çerçeve sağlamasıydı.⁵²⁸

Tüm İslâm memleketlerinde ziraatın gelişmesinin diğer bir sebebi özellikle Müslümanların hükmettikleri topraklardaki zekât uygulamasıydı. Zekâtın hangi ürünlerin üzerinden alınacağına dair net bir politikanın olmaması ya da istisna tutulacak ürünlere dair hadislerin piyasada dolaşıyor olması, çoğu zaman birçok ürünün zekâttan muaf olmasını sağlamış, bu da halkı söz konusu ürünleri daha fazla üretmeye teşvik etmiştir.⁵²⁹

Emevîler dönemindeki İslâmî coğrafyaya bakıldığında yağmur sularına dayalı bir tarımsal üretim imkânının az olduğu görülecektir. Bazı istisna yüksek yerler

⁵²⁷ Hüseyin Alî ed-Dakûkî, "Hîre", **DİA**, c. XVIII, s. 122-124.

⁵²⁸ Hugh Kennedy, "The Feeding of The Five Hundred Thousand: Cities And Agriculture In Early Islamic Mesopotamia", **JSTOR**, sy. LXXIII, 2011, s. 177.

⁵²⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 568-570.

dışında yıllık ortalama 200 mm yağmur alan bölgelerde geniş çaplı tarımsal üretime girişilemezdi. Hatta bazı güney bölgeler yıllık 60 mm. yağmur alabiliyordu. Bu durumda kuru tarıma yönelmekten başka tercih kalmıyordu. Şam ve Filistin bölgesi ovaları ve daha iç kesimlerde yağmura dayalı bir tarım söz konusu olsa da daha ileri düzeyde tarım için yağmur sularına dayalı bir verimliliğe umut bağlamak zordu. Yağmurların çoğu miktarı ise kış aylarında düşmekteydi. Yağmur sularından faydalanmanın tek yolu bunları belli mahzenlerde saklayabilmek ve buralardan bostan türü yerlerde taşıma yoluyla faydalanabilmektir. Asıl çözülmesi gereken mesele kanallarla sulama imkânını yaratmaktır. Mısır bölgesi ise tam anlamıyla Nil nehrinin su seviyesine bağımlıydı. Nil bazen bereket bazen yıkım getirirdi. Ancak bunu da belirleyen yine yağmur sularıydı. Dolayısıyla bu tür coğrafyalarda istikrarlı bir tarım için el yapımı sulama sistemlerini kurmak ve işletmek tek çözüm yolu olarak görülmekteydi.⁵³⁰

Araplar'ın hâkimiyet kurduğu alanlarda İslâm'dan önce de yoğun bir sulama sistemi vardı. Bunlar birbirlerine benzer sistemlerdi. Ziraatın yapıldığı Türkistan'dan başlayıp Fas'a kadar uzanan bütün bölgelerde etkin bir şekilde kullanılmaktaydı. Çiftçiler dağlardan ve vadilerden kazılan kanallar ve yeraltı tünelleri ile tarımsal alanlara su getirmekte az çok uzmanlaşmışlardı.⁵³¹ Ancak yedinci yüzyılın ortaları gibi bu sistemler yıkılmaya yüz tutmuştu. Örneğin Irak ve çevresinde sulama sisteminin bakımlarının yapılmaması, büyük sellerle birleşince nehirlerin önüne kurulan setler yıkılmıştı. Dicle'nin alt kısımlarını bataklığa çeviren büyük Nemrud Barajı, yıkılan barajlardan sadece biriydi.⁵³² Arap Yarımadası'ndaki Ma'rib Seddi de en bilinen projelerden olup zamanla yıkılan barajlardandı. Mısır ve Kuzey Afrika'da ise var olan sulama sistemleri eskimiş ve zamanla kullanılamaz olmuştu. Kısaca önceki dönemlerden kalma sulama tekniklerinin yerine yeni teknik ve araçların kullanılması gerekmektedir. Emevîler bu sistemlerin üzerine kendi çalışmalarını bina ettiler. Ancak gelişme yavaş yavaş oldu. Öncelikli olarak Irak ve Cezîre'de başlayan

⁵³⁰ Kennedy, "The Feeding", s. 178; a.mlf, "Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent s. 69.

⁵³¹ G.Wiet v.dğr, "The Development of TecniQues In The Medieval Müslim World", Manufacturing and Labour, ed: Michael Morony, The Formation Of The Classical Islamic World-12, Routledge, London-New York, 2016, s. 3-4.

⁵³² Watson, "Agricultural Revolution", s. 12.

sulama sistemlerini yenileme çalışmaları, zamanla yeni bölgelere kaydırılarak gittikçe yoğun bir hale getirildi.⁵³³ İslâmî fetihler ilerledikçe siyasî ve idarî gücün konsolide edilmesi de hızlandı. İdari güç ve sermaye birikimi ile eski sulama sistemlerinin tamir edilmesi ve yenilerinin yapılması çalışmaları da arttı. Yeni su tutma usulleri geliştirildi. Yeni usul barajlar ve *kanât* denilen yer altı kanalları inşa edildi. Eski su çekme araçlarına insan ve hayvan gücüyle çalışan tekerlekli yeni araçlar ilave edildi. Bu sayede suyun ulaşmadığı alanların sulanması imkân dâhiline girdi. Tüm bu gelişmeler her türlü toprak çeşidi üzerinde olumlu bir etki yaptı. Ölü ve sahipsiz toprakların tarıma açılması ihtimali yükseldi. Eski dönemde kuru, sıcak, verimsiz görülerek kullanılmayan topraklar kullanılır hale geldi. Tüm bunların sonucu İslâmî coğrafyada geniş sulu alanların oluşması, tarımsal gelişmenin ilerletilmesi, zirai alanların yeni ürünlerin yetişmesine müsait hale getirilmesi ve tarımsal verimliliğin artırılması oldu.⁵³⁴ Emevîler en büyük çabayı bataklık alanlarda gösterdiler. Çünkü bu alanlar sahipsiz ve bâkirdi. Alan olarak da çok büyük bir yüzölçüme sahipti. Bu alanlarda mülk sahibi olmaya Emevî halifeleri ve üst düzey eşrafının gösterdiği gayret ve iştah eşsizdi. Basra'nın bataklığa dönmüş bu arazilerini ihyâ edip tarımsal çiftliklere dönüştürdüler. Büyüklü küçüklü binlerce kanal kazdılar. Nehirlerden faydalanılamayan yerlerde ise kuyular kazdılar, yeraltı kaynaklarına yöneldiler. Emevîler'in toprağa olan bu ilgileri önceki dönemlerde olmayan yeni bir üretim tarzının doğmasına yol açtı. Bu da büyük emek ve uzmanlığa dayalı, daha etkin, ticari değeri olan ve piyasaya satılabilen bir ürün yetiştirme modeli idi.⁵³⁵

Tarımdaki sulama imkânlarının gelişmesi ve daha verimli toprakların ziraata açılmasının diğer bir sonucu ise tarımsal kazançların artması ve daha istikrarlı hale gelmesi olmuştu. Tarım sektörü üzerinden elde edilen kazançlar ile diğer sektörler desteklenmeye başladı. Toprakların daha yoğun sulanması, alanların daha sıklıkla ekilmesine ve ürün seçiminde daha tercihli olunmasına imkân veriyordu. Taşra ve köylüler artık iklime bağlı tek bir ürüne bağımlı olmaktan kurtulabiliyorlardı. Sulama sayesinde yılın çeşitli dönemlerinde farklı ürünler yetiştirebiliyorlardı. Bu durum

⁵³³ Watson, "Agricultural Revolution", s. 12.

⁵³⁴ Watson, "Agricultural Revolution", s. 13; Kennedy, "Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent", s. 72.

⁵³⁵ Jurius Banaci, "Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion", (**Money, Power And Politics**), s. 170.

piyasada ürün akışkanlığını sağlayarak spekülâtörlerin piyasa fiyatları üzerinde oynamasını engelliyor ve fiyatları yıl boyunca daha stabilize kılıyordu. Köylünün ürününün ve gelirinin istikrarlı olması onları toprak sahiplerine ve vergi memurlarına karşı da daha güvenli kılıyordu. Köylünün daha hür ve bağımsız davranabilmesi biraz da buna bağlıydı. Daha sonra büyük çiftliklerin oluşumu köylüler açısından bazı sıkıntılar yaratmışsa da serflik ve toprağa bağlı kölelik düzeninin oluşmaması toprakta yaşanan bu bağımsız olma durumundan kaynaklanmaktaydı.⁵³⁶

Şüphesiz çeşitli zamanlarda iklimin kurak geçmesi ya da diğer tabii afetler dolayısıyla zirai faaliyetlerin inkitaa uğraması az rastlanır bir durum değildi. Benzer şekilde halk zaman zaman kıtlıklarla baş başa kalabiliyordu. Üretim düz bir çizgi gibi istikrarlı bir şekilde devam etmiyordu. Örneğin Basra bölgesinde başlayıp Şam, Cezîre ve Mısır'a kadar uzanan bir tâun salgını, 62/684 ile 68/690 yılları arasındaki altı yılda gösterdiği yıkımla yüzbinlerce insanın ölümüne, dolayısıyla işgücüne zarar vermiş, ekili tarım alanlarının azalmasına sebep olmuştur. Aynı yıllarda Fırat bölgesinde havaların aşırı derecede soğuması, nehir sularının donması, ağaçların meyve vermemesi, tarımdaki yıkıcılığı artırmıştır.⁵³⁷ Yine Şam'da h. 68 (690), 79 (701), 86 (708) ve daha birçok senede kuraklıklar oluşmuş, bitkisel hastalıklar yaşanmış ve zirai faaliyet inkitaa uğramıştır.⁵³⁸ Cezîre bölgesinde Velîd b. Hişâm döneminde yaşanan felaketler, zirai faaliyetlere büyük zarar vermiştir. Halk büyük bir açlık ve susuzluk sorunuyla karşı karşıya kalmış, veba salgını dolayısıyla kentler insan cesetleri ile dolmuştur. Buna yağmur yağmaması da eşlik edince toprağa atılan tohumlar kesilmiş, düşen ürün miktarları fiyatları yükseltmiş, halk yiyecek için buğday ve arpa bulmakta zorlanmıştır.⁵³⁹ Diyarbekir yöresi de h.121/m.743 senesinde ağır bir kış geçirmiş, oluşan seller nedeniyle Dicle nehrinin taşması sonucunda bölgede bulunan köprüler yıkılmış, zirai alanlar ve şehirler büyük zarar görmüştür.⁵⁴⁰ Savaşlar nedeniyle çiftçilerin meydanlarda ölmesi ise tarım açısından diğer bir tahrip edici durum meydana getirmiştir. Emevî halifelerinden İbrâhim b.

⁵³⁶ Watson, "Agricultural Revolution", s. 15-16.

⁵³⁷ Gernot Rotter, "Natural Catastrophies And Their Impact on Political and Economic Life During the Second Fitna", **Land Tenure And Social Transformation in The Middle East**, ed: Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 230-231.

⁵³⁸ Geniş bilgi için bkz. Süleyman Bedur, **Filistîn**, s. 47.

⁵³⁹ Tell Mehrî, **Târîhu'l-Menhûl**, s. 90.

⁵⁴⁰ Tell Mehrî, **Târîhu'l-Menhûl**, s. 88.

Velîd ile II. Mervân arasında yapılan iktidar savaşında meydanlardaki askerlerden birçoğu köylü çiftçilerden teşekkül etmekteydi. Şiddetli geçen çatışmalarda beş binden fazla çiftçi hayatını kaybetmiş, bu da Cezîre bölgesinde emek gücünün azalmasına neden olmuştu.⁵⁴¹

2.3.2. Sulama Sistemleri

Daha önce ihyâ konusu işlenirken ifade edildiği üzere İslâmî coğrafyada zirai üretimin etkinliği bölgenin toprak ve doğal yapısı da dikkate alındığında tamamen su kanalları yapımına, kuyular kazılmasına, bunların ayakta tutulmasına ve sürdürülebilirliğine bağlıydı. Sulama sistemlerinin ve bu alanda kullanılan araçların demode olması ya da geliştirilememesi mevcut sistemlerin tez zamanda devre dışı kalmalarına ve üretimin zarar görmesine sebep oluyordu. Irak, Şam, Mısır ve diğer bölgelerde her ne kadar geçmişten devralınan veya dönem içinde yapılan komplike sulama sistemleri olsa da bunların desteklenmesi büyük emek ve sermaye gerektiriyordu. Bu da köylülerden oluşan küçük çiftçilerin halledebileceği hususlar değildi. Kanalların açılması, sulama sistemlerinin kurulması çok pahalı olduğundan küçük toprak sahiplerinin bu teknikleri elde etmeleri mümkün değildi. Dolayısıyla geniş tarımsal alanlara su sağlanması, bunun için büyük sulama sistemlerinin yapımı ve yeni tekniklerin geliştirilmesi tam anlamıyla devlet desteğine ihtiyaç duymaktaydı. İslâmî dönemde özellikle Emevîler döneminde sulama tekniklerinden eskimiş olanlar ihyâ edildi. Olmayan alanlara yenileri kuruldu. Teknik uzmanlar da önceki dönemlerin bu işlerde uzmanlaşmış olan milletleri yani Nebatî ve Ârâmî kökenli insanlardı. Bu anlamda kullanılan teknikler de Ârâmî ve Nebatî kaynaklı idi.⁵⁴²

Diğer yandan farklı bölgelerde ki sulama sistemleri birbirine benzemektedir. Irak, Şam ve Mısır gibi büyük merkezlerdeki sulama tekniklerine bakınca yaklaşık olarak aynı tekniklerin kullanıldığı görülmektedir. Bu bakımdan bölgeler arasında teknolojik farklılıklar önemsizmeyecek derecede azdı. Sulama imkânları bakımından tarımsal alanlar ya doğrudan veya makineler kullanılmak suretiyle sulanıyordu. Emevîler döneminde çiftçiler sulama işlerinde çeşitli su çarkları kullanıyorlardı. Kış

⁵⁴¹ Tell Mehrî, *Târîhu'l-Menhûl*, s. 91; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. III, s. 189.

⁵⁴² Ashtor, *Economic History*, sy. 9, s. 45-50.

ayları için günlük olarak 24 cerîb alanı sulayabilen *nâ'ûralar*, bir veya iki öküzle çekilebilen ve yıllık 70-150 cerîb arasında sulama yapabilen *dulâblar*, kûfî ve fârisî çeşitleri bulunan ve günlük 6-8, yıllık 130 cerîb alanı sulayabilen *dâliyeler* en önemli sulama makineleriydi.⁵⁴³ Emevîler döneminde kullanılmaya devam edilen dâliyeler iki çeşitti. Farisî olanı 24 zirâ ölçüsünde beş kişi tarafından kullanılabilir iken, kûfî olanı yirmi zirâ büyüklüğünde olup altı kişi ile kullanılabilmekteydi.⁵⁴⁴ Söz konusu işçiler makineyi hareket ettirenlerdi. Kovayı dolduran ve onu boşaltanlar da dâhil edildiğinde bu sayılara ikişer kişi daha eklenmekteydi.⁵⁴⁵ Dolayısıyla kalabalık bir işçi grubuyla çalıştırılmaktaydılar. *Dâliyeler* bazı yerlerde yine köylüler tarafından kullanılan araçlardandı. Zaten adı Halep ile Bâlis arasında bir kasabanın adından geliyordu.⁵⁴⁶ Büyük dâliyelerin kullanıldığı yerlerde su miktarı yeterli olmazsa bir kişi tarafından kullanılabilen ve adına *zarnug* denilen su tekerlekleri yardımcı sistem olarak kullanılırdı.⁵⁴⁷ Bunların dışında daha küçük işlevleri olan, dört işçinin çalışmasıyla kullanılabilen ve günlük dört cerîb alanı sulayabilen *şâdûf*,⁵⁴⁸ ve Harran'da kullanılan *bakrâ* adlı sulama düzenekleri de sulama sisteminin diğer parçaları idi. *Rakâya* adlı sistemde ise önce on metre derinliğinde kuyular kazılır, kuyularda bolca su biriktirilir, dulâblarla etraftaki arazilere su ulaştırmaya çalışılırdı.⁵⁴⁹ Bu aletlerin yaz ve kış suladığı alan büyüklükleri de değişmekteydi. Genel de kışın yaz aylarına göre daha fazla alan sulanabilmekteydi. Örneğin Nâ'ûralar kışın 350-400 cerîb alan sulayabilirken yazın sadece 80 cerîb alan sulayabilmekte idiler. Muhtemelen bu durum yaz ve kış aylarındaki su seviyesine ve kuraklıklara göre değişmekteydi.⁵⁵⁰ Yemen'de bent kapakları olan göletlerde su biriktirilir, buradan sulama yapılırken, Sîstan gibi rüzgârı bol olan yerlerde ise kurulan çarkların döndürülmesi işinde rüzgârlar kullanılır, kuyulardan su çekilir ve

⁵⁴³ Daha çok yüksek yerlerin sulanması için kullanılırdı. Bkz. İstahrî, **Mesâlik**, s. 84.

⁵⁴⁴ Abdülcabbâr, "Agricultural and Irrigational Labourers", s. 245.

⁵⁴⁵ Samarrâî. H., **Agriculture**, s. 49.

⁵⁴⁶ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 253; Ashtor, **Economic History**, s. 45-50.

⁵⁴⁷ Samarrâî. H., **Agriculture**, s. 50.

⁵⁴⁸ Sâdûf bir makara düzeneği gibi çalışırdı. Ağaçtan yapılan bir desteğe sahip olup uzun bir çubuğun bir tarafından asılan kovalarla derin kuyulardan su alınır, karşı ağırlık noktası kullanılarak da su yüksek yerlere çıkarılırdı. G. Wiet, "The Development of Techniques", s. 2; ayrıca bkz. Samarrâî. H., **Agriculture**, s. 50.

⁵⁴⁹ Rıza Cevâd el-Hâşimî, "Târîhu'r-Ray fi'l-İrâki'l-Kadîm", s. 75; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 97; Askerî, **Telhîs**, s. 287-288; Keen, **Tedavvuru'z-Zirâa fi's-Şarki'l-Evsâd**, Arap. çev. Emin Nazîf, Mustafa Şehâbî, Kahire, Mektebetü-Nahdâ, 1950, s. 73.

⁵⁵⁰ Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 52-53; Hâşimî, "Târîhu'r-Rayy fi'l-İrâki'l-Kadîm", s. 76.

gerekli sulama ihtiyacı bu şekilde karşılanırdı.⁵⁵¹ Başta İran olmak üzere İslâmî coğrafyanın birçok bölgesinde kullanılan diğer bir sulama sistemi ise Farsça *kehriz* denilen *kanât* sistemi idi. Ürdün gibi yerlerde adına *eḫlâc*,⁵⁵² daha batı bölgelerde ise *feccâre* deniyordu. Bu sistem yeraltı kanalları ile suyun uzak bölgelere taşınarak hem zirai hem de içme amaçlı olarak kullanımı için planlanmıştı. Bu yer altı kanallarının 5 ile 10 kilometreye kadar uzatılması mümkün oluyor, bu da kurak tarım arazilerinin sulanmasına imkân sağlıyordu.⁵⁵³ Ayrıca Mısır ve Şam çevrelerinde hayvanlarla çekilerek kullanılan bir çark olan *sakiya* çok eski bir geçmişe sahiptir.⁵⁵⁴ Su çarkları hem çok pahalıydı, hem de ahşaptan yapılmış olmaları nedeniyle tez zamanda bozulan bir yapıya sahiptiler. Nehirlerin donduğu zamanlarda devre dışı kalıyorlardı. Bunun dışında bu dönemde geliştirilmiş yukarıda sayılanlardan daha ileri herhangi bir tarımsal makine ya da araç bulunmamaktaydı. Bu dönemde Araplar'ca geliştirilen en yeni teknolojik araç su değirmenleri idi. Ürdün'de kullanılmaktaydı ve sayıları çok azdı.⁵⁵⁵

Diğer yandan sulama işinin organizasyonu hem Mısır hem de Fars bölgesinde eski geleneklerin etkisiyle düzenli bir şekilde yapılmaktaydı. Emevîler döneminde sulama işlerinin organizasyonunu *ârifler* yerine getiriyorlardı. Bu kişiler sulama işinde çalışan işçilerin içinde onları yönlendiren ve yaptığı hizmetin bedeli olarak iki habbe hak alan (*hakku'l-irâfa*) bölge ve iş uzmanlarıydı. Hatta bunlar yaptıkları iş itibarıyla projelere işçi sağlayan taşeronlar bile sayılabilirler. İşin teknik tarafını organize eden, açılan kanalların gerekli uzunluk ve yüksekliklerini hesaplayan, işi denetleyen ve işçileri yönlendirenler ise *mühendisûn* olarak bilinen teknik elemanlardı.⁵⁵⁶ Sulama sistemlerinin yaz ve kış aylarında belli bir düzen içinde akmasını sağlamak, iyi bir hesaplamayla yapıldığından Ya'kûbî, bir tür su mühendisliği bulunduğundan bahsederken bazı isimler için de mühendis sıfatını

⁵⁵¹ G. Wiet, "The Development of Techniques", s. 2.

⁵⁵² Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. VI, s. 157; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, c. II, s. 347.

⁵⁵³ Hâşimî, "Târihu'r-Rey fî'l-İrâki'l-Kadîm", s. 78; Kanât sisteminin tarihi geçmişi ve karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Massimo Vidale, "Irrigation and Canals In Ancient Iran Resurrecting, Wittfogel?", *Civiltà dell'Iran*, Istituto Culturale dell'Ambasciata della Repubblica Islamica dell'Iran, Roma, 2018, s. 40-45.

⁵⁵⁴ Hâşimî, "Târihu'r-Rey fî'l-İrâki'l-Kadîm", s. 76.

⁵⁵⁵ Ashtor, *Economic History*, s. 45-50; Ayrıca bkz. Süleyman Budûr, *Filistîn fî'l-Ahdi'l-Emevî: el-Hayâtü'l-İktisâdiyye ve Mezâhirü'l-İctimâiyye*, Ammân, Mektebetü'l-Vataniyye, 2004, s. 57.

⁵⁵⁶ Abdülcabbâr, "Agricultural and Irrigational Labourers", s. 245-246.

kullanır.⁵⁵⁷ Örneğin Harb b. Abdullah'tan Haccâc b. Yûsuf'un mühendisi olarak bahsetmektedir.⁵⁵⁸ Emevîler döneminde çoğunlukla kanal açma çalışmalarında emek yoğun olarak yarı vasıflı *haffârûn* (kazıcılar) olarak bilinen insanlar çalışmışlardır.⁵⁵⁹ Sulama düzenine riayet etmek ve herkesin su imkânlarından faydalandırılması iyi bir tarım için zaruri idi. Çünkü şeker kamışı ve pirinç gibi ürünlerin daha çok suya ihtiyacı vardı ve bunun organize edilmesi gerekiyordu. Nöbetleşe sulama için kum saatleri kullanılmakta, bu saatler hangi çiftçinin ne kadar süre su kullandığını ölçmekteydi.⁵⁶⁰

2.3.3. Nadasa Bırakma

Her nerede olursa olsun toprak sahibi üreticinin amacı toprağından en yüksek verimi almak, en yüksek kârı sağlamaktı. Üreticinin temel motivasyonu da zaten budur. Ancak toprağın verimliliğinin buna imkân verip vermemesi de temel faktördür. Bazen aşırı üretim isteğı toprağın yorulmasına ve verimsizliğine yol açtığından, yüzyıllar boyunca çiftçilerin topraklarının bir kısmını dinlenmeye bırakmaları, gübreleme dışındaki bir çözüm yolu olarak görülmüştür. Bu kapsamda toprakların zayıflamış kısımlarının ekim dikim dışına çıkarılarak eski verimlilik ve yeteneğini tekrar kazanması bir gelenektir. Ancak bu sürenin de çok uzun olmaması gerekirdi. Aksi takdirde toprak zararlı hale gelebilirdi.⁵⁶¹ Irak, Şam ve Mısır'da nadas uygulamaları uzun yüzyıllar boyunca devam ettirilmiştir. Şam civarında nadasa bırakma işinde topraklar ikiye bölünür, bir bölümü ekilirken diğer kısım dinlenmeye bırakılır, bu kısma *el-kurâb* denirdi. Nadasa bırakılan tarlalar sürülerek güneşin toprağın bânına ulaşması amaçlanırdı.⁵⁶² Şamlılar ekilen araziye *ahdar*, nadasa bırakılan araziye de *ahmar* derlerdi.⁵⁶³ Yakın bölgeler olması dolayısıyla aynı tarım kültürü Irak'ta da vardı. Nadas uygulaması Irak'ta üç şekilde yapılabilmekteydi. Birincisi toprakların ikiye bölünmesi, bir bölümünün birinci yıl,

⁵⁵⁷ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 43.

⁵⁵⁸ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 41.

⁵⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 270.

⁵⁶⁰ G. Wiet vd., "The Development of Techniques", s. 3.

⁵⁶¹ İbn Vahşîyye, *Filâha*, s. 369.

⁵⁶² Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. VIII, s. 256; Samarrâî, H., *Agriculture*, s. 88; Süleymân el-Bedûr, *Filistîn fi'l-Ahdi'l-Emevî*, s. 59.

⁵⁶³ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. VIII, s. 257; Ebû Hilâl el-Askerî benzer şekilde ekilen araziye *mezraa*, bazen ekilen bazen terk edilen araziye de *mustehâl* dendiğini yazmaktadır. *Telhîs*, s. 301.

diğerinin ikinci yılda ekilmesi idi. Bu durum sürekli tekrarlanırdı. İkinci nadas uygulaması ise her altı ayda bir değiştirilmek suretiyle toprağın yaz ve kış ekimleri için tahsis edilmesi idi. Böylelikle hem farklı ürünlerin ekimi suretiyle toprağın dinlendirilmesi mümkün olmakta,⁵⁶⁴ hem de toprağın rutubetli kalmasına imkân sağlanmaktaydı.⁵⁶⁵ Üçüncü bir sistem ise otların ve köklerin temizlenmesi, pulluk uygulamasının üç defa tekrarlanarak toprağın iyice havalandırılması ve arazinin taşlardan temizlenmesiydi. Ekimden yirmi gün önce toprağın tekrar altüst edilmesi de sonuç verici uygulamalardan birisiydi. Son olarak doğru ürün ve doğru metotla ekim işleminin tamamlanmasıydı.⁵⁶⁶ Tarımdaki tecrübe eksikliği ve araçların geriliğine rağmen toprakların verimliliği köylüler için bir şanstı. Ancak geleneksel tecrübeye dayalı nadas uygulaması değiştirilmeden devam etti. Mısır'da bazı toprak türlerinde bu aslında gerekli bir uygulama değildi. Toprağının özelliği dolayısıyla örneğin buğday, diğer yazlık ürünlerden sonra yetiştirilebiliyordu. Yukarı Mısır'da toprağın verimliliği peş peşe buğday yetiştirilmesine imkân veriyordu. Arpa buğdayla veya diğer ürünlerle, fasulye ise arpa ile değiş tokuşlu ekilebiliyordu. Toprağı kireçlemeye gerek yoktu. Mısır'da köylüler tuzlu toprağı gübre olarak kullanmak gibi yeni bir yöntem keşfetmişlerdi.⁵⁶⁷

2.3.4. Gübreleme

Gübreleme tarımsal üretimin artırılması için en önemli araçlardan biriydi. Gübreye *semâd*, fonksiyonuna *tahsîb* denirdi.⁵⁶⁸ İbn Vahşiyye, Irak bölgesinde iki tür gübreleme olduğundan bahseder. Bunların birincisi doğal diğeri ise karma gübredir. Birincisi insanların, hayvanların, bitkilerin ve kuşların artıklarına dayandığından ikincisine göre daha faydalıdır. Karma gübre çeşitli doğal gübrelere benzer oranlarda yeni şeyler eklenerek elde edilir, tam kıvamına gelmesi için belli bir süre bekletilirdi. Gübrelemede dikkat edilmesi gereken şey çürüme denen kimyasallaşmanın belli bir süresinin olduğunun bilinmesi, iki seneden önce ve dört seneden sonraya kalan

⁵⁶⁴ Samarrâî, H., *Agriculture*, s. 89.

⁵⁶⁵ B. A Keen, *Tedavvuru'z-Zirâa fî's-Şarki'l-Evsâd*, s. 39.

⁵⁶⁶ Samarrâî, H., *Agriculture*, s. 90-91.

⁵⁶⁷ Makrîzî, *Hîtat*, c. I, s. 188-89; Ebî Hasan Alî b. Osmân el-Mahzûmî, *Kitâbü'l-Minhâc fî İlmi Harâci Mısır*, thk. Claud Cahen, Yûsuf Râgıb, Kahire, Institut Francais D'archéologie Orientale, 1986, s. 2.

⁵⁶⁸ Askerî, *Telhîs*, s. 301.

artıkların faydalı olamayacağı, kuvvetini kaybedeceğidir. Gübreleme ya katı biçimde tarlaların yüzeylerine yayılır, ağaçların diplerine dökülür ya da su kanallarına bırakılarak suyla birlikte alana yayılması sağlanırdı. Bu yöntemde aslen gübreye ihtiyacı olmayan alanların ya da bitkilerin de gübrelemesi yapıldığından bazen zararlı sonuçlar verebilirdi.⁵⁶⁹ Tarımda verimin sağlanabilmesi için hem gübreleme zamanını hem de ekim dikim zamanlarını iyi tespit etmek, toprağın çeşidine göre yaz ve kış ekimine yönelmek çiftçinin üzerine düşen görevlerdendi.⁵⁷⁰ Gübreleme işinin güz, kış ve ilkbahar aylarında yapılması, ancak toprağı yakabileceğinden fazlasından kaçınılması diğer bir önemli husustu.⁵⁷¹

Diğer yandan ekimi yapılacak ürünün tohumunun toprağı atılma zamanı, hem mevsimlere göre iyi ayarlanmak zorundaydı, hem de toprağın niteliğine yani yumuşak ve sert oluşuna göre ekim alanının iyi sürülmesine dikkat edilmeliydi. Ekim zamanının ve toprak çeşidinin iyi seçilememesi atılan tohumun da zayı olmasına sebep olup yeterli verimin alınamaması ile sonuçlanabilirdi. Bu anlamda içinde bulunulan coğrafyanın geçmiş tecrübelerinden faydalanmak önem verilmesi gereken hususlardandı. Bu kapsamda çiftçinin, gübreleme dönemi dahil tohumun çeşidi ve kalitesi, ekileceğı zaman, toprağın kıvamı, rüzgârın durumu, tabii afet zamanları, her bir ürünün güçlü ve zayıf tarafı, hasat dönemi gibi hususları bilmesi, verimliliğı yakalaması için gerekliydi.⁵⁷²

2.3.5. Tarımsal Aletler

Tarımsal aletlerin geliştirilmesi konusunda bu dönemde kayda değeri herhangi bir gelişme olmamıştır. Irak, Şam ve Cezîre bölgesinde yerleşik halkların mevcut tarım kültürleri esas alınmış, tarımsal tecrübe de bu halklardan aktarılmıştır. Başta

⁵⁶⁹ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 361-371; İbrâhim Kâdirî Bûteşyes-Abdülhâdî el-Beyâd, “**et-Turâba: Âfâtihâ, Tekniyyât-i İlâciha ve Tedbîri İstiğlâliha fî Dûi’l-Edebiyyâtî’l-Felahiyye el-Endülisiyye, el-Felâha ve Tekniyyetü’l-Felâhiyye**, Riyad, **Mektebetü’l-Mühtedîn**, 2011, s. 232; Kustos tarım alanları için faydalı olabilecek ve afetlere karşı toprağı koruyacak gübre türlerini tek tek saymakta, bunların en başında başta güvercin olmak üzere hayvan gübresinin geldiğini ifade etmektedir. Kustôs b. Skolastika, **Kitâbü’z-Zer’**, thk. Burâvî Trablusî, Tûnus, Beytû’l-Hikme, 2010, s. 70.

⁵⁷⁰ Kustôs, **Kitâbü’z-Zer’**, s. 77-85; Abdülğani b. İsmâil en-Nablûsî, **Âlemü’l-Melâha fî İlmi’l-Filâha**, Üniversity Of Toronto Library, S.515, A2:1882, s. 10-11.

⁵⁷¹ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Muhammed b. Ahmed el-İşbîlî İbn ‘Avvâm, **el-Filâhatü’l-Endülüsüyye**, thk. Enver Ebû Süveylim vd., Ürdün, Menşûrâtü’l-Mücmeli’l-Lüga’î’l-Arabiyye, 2012, s. 479-480.

⁵⁷² Kustôs, **Kitâbü’z-Zer’**, s. 77-85.

Nebatîler olmak üzere yerleşik halklar öncesinde olduğu gibi İslâmî dönemde de bölgenin mühendisleri, zirai uzmanları, rehberleri olma konumlarını devam ettirmişlerdir. Müslümanlar bu insanları yerlerinde bırakarak tarımla uğraşmalarını sağlamış, hem tecrübelerinden hem de tekniklerinden faydalanmak istemişlerdir.⁵⁷³ İslâmî coğrafyada tarımsal araçlara dair bilgiler ancak sözlüklerden ve Nebatîler dönemine dair verilen bilgilerden elde edilebilmektedir. İbn Vahşiyye'nin sözünü ettiği aletler, sadece bir dönemin değil Ortadoğu'nun uzun tarihinde kullanılagelen aletlerden ibarettir. Zaman bu konuda büyük bir değişime yol açmamıştır.

Özel olarak Emevîler, genel olarak İslâmî dönemde kullanılan tarım aletleri, bölgede meskun yerel halkların hâlihazırda kullandığı ve çok eski geçmişi olan aletlerden başkası değildi. Ziraatta köylüler odundan yapılmış eski pullukları kullanmaya devam ettiler. Bunlar çok basit aletlerdi ancak bunların geliştirilmesine dair pek bir çaba olmadığı gibi kısa vadede buna imkân da yoktu. Tarımsal araçların geliştirilmesinde kayda değer bir ilerlemenin sağlanamaması nedeniyle bu dönem tarımcıları için “uyuyan tarımcılar” ifadesi kullanılmaktadır.⁵⁷⁴ Emevîler döneminde tarımda istikrarın korunması için Haccâc tarafından çifte koşulan hayvanların kesimi yasaklanmış,⁵⁷⁵ Ömer b. Abdülazîz döneminde ise çiftçilerin elindeki tarımsal aletlerin satılması engellenmeye çalışılmıştır. Amaç çiftçinin tarlada çalışmaya devam etmesi ve harâcını bir zorluğa düşmeden ödemesiydi.⁵⁷⁶

Irak'ta çiftçilerin pulluk olarak kullandığı “*mihrâs*”ın odundan yapılmış “*sikke*”, “*dussûl*” ve “*tammûn*” denilen üç çeşidi vardı. Sikke denilen pulluklar toprağın durumuna göre uzatılıp genişletilebilmekteydi. Örneğin eğer nadasa bırakılmış olan bir toprak ilk defa sürülecekse daha uzun ve daha keskin bir pulluk kullanılırdı.⁵⁷⁷ Toprağın sürümünden sonra onu düzeltmek için kullanılan alet “*micrâd*”tı. Bu Anadolu'daki tapan yapma işlemine benzemektedir.⁵⁷⁸ Köylüler tarımsal alanlara çıktıklarında ellerinde “*mikaks*” ve “*mi'zaka*” denilen kazma veya çapaları, “*mishât*” denilen kürekleri ile çalışırlardı. *Micrâf* denilen odundan yapılmış

⁵⁷³ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. VII, s. 412; Suheym el-Sânî, **Devrû'l-Arab**, s. 104.

⁵⁷⁴ G. Wiet vd., “The Development of Techniques”, s. 3.

⁵⁷⁵ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391; İbn Havkal, **el-Arz**, c. I, s. 234; Ebû Hilâl, **Evâil**, s. 168.

⁵⁷⁶ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 122.

⁵⁷⁷ Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 110-111.

⁵⁷⁸ İbn 'Avvâm, 121, 170, 16; Samarrâî H., **Agriculture**, s. 111.

aletler, örneğin hububatı kamışından ayırma ve yapay gübre yapma hazırlıkları gibi çeşitli amaçlar için kullanılırdı.⁵⁷⁹ Hasat, biçim ve zararlı otların ayrıştırılmasında “*mincal*”⁵⁸⁰ denilen oraklar, “*mihaş*”⁵⁸¹ denilen tırpanlar temel aletlerdi. Çiftçilik faaliyetlerinde koşum hayvanları olarak öküzler, inekler, bufalolar, bazen de develer kullanılırdı.⁵⁸² Eğer sürülecek zeminler sert ise pulluğu daha çok iki çift öküz çekerdi. Bu hayvanlar köylünün ayrılmaz parçalarıydı.⁵⁸³

Irak'ta olduğu gibi Şam bölgesinde de *mihrâs* denilen sabanlar kullanılmaktaydı. Bu pulluğun ucunda demir (*sikke*)⁵⁸⁴ veya odundan yapılma bir sivri başlık olurdu. Ancak yine de toprağın çok derinine inilemezdi.⁵⁸⁵ Ebû Hilâl el-Askerî buna “*cârre*” ismini vermektedir. Boyunduruğu ise “*nîre*” olarak isimlendirmektedir.⁵⁸⁶ İkisinin bir çift öküzle birlikte Şamlılar'ca diğer isimlendirilme biçimi “*feddân*”dı.⁵⁸⁷ Bazen de çekim için eşekler ve develer kullanılıyordu. Bu pulluk Emevîler'e Bizans döneminden kalmıştı.⁵⁸⁸ Bazen pulluk yerine keskin uçlu “*el-fâis*” kullanılmaktaydı. Daha çok dağlık bölgelerde, arazilerin dağların yamaç yerlerinde bulunduğu Kudüs gibi yerlerde kullanılırdı.⁵⁸⁹ Eski zamanlardan beri bilinen diğer bir zirai alet “*devriyye*” olarak da bilinen “*micref*” idi. Toprak bazen bu aletle altüst edilir, kanallardaki otlar bununla temizlenir ve çöpler bununla toplanırdı.⁵⁹⁰ “*el-Veted*” uzunluğu yarım metre olan ve toprağı yarma amaçlı

⁵⁷⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Kays el-Keldânî İbn Vahşiyye , **Filâha**, s. 366,367; Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 111.

⁵⁸⁰ İbn Vahşiyye, **Filâhatü'n-Nebdiyye**, thk. Tevfik Fahd, Dimaşk, el-Mâhedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye, 1993. s. 219.

⁵⁸¹ Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 112.

⁵⁸² Yûsuf Cemîl Neîse, “Evzâü'l-Fellâhîn fi'd-Dimaşk ve Sanâcıkıhâ”, **DT**, 1986, sy. 23-24, s. 53.

⁵⁸³ Ebû Fadl Cafer b.Alî ed-Dimaşkî, **el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre**, Matbaatü Müeyyyed, 1940, Elmes Holmer Bobst Library, New York Üniversitesi. HF406, D55, s. 38.

⁵⁸⁴ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, c. VIII, s. 255.

⁵⁸⁵ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 87.

⁵⁸⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, **et-Telhîs fî Mâ'rifeti Esmâi'l-Eşyâ**, thk. İzzet Hasan, 2. Baskı, Dimaşk, Dârü Tulâs li't-Dirâsât ve't-Tercüme, 1996, s. 299.

⁵⁸⁷ Askerî, **Telhîs**, s. 299

⁵⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 87-88.

⁵⁸⁹ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 168; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 88.

⁵⁹⁰ Makdisî, **Arz**, c. I, s. 31.

kullanılan odun bir çivi veya kazıktı. Fidan dikmek için yararlanılırdı.⁵⁹¹ İstahrî, bunun demirden yapılmış olanının da Irak'ta kullanıldığını söylemektedir.⁵⁹²

Toprak üzerindeki taşıma, sulama ve benzeri işler için bütün çiftçiler “cârufe” denen kürekleri kullanırlardı.⁵⁹³ Tarlaların yüzeylerini düzleştirmek için faydalanılan ve cârufe benzeyen diğer bir alet ise iki adamın karşılıklı kullanabildiği “mishât”dı.⁵⁹⁴ Irak'ta olduğu gibi Şam çevresinde de ekin hasılatı için başvurulmuş alet “mincal” (orak) idi.⁵⁹⁵ Minşâr (testere) ise yarım metre uzunluğunda dişleri keskin, kolu ahşap bir kesme aletiydi.⁵⁹⁶

Ekinlerin saman haline getirilmesi, dânenin başaktan ayrılmasında kullanılan alet, yakın bir zamana kadar Anadolu'da da kullanılan midrâs (döven)di. İki metre uzunluğunda bir metre genişliğinde olup ahşaptan yapılma bir levha şeklindeki döven, bir çift öküz veya katırla çekilir, dövenin altına yerleştirilen küçük keskin taş parçaları ile defalarca uygulanan devriyeler ile dânelerin başaklarından ayrılmasına çalışılırdı. Bu işleme “diy’as” adı verilirdi.⁵⁹⁷

Döven işlemi bittikten sonra buğday samanıyla birlikte bir kubbe şeklinde bir araya toplanır, buna çiftçiler “el-irme” veya “ireme” adını verirlerdi.⁵⁹⁸ Bu aşamadan sonra “tezriyye” denen savurma veya bir yerden başka bir yere aktarma işlemi yapılırdı.⁵⁹⁹ Bunun için “el-mizre” denen uzun kollu ve uzun dişli dirgen kullanılırdı. Bu şekilde samanla buğday bir birinden ayrıştırılmaya çalışılırdı. Diy’as işleminden sonra başaktan ayrılamayan dâneye kusârâ denirdi. Şamlılar bunu kasrî olarak

⁵⁹¹ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 128, Beyazıt, 4064, s. 128a; Sonraki yüzyıllarda da aynı şekilde kullanılmaya ve isimlendirilmeye devam etmiştir. Bkz. Abdülganî b. İsmâîl b. en-Nâblusî, **Kitâbü ‘Alemü’l-Melâha fî İlmi’l-Filâha**, University Of Toronto Library, s. 515, A2:1882, s. 27.

⁵⁹² İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 120

⁵⁹³ İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, c. II, s. 310.

⁵⁹⁴ Askerî, **Telhîs**, s. 301; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü’z-Zirâiyye**, s. 90.

⁵⁹⁵ İbn Vahşiyye, **Filâha** (Fahd), s. 219.

⁵⁹⁶ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü’z-Zirâiyye**, s. 89

⁵⁹⁷ Askerî, **Telhîs**, s. 300; İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 427 (fahd); Mustafa Şehâbî, **ez-Zirâatü’l-Ameliyye el-Hadîse**, Dımaşk, Mektebetü’l-Sefârînî, Matbaatü’l-İtidâl, 1935, s. 108.

⁵⁹⁸ Askerî, **Telhîs**, s. 300.

⁵⁹⁹ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 427(Fahd)

adlandırılırdı.⁶⁰⁰ En son aşamada eleme işlemi yapılır, dâneyi toprak ve çöplerden ayırt etmek için delikleri dâne büyüklüğünde *girbal* denilen bir elek kullanılırdı.⁶⁰¹

2.3.6. Yetiştirilen Ürünler

Buğday ve arpa suyun ulaştığı ve tarımın yapıldığı her yerde yetiştirilmekte idi. Batıha ve Kuzey Irak'taki birkaç yer hariç Irak'ın tamamında bu iki ürünü görmek mümkündü. Zaten Irak'ın harâcı da çoğunlukla bu iki ürün üzerinden hesaplanır ve ödenirdi. Hazineye aynî olarak ödenen vergilerin içerisinde bu iki ürünün olması da yine bunların her tarafta yetiştirildiğini gösterir. İbn Hurdâzbih'in köyler bazında yetiştirilen ürün ve vergi miktarlarını vermesine bakılırsa bu bölgede yoğun olarak bu iki ürünün yetiştirildiği anlaşılr.⁶⁰² Hatta Taberî, Bağdat'ın kurulması ve şehir merkezinin seçilmesindeki ana etkeni bu bölgede çok verimli buğday yetiştirme alanlarının bulunmasına bağlamaktadır.⁶⁰³

Irak'ta dört bölgenin özellikle buğday ve arpa ekimi yönünden idarelerce önemsendiği ve piyasada gıda fiyatlarının yükselmesini önlemek için dikkatle değerlendirildiği söylenir: Kuzeyde Bağdat'ın bulunduğu yerler, güneyde Kûfe, doğuda Dicle, batıda ise Fırat nehirlerinin etrafında bulunan alanlar.⁶⁰⁴ Câhız da buğday ekiminin uzun yıllara dayalı olarak Irak bölgesinde ekildiğini, ekim alanlarının Kûfe'ye kadar uzanan bir alanda bir orak gibi kavis çizerek uzandığını anlatır.⁶⁰⁵ Basra da bu alanlara dâhil olan şehirlerdendi.⁶⁰⁶ Nehrevân kanalının suladığı alanlar daha yoğun buğday,⁶⁰⁷ Vâsıt ise daha çok arpanın yetiştirildiği alanlardandı.⁶⁰⁸ Zaten Irak'ın genelinde arpanın yetiştirme şartları buğdaydan daha fazlaydı. Bunun sebebi arpanın yükselen tuza ve aside karşı dayanma gücünün olması ve her türlü toprak çeşidinde yetiştirme imkânı sunmasıydı. Bölgelerde arpa

⁶⁰⁰ Askerî, **Telhîs**, s. 300.

⁶⁰¹ Ahmed Muhtâr Ömer, **Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye**, I-IV, Kahire, Âlemü'l-Kütüb, 2008, c. III, s. 2257.

⁶⁰² Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 8-14

⁶⁰³ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 619

⁶⁰⁴ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 233-34; İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 80-84; Salih Muhammed Revâdiye, **Ziyâd b. Ebîh ve Devrihi**, s. 185.

⁶⁰⁵ Câhız, **Kitâbü'l-Büldân**, thk. Salih Ahmed Alî, Bağdat, 1970. s. 501.

⁶⁰⁶ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Beyrut, Dârü Sâdır, "t.y". s. 309.

⁶⁰⁷ Ya'kûbî, **Büldân**, s. 72; Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 325.

⁶⁰⁸ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 234; Taberî, **Târîh**, c. XI, s. 286.

miktarlarında yıldan yıla pek az düşmeler yaşanıyor. ⁶⁰⁹ Arpa ekmeği genellikle köylü-işçi sınıfının yani *ekkâr*'ın temel yiyecek maddesiydi. ⁶¹⁰

Sevâd bölgesinin ürünlerinden biri de pirinçti. Çünkü yetiştirilmesi sulama imkânlarının bol olduğu ortamlarda mümkündü. Pirincin yetiştirilmesine Irak'ta daha çok nehir sularının yoğun olarak aktığı yerlerde ve bataklık alanlarda imkân bulunmaktaydı. Fırat ve Dicle'den kanallar aracılığıyla sulanan Vâsıt gibi yerler bu tür alanlardı. ⁶¹¹ Pirinç yılda iki kez ürün alınan bir bitki olup yaz ayları için ekilen pirincin yetişmesi daha çok sulama imkânlarına bağlı iken, kış aylarında yağmur suları ile besleniyordu. ⁶¹² Pirinç ekmeği beslenmede önemli bir yer tutuyordu. Basra vb. bölgelerin en önemli besin maddelerinden biriydi. ⁶¹³ Buğday ekmeğinden daha ucuz olduğu için fakir sınıfların yiyeceğiydi. Güney Irak bölgesinin uygun iklim özellikleri, toprağının yapısı, su kaynakları büyük alanlarda bu ürünün yetiştirilmesine imkân vermektedir. Fiyatı düşüktü. ⁶¹⁴ Fâris civarlarında pirincin yetiştirildiği köyler vardı. ⁶¹⁵ Mısır ekmeğine göre daha çok tercih edilen diğer bir ürün ise pirinçle aynı tabiatı taşıyan darıydı. Irak'ta Güney Irak sakinleri büyük miktarda üretiyordu ve buğday ve arpa unuyla karıştırılarak yapılmış ekmekler pirinç ekmeğine tercih ediliyordu. Aynı zamanda hayvanlar için besleyici bir tarafı vardı. ⁶¹⁶ Yulaf ve çavdar Sevâd bölgesinde diğer iyi bilinen ürünlerden olup özellikle Dicle bölgesinde, Aşağı Babil ve Carâmiye bölgelerinde yetiştirilmekteydi. Darı vergi ödemelerinde kullanıldığından önemliydi. ⁶¹⁷

Pamuk ekilen alanlar Irak'ta en yaygın tekstil alanlarıydı. Basra en iyi pamuğun yetiştiği eyaletlerin başında gelmekteydi. Genelde nisan-mayıs aylarında ekilirdi. Hasadı ise temmuz ayı sonuna kadar yapılırdı. ⁶¹⁸ Pamuk gibi keten de Sevâd'da bütün bölgelerde yetiştirilen ürünlerden olup özellikle ekkâr ve çiftçiler tarafından iyi bilinen ürünlerdendi. Hem tekstil hem de yiyecek için kullanılırdı.

⁶⁰⁹ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 421(Fahd); Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 124.

⁶¹⁰ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 424(Fahd).

⁶¹¹ Taberî, **Târîh**, c. XI, s. 286; Aynı Eser, c. IX, s. 287.

⁶¹² İbn 'Avvâm, **Filâha**, c. IV, s. 106.

⁶¹³ İstahrî, **Mesâlik**, s. 212.

⁶¹⁴ Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 129.

⁶¹⁵ İstahrî, **Mesâlik**, s. 111.

⁶¹⁶ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 488-89 (Fahd); Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 130.

⁶¹⁷ Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 130-131.

⁶¹⁸ Makdisî, **Ehsanü't-Tekâsim**, s. 118.

Kenevir olarak üretilen ve farklı amaçlar için kullanılan ürünün biri tohumluk diğeri kısmen haşhaş amaçlı ekimi yapılan iki çeşidi vardı. Kısmen de tekstil amaçlı ekimi yapılırdı. İplik ve urgan yapımı için kullanımı oldukça yaygındı.⁶¹⁹ Şeker kamışı vergiye tabi tutulan ürünlerden biri olarak bataklık bölgelerde ve nehir kenarlarında yetiştirilirdi.⁶²⁰ Susamın ekildiği toprağa zarar verici özelliği bilindiğinden peş peşe aynı toprağa ekilmesi tavsiye edilmezdi.⁶²¹ Vâsıt susam yetiştirilen yerlerdendi.⁶²²

Söz konusu ürünlerin dışında Emevîler dönemin de Irak bölgesinin en önemli geçim kaynaklarından biri meyve yetiştiriciliği idi. Bunların içinde hurma Basra bölgesi ile özdeşleşmiş ve güney bölgelerde yoğun olarak ekilen kârlı bir meyve olarak halk için buğday ve arpa kadar önemliydi. Hatta bazı bölgelerde en başta gelen besin kaynağıydı.⁶²³ Harun Reşîd Irak hurmasının parayla ölçülemeyecek kadar değerli olduğunu söylemiştir.⁶²⁴ Irak bölgesi fethedildikten sonra hurmaya özel önem verilerek ekimine ağırlık verilmiş, hatta Iraklılar Şamlılar'a karşı hurma ile övünmüşlerdir.⁶²⁵ İstahrî, Basra bölgesinin öşrî arazi olması ve bunun verdiği vergi avantajı ile Abdasî'den Abadân'a kadar sanki bir deniz gibi hurma bahçelerinin olduğunu, birbirini aralıksız takip eden bahçelerin 50 bin fersahtan fazla bir alanı kapsadığını, bakınca insanın tekdüzelikten başka bir şey göremediğini aktarmaktadır.⁶²⁶ Basra ile Übülle arasındaki kanalın dört fersah uzunluğunda bir mesafeye sahip olması, çevresinde bir ip gibi dizilmiş bostanların doğmasına sebep olmuştu.⁶²⁷ Bağcılık, İslâmî fetihlerden sonra önemi ve yaygınlığı nedeniyle üzerine vergi tarh edilen alanlardan biri oldu. Bağcılık kapsamında birçok üzüm çeşidi, Irak bölgesinde ise hayrî, nergis, yasemin, nesrin, huzzâm gibi gül yetiştiriciliği yapılmaktaydı.⁶²⁸

⁶¹⁹ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 522-523 (Fahd).

⁶²⁰ Humeyrî, **er-Rûz**, s. 92; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. IV, s. 399.

⁶²¹ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 524 (Fahd).

⁶²² Taberî, **Târîh**, c. XI, s. 286.

⁶²³ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 146; İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 80.

⁶²⁴ Kazvînî, **Âsârü'l-Bilâd**, s. 309.

⁶²⁵ Revâyide Salih, **Ziyâd b. Ebîh**, s. 185.

⁶²⁶ İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 80.

⁶²⁷ İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 81; Efgânî, **Esvâkü'l-Arabiyye**, s. 352.

⁶²⁸ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 111-139 (Fahd).

Şam bölgesinde ziraat, çoğunlukla yağmur suyuyla yahut su kanallarıyla sulamanın yapılabildiği yerlerde yaygınlaşırdı.⁶²⁹ Şam'daki zirai alanlara bakıldığında bu alanların başta sahiller olmak üzere iç kesimdeki ovalar, vâhalar, yaylalar ile dağlık yerlerden oluştuğu görülür. Bu ovaların her biri İskenderun, Lazkiye, Trablus, Beyrut gibi şehirlerin isimleri ile adlandırılmışlardır. Filistin tarafına inildiğinde Akka, Tantur, Hayfa ve Yafa gibi ovalarla karşılaşılır. Sahil civarındaki bu ovalar verimli ve bereketli ovalardı ve ziraat yapmaya uygun bir topoğrafyaya sahiptiler.⁶³⁰

Şam ve çevresinde en çok ekimi yapılan tarımsal ürünler, bölgenin neredeyse her tarafında ekimi yapılabilen hububat çeşitleriydi. Bunlar buğday, arpa, pirinç, susam, mercimek, löbiye, nohut ve bakladan oluşuyordu.⁶³¹ Nablus, arpa ve buğday,⁶³² Hıms, Guta, Havrân ve Şam, buğday, arpa, löbiye ve susam ile anılmaktaydı. Antakya'da bulunan alanların buğday ekimine uygun olması dolayısıyla Velîd b. Abdülmelik, Sulûkiyye topraklarını askerlerine iktâ olarak vermiş ve onlara buğday üzerinden vergi salmıştı.⁶³³ Balkâ bölgesi toprağının verimliliği ve doğal sulama nedeniyle en kaliteli hububat yetiştirilen alanlardandı. Hicaz bölgesine gönderilen buğdayları Balkâvî diye isimlendirilmekteydi.⁶³⁴ Buğday temel yiyecek maddesi olduğundan halk herhangi bir yönlendirme olmadan bu ürüne meylediyordu. Dolayısıyla buğdaya özgü pazarlar oluşmuştu.⁶³⁵ Devlete ödenmesi gereken verginin karşılanması da buğday yetiştirilmesini teşvik etmekte ve paraya dönüştürülüp ödenmesini gerektirmekteydi.⁶³⁶ Buğday yetiştiriciliği nedeniyle ortaya çıkan ihtiyaç üzerine Hişâm b. Abdülmelik Akka'da Ebû Muayt oğullarından Velîd'in değirmenini almaya çalışmış, ancak değirmen vakfedildiği için alamamıştı.⁶³⁷ Dûmetü'l-Cendel, Mûta, Bâlis, en önemli arpa ve buğday

⁶²⁹ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ**, c. IV, s. 90.

⁶³⁰ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 35.

⁶³¹ Çeşitli buğday çeşitleri ve ekim alanları için bkz. Muhammed Kurd Ali, **Hıttatu's-Şâm**, c. IV, s. 176-177; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ**, c. IV, s. 90.

⁶³² İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 180.

⁶³³ Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 269.

⁶³⁴ Harisât, "el-Balkâ, s. 54-55.

⁶³⁵ Humeyrî, **er-Rûz**, s. 268.

⁶³⁶ Süleyman Bedûr, **Filistîn**, s. 35.

⁶³⁷ Belazürî, **Fütûh**, s. 121.

yetiştiriciliği yapılan yerlerden olup⁶³⁸ darının alanı ise Halep ve çevresi idi. Daha çok yağmur suları ile sulanıyordu. Başka da bir sulama imkânı yoktu. Halep, topraklarının verimliliği nedeniyle keten, susam, elma, karpuz, incir vb. birçok ürünün yetişmesine de elverişli idi.⁶³⁹ Pirincin Şam bölgesindeki yetişme alanı daha dar olmasına rağmen yine de İslâmî dönemle birlikte Ürdün, Ölü Deniz ve Taberiyye gölü çevresinde bu işle uğraşanlar vardı.⁶⁴⁰ Baysan civarlarında ise pirinç başlıca üründü.⁶⁴¹

Şam ve çevresinin belki en meşhur ürünleri zeytin ve incirdi. Kur'an-ı Kerim'de de zikrediliyor olması, bu iki ürünün uzun geçmişine ve bölge halkları açısından besleyiciliğine bir işaretti.⁶⁴² Zeytin cahiliye döneminde de şehirlerarası ticarete konu olmakta ve hatta Kureyş'in ileri gelenleri bu işin tüccarlığını yapmaktaydı. İslâmî dönemde bütün idareciler zeytin yetiştirilmesine büyük önem vermekteydiler.⁶⁴³ Hişâm b. Abdülmelik bir yolculuk sırasında içinde zeytin ağaçları olan bir bahçenin yanından geçerken zeytinlerin silkelendiğini görmüş, yanındaki adamını bahçeye göndererek onlara silkelememelerini, elleriyle toplamalarını ve ağaçların dallarını çoğaltmalarını söylemesini emretmiştir.⁶⁴⁴ Hatta kendine ait olup meyvelerle dolu bahçesinin diğer meyvelerden arındırılarak yerine zeytin dikmelerini istemiştir.⁶⁴⁵ Başkalarına ait meyveli bahçelere de aynı muamelenin yapılmasını tavsiye etmiştir.⁶⁴⁶ Yoğun bir zeytin yetiştiriciliği yapılan Filistin bölgesinde Halk zeytinlerini kuyular ve kilerlerde saklar, Hicaz, Irak, Mısır ve diğer tüm Arap bölgelerine buradan ulaştırırlardı. Nablus'tan her yıl Benî Ümeyye Camii'ne bin kantar zeytin gönderilirdi. Nablus'da zeytin bolluğu nedeniyle sabun fabrikaları kurulmuştu.⁶⁴⁷

⁶³⁸ İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. II, s. 3.

⁶³⁹ Hamevî, **Mu'cem**, c. II, s. 284.

⁶⁴⁰ Rehhâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 149.

⁶⁴¹ Makdisî, **Ehsanü't-Tekâsim**, s. 180.

⁶⁴² Tîn, 95/1.

⁶⁴³ Süleyman Bedûr, **Filistîn**, s. 36; Rehhâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 149.

⁶⁴⁴ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 206.

⁶⁴⁵ Mes'ûdî, **Mürûc**, c. III, s. 174.

⁶⁴⁶ Câhiz, **Buhâlâ**, s. 198.

⁶⁴⁷ Şemsuddîn Ebî Abdullah Muhammed Ebî Tâlib el-Ensârî ed-Dımaşkî, **Nehbetü't-Dehr fi Acâibi Ber ve'l-Behr**, Petersburg, Matbabatü'l-Akademiyeti'l-İmparâtoriyye, 1865, s. 200; Kurd Alî, **Hudad**, c. IV, s. 150.

Zeytin ile benzer iklimsel koşullarda yetiştiği için en çok yetiştirilen diğer bir ürün ise incirdi. Pamukla (keten) birlikte en önemli ticari ürünlerdendi. Ürünün tarihi çok eskilere dayanmaktaydı. Ma'arratü'n-Nu'mân, Guta, Halep, bu ürünün yetiştirme alanlarıydı.⁶⁴⁸ İncirin yanında Mısır'dan öğrenilerek yetiştirilen üzüm kurutulmuş haliyle ihraç edilen ürünler arasında bulunmaktaydı.⁶⁴⁹ Şam bölgesinde sahipsiz üzüm ve incir alanları vardı. Üzüm ve incirin kurutulması işleri kış dönemine kadar sürmekteydi. Emevî idarecileri misafirlerine kışın kurutulmuş meyveler, yazın yaş meyveler ikram etmekteydi. Yani her dönemde mutlaka kuru-yaş sebze meyve eksik olmaz ve meşguliyeti de bitmezdi. İslâmî dönemle birlikte Müslümanlara yasaklanmasına karşın gayrimüslimler ise üzümü hamr elde etmek için üretirlerdi.⁶⁵⁰ Üzüm, Akdeniz coğrafyasının en eski zamanlardan beri bilinen ticari ürünlerinden olup Şam'a bağlı Askalân, Yafa, Kudüs, Busra, Ba'lebek, Guta en bilinen ve en kesif üzüm yetiştirme alanlarıydı.⁶⁵¹ Makdisî, Filistin bölgesinde diğer bölgelerle kıyaslandığında neredeyse bütün ürünlerin yetiştirildiğini, bu anlamda diğer bölgelerle kıyaslanamayacağını ifade etmekte ve bütün ürünleri tek tek saymaktadır.⁶⁵²

Bütün bu ürünlerin dışında Beyrut⁶⁵³ ve Taberiyye ile ölü deniz arasında şeker kamışı,⁶⁵⁴ Yâsuf'ta nar,⁶⁵⁵ el-Halîl'de sumâk, Şam'da çeşitli gül yetiştiriciliği ile meşgul olan birçok insan vardı.⁶⁵⁶ Yine Şam'da za'feran, ticareti yapılan ürünler arasında bulunuyordu. Za'feran yemek ve içeceklere bolca katıldığından bu durum bu ürünün yetiştirilmesini teşvik ediyordu. Balkâ, Câdiye, Neyrâb ve Cebel-i Şam'da büyük araziler ayrılmıştı.⁶⁵⁷ Kinnesrîn fıstık, incir,⁶⁵⁸ Bâlis ise verimli bir bölge olarak fıstık, susam, ceviz ve kuru üzüm ile ünlüydü.⁶⁵⁹ Remle, Şam bölgesinin en önemli ürün alanlarından biriydi. Dört tane kapısı vardı ve her kapı, cami etrafındaki

⁶⁴⁸ Rehhâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 153.

⁶⁴⁹ Makdisî, **Ehsanü't-Tekâsim**, s. 181; Süleyman Bedûr, **Filistîn**, s. 40.

⁶⁵⁰ Harîsât, "el-Balkâ" s. 55,

⁶⁵¹ Rehhâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 152.

⁶⁵² Makdisî, **Ehsanü't-Tekâsim**, s. 181

⁶⁵³ İbn Havkal, **Sûretü'l Arz**, c. I, s. 176; Kurd Alî, **Hudad**, c. IV, s. 148.

⁶⁵⁴ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ**, c. IV, s. 90.

⁶⁵⁵ Hamevî, **Mu'cem**, c. V, s. 425.

⁶⁵⁶ Bedrî, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 146-160.

⁶⁵⁷ Kurd Alî, **Hudad**, c. IV, s. 151; Harîsât, "el-Balkâ", s. 54.

⁶⁵⁸ İbn Havkal, **Sûretü'l Arz**, c. I, s. 178.

⁶⁵⁹ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, s. 180.

dört pazara açılıyordu. Buğday ve itriyat pazarları bunlardan iki tanesiydi.⁶⁶⁰ Remle'yi Emevîler'den Süleyman b. Abdülmelik kurmuş ve burayı bir kasaba haline getirmişti. Ancak yaşadığı depremle sonrası halkı buradan göç etmek zorunda kalmıştı.⁶⁶¹

Mısır'da yağmura dayalı herhangi bir ziraat yapılmamaktaydı. Çünkü yıllık yağış miktarı en fazlası İskenderiye'de olmak üzere 24 ile 192 mm. arasında değişmekteydi. Kuzey sahilinin on kilometrelik kısmında kısmen mümkün olsa da geriye kalan alanlarda kuru tarım veya sulama kanallarına dayalı bir zirai yaşam söz konusuydu.⁶⁶² Nil nehri tarım alanlarının başlıca sulama kaynağıydı. Taşkınlarla dolaylı halk genelde taşkınların ulaşamayacağı içeri kısımlarda oturur ve suların ulaşabileceği alanlarda tarım yapardı. Araplar için eski tarım geleneğini sürdürmek en başlıca görevlerden biriydi. Burada çok eski zamanlardan beri yerleşmiş bir zirai hayat vardı.⁶⁶³ Araplar Mısır'ın tarım açısından önemini, kendilerine sunacağı nimet ve servetin büyüklüğünü biliyorlardı. Amr b. Âs'ın oğlu Abdullah'ın, "Kim Firdevs cennetini dünyada iken görmek istiyorsa tarlaları yeşerdiği, meyveleri de kızardığı zaman Mısır topraklarına baksın" anlamında hayret ifade edici beyanları vardı.⁶⁶⁴ Müslümanlar burayı fethettiklerinde buraya yeni bir ürün, yeni bir tarım modeli veya bir sulama sistemi getirdiklerine dair herhangi bir husus bilinmemektedir.⁶⁶⁵ Onların yaptıkları şey, sulama kanalları açmak, köprüler yapmak, setler kurmak, hem yaz hem kış dönemi için beşeri sermayeyi aktif ederek gerekli tüm zirai işlemleri devam ettirmektir. Bunun için yüz yirmi bin kişi sürekli olarak sisteme müdahale etmek için hazır ve nazır vaziyette tutulurdu.⁶⁶⁶ Hatta zirai sistemin devamı için hâsıl olacak malî harcamalar için Mısır'da geçmiş dönemlerden kalma bir köprü veya geçiş vergileri denebilecek vergilerin Emevîler'ce devam ettirilmiş olması dâhi ihtimal dâhilindedir.⁶⁶⁷ Yine bu dönemde Müslümanlar üretimin artırılması noktasında tarım alanlarının boş bırakılmamasına önem vermişler, boş kalan arazilerin kiracısı

⁶⁶⁰ Humeyrî, *Rûzû'l-Mî'dâr*, s. 268.

⁶⁶¹ Dimaşkî, *Nehbetü't-Dehr*, s. 201; Hammâş, *Bilâdü's-Şâm*, s. 143.

⁶⁶² Saîd Hicres, *Zirâatü'l-Misriyye: el-Mâzî-el-Hâzır, el-Müstakbel*, Kahire, el-Mektebetü'l-Akademîyye, 't.y', s. 16.

⁶⁶³ Seyyide İsmâîl Kâşîf, *Vulât fî'l-Ahdi'l-Misr*, s. 145; Ömer Tûsûn, *Mâliyetü Misr*, s. 138.

⁶⁶⁴ Saîd Hicres, *Zirâatü'l-Misriyye*, s. 56.

⁶⁶⁵ Seyyide İsmâîl, *Vulât*, s. 146.

⁶⁶⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Misr*, s. 151.

⁶⁶⁷ Seyyide İsmâîl, *Vulât*, s. 147.

tarafından harâcının karşılanacağını şart koşmuşlardı.⁶⁶⁸ Ziraattaki düzenin korunması ve muhtemel toplumsal rahatsızlıkların önlenmesi için halkın yaşadığı yerlerde kalmasına, iş gücünün korunmasına önem vermişlerdir. Hişâm b. Abdülmelik döneminde kabileler Mısır'a yerleşmeye teşvik edilmişler, bazı alanlarda tarımla uğraşmaları kendilerine görev olarak verilmiştir.⁶⁶⁹ İdare açısından tarımın ihmal edilmesi söz konusu olamazdı. Çünkü bu idarenin ayakta kalmasını zorlaştırırdı.

Makrîzî, Mısır arazilerini verimlilik bakımından “*el-bâk*”, “*er-reyyü’ş-şarâki*”, “*el-Berâib*”, “*es-Sakmâhiyye*”, “*es-Selâyah*” gibi çeşitli sınıflara ayırmaktadır. Bu arazilerin dışında ancak yoğun bir emek harcanırsa kullanılabilir hale getirilebilen “*nakâ*”, “*vesah*”, “*hares*”, “*müstebhar*” ve “*sebâh*” gibi araziler söz konusuydu.⁶⁷⁰ Mahzûmî Mısır'da ekimi yapılan ürünleri yaz ve kış döneminde ekimi yapılanlar olarak ikiye ayırmakta, buğday, arpa, bakla, burçak, pırasa, mercimek, nohut ve keteni kış sebzeleri olarak adlandırırken, salata, karpuz, susam, pamuk vb. ürünleri ise yaz meyve sebzeleri olarak adlandırarak ekim ve hasat zamanlarını ay ay olarak belirlemektedir.⁶⁷¹

Roma ve Bizans döneminin tahıl ambarı olan Mısır, Emevîler döneminde de Hicaz ve diğer ülkelere büyük miktarlarda mahsul ihraç eden bölge rolünü devam ettirmiştir. Mısır'ın en önemli ihraç ürünü olan buğdayı çok kaliteliydi. Yukarı Mısır'ın güney bölgesi, temel buğday üretim bölgesiydi. Feyyûm ve Delta bölgesi de diğer bölgelere buğday ihraç ediyordu. Arpa yerine buğday ve diğer ürünlerin ikame edildiği Mısır'da arpa yetiştiriciliği Müslümanlar burayı fethetmeden uzun süre önce düşmeye başlamış, bu düşüş, İslâmî dönemde de devam etmiştir. Mısır'da eski dönemlerden kalma pirinç yetiştiriciliği oldukça yaygındı.⁶⁷² Çünkü Mısırlıların

⁶⁶⁸ Adolf Grohmann, **Arabic Papyri**, Leuven, 1963, vol. LII, s. 45-48; D.S. Margoliouth, **Catalogue of Arabic Papyri**, s. 106-107, (Belge 141) Bütün bölgelerde harâc araziye ekmeyen kiracıların harâcını ödemeye devam etmesi bir prensipti. Fıkîhî literatür de böyleydi. Hamevî, **Mu‘cem**, c. I, s. 45.

⁶⁶⁹ Seyyide İsmâil, **Vulât**, s. 149.

⁶⁷⁰ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 188-89; İbn Memmâtî, eserinde yukarıda sayılan toprak çeşitlerini tek tek sayarak herbirinde ekilebilecek ürün türlerini saymakta, bu topraklardan nasıl verim alınabileceğini yazmaktadır. **Kavânîn**, s. 202-204.

⁶⁷¹ Mahzûmî, **Minhâc**, s. 2-3.

⁶⁷² İbn Memmâtî, **Kavânîn**, s. 348. Ayrıca bkz: Seyyide İsmail, **Vulât**, s. 145; Saîd Hicres, **Zirâatü'l-Misriyye**, s. 57.

ekmekleri pirinçten yapılırdı ve adına “*cyllestis*” denirdi.⁶⁷³ Keten ve şeker kamışı da bu bölge ile özdeşleşmişti. Hatta İmam Şâfiî, şeker kamışını devası olmayan hastalıklara deva olarak görmüş ve “Eğer şeker kamışı olmasaydı Mısır’da ikamet etmezdim” demiştir.⁶⁷⁴ Şeker kamışından elde edilen ürünler Mısır ekonomisi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olup, bal ile birlikte çeşitli tatlı çeşitlerinin yapımına katkı sağlamakta ve bunlar pazarlarda yerini almaktaydı. Aynı durum Şam ve Irak için de geçerliydi.⁶⁷⁵ İbn Vahşiyye keten üretimi için Mısır topraklarının çok müsait olduğunu, keten tohumunun Kıbtîler’in ürettiği ürünlerden biri olduğunu yazmaktadır.⁶⁷⁶

Yine eski zamanlardan kalmak üzere darı ekili alanlar toplam ekili alanların bir milyon feddânına denk gelirdi. Bu üretim fakir halkın kendilerine ekmek yapacak kadar üretim zorunluluğundandı. Genel olarak bir feddândan kaldırılan darı, aynı feddândan kaldırılan buğdaya göre %50 fazla olurdu. Bu da beslenme açısından halka kolaylık oluşturmuydu.⁶⁷⁷ Mısır’da ayrıca meyve olarak badem, karpuz, nar, muz, kayısı, incir, sebze olarak turp, bakla, kabak, havuç, nane, limon, narenciye vb. birçok ürün yetiştirilmesi topraklarının temel beslenme açısından her türlü ziraata uygun olduğunu göstermektedir.⁶⁷⁸

2.4. Zirai Ortaklıklar Ve İşçilik

2.4.1 Zirai Ortaklıklar

Emek üretimin ana faktörüdür. Onun için Kur’an-ı Kerîm’de, “İnsana ancak çalıştığına karşılığı vardır” denilerek diğer üretim faktörlerinden önce emek övülmüş ve ön plana çıkarılmıştır.⁶⁷⁹ Prensipite kıt olan üretim faktörü değerli, çok olan üretim faktörü ucuz kabul edilir. Esas itibarıyla ana üretim sermayesinin toprak olduğu dönemlerde toprağın büyümesiyle sermayedarın toprağı tek başına işlemesi

⁶⁷³ Ömer Tûsûn, *Mâliyetü Mısır*, s. 141.

⁶⁷⁴ Suyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve’l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim, Dârü İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, Kahire, 1967, c. II, s. 437, İbn Asâkir, *Tarih*, c. LIV, s. 218; Saîd Hicres, *Zirâatü’l-Misriyye*, s. 57; Şeker kamışı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mahzûmî, *Minhâc*, s. 3-4.

⁶⁷⁵ G. Wiet vd., “The Development of TecniQues”, s. 24.

⁶⁷⁶ İbn Vahşiyye, *Filâha*, s. 523 (Fahd).

⁶⁷⁷ Ömer Tûsûn, *Mâliyetü Mısır*, s. 138.

⁶⁷⁸ Suyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, c. II, s. 429-447; İbn Memâtî, *Kavânîn*, s. 82.

⁶⁷⁹ Necm, 53/39

de güçleşir. Zorunlu olarak başkalarının emeğini kiralamak mecburiyeti doğar.⁶⁸⁰ Emevîler dönemi toprağın emek gücüne göre daha bol olduğu dönemdi.⁶⁸¹ Bu dönemde toprakta ortaya çıkan ölçek büyüklüğü, emeğe sahip olmayı veya onu kontrol altında tutmayı gerekli hale getirmiştir. Toplumda nüfuz sahibi olanlar daha fazla toprağa sahip olmak için büyük çabalar ortaya koyarlarken aynı çabayı bu topraklardan uzun dönemde maksimum faydayı elde etmek için de sergilemişler ve onu işletmek için yollar aramışlardır.⁶⁸² Tarımda ölçek büyütme daha fazla sermaye ve daha fazla işgücü demektir. Sulama kanallarının inşasından harmana kadar geçen bütün süreçler her daim emeği gerektiriyordu. Yani tarımda işgücü ihtiyacı çok yüksekti.⁶⁸³ Bu da toprağın istenildiği şekilde işlenmesi için emek ve sermayeye dayalı ortaklıkları zorunlu hale getiriyordu. İslâm'ın ilk dönemlerinde başlıca üretim kaynağı ziraat olup üretim faktörleri, toprak, emek (*fellâh*), tohum (*bezz*) ve hayvanlar da dâhil olmak üzere tarımsal araçlardı.⁶⁸⁴

Emevîler döneminde araziler eğer küçük ölçekte ise direkt toprak sahibi tarafından, eğer tek kişinin veya ailenin işletemeyeceği büyüklükte ise belli bir meblağ karşılığında zirai işçiler eliyle, birçok arazi de akde dayalı kesenekçiler vasıtasıyla işletiliyordu.⁶⁸⁵ Birçok toprak sahibi kendi arazilerinde ikâmet etmiyor, daha çok büyük merkezler ve şehirlerde yaşıyor, arazilerinin işlerini tuttukları naiblere bırakıyorlar, vekâlet yoluyla işletmeye çalışıyorlardı.⁶⁸⁶ Emevîler arazi işleri için vekil olarak daha çok mevâlîyi, bazen kendi özel mülkleri için eşraftan üst düzey görevlileri tayin ediyorlardı. Örneğin Hişâm b. Abdülmelik, Ürdün Akka'da bulunan çiftliğinin idaresi için divan-ı sadaka sorumlularından İshâk b. Züeyb'i görevlendirmişti.⁶⁸⁷ Diğer şahsî arazilerini mevâlî içinden seçtiği adamlarına havale etmişti.⁶⁸⁸ Amr b. Âs'ın Filistin'de bulunan çiftliklerinin zirai işlerine mevlâsı Aclân

⁶⁸⁰ Hamza Aktan, **İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1986, s. 337-338.

⁶⁸¹ Glady Frantz-Murphy, "First Five Centuries of Islamic Rule", s. 241.

⁶⁸² Dûrî, "Neş'etü'l-İktâ", **İctihad**, I, s. 253.

⁶⁸³ Watson, "Agricultural Revolution", s. 16-17; Michael Morony, "Introduction Manufacturing and Labour", The Formasyon of The Classical Islamic World:12, **Routledge**, London and New York, 2016, s. xviii.

⁶⁸⁴ Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 204.

⁶⁸⁵ Salih Ahmed Alî, "Muslim Estâtes" s. 253.

⁶⁸⁶ Dûrî, "fi't-Tanzîmi'l-İktisâdî fi Sadri'l-İslâm", **Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra**, c. II, s. 142.

⁶⁸⁷ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 60.

⁶⁸⁸ Rehhlâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 129.

bakıyordu.⁶⁸⁹ Muâviye'nin Hicaz'daki arazisinin çokluğu nedeniyle her bir arazisi kendisinin çok sayıdaki mevlâları tarafından idare ediliyordu.⁶⁹⁰ Bunlardan en bilineni İbn Meysâ idi ve çiftlikte kayyım olarak çalışıyordu.⁶⁹¹ Utbe b. Ebî Süfyân'ın Hicaz'daki gayrimenkulleri kendi mevlâsı tarafından işletiliyordu. Burada mevlâ olarak görev yapanlar işçileri oldukları patronlarının kâhyaları gibiydiler. Ancak sadece patronlara değil aynı zamanda isteyen her mülk sahibine de hizmet edebilir durumdalar. Ziyâd b. Ebîh'in azadlısı Feyl olmasına rağmen Ziyâd, Basra'daki arazilerinin işlerini Benî Ukayl'ın azadlısı Seyyâr'a vermişti.⁶⁹²

Toprak kiralama (icâr) sistemleri satış ve temlik olmaksızın bütün bir kullanım ve faydalanma haklarının geçici süreyle birine devri demek olup emek ve sermayenin bir amaca dönük olarak kullanılması anlamına gelmektedir. Bunun biçimleri toplumdan topluma emek ve sermayenin kullanım ağırlığına göre değişik şekiller alabilir. Hem Sâsânîler'de hem de İslâmî dönemde bunun en bilinen iki şekli hisse ortaklığı ve toprağın parayla kiralanması usulüdür. Sâsânîler döneminde uzun süreli kiralamar yerine İslâmî dönemde daha çok bir iki yıllık kiralamar tercih edilmiş, bu da daha çok hububat ekimi üzerine yapılmıştır.⁶⁹³

Arazilerin kullanımı ve işletilmesi hususunda kurulan zirai ortaklıklar, mülkiyet biçimi ne olursa olsun, büyük toprak sahibi olan kişiyle, toprağı onun adına işleyen bağımlı köylüler arasındaki ilişki biçimi olarak kesenekçilik adıyla bilinir. Ancak bunun tek bir biçimi yoktur. Bu anlamda İslâm tarihinde ortaklık konusuna ve biçimine göre müzâraa, müsâkât ve muğârasa denilen çeşitli icâr şekilleri ortaya çıkmıştır. Ancak müzâraa uygulamasının çok yaygın olması dolayısıyla genellikle bütün kesenekçiler kavramsal olarak “müzâri” diye adlandırılmaktadır.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 140.

⁶⁹⁰ Cemâl Judah, “The Economic Conditions of Mewâlî in Early Islamic Times”, (Manufacturing and Labour), s. 182.

⁶⁹¹ Vecdi Akyüz, **Emevîler'in Kuruluş Devrinde İslâm Amme Hukukunun Gelişmesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 1989, s. 312.

⁶⁹² Belâzürî, **Fütûh**, s. 355.

⁶⁹³ Bas Van Bavel, “Factor Markets in Early Islamic Iraq, c.600-1100”, **JESHO** 57 (2014), s. 269.

⁶⁹⁴ Cahen, **İslâmiyet**, s. 129.

Müzâraa, en basit tarzda mülk sahibi ile köylü veya çiftçi arasında akdedilen bir kesenekçilik anlaşmasıdır.⁶⁹⁵ Esasen paya dayalı toprak ve emek ortaklığıdır.⁶⁹⁶ Arapçada z-r-a kökünden türeyerek Türkçe tohum atmak, ekin ekmek anlamına gelen müzâraa kelimesi, arazi sahibiyle emek sahibi arasında yapılan zirai ortaklık sözleşmesini ifade eder.⁶⁹⁷ Bu sözleşme ekim dikim sonunda ortaya çıkacak olan ürünün belli oranlarda paylaşımına dayanır. Bu ortaklıkta toprak sahibi araziye ve arazi dışında gerekli olan tohumluk tahılı, hayvanları ve kullanılacak diğer bütün gereçleri sağlar, *müzâriî* de işgücünü ve bazen ev eşyasını ortaya koyardı. Ortaya çıkan ürünü kendi aralarında katkılarına bağlı olarak farklı oranlarda paylaşırlardı. Bu oran toprağın verimliliğine ve anlaşmada taraf olanların ortaklığa katılma durumlarına göre belirlenirdi. Ortaklığa sadece emeğiyle katılmış olanlara ürünün beşte biri verilirken,⁶⁹⁸ bunun dışında genel olarak ürün paylaşımı üçte bir ile dörtte bir arasında değişmekteydi.⁶⁹⁹ Bu oran eğer kesenekçi kullanılacak olan tüm alet ve edevatı temin eder, tohum malikle yarı yarıya paylaşılır ve kendi hayvanlarını getirirse yarıya kadar yükselebilirdi.⁷⁰⁰ Harâc ve öşrî topraklarda verginin miktarı, su imkânlarının bolluğu, onu kullanma araçlarının varlığı ile belirlendiğinden, söz konusu hususlar kesenekçilik işlemlerinde de teşebbüsü ve hisseyi etkileyen unsurlardı.⁷⁰¹ İşçilerin hisse paylaşımında pazarlık güçleri toprak sahibi karşısında zayıf olsa da bölgesel olarak işçi talebinin fazla, arzının düşük olduğu yerlerde toprak sahipleri işçi ve köylüleri ortaklığa çekebilmek için daha cazip teklifler sunmak zorunda kalırlardı.⁷⁰² Bazen de çiftçilerin topraklarını idareyle anlaşılarak müzâraa akdine bağlamak ve aleyhlerindeki şartları hafifletmek talepleri

⁶⁹⁵ Ülkemizde bu anlamda kullanılan kelimeler bölgeden bölgeye yarıcılık, ortakçılık, yevracılık ve marabacılık olarak da bilinir. Kenan Tunçomağ, **Borçlar Hukuku**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınları, 1974, c. II, s. 357; Müzâraa aynı zamanda Hayber kelimesinden türetilmiş olan muhâbara kelimesi ile eşanlamlı olarak da kullanılmaktadır. **Tâcü'l-Arûs**, c. II, s. 128; İbnü'l-Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. XI, s. 26.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. XI, s. 26; Ahmet Tabakoğlu, **İslâm ve Ekonomik Hayât**, Ankara, DİB, 2003, s. 53.

⁶⁹⁷ Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. XXI, s. 146; Kayapınar, “Müzâraa”, **DİA**, c. XXXII, s. 234-236.

⁶⁹⁸ Mecelle, mad. 1431; Cahen, **İslâmiyet**, s. 129.

⁶⁹⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 96; Hârizmî, **Mefâtîh**, s. 32; Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, **Tehzîbü'l-Ahkâm fî Şerhi'l-Muknea**, thk. Alî Ekber el-Gifârî, Tahran, Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye; 1965, c. VII, s. 230, 31; Fâlih Hüseyin, **el-Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 28.

⁷⁰⁰ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 96-97; Taberî, **İhtilâfu'l-Fukahâ**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, “t.y”, s. 150.

⁷⁰¹ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 230; Rehhâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 130.

⁷⁰² Muhammed Abdülcabbâr, “Agricultural and Irrigational Labourers In Social and Economic Life of Irâq During The Umayyad And Abbâsid Caliphates”, (Manufacturing And Labour), s. 235.

olabilmektedir. Eğer kabul edilirse bu şekilde kendileri de devletin çiftçileri durumuna gelebilmektedirler. Fırat civarında yerleşik Şuaybiyye halkı idareye başvurarak topraklarında devletin çiftçileri olmak istediklerini, ancak hisseleri konusunda da kendilerine avantaj sağlanmasını talep etmişler, onların bu talepleri idarece kabul edilmiş, öşrîye dönüştürülen arazilere Şuayb b. Ziyâd el-Vâsîfî organizatör ve gözlemci olarak atanmıştır.⁷⁰³

Müsâkât anlaşması ise sözcüğün de ifade ettiği gibi bir sulama anlaşmasıdır. Arap topraklarında bağ ve bahçe sulamanın kuyulardan yapılması ve bu işlemin yoğun emek gerektirmesi nedeniyle ortaklık bu şekilde ifade edilmiştir.⁷⁰⁴ Burada kesenekçi, bostanlarda çeşitli bitkileri yetiştirmek ve meyveli ağaçların bakımı işini üstlenirken, toprak sahibi de sulama için gerekli gereçleri, bazen de iş hayvanlarını getirmektedir. Kesenekçinin buradaki çabası ve sorumluluğu, her türlü sulama imkânlarını kurmak, kuyu açmak, belki kanal açmak gibi zorlu olduğundan bu çabanın karşılığı olarak ürünün paylaşımı taraflar arasında çoğunlukla yarı yarıya olmakla birlikte bazı durumlarda ise üçte bir ile dörtte bir oranlarına kadar değişebilirdi.⁷⁰⁵

Toprağın işlenmesi açısından başvurulmuş diğer bir yöntem ise “muğârasa” idi. Bu ortaklık bâkir olan bir toprakta yeni bir işleme başlamak için yapılan anlaşmadır. Yapılan anlaşma daha çok ağaçsız arazilerin ağaçlandırılması hedefine yönelik bir ortaklığı içermektedir. Toprağı olan ancak bu toprağını işleyemeyen toprak sahibi, toprağının ağaçlandırılması amacıyla bir ortak bulur ve toprağını ona devreder, anlaşmaya göre ya ürün ya da ürün yerine toprağın rakabesi ikisi arasında paylaşılırdı.⁷⁰⁶ Eğer yapılan çalışma sonucunda ağaç yetişmez ise bu durumda tarla eski sahiplerine bırakılırken ortağa verilecek pay hususunda belirsizlik doğardı.

⁷⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 360.

⁷⁰⁴ Hamdi Döndüren, “Müsâkât”, *DİA*, c. XXXII, s. 70

⁷⁰⁵ Cahen, *İslâmiyet*, s. 131; Muhammed b. Hasan el-Hürr el-Âmilî, *Vesâilü's-Şîa*, thk. Abdurrahim Rabbânî eş-Şirâzî, Lübnan, nşr. İslâmiyye, “t.y”, c. XIII, s. 202.

⁷⁰⁶ Kayapınar, “Muğârese”, *DİA*, c. XXX, s. 373-374; Cahen, *İslâmiyet*, s. 131.

Hukukçuların önerdiği yöntem sadece emeğinin karşılığı olarak bir ücret ödenmesi şeklindeydi.⁷⁰⁷

Bu sistemlerin dışında ücretli olarak gündelikçi işçilerin çalıştırıldığı durumlar da vardı. Fakat bunların çoğu kırsal kesimde bulunan bağ ve bahçelerdeki mevsimlik işlerle ilgiliydi. Kırsalda arazisi olan kentli mülk sahipleri, kendi devamlı işçileri yanında ihtiyaç duyulduğunda bahçelerini çoğu kez gündelikçi işçilere ektirip biçtirirlerdi. Bazen bir kimse, belli bir para karşılığında bir toprağı işlemek üzere kiralar ve bunun için gerekli araç ve malzemeyi kendisi sağlardı.⁷⁰⁸ Ebû Yûsuf'un hisse ortaklığı şeklinde tarif ettiği diğer bir yöntemde ise her türlü tarımsal donanımı olan bir kişi, sadece arazinin ekilmesi için bir çiftçi ile anlaşmakta ve mahsul arazi sahibine ait olurken, ekme karşılığında sadece mahsulün 1/6 ile 1/7'si ekiciye verilmektedir.⁷⁰⁹ Muhtemelen bu yöntem işçilerin çalıştırıldığı yöntemlerden peşin ücret yerine elde edilen üründen kâr payının teklif edildiği bir usuldü.

Yukarıda sayılan zirai ortaklık usulleri dışında literatürde “müzâbene” ve “mühâkale”⁷¹⁰ olarak isimlendirilen ortaklık biçimleri de bulunmaktadır. Müzâbene ürünü ürünle, örneğin hurmayı hurma ile mühâkale ise başağındaki hasat edilmemiş ürünü kendi cinsinden hazır ürün karşılığında satmak anlamına gelir.⁷¹¹ Örneğin buğdayı buğday karşılığında satmak böyledir. Bunlar iş ortaklığı olmaktan ziyade ürünü tarlada veya dalında satma girişimleridir. İslâm hukukçuları hadislerle dayalı olarak⁷¹² belirsiz sonuçlar (muhâdara) üzerinden alım satım yapmayı⁷¹³ hoş görmediklerinden bu usuller de pek uygulama alanı bulamamıştır.⁷¹⁴

⁷⁰⁷ Muhammed b. Hasan, b. Firkad eş-Şeybânî, *el-Hücce alâ Ehli'l-Medîne*, thk. Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî, III. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1983, c. IV, s. 158; Cahen, *İslâmiyet*, s. 131.

⁷⁰⁸ Rehîl, *Bilâdü's-Şâm*, s. 131; Cahen, *İslâmiyet*, s. 131.

⁷⁰⁹ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 153 (T.) 98-99 (A)

⁷¹⁰ Müzâraa türü meyvelerin olgunlaşmadan dalında buğday karşılığında satılma işlemidir. Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhît*, c. I, s. 985. Bu alanda kullanılan Muhâbere kelimesi yine bir benzer işletim sistemi olup biçiminin temeli Hayber olduğundan ona nispetle bu şekilde adlandırılmıştır. *Tâcü'l-Arûs*, c. XI, s. 128.

⁷¹¹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XXXIX, s. 34; Kayapınar, *İslâm Hukukunda Arazinin İşletilmesi*, s. 34.

⁷¹² İbn Hazm, *Muhallâ*, c. VII, s. 45.

⁷¹³ Mâlik, *Muvattâ*, “Müsâkât”, 1.

⁷¹⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hammâm b. Nâfi el-Humeyrî San'ânî, *el-Musannef*, 1-XI, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, II. Baskı, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1983, c. VIII, s. 94-95

Toprağın para ile kiralınması hususu da yaygın olan usullerden biri idi. Arazinin belli bir süre için kiralınmasında nakit, altın ve gümüşle ödeme yapılması caiz görülen hususlardandı.⁷¹⁵ Ancak bu tür kiralamalarda verginin kimin tarafından ödeneceğine dair bir belirsizlik söz konusu idi. Bazıları ister harâc ister öşür olsun toprak sahibi tarafından ödenmesi gerektiğini söylerken, bazıları ise kiralayan tarafından ödenmesi gerektiği fikrindeydi. Bu durumda kiralık yer eğer harâc toprağı ise kiralayanın hüviyetine bakılmaksızın harâc vermesi söz konusu olmaktadır ve bu kiraya ek olarak ödenmek zorundaydı.⁷¹⁶

Ebû Yûsuf zirai ortaklıklara dönük olarak birkaç farklı yöntem sıralamakta ve ariyet usulünün bir diğer usul olduğunu söylemektedir. Bu usulde icâr şartı konmaksızın bir arazi başkasına verilmekte, müstecir bu araziye tedarik ettiği kendi tohumu ve imkânları ile ekmekte, mahsul araziye ekene, eğer arazi harâc arazisi ise harâc toprak sahibine, öşrî arazi ise zekâtı eken kişiye ait olmaktadır.⁷¹⁷ Arazi kiralamanın bu formu daha çok akitsiz yapılan ortaklıklarda geçerliydi.⁷¹⁸ Harâc arazilerin boş bırakılarak harâc vergisinden kurtulmak mümkün olmadığından bu usul, arazinin en azından boş kalmamasına yönelik bir girişim olarak anlaşılabilir. Gayriresmi olarak haracın müstecir tarafından karşılanması ihtimal dahilindedir.

Emevîler döneminde büyük çiftliklerin işletilmesi konusunda bilinen diğer bir ortaklık ve yatırım türü ise “*kabâle*” veya “*damân*” dı. Kelime anlamı olarak kefil olmak ve bağlamak anlamına gelen bu kelimenin Akadca’dan geldiği söylenir. Genel anlamıyla hizmet sektöründeki kişilerin hizmetleriyle ilgili olarak yaptıkları toplu sözleşmeleri ifade eden bir akittir.⁷¹⁹ Kabâle, toprak hukuku açısından “*kabâletü’l-arz*” ve “*kabâletü’l-harâc*” şeklinde ikiye ayrılmaktadır.⁷²⁰ Dolayısıyla burada ele aldığımız kabâle, hukukçuların meşru olarak görmediği, iltizamlık anlamına gelen kabâletü’l-harâc değil, zirai alanlarda belli bir ücret ödenmesi karşılığında ağaçların yetiştirilmesi anlamına gelen kabâletü’l-arz’dır. Bostan sahibi

⁷¹⁵ Taberî, *İhtilâfû’l-Fukahâ*, s. 149; Mâlik, *Muvattâ*, “Müsâkât” 1.

⁷¹⁶ Abdülcabbâr, “Agricultural and Irrigational Labourers”, s. 239.

⁷¹⁷ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 98-99.

⁷¹⁸ Abdülcabbâr, “Agricultural and Irrigational Labourers”, s. 238.

⁷¹⁹ Kallek, “Kabâle”, *DİA*, c. XXIV, s. 10.

⁷²⁰ Khaled Abou El Fadl, “Tax Farming In Islamic Law (Qibālāh And Ḍamān Of Kharāj): A Search For A Concept, İslāmabad, ”, *Islamic Studies*, Islamic Research Institute, International Islamic University, 1992, Vol. 31, No. 1, s. 5-32.

bostanını belli bir meblağ karşılığında bir kefil üzerine bırakır, kefil de mevsim sonuna kadar bu bostana bakarak mahsulü çıkarırdı.⁷²¹ Diğer bir tanımlamayla bir kimsenin devlete veya gerçek kişilere ait harap harâc arazisinin işletme hakkını, yıllık vergisini üstlenerek belirlenen akit süresince devralması demektir. Burada verginin üstlenilmesinden başka arazi sahibine karşılık olarak nakdî veya aynî bir ödeme yapılması veya mahsulattan bir pay verilmesi de söz konusudur.⁷²² Bu yöntem çağdaş dönemdeki götürü usulü iş almaya benzemektedir. Bu usul bazı hukukçularca meşrû olarak kabul ediliyor, anlaşma ile mâlike ödenen ücret ise toprağın kirası olarak harâc anlamında kullanılıyordu. Hz. Ömer'in ağaçlı ağaçsız arazi ayrımı yapmadan bütün araziler üzerine kira olarak harâc koyması ise bunun dayanağını teşkil ediyordu. Yine onun Üseyd b. Hudayr'a ait hurmalığı miras bıraktığı borcundan dolayı üç seneliğine kabâleye vermesi ve onun borcunu bu şekilde tahsil etme yoluna gitmesi bu uygulamaya örnek teşkil etmekteydi.⁷²³ Emevîler döneminde Şam Andorikeysân ve Balkâ'da Rumlar'ın kaçışıyla devlete kalan savâfîler, devletin valilerince aynen bir kişinin kendi arazisini kabâleye vermesi gibi kabâleye verilirler, elde edilen gelirler hazineye sokulur ve harâcın kullanıldığı alanlarda sarf edilirdi.⁷²⁴ Emevîler dönemine kabâle uygulamasına ilişkin iki örneğe rastlanmaktadır. Emevî halifeleri içinde toprakla bizzat ilgilenmeyi seven Süleyman b. Abdülmelik'in bir bostanı vardı ve bunu damânlık suretiyle işletmek istiyordu. Anlaştığı dâmin (kefil) bostanları işlemeye kefil olduğundan kendisine “*bostânî*” deniliyordu. Hatta kendisi bir defasında bu bostana gelerek durumu kontrol etmiş, bostanda pek az miktarda yeşil fıstık olduğunu görünce yanındakilere şahitlik yapmalarını, bu durumu dâmine yazmalarını istemiş, dâmin ise “Emîrû'l-mü'minîn bu bahçeye gelmese bile ben buranın her türlü işine kefil oluyorum” diyerek istekliliğini ortaya koymuştu.⁷²⁵ Diğer örnek ise Hişâm b. Abdülmelik dönemine ilişkindir. Cehşiyârî'nin verdiği habere göre Hişâm'ın Rummân bölgesinde bir çiftliği vardı. Bu çiftlik Hişâm tarafından Ferrûh adında birisine takbîl edilerek işletmeye verilmişti. Ancak bu durum Hâlid el-Kasrî'nin

⁷²¹ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 78-79.

⁷²² Kallek, “Kabâle”, **DİA**, c. XXIV, s. 11.

⁷²³ Rehhâl, **Bilâdü's-Şâm**, s. 132-133.

⁷²⁴ İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. II, s. 206.

⁷²⁵ Ebû Bekr b. Abdullah el-Bedrî, **Nüzhetü'l-Enâm fi Mehâsinü's-Şâm**, Kahire, nşr. Matbaatü's-Selefiyye, 1922, s. 311-312.

ağırına gitmişti. Hâlid, halifeye Hasan en-Nebatî'yi elçi olarak göndererek Ferrûh'un ödediğinden daha fazlasını teklif etmesini ve arazinin kendisine takbîl edilmesini istemişti. Hasan'ın yaptığı bu teklif, Ferrûh'la kendisinin ve valinin arasının açılmasına sebep olmuştu. Hasan daha sonra setleri yıkarak söz konusu çiftliğin su altında kalmasına sebep olmuş ve Hişâm'a bunun Hâlid tarafından yapıldığını söyleyerek onun gözden düşmesine sebep olmuştu.⁷²⁶ Hatta Hişâm'ın uşaklarından biriyle Hâlid'in elde ettiği ancak vergisini vermediği gelirleri ile Irak'ı yediği haberini göndermişti.⁷²⁷ Rivayetlere göre bu iki olay daha fazla örnek bilinmese de en azından o dönemde damânlık ve kabâle usullerinin var olduğunu göstermektedir.⁷²⁸ Ancak bazı yaklaşımlar, kabâle sisteminin Bizans'tan devralınan "metayege" sisteminin zorunlu bir devamı ve yine Bizans devrinde mevcut "locatio" sisteminin eşiti olarak sadece ağaçlar ve meyvelere dönük bir aracılık biçimi olmadığını, aynı zamanda tüm arazilere dönük bir aracılık işlemi olduğunu ifade etmektedirler.⁷²⁹ Kabâle sistemi arazi üzerinde çiftçilere ya da kiracılara karşı insanî ve ahlakî açıdan hoş görülmeyen muamele şekillerine yol açıyordu. Emevîler döneminde yaşamış olan Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi bazı önde gelen kişiler henüz ortaya çıkmamış bir meyvenin satın alınmasını kerih buluyor, bu işlemde hayır olmadığını düşünüyordu.⁷³⁰ Yine Emevîler döneminde yaşamış olan İbn Abbâs (ö. 68/687) kabâleyi haram, İbn Ömer (ö. 73/693) ise ribâ olarak görüyordu.⁷³¹ Dayanılan nokta ise meyveliliğin ve bağın ürününün olgunlaşmadan kabâlesinin kumar riski taşıması idi.⁷³² İbn Teymiyye (ö.728/1328), kabâle ve damân kelimelerini aynı anlama gelecek şekilde kullanırken meyve ağaçlarını kiralamak anlamındaki bu sistemler konusunda fukaha arasında olumsuz bir yaklaşım olduğundan bahseder. Hanefî ve Şâfiî hukukçularca yasaklanmış olmasına karşın Hanbelî ve Mâlikîlerin ağaçların toprak kiralamada ana unsur olmadığı ve ağaçların topraktan ayrılmasının doğru olmadığı gerekçesiyle iktâlarda kabâleye izin

⁷²⁶ Taberî, **Târîh**, c.VII, s.142-143; Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 61; İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. IV, s. 248.

⁷²⁷ Belâzürî, **Ensâb**, c. IX, s. 94.

⁷²⁸ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 78-79.

⁷²⁹ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 288.

⁷³⁰ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 222. Ayrıca bkz: Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 95-96.

⁷³¹ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 222.

⁷³² Kallek, "Kabâle", **DîA**, c. XXIV, s. 10-12.

verdiğini yazmaktadır.⁷³³ İmâmiyye mezhebi takbîl verilip verilmemesini imamın takdirine bırakmışlardır. Abdullah b. İmam şöyle demiştir: “Toprakların halka yirmi veya daha az sene takbîl edilmesinde bir beis yoktur. İmar edilir sonra bundan harâc ödenir.”⁷³⁴ Ca’fer es-Sâdık ise sadece devletten kabâle yoluyla arazi alır ve devlete ödenecek bedel düşüldükten sonra kalanı üçte bir veya yarısı karşılığında toprakta çalışan ulûclara icâreye verirdi.⁷³⁵

Kabâle usulü zirai ortakçılık, zaten çok eskiden kalma bir işletme biçimi olarak Irak ve çevre coğrafyada mevcudiyetini sürdürmekteydi. Vekiller eliyle çiftlik idare biçimi Şam ve Irak’ta eski bir gelenektir. Asıl toprak sahipleri tarafından tayin edilen vekiller, kefil olarak üstlendikleri görevleri bölgelerinde bulunan çiftçilerle birlikte yürütür, kendilerine ekipler oluşturlardı.⁷³⁶ Kabâle ve damân usulleri ile işletilen çiftliklerde işçilerle muhatap olanlar dâmin veya vekillerdi. Toprak sahipleri dâminlerle yazışarak ve yüz yüze görüşerek haberleşir, gelişmeleri takip eder, hasat dönemlerinde gelirlerin paylaşımı ile işlemler tamamlanırdı.⁷³⁷

Toprak sahipleri ile müzâriûler arasında akdedilen iş sözleşmeleri son derece dikkatli ve süreli olarak yapılırdı. Müzâraada sözleşmenin belli bir süre için yapılması, gerektiğinde yenilenebilmesi, kabul edilmesini kolaylaştırdı. Kesenek akdi istenmesi durumunda sınırsız olarak uzatılabilirken, mülk sahibi kesenekçiye arazisinden çıkarabilir, kesenek sözleşmesini feshedebilirdi. Bu tür fesihler dolayısıyla yaşanabilecek haksızlıkların önlenmesi adına İslâm hukukçuları akitlerin bağlayıcılığı konusunda net hükümler vaaz etmeye çalışmıştır. Bu anlamda belirsiz süreli, yükümlülükleri ve ödeme esasları açıkça belirtilmemiş sözleşmeler uygun görülmemiştir.⁷³⁸ Bu kapsamda ürün cinsinin ve akit türünün başlangıçta belirlenmesi, hisse oranının net olarak tespit edilmesi, ürünün aynı ölçü kullanılarak paylaşılması, akdın süresinin belli olması iyi bir ortaklık için gerekli hususlardı.⁷³⁹

⁷³³ İbn Teymiyye, **Mecmûatü’l-Resâil ve’l-Mesâil**, Beyrut, Dârül-Kütübî’l-İlmiyye, 1983, c. 4-5, s. 401-402.

⁷³⁴ Zeynüddin b. Ali el-Âmilî, **er-Ravza el Behiyye fi Şerhi Lum’â Dimaşkiyye**, Tsh. Muhammed Kelanter, Necef, 1970. c. VII, s. 141; Ebû Ca’fer et-Tûsî, **Tehzîbü’l-Ahkâm**, c. VII, s. 236.

⁷³⁵ Kallek, “Kabâle”, **DİA**, c. XXIV, s. 11.

⁷³⁶ İbn Vahşiyye, **Filâha**, s. 207-208.

⁷³⁷ Tenûhî, **Nişvâr**, c. III, s. 35, c. V, s. 78-79.

⁷³⁸ Cahen, **İslâmiyet**, s. 131.

⁷³⁹ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü’z-Zirâiyye**, s. 74-75.

Toplumsal bir sıkıntı kaynağı olması nedeniyle fıkıhçıların bu konulara yaklaşımı çalışanlar lehine olup, işçilerin ve kesenekçilerin haklarının arazi sahipleri karşısında korunmasına dönük bir hassasiyeti yansıtmaktaydı. İslâmî dönemde kontratların kısa süreli veya sözlü olarak yapılması kiracı nezdinde bir güvensizlik sorunu yaratmış, yaşanan haksızlıklar bu alanın sıkıca düzenlenmesini gerektirmiştir.⁷⁴⁰

İslâm'da faizli işlemlerin yasaklanması ve eski toplumlarda olduğu gibi serflik, bir diğer deyişle toprağa bağlı kölelik sistemine izin verilmeyişi, ürün paylaşımına dayalı ortaklıkların gelişimine ve çeşitlenmesine yol açmıştır.⁷⁴¹ Ancak müzâraa sisteminin tarihî seyri açısından hem lehinde hem de aleyhinde olmak üzere çeşitli rivayet ve görüşler ortaya atılmıştır. İslâm hukukçularının çoğu Hayber'in yarıcılık yöntemiyle tekrar eski sahiplerine bırakılması ile Medine'de önde gelen sahâbîlerin arazilerini müzâaya verdikleri rivayetinden⁷⁴² müzâraa uygulamasının doğru bir ortaklık olduğu fikrindedirler. Aynı rivayet müzâraanın eskiden tevârüs edilen bir usul olarak bilinip uygulandığını da göstermektedir. Muâz b. Cebel, vergi âmili olarak gittiği Yemen'de bu usule şahit olmuş, bir müdahalede bulunmamış, söz konusu uygulama yerleşik bir ortaklık olarak devam etmiştir. Emevîler döneminde iktâ arazilere sahip Zübeyr b. Avvâm, Habbâb b. Eret, Usâme b. Zeyd gibi sahâbîler de yine arazilerini kesenekçilik yoluyla işletmeye vermişlerdir.⁷⁴³ Müzâraa ve benzeri diğer ortaklık usullerini câiz görmeyenler ise sahabeden Râfî b. Hudeyc tarafından rivayet edilen Hz. Peygamber'in icâr akdi yapmaktan nehyedip ekmeyenlerin ekenlere arazilerini vermelerini tavsiye eden haberine dayanmaktadırlar.⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Bavel, "Factor Markets", s. 270.

⁷⁴¹ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 319.

⁷⁴² "Medine'de arazilerini 1/3 veya ¼ ile işletmeyen hicret evi yoktu. Ali b. Ebî Tâlip, Saîd b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd, Ömer b. Abdülazîz, Urve, Hz. Ebû Bekir ve Muhammed b. Sîrîn topraklarını müzâraa ile ortaklığa veriyorlardı". Buhârî, "Müzâraa", 6 (2327) ; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfî el-Humeyrî San'ânî, **el-Musannef, I-XI**, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, II. Baskı, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1983, c. VIII, s. 100.

⁷⁴³ San'ânî, **el-Musannef**, c. VIII, s. 99; İbn Hazm, **Muhallâ**, c. VII, s. 49; İbn Teymiyye, **el-Hisbe fi'l-İslâm ev Vazîfetü'l-Hükûmeti'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty., s. 28.

⁷⁴⁴ "Biz Resûlullah zamanında arazi icarı akdi yapardık da tarlaları mahsulün 1/3'ü yahut 1/4'ü yahut kararlaştırılan zahire mukabilinde kiraya verirdik. Bir gün amcalarımdan biri bize geldi ve şöyle dedi: 'Resûlullah (s.a) bizleri, bizim için menfaatli olan bir işten nehyetti. Allah'a ve Resûl'üne itaat etmek ise bizim için daha hayırlıdır. Resûlullah bizleri arazi icarı akdi yapıp da tarlaları

Ancak bu haber sahadaki yaygın uygulama dolayısıyla İbn Ömer ve Zeyd b. Sâbit gibi bazı sahâbîlerce akitlerde öne sürülen şartlar konusundaki yanlışlıklar veya eksik ve yanlış anlaşılmış bir haber olma ihtimali nedeniyle nehye bir gerekçe olarak görülmemiştir.⁷⁴⁵ İbn Abbâs, Resûlullâh'ın söz konusu hadisle müzâraayı yasaklamadığını ancak işletilmeyen arazinin Müslüman bir kardeşe verilmesinin daha hayırlı olacağını haber verdiğini söylemektedir.⁷⁴⁶ Müzâraa sistemine dönük bu olumsuz bakış açısı kısmen de İslâm'ın tavsiye ettiği ihtiyaçtan daha fazlasına sahip olunmaması yönündeki zühd çağrısının bir yansımasıdır.⁷⁴⁷ Araştırmacı Bavel, hukukçuların ilk zamanlarda toplumdaki fakir sınıfların suiistimal edilebileceği ve faiz olur korkusuyla hisse ortaklığı (müzâraa) biçimindeki işletme şekillerine pek olumlu yanaşmadıklarını, bunun yerine toprakların parayla ve ürün karşılığında kiralanmasını tercih edilebilir bulduklarını, ancak toplumsal yaygınlık karşısında zamanla hisse ortaklığını kabul etmek zorunda kaldıklarını yazmaktadırlar.⁷⁴⁸

Ebû Yûsuf, bu konudaki görüşünü aktarırken müzâraa ve müsâkât ile ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir:

“Doğrusunu Allah bilir ama bu hususta işittiklerimize göre hem müzâraa hem de müsâkât caiz, doğru ve sahihtir. Bu çeşit muameleler bana göre “mudârebe” gibidir. Çok kere bir şahıs diğeriyle ortaklık kurar, nısf ve sülüs ile malını verir, bu caizdir... mudârebe ortaklığı hakkında âlimler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur ve arazi de bana göre mudârebe mesabesindedir.”⁷⁴⁹

Yukarıda sayılan iş ortaklıkları Emevîler döneminde çeşitli coğrafyalarda farklı şekillerde uygulama alanı bulmuştur. Ancak teoride tartışılan hususlar Emevîler dönemi açısından değerlendirildiğinde bu dönemde devlet müzâraasının ortaya çıktığı görülmektedir. Halife Ömer b. Abdülazîz, devletin sahip olduğu

mahsulün 1/3'i yahut 1/4'i yahut kararlaştırılan zahire miktarı karşılığında kiraya vermekten nehyetti ve arazi sahibine, tarlasını kendisinin ekmesini yahut başkasına (ücretsiz verip) ektirmesini emir buyurdu. Tarlanın kiraya verilmesini, ekmekten ve ektirmekten başkasını kerih gördü". Buhârî, "Müzâraa", 16; İbn Hazm, **Muhallâ**, c. VII, s. 44.

⁷⁴⁵ San'ânî, **El-Musannef**, c. VIII, s. 93-97; Zurkânî, **Şerhu Muvattâ**, c. III, s. 556.

⁷⁴⁶ Buhârî, "Müzâraa", 9; İbnü'l-Esîr, **Câmiu'l-Usûl**, c. XI, s. 26; İbn Hazm, **Muhallâ**, c. VII, s. 45.

⁷⁴⁷ Fazl Şalak, "el-Harâc ve'l-İktâ ve'd-Devle: Dirâse fi'l-İktisâdî's-Siyâsî li'd-Devleti'l-İslâmiyye", **İctihâd**, I, s. 120.

⁷⁴⁸ Bavel, "Factor Markets", s. 269.

⁷⁴⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 150-151 (T.); Mudârebe, emek ve sermayenin kar ve zarar paylaşımı temelinde bir araya geldiği, riskin sermaye sahibine ait olduğu, emek sahibinin de emeğinin karşılığını kar veya zarar şeklinde aldığı sermaye ortaklıklarından biridir. Şeybânî, **el-Asl**, c. IV, s. 125 vd.

arazilerin müzâraaya verilmesini, toprağın durumuna ve istekli olup olmadığına göre yarı yarıya, üçte bir veya dörtte bir oranlarında değerlendirilmesini ister, buna imkân olmadığı durumlarda dahi hazineden harcama yapılmak suretiyle mutlaka ekilmesini, arazilerin boş bırakılmamasını isterdi.⁷⁵⁰ Bu talimat Emevîler'in arazinin boş bırakılmasını hoş görmediklerini, savâfî arazilerin tarım yapmaya gücü olup istekli olan kimselere verilebilir olduğunu göstermektedir. Ömer b. Abdülazîz tarafından Kûfe valisi'ne gönderildiği ifade edilen talimata bakıldığında, işletilmesi istenen mülklerin kendi mülkü olmadığı ve devlete ait savâfî arazilerden olduğu görülecektir. Daha önce de Hz. Ömer âmiller aracılığıyla işletirmişti. Ancak eski Emevî yöneticileri tarafından uygulanan tarım ve toprak politikaları yüzünden devlete ait topraklar gelirlerin de azalmasına sebebiyet verecek şekilde bazen kullanım dışı kalabilmekteydi. Ömer b. Abdülazîz ise fey topraklar üzerinde devletin işletmecilik yapmasının örneğini Hz. Ömer döneminde bulmuştu. Dolayısıyla o dönemden kalma bir ruhsat olduğuna inanıyordu. Ayrıca bu talimatın, herkesin Emevî halifeleri içerisinde en dindar olduğu konusunda fikir birliği ettiği bir halife tarafından verilmiş olması, toplumda bu yönetime başvurular açısından rahatlatıcı ve meşrulaştırıcı bir rol oynamaktaydı.⁷⁵¹ Ömer b. Abdülazîz tarafından teşebbüs edilen bu devlet müzâraası politikasının genel bir kural mı yoksa bir istisna mı teşkil ettiği önceki idareciler dönemindeki örnekler üzerinden anlaşılabilir. Ancak çok müşahhas örnekler de olmadığından şöyle bir varsayım da bulunabiliriz. İktâ edilmeyen ve devletin elinde bulunmaya devam eden savâfî arazilerin boş bırakılması akla yatkın gözükmediğinden bunlar işlettirilmeye devam edegelmiştir. Bu şekilde müzâraa ve benzer ortakçılık anlaşmalarının Emevîler döneminde uygulama alanı bulduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan Emevîler dönemi sonu ve Abbâsîler döneminde zirai ortaklıkların nehyedilip edilmediğine dair henüz nihayete erdirilememiş tartışmalar, dindar Müslümanların Emevîler'in toprak politikalarına gösterdiği tepkilerin hukukî alana yansısı olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde fey toprakların halktan kaçırılarak paylaşılması kolaylaştırılmış ve topraklar büyüklüğü nedeniyle zirai ortaklıklar biçiminde işletilmiştir.⁷⁵²

⁷⁵⁰ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59.

⁷⁵¹ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 37.

⁷⁵² Ziaul Haque, **a.g.e.**, s. 36-37.

2.4.2. Sosyal Sınıflar ve İşçilik

Zirai ortaklık biçimleri aslında bir yatırım ve üretim biçimi olduğundan toplumsal düzlemde de bir tabakalaşmaya işaret etmektedir. Bu tabakalaşmanın temelini yöneten-yönetilen, işçi-işveren, toprak ağası-çiftçi bağlamında mülkiyet rejimi ve bunun çeşitli ortaklıklardaki uygulama derecesi belirlemekteydi. Bu tabakanın ilk sırasında büyük toprak sahipleri, ikinci sırasında kendine yetecek derecede toprak sahibi olanlar, son sırasında ise toprağı başkası adına işleyen topraksız emekçi tabakası yer almaktaydı.

Büyük toprak sahipleri Râşid Halifeler dönemi ve özellikle de Hz. Osman döneminden itibaren ortaya çıkan ve büyük şehirlerin önde gelen çoğunlukla Kureyş kökenli insanlarıydı.⁷⁵³ Bunlar başlangıçta ordu komutanları,⁷⁵⁴ aşiret veya kabile reisleri, valiler ve üst düzey idareciler iken Emevîler döneminde bu kişilere halifelerin başta veliaht adayı oğulları olmak üzere akrabaları, aşiretleri, bürokratları, iktidarlarını destekleyen Kays ve Kelb gibi kabileler ile önde gelen ailelerin bireyleri de eklenmiştir. Bu sınıfın toplumsal güç kaynağı tamamen devlet ve devlet kaynaklarının orantısız dağıtımının ortaya çıkardığı çok geniş topraklardı. Bu sınıf bulundukları konumlarına paralel olarak devletten elde ettikleri ihyâ ve iktâ arazileri zirai ortaklıklar yoluyla doğrudan veya dolaylı olarak üretim sürecine sokmuş ve yeni bir üretim biçiminin doğmasına giden yolu açmışlardır.⁷⁵⁵ Arazilerini ortaklıklar şeklinde işletmek istemeleri onları çiftçiliğin zorluklarından kurtardığı gibi tabii afetler dolayısıyla gelebilecek zararlardan da emin kılmıştır. Ayrıca bu çok değerli arazilerin genelde büyük şehirlerin hemen çevresinde yer almaları, buraları çiftçiler açısından gözde yerler haline getirirken, bir taraftan da sahipleri adına arazinin durumunun takibi için bir gözetleme imkânı sunmuştur. Ayrıca çiftçiler arasında bu arazilerin işletilmesine dönük rekabet, arazi sahiplerinin paylarının yükselmesini sağlamıştır.⁷⁵⁶

⁷⁵³ Mahmud İsmail, *el-Harekâtü's-Seriyye fi'l-İslâm*, Beyrut, İntişârü'l-Arabî, V. Baskı 1997, s. 19.

⁷⁵⁴ İbn Adîm, *Bağiyetü't-Taleb*, c. I, s. 129; Havlânî, *Târîhu Dâriyâ*, s. 34; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XIII, s. 25; Hamevî, *Mu'cem*, c. III, s. 135.

⁷⁵⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, s. 234; Habîb Cunhâbî, "Eşkâliyyetü Mülkiyyeti'l-Arz", s. 222.

⁷⁵⁶ Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî*, s. 209.

Diğer taraftan zirai ortaklıklar büyük toprak sahiplerine diğer iki konuda daha avantaj sağlamıştır. Bunların birincisi bu ortaklıklar sayesinde müzâriîler ve diğer ücretli çalışanlar üzerindeki sultalarını devam ettirmişler, bazen onları borç köleleri haline getirmişlerdir. Bu borçluluk sayesinde çiftçiler hayat boyu toprağa bağlı hale gelmişlerdir. İkinci olarak araziler sadece üretim araçları olmaktan çıkmış, alınıp satılır bir araca dönüşerek emlak piyasasının konusu olmuş, sürekli olarak değerleri artmıştır. Oluşan emlak piyasası dolayısıyla da rant dediğimiz olağanüstü gelirler elde edilir olmuştur.⁷⁵⁷ Bu dönemde satılan bazı arazilerin fiyatları bir milyon dirheme kadar yükselmiştir.⁷⁵⁸ Medine’de etrafı duvarla çevrili bir hurma bahçesi 60 bin dirheme satılmıştır.⁷⁵⁹ Fedek’te verimli bir arazinin değeri, Hişâm b. Mugîre b. el-Mahzûmî tarafından Hişâm b. Abdülmelik’e satıldığında 40 bin dinara diğer bir parayla 600 bin dirheme ulaşmıştır.⁷⁶⁰

Büyük toprak sahiplerinden sonra ikinci sırada, orta büyüklükteki topraklara sahip köylüler ve çiftçiler gelmekteydi. Emek kesiminin çoğunluğunu bunlar oluşturmaktaydı. Bunları birkaç gruba ayırabiliriz. Zaten ortaya çıkan toprak çeşitlerine bakınca bu sınıflamayı kolayca anlamak mümkündür. Bunların birincisi fertlerin kendi şahsî topraklarıdır ki bunlar öşrî topraklar gibi ya sahipleri tarafından ya da ister müzâraa ister ücretle olsun akitler üzerinden işletilmekteydi. İkinci grup harâc toprakları işleyen çiftçilerdi ki toprakların asıl sahibi devlet olmakla beraber yararlananlar olarak kendileri hür insanlardı. Bu anlamda devletin kiracıları mesabesinde idiler. Üçüncü grup devlete ait savâfî arazilerde tamamen devlete ve halifeye çalışan çiftçilerden oluşmaktaydı.⁷⁶¹ Bu arazilerde çalışanlar diğer arazilerde çalışanlara göre daha fazla baskı altındalardı. Buna karşılık diğer işçilere nispeten daha fazla gelir sağlamaları muhtemeldi. Bu tür arazilerde çiftçi üzerindeki baskının kaynağı devlet veya halifenin daha fazla gelir elde etme arzusu iken, bu beklentinin kaynağı ise bu arazilerin genellikle bölgelerinin en verimli arazileri

⁷⁵⁷ Nasrullah, **a.g.e.**, s. 209.

⁷⁵⁸ Racâ Hüseyin, **el-İslâhu’n-Nakdî fî Asri’l-Emevî ve Âsârihi ale İktisâti’d-Devle ve İdaretihi (41-132/661-750)**, Cidde, Câmiatü Melik Abdülazîz, (Master tezi), 2017, s. 64.

⁷⁵⁹ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz el-Bekrî, **Mu’cemu mâ İste’ceme min Esmâil-Bilâd ve’l-Mevâdia**, III. Baskı, Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, 1986, c. I, s. 176.

⁷⁶⁰ Bekrî, **Mu’cemu mâ İste’ceme**, c. I, s. 232.

⁷⁶¹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 31; İbn Receb, **İstihrâc**, s. 131; Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59; Cevde, **el-Arab ve’l-Arz**, s. 119-127; Suheyym el-Sânî, **Devrü’l-Arab**, s. 122.

olmaları, eğer iyi işlenirse doğal olarak daha fazla ürün verme potansiyellerinden kaynaklanmaktaydı. Dördüncüsü ise sulh arazi sahipleri idi ki arazileri kendilerine aitti. Ancak vergiler genellikle topluca konulduğundan buraların sahiplerinin vergiye göre çalışmaları kendileri açısından faydalı olabilmekteydi. Bazen zarar edebiliyorlardı.⁷⁶²

Yukarıda sayılan orta sınıf mülk sahipleri ve müzâriîleri için esas tartışma meselesi bunların toplumsal sınıflamada nasıl tanımlandıklarında yatmaktadır. Her şeyden önce kesenekçilik sistemine rol model olan Hayber örneğine bakıldığında Hayber'in çiftçileri köle veya esir yapılmayıp ilk aşamada topraksız çiftçiler durumuna düşmüşlerdi. Kendilerine toprakları ürün paylaşımına dayalı bir ortaklık biçimi sunulmak suretiyle iade edildiğinde yarı serf ve işçi konumuna yükseldiler. Eğer Müslümanlar istese idiler bu çiftçileri toprağa bağlı tam serf haline getirebilirlerdi.⁷⁶³ Onların pozisyonuna ilişkin Van Berchem, Hayberlilerin koloni durumuna düştüklerini ve Roma İmparatorluğu'ndaki toprağa bağlı kiracı serflere benzediklerini yazmaktadır.⁷⁶⁴ Mevdûdi ise Yahudilerin serbest ancak topraksız kiracı durumunda olduklarını söylemektedir.⁷⁶⁵ Medâin, Basmâ, Banıkya vb. yörelerin halkları kendileriyle sulh anlaşmaları yapıldığı için köle statüsünde olmamışlardır.⁷⁶⁶ Bu kapsamda ne dört halife ne de Emevîler döneminde toprakta çiftçi veya işçi olarak çalışanların statüsü köleliktir. Zaten fethedilen toprakların eski sahiplerinde bırakılması ve kendileri ile anlaşmalar yapılması onların köle olmadıklarını gösterdiği gibi topraklarına sonradan hiçbir şekilde müdahale edilmemesi, varlıklarının hukuken korunması onlara olan bakış açısının ve saygının ifadesiydi.⁷⁶⁷

Zirai faaliyetlerde kısmen toprak sahibi olan, bazen de sadece işçi olarak çalışan ve diğer orta ve alt kesimlere nispetle durumu iyi olan kesim köylülerdi. Bu

⁷⁶² Lokkegaard, **Islamic Taxation**, s. 74; Nasrullah, **Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi**, s. 211-213.

⁷⁶³ Ziaul Haque, **a.g.e.**, s. 59.

⁷⁶⁴ Max Van Berchem, **La Propriété Territoriale et l'impôt Foncier Sous Les Premiers Califes**, Etude Sur L'Impôt Du Kharag, Geneva, 1886, s. 15.

⁷⁶⁵ Ebû'l-Âla el-Mevdûdî, **Mes'ele'tü Mülkiyyeti'l-Arz fi'l-İslâm**, Arapçaya çev: Muhammed Asım el-Haddad, Kuveyt, Dârü'l-Kalem, 1969, s. 59. Süfyan es-Sevri fihki bakış açısıyla Hayberlileri *rakik* olarak vasıflandırmaktadır. Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 44.

⁷⁶⁶ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 587-588.

⁷⁶⁷ Ziaul Haque, **a.g.e.**, s. 60.

kişiler daha çok fetihlerle birlikte topraklarında bırakılarak topraklarına harâc konulan ve kendileri geçimlik arazi üzerinde yaşayan halk topluluklarıydı. Savaşla veya sulh ile ele geçirilen topraklarda yaşayan hür halklardı. Sulh şartlarının ihlal ettikleri durumlarda dahi Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz gibi halifeler tarafından yardım görmüşler, idareler kendilerini köleleştirmeyi düşünmemişlerdir.⁷⁶⁸ Ancak Cahen'e göre her ne kadar Arap fetihleriyle birlikte köylülerin özgürlüğüne kavuştuğu gibi görüşler ileri sürülmüşse de bu görüşleri doğrulayacak hiçbir kanıt ortaya konulamamıştır. Köylülerin eski dönemlerden beri devam eden toprağı işleyen kiracılar durumu aynı kalmıştır. Yeni dönemde değişen, sadece topraktan daha iyi yararlanmak doğrultusunda girişilen bazı çabalar olmuştur.⁷⁶⁹

İslâmî dönemde köylülerin hür insanlar olarak kabul edilmeleri bunların harâc vergisi ödeyebilecek yerel halkı oluşturmalarından kaynaklanmıştır.⁷⁷⁰ Bu durum kendilerinin vergi mükellefi sayılmaları ve fey uygulaması eşliğinde hür köylülüğü ve köylüye dayalı küçük ölçekli üretim biçimini ortaya çıkarmıştır. Toprağın mülkiyeti devlete, kullanımı ise yerel halka bırakılmış, vergilerini ödedikleri müddetçe köylülerin toprak üzerindeki tüm haklarını kullanmalarına müsaade edilmiştir.⁷⁷¹ Yıkıcı ve topluca olmadığı müddetçe de topraklarını terk etmeleri veya köy halkına bırakmaları sakıncalı bulunmamıştır. Emevîler döneminde toprak üzerinde işçi olarak çalışanların hukukî durumlarında olumsuz yönde bir değişiklik olmamıştır. Devlet hiçbir şekilde onların Müslüman olmalarının peşine düşmediği gibi aksine onları toprağın bir parçası olarak görmüş, ayrıca emeklerini pratik sebeplerle elzem bir üretim faktörü olarak kabul etmiştir.⁷⁷²

Toprak sahipliği bakımından köylülük ve köylüler, konum olarak büyük toprak sahipleri sınıfının altında bir alt sınıf olarak görünmesine karşın bunlar aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin mülklerini işleten emek kesimini de oluşturuyorlardı. İşgücü olarak Sâsânîler ve Bizans'dan Emevîler'e ve sonrasında Abbâsîler dönemine aktarılan sürekli bir piyasanın müdâvimleri idiler. Ancak içinde yaşadıkları şartlar dolayısıyla teorisyenlerce durumları diğer alt sınıflarla

⁷⁶⁸ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 238, 239; Belâzürî, **Fütûh**, s. 223.

⁷⁶⁹ Cahen, **İslâmiyet**, s. 47.

⁷⁷⁰ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 103-104 (T)

⁷⁷¹ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 296.

⁷⁷² Forand, "The Land of Savad" s. 30.

karşılaştırılmış ve Sevâd köylülerinin önceki dönemlerdeki köylülerle olan statü benzerliği tartışılmıştır.⁷⁷³ Bu, köylülerin gerçekten toprağa bağımlı olup olmadıkları meselesiydi. Burada fiiliyatta kısmi bir bağımlılık durumu inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bunun çeşitli şekilleri vardı. Burada köleler gibi karın tokluğuna efendisinin hizmetini gören bağımlılıktan ziyade ücret karşılığı çalışılan bir bağımlılık söz konusu idi. Çünkü zirai alanların genişlemesi, iktâların verilmesi ile artan ölçekler, devlete ait toprakların ortaya çıkışı ve bunların işletilme zorunluluğu, harâc toprakların işlenmesi bile vergiye tabi tutulması, ücretli işçi çalıştırma mecburiyetini doğurmuştu. Tarımda ücretli işçilik herkesin kullandığı bir çalıştırma biçimi olarak ortaya çıkmıştı. Bu işçiler bazen sürekli bazen mevsimlik olarak çalışıyorlar, kendilerine ücretleri bazen ürün, bazen nakit olarak ödeniyordu. Ücretli sınıfın diğer bir çalışma alanı ise sulama sistemleriydi. Bu alanda biraz daha becerikli olup teknik seviyesi ve bilgisi olan kişiler çalıştırılır, bunlar projeler geliştirirler, makineleri tamir ederler, bizzat sistemleri kullanırlardı. Kanal kazımı gibi daha kaba işleri ise köleler ile birlikte diğer ücretliler yaparlardı.⁷⁷⁴

Şüphesiz köylüler veya diğer bir deyişle köylü çiftçiler tek bir sınıftan ibaret değildiler. Kaynakların *ehlü'l-arz* ve *ehlü'l-harâc* diye tavsif ettiği kesimler kendi içinde mülkiyet sahipliği bakımından değişkenlik göstermekteydi. Örneğin dihkânlar dediğimiz sınıf, eski dönemin arazi sahipleri olarak diğer köylülerden daha ayrıksı ve avantajlı bir konumda idiler. Çünkü bu insanların çoğu sahada devletin malî temsilcileri olarak görev almaya devam ederlerken eski topraklarını da ellerinde tutmayı başaramışlar ve diğer küçük köylü gruplarından ayrılmışlardı. Devlet de kırsal köylü kesimi ile bu tür insanlara farklı görevler vermiştir. Taberî'ye göre

⁷⁷³ Campopano, "Land Tax", *JESHO* 54 (2011) s. 252. Örneğin Sâsânîler'de büyük toprak sahiplerinin işlerini görecektir çiftçiler başta olmak üzere her meslekte özel işçileri vardı. Bunlar toprak sahibinin arazilerini işler, her işine yardım eder, buna karşılık kendilerine aynı bir ücret ödenirdi. Hatta toprak sahipleri kendi arazilerini korumak için işçilerden oluşan muhafız ordusu kurarlardı. Chirshman'dan naklen Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî*, s. 17; Bizans döneminde de gerekli olan emek kaynağı genellikle arazilerin bol bulunduğu taşra kesimiydi. Tarımda çalıştırılanlar üç sınıfa ayrılmakta olup bunlar köleler, hür çiftçiler ve müzâriiler olarak hepsinin toprak sahibinin izni olmadan topraktan ayrılamamak gibi bir bağımlılıkları vardı. Merkezi idare her ne şekilde olursa olsun bu sınıfların bulundukları yerlerden ayrılmalarını hoş görmeyip sürekli olarak işgücü piyasasını canlı tutmak isterdi. Steven Ronsiman, *el-Haaâratü'l-Bizantiniyye*, trc. Abdülazîz Tevfik el-Câvid, Kahire, Hey'etü'l-Misriyye Ammetü'l-Küttâb, 1997, s. 248-49.

⁷⁷⁴ Bavel, "Factor Markets", s. 272.

fellahûn olarak isimlendirilen kesim, daha çok yollar, köprüler, tarım alanlarının ekim dikimi, bakımı, Müslümanlara arazide rehberlik ile görevlendirilirlerken, dihkânlar daha çok vergi düzeninin ayakta tutulması, sürdürülmesi ve elleri altındaki çalışanların emek devamlılığını sağlamakla görevlendirilmişlerdir. Bu durum dihkânların devletçe *ehlû'l-arz* olarak görülseler de diğer köylü kesimden konum olarak daha üst bir pozisyonda bulunduklarını göstermektedir.⁷⁷⁵ Hatta bu kesim diğer çiftçilere göre daha serbest dolaşım hakkına sahipti ve bu devletçe pek sıkı bir kısıtlamaya tabi tutulmuyordu.⁷⁷⁶ Bu durumda büyük arazi sahibi dihkânlar bir üst sınıfa dâhil olabilirlerken, küçük dihkânlar ve çiftçiler orta sınıfa dâhildi. Bu anlamda sınıflar arasında katı bir mülkiyet anlayışı olmayıp geçişkenlik vardı denilebilir.

Köylülerin elindeki arazilerin büyüklüğü ellerindeki tarımsal imkânlarla sınırlı büyüklükte idi. Bu da bir çift öküz ve aile emeği ile sürülebilen küçük köylü işletmesinden öteye geçmiyordu. Tarım aletleri gelenekseldi. Tarım, öküz, at, katır ve eşek sırtında sabanla yapıldığından zaten bir çiftçinin ekip biçebileceği alan sınırlı hale geliyordu.⁷⁷⁷ İbn Memmâtî'ye göre Mısır'da bir çiftçinin en zor koşullarda bir günde sürebileceği alan üçte iki feddân yani 4.912 metrekareden daha fazla değildi. İyi şartlarda yani toprağın yumuşak ve aletlerin sağlam olduğu durumda ise 6.368 metrekareye yükselmesi mümkündü.⁷⁷⁸ Makrîzî'ye göre ise toplam ekilebilir alan yüz milyon feddân olup yılda sadece altmış gün süreyle ekim dikim işleriyle uğraşılabilirdi. Bir çiftçi yılda en fazla 50 bin feddân alanı ekebiliyor, gerisine güç yetiremiyordu. Tüm alanın ekilebilmesi için dört yüz seksen bin çiftçiye daha ihtiyaç bulunuyordu.⁷⁷⁹ Bu rakamlar Mısır'da tarıma müsait arazilerin değerlendirilemediğini ve büyük bir emek açığının varlığını göstermektedir.

⁷⁷⁵ Taberî, **The History of Taberî**, c. XIII, s. 50; Dihkânların durumuna ilişkin farklı bir yaklaşım için bkz: Elton L. Daniel, **The Political and Social History of Khurasan Under Abbâsîd Rule-747-820**, Minneapolis And Chiago, 1979, s. 191.

⁷⁷⁶ Forand, "The Land of Savad", s. 32.

⁷⁷⁷ Kustos, **Kitâbü'z-Zer'**, s. 272-274; Demircan, **Emevîler**, s. 121.

⁷⁷⁸ Es'ad İbn Memmâtî, **Kavânînü'd-Devâvîn**, thk. Azîz Sureyâl Aiyye, Kahire, Mektebetü Medbûlî, 1991, s. 277; Bunun karşılığı Osmanlı İmparatorluğunda çift-hane sistemidir. Çift-hane sistemi bir çiftçinin işleyebileceği en küçük arazi anlamına gelmektedir. İki öküz ve belirli bir miktar topraktan oluşan köylü aile çiftliği olarak bu sistem aynı zamanda ürettiği fazla dolayısı ile malî gelir birimi idi. Halil İnalıcık, **Osmanlı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, c. I, s. 190.

⁷⁷⁹ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 141.

Emevîler döneminde bir olgu haline gelen köylülerin köylerini boşaltmaları ve şehirlere doğru kaçış yarışına girmeleri, zaman zaman durumlarında bir kötüleşmenin yaşandığını göstermektedir. Köylünün tarımsal alanlardan kaçışının görünürde iki sebebi vardı. Birisi ağır vergi yükü, diğeri toprak sahibi adına çalışanların kendilerini ve ailelerini kurtarıp özgürleşmek istemeleriydi.⁷⁸⁰ Köylünün emek kaynağı olarak durumuna bakıldığında zaman zaman tarımsal düşüşle birlikte onların da durumlarının kötüleştiği görülmektedir. Bu durum giderek bir sarmala dönüşebiliyordu. Tarımın kötüleşmesi ve yüksek ürün fiyatları köylüyü kaçışa zorluyor, düşen vergi gelirleri devleti ve Emevî idarecilerini köylüye karşı daha sert tedbirler almaya itiyordu. Artan sertlik köylünün kaçışını hızlandırmaktan başka işe yaramıyordu. Tarımsal hayatta köylüler, hem vergiler hem de diğeri sebeplerle yüksek maliyetle borçlanma zarureti hissediyor, bunun yanında teknolojik yenilikleri yakalayamıyor, üretimde verimliliğin artırılmasına güç yetiremiyorlardı. Irak ve Cezîre bölgesindeki bu durum devletin diğeri bölgelerinde de benzer bir vaziyet arz ediyordu.⁷⁸¹ Haccâc kaçan köylülerin geri gönderilmesi için Basra ve diğeri bölge valilerine talimatlar göndermekteydi. Ancak geri dönmek istemeyen köylüler, nereye gideceklerini de bilememekteydiler.⁷⁸² Mısır'daki durum özellikle önemliydi. Aşağı Mısır'da köyler, köylülerce terk edilme ile yüz yüze kalmıştır. Vali Kurre b. Şerîk döneminde yukarı Mısır'da da benzer bir durum yaşanmıştır. Zamanla hükümet kaçakların gittikleri yerlerin tespit edilmesi ve yakalanıp geri getirilmeleri için emirler çıkartmıştır. Firari iken yakalanan köylüler kendileri için büyük bir meblağ sayılabilecek beş dinar, firari köylüleri saklayan kişiler on dinar para cezasına çarptırılmışlardır. Yerel otoriteler, kendilerine sığınan, muhtemelen aynı din ya da milletinden olan bu kişileri çalışma hayatına katkı yapmalarından dolayı iadede isteksiz davranmışlardır. Aksine firariler hakkında kovuşturmacılara bilgi sağlayanlar iki dinarla ödüllendirilmişlerdir. Kırsal bölgelerin yetkilileri iade edilen köylülerin tekrar himaye etmeyeceklerine dair garanti vermek zorunda bırakılmışlar, daha sıkı kontrol sağlamak için *pasaport* sistemi (*sicîl*) oluşturulmuş, bütün seyahatler belgeye

⁷⁸⁰ Ashtor, **Economic History**, s. 66-69.

⁷⁸¹ Ashtor, **Economic History**, s. 66-69.

⁷⁸² Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 381; M. A. Shaban, **Islamic History: A New Interpretation (600-750)**, c. I, s. 109; Julius Wellhausen, **Arab Kingdom and Its Fall**, İng çev: Margaret Graham Weir, University Of Calcuta, 1927, s. 286.

bağlanmıştı. Sicil kartı olmayanlar para cezasına çarptırılırken, kaçakların üzerinde seyahat ettikleri kayık ve gemileri yakılmıştır.⁷⁸³ Kurre b. Şerîk'in halefi olan Usâme b. Zeyd et-Tenûhî âmillerine gönderdiği mektuplarda yakalanan ruhbanların damgalanmasını, damgasız yakalanan kişilere on dinar para cezası hatta daha ileri cezalar verilmesini istemiştir. Usâme şiddet konusunda Şerîk'ten daha ileri gitmiştir. Kendisinden sonraki vali Hanzala b. Safvân da Mısır'a emir olarak atandığında kaçakları üzerinde aslan resmi olan bir damga ile damgalatmış ve selefleri ile aynı yolu izlemiştir. Alınan tüm bu tedbirlere rağmen dönem boyunca köylülerin şehirlere akışı devam etmiştir.⁷⁸⁴

Köylülerin tarımsal alanlardan kaçışları toprak sahiplerini müzâriîlerle yaptıkları anlaşmalarda değişiklikler yapmaya itmiştir. Mâlikler anlaşmalara müzâriîlerin kendilerine teslim edilen zirai alanlarda bilfiil bulunmalarını şart koşmaya başlamışlardır. Anlaşma gereğince müzâriî işin sürekliliğini sağlamak adına topraktan ayrılmayacağına dair mâlike söz vermek zorunda kalmıştır. Bu uygulama Abdülazîz b. Mervân'ın valilik yaptığı Mısır'da Abdülmelik döneminde ortaya çıkmıştı. Bu tarihten sonra devletin çiftçiden toprağından ayrılmayacağına dair taahhüt alması yaygın hale gelmişti. Bu konuya ilişkin hicri 102 (m.724) yılına ait coptik bir belgede köy reisinin bir ruhbanın işçilerince üretilen bir urganı satmak üzere köyden Fustat'a gitmesi için üç aylığına izin verdiği ve dönüş için taahhüt aldığı görülmektedir.⁷⁸⁵ Başka bir belgede ise İshâk b. İbrahim adlı kişi toprağını terk etmeyeceğine dair taahhüt verdikten sonra aksi halde yirmi dinarlık ceza ödemeyi kabul ettiğini beyan etmektedir.⁷⁸⁶ Bir başkası ceza olarak tarlada beş ay müddetince

⁷⁸³ Sâvirûs, **Târîhu'l-Betârîke**; s. 126, 129; Ashtor, **Economic History**, s. 66-69; Hugh Kennedy, "Egypt", s. 73; Tritton, **Chalifs And Their Non-Muslim Subjects**, s. 134-135. Emevîler'in hemen sonrasında Cezire bölgesinde de özellikle yerel köylü halkların arazilerini terk ederek şehirlere sığınması vergi politikalarında yaşanan aşırılıkların halk üzerinde oluşturduğu baskının tezahürüydü. Konu için bkz. Mustafa Demirci; "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri", Geçmişten Geleceğe Nusaybin Sempozyumu, 27-28 Mayıs, 2004 Van, Eser: Makalelerle Mardin I, haz: İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007.

⁷⁸⁴ Makrîzî, **Hıtat**, c. IV, s. 409.

⁷⁸⁵ A. Arthur Schiller, **Ten Coptic Legal Text**, Londra, Metropolitan Museum of Art, Belge 3, s. 35; Zübeyde Muhammed Ata, **Fellâhu Mısır**, s. 110-111, (Belge 116).

⁷⁸⁶ D.S. Margoliouth, **Catalogue of Arabic Papyri in The John Ryland Library**, Manchester, s. 106-107, (Belge 141); Zübeyde Muhammed Atâ, **Fellâhu Mısır**, s. 111.

çalışmaya söz vermektedir.⁷⁸⁷ Bazen de dâminin çiftçinin kaçması durumunda bizzat tarlada çalışacağına dair taahhütte bulunduğu görülmektedir. Söz konusu taahhütler yüksek düzeyli kişilerin ve idarecilerin çiftliklerinin işletilmesini garanti altına almak için yapılan akitlerde geçerli olmalıdır.⁷⁸⁸ Hatta bu tür garantörlükler görevlilerin huzurunda dinî birer kefillik durumuna kadar varmıştır. Fakat bu bile köylüyü firar etmekten alıkoyamamıştır. Devletin şahısları uzun bir müddet toprağa bağlamak istemesi kesenekçiyi ziraatla meşgul olmaya zorlamış, söz konusu kişilerin kendi bölgesinden çıkamamaları onları idare karşısında konumlanmak zorunda bırakmıştır.⁷⁸⁹

Mısır ile ilgili olarak eski bir coptik vesikada kiracının kiraladığı alanda zarar etmesi durumunda ödeyeceği kiradan indirim yapılacağı sözü verildiği görülmektedir. Bu belge kiracıların doğal veya herhangi bir sebepten kaynaklı zararlarının dikkate alındığını, anlaşmalarda yazılı şartların mutlak olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Anlaşmalar aynı şekilde şahitler huzurunda sonlandırılmaktaydı.⁷⁹⁰ Mısır bölgesinde kira tutarlarına gelince burada iki tür kira şeklinin belirlendiği anlaşılmaktadır: Birincisi aynî diğeri ise nakdîdir. Aynî ödemeler şeklinde belirlenen kiralarda feddân başına iki irdeb ve ¼ veybe veya iki irdeb 1/3 veybe buğday kira belirlenmiştir. Bunun nakdî olarak ödenmesi durumunda ederi bir dinara eşitti.⁷⁹¹

Çiftçinin günlük ücretlerine gelince bu husus da yine vesikalarda karşılıklı akitlere bağlı olarak belirlenmiş bulunmaktaydı. Severus isimli bir toprak sahibi ile onun arazisinde çalışmak isteyen bir kişi arasında bir iş akdi düzenlenerek şahitler huzurunda imzalanmış ve bu akitte işçinin ücreti ile toprakta çalışacağı süre belirlenmiş ve karşılıklı yeminleşilmiştir. Mâlik, “Teyit ederek söylüyorum ki ben sana 15 sille şarap ve üç kap yağ ve meyve vermeye hazırım. Şüphesiz senin üzerine de bütün gücünle tarlada çalışmak düşer” diyerek bir belge imzalamıştır. Bu anlaşmada ücret aynî olarak belirlenmiş görünmektedir. Benzer aynî anlaşmalar

⁷⁸⁷ W.E. Crum, **Catalogue of The Coptic Manuscripts in The Collection Of The John Rylands Library**, Manchester, 1909.

⁷⁸⁸ Crum, **Coptic Manuscripts**, s. 71(Belge 130-132-134).

⁷⁸⁹ Zübeyde Atâ, **Fellâhu Mısır**, s. 112.

⁷⁹⁰ Crum, **Coptic Manuscripts**, (Belge 157-161).

⁷⁹¹ Zübeyde Atâ, **Fellâhu Mısır**, s. 113.

genelde arpa, buğday, bakla üzerine yapılmıştır.⁷⁹² Nakdî olarak belirlenen günlük ücretler ise bir kırat olarak tespit edilmiştir. Bu ücreti genellikle üst düzey zirai işçiler alırken Feyyûm bölgesinde günlük ücretler altıda bir danike kadar düşmüştür.⁷⁹³

Toprak sahibi köylülerin bir altındaki tabakayı, toprağa bağlı olarak yaşayan, üzerinde çalışan, elde edilen mahsulattan kendisine lütfedilen paydan maişetini sağlayan, başka da bir geçim kaynağı olmadığı için topraktan ayrılamayan emekçi kesim oluşturmaktadır. Bu sınıf yine kendi arasında çiftçiler ve işçiler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan çiftçilik konusunda uzmanlaşmış olanlar, toprağı olmamasına rağmen kendisinin aile fertleri ile birlikte sağladığı işgücü, alet edevatı, tohumu, sürümlük hayvanı ile zirai hayata katılırdı. Bunlar sadece emeği ile çalışanlara göre daha avantajlı durumdaydılar. Sadece emeği ile çalışanlar ise mevsimlik işçiler olarak mevsim öncesi ve sırasında tarımsal gelişmeleri takip ederek sahada yapılması gerekenleri ücret mukabilinde yapan işçilerden oluşmaktaydı. Tarlaları sürenler *harrâsûn*, başkalarına ait bostanlarla meşgul olanlar *bostaniyyûn*, hasat zamanında bu işle uğraşanlar ise *el-havâsîd* olarak isimlendirilirdi. Bunlar topraklarını ya doğrudan ya da zirai alandaki uzmanlıkları sayesinde ilgili bölgedeki önde gelen kişiler aracılığıyla işletmek isteyen büyük toprak sahiplerinin ücretli işçileri olduğundan çoğunluğunun ücret seviyesi toplumdaki alt sınıfların ücret seviyesiydi. Çiftçilerle akit ilişkilerine girdikleri zaman ise pazarlık güçleri pek yüksek değildi. Çünkü geçimlerini sağlamak için çoğu zaman dayatılan şartları kabul etmek zorunda kalırlardı.⁷⁹⁴

Sınıfsal olarak bakıldığında bu kesim kendi arasında çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Büyük çiftliklerde günlük işlerde olmak üzere ulûc, ekkâr, köle gibi çeşitli isimlerle isimlendirilen gündelikçi işçilerin varlıkları görülür. Bunların en başında da ulûclar gelmektedir. Ulûc kelimesi mana olarak “acemden olan gayrimüslimler”, “dev cüsseli büyük adamlar” ve “kaba yabani eşek” anlamına gelmektedir. Son anlamıyla bu kelime kaba insanları küçümseme anlamında

⁷⁹² Crum, *Coptic Manuscripts*, (Belge 164, 169).

⁷⁹³ Zübeyde Atâ, *Fellâhu Mısır*, s. 115.

⁷⁹⁴ Nasrullah, *Nizâmü'l-Mülkiyyeti'l-Arâzi*, s. 218-220

kullanılmıştır.⁷⁹⁵ Taberî’de geçen bir ifadede bunlar Fars halkının çiftçileri olarak “*ulûcu ehl-i Fâris*” olarak tanımlanmaktadır.⁷⁹⁶ İbnü’l-Eş‘as isyanı sırasında destek amacıyla Kûfe’de bulunan halka Haccâc, “Siz ulûc ve acemlersiniz, sizin köyleriniz de ilk yerleştiğiniz yerlerdir” diyerek onları gruplara bölmüş, ellerine gidecekleri beldelerin isimlerini nakşederek Kûfe’den atmıştır. Bu kimseler Haccâc’ın nazarında kendi topraklarında çalışmak zorunda olan yerel halkları oluşturmaktaydı. Onun için bir an önce kendi topraklarına dönmeleri gerekmektedir.⁷⁹⁷ Hz. Ömer’i hançerleyerek öldüren Ebû Lu’lû’ lakaplı Feyrûz’un da bir ulûc olması nedeniyle Hz. Ömer, “Ben sizi bu insanları üzerimize çekmekten nehyettim, fakat siz buna riayet etmediniz” diyerek sitem etmiştir.⁷⁹⁸ Hz. Ömer’in nazarında bu insan grubu olumsuz vasıflara sahiptir. Ulûcu Ahvâz, Kirmân ve Fâris olarak bilinenler Hz. Ali döneminde harâcın azaltılması hatta hiç ödenmemesi için isyana varacak şekilde zorlamalar yapmışlar, Ziyâd b. Ebîh ve Ma’kıl b. Kays komutasında gönderilen müfrezelerle yenilerek püskürtülmüşler, harâc işleri bölgede yeniden eski haline getirilmiştir.⁷⁹⁹ Bu olay onların eski dönemde vergi verecekleri kadar toprak sahibi olabileceklerini gösterir. İbn Fakîh’in el-Büldân adlı eserinde Kelbî’ye dayalı olarak her bir bölge için çeşitli ulûc isimleri sıralanmaktadır: Mısır için ulûcu Kıbtî, Şam için ulûcu Cerâcime, Cezîre için ulûcu Cerâmiler, Sevâd için ulûcu Nebatîler, Sind için ulûcu Sebâbice, Yemen için ulûcu Sâmurân ifadeleri kullanılmaktadır.⁸⁰⁰ Bu ifadeler bunların yöreye göre farklı isimlerle isimlendirildiklerini göstermektedir. Bu metinlerde ulûc kelimesi ile kastedilen mana bu sınıfın ziraatla veya en azından daha

⁷⁹⁵ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, **Kitâbü’l-Ayn**, thk. Abdülhamîd Hendâvî, I-IV, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003, c. III, s. 213; Nişvân b. Saîd el-Humeyrî, **Şemsü’l-‘Ulûm ve Devâi Kelâmü’l-Arab Mine’l-Kelûm**, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî v.dğr. Beyrut, Dâru’l-Fikri’l-Muâsır, 1999, c. VII, s. 709.

⁷⁹⁶ Hz. Ömer döneminde Behurser şehrine yapılan saldırı sırasında komutan Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın karşısına yüzbin çiftçi çıkınca bölgenin dihkânı olan Şirzâd bunların Fars halkının ulûçları olduğunu söylemiştir. Bilahare bunların isimleri kendileri aralarında tefrik edilerek bir deftere yazılmış, bunlarla ilgili olarak Hz. Ömer’den görüş istenmiştir. Hz. Ömer ele geçirilenlere eman verilmesini tavsiye ederken, kaçanlara yapılacak muameleyi Sa’d’a bırakmıştır. Bu kişilere İslâm, cizye ve harâc teklif edilmiş, ulûçlara kendi köylerine dönmeleri söylenmiştir. Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 5.

⁷⁹⁷ İbn Abdîrabbih, **el-İkdü’l-Ferîd**, c. III, s. 364; Mahmud İsmail, **el-Harekâtü’s-Seriyye fi’l-İslâm**, s. 48.

⁷⁹⁸ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 266.

⁷⁹⁹ Nuveyrî, **Nihâyetü’l-Ereb**, Kahire, Dâru’l-Kütüb ve Vesâiku’l-Kavmiyye, 2002, c. XX, s. 185-186; Taberî, **Târîh**, c. V, s. 122, 137.

⁸⁰⁰ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 93; Hıms bölgesinde İslâm ordularının karşısına savaşçı olarak çıkarılanlar da yine ulûcu Rûm diye adlandırılan halk kesimiydi. Vâkidî, **Fütûhu’s-Şâm**, c. I, s. 147.

sıradan işlerle uğraşan kişiler olduğudur. Tenûhî'nin, "Mısır zenginlerinin ulûcî köleleri ve birçok gılmanları vardı" ifadesinden yine aynı anlam çıkarılabilir.⁸⁰¹ Bunların durumu bilinen köleliğin dışında ekonomik anlamda toprağa bağımlı ve ondan ayrılamayan bir işçi sınıfına benzemektedir.⁸⁰² Bazen de gündelik işler için ücret ödenerek çalıştırılan piyasa işçileri olarak işlev görmüşlerdir. Taberî'de geçen bir rivayete göre h.65/m.687 senesinde Basra'da çıkan bir tâun sırasında ölen kimseleri defnedecek kimse bulunmadığından ulûclar kirallanmış ve defin işleri bu kimselere yaptırılmıştır.⁸⁰³

Müzârîûn olarak isimlendirilen kesenekçilerin yanında özellikle Irak bölgesinde Sümer kökenli (eggar) olduğu sanılan "ekkâr" adlı başka bir işçi sınıfı daha vardı. Bu sınıf daha çok zirai işçiler olarak kabul edilmektedir.⁸⁰⁴ Ekkârlar müzârîûn gibi sabit kirası olmayan ancak tarımda çalışan köylü-işçi benzeri fakir insanlardı. Bunlar bazen Nebatî kelimesi işe eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Bazen de Fırat ve Dicle vadilerinde yaşayan Ârâmî konuşan halklarla özdeşleştirilmektedir.⁸⁰⁵ Aynı kelimedenden türetilen "akarah" kelimesi için Lokkegaard, büyük çiftliklerin bir altında pozisyonlanan çiftliklere işaret edebilir demektedir.⁸⁰⁶ Ekkâr kökünden gelen "muâkara" kelimesi de muhtemelen bu tür insanların çalıştıkları mahsul ortaklığını değil de araziye belli bir para karşılığında kiralayarak veya emeği karşılığında nakit ücret üzerine anlaşma yapılan ortaklıkları göstermektedir.⁸⁰⁷ Metinlerde kullanılan "ekarah" kelimesinden hareketle aynı sonuca varan yazarlar bulunmaktadır. Muhâbara gibi ortaklıklarda adlarının geçmesi bunların tarım işçileri olduğunun da bir göstergesidir.⁸⁰⁸ Cevâd Ali bu kelimenin Ârâmîcedeki "akoro" kelimesinin karşılığı olduğunu ancak muarrebleşmiş olduğuna dair bir delil bulunmadığını, kelimenin aslının Arapça olup toprağı bellemek anlamındaki "hafr" anlamına geldiğini söylemektedir.⁸⁰⁹ Ancak bu tür çiftliklerin

⁸⁰¹ Tenûhî, **el-Ferec Ba'de's-Şiddeh**, thk. Ubûd Sâlicî, Beyrut, Dârü Sâdır, 1978, c. IV, s. 66.

⁸⁰² Lokkegaard, **Taxation**, s. 176.

⁸⁰³ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 613.

⁸⁰⁴ Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 170, 368, 433.

⁸⁰⁵ Abdülcabbâr, "Agricultural and Irrigational Labourers", s. 241.

⁸⁰⁶ Lokkegaard, **Taxation**, s. 176?

⁸⁰⁷ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 317.

⁸⁰⁸ Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. XI, s. 128.

⁸⁰⁹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XVI, s. 344; Ayrıca bakz: İbn Fâris, **Mekâyîsü'l-Lüga**, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 'y.y', 1979, c. I, s. 126.

pek büyük olmayıp onları işletmeye istekli ekkârın pek vasıflı işçiler olmamaları onları müzâriîlere göre ikinci plana itmiş, hisse paylaşım oranlarını da etkilemiştir. Ekkârlar büyük çiftçilere göre daha düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalmışlardır.⁸¹⁰ Diğer taraftan ekkârların “*harrâs*”⁸¹¹ ve “*zerrâ*” anlamına geldiği İslâmî kaynaklarda yer verilen hususlardandır. Ebû Cehil, Bedir savaşı sırasında kendisini öldürmek isteyen Ensâr’dan İbn Afra’nın arazilerinde ve hurma bahçelerinde kendi hallerinde çalışan iki oğlu için ihtikâr amacıyla, “Keşke beni ekkârdan başkası öldürseydi” derken bu kelimeyi kullanmıştır.⁸¹² Dolayısıyla “*ekkârlar*”, günlük işçilerden oluşan veya müzâriîlere göre daha alt düzeyde ve daha zayıf nitelikte yaptıkları akitlerle çalışan bir sınıftı. İstisnâ olarak kişisel mülklere sahip oldukları da anlaşılmaktadır.⁸¹³

Çiftliklerde çalışan bu insanların yaşama şartlarına bakıldığında da, toplumun alt tabakalarını oluşturdukları, sosyal konumları itibariyle cizye ödeyenlerin altında konumlandırıldıkları, bazen küçümsendikleri görülmektedir. Câhız, onlar için, “Yedikleri hurma ve pırasa, içtikleri tuzlu nehir suyudur. Halk arasında en kötü giyinen ve en kötü yaşayanlar bunlardır” sözleri ile maddi anlamda durumlarının kötülüğüne işaret etmektedir.⁸¹⁴ Müellif, el-Buhâlâ adlı eserinde Basra’da yaşayan İbn Ukaydî adlı pirinç tüccarı bir adamın çalıştırdığı ekkârlara nasıl iş yaptırdığını resmetmekte, tüccârın tarlada ve harmandaki bütün işlerden başka kendisine ekmek yapımına kadar varan derecede bütün işleri ekkârlara yıktığını hikâyeye etmektedir.⁸¹⁵ Ömer b. Abdülazîz’in onlar hakkında, “Râhibleri ve ekkârı öldürmeyiniz” anlamında bir sözü de bulunmaktadır.⁸¹⁶ Bunun hangi bağlamda söylendiği meçhuldür. Ancak bu ifadeler hem onların toplum içindeki durumlarına hem de emeklerinin değerine

⁸¹⁰ Abdülcabbâr, “Agricultural and Irrigational Labourers”, s. 241.

⁸¹¹ Zeynüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir er-Razi, **Miftâhü’s-Sihâh**, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, 5. Baskı, Beyrut, el-Mektebetü’l Asriyye, 1999, c. I, s. 19.

⁸¹² Bedreddin ed-Demameynî, **Mesâbîhu’l-Câmi’**, thk. Nureddin Tâlib, Suriye, Dârü’n-Nevâdir, 2009, c. VII, s. 433; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi bekir, el-Merâkişî el Mâlikî, **Bağîyyetü’n-Nekad en-Nakle**, thk. Muhammed Harşefî, Mektebetü Edvâi’s-Selef, Riyad, 2004, c. I, s. 335; Suyûtî, **Şerhu’s-Suyûtî alâ Müslim**, thk. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Suûdiyye, Dârü İbn Affân I-VI, 1996, c. IV, s. 411.

⁸¹³ Lokkegaard, **Taxation**, s. 176.

⁸¹⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, **Buhâlâ**, II. Baskı, Beyrut, Mektebetü’l-Hilâl, 1998, s. 198.

⁸¹⁵ Câhiz, **Buhâlâ**, s. 171.

⁸¹⁶ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, s. 59.

bir işarettir.⁸¹⁷ Bu sınıfın birçoğunun günlük iaşesi ise yine çalıştıkları çiftliklerden karşılanmaktaydı.⁸¹⁸

Emevîler döneminde tarımda veya çeşitli alanlarda işçi olarak kölelerin (abîd) çalıştırıldığına dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Köleler emekleri dışında üretim araçlarından hiçbirine sahip olmayan, efendisine ve onun vereceği işe göre çalışan ve karın tokluğuna iş gören toplum kesimiydi. Bu dönemde artan fetihler dolayısıyla kölelerin de çokluğu dikkat çekmektedir. Bir anlamda köle sayısı fetihlere paralel olarak artış göstermiştir. Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr, bölgeden 300 bin esir (*rakîk*) ele geçirip, bunların beşte birini Halife Velîd'e hediye olarak verirken, Kuteybe b. Müslim ise Harezm ve Soğd bölgesinden 100 bin esir elde etmişti. Kişilere ait köle sayıları artmıştı. Zübeyr b. Avvâm öldüğünde miras olarak oldukça fazla sayıda hizmetli (köle) bırakmıştı.⁸¹⁹ Hatta bir Emevî prensinin kendine ait bin kölesi olması ve bunları kendi işlerinde çalıştırması, anormal bir şey olarak kabul edilmezdi.⁸²⁰ Köleler geldiği bölgeye, rengine, eğitimine, becerisine ve cinsiyetine göre değişik fiyatlar üzerinden alınıp satılırdı.⁸²¹ Kadın köleler daha çok ev hizmetlerinde yardımcı eleman, dokuma işçisi ve cariyeler olarak, erkek siyah köleler ise daha çok ziraat, çiftçilik, inşaat ve toprakların ıslahı gibi işlerde çalıştırılırlardı. Muâviye, Yemâme ve Necd bölgelerinden 4 bin kadar köle ve esiri ziraat alanında istihdam etmekteydi.⁸²² Daha öncesinde zaten köleler tarlalarda işçi olarak çalıştırılmakta idiler. Ebü Süfyan Sevîk Gazvesi öncesinde Medine yakınlarında bulunan Urayd'da⁸²³ ziraatle uğraşan bir sahâbîyi kölesiyle birlikte katletmiş ve ekinlerini yakmıştı.⁸²⁴ Hz. Abbâs'ın Gâbe'de arazileri ve arazilerde çalıştırdıkları köle ve câriyeleri vardı.⁸²⁵ Yine Abdullah b. Ömer'in Vâdilkurâ ve Hayber'deki arazilerini

⁸¹⁷ İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 353.

⁸¹⁸ Câhız, **Buhâlâ**, s. 129; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 318.

⁸¹⁹ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 471; Philip Hitti, **History of Arabs: From the Earliest Times to The Present**, Fifty Edition, London, Macmillan Co. Ltd, 1951, s. 235.

⁸²⁰ Philip Hitti, **History of Arabs** s. 235.

⁸²¹ Salih Ali, **et-Tanzîmatü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 156.

⁸²² Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", **İstem**, Yıl:4, sy. 8, 2006, s. 75-76; Ayrıca bkz. Ramazan Altınay, "Emevîler'de Günlük Yaşam", Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 38-49.

⁸²³ Medine'de bir vadidir. Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 114.

⁸²⁴ Vâkidî, **el-Megâzî**, thk. Marsdan Jons, III. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü'l-E'lamî, 1989, c. I, s. 181.

⁸²⁵ Burası Medinelilerden birçoğunun mülklerinin bulunduğu Medine'nin Şam yönüne bakan tarafında bir yerdi. Hamevî, **Mu'cem**, c. IV, s. 182.

işleyen köleleri vardı. Bütün bunlar kölelerin zirai alanlarda çalıştırıldığını göstermektedir. Emevî aristokrasisi daha fazla arazi mülkiyetine yönelince ortaya çıkan emek ihtiyacını karşılayabilmek için giderek çok sayıda köle edinme peşine düşmüşlerdir.⁸²⁶

Daha önce ihyâ konusunu işlerken özellikle Haccâc'ın yeni sulama kanallarının inşâsı, setlerin yapılması, yıkılan setlerin onarılması ve bataklıkların kurutulması işlerinde kölelerden yararlandığını ifade etmiştik. Bataklık bölgesi ihyâ yoluyla sonradan tarıma açıldığı için özel mülklerin çok olduğu, arazi ölçeklerinin büyüdüğü, dolayısıyla emek açığı sıkıntısı yaşayan bir bölge görünümünde idi. İşte bu bataklıklar çok sayıdaki köle sayesinde tarıma uygun hale getirilmiş, baraj ve kanallar yine onların emekleriyle yapılmıştı. Emevîler döneminde Kûfe, Basra ve Vâsıt yakınlarında ki ihyâ edilmiş büyük çiftliklerde sadece günlük maişetlerinin karşılanması yani karın tokluğuna çok sayıda köle çalıştırılmıştı. Köleler arasında sıtma hastalığı türemişti. Yine bu kölelerden bir kısmı Basra, Vâsıt ve Musul arasında yapılan deniz taşımacılığı ve ticaretinde istihdam edilmekteydiler. Aynı şekilde şehir temizliğinde, yolların yapımı, kanal ve kanalizasyon kazma işlerinde de çalıştırılıyordu. Evlenmesine izin verilmeyen köleler toprak sahiplerinin en büyük yatırım alanlarından biriydi.⁸²⁷ Corcî Zeydân bu kesim hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Sadece ziraatla meşgul olan köleler de vardı. ...bu tür köleler, sahipleri isteseler bile satılamaz veya azat edilemezdi. Hayatları boyunca köle kalırlardı. Kendilerinden sonra çocukları da köle olurdu. Arazi kimin ise, kime mukâtaaya verilmişse onun köleleri kabul edilirdi.”⁸²⁸

Sonuç olarak kesenekçilik ve diğer çalışma biçimleri ve ortaklıklarına bakınca İslâmî dönemdeki işçi ve işveren arasındaki ilişkinin bir kölelik veya serflik ilişkisi olmadığı, eskiden beri devam eden bir kira ve ücret karşılığı çalışma yükümlülüğü olduğu görülecektir. Fakat zamanla gelişen ilişkiler ve politik gelişmeler köle olmayan çalışanların kişisel özgürlüğünü tehdit edecek bir bağımlılık

⁸²⁶ Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, trc. Salih Saban, İstanbul, 2000, s. 198; Ali Hatalmış, “İlk Dönem İslâm Tarihi Ekonomik Hayatta Kölelik Ve Cariyelik”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012, sy. 12, s. 205.

⁸²⁷ Muhammed Abdülabbâr Beg, “The Serfs of Islamic Society Under The Abbâsîd Period”, s. 260; Aksu, “Sosyal Tabakalar”, s. 75-76; Altınay, “Emevîler’de Günlük Yaşam”, s. 38-49.

⁸²⁸ Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 277.

hali ortaya çıkarabilmiştir. Ekonomik gelişmeler ve politikalar, zamanla kiracı olsun olmasın küçük çiftçileri, büyük toprak sahipleri karşısında borçlu bırakacak koşulları da meydana getirebilmiştir.⁸²⁹

⁸²⁹ Cahen, **İslâmiyet**, s. 130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPRAĞIN VERGİLENDİRİLMESİ VE VERGİ TOPLAMA SİSTEMLERİ

3.1. Zirai Arazilerin Vergilendirilmesi

3.1.1. Mesâha – Mukâseme Sistemleri

Savaşla ele geçirilen toprakların ganimet olarak savaşa katılanlara dağıtılmayıp, harâc vergisi ödenmesi şartı ile yerli halkın elin de bırakılması ile birlikte sıra bu arazilerin üzerine konulacak verginin nispeti ve arazinin vergiye esas alınacak biriminin tespitine gelmişti. Ancak bu iş için öncelikle arazilere ait kadastro bilgilerine sahip olunması gerekiyordu. Bunun önemi, alan birim metrekaresi dikkate alan Sâsânî vergi usulünün halen geçerliliğini koruması idi. Hz. Ömer de ilk iş olarak iki uzmandan yararlanmak suretiyle en azından Sevâd bölgesinde vergiye esas alınacak alanların tespitini yapmaya koyulmuştu.¹ Ancak vergi usulüyle ilgili Hz. Ömer'in verdiği talimatlar açık herhangi bir malumat içermemektedir. Bu ise vergi usulünün o dönem mevcut arazilerde uygulandığı şekliyle herkes tarafından bilindiğini göstermektedir. İlk iş olarak arazi ölçümlerinin yapılması da bu olguyu doğrulamaktadır. Zaten bölgenin Sâsânîler'den alınmış olması aksine bir bilgi olmadığından eski usulün aynen devam ettirildiği anlamına gelmektedir.²

Hz. Ömer'in Irak'taki bu ilk uygulamasından da anlaşılacağı üzere dört halife ve Emevîler döneminde vergi tarh ve takdirinde kullanılan sistem, mesâha sistemi (*nizâmü'l-vazîfe*) idi.³ Kaynaklar bazen bunu “task” şeklinde ifade etmektedirler. Task, Hârizmî'ye göre vazîfe anlamına gelmektedir. Cerîb başına çeşitli zirai ürünler üzerine konmaktadır, Farsça'da ise ücret anlamına

¹ Taberî, *Târîh*, c. II, s. 152.

² Salih Alî, *et-Tanzîmatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye*, s. 114.

³ Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 42; Abdülvahhâb Hallâf, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 124; Husâmüddîn Samarrâî, “Mecâlâtü't-Darâib ala'l-Arz ve'l-İntâci'z-Zirâi”, *el-İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm*, Eser: el-İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm, el-Mücmu'ü'l-Mülk li-Buhûsi'l-Hadârati'l-İslâmiyye, Müessesetü Ali Beyt, Ammân, 1990, c. III s. 789; Hasan İbrâhim, *Nazmü'l-İslâmiyye*, s. 225; Bu sisteme vazife denmesinin bir sebebi ürünün değil de direkt olarak toprağın muhatap alınması, işlensin işlenmesin toprağın tahammülüne göre vergilendirilmesidir. Süleyman Ateş, “İslâm ve Toprak”, s. 214-215.

gelen “teşk”e karşılık gelmektedir.⁴ Cevâd Ali bu kelimenin Ârâmî kaynaklı olmakla beraber Talmud’ta “tasga”, Süryanice’de “maddata”, İrem dilinde ise “midda” şeklinde geçtiğini söylerken hepsinin harâc anlamında olduğunu, Araplar’da da yine aynı anlamda kullanıldığını ifade etmektedir.⁵ Bu sistemde vergi, toprağın belli bir cerîbi üzerinden bir miktar nakit (*cerîb-i dirhemî*) veya yine belli bir cerîb üzerinden aynî (*cerîb-i aynî*) olarak toplanıyordu. Kaynaklara göre vergi miktarı tarladaki ürün türüne göre değişirken, genellikle para olarak, bazen de ürün türünden tahsil ediliyordu.⁶ Vergi aynı zamanda ekilmemiş arazi üzerine de konuluyordu. Bu sistemde verginin fiilen ekili olsun olmasın potansiyel olarak ekilebilir tüm arazilerden alınması, Emevîler’in vergi politikalarına uygundu. Vergi gelirlerinin istikrarı bakımından bu sistem Sâsânîler’de belli bir dönem uygulanan ve Emevîler’den sonra Abbâsîler’ce de hayata geçirilen diğer bir sistem olan ve yetiştirilen ürünün belli bir yüzdesini esas alan mukâseme sistemine göre idare lehine işleyen bir yapıya sahipti. Ancak mesâha sisteminin düzgün olarak işleyebilmesi, yapılacak kadastral çalışmalara ve sayım işlemlerinin başarıyla sürdürülmesine bağlıydı. Ancak bu çalışmalar yapılırsa devletin malî politikalarından verim sağlaması mümkündü.⁷ Arazinin alanı dikkate alınmaksızın elde edilen ürünün miktarından yüzde olarak alınan vergi usulü ise *mukâseme* sistemi idi.⁸

Mesâha sisteminin ana kaynağı olan Sâsânîler’de Kubâd ve oğlu Hüsrev Enûşîrvân (m.531-579) dönemine kadar uygulanan sistem mukâseme idi. Bu dönemde vergi tarh sistemi ürünün belli yüzdesinin vergi olarak alınması temeline dayalıydı.⁹ Sistem, vergi bölgesinde verginin toplanması ve

⁴ Hârizmî, **Mefâtîh**, s. 86; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. I, s. 232; Belâzürî, **Fütûh**, s. 264.

⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 163.

⁶ Lokkegaard, **Taxation** s. 102-103; Samarrâî H., “İntâcü’z-Zira’î”, s. 789 (2 nolu dipnot), Berchem, **La Propriété Territoriale**, s. 45

⁷ Daniel, **The Political and Social History of Khurasan**, s. 195, 196.

⁸ Abdülvehhâb Hallâf, **es-Siyasetü’ş-Şer’iyye**, s. 124; Hasan İbrâhim, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 225; Berchem, **La Propriété Territoriale**, s. 45

⁹ Kalkaşendî, **Subhu’l-A’şâ**, c. I, s. 482; Taberî, **Târîh**, c. II, s. 150; İbn Rüste, **el-A’lâku’n-Nefise**, s. 104; Dîneverî, **Ahbârü’t-Tivâl**, s. 71; Lambton, **Landlord**, s. 15; Bas Van Babel vd., “Factor Markets in Early Islamic Iraq c.600-1100 AD”, **JESHO**, 57 (2014), s. 265; Sâsânîler’de bu oran arazinin su durumuna, verimliliğine, pazara uzaklık ve yakınlığına göre ürünün ½ ile 1/10 arasında değişmekteydi. Mesâha sistemine geçildikten sonra da yine aynı

bunun bir kısmının merkezi otoriteye teslim edilmesi şeklinde işliyordu. Kubâd döneminde başlayan idarî reformlar çerçevesinde bu sistem temel bir değişikliğe uğradı.¹⁰ Kubâd ve Enûşirvân'ı mukâseme sisteminden vazgeçip mesâha sistemini uygulamaya iten sebep, toprak ağaları ile merkezi idare arasındaki anlaşmazlıktı. Yerel otoriteler ve büyük toprak sahipleri vergi toplama işinde yetkili aracılar olarak reaya üzerine aşırı yükleniyorlar, artı fazlayı kendilerine mal ediyorlardı. Devlet ise hem bu aşırı yüklenmeden kaçınmak hem de eğer bir fazla yaratılabilirse bunu kendine almayı planlıyordu. Söz konusu aşırı yüklenmeden dolayı bazı isyanlar vuku bulmuştu. Merkezi idare mesâha sistemine geçmekle vergi sistemini sadeleştirmiş, bu vesile ile hem yerel toprak otoriteleri ve büyük toprak sahipleri ile yaşadığı sorunları hem de reaya üzerine aşırı vergi yüklenmesi işini birlikte çözmek istemişti. Yapılan reformla vergi tarh ve takdiri kadastral ölçümlere ve her yerde ve her seviyede güçlü bir merkezi vergi toplama sistemi üzerine bina edildi. Artık vergiler alanın yüzeyi üzerinden belli bir oran olarak belirlenmeye başladı. Vergi, ürünün çeşidine göre değişik miktarlarda alınır oldu.¹¹ Sâsânîler'in bu sisteme geçmelerinin diğer bir sebebi ise verginin toplanması dolayısıyla geciken devlet gelirlerinin bir an önce hazineye girişinin sağlanması amacına dayanmaktaydı. Devlet bu anlamda ürünün nakde dönüştürülmesini hızlandırmak ve olağanüstü dönemlerde meydana gelebilecek risklerden uzak kalmak istemekteydi.¹² Sâsânîler'de sistem değişikliği ile

kriterler dikkate alınarak birim arazi başına vergi salınmıştır. Her iki sistemde de kriterler değişmemiştir. Morony, **Iraq**, s. 99.

¹⁰ Michele Campopiano, *State, Land Tax And Agriculture in Iraq*, s.38.

¹¹ Michele Campopiano, "Land Tax 'alâ l-Misâha and Muqâsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)" **JESHO**, 54 (2011), s. 244. a.mlf, *State, Land Tax And Agriculture in Iraq*, s.36-38.

¹² Reyys, **Harâc**, s. 74; Ulrika Martensson, "Discourse and Historical Analysis: The Case Of Al-Tabari's History Of The Messengers And The Kings", **Journal of Economic Studies**, 2005, c. XVI, sy. III, s. 322-323. Kaynaklarda Kubâd'ın mukâseme sisteminden vazgeçip mesâha sistemine geçişiyle ilgili ilginç bir hikâye anlatılmaktadır. Bu hikâyeye göre Kubâd bir gün avlanırken bir kadının oğlunu bahçedeki meyveleri almaktan ısrarla sakındırdığını görür. Kadına haber ederek bunun sebebini sorduğunda kadın, mülkünde devletin hakkı olduğunu, vergi memuru (kâsım) gelmeden ve devlet hakkını almadan meyvelerin koparılmasından korktuğunu söyler. Bu gelişme üzerine Kubâd halka merhametle muamele edilmesini, bunun için de arazilerin ölçülmesini ve adil bir vergi konulmasını emreder. Kendisi reformunu tamamlamadan ölünce oğlu bu süreci devam ettirir ve vergiler mesâha sistemi üzerinden alınmaya başlanır. Hamevî, **Mu'cem**, c. III, s. 274; Mâverîdî, **Ahkâm**, s.

birlikte Kisrâ, yeni vergi usulü talimatının çoğaltılarak bir nüshasının divanda saklanmasını, bir nüshasının sahada uygulanmak üzere âmillere gönderilmesini emretmiş, üçüncü bir nüshanın ise görev başındaki kadılara gönderilerek listelerde yazılı harâc tutarları üzerinde harâc alınması ve bunun vatandaşla tahsildar arasında soruna dönüşmesi durumlarında müdahale etmeleri istenmiştir. İslâmî döneme gelindiğinde vergi tarh ve takdiri Sâsânîler'den devralınan şekilde işlemeye devam etmiştir.¹³

Mesâha sistemini önce Râşid Halifeler, sonra da Emevîler, Sâsânîler'den kalma bir sistem olarak devralmışlar ve devam ettirmişlerdi. Bunun birçok sebebi vardı. İslâmî fetihlerden hemen sonra Müslümanlar ekonomik konular ve yeni sistemler geliştirmek hususunda düşünme fırsatı bulamamışlardı. Onların birinci önceliği daha çok fetihler peşinde koşmaktı. Bunun için imkânı olan herkesi cihada katılmaya teşvik ediyorlardı. Hz. Ömer, bir önceki dönemdeki vergi miktarlarına ilişkin incelemeler yaptırırken hangi oranların uygulanması gerektiği hususunda kararsızdı. Bu sadece vergi usul ve oranlarıyla ilgili ayrıntılarda değil aynı zamanda fey, harâc vb. en temel meselelerde dahi böyleydi. Ayrıca geçmiş dönemlerden kalma hesapları incelemede idarecilerin yetersizlikleri vardı. Dolayısıyla vergilendirme usulünün eski dönemden devralınan şekilde işlemesi, kısa dönemde Müslümanların faydasına idi. Diğer yandan Abdülmelik dönemine kadar Arapça, askerî birimlerde kullanılmasına karşın vergi birimlerinde ve işlemlerinde kullanılan bir dil değildi. Vergi alanında reform yapmak eski geleneğin kırılması anlamına geliyordu. Ayrıca idarî sürekliliği bozmadan bunu Arapça bilgisine ek olarak vergi tekniği bilgisine sahip Müslümanlar aracılığıyla yapmak kısa vadede mümkün değildi. Fetihlerden çok sonra bile vergi memurlarının fethedilen memleketlerin dilini bilmesi gerekliliği bir zorunluluk olarak devam etmiştir. Dolayısıyla eski düzenin vergi dilini kullanan teknokratları idarede kalmış ve onlar da geleneksel uygulamaları

261 (T. 327); Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. I, s. 482; Taberî, **Târîh**, c. II, s. 150-152; Lambton, **Landlord**, s. 15.

¹³ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 152; Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 71; Martensson, "Discourse and Historical Analysis", s. 323.

devam ettirmişlerdir. Bu aynı zamanda vergi işlemlerinde çalışan yereldeki insanlarla aynı iletişimin sürdürülmesi için gerekliydi.¹⁴ Çünkü vergi işlerinde bugünden yarına hızlı bir değişim yapmak mümkün değildi.

Mesâha sisteminin avantaj ve dezavantajlarına gelince daha önce de ifade edildiği üzere bu sistem, mukâsime sistemine göre idare açısından birçok avantaja sahipti. Bu sistemin en başta gelen özelliği gelirlerde istikrar sağlamasıydı. Bu usulde devletin bütçesinin ne kadar olacağı az çok tahmin edilebilir durumdaydı. Sürpriz bütçe açığı sorunları ve gelir gider dengesinde herhangi bir belirsizlik söz konusu olmamaktaydı. Beklenmedik bütçe açıkları olmadığından gelir dengesini sağlamak için yeni vergiler ihdas edilmesine, bu yolla halk arasında hoşnutsuzluklara yol açılmasına yer yoktu. Ancak mukâsime sisteminde ürünün ne kadar olacağı bilinmediğinden yıllık gelir miktarını tahmin etmek mümkün değildi.¹⁵ Mesâha usulü vergi gelirlerinin devlet açısından daha tahmin edilebilir, daha kolay idare edilebilir ve sürekli bir vergi kaynağı olmasını sağladı.¹⁶

Mesâha usulünün diğer bir avantajı, dış şartlar karşısında değişmez bir niteliğe sahip olması idi. Bu sistemde herhangi bir risk söz konusu değildi. Harici şartların kısaca havalanın ve mahsulün durumu ne olursa olsun alan üzerinden alınan vergilerde bir değişiklik olmuyordu. Dolayısıyla da devletin vergi ile ilgili katlandığı herhangi bir risk söz konusu değildi. Ürünün olumsuz havalardan yani kuraklık, aşırı yağış, sel, dolu gibi doğal olaydan etkilenmesi devleti pek ilgilendirmiyordu. Bu tür olumsuz gelişmelerin bütün riskini üretici veya mükellef üstlenmekteydi.¹⁷ Bu durumu tersinden ele aldığımız zaman da zirai alanın verimli olmasından ve çok ürün elde edilmesinden kazançlı çıkan da yine üretici olmaktaydı. Mesâha sisteminde daha fazla üretmek ve arazileri verimli olacak şekilde kullanmak mükellefin yararına idi. Mükellef, kendisine sunulan bu teşvikten yararlanıp yararlanmamaya kendisi karar vermekteydi. Ne

¹⁴ Lokkegaard, **Taxation**, s. 110-111; John Haldon, "Introduction: Greater Syria in The Seventh Cencury: Context and Bacground", Eser: **Money, Power And Politics in Early Islamic Syria**, ed: John Haldon, USA, 2010, s. 4.

¹⁵ Campopiano, "State, Land, Tax", s. 38.

¹⁶ Lokkegaard, **Taxation**, s. 119.

¹⁷ Daniel, "**The Political and Social History of Khurasan**", s. 195.

kadar çok üretir ve alan başına ne kadar çok ürün elde ederse fazlası kendi cebinde kalmaktaydı. Hâlbuki mukâseme sisteminde bir fazla ürün elde etmek onu devletle paylaşmayı gerektiriyordu. Mesâha sisteminde mükellefler örneğin buğday ekilmiş tarlanın her bir cerîbinden belirlenen vergiyi verdikten sonra geriye kalan ürün ne kadar olursa olsun kendilerine saklıyorlardı. Değer olarak daha fazla buğday üretmek bu buğdayın da kendilerinde kalması demekti. Mukâseme sisteminde ise bu değer paylaşılmak zorundaydı.¹⁸

Mesâha usulüne dayalı tarh ve takdir sistemi devletin sağlam bir merkezi idare kurulması noktasında elini kolaylaştırmıştır. Taberî'nin, Sâsânîler'de Hüsrev tarafından uygulanan bu sisteme ilişkin değerlendirmeleri de bunu işaret etmektedir. Ona göre kadastro çalışmaları, sabit bir orana dayalı vergi sistemi ve vergi gelirlerinde merkezileşme, devletin gücünün artmasına ve elinin rahatlamasına yol açmıştır.¹⁹ Devlet öncelikli olarak kendi payının hesaplanmasını istemiştir. Bu usulde merkezileşmenin zorluklarını aşmak için vergi işlemlerini ve bölgeleri iyi bilen araçlar önemli hale gelmiştir.²⁰

Mesâha sisteminin dezavantajı ise tüccarların, üreticiler veya mükellefler karşısında güçlü konumda olmalarıydı. Bu sistemde vergi mükellefleri eğer kendilerinden vergi nakit olarak tahsil edilirse vergilerini zamanında ödeyebilme baskısı altındaydılar. Bunun sebebi devlete nakdî olarak ödenmek zorunluluğu bulunan vergiler için nakit bulma sıkıntısı idi. Bunun da çözümü ellerindeki ürünü ödeme dönemine kadar tüccarlara satarak nakde dönüştürmektir. Bunun için ürünlerini pazarlık fiyatı üzerinden satmak zorunda kalmaktaydılar. Tüccarlar bu anlamda birçok spekülâtif imkâna sahiplerdi. Çiftçinin zor durumda olduğunu gören tüccarlar bu pazarlıkta öne geçmekteydiler.²¹ Ayrıca mesâha sisteminde vergilerin bir kısmı ancak aynı olarak toplanabiliyordu.²² Bu, nakit para bulma mecburiyetini ortadan

¹⁸ Campopiano, "State, Land, Tax", s. 38; Jurius Banaji, "Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion", (Eser: **Money, Power And Politics**) s. 170.

¹⁹ Martensson, "Discourse and Historical Analysis" s. 328, 329, 330.

²⁰ Makoto Shimizu, "Les finances publiques de l'Etat 'abbâside", **Der Islam**, 1965, Vol: XLII, sy. I, s. 11-12.

²¹ Adam, **Land**, s. 17, 101, 102.

²² Campopiano, "State, Land, Tax", s. 36.

kaldırdığı için özellikle taşrada bulunan üreticiler için rahatlatıcı bir durum yaratıyordu. Emevîler'in ilerleyen zamanlarına doğru kırsal bölgelerden de verginin nakit olarak toplanmaya başlanması üreticinin üzerindeki zorluğu giderek artırmıştı.²³ Dolayısıyla verginin ödenme biçimlerinden nakde ağırlık verilmesi durumunda mesâha usulü, yumuşak olmayan, kısa zamanda bozulmayan ve depolanabilen ürünlerin matrah tespitinde doğru bir yöntemdi. Ancak yumuşak meyvelerin ve pazara taşınana kadar bozulma riski taşıyan ürünlerin matrah tespitlerinde uygun bir usul değildi.²⁴

Mesâha sisteminin devlet açısından avantajlı, mükellef açısından dezavantajlı diğer bir tarafı ise ekili olsun olmasın bütün alanların vergi matrahının tespitinde dikkate alınmasıydı. Bu durum devleti vergi salınması açısından körleştirirken, mükellefi ekili olmayan ya da nadasa bırakılmış olan alanlar üzerinden vergi vermeye zorlaması bakımından haksız bir durum yaratıyordu. Nitekim Ebû Yûsuf, Sevâd'ta vergi mükelleflerinin sıkıntılarından birinin imar edilmemiş ve muattal araziler üzerinden kendilerine vergi salınması olarak göstermiştir. İşlenmeyen araziler üzerinden vergi vermek zorunda kalan mükellefler, bu durumun diğer ödenmesi gereken vergilerin de ödenmemesine yol açtığını, çünkü buna güç yetirecek malî güçlerinin olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ebû Yûsuf da böyle bir durumda arazinin münbit veya gayrimünbit olmasına bakılmaksızın miktarı belli zâhire veya sayısı belli dirhemler üzerinden vergi tayin etmenin haksızlık olduğunu söylemektedir.²⁵ Bu anlamda Ömer b. Abdülazîz, âmillerine arazinin verimli veya verimsiz oluşunu dikkate almalarını, vergi ile toprağın verimi arasında uygun bir yol bulmalarını, harap durumdaki toprakların imar edilmesini ve vergi salınımında kolaylık gösterilmesini emretmiştir.²⁶

Lokkegaard'a göre mesâha sistemi her ne kadar fetihler dönemi ve sonrasında Emevîler'de uygulanan bir sistem olsa da mukâseme sisteminin bazı bölgelerde varlığını sürdürmesi muhtemeldir. Bu iddiasını birkaç delile

²³ Salih Ali, **et-Tanzîmatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 147.

²⁴ Lokkegaard, **Taxation**, s. 110.

²⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 57 (T. 92).

²⁶ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 147; Kâtibî, **Harâc**, s. 243.

dayandırmaktadır. Ona göre mesâha sistemi Araplar döneminde Dicle'nin çok ötesine geçmeyen bir bölgede uygulanmıştır. Buna işaret eden kaynaklar ise Sûlî²⁷ ve Ebû Yûsuf'un²⁸ verdikleri bilgilerdir. Biz bu usulün tâdil çalışmalarının yapılabildiği yerlerde uygulandığını görmekteyiz. Diğer yandan devletin elindeki çiftlikler ile devletin iktâ ettiği arazilerin vergilendirme usulü, mukâseme usulüne göre işlemeye devam etmekteydi. *Savâfi'l-ustân* olarak bilinmeye devam edilen devlete ait bu topraklarda çiftçilik yapan insanlar, mahsullerinin vergi veya kira olarak belli bir oranını devlete ödemeye devam etmekteydiler. Bunun adına *task* denilmekteydi ve bu kelime hem vergi anlamında hem de ürünün devlete ödenmesi gereken kısmı anlamında kullanılmaktaydı.²⁹ İslâmî kaynaklarda bunu ifade biçimi ise “*alâ hasbi'l-mukâsemât*” şeklindeydi.³⁰ İlâveten önceki dönemde de mesâha sisteminden istisna edilerek mukâseme ve mukâtaa usulüyle işletilen topraklar bulunmaktaydı.³¹ Dolayısıyla söz konusu topraklardaki ürün bölüşüm uygulamaları mukâseme sisteminin ayakta kalmasına yardım etmişti. Bu topraklar öşrî muamelesine tabi tutulmaktaydı ve mukâseme usulü köylüler tarafından bilinmekteydi. Abbâsîler döneminde mukâseme sisteminin köylüler tarafından yeniden yürürlüğe sokulmak istenmesi bu bölgelerin varlığını işaret etmektedir.³² Diğer yandan mukâseme sistemi İslâmî dönemde tüm öşrî topraklarda geçerli bir sistem olarak varlığını sürdürmüştür. Hz. Peygamber'in Hayber'de ürün paylaşım ortaklığına dayalı uygulaması da mukâseme idi ve sonradan fıkıhçıların tüm arazilerde mukâseme sisteminin yürürlüğe sokulmasını istemelerinin dayanağını oluşturmaktaydı.³³

Abbâsîler dönemi ile birlikte mesâha sisteminden ürüne dayalı matrah takdiri usulü olan mukâseme sistemine geçiş yapılmasının arkasında Müslüman bir toprak sınıfının veya elitinin oluşması ve bunların Irak'ta mesâha sisteminin

²⁷ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, Tsh: Muhammed el-Eserî, Bağdat, Matbaatü's-Selefiyye, 1922, s. 219.

²⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 45.

²⁹ İstahrî, **el-Mesâlik**, s. 158; Campopiano, “Land Tax ‘alâ l-Misâha and Muqâsama”, s. 245.

³⁰ Kudâme, **Harâc**, c. II, s. 223.

³¹ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. II, s. 302.

³² Lokkegaard, **Taxation**, s. 113.

³³ Morony, **Iraq**, s. 105.

uygulanmasından rahatsız olmaları yatmaktadır. Iraklılar, Emevîler'in vergi tarh sisteminden ve alana göre vergi takdir usulünden şikâyetçi olmuşlar, aynı usulün sürdürülmemesi talebiyle Abbâsî idaresini mukâseme sistemine geçişte ikna etmişlerdir. Hâlbuki hanedan üyeleri ve Şam askerî sınıfı, topraklar üzerinde kurmuş oldukları düzenden büyük faydalar sağlamaktaydılar. Emevîler'in mesâha sistemi üzerinden kurdukları devleti önceleyen vergi politikaları kendileri açısından memnuniyet vericiydi. Iraklı Araplar arasındaki hoşnutsuzluk Sevâd'daki bu düzenin yeniden reforme edilmesi çağrılarını yol açmıştır. Mukâseme sistemi, devlet, toprak sahibi elit ve diğer harâc sahipleri arasındaki paylaşım sorunlarını azaltacak, riskin bütün taraflarca paylaşılmasını sağlayacaktı.³⁴ Martensson ise benzer bir yaklaşımla mukâseme sisteminin Abbâsiler döneminde Sevâd'da tekrar geçerli hale gelmesini devlet ile toprak sahipleri arasındaki ilişkinin, siyaseten yönetiminin bir sonucu olarak görmektedir. Bu, idare karşısında güçlenen toprak sahiplerinin devleti sistem değişikliğine zorlamasıydı.³⁵ Ancak Mâverdî ve Kalkaşendî, mesâha sisteminden mukâseme sistemine geçişi, Sevâd'ın harap olmasına bağlamaktadırlar.³⁶ Bu da çiftçilerin sistem değişikliği konusunda devlete olan baskılarının artmasına sebep olmuştu.

3.1.2. Tâdil Çalışmaları

Mesâha sisteminin çalıştırabilmesi için Hz. Ömer ve Emevîler dönemlerinde birçok tâdil çalışması yaptırılmıştır. Tâdil, kavram olarak yeniden düzenleme anlamına gelmekle beraber ıstılâhî olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. İbn Abdülhakem, dikkatli bir toprak ve sayım etüdü üzerinden harâc salmak olarak tanımlarken,³⁷ çağdaş araştırmacılardan Fâlih Hüseyin, şehirlere salınan vergilerin revize edilmesi, nakit ve yüzde oran olarak uygulanması,³⁸ Âmir Harrâk ise düzenleme yoluyla vergi yüklemek³⁹ şeklinde

³⁴ Campopano, "Land Tax Ala'l-Misâha and Mukâseme", s. 264.

³⁵ Martensson, "Disclosure and Historical Analysis", s. 330; Campopiano, "Land Tax 'Alâ l-Misâha and Muqâsama", s. 257.

³⁶ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 262; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. I, s. 482; Heyet, **Mevsûatü'l-Fıkhiyye el-Kuveytiyye**, Kuveyt, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1984-2006, c. XIX, s. 59.

³⁷ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 183.

³⁸ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 124.

tanımlamışlardır. Vedâd el-Kâdî'ye göre bu kelimenin üç kriteri, düzenleme, yeniden dağıtım, yeniden değerlemedir.⁴⁰ Robinson'a göre ise tâdil teknik bir kavram olarak klasik dönemde harâc reformları çerçevesinde mükelleflerin biraz da zorlanması suretiyle malî durumlarının araştırılması anlamına gelir.⁴¹ Son olarak Husâmüddîn Samarrâî tâdili, tarımsal vergilerin yeniden değerlendirilmesi olarak tarif etmektedir. Bunun da amacı vergilerin önceki durumları ile zamanla meydana gelen yol yapımları, sulama sistemleri, verimlilikteki artışlar, ürün ve pazar şartlarındaki değişimleri tespit etmek ve daha adil bir vergi sistemine ulaşmaktır.⁴²

Hiz. Ömer arazi ölçüm sonuçlarına dayalı olarak yerli yerinde düzenleyecek, sahiplerine tahammülleri nispetinde vergiler koyacak akıllı ve tecrübeli bir adam arayışına girmiş, bu iş için sahâbî kendisine Osman b. Huneyf (ö.41/661) ve Huzeyfe b. Yemân'ı tavsiye etmiş, Hiz. Ömer de Huzeyfe'yi Dicle nehrinin arka taraflarına (batı kesimine), Osman b. Huneyf'i ise daha yakın bölgelere (doğu kesimine) olmak üzere Irak dolaylarının arazisini ölçmek ve harâc vergisini takdir etmek üzere görevlendirmiştir. Her iki uzman tarafından yapılan çalışmalar üzerine Hiz. Ömer kendilerine, "Dilerim âmili bulunduğunuz bölgelere kaldıramayacakları yükleri yüklememişsinizdir" şeklinde hitap ederek ümit ve endişesini dile getirmiştir.⁴³

Her iki ölçümcü, Sâsânî kayıtlarından, eski dönemin araç ve gereçlerinden faydalanmak suretiyle yeni bir ölçüm çalışmasına girişmişlerdir.⁴⁴ Ölçümlerde Sâsânîler döneminde kullanılan "cubit"ten biraz daha farklı bir cubit ölçü birimi olarak kullanılırken,⁴⁵ Fayda'ya göre Sevâd bölgesindeki çalışmalarda, Sâsânîler zamanındaki arazi ölçümleri temel olarak

³⁹ Tell Mehrî, **Chronicle of Zugnîn**, s. 147.

⁴⁰ Vedâd el-Kâdî, "Population Censûs And Land Surveys Under The Umayyads", *Der Islam*, sy. 83/2, 2008, s. 369.(90 nolu dipnot)

⁴¹ Chase F. Robinson, **Empire and Elites After the Muslim Conquest**, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 46.

⁴² Samarrâî, H., **Agriculture in Iraq**, s. 238.

⁴³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 45-46 (T. 75); Ebû Şeybe, **Musannef**, c. VI, s. 436; Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî, **Tehricü'd-Delâlati's-Sem'iyye**, thk. İhsân Abbâs, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988, s. 536.

⁴⁴ Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 45.

⁴⁵ Kâdî, "Population Census", s. 347.

alınmıştır. Çünkü bu dönemde Sevâd'da yapılanın ikinci bir örneği bulunmamaktadır. Bu anlamda Müslümanların Sevâd bölgesinde yaptıkları bu ölçümleri Sevâd dışında yapmayışları, eski kayıtları temel aldıklarını göstermektedir.⁴⁶ İslâmî kaynaklarda yeni kayıtlar yapıldığına dair bir bilgi de bulunmadığından bu durumda eski kayıtların güncellenmesi ile yetinilmiştir, denebilir.⁴⁷

Yapılan çalışmalar sonucunda Sevâd bölgesinde harâc vergisine esas olacak arazi 36 milyon cerîb olarak tespit edilmiştir.⁴⁸ Rakamın bu şekilde çıkmasında Hz. Ömer'in, Osman b. Huneyf'ten alınacak vergiye esas olacak arazinin tespiti sırasında, tepeleri, sık ağaçlıklı fundalıkları, çorak araziye, bataklıkları ve su ulaşmayan yerleri ölçmemesini, sadece ziraata elverişli bölgelerin belirlenmesini istemesi yatmaktadır.⁴⁹ Tespit edilen rakamın doğruluğu açısından şöyle bir hesaplama yapılmaktadır: Sevâd'ın toplam alanı iki yüz yirmi beş milyon cerîb olup, bunun yetmiş beş milyon cerîbini dağlar, ağaçlıklar ve su ulaşmayan yerler oluşturmaktadır. Geriye kalan yüz elli milyon cerîbin yarısını kullanılabilir nitelikteki alanlar oluşturur. Bu rakamdan Hz. Ömer döneminde sayılmadığı rivayet edilen hurmalık ve üzümlükler düşüldüğünde kalan alanlar, ölçülen 36 milyon cerîblik alana tekabül eder. Bu da yapılan ölçümün doğruluğunu gösterir.⁵⁰

Ebû Yûsuf'a göre Osman b. Huneyf mesâha ilmini (*mesâhatü'd-dîbâc*) iyi bilmesinden dolayı ölçümlerinde başarılı olurken, Huzeyfe bölge halkı tarafından kandırıldığı için pek başarılı olamamıştır.⁵¹ Daniel Dennet ise her iki ölçümcünün bölgelere ölçüm heyetleri ile birlikte gittiklerini ve matraha esas alanın bu heyetlerce birlikte belirlendiği görüşündedir.⁵² Ancak bu iddialara

⁴⁶ Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 45.

⁴⁷ Kâdî, "Population Census", s. 348.

⁴⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 38; Ebû Ya'lâ, **Ahkâm**, s. 204; Hatib Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut, 2004, c. I, s. 40, Ebû'l-Abbâs Necmeddîn İbn Rufâa, **en-Nebîh fî Şerhi't-Tenbîh**, thk. Mecdî Muhammed Sürûr Baslûm, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, c. XVII, s. 155; İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 234.

⁴⁹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 141-142; Hamîdullah, **Vesâik**, 325. belge.

⁵⁰ İbn Rufâa, **en-Nebîh fî Şerhi't-Tenbîh**, c. XVII, s. 155.

⁵¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 47.

⁵² Dennet, **el-Cizye ve'l-İslâm**, s. 55.

ilişkin kaynaklarda herhangi bir malumat bulunmamaktadır.⁵³ Aynı şekilde bu ölçümlerin harâc bölgesi olarak belirlenen alanların tümünde uygulanıp uygulanmadığı da bilinmemektedir. Bu bakımdan Hz. Ömer tarafından verilen sayım ve ölçüm emrinin mahiyeti konusunda birçok tartışma açılmıştır. Bu konuyla ilgili kayıtlardan biri, The Chronicle of Theophanes yıllığında geçmektedir ve bu belgede Hz. Ömer'in kendi hâkimiyet alanında bulunan yerlerde kadastral çalışmalar yapılmasını emrettiği dile getirilmektedir. Bu çalışmaya insanların, hayvanların ve tarımsal ürünlerin de sayılması dâhil edilmiş görünmektedir.⁵⁴ Yine bu kaynaktan daha sonraki bir tarihi taşıyan Syriac Chronicle adlı eserde ise Hz. Ömer'in yukarıdakine benzer bir talimat verdiği ifade edilirken, onun bu talimatla hedefinin tüm topraklarda cizyeye muhatap olacak kişilerin belirlenmesi olduğunu, söz konusu çalışma üzerine de cizye salındığını söylemektedir. Bu kayıtları değerlendiren Vedâd el-Kâdî, İslâmî fetihler dolayısıyla sürekli olarak genişleyen bir alanda böyle büyük bir sayımı yapmanın mümkün olmadığını, sayım yapılsaydı buna dair bilginin zaten İslâm kaynaklarınca da kaçırılmayacağını, tâdilden kastın ise sadece belli alanlarda vergilendirmeye temel olacak toprak ölçümleri olduğunu, bunun ise sayım şeklinde yansıtıldığını söylemektedir.⁵⁵ Ancak yine Ebû Yûsuf'un ifadelerine bakılırsa Hz. Ömer sulh yaptığı bütün halklar ile belli miktarlarda harâc vermeleri üzerine anlaşmalar yapmıştır.⁵⁶ Bu ise zaten bütün alanların ölçülemediğini, verilecek harâcın sulh anlaşmaları ile belirlendiğini göstermektedir.

Râşid Halifeler döneminde yapılan diğer bir ölçüm, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö.44/664) tarafından gerçekleştirilmiştir. Belâzürî'nin rivayetine göre, h.16/m.638 yılında Basra valiliğine tayin edilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Dicle civarını dolaşarak toprakların ölçülmesini emretmiş, bu topraklara verim kabiliyetini esas alarak harâc takdir etmiştir.⁵⁷ Hz. Ali zamanında da harâc

⁵³ Fayda, **Gayrimüslimler**, s. 44.

⁵⁴ The Chronicle of Theophanes, İngilizceye çev. Harry Turtledove, Philadelphia, University of Pensilvania Press, 1982, s. 40.

⁵⁵ Kâdî, "Population Census", s. 346-347.

⁵⁶ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 47.

⁵⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 345.

vergisi, toprağın verimli ve verimsiz oluşuna göre takdir edilmiş, senelik olana kadar bağ kütüklerinin vergilendirilmemesi emredilmiştir. Buna göre Hz. Ali devrinde de matrah tespiti sayım sonuçlarına göre yapılmış olmalıdır.⁵⁸ Hz. Ali başkenti Kûfe'ye taşıyarak tarım alanlarındaki sorunları daha yakından görmüştür. Bu anlamda köylüler üzerine konan daha önceki yükler konusunda daha pratik bir tavır sergileyerek vergi takdirinde adalet ve denge unsuruna önem vermiştir. Onun önem verdiği diğer iki husus, ürünün nakil mesafesi ve pazarlama imkânlarının varlığı idi.⁵⁹

Emevîler döneminde farklı zamanlarda valiler tarafından çeşitli ölçümler yapılmıştır. Ancak bu dönemle ilgili en çok dikkat çeken husus topraklar üzerinde tam bir hâkimiyet sağlanması, Basra ve Vâsıt arasında bulunan bataklıkların kurutularak ziraâta elverişli hale getirilmeye çalışılmasıdır. Her ne kadar bataklıklardan elde edilen araziler öşür vergisine tabi olsa da Emevîler'in her karış toprağı değerlendirmeye çalıştıklarını gösterir. Ziyâd b. Ebîh'in ziraat yapmak isteyenlere 60 cerîbe kadar toprak vermeyi vadetmesi, toprağın iki yıl işlenmemesi durumunda ise onu geri alması, harâc topraklarının tam bir kontrol altında bulunduğunu ve yerel otoritelerce her türlü işleyiş hakkında bilgi sahibi olunduğunu gösterir.⁶⁰ Muâviye döneminde Ziyâd'ın Irak bölgesini yeniden ölçtürdüğüne dair bilgilerin mahiyeti kesinlik kazanmamıştır. Bu bilgilere ne papyrüslerde ne de İslâmî kaynaklarda rastlanmaktadır. Ancak kendi ismiyle de anılan ve eski Sâsânî dönemindeki ölçüleri temel alan *zirâu'z-Ziyâdiyye*⁶¹ ölçüsü nedeniyle Morony gibi bazı yazarlar tarafından yeni bir toprak etüdü yaptırılmış olmasının ihtimal dâhilinde olduğu söylenmiştir.⁶² Kaynaklarda bu çalışmayı kanıtlayacak hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bu konuda bilinen husus ise

⁵⁸ Dennet, **Poll Tax**, s. 25.

⁵⁹ Samarrâî, H., **Agriculture**, s. 235.

⁶⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 352-353; Süheyim el-Sânî, **Devrü'l-Arab fi'z-Zirâa**, s. 136.

⁶¹ *Zirâu'z-Ziyâdiyye*, Hz. Ömer'in 54 cm olan ölçüsünden biraz daha uzun, 66,5 cm gelen bir ölçü idi. Morony, **Iraq**, s. 103-104.

⁶² Morony, **Iraq**, s. 104.

Ziyâd'ın genel bir ölçümden ziyade sadece Ahvâz bölgesinde sulh-anve toprakları birbirinden ayırma çalışması yaptığıdır.⁶³

Emevîler döneminde halife II. Yezîd'in (h.105/m.723) emriyle vali Ömer b. Hübeyre tarafından hem Cezîre'de hem Sevâd'da bir kadastral çalışma yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışma kapsamında Hz. Ömer döneminde hesaplanmayan bağ ve bahçeler de halkın karşı çıkmasına rağmen vergiye tabi tutulması hedefiyle ölçümlere dâhil edilmiştir. Ya'kûbî'ye göre Hz. Ömer'in yaptırdığı çalışmadan sonra başka bir ölçüm çalışması yapılmamıştı. Önceki ölçümün sonuçları ile Sâsânîler'den kalma defter kayıtları esas alınmak suretiyle vergilendirme devam ediyordu. Yine bu çalışmanın köylülerin harâc vergisinden kaçmak için köylerini boşattıkları dönemin hemen arkasından gerçekleşmesi, divan kayıtlarının yenilenmesi amacına matuf olabileceğini göstermektedir. Ömer b. Hübeyre tarafından yapılan bu ikinci ölçüm zorluklarla karşılaşmış, mükellefler arasında memnuniyetsizlik doğurmuştur. Bu anlamda ölçümlerin başarılı olamadığı rivayet edilmiştir.⁶⁴ Ömer b. Hübeyre'nin yaptığı bu ölçüm çalışması, merkezi idarenin bir eyalet üzerinden yaptırdığı bir çalışma olması bakımından merkezin konuya olan ilgisini ve kadastral kayıtlara olan ihtiyacını gösterdiği gibi Ziyâd b. Ebîh döneminde Irak'ın ölçüldüğüne dair haberleri de kısmen devre dışı bırakmaktadır.⁶⁵ Bu durumda Ziyâd daha önce ifade edildiği gibi sadece belli bölgelerde sulh-anve toprakları ayırma çalışması yapmıştır.⁶⁶

Tâdil çalışmaları kapsamında Cezîre bölgesinde Abdülmelik b. Mervân tarafından yaptırılan bir çalışma, içeriği itibariyle hem bir nüfus sayımını hem de kısmi bir kadastral çalışmayı işaret etmektedir. Halifenin emriyle bölge valisi Dahhâk b. Abdurrahman tarafından h.69-70/m.691-692 yıllarında başlatılan bu çalışmada kişiler önce ait oldukları köylere gönderilmiş, burada hem cizyeye konu malları, hem de harâca konu arazilerini kendi beyanlarıyla yetkililere bildirmek zorunda bırakılmışlardır. Harâc topraklarda mesâha

⁶³ Schmucker, *Untersuchungen*, s. 88.

⁶⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, s. 313; Kâdî, "Population Census", s. 365; Forand, "The Status of Land And Inhabitants of The Sawad," s. 27-28.

⁶⁵ Kâdî, "Population Census", s. 365.

⁶⁶ Schmucker, *Untersuchungen*, s. 88.

usulüne göre cerîb başına yeni oranlar belirlenmiştir. Bölge halkı o tarihe kadar şahit olmadığı bu tâdil nedeniyle meseleyi devletle aralarındaki travmatik bir değişimin başlangıcı olarak algılamışlardır. Dolayısıyla bu sayım nedeniyle halifeyi acımasızlıkla suçlayarak yapılanı acı bir uygulama olarak vasıflandırmışlardır.⁶⁷ Abdülmelik döneminde yapılan bu bölgesel çalışma aslında halifenin tüm imparatorluk çapında yapmayı düşündüğü büyük idarî reformun parçalarından biridir. Devlet bu şekilde artık topraktan, tebaadan ve kontrolü altındaki değişimlerden nasıl yararlanabileceğine dair bir bilgiye de sahip hale geldiğini göstermiş oluyordu.⁶⁸ Bu bölgede yapılan ikinci bir sayım ve kadastro çalışması, h.86-87/m.708-709 yıllarında Mesleme b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sayım bir öncekine benzer bir teknik ve içeriğe sahip olsa da daha çok önceki sayım ve ölçüm sonuçlarının güncellenmesi amacına dayanmaktaydı.⁶⁹ Devlet daha önceki kayıtlarla bağlı olmadığını, eski tekniklerle yapılan çalışmaların gerekirse ve ihtiyaç duyulursa yeniden yapılabileceğini göstermekteydi. Bu iki sayım arasındaki sürenin yirmi yıl kadar olduğu düşünülürse vergi kayıtlarının belli periyodlarla güncellenmesi ile mükelleflerin durumlarının sürekli izlendiği anlamı çıkar. Mesleme'nin Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu olması nedeniyle bu çalışma devam eden idarî reformların bir parçası olarak da görülebilir.⁷⁰

Irak ve Cezîre bölgesindeki bu ölçümlere karşılık Şam bölgesinde yapılan çalışmalar kaynaklarda pek yer almamaktadır. Ancak istisnâ de olsa bazı çalışma örneklerine rastlanmaktadır. Bunların en başında özellikle Nestâna bölgesinde yapıldığı söylenen sayım ve etüt çalışmaları gelmektedir. Güney Filistin bölgesinde küçük bir yerleşim yeri olan Nestâna'yla ilgili ortaya çıkan bilgiler iki chronic belgesine dayanmaktadır. Hicri 65-67/m.687-89 yıllarını taşıyan ve Kraemer tarafından yorumlanan 76 nolu belgede hane

⁶⁷ Tell Mehrî, **The Chronicle of Zugnîn; Parts III and IV A.D. 488-775**, Süryânice'den çev. Âmir Harrâk, Toronto, Pontifical Institute Of Mediaeval Studies, 1999, s. 147-148; **Târîhu'l-Zugnîni'l-Menhûl**, çev: Şemmâs Budros Kâşâ, s. 60, 73, 74; el-Kadî, "Population Census", s. 367.

⁶⁸ Kadî, "Population Census", s. 369.

⁶⁹ Andrew Palmer, **The Seventh Century in the West Syrian Chronicles**, Liverpool University Press, England, 1993, s. 79.

⁷⁰ Kadî, "Population Census", s. 370-71.

halkına göre sıralanmış, dört sütun halinde cizye ile birlikte harâc miktarlarına dair bir listeleme mevcut iken,⁷¹ h.58-68/m.680-690 yılları arasındaki bir tarihi işaret eden 58 no'lu belge de ise “Sarâcenlerin toprak etüdü” ifadesine yer verilmektedir. Kraemer'e göre bu ifade Emevî idaresine ait bir ifade olup papyrüsde detaylı bilgi olmamasına rağmen Şam bölgesinde İslâm devleti tarafından yapılan ilk toprak etüdü çalışmasını işaret etmektedir. Belge ekinde Nestâna'nın önde gelen kişilerinden biri, muhtemelen oradaki monofizit cemaatinin lideri olan George oğlu Sergius tarafından düzenlenmiş olup yapılan toprak etüdü çalışmasının bedeli olduğu tahmin edilen bir makbuz da bulunmaktadır. Her ne kadar yapılan toprak etüdünün detayı tam olarak bilinemesse de bu makbuz toprakların etütlerle yeniden dağıtımına tabi tutulduğunun bir işareti sayılabilir.⁷² Bu belgeler aynı zamanda Ebû Yûsuf'un Mezopotamya'da gerçekleştirilen kadastro ölçümlerinin Şam ve Musul'da da uygulandığı sözünü doğrular niteliktedir. Mayerson ise bu belgeye yeni bir yorum getirerek söz konusu bölgede yapılan etüt çalışmaları ve toprakların bölünüp yeniden yerleşim yerleri oluşturulmasının Emevîler'in bölgeye Araplar'ı yerleştirme politikalarının bir sonucu olduğunu söylemektedir. Bu da bölgede mevcut nüfus ve toprak dağılımını devletin elindeki imkânları kullanarak Müslümanlar lehine yeniden düzenlemesi anlamına gelmektedir.⁷³

Mısır fethedildiği zaman Amr b. Âs, Kıbtîler'e vergi takdir etmeden önce kadınlar ve çocuklar hariç olmak üzere vergi ödeyebilecek durumdaki erkeklerin sayılmasını istemiş, yapılan sayımda bu durumda olan kişi sayısının iki milyona ulaştığını görmüş ve kişi başına iki dinar vergi takdir etmiştir.⁷⁴ Bütün bölgelerin sayılıp sayılmadığı bilinmemekle beraber bu sayım Mısır'da yapılan ilk sayımdı. Emevîler döneminde Mısır'da gerçekleştirilen en önemli ölçümlerden birisi Hişâm b. Abdülmelik devrinde Mısır'ın malî işlerinin baş sorumlusu olarak görev yapan 'Ubeydullah b. Habbâb (h.116-124/m.734-742)

⁷¹ C.J. Kraemer, **Excavations at Nessana, Volume 3 (Non Literary Papyri/Documents)**, Princeton, Princeton University Press, 1958, s. 216-217.

⁷² Kraemer, **Excavations at Nessana**, s. 169.

⁷³ Philip Mayerson, **Monks, Martyrs, Soldiers and Saracens**, Jerusalem, Israel Exploration Society and Newyork University, 1994, s. 306.

⁷⁴ Makrîzî, **Hîtat**, c. I, s. 144; İbn Tağrîberdî özellikle Kıbtîler'in sayıldığını ifade etmektedir. **Nücûmu'z-Zâhire**, c. I, s. 17.

tarafından yapılmıştır. Bu dönemde Velîd b. Rufâa vali, İbnü'l-Habhâb da onun malî işlerden sorumlu bürokratı idi.⁷⁵ İbnü'l-Habhâb, Nil nehrinin suladığı ve tarım yapılabilecek münbit araziye yeniden ölçtürmüş, tespit ettiği alana istinaden harâc miktarlarını yeniden düzenlemiştir. Bu ölçüm İbnü'l-Habhâb'ın Mısır'ın harâc artışını kaldırabilecek vaziyette olduğunu Hişâm'a rapor etmesinden sonra gerçekleşmiştir.⁷⁶ Zira Ömer b. Abdülazîz'in reformlarından sonra vergi gelirleri çok keskin bir şekilde düşmüştü.⁷⁷ Bu ölçümle devlet mesâha başına düşen vergileri artırmak suretiyle yeniden düzenlemiştir.⁷⁸ İbnü'l-Habhâb'ın yaptığı bu çalışma Sâvîrûs tarafından şu şekilde resmedilmektedir:

“Ubeydullah Mısır'a geldiği zaman bütün halkın ve hayvanların sayılmasını emretti. Topraklar ve bahçeler urganlarla (bi-hibâla'l-kıyâs) ölçüldü. Bu başarılı bir şekilde tamamlandı. Yirmi ile yüz yaş arasındaki erkeklerin boyunlarına kurşun isimlikler asıldı. Herkesin numarası, ismi, genç veya yaşlı oluşu, çorak arazilerin miktarı, ekim dikim zorlukları bu kartlara yazıldı. Tüm Mısır çapında sınırlara ve yollardaki çevre alanlara kilometre taşları yerleştirildi. Vergiler ikiye katlandı...”⁷⁹

Bu çalışmalarla ilgili olarak Makrîzî, yapılan ölçümlerde Mısır'da ziraata elverişli arazinin 100 milyon feddân, geriye kalan kısımların ise bataklık ve harap olduğunun tespit edildiğini söylemektedir.⁸⁰ Nitekim aynı eserin bir başka yerinde ise, aynı ölçümlerde Mısır'da ziraata elverişli arazinin 30 milyon feddân olarak tespit edilmiş olduğunu zikretmektedir.⁸¹ Verilen bu rakam araştırmacılar tarafından makul rakamlar olarak görülmemektedir. Mısırlı araştırmacı Reyys, verilen rakamları, İslâm öncesi Bizans devrine dair verilen rakamlar ve 1882 yılında yapılan ve bataklıklar ve ziraata elverişli olmayan araziler de dâhil toplam araziye 3 milyon hektar olarak bulan araştırmalarla karşılaştırarak, kendi hesaplamasına göre Mısır'da arazinin 3 milyon feddân olduğunu ifade etmektedir. Bundan ziraata elverişli olmayan arazi miktarı düşüldüğünde kalan 1 milyon 320 bin hektarın Mısır'da tarım

⁷⁵ Hugh Kennedy, “Egypt”, s. 74.

⁷⁶ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 150.

⁷⁷ A.H Kosei Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Dohosko Publishers, Kyoto, 1981, s. 118, 129, 130.

⁷⁸ Reyys, *Harâc*, s. 241-242.

⁷⁹ Sâvîrûs, *Târîhu'l-Betârîka*, s. 131; Kadî, “Population Census”, s. 407.

⁸⁰ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 141.

⁸¹ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 185.

yapılabilecek alan olduğunu tespit etmektedir.⁸² Mısır'la ilgili olarak verilen farklı rakamlar, ölçüm yapılan yerler, yani Mısır sınırlarının içinde bulunduğu kabul edilen coğrafya, ölçü birimlerinin birbirlerine çevrimi ile ilgili karışıklıklar ve toprakların ve bataklıkların ziraata elverişli hale getirilmesi için dönem dönem ortaya konulan çabalara göre değişik şekillerde aktarılmaktadır. Örneğin Corcî Zeydân Makrîzî tarafından verilen 30 milyon feddân rakamını, İslâmî dönemin başında çok bulmakla beraber sonradan yapılan çalışmalarla ziraata elverişli arazilerin artırılmış olma ihtimalini de hesaba katarak gerçeklikten çok uzak görmemektedir.⁸³

Diğer taraftan Velîd b. Rufâa,⁸⁴ h. 109/m.727 yılında Mısır'da ikamet eden insan sayısının ölçülmesi için bir çalışma yapmış, harâc miktar ve oranlarında yapılacak düzenlemelerde bu yeni sayım sonuçlarını dikkate almayı amaçlamıştır. Yanında çalıştırdığı heyetle birlikte altı ay kadar Silvan'a uzanan yukarı Mısır'da, üç ay ise deniz tarafında olan bölgede kalmış, yaklaşık on bin köyde, köy başına beş yüz adamın cizye ödeyebilecek durumda olduğunu tespit etmiştir.⁸⁵ Makrîzî'ye göre cizye ödeyebilecek kişi sayısı toplam 5 milyon olarak hesaplanmıştır.⁸⁶ Buna kadınlar ve çocuklar da dâhil edildiğinde nüfusun yaklaşık olarak 20 milyon civarına ulaşacağını varsayan Reyys'e göre bu da makul bir rakam değildir.⁸⁷ Ayrıca daha önce vali Esbağ döneminde arazileri hariç olmak üzere sadece nüfus sayımı yoluyla ruhban sınıfının sayımı yapılmış ve din adamları cizyeye tabi tutulmuşlardır. Bunun gerekçesi ise vergiye tabi olmamak için halktan birçok kişinin kendilerini din adamı gibi göstermeye teşebbüs etmeleridir. Bu durumun engellenmesi adına bütün din adamları sayıma tabi tutularak tespit edilen sayıdan daha fazla din

⁸² Reyys, **Harâc**, s. 246 (4 nolu dipnot).

⁸³ Corcî Zeydân, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul, Doğan Güneş Yayınları, 1971, c. I, s. 149-150.

⁸⁴ Hişâm b. Abdülmelik döneminde Mısır valiliği yapmıştır. Kindî, **Vulât**, s. 58.

⁸⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 183; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 139.

⁸⁶ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 139.

⁸⁷ Reyys, **Harâc**, s. 246-247.

adaminin kabul edilmeyecegi ilan edilmiş, din adamlarina ise kişi başına bir dinar cizye takdir edilmiştir.⁸⁸

Doğrudan yapılan nüfus sayım ve tâdil çalışmalarının yanında dolaylı olarak da bazı nüfus hesaplamaları yapılmaktaydı. Mısır’da vergi tarh ve tahakkukundan önce “*katagraphon*” denilen vergi listeleri hazırlanırdı. Bu listelerde bölgede vergiye tabi mükelleflerin isimleri ve onlara terettüb eden vergi takdirleri yer alırdı. Bu anlamda vergi bölgesinde bulunan mükelleflerin her bir vergi yılı için tespiti yapılırken bir anlamda nüfus sayımı da yapılmış olurdu. Bu listeler hazırlanırken şu şekilde bir yol izlenmekteydi: Vali tarafından ilk olarak Phagarch’a bir talimat gönderilerek vergi kayıtlarını nasıl düzenleyeceği gösterilirdi. Buna göre her Phagarch kendi bölgesinin yerleşim yerlerinin reisleri ile bir araya gelir, onlardan kendilerinin güvendiği, bilgili, alanında uzman kişileri listelerin hazırlanması sürecinde görevlendirmelerini ister, sonra da kendisi bu değerlendirme uzmanları ile bir araya gelerek süreçte dikkat etmeleri gereken hususları bildirir ya da temel değerlendirme ölçülerini verirdi. Kendisi de onların gözetimcisi olurdu. Nüfus tespit çalışmaları tamamlandıktan sonra mükellef isimleri listelere yazılarak kayıtlar oluşturulur ve Phagarc’a verilir, o da bu listeleri inceler, bir nüshasını kendisinde saklarken diğer nüshayı değerlendirmeleriyle birlikte Fustat valisine gönderirdi.⁸⁹ Vergilendirmenin nihaî şekli olarak kabul edilen bu listelere göre takdir edilecek vergiler valiler tarafından ilanen tebliğ edilirdi. Bu uygulamaya ilişkin Mısır Valisi Kurre b. Şerîk tarafından Bakanüs ve yukarı Mısır halkına gönderilmiş birçok belge bulunmaktadır. Bu belgelerde içinde bulunulan yıl için cizye ve harâc olarak ne kadar vergi ödeneceği yazılmış ve bunun tahsil edilerek gönderilmesi istenmiştir. Aksi takdirde sonuçlarına katlanmak zorunda kalacakları ihtar edilmiştir. Bu belgelerde, “Sizden alınacak vergi falan yıl için şu kadar tutar cizye, harâc olarak şu kadar tutar irdeb buğdaydır” şeklinde

⁸⁸ Savîrûs, *Târîhu’l-Betârîka*, s. 121; Makrîzîye göre din adamlarından bu vergi, ilk olarak Abdülazîz b. Mervân tarafından alınmıştır. *Hıtat*, c. IV, s. 408; Arthur S. Tritton, *Chalifs And Their Non-Muslim Subjects*, London, Oxford University Press, 1930, s. 126.

⁸⁹ Morimoto, *The Fiscal Administration*, s. 95.

ifadelere yer verilmiştir.⁹⁰ Bu talimat vergi takdirlerinin nihaî sonucunu bildirmektedir. Aynı zamanda yerel yetkililerce vergi tahsil işlemlerinin başlatılma talimatını içermektedir.

Sonuç olarak Emevîler döneminde tâdil çalışmalarının çok düzenli olmadığı görülmektedir. Belki de buna ihtiyaç duyulmuyordu. Şam, Cezîre ve birçok bölgede vergi matrahları toprağın gücüne ve yerleşiklerinin üretim kabiliyetlerine göre düzenlenmekteydi. Bu anlamda vergi tâdil çalışmaları daha çok bölgede bulunan ve periyodik olarak tespit edilen nüfus durumuna göre ayarlanıyordu.⁹¹

Tâdil çalışmaları teknik anlamda divanu'l-harâc görevlileri veya mühendisleri tarafından yerine getirilirdi. Divanda bunlara “zârî” “messâh”⁹² veya “kassâb” adı verilirdi. Bu sadece Emevîler’e has bir durum değil bölgenin uzun tarihindeki uygulamalardan biri idi.⁹³ Özellikle zirai mevsimlerde ekim yapılan alanların tespiti ve sınırlarının belirlenmesi için ölçüm yapan kişilere olan ihtiyaç daha fazla olmaktaydı. Bunların harâc divanı nezdinde diğer görevlilerden bir farkları yoktu. Bunların “ücretü’l-mâsih” denen ücreti divan yerine çiftçilerden toplamaları ise beytûlmâlin yararına idi.⁹⁴

3.1.3. Vergi Oranları ve Mükellefler

3.1.3.1 Harâc ve Cizye Vergileri

İslâmî dönemde vergiler bazen nasla bazen de ictihatla ortaya çıkmışlar ve zaman içerisinde giderek kurumsallaşmışlardır. Cizye⁹⁵ ve öşür gibi vergiler nasla dayalı olarak Hz. Peygamber zamanında uygulama alanı bulmuşlarken, harâc, müsteğallât, mihrican ve diğer ilave vergiler ise ictihatlar ve idarelerin ihtiyaçlarına göre geliştirilmişlerdir. Harâc ve cizyenin kökleri İslâm’dan önceki dönemlerde olup sonraki dönemde en esaslı vergiler olarak uygulama

⁹⁰ C. H. Becker, “Neue Arabische Papyri Des Aphroditofundes,” Der İslâm, 1911, sy. II, Jahresband, s. 258-268; Ayrıca bkz. H.I.Bell, **Translations of the Greek Aphrodito Papyri in The British Museum**, Vol. 2: Issue Jahresband, 1911, s. 372.

⁹¹ Paul G. Forand, “The Status of Land and Habitants”, s. 29.

⁹² Rijnhart Baytar Duzî, **Kitâbü Tekmiletü’l-Meâcimü’l-Arabiyye**, çev. Muhammed Süleyman Naîmî 1-8, Cemal Hayyât 9-10, Irâk, Vezâretü’s-Sekâfe ve’l-İlam, 1979-2000, c. X, s. 59.

⁹³ Lokkegaard, **Taxation**, s. 179.

⁹⁴ Samarrâî, H., “İntâcü’z-Zirâî,” s. 819.

⁹⁵ Tevbe, 9/29

alanı bulmuşlardır. Kaynaklarda cizye adı altında harâcın, harâc adı altında da cizyenin kastedildiği durumlara rastlanmaktadır. Bilinen anlamıyla cizye baş vergisi (*cizyetü'r-re's*),⁹⁶ harâc da (*cizyetü'l-arz*) toprak vergisi olarak h.121/m.743 yılına kadar birbirinden ayrılmaksızın kullanılmışlardır.⁹⁷ Bu anlayışla tarihî kaynaklarda *el-cizye ale'l-arz* ifadesi harâcî,⁹⁸ *el-harâc ale'r-re's* ifadesi de cizyeyi içermektedir. Kaynaklarda geçen *harâcu'r-rakabe* yine cizye anlamına gelmektedir.⁹⁹ Dolayısıyla uzun bir süre bu iki kavram birbirlerinin müradifi olarak kullanılmışlardır.¹⁰⁰

İslâmî dönemde arazilere ve zirai ürünlere konan vergiler teorik olarak çok basit görünmesine karşın hakikatte araziye inildiğinde birçok faktöre bağlı olarak değişkenlik arz eden bir yapıya sahiptir. Her şeyden önce vergiler nazârî planda arazi mülkiyetine, toprağın verimliliğine, üretime, toprağın cinsi ve ürün çeşitliliğine, zirai faaliyet için ortaya konan çabaya, toprağın ve ürünün pazara olan yakınlık ve uzaklığına, piyasa fiyatlarına ve diğer bir takım arızî sebeplere dayalı olarak belirlenmiştir. Zira İslâmî bir devlette verginin oranı ve salıverilmesi ödeyenin ödeme gücü ile de yakından ilişkilidir.¹⁰¹ Diğer taraftan toprağın verimliliği ve salıverilecek vergi oranını kaldırma gücü diğer bir kıstastır.¹⁰² Sahada ortaya çıkan duruma bakıldığında arazi vergisi ile ilgili vergi nispetleri değişik dönemlerde ve değişik coğrafyalarda farklı farklı olarak belirlenmiş görünmektedir. İslâm orduları şehirleri kuşattıklarında şehirlerin teslim olma biçimine bakarak bazı şehirlere muayyen bir itâve şeklinde vergi

⁹⁶ İbn Kayyım, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 311; İbn Receb, **İstihrâc**, c. I, s. 42; Mâverdî, **el-Hâvî**, c. XIV, s. 371; İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 181.

⁹⁷ Denet, **el-Cizye ve'l-İslâm**, s. 30; Müslüman olan bir şahıs Hz. Ömer'den cizyeyi kaldırmasını istemiş, Hz. Ömer de, "Hayır senin arazin zorla fethedildi" diyerek cizyeyi harâc olarak anlamında kullanmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in Mısır'da ölen köylülerden cizyeyi kaldırmamasının sebebi cizye adındaki verginin kişiler üzerine olmadığı, köyler üzerine salınan topluca vergiyi ifade ettiği içindi. Kendisi Mısır'ın anveten fethedildiğini düşündüğü için bunu harâc gibi kabul etmekteydi. İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 181.

⁹⁸ İbn Kayyım, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 245.

⁹⁹ İbn Kayyım, aynı yer.

¹⁰⁰ Necmeddin Yousefi, "Confusion and Consent: Land Tax (Kharāj) and the Construction of Judicial Authority in the Early Islamic Empire (ca. 12–183 A.H./634–800 C.E.)," **Sociology of İslam**, sy.7, 2019, s. 102; Welhausen, **Arab Kingdom And Its Fall**, s. 277.

¹⁰¹ Samarrâi, H, "el-İntâcü'z-Zirâi", c. III, s. 767-8; Abdülvahhâb Hallâf, **es-Siyâsetü's-Ser'iyye**, s. 127; Seyed Kâzım Sadr, **The Economic Sistem of Early Islamic Period**, s. 93.

¹⁰² Seyed Kâzım Sadr, **The Economic Sistem of Early Islamic Period**, s. 91.

koyarlarken, zor kullanılarak fethedilen yerlerde konulacak vergi oranları tamamen idarecilerin isteğine ve idaresine kalmaktaydı. Harâc topraklarda Müslüman idarecileri bağlayan herhangi bir engel söz konusu değildi.¹⁰³ Bu anlamda elleri daha serbestti. Dolayısıyla vergi mükellefleri ve nispetleri bakımından arazinin fethedilme biçimi temel belirleyiciydi. Dolayısıyla ilk aşamada vergiler daha çok sulh şartlarına göre konulurken bu birazda malî kabiliyetlerin henüz oluşamaması nedeniyle zorunlu bir tercih gibiydi.¹⁰⁴

3.1.3.1.1. Irak (Sevâd)

Emevîler döneminde tarımsal arazilerin vergilendirilmesi ve vergi oranları dört halife döneminde belirlenen oranlarla genel olarak aynıydı. Mükellefiyetler de yine Haccâc dönemindeki bir takım istisnâ uygulamalar dışında önceki dönemde belirlenmiş esaslar üzerine bina edilmişti. Tarihî kaynaklarda Emevîler dönemine ilişkin ayrıntılı vergi oranlarına rastlanmamaktadır. Bu, önceki dönemlerde belirlenen oranların istisnaları ile birlikte aynen uygulandığı anlamına gelmektedir. Emevîler daha çok harâcî arazileri çoğaltma ya da kimliğine bakılmaksızın eski mükellefiyetleri koruma yoluyla mevcut durumu sürdürme yanında boşluk buldukları alanlarda fırsatlardan istifade ederek vergileri artırma yoluna gitmek istemişlerdir. Arazi ölçümleri ve nüfus sayımları yeni düzenlemeler için imkanlar sunmuştur.

Tarihî kaynaklarda Irak'ta harâcî arazilerin vergilendirilmesi konusunda vergiye tabi ürünler ve uygulanan vergi oranları hakkında iki farklı haberin geldiği görülmektedir. Birinci haber her türlü ziraata elverişli arazinin bir dirhem ve bir kafız buğday veya arpa ile vergilendirildiğine dairken, ikinci haber buğday ve arpanın dışında diğer ürünlerin de birincisinden daha yüksek oranlarda vergiye tabi tutulduğu bilgisini içermektedir.¹⁰⁵

Harâcî arazilerle ilgili ilk vergi uygulamalarının yapıldığı Sevâd'ta Ebû Yûsuf'a göre Osman b. Huneyf, işlensin ya da işlenmesin her bir cerîb araziye 1(bir) kafız buğday veya arpa ile 1(bir) dirhem vergi koydu. Üzüm bağlarını,

¹⁰³ Hasan İbrâhim, *Nazmü'l-İslâmiyye*, s. 223-24; Salih Ahmed Alî, *et-Tanzîmatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye*, s. 113-114.

¹⁰⁴ Salih Ali, *et-Tanzîmatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye*, s. 114.

¹⁰⁵ Fayda, *Gayrimüslimler*, s. 47.

hürmalıkları ve diğer sebze ve meyveleri değerlendirmeye almadı. Hz. Ömer bu vergileri koymadan önce her iki ölçümcüye haber göndererek kendi bölgelerinden birer dihkân ve tercümanın kendisine gönderilmesini istemişti. Hz. Ömer, karşısına çıkan bu kişilere eski dönemde ne kadar vergi verdiklerini sormuş, onların 27 dirhem¹⁰⁶ vergi ödediklerini söylemeleri üzerine, “Ben buna razı olamam” diyerek yukarıda ifade edilen vergiyi takdir ettiğini söylemişti.¹⁰⁷ Yine Ebû Yûsuf’ta geçen diğer bir rivayette ise bu vergiler bizzat Osman b. Huneyf ve Huzayfe b. Yemân tarafından takdir edilmiş, kendileri özellikle halkın ve arazinin bu vergi yükünü taşıyacak güçte olduğunu da Hz. Ömer’e ifade etmişlerdi.¹⁰⁸ Hz. Ömer tarafından belirlenen bu standart, Hulvân dağı civarında yapılan arazi ölçümlerinde de uygulanmış, yine ekilsin ekilmesin her cerîbe 1(bir) dirhem ve 1 (bir) kafız buğday harâc olarak konulmuştur. Bu defa hürmalıklar vergiden muaf tutulurken, üzüm cerîbinden 10 dirhem, susam cerîbinden 5 dirhem, yaz sebzelerinden 3 dirhem, pamuk cerîbinden ise 4 dirhem vergi alınmıştır.¹⁰⁹ Ancak Belâzürî tarafından verilen rakamlar Ebû Yûsuf’un verdiği rakamlardan farklılık arz etmektedir. Belâzürî ürün bazında her bir cerîb hürmalığa 10 dirhem, üzüm bağına 8 dirhem, şeker kamışına 6 dirhem, buğdaya 4 dirhem ve arpaya 2 dirhem vergi konulduğunu söylemektedir.¹¹⁰

Ebû ‘Ubeyd farklı ravilere dayalı olarak hem Ebû Yûsuf, hem de Belâzürî’den daha farklı oranlar vermektedir. Şa‘bî’den gelen rivayetle Osman b. Huneyf’in harâc vergisini ekin alanlarına göre nizamlara bağlayarak her bir cerîb arpa arazisine 2 dirhem, buğday arazisine 4 dirhem, şeker kamışına 6

¹⁰⁶ Mustafa Fayda, Sâsânîler döneminde Sevâd’da vergi olarak 27 dirhem alınması konusunu biraz şüpheli görmektedir. Ona göre bu tutar çok yüksek meblağ olduğundan pek inandırıcı değildir. Bu rakam Hz. Ömer’in Mecûsiler’le Sâsânî vergi düzenine ilişkin yaptığı öğrenme amaçlı istişarelerde geçmiştir. Ayrıca Rahbî’nin, Sâsânîler’e ödenen 27 dirhem 100 cerîb toprak üzerinden alındığı fikrini de vergi meblağı çok küçük kaldığından pek inandırıcı bulmamaktadır. Fayda, **Gayri müslimler**, s. 53.

¹⁰⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 46; Sûlî, **Edebü’l-Küttâb**, s. 218. Ayrıca bkz. İbn Rûste, **el-A’lâku’n-Nefise**, s. 105.

¹⁰⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Terâs, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa’d, Saîd Hasan Muhammed, Kahire, Yeni Baskı, s. 48 (T. 75-77) ; Ayrıca bkz. İbn Receb, **İstihrâc**, s. 81.

¹⁰⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 47 (T. 77).

¹¹⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 264 (T. 307); Farklı oranlar için bkz. Turtûşî, **Sirâcü’l-Mülûk**, s. 138; İbn Havkal, **Sûretü’l-Arz**, c. I, s. 234.

dirhem, hurmalığa 8 dirhem, üzüm bağına 10 dirhem, bir cerîb zeytin bahçesine 12 dirhem harâc koyduğunu bildirmektedir.¹¹¹ Ebû ‘Ubeyd bu haberi verdikten sonra salınan verginin niteliğinin ne olduğu tartışmasına girmekte, konulan verginin kira mesabesinde olduğu kanaatini paylaşmaktadır. Bunun da delili, Sevâd’ın fey olması, Sevâd halkının da Müslümanlar hesabına toprağı işleten kiracılar durumunda bulunmalarındır.¹¹²

Buna göre ürün belirtilmeden her bir arazinin genel vergilendirmesi, işlensin işlenmesin veya sulansın sulanmasın bir cerîb araziye 1 dirhem ve 1 kafîz buğday veya arpa konulması şeklinde olmuştur. İbn Receb’e göre bu sadece buğday ve arpa cerîbine uygulanmıştır.¹¹³ Nitekim Ebû ‘Ubeyd de aynı görüşte olup Hz. Ömer’in yalnızca ekin arazisine bu vergiyi koyduğu görüşündedir. Ancak Hz. Ömer’in ekin arazilerine söz konusu vergiyi koyduktan sonra onların toprakları bağ ve bahçelik haline getirmiş olmalarını muhtemel görerek, salınan verginin de ağaçlardan ziyade topraktan alındığına işaret etmektedir.¹¹⁴

Burada dikkat çeken diğer bir husus bahis konusu vergilerin hangi toprak üzerinden alındığı sorusudur. Ebû Yûsuf’un ifadelerine bakıldığında birkaç farklı ifadenin kullanıldığı görülmektedir. Birinci ifade, “sulanan araziden işlensin, işlenmesin”¹¹⁵ ikinci ifade, “ekilsin ekilmesin”¹¹⁶ üçüncü ifade, “âmîr ve gâmir topraklar”¹¹⁷ şeklindedir. Taberî ise yine “arz-ı mevrûa” ve “gâmir” ifadelerine yer vermektedir.¹¹⁸ Söz konusu ifadelerden hareketle yukarıda konulduğu söylenen 1 dirhem ve bir kafîz buğday veya arpanın ziraata elverişli araziler üzerine konduğu, suyun ulaşması mümkünken sulanmayan arazilere de sulanan araziler muamelesi yapıldığı görülmektedir.

¹¹¹ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 88 (T. 94). Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 88 (T. 94) Taberî, Sâsânîler’deki vergi oranlarını şu şekilde vermektedir: Cerîb başına buğday 1 dirhem, üzüm 8 dirhem, yonca 7 dirhem, 4-6 hurma ağacına 1 dirhem, 6 zeytin ağacına 1 dirhem vergi koymuştu. Taberî, **Târîh**, c. I, s. 151.

¹¹² Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 88 (T. 94-95); Benzer bilgi için bkz. Sûlî, **Edebü’l-Küttâb**, s. 219.

¹¹³ İbn Receb, **İstihrâc**, s. 64.

¹¹⁴ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 94 (T.100).

¹¹⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 48; Sûlî, **Edebü’l-Küttâb**, s. 219.

¹¹⁶ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 47; Sûlî, **Edebü’l-Küttâb**, s. 219.

¹¹⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 47.

¹¹⁸ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 151.

H. Ömer döneminde sahibinin arazisini ekmeden bırakması halinde harâc kendisinden düşürülmemiş, toplu menfaati azalttığından kendisine harâc tahakkuk ettirilmiştir. Bu tahakkuk vergiden kaçınmanın engellenmesi ve buna halk indinde yol açılmaması adına yapılmıştır.¹¹⁹ Emevîler döneminde de ayırım yapılmaksızın âmir ve gâmir toprakların aynı şekilde vergilendirilmesine devam edilmiştir. Bu da toprak sahibini, toprağını atıl bırakmaktan alıkoymaya dönük bir politikanın aynen benimsenmesidir.¹²⁰

Vergi oranlarındaki farklılıklar ravilerin farklı haber kaynaklarına dayanmaları yanında bölgeden bölgeye, dönemden döneme ve toprağın verimliliğine göre değişiklikler olabileceğini göstermektedir. Nitekim h. 22/m. 644 yılında Mugîre b. Şu'be, Irak valiliği sırasında merkezî idareye bölgenin daha önce salınan vergilerden daha fazla vergiyi kaldırabileceği haberini göndermiş, "Bizim burada buğday ve arpadan daha yüksek değerde olan mahsuller bulunmaktadır" demek suretiyle vergiye konu olabilecek mercimek, üzüm, yonca ve susam gibi ürünlerin varlığını bildirmiştir. Muhtemelen H. Ömer'in talimatı üzerine bu ürünlerin yetiştiği toprakların her cerîbine sekizer dirhem vergi koymuş ve hurma bahçelerini vergiden muaf tutmuştu.¹²¹ Bu olay aynı halife döneminde bile olsa farklı zamanlarda farklı oranların uygulanabildiğini gösterir. Daniel Dennet, buğday ve arpa tarlalarına konulduğu rivayet edilen 1 kafiz ve 1 dirhem vergi tutarlarının Sevâd'taki ilk uygulamalar olduğunu, daha sonra başka tür ürünlerin öğrenilmesi ile bu durumun değiştiğini ve vergi oranları ve vergiye tabi ürünler konusunda dönemler arası bir farklılık olduğunu söyler.¹²² Taberî ise H. Ömer'in söz konusu ürün ve oranlar konusunda Sâsânîler'in izini takip ettiğini, Sâsânîler'in buğday ve arpadan 1 dirhem vergi aldıklarını, H. Ömer'in de bu sistemi bozmadığını, ancak H. Ömer'in buğday ve arpaya, 1 dirheme ilâve olarak 1 kafiz de eklediğini bildirmektedir.¹²³ Bu konudaki son ihtimal ise H. Ömer'in Sâsânîler'in izini takip ettiği, başlanan uygulamanın üç yıl devam ettikten

¹¹⁹ Serahsî, **Mebsût**, c. X, s. 82.

¹²⁰ Süheym el-Sânî, **Tedavvuru'z-Zirâa**, s. 133, 136.

¹²¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 265 (T. 307).

¹²² Dennet, **Poll Tax**, s. 24-25 (A.56-58); Hişâm el-Ceîd, **el-Kûfe**, s. 78.

¹²³ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 151-152.

sonra toprağın daha fazla vergi yükünü kaldırabileceğinin öğrenilmesiyle diğer alanların da vergilendirildiğidir.¹²⁴ Buna bir anlamda zaman içerisinde denge ve adalet arayışı da denebilir.¹²⁵ Burada vergilemede esas alınan nokta, mükellefin vergi ödeme gücünün dikkate alınması hususudur. Vergi ödeme gücü ile toprağın vergiyi kaldırma gücü bu dönemdeki temel kriterlerden iki tanesidir. Nitekim sulh anlaşmalarındaki “*es-sulh alâ kaderi’t-dâka*” bu hususa işaret etmektedir. Lokkegaard’a göre bu ifade oranı belirlenmeksizin sulh üzerine vergi alınan bölgelerde alınabilecek en azami vergi oranı ve miktarını göstermektedir. Böyle bir araziye de anve topraklardan ayırmak biraz zordur.¹²⁶ Onun bu yorumu sulh bölgelerine anve oranı uygulandığı şeklindedir. Ancak Kister onun bu görüşüne karşı çıkararak yukarıdaki ifadeler ve fazla olanın vergiye konu edilmesini ifade eden “*el-fadl*”¹²⁷ kelimesinin vergi mükellefinin ekonomik şartlarında meydana gelebilecek değişiklikleri göz önüne alan bir ifade olduğunu iddia etmektedir.¹²⁸

Hız. Ali, Ebû Zeyd el-Ensârî’yi Fırat nehrinin kenarlarında bulunan Nehrü’l-Melik, Kûsa, Behâresir, Rûmekân, Nehru Cevher ve Nehru Durkit gibi bazı köy ve kasabalara göndermiş ve ondan iri dâneli buğday yetişen toprakların her bir cerîbinden 1,5 dirhem para ve 1 sâ yiyecek, orta büyüklükte buğday olan tarlaların cerîbinden 1 dirhem, küçük daneli buğday cerbinden ise üçte bir dirhem, arpa yetişen her cerîb topraktan buğday vergisinin yarısı kadar vergi almasını istemiştir. Ayrıca hurma ve meyve bahçelerinin her cerîbinden 10 dirhem, üç yılını tamamlamış ve tatlanmış üzüm bağlarından 10 dirhem vergi alırken, kendiliğinden yetişmiş hurmalıklar ve çiçek tohumları, susam ve pamukları vergi dışında tutmuştur.¹²⁹ Hız. Ali özellikle ekilmemiş arazilerden vergi alınmasını hoş görmemiş, vergilerden ziyade toprakların daha fazla geliştirilmesine önem verilmesini istemiştir. Âmillerinden araziler üzerinde

¹²⁴ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 47.

¹²⁵ Samarrâî, H., “el-İntâcü’z-Zirâî”, s. 780.

¹²⁶ Lokkegaard, **Taxation**, s. 79; Samarrâî, H., “el-İntâcü’z-Zirâî”, s. 780.

¹²⁷ Taberî’de geçen bir ifadede “el-fadl” kelimesi halka dağıtılan atıyyelerden daha fazla çıkan harâc miktarları için kullanılmıştır. **Târîh**, c. VI, s. 569.

¹²⁸ M. J. Kister, “The Social and Political Implications of Three Traditions in the Kitaba’l-Kharâdja of Yahyâ b. Adam”, **JESHO**, Vol. 3, No. 3 (Oct., 1960) s. 328.

¹²⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 266-267; İbn Receb, **İstihrâc**, s. 83.

kuraklık, sel, afet vb. durumların gözetilmesini, bu tür durumlarda vergi oranlarının düşürülmesini talimatlandırmıştır.¹³⁰ Hz. Ali'nin önceki dönemlerden farklı olarak bazı ürünleri vergiden istisna tutması ise vergi oranlarının idarenin takdirinde ve tasarrufunda bir mesele olduğunu gösterir. Aynı zamanda halkın ve ülkenin malî durumuna göre de değişiklikler arz edebileceği anlamına gelir.

Emevîler döneminde yukarıda belirlenen oranların değişmeden uygulandığını söylemek mümkündür. Vergi oranlarının değiştiğine dair herhangi bir rivayetin bulunmaması bunu doğrular niteliktedir. Ancak oranlar değişmese de Emevîler, orta dönem diyebileceğimiz Abdülmelik döneminde karşı karşıya kaldıkları malî kriz dolayısıyla mükellefiyetlerde değişiklikler, yeni mükellefler ve vergiler ihdas etme peşine düşmüşlerdir. Bu ise Haccâc tarafından yürütülen ve yeni Müslüman olanlardan harâc ve cizye alınmasına dayanan bir politika değişikliğidir. Bunun sebeplerinden biri gittikçe artan sayıda kişinin Müslüman olarak cizye ve harâc vergisinden kurtulması, ikincisi ise müslümanların harâc topraklarını satın almaları ile haracın öşre dönüşmesi dolayısıyla vergi oranlarının aşağı yönlü değişmesidir.¹³¹ Âmillerinden gelen harâcın düştüğüne dair haberler üzerine Haccâc, harâc arazi alanların üzerine harâc vergisi, yeni Müslüman olanların üzerine de hem harâc hem de cizye vergisi yüklemiştir. Bu aslında İslâmî öğretiyeye ve Hz. Ömer'den beri oluşturulan geleneğe tersti. Mükellefler buna şehirlere kaçmakla cevap vermişlerdir. Haccâc ise idarî birimlere talimat göndererek kaçakların eski yurtlarına geri gönderilmesini istemiştir. Kaçaklar belli alanlarda toplanmışlar ancak nereye gideceklerini bilemediklerinden son çareyi İbnü'l-Eş'as isyanına katılmakta bulmuşlardır.¹³² Haccâc köylüleri eski arazilerine döndürme politikasına devam etmiş, onlardan dinî aidyetlerine bakmaksızın harâc ve cizye almayı sürdürmüştür. Hatta Haccâc vergi konusunda daha da ileri giderek Sevâdlılar'ın ellerinde kalan oran üstü fazlalıkların alınması için

¹³⁰ Seyed Kazem Sadr, *The Economic Sistem of Early Islamic Period*, s. 82.

¹³¹ Abdülazîz ed-Dûrî, *Nazmü'l-İslâmiyye*, Beyrut, Merkezü Dirâsâti Vahdeti'l-İslâmiyye, 2008, s. 127.

¹³² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 381; Dûrî, *Nazmü'l-İslâmiyye*, s. 127; M.A. Shaban, *Islamic History: A New İnterpretion (600-750)*, c. I, s. 109.

Abdûlmelik'ten izin istemiş, ancak Abdûlmelik, "Aldığın dirhemlerden daha çok almadığın dirhemlere haris olma. Onları bırak ki semiz olsunlar"¹³³ şeklinde bir cevap vererek bu talebi reddetmiştir. Bu izin meselesi Haccâc'ın bazı malî politikalarını merkeze danışarak yürüttüğünü, kendince karar vermediğini göstermektedir. Haccâc'ın söz konusu politikasını ancak Ömer b. Abdülazîz düzeltebilmiştir. Onun süregelen harâc-cizye karmaşasına bulduğu çözüm ise cizyenin Müslüman olanlardan kaldırılması ancak harâcın toprağın kirası olduğu için sahibi Müslüman olsa bile ödemeye devam edeceği şeklindeydi. Bu durumda harâc toprakların Müslümanlara satılması dolayısıyla yoksun kalınan gelirden bir değişiklik olmayacak, Müslümanlar dâhi eski zimmîlerin ödediği oranda vergi vermeye devam edeceklerdi.¹³⁴ Irak Valisi Yûsuf b. Ömer devam edegelen firar sorununa çözüm olarak halka nesillerini kesecek yüksek bir vergi yüklemeyeceğini taahhüt etmiştir.¹³⁵ Emevîler döneminde halktan gelen harâc oranlarının öşür seviyesine indirilmesi talepleri de olumlu karşılanmamıştır. Örneğin Meysân ve Destümeysân hakları kendi arazilerinin Basra arazisine dâhil olduğunu, dolayısıyla arazilerinin Araplar'ın elindeki arazilerle eşit oranda vergiye tabi tutulmasını istemişler, ancak Ziyâd bu taleplerine olumlu karşılık vermemiştir.¹³⁶

3.1.3.1.2. Şam ve Cezîre

İlk olarak Şam ve Cezîre bölgelerinde harâc oranlarıyla ilgili bilgiye sahip olunmadığını, bu bölgelerin daha çok sulh ile ele geçirildiğini haber veren rivayetlere rastlandığını ifade etmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında burada Sevâd'ın aksine vergi nispetleriyle ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.¹³⁷

Ebû Yûsuf, Hîre'li bir âlime dayalı olarak Şam bölgesinin genel olarak sulh ile fethedildiğini, Sencar halkı dışındaki halkların belli sulh anlaşmaları ile teslim olduğunu, zorla fethedilen herhangi bir bölge bulunmadığını

¹³³ Mâverdî, *Ahkâm*, s. 231; Dûrî, *Nazmü'l-İslâmiyye*, s. 127.

¹³⁴ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, s. 42; Carl Brockelman, *Târîhu's-Şuûbi'l-İslâmiyye*, s. 150.

¹³⁵ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. II, s. 97.

¹³⁶ Belâzürî, *Ensâb*, c. V, s. 195; Salih Ahmed, *Hıttatu Basra*, s. 230.

¹³⁷ Dûrî, "Notes On Taxation in Early İslâm", *JESHO*, V.XVII, Part 2, s. 141.

yazmaktadır.¹³⁸ Belâzürî'ye göre Busra halkı herkesin bir dinar ve bir cerîb buğdaydan oluşan cizye karşılığında,¹³⁹ ancak el-Beseniye bölgesinin harâc bölgesi olarak kabul edilmesi şartıyla sulhla,¹⁴⁰ Ürdün bölgesi adam başı cizye ve topraklarından da harâc vermek şartıyla sulhla,¹⁴¹ Şam'ın çevresi (guta: bağ ve bahçelikler) anveten, şehrin merkezi cizye karşılığında sulhla,¹⁴² Amman, Busra anlaşması şartlarında sulhla,¹⁴³ Arendel sulhla,¹⁴⁴ Ba'lebek halkı cizye ve harâc karşılığında sulhla,¹⁴⁵ Hıms halkı 170 bin dinar karşılığında sulhla,¹⁴⁶ Hama halkı, başları için cizye, toprakları için harâc ödemek şartı ile sulhla, Şeyzer, Hama halkı şartlarında, Fâmiye halkı cizye ve harâc karşılığında sulhla,¹⁴⁷ Lazkiye harâc ödemek şartıyla sulhla,¹⁴⁸ Filistin bölgesinden Nablus, cizye ve harâc karşılığında sulhla, Îlîyâ halkı cizye ve harâc karşılığında emân ile¹⁴⁹ Kayseriye ise kuvvet yoluyla,¹⁵⁰ Kinnesrîn dört bin dinar ve yüz ukıyye gümüş bedeliyle,¹⁵¹ Halep, Kinnesrîn bölgesinin ödediği verginin yarısı karşılığında sulhla fethedilmişlerdir.¹⁵² Cebele bölgesinin fethi sırasında Ebû 'Ubeyde sulh karşılığında halkın cizye ödemesi yanında arazi sahiplerinden harâc ödemelerini de şart koşmuş ancak miktar belirtmemiştir.¹⁵³ Taberî, Hıms civarında bazı halkların Şam sulhunda yer alan şartlarda yani kişi başına bir dinar ve belli miktarda yiyecek karşılığında bazı bölgelerin ise kendi takatlerine göre vergi vermeyi önerdiklerini, imkânların artması ve azalmasına göre vergilerin de artırılıp azaltılmasını kabul ettiklerini beyan ettiklerini haber

¹³⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 48.

¹³⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 116.

¹⁴⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 128.

¹⁴¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 118.

¹⁴² Belâzürî, **Fütûh**, s. 123; Taberî, Şam sulhunun fert başına bir dinar cizye ve cerîb başına bir cerîb buğday veya arpa şeklinde yapıldığını söylemektedir. Bu durum Şam'ın anveten fethedildiği söylenen taşrasına dönük olabilir. Taberî, **Târîh**, c. III, s. 440.

¹⁴³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 128.

¹⁴⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 129.

¹⁴⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 132.

¹⁴⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 132.

¹⁴⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 133.

¹⁴⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 134.

¹⁴⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 140.

¹⁵⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 114.

¹⁵¹ Vâkidî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 105.

¹⁵² Vâkidî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 242.

¹⁵³ Vâkidî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 129.

vermektedir.¹⁵⁴ Antakya, Kinnesrîn, Halep ve Menbiç'te de aynı sistem geçerliydi. Bu şehirler Hıms sulhu şartlarında vergilendirilmişlerdir.¹⁵⁵ İstinai bir durum olarak Velîd b. Abdülmelik, Antakya'da bulunan Sulûkiyye topraklarını askerlere iktâ olarak verirken öşür yerine her bir cerîb topraktan bir dinar ve iki müdd buğday vergi almayı kararlaştırmıştır.¹⁵⁶ Seyf b. Ömer'e göre Şam'da kişi başına bir miktar vergi ile beraber ürün üzerinden cerîb başına belli bir miktar vergi konulmuş, vergi mahsule münasip olarak salıverilmiştir.¹⁵⁷ Yani vergi oranlarındaki artış ve azalışlar kişinin takatine göre düşünülmüştür.

Görüleceği üzere bölgeler ister sulh ile isterse kuvvet kullanılarak fethedilsinler anlaşmalarda çoğunlukla cizye, bazen de harâc ödemeleri şart koşulmuştur. Dolayısıyla bu bölgelerin büyük çoğunluğunun sulh araziler, çok az bir kısmının da harâc arazisi olduğu kabul edilmelidir. Ancak vergi oran ve nispetlerine gelince bu konuda anlaşma hükümlerinde zaman zaman bazı bilgiler yer almakta, ancak çoğu zaman herhangi bir ayrıntıya rastlanmamaktadır. Yukarıda sayılanlar daha çok ilk fetihlerle birlikte salınan vergiler olup özellikle aynî cizye hususunda h. 18/m. 640 yılından sonra bir takım değişiklikler olmuştur. Hz. Ömer bu dönemde arazi ölçümleri ve nüfus sayımları gibi istatistiklere önem vermiş, aynı zamanda meyve veren ağaçlıkların sayımı dâhil yeni bir yöntem izlemiştir. Elde ettiği verilere binaen şehirler ve köylerde Müslümanların yiyecekleri karşılığı olmak üzere alınan bedelleri standart hale getirmiş, herkes için iki müdd buğday, üç kıst zeytinyağı, bal ve sirke şeklinde belirlemiştir. Nakdî cizyeyi altın ve gümüş para kullanımına göre ikiye, zimmîleri durumlarına göre üç sınıfa ayırmıştır.¹⁵⁸ Kişinin malî durumuna göre cizye 12, 24 ve 48 dirhem şeklinde takdir

¹⁵⁴ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 600.

¹⁵⁵ Dûrî, "Tanzîmâtü Ömer b. Hattâb", **Evrâk**, c. II, s. 186.

¹⁵⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 149 (T. 173); İbn Adîm, **Bağiyetü't-Taleb**, c. I, s. 90.

¹⁵⁷ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 440.

¹⁵⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 126-127 (T.146-147).

edilmiştir.¹⁵⁹ Harâcın oranı kesinkes belirlenmeyip su ve toprağın verim durumuna göre değişir kılınmıştır.¹⁶⁰

Becker'e göre Araplar Şam'da Bizans vergi sistemini muhafaza etmişlerdir. Bu sistemde devlet arazileri, çiftlikler ve bürokratların arazileri üzerinden mahsule göre vergi alınmaktaydı. Mahalli eşrafın arazileri belli bir miktar vergi ile muvazzaftı. Keytânî'ye göre ise bu alanlardaki vergiler, Hz. Ömer'in fethedilen bölge halklarının eskiden beri ödediklerini ödemeye devam etmeleri ve eski vergi takdir usulünün aynen devam ettirilmesi gerektiği yönündeki talimatlarına göre yapılmaktaydı.¹⁶¹

Diğer bir iddia ise eski Bizans "İugum"¹⁶² sisteminin Arap fetihleriyle birlikte yok olduğuna ve mahalli idarelerin buna karşılık arazi yüzölçümü ve sakin sayısına göre vergi olarak belli bir bedeli toplamaya başladıklarını söylemektedir.¹⁶³ Bu açıdan Şam ve çevre beldelere bakıldığında ancak toplanan harâc miktarlarına ulaşılabilmektedir. Muâviye b. Ebî Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân dönemi harâc miktarları, Abdülmelik döneminde çok az düşmüş olmakla beraber yaklaşık olarak aynıydı.¹⁶⁴ Bu durum tâdile rağmen uzun zaman vergi miktarlarının değişmediğine veya çok az değiştiğine işarettir.

el-Cezîre'deki vergi uygulamalarını diğer bölgelerden farklı kılan birkaç husus bulunmaktadır. Cezîre bölgesinde şehirler birbirlerinden bağımsız oldukları için bunlara Sevâd'ta olduğu gibi hepsini kapsayacak şekilde toplu bir vergi konulamamıştır. Her bir şehre ayrı ayrı olmak üzere cizye ile birlikte

¹⁵⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 214.

¹⁶⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 153 (T. 177-178); Dürî, "Tanzîmâtü Ömer b. Hattâb", **Evrâk**, c. II, s. 189.

¹⁶¹ Catena'den naklen Dennet, **Cizye ve'l-İslâm**, s. 105.

¹⁶² İugum sistemi sadece bir kişinin kullanabileceği zirâi alan büyüklüğüdür. Burada mesâha sisteminden ziyade ürün kıymetine bağlı olarak araziler eşit bir şekilde paylaşılmıştır. Dolayısıyla sabit bir vergi salınmaktadır. Dürî, "Tanzîmâtü Ömer b. Hattâb", **Evrâk**, c. II, s. 179; Ayrıca bu sistem Roma döneminde devreye sokulurken bir kişinin hayvansal olmayan çeşitli varlıklarının bir araya getirilerek vergi yükünün tespit edilmesi ve vergi salınması sistemi olarak tanımlanmaktadır. Cam Grey, "Revisiting the 'problem' of agri deserti in the late Roman Empire", s. 368.

¹⁶³ Dennet, **Cizye ve'l-İslâm**, s. 107.

¹⁶⁴ Muâviye döneminde Şam bölgesi gelirleri 1.800.000 dinar iken Abdülmelik döneminde 1.730.000 dinar olarak hesaplanmıştı. Bkz. Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 277; Batâyine, **Hayâtü'l-İktisâdiyye**, s. 154.

mahsulün belli bir miktarı vergi olarak salıverilmiştir.¹⁶⁵ Belâzürî'ye göre Rakka, Harran, Ruhâ, Nusaybin, Meyyafârikîn, Karkısıyye gibi şehirler, yılda bir defa olmak üzere her erkeğe bir dinar cizye, birkaç kafız buğday, bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal vermeleri karşılığında sulh ile fethedilmişlerdir.¹⁶⁶ Ebû Yûsuf da şehirlerin fethedilme biçimi ile ilgili olarak Belâzürî ile aynı bilgileri verirken yüklenecek vergi konusunun imkânlarına uygun olacak şekilde belirlendiğini, bunun halkın zirai durumundaki ilerleme ve gerilemelerden kaynaklanan değişimlere göre idareye hareket alanı bırakması açısından değerlendirildiğini söylemektedir.¹⁶⁷ Yapılacak sulhlarla ilgili olarak halk ikiye ayrılmıştı: Bir grup güçlerinin yettiğini ödemek taraftarı iken, diğer zengin grup ellerindeki malvarlıklarından daha fazlasının alınmaması için miktarların net olarak belirlenmesini istemişti. İdare de Belâzürî'nin işaret ettiği rakamları belirlemek durumunda kalmıştı.¹⁶⁸ el-Cezîre fetihleri sırasında bazı bölgelerin dört dinar cizye ile yükümlü tutulduğu görülmektedir. Re'sulayn gibi fetihler sırasında direnme gösteren şehirlere diğerlerinin dört katı şeklinde cizye yüklenmesi, buraların zorla fethedildiğini gösterebildiği gibi, belki ceza olarak, belki cizyeye ilaveten vergilerin harâc tutarlarını da yansıtacak şekilde belirlendiğine de işaret edebilir.¹⁶⁹

Şam bölgesine benzer şekilde Cezîre'de de harâc konusu genel ifadelerle ele alınmıştır. İyâd b. Ganem Cezîre bölgesini fethedince yapılan sulh teklifine karşılık, "Çiğnediğimiz ve elde ettiğimiz bu topraklar bize aittir" demek suretiyle onlarla bir anlaşma yapmıştır.¹⁷⁰ Yukarıdaki ifade bölgenin aynı zamanda ayrıntıları belli olmasa da cizye adı altında harâc verdiğine de delalet etmektedir. Bu anlamda harâc daha çok kırsal kesimlere yüklenmiş fakat toprağın sulama ve ürünün durumuna göre takdir edilmek üzere oranı sabit hale getirilmeden bırakılmıştır.¹⁷¹ Buna dair bir işareti ise Tell Mehrî vermektedir. Ona göre bölgede bulunan Hristiyanlardan arazi sahibi olanlar

¹⁶⁵ Dûrî, "Notes on Taxation", **JESHO**, Vol. XVII, Part 2, s. 142.

¹⁶⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 172-175.

¹⁶⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 49 (T. 79)

¹⁶⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 49.

¹⁶⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 177.

¹⁷⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 173-174 (T. 201).

¹⁷¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 175.

cizye yanında harâclarını da ödemekteydiler. Buna karşın dinlerini yaşamaları hususunda bazı şartlarda müsamaha görüyorlardı.¹⁷² Ancak yazar harâc oranlarıyla alakalı bir bilgi vermemektedir. Esasen usulün takat durumuna göre belirlenmesi ravilerce bir rakam verilmesini de zorlaştırmış olabilir.¹⁷³ Ancak cizye konusunda durumun yukarıda verilen rakamlar bazında tam olarak belirlendiği görülmektedir. Zamanla bu rakamlarda hafifletme yoluna gidilmiş, Şam'da olduğu gibi burada da cizyeler 12, 24, 48 dirhem şeklinde yeniden düzenlenmiştir.¹⁷⁴ Cezîre'de askeri ihtiyaçlar karşılığında her insandan nakdî cizyesi yanında iki müdd buğday, iki kıst zeytinyağı, yiyecek ve sirke alınmıştır.¹⁷⁵ İdarelerde şehirler ile kırsal kesim arasında erzak ödemelerinin daha çok kırsal kesime ödettilmesi gibi bir eğilim doğmuştur. Belâzürî bu durumu şehirlerin sulhla, köylerin ise anveten fethedildiği, dolayısıyla kırsal kesimin daha fazla vergilendirilmesinin doğal olduğu şeklinde açıklamaktadır.¹⁷⁶ Bu, bir başka bilgiye göre sonraki valilerin artan askerî ihtiyaçlara göre köy halklarını vergilendirme açısından daha müsait görmelerinden kaynaklanmıştır.¹⁷⁷

Dennet'e göre Cezîre'de takdir edilen vergiler devletin diğer bölgelerine göre kıyas edildiğinde oldukça makul ölçülerdedir. Toprak vergileri nakit değildir. Sadece ürünün belli bir miktarının katkı şeklinde ödenmesi üzerine bina edilmiştir.¹⁷⁸ Emevîler döneminde takdir edilen erzak paylarının aynî olarak toplandığını gören Muâviye, bunları nakde tahvil ederek cizyenin üzerine eklemiştir.¹⁷⁹ Emevî halifesi Abdülmelik'in h.69-70/m.691-692 yıllarında gerçekleştirdiği tâdil çalışmaları sırasında daha ileri değişiklikler yapılmıştır. Abdülmelik, herkese kendi köyüne dönmesi, burada ismini, babasının ismini, bağını, zeytinini, malını, evladını ve sahip olduğu malvarlığını kaydettirmesi yolunda bir talimat çıkarmıştır. Söz konusu tâdil

¹⁷² Tell Mehrî, **Târîhu'l-Menhûl**, s. 73.

¹⁷³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 49 (T. 79).

¹⁷⁴ Belâzürî, **Fütûh**, s. 178 (T. 207).

¹⁷⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 178 (T. 206).

¹⁷⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 175 (T. 203).

¹⁷⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 49 (T. 80).

¹⁷⁸ Dennet, **Poll Tax**, s. 46 (A. 88)

¹⁷⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 174 (T. 201).

çalışması verginin de temelini oluşturmuştur. Bu dönemle birlikte cizyenin topraktan ziyade şahıslar üzerinden alınması gibi bir eğilim belirmiştir. Harâc vergileri nakit olarak ödenebilir hale getirilmiştir. Cezîre bölgesinde yapılan bu tâdil Araplar tarafından bu bölgede yapılmış ilk düzenleme çalışmasıdır.¹⁸⁰

Abdûlmelik döneminde Dahhâk b. Abdurrahman tarafından yapılan bu çalışmanın temel motivasyonu vergilerin az bulunması idi. Dahhâk'ın toplanan vergileri az bulduğu için yeni bir girişimle bu defa şahıslar üzerinden yeni bir vergi hesaplama yoluna gittiği görülmektedir. Yapılan tâdil çalışmaları ile vergi oranlarının takdirinde yeni değişiklikler yapılmış, bu defa tasarruf edilebilecek tutarlar üzerinden cizye dört dinar olarak belirlenirken, arazilerin vergilendirilmesi uzaklık veya yakınlık açısından değerlendirilmiştir. Uzaklık-yakınlık değerlendirmesinde bir günlük yürüme mesafesi ölçü olarak alınmıştır. Bir günlük mesafede olan yakın, bir günden fazla süreli yürüyüş mesafeleri uzak kabul edilmiştir.¹⁸¹ Burada uzaklık ve yakınlığın vergi takdirine esas alınması, arazinin kıymetinin pazara yaklaştıkça artması, pazardan uzaklaştıkça düşmesi ve mevki rantı gibi çeşitli sebeplere dayanmaktadır.¹⁸² Bu sebeplere belki ulaşım maliyetlerinin pazara yakınlık nedeniyle düşmesini, pazardan uzaklaştıkça ürün kaybının ve zahmetinin artmasını da ekleyebiliriz. Tâdil çalışması ile şehire yakın olan yerlerde her yüz cerîbe (159.200 m²) bir dinar, uzak olan yerlerde 200 cerîbe bir dinar, bağlarda 1000 kök üzümüne bir dinar, uzak olanlarından 2000 kök üzümüne bir dinar, zeytinliklerin yakın olanlarından 100 zeytin ağacına bir dinar, uzak olanlarından 200 zeytin ağacına bir dinar vergi koymuştu. Ebû Yusuf'a göre Cezîre'de hayata geçirilen bu usul, Şam ve Musul'daki harâc arazileri üzerine de uygulanmıştır.¹⁸³

Hız. Ömer döneminde üçlü bir sınıflamaya göre alınan, Abdûlmelik dönemindeki söz konusu sayımla tüm mükelleflere tek tip olarak dört dinara

¹⁸⁰ Dyonisous Tell Mehrî, *Târîhu'l-Zuknîni'l-Menhûl*, Süryanice'den çev. Şemmâs Budros Kâşâ, Menşûrâtü'l-Mektebiyye el-Bolisiyye, Beyrut 2006, s. 73; el-Kadî, "Population Census", s. 366.

¹⁸¹ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 50.

¹⁸² Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 335.

¹⁸³ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 50.

yükseltilen cizye, Ömer b. Abdülazîz döneminde tekrar üç kademeli hale getirilmiştir.¹⁸⁴

3.1.3.1.3. Mısır

Mısır'ın fethedilme biçiminden hareket eden Dennet'e göre Mısır'da fetihler tamamlandığında farklı toprak çeşitleri ve bunlar üzerine uygulanan dört tür vergi sistemi ortaya çıkmıştır. İskenderiye savaş yoluyla alındığı için harâc toprağı sayılmış ve burada vergi miktarları idarenin yapacağı düzenlemelere bırakılmıştır. Sulh ile elde edilen topraklardan Kıbtîler'in yaşadıkları yerler olan aşağı ve yukarı Mısır'da, yapılan anlaşmalar çerçevesinde sağlıklı erkekler üzerinden iki dinar nakdî ve feddân başına bir dinar, bunun yanında toprağın alanına ve elde edilen ürüne göre bir vergi sistemi takdir edilmiştir. Üçüncüsü, eski Pentapolis olarak adlandırılan şehirlere miktarı ne artırılabilen ne de azaltılabilen belli bir meblağı ödemeleri şart koşulmuştur. Dördüncüsü ise normalde devlete kalması gereken topraklar olup Kıbtîler buraların kendi kontrollerinde kalması için müzakereler yürütmüşler, ancak devlet Sâsânî topraklarında olduğu gibi buraları savâfî yapmış ve iktâlar vermiştir.¹⁸⁵ Dolayısıyla bahsi geçen yerler öşrî topraklar muamelesi görmüştür.

Mısır'ın fethedilme haberlerine bakıldığında farklı rivayetlerin olduğu görülmektedir.¹⁸⁶ Mısır'da İskenderiye şehri ile çevresindeki bazı köylerin toprakları savaş yoluyla fethedilerek yerli halkın elinde bırakılmış ve Mukavkıs'ın da onayıyla Müslümanlara ödenmek üzere Amr b. Âs tarafından kişi başına cizye, topraklarına da harâc konulmuştur.¹⁸⁷ Anlaşma metinlerinde vergi oranlarının belirtilmemesi İskenderiye'nin cizye ve harâc miktarlarının buranın valilerince belirleneceği şeklinde anlaşılmıştır.¹⁸⁸ Emevî valilerinden Abdülazîz b. Mervân, h.74/m.696 yılında ülkenin tüm ileri gelen adamlarını alarak İskenderiye'ye gitmiş, onları bölgeler ve köylere kadar dağıtmış,

¹⁸⁴ Dûrî, "Notes on Taxation", *JESHO*, Vol. XVII, Part 2, s. 142.

¹⁸⁵ Dennet, *Cizye*, s. 124.

¹⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 212.

¹⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 253(T); Ayrıca bkz. Ziyâuddîn Ahmed, "Cizyah and Kharâc in Early Islamic Egypt", *JSTOR*, Vol: 24, no:3 Autum 1985, s. 377-387.

¹⁸⁸ Ziyâuddîn Ahmed, "Cizyah and Kharâc" s. 377-387.

kendilerine her bir bölgenin ekili alanlarından ve bağlarından elde edilen ürüne göre vergi istemelerini talep etmiştir.¹⁸⁹ Bu da harâcın oranının takdiren belirlendiğini göstermektedir.

Aynı şekilde Belâzürî, Müslümanlarca daha sonra Fustat olarak adlandırılacak el-Yûnâ (Babylon) şehrinin anveten fethedildiğini, başlarına cizye, topraklarına harâc konulmak şartı ile vergiye bağlandığını haber vermekte, her cerîb topraktan bir dinar ve 3 irdeb yiyecek, ilaveten ergenlik çağına gelen her erkekten de 2 dinar cizye alınmasının kararlaştırıldığını ifade etmektedir.¹⁹⁰ Berka ve Zeville halklarıyla da cizye verilmesi karşılığında anlaşmalar yapılmıştır. Berka'nın vergisi 13.000 dinardı ve harâcı ödemede temerrüde düşülmesine izin verilmiyordu. Belâzürî metinde cizye üzerine anlaşıldığını söyledikten sonra halkın harâclarını Mısır valisine gönderdiğini yazmaktadır. Ayrıca konulan verginin zekâtın karşılığı olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹¹ Dolayısıyla burada cizye ve harâctan müteşekkil bir toplu itâve söz konusudur. İbn Abdülhakem, Mısır'ın yerli halkını teşkil eden ve Bizans hâkimiyeti altında yaşayan Kıbtîler'in, ara sıra küçük çatışmalara girseler de genel olarak sulh ile cizye ödemeye razı olduklarını, topraklarına harâc konulmakla birlikte bu miktarın yıllık 12 milyon dirheme kadar ulaştığını ifade etmektedir.¹⁹² Bu da birçok bölgeye toplu itâve şeklinde bir verginin yüklendiğini göstermektedir.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde (105/724-125/743) İbnü'l-Habhâb tarafından kapsamlı bir tâdil çalışması yapılırken vergiye konu olacak yeni alanlar oluşturulmuştur. İbnü'l-Habhâb'ın Mısır'ın hâlihazırdaki vergiden daha fazlasını kaldırabileceği yönündeki görüşü üzerine tâdil çalışmaları sonunda oranlarda da bir takım değişiklikler yapılması yoluna gidilerek her bir dinar verginin üzerine bir kırât vergi artırımı yapılmıştır. Bu oransal olarak 1/20

¹⁸⁹ Dennet, **Poll Tax**, s. 75 (A. 133).

¹⁹⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 212. İbn Tağrıberdî eserinde Mısır'ın aşağı ve yukarı ile birlikte küçükler ve yaşlılar hariç herkese ikişer dinar ve misafirleri ağırlama yükümlülüğü getirildiğini, bu oranların özellikle de Kıbtîler'e uygulandığını söylemektedir. **Nücûmu'z-Zâhire**, c. I, s. 17.

¹⁹¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 222; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 342, İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 371.

¹⁹² İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 93.

vergi artışına denk gelmekteydi. Bu artış kararı Tenû, Temî, Kurabyad, Tarâbiyye ve Şarkî Havf bölgelerinde uygulanmıştır. İbnü'l-Habhâb'ın bu artışı Kıbtîler'in isyankâr tutumları nedeniyle aldığı söylenir.¹⁹³ Ancak Kıbtîler bu artışa karşı isyana kalkışmış, birçok çatışmalar yaşanmış ve Kıbtîler'den birçok insan öldürülmüştür. Bilahare diğer bölgelerde de isyanlar çıkmış, direnişleri kontrol altına almak için asker sevk edilme zorunluluğu doğmuştur.¹⁹⁴ İbnü'l-Habhâb, Kays Kabile'sinden bir takım boyları Mısır'a yerleştirmek isterken özellikle harâc miktarlarının düşmemesine özel bir önem vermiştir. Halife Hişâm'dan bu yönde izin isterken Kaysîler'i Belbîs bölgesine yerleştireceğini, bunun da tarıma zarar vermeyeceğini söyleyerek kendisine teminat vermiştir.¹⁹⁵ Bunun yanında onun zamanında eskiden sayılmayan ekimi zor araziler, kıraç araziler, yol kenarları, metrûk araziler ve diğer farklı türde yerler tâdile tabi tutulmuştur. Önceki dönemde 30 milyon feddân olarak kabul edilen arazi yüzölçümü yeniden sayımlarla 100 milyon feddâna kadar çıkarılmış, bu sayıma vergiden muaf olan yerleşim yerleri de dâhil edilmiştir.¹⁹⁶ Böylelikle Mısır'dan toplanan gelirler düzenleme öncesine göre iki katına çıkmıştır.¹⁹⁷ Burada oranlardaki artışa ilaveten vergi alanlarının genişletilerek ve kayıp kaçakların azaltılması ile vergi gelirlerinin artırılması politikasına tesadüf edilmektedir.

Diğer taraftan Mısır'da vergi matrahları belirlenirken Nil sularının artıp azalmasına göre buraya özgü bir matrah belirleme yapıldığını görmekteyiz. Bu amaçla su seviyelerinin ölçümü için eskiden beri var olan mikyâslar esas alınmış ancak Emevîler döneminde bu mikyâslar yeniden gözden geçirilerek belli bölgelerde yenileri yapılmıştır.¹⁹⁸ Mikyâslar ve su seviyelerine göre vergi düzenlemesi, Hz. Ömer döneminde Amr b. Âs'ın, Hz. Ömer'e Nil sularının 14 zirâa yükseldiği dönemlerde normal mahsul alındığını, 16 zirâa yükseldiğinde

¹⁹³ Kindî, **Vulât**, s. 56; Ali Abdurrahman el-Umeri, **Hişâm b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Emevîyye**, II. Baskı, 1992, 'y.y', s. 83.

¹⁹⁴ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 150; Kindî, **Vulât**, s. 56; Reyys, **Harâc**, s. 241-241; Batâyine, **Hayâtü'l İktisâdiyye**, s. 149.

¹⁹⁵ Makrîzî, **Hitat**, s. 151-52.

¹⁹⁶ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 185; a.mlf, c. I, s. 141.

¹⁹⁷ Sâvîrûs, **Târîhu'l-Betârîka**, s. 131; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 335.

¹⁹⁸ Makrîzî, **Hitat**, c. I, s. 110.

bolluk ve bereket olduğunu, tersine Nil sularının 12 zirâda kalması durumunda kıtlık ve felaket yaşandığını, suların 18 zirâ ve üzerine yükselmesi durumunda bu defa sellerden dolayı yeterli verimin alınamaması sorunu ile karşılaşıldığını bildirmesiyle başlamıştır.¹⁹⁹ Bildirimi inceleyen Hz. Ömer, sorunu matrah sınırını önceki döneme göre yükselterek çözmüştür. Bu çözüm kapsamında kuraklık göstergesi olan 12 zirân vergisi kaldırılmış, harâc sınırı 14 zirâa çıkarılmış, bu seviyeye kadar vergi alınmamış, bolluk ve bereket sınırı olan 16 zirâ sınırı ise 18 zirâa yükseltilmiştir.²⁰⁰ Hz. Ömer bu ayarlamayı, iki zirâ arasındaki 24 parmaklık aralığı 28 parmağa çıkarmak suretiyle yapmıştır. Kısaca burada matrah sınırı düzenleme öncesine göre yükseltilmiştir. 14 zirânın altındaki seviyelerde araziler ne kadar ürün verirlerse versinler vergiye konu edilmemiştir. Bu duruma göre Nil sularının yüksekliği 17 zirâ civarında olunca verimlilik nedeniyle o yılın harâcı 100 bin dinar artırılmakta, sular 16 zirân altında ve 18 zirân üstünde aktığında ise kuraklık ve sel ihtimali nedeniyle harâc miktarı normal seviyeden 100 bin dinar eksik tahsil edilmekteydi.²⁰¹ Burada fert başına bir indirim ya da artırımdan ziyade toplu vergilerden bir artırım ya da indirim söz konusu idi. Fertler toplu indirimden payları oranında yararlanmaktaydılar.

Sulh ile fethedilen toprakların bir özelliği, bu topraklardaki vergi miktar ve oranları yapılan sulh anlaşmalarına göre değişmekteydi. Ancak eski Sâsânî ve Bizans döneminden kalma şehir idareleri ve bunların çoğu yerde birbirlerinden bağımsız olmaları nedeniyle yeknesak bir sulh anlaşması ve buna bağlı her tarafta geçerli bir oran ve miktar bulunmamaktaydı. Müslümanlar sulh anlaşması yaptıkları her şehir halkıyla ayrı ayrı anlaşmalar imzalamışlar, buna göre her bölge halkına farklı vergi oran ve miktarları belirlemişlerdir. Ancak sulh-anve topraklar hususundaki anlaşmazlıklar nedeniyle vergi oran ve miktarlarında bazı artış teşebbüslerine rastlanmaktadır. Bu konuda ki diğer en bilinen örnek ise Muâviye tarafından Amr b. Âs'ın

¹⁹⁹ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 110.

²⁰⁰ Makrîzî *Hıtat*, c. I, s. 110.

²⁰¹ Kindî, *Fezâilu Mısır el-Mahrûsa*, s. 9; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 257; M. Emin Salih, *Nizâmü'l-Mâlî*, s. 136-138; İbn Memmâtî sonraki zamanlarda 28 parmak hesabının tekrar 24' e indirildiğini söylemektedir. İbn Memmâtî, *Kavânîn*, s. 76.

mevlâsı ve aynı zamanda Mısır harâc âmili olan Verdân'dan Kıbtîler'in harâc miktarlarında şahıs başına bir kırâtlık artış yapmasını istemesidir. Ancak Muâviye'nin bu isteği sulh anlaşmasında vergilerin artırılmayacağı hükmünün mevcudiyeti nedeniyle Verdân tarafından reddedilmiş, Verdân emre itaatsizlikten dolayı görevden alınmıştır.²⁰² Muâviye'nin vergi miktarlarında artış isteği Mısır'ın iç karışıklıklardan en az zarar gören bir bölge olması ve vergi artışını karşılayacak güce sahip olması varsayımına dayanmaktaydı. Bu durumda Verdân'ın yerine malî gelirlerin artırılması düşüncesinde olan Utbe b. Ebî Süfyân'ın atanması konuya dair başka bir işaret olmamasına rağmen Muâviye'nin isteğinin yerine getirildiği anlamına gelmektedir.²⁰³

Mısır'daki vergi sistemleri bir başka açıdan analiz edildiğinde vergi ile ilgili iki tür sistemin ortaya çıktığı görülmektedir. Birincisi köylüler üzerine konan genel cizye, ikincisi fert başına konan ferdi cizye. Genel cizye konusu aynı zamanda topraklarla yakından bağlantılıydı. Genel cizyenin ödendiği bir köyde zimmî ölürse onun toprakları köye ait oluyor, kişi başına cizyede zimmî ölürse toprakları Müslümanlara geçiyordu.²⁰⁴ Bu durumda iki tür toprak ortaya çıkıyordu. Zimmînin ölümüyle Müslümanlara geçen topraklar harâc topraklardı ve yasal olarak fetihle Müslümanlara geçmişti. Üzerindeki köylü harâc ve cizye vermekteydi. Kişi başına cizyenin olduğu yerlerde ise topraklar sulh topraklar idi ve belli bir itâveyi içeriyordu. Bunlar harâc topraklar değil sulh veya ahd topraklardı. Ömer b. Abdülazîz şöyle demişti: “Kim ki Müslüman olursa nefsinin ve parasını kurtarır. Cizye başlar üzerinedir, toprak üzerine değildir.”²⁰⁵ Onun görüşü toprağın fey ve bütün Müslümanlara ait olduğu yönündeydi. Kim Müslümanlarla cizye üzerine anlaşma yaptıysa onu mutlaka ödeyecektir. Onlar arasında kim Müslüman olursa onun toprağı orada kalanların eline geçer.²⁰⁶ Bu konuda Ömer b. Abdülazîz, Hayyân b. Şureyh'e

²⁰² İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**; c. LXII, s. 431; İbn Manzûr, **Muhtasar**, c. XXVI, s. 249;

Belâzürî, **Fütûh**, s. 215; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 190; İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 366.

²⁰³ Batâyine, **Hayâtü'l-İktisâdiyye fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye el-Ülâ**, Ürdün, Dârü'l-Kindî-Dârü Dârik, 't.y', s. 144-145.

²⁰⁴ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 181.

²⁰⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 181.

²⁰⁶ Dennet, **Poll Tax**, s. 78; Makrîzî, **Hitât**, c. I, s. 146, İbn Zenceveyh, **Emvâl**, c. I, s. 390; Batâyine, **Hayâtü'l-İktisâdiyye**, s. 145; Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 92.

bir mektup yazarak Kıbtîler'den ölenlerin vergilerini sağlar üzerine yazmasını talep etmiştir.²⁰⁷ Raviler, onun bu talimatından Mısır'ın anveten fethedildiğini düşündüğü anlamı çıkarmaktadır. Onun anlayışında genel cizye sabitti ve köyler üzerine vazedilmişti. Köylülerden birinin ölmesi onun payının toplam cizyeden eksiltilmesi anlamına gelemezdi.²⁰⁸

Diğer taraftan cizye ve harâc vergilerinin birlikte bir itâve şeklinde ödenmesi kararlaştırılan Mısır'ın sulh bölgelerinde hem tâdil sonuçlarına hem de nüfus sayısına dayalı hakkaniyetli bir vergi sistemi kurulmak istenmiştir. Eğer bir köy zengin, nüfusu da fazla ise vergi oranları yükseltilirken, nüfusu az, durumu da kötü ise vergiler düşürülmekteydi.²⁰⁹ Vergi dönemi yaklaştığı zaman köylerin ileri gelenleri ve vergi memurları toplanırlar, toprağın imar ve harap durumuna bakarlar, artırılacak kotaya karar verirler, kendi bölgelerine bu kotalarla dönerlerdi. Kendi bölgelerinde köy şefleri ile bir araya geldiklerinde belirlenen bu kotayı köylerin ekilmiş arazisinin alanına göre alınan harâcın üzerine eklerlerdi. Ancak harâc tutarlarından düşülecek giderler de vardı. İki feddâni kilise ve hamamları için çıkarılırlar, ayrıca Müslümanlara verdikleri ziyafet bedelleri ile halifenin resmi ziyareti için yaptıkları harcamaları düşerler, bundan sonra toprağın yüzölçümünü alırlardı. Arkasından köydeki zanaatkârlar ve işçileri sayarlar, onların kapasitelerine göre dağıtım yaparlar, eğer köyde firariler varsa onlardan yalnız konutu olanlar ve evlilerin vergi paylarını ayırırlar, sonra harâcı hesaplarlar, bunu köyler arasında toprağın büyüklüğüne göre bölerler, toprağı da ekim yapmak isteyenlere kapasitelerine göre dağıtırlardı. Eğer birisi zayıf ve toprağını ekemeyeceğinden şikâyetçi olursa ekemeyeceğı toprağı kapasitesine göre diğerleri arasında bölüştürürlerdi. Yine başka birisi daha fazla ekmek isterse ekemeyecek olanın toprağı ona verilirdi. Aralarında anlaşmazlık olursa toprağı rakamsal bazda bölerlerdi.²¹⁰ Vergi tutarlarının hesaplanışının temelinde kırât ölçüsü vardı. 24 kırât bir dinardı.

²⁰⁷ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 181; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 147.

²⁰⁸ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 181; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 145,147; Belâzürî, **Fütûh**, s. 219.

²⁰⁹ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 180; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 145; Dennet, **Poll Tax**, s. 81.

²¹⁰ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 179; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 145; Dennet, **Poll Tax**, s. 81; Morimoto, "Taxation in Egypt Under The Arab Conquest", **Orient**, Vol. XV 1979, s. 90.

Mısırlılar, feddân başına vergiyi çoğunlukla irdeb ve veybe ile ölçerek verirlerdi.²¹¹ Bu durum, her ne kadar sulh anlaşmalarına belli bir itâve ödenmesi konusunda hükümler konsa da bunun uygulanmadığı, gelişen olaylar karşısında yeni düzenlemeler yapıldığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sabit bir vergi değil, toprağın gücüne ve coğrafi şartlara göre yıldan yıla değişen bir vergi sistemi vardı. Bunu Araplar sabit değil nisbî harâc sistemi olarak adlandırıyorlardı. Toprak kişilerin kapasitelerine göre dağıtılmaktaydı.²¹²

3.1.3.1.4. Horasan

Sulh anlaşmaları ile vergilerin belirlendiği bölgelerden biri ise Horasan şehirleriydi. Ancak bölgede gerçekleşen fetihlerle ilgili gelen bilgiler ve idarî teşkilatlanmadan kaynaklanan sebeplerden dolayı vergi oran ve uygulamaları konusunda net şeyler söylemek zordur. Fatihlerle, karşılarında yer alan arazi sahipleri ve şehirlerin önde gelenleri (merzübân, azîm, sâhib) yaptıkları anlaşmalarda senelik müşterek vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Bu vergi, zaman zaman *cizye*,²¹³ *vazife*,²¹⁴ *harâc*²¹⁵ ve *itâve*²¹⁶ şeklinde isimlendirilmiştir.

Horasan bölgesindeki sulh anlaşmalarında kullanılan *cizye* ve ceza kelimeleri bölge halklarıyla yapılan antlaşmalarda geçtiği üzere baş vergisi anlamına gelmektedir.²¹⁷ Cürcân halkıyla yapılan sulh anlaşmasında da *harâc* tabiri kullanılmaktadır. Aynı ifade Merv şehrine 60 bin dirhem vergi yüklenirken de kullanılmıştır.²¹⁸ *Harâc* kelimesinin Horasan bölgesinde yapılan anlaşmalarda kullanılış biçimi ve işaret ettiği anlam müşterek *cizye*dir.²¹⁹ Nitekim Herat, Bûşenc ve Bâdegîs ile yapılan sulh antlaşmalarında şöyle

²¹¹ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, s. 180; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 145; Denet, **Poll Tax**, s. 83.

²¹² Denet, **Poll Tax**, s. 82.

²¹³ Herât, Bâdegîs ve Bûşenc halklarıyla yapılan sulh anlaşmalarında elleri altındaki topraklarda yaşayan ve toprak sahibi olan kimseler arasında dağıtılmak üzere *cizye* adıyla vergi yüklendiği görülmektedir. Belâzürî, **Fütûh**, s. 392.

²¹⁴ Nisâbur halkıyla yapılan anlaşmada *vazife* ifadesi kullanılmaktadır. Belâzürî, **Fütûh**, s. 391.

²¹⁵ Vergilerin genel ismi olarak kullanılmaktadır. Belâzürî, **Fütûh**, s. 391.

²¹⁶ Dûrî, “Horasan’da Vergi Sistemi”, çev. Halil İbrahim Hançabay, **SÜİFD**, cilt: XII, sy. 22, (2010/2), s. 212

²¹⁷ Dûrî, “Horasan’da Vergi Sistemi”, s. 213.

²¹⁸ Dûrî, “Horasan’da Vergi Sistemi”, s. 213-214.

²¹⁹ Dûrî, “Notes On Taxation”, **JESHO**, Vol. XVII, Part 2 s. 138.

geçmektedir: “İbn Âmir, Herat’ın düz ve dağlık bölgeleri adına üzerinde anlaşma sağlanan miktardaki cizyeyi ödemesi ve bu vergiyi el-eradîn²²⁰ durumuna göre aralarında adaletle taksim etmesi hususunda onunla anlaştı. Kim borcu olan vergiyi ödemezse onun için bir antlaşma ve himaye yoktur.”²²¹ Belâzürî’ye göre, İbn Âmir, merzübânla 1 milyon dirhem karşılığında anlaştı.²²² Dûrî’ye göre buradan anlaşılması gereken şey, ödenmesi gereken verginin müşterek cizye olduğudur. Metinde geçen *el-eradîn* kelimesi de kırsal alanlarda oturanlar anlamına gelmektedir.²²³ Emevîler döneminde Ömer b. Abdülazîz’in Horasan ile ilgili olarak Belâzürî’de geçen, “Ömer Horasan’da Müslüman olanlardan harâcı kaldırdı” ifadesi de aslında toplu vergiler içinden cizyeyi kaldırdı, demektir.²²⁴ Bu durumda Horasan bölgesinde cizye, fert başına ödenen vergiyi, harâc ise cizye ve harâc vergilerinin toplamını ifade eder biçimde kullanılmıştır.²²⁵

Horasan’da sulh anlaşmalarının içeriğine bakıldığında vergi olarak toplu bir ödemenin belirlendiği görülmekte ancak hangi üründen ne kadar oranda vergi alındığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Horasan bölgesinde yer alan şehirlerin yaptıkları anlaşmalara bakılırsa şöyle bir görünüm ortaya çıkmaktadır: Abdullah b. Âmir’in Nişabur halkıyla 1 milyon dirhem, başka bir rivayete göre 700 bin dirhem karşılığında,²²⁶ Humrandiz’le 300 bin dirhem, bir rivayete göre mahsulün durumuna göre vergi alınmak şartıyla, Tûs halkıyla 600 bin dirhem, Herat, Buşenc ve Bâdegîs halklarıyla 1 milyon dirhem, Mervu’ş-Şahcan merzübânı ile Merv adına 2 milyon 200 bin dirhem,²²⁷ başka bir rivayete göre ise 1 milyon dirhem ve 200 bin cerîb buğday karşılığında, el-Ahnef’le 300 bin dirhem;²²⁸ Saîd b. Osman, Semerkant halkıyla 700 bin

²²⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 392.

²²¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 392.

²²² Belâzürî, *Fütûh*, s. 392.

²²³ Dûrî, “Horasan’da Vergi Sistemi”, s. 214.

²²⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411(T. 489) Mustafa Fayda bu ifadeyi tercüme ederken harâc kelimesini cizye olarak anladığını belirtmektedir.

²²⁵ Dûrî, “Notes On Taxation” *JESHO*, Vol: XVII, Part 2, s. 144.

²²⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 391.

²²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 392.

²²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 392.

dirhem;²²⁹ Yezîd b. Muâviye, Harezm halkıyla 400 bin dirhem;²³⁰ Kuteybe, Soğd halkıyla 2 milyon 200 bin dirhem harâc²³¹ olmak üzere anlaşma ile vergi almışlardır. Dolayısıyla Horasan ve bağlı şehirleri neredeyse bütünüyle sulh arazileriydi. Diğer sulh bölgelerinde cizye-harâc-İslâmlaşma üçgeninde yaşanan sorunların benzeri burada da yaşanmaktaydı. Merkezî yönetim gelirleri giderek düşmekte, yükü ise zimmîlere kalmaktaydı.

Horasan bölgesinde harâc kelimesi “müşterek cizye” olarak kabul edildiğinden bunun nasıl dağıtıldığı ve fert başına hangi oranda uygulandığı çözülmesi gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Taberî’de geçen bir ifade bu soruya kısmen cevap olacak nitelikte görünmektedir. Ona göre Horasan’ın harâcı fert başınadır.²³² Onun ifadelerinden toplu ödemenin dağıtılarak kişilerden fert başına alındığı anlaşılmaktadır. Emevîler dönemi boyunca vergi toplayıcısı olarak merzûbân ve dihkânlar yaptıkları anlaşmalarda vergi olarak belirlenen topluca tutarları şahıslara bölüyor, onlardan her yıl sabit miktarda bir vergiyi tahsil ederek merkezî idareye gönderiyorlardı.²³³ İnsanların Müslüman olması vergi yükünü geriye kalan mükelleflere bıraktığından bunlar endişe duyuyorlar, Müslüman olsa bile yine cizye ve harâc alınmaya devam edilmesini talep ediyorlardı.²³⁴ Buhara dihkânlarının şikâyetleri de benzer nitelikteydi. Onlara göre herkes Arap olduğu için onlardan verginin kaldırılması geriye kalanlar üzerindeki vergi yükünü dolayısıyla öncesine nazaran vergi oranlarını yükseltmiş oluyordu. Bu şikâyetleri Hişam’ın valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî tarafından kabul görerek âmillerine Müslüman olan kişilerden tekrar vergi alınması yönünde yeni bir talimata yol açmıştı. Hâlbuki kendisi daha önce aksi yönde bir karar almıştı. Horasan emiri olarak önce Semerkant civarına güven ve fazilet sahibi bir kişi olarak Ebû Saydâ’yı halkı Müslüman olmaya davet etmesi için göndermiş ve Müslüman olanlardan cizyeyi almayacağına dair söz vermişti.

²²⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 398.

²³⁰ Belâzürî, **Fütûh**, s. 399.

²³¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 406.

²³² Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 54.

²³³ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 55.

²³⁴ Taberî, **Târîh**, c. VII, s. 55.

Halkın bu davete çok hızlı bir şekilde icabet etmesi, vergilerden sorumlu dihkânların tepkisini çekmiş, idare nezdinde şikâyetlerini dile getirmişler, bunun üzerine Eşres, halkın samimiyetten değil de vergiden kaçmak için Müslüman olduğunu iddia ederek vergiyi tekrar ikame etmişti.²³⁵ Daha önceki dönemlerde vergi gelirleri içinde en büyük paya sahip harâc gelirleri, Horasan bölgesinde sabitlenmişken Müslümanlara cizye, toprak sahibi Araplar'a da harâc tahakkuk ettiriliyor cizye ile harâc arasında bir ayrım yapılmıyordu.²³⁶ Müslüman olan 20 bin kadar kişinin kendilerinden cizyenin alınmaya devam edildiği şeklindeki şikâyetlerini Ömer b. Abdülazîz karşılamaya çalışmıştı. Bölgede bulunan valisine yazarak Müslüman olanların cizyeden istisna edilmesini ancak harâcı herkesin ödemeye devam etmesi gerektiğini bildirmişti.²³⁷ Bu anlamda Horasan'da cizye ve harâcın birbirinden ayrılması, sıkıntıların ileri bir seviyeye ulaşması sonrasında teşebbüs edilen bir husustu. Ömer b. Abdülazîz'den sonra vali Eşres örneğinde olduğu gibi Müslüman olanlardan cizye alınmaya Nasr b. Seyyâr dönemine kadar devam edilmiş, o ise cizyeyi Müslüman olanlardan kaldırırken toprakları kullandıkları sürece harâc ödemeye devam etmelerini istemiştir.²³⁸ Bu kapsamda 30 bin kadar mühtediği vergiden düşürürken daha önce muaf tutulan 80 bin zimmîye yeniden vergi yüklemiştir.²³⁹ Nasr b. Seyyâr bu reformu uygulamadan ve vergileri yeniden düzenlemeden önce tafsilatlı bir toprak ölçümü yaptırmış ve bu ölçüm üzerine de planlamış olduğu yapısal değişiklikleri gerçekleştirmiş, böylelikle eskisine göre daha adil bir vergi düzeni getirmeye çalışmıştır.²⁴⁰ Bu ıslahat halife Ömer b. Abdülazîz'in Sevâd ve diğer bölgelerde başlattığı çalışmanın gecikmeli de olsa Horasan'a yansması demektir.

Yukarıda ifade edilen gelişmelerin dışında vergi oran ve miktarlarının düşürüldüğü olaylara da tanıklık edilmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in Necranlı

²³⁵ Taberî, *Târîh*, c. VII, s. 55; Belâzürî, *Fütûh*, s. 413.

²³⁶ Dûrî, "Notes On Taxation", *JESHO*, Vol: XVII, Part. 2, s. 144.

²³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411.

²³⁸ Welhausen, *Arab Kingdon And Its Fall*, s. 283; Dûrî, "Notes On Taxation", s. 144.

²³⁹ Taberî, *Târîh*, c. VII, s. 173; Guzman, "Abbâsî İhtilali", s. 263.

²⁴⁰ Dûrî, "Notes On Taxation", s. 144; Welhausen, *Arab Kingdon And Its Fall*, s. 283.

Hristiyanların vergi miktarlarında sayılarının azalması nedeniyle indirime gitmesi bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır.²⁴¹

3.1.3.2. Öşür Vergisi

Müslümanlara ait topraklar, fetihler sırasında kendi toprağı üzerinde Müslümanlığı kabul eden halklara ait topraklar, iktâ ve ihyâ edilmiş topraklar ile Arap Yarımadası'ndaki toprakların öşrî topraklar olarak kabul edildiğini ve harâc yerine öşür vergisine muhatap kılındıklarını belirtmiştik. Öşrûn ise isminden de anlaşılacağı üzere onda bir vergi anlamına geldiğini söylemiştik. Bu kelime verginin mevzusundan ziyade nispetini gösteren bir kelimedir. Ancak zamanla verginin adı olarak kullanılmıştır. Mevzusu açısından bu verginin harâc vergisinden pek bir farkı yoktur. Aralarındaki iki fark oranlarındaki ve mükellefiyetlerindeki değişikliklerdir. Kaide olarak öşür Müslümanın zirai alan ve geliri üzerine salınırken, harâc zimmînin elindeki toprak ve toprak geliri üzerine salınmaktadır.²⁴²

Öşrî toprakların vergilendirilmesinde ürün bazında bir vergilendirme sistemi benimsenmiştir. Yani alanın büyüklüğü veya küçüklüğü değil, önemli olan hangi ürünün ekildiği ve ne kadar ürün elde edildiğidir. Bu da vergilendirmede mukâsime sisteminin uygulandığı anlamına gelmektedir. Vergi oranları ve ürünler, değişken oranlı vergiye tabi harâc topraklardan farklı olarak sabit oranlı olup, genelde Hz. Peygamber zamanında, kısmen de Arap Yarımadası ve çevresindeki coğrafyalarda öteden beri uygulanagelen yerel teamûl ve örflerle belirlenmiştir.²⁴³ Cevâd Ali'ye göre ise bu vergi, Araplar nezdinde en bilinen vergilerden biriydi. Arap Yarımadası'nın her tarafında bilinmekte ve idarelerce her türlü din veya millet mensubuna en eski asırlardan beri vazedilmekteydi.²⁴⁴ Bir rivayete göre Resûlullah (s.a.v), vefatından önce bir vergi listesi yaptırmış, burada vergiye tabi mal kategorileri ve tarifelerini göstermiştir.²⁴⁵ Bazı bilgilere göre ise bunu ilan edmeden vefat etmiştir. Hz.

²⁴¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 71-75.

²⁴² Lokkegaard, **Taxation**, s. 78.

²⁴³ Şafak, **Arazi Hukuku**, s. 105; Tuğ, **Vergi Hukuku**, s. 92.

²⁴⁴ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 168.

²⁴⁵ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, çev: Salih Tuğ, Ankara, Yeni Şafak, 2003, s. 983.

Ömer döneminde tespit edilen söz konusu listeler, bir nizamname şeklinde âmillere gönderilmiş, Emevîler döneminde yapılan tâdilatlarda bu oranlardan büyük ölçüde yararlanılmıştır.²⁴⁶

İslâmî dönem boyunca öşrî arazilerin vergilendirilmesinde esas alınan birkaç kriterden bahsetmek mümkündür: Birincisi öşür alınacak ürünlerin rivayetlerde sayılan ürünlere kıyas yapılarak belirlenmesidir. Bunun da sebebi çeşitli coğrafyalarda yetiştirilen onlarca üründen hangilerinin vergiye tabi olacağının net olarak bilinmemesi ya da buna dönük kesin hükümlerin bulunmamasıdır. En'âm sûresinin 141. ayeti hasat zamanında sadece zekâtın verilmesini emrederken, aslında bu ürünlerin seçimini takdire bırakmıştır.²⁴⁷ Bu açıdan bakıldığında ilk zamanlarda başta hurma, kuru üzüm, arpa ve buğday olmak üzere sadece dört üründen vergi alınması ile başlanmıştır. Bunun sebebi Medine ve civarında bunların en bilinen ve en çok tüketilen ürünler olmalarıdır.²⁴⁸ Bu dönemde diğer en çok bilinen ürünler olan bal, zeytin, incir ve diğer hububatın vergi konusu yapıp yapılamayacağı tartışma konusudur.²⁴⁹ Haccâc kendi döneminde arpa, buğday, hurma ve üzümünden başka üründen öşür vergisi almamış, önceki uygulamayı devam ettirmiştir.²⁵⁰ Ancak zamanla *ez-zer*' olarak tanımlanan bütün hububatın yani buğday, arpa, pirinç, darı, bakla, börülce, nohut, mercimek, çavdar ve burçağın öşür vergisine konu edildiği görülmektedir. Bunlardan kabuklu olanların 2 bin kilogramdan fazlası, harmanlanmış olanların ise bin kilogramdan fazlası öşre tabi tutulmuştur. Başlangıçta yeşillikler, sebzeler, dağlarda yetiştirilen pamuk, keten gibi ürünler zekâta tabi tutulmazken,²⁵¹ Emevîler döneminde nohut ve mercimek gibi bakliyatın zekâta tabi tutulduğu görülmektedir.²⁵² Ebû 'Ubeyd tarafından anlatılan sürece bakıldığında ise bu konuda tedricî bir yöntemin izlendiği anlaşılr.²⁵³ Bu anlamda ilk dönem vergiye tabi ürünlere nazaran

²⁴⁶ Tuğ, **Vergi Hukuku**, s. 92.

²⁴⁷ Kur'an, 6/141.

²⁴⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 64; Mehmet Erkal, "Öşür", **DİA**, c. XXXIV, s. 100-103.

²⁴⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 568.

²⁵⁰ Tâhâ, **Irâk fî Ahdi'l-Haccâc**, s. 196.

²⁵¹ İmam Şâfiî, **el-Ümm**, c. II, s. 37-38; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 188-89.

²⁵² Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 570.

²⁵³ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 568 vd.

Emevîler dönemi vergi ürünleri daha da zenginleşmiş ve çoğalmıştır. Ömer b. Abdülazîz kıyas yolunu kullanarak ürünlere yenilerini eklemiştir.²⁵⁴ Emevîler'in son dönemlerinde hububatın yanı sıra ağaçlardan meyvelerinin kurutulabilir ve ölçülüp stoklanabilir olan fıstık, ceviz, incir, badem gibi ürünler öşür listesine dâhil edilmişlerdir.²⁵⁵ Bu alan, Ebû Hanîfe tarafından, "Az veya çok toprağın bitirdiği her şeye zekât düşer" şeklinde hükme bağlanarak ileriki dönemlerde daha da genişletilmiştir.²⁵⁶ Zaman içerisinde yeni düzenlemelerle teorik kriterler, ürünün tohumlu, ölçülebilir ve depolanabilir olması olarak belirlenmiştir.²⁵⁷ Bu şekilde öşür ve harâcın konusu olan ürünler giderek aynılaşmıştır.²⁵⁸

Zirai ürünlerin vergilendirilmesinde ikinci kriter, hangi bölgelerde ne tür ürünlerden vergi alınacağına dair tercihlî bir politika izlenmesidir. Zirai ürünlere dair konulan umumi kural her tarafta uygulanmamış, bazı bölgelerde bu kuralın dışına çıkılarak, bölgede herkesin bolca ürettiği, ödenmesi kolay, üretimi yaygın ürünlere vergi tahakkuk ettirilmiştir. Bu nedenle bu tür konularda bazen *kazustik* metod tercih edilmiştir.²⁵⁹ Örneğin Irak civarında hurma vergi konusu iken Şam bölgesine gelindiğinde zeytin ön plana çıkmıştır.²⁶⁰ Bu da iktisadî etkinlik ve idarecilerin halka kolaylık sağlanması hususundaki hassasiyetlerine bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Üçüncü kriter, zirai alanların sulama biçimidir. Sulama şekli verginin oranının belirlenmesinde bir kriter olarak kullanılmasıdır. Yağmur ve nehir suları ile sulanan toprak mahsullerine 1/10, kova ile sulanan topraklardan elde edilen ürünlere ise yarım öşür yani 1/20 vergi tahakkuk ettirilmiştir. Belirlenen bu usulün temelinde ise sarf edilen emek miktarı yatmaktadır.²⁶¹ Emek sarf

²⁵⁴ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 570.

²⁵⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 74,78.

²⁵⁶ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 603 (T. 483); Şeybânî, **el-Asl**, c. II, s. 132; İbn Kudâme, **Muğnî**, c. III, s. 7; Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 61.

²⁵⁷ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 154.

²⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, **Tehzîbü'l-Ahkâm fî Şerhi'l-Mukniâ**, thk. Alî Ekber el-Gifârî, Tahrân, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1965, c. IV, s. 64.

²⁵⁹ Tuğ, **Vergi Hukuku**, s. 75, 76.

²⁶⁰ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 154.

²⁶¹ Şeybânî, **el-Asl**, c. II, s. 129; Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 60; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 187; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 576; Abdülvahhâb Hallâf, **es-Siyasetü's-Şer'iyye**, s. 124; Abdülğânî

edilerek sulanan arazilerden, emek sarf edilmeden sulanan arazilere göre %50 daha az vergi alınmıştır. Burada emek bir maliyet gideri olarak kabul edilmiştir. Bu da öşür miktarlarının belirlenmesinde iktisadî şartların yanında toprak sahibinin hakkının ve umumi menfaatin gözetildiği anlamına gelmektedir. Basra civarında Müslümanların elinde bulunan araziler öşür arazileri sayıldığı ve pek emek sarf edilmeden kanallarla sulandığı için burada tam öşür uygulaması geçerli olmuştur.²⁶²

Vergilendirmede kullanılan dördüncü şart meyvelerin olgunlaşmasının beklenmesi, hasat zamanına kadar herhangi bir vergilendirme teşebbüsünde bulunulmamasıdır. Olgunlaşmayan meyvelerden zekât alınmadığı gibi beş veske²⁶³ ulaşmayan tutarlardan da öşür vergisi alınmazdı.²⁶⁴ Ebû Hanîfe, az da, çok da olsa her türlü ürüne vergi düştüğünü söyleyerek umum görüşe muhalefet etmiştir. Ona göre bu hususta nisâb miktarı aranmaz. Onun bu görüşü Hz. Peygamber'in, "Semânın suladığı her şeyde öşür vardır..."²⁶⁵ sözünden kaynaklıdır. Ancak benzer ürünlerin birbirlerine ilave edilerek Yemenî *zehb* ölçüsüne ulaşan miktarlardan vergi almak bir öneri olarak sunulsa da bu teklif hukukçularca uygun bulunmamıştır.²⁶⁶ Zekât miktarı hesaplanırken hububat, tasfiyesinden hemen sonra ölçülürken, meyveler ise kuruduktan sonra ölçülmüştür. İlk hasadın beş veskin üzerinde olması sonucu değiştirmemektedir.²⁶⁷ Emevîler döneminde öşür vergisine dair ilk dönemlerden ayrışık bir duruma rastlanmamaktadır.

Emevîler döneminin en önemli meselelerinden biri öşrî ve harâc toprakların alım ve satımı dolayısıyla harâc toprakların Müslümanlara, öşrî toprakların ise zimmîlerin eline geçme vakıalarıydı. Böyle bir durumda Müslümanın harâc, zimmînin de öşür ödeyip ödemeyeceği tartışma konusu

Ahmed Ceber et-Tesîsî, **Fazlu'z-Zirâa ve'l-Amel fi'l-Arz**, Dârü's-Samî, Riyad, "t.y", s. 39.

²⁶² Salih Ahmed, **Hıttatu Basra**, s. 225.

²⁶³ Bir veskin 122. 4 kg olduğu varsayımıyla toplamda 612 kg etmektedir. Kallek, "Vesk", **DİA**, c. XIII, s. 70.

²⁶⁴ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 188; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 580.

²⁶⁵ İbn Kudâme, **Muğnî**, c. III, s. 7; Şeybânî, **el-Asl**, c. II, s. 129.

²⁶⁶ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 572.

²⁶⁷ İbn Kudâme, **Muğnî**, c. III, s. 7-8.

olmaktaydı. Ya da her iki vergi birlikte mi tahakkuk ettirilecekti? Nitekim konu fıkıhçılar tarafından çeşitli şekillerde hükme bağlanmıştır. Hanefilere göre harâc ile öşrî toprakların birleşmesi mümkün değildir. Bir araziden, durumuna göre ya harâc alınır yahut da öşür alınır. Bu anlamda harâc araziye Müslüman sahip olsa da harâc ödemek zorundadır.²⁶⁸ İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi fıkıhçılara göre ise öşür ile harâc birleşir. Harâca tabi bir arazi Müslümanın mülkiyetine geçerse yeni sahibi hem harâcı hem de çıkan mahsulün öşrünü öder. Ömer b. Abdülazîz'in ıslahatlarından birisi harâc toprağı satın alan Müslümanların harâc ödemesini talimatlandırmasıydı. Daha yüksek oranlı verginin ödenmesi devletin tercihi olmalıdır. Bunu önceki bölümlerde de görmüştük. İki verginin birleşmesi konusu ise daha çok teorik bir mesele olmakla birlikte aynı halifenin iki vergiyi birleştirerek aldığına dair haberler de bulunmaktadır.²⁶⁹ Bu, harâc vergisi ödendikten sonra kalan miktarın nisap miktarını aşması halinde tahsil edilmiştir.²⁷⁰

3.1.4. Vergilendirmede Ölçü Birimleri

Genel olarak malî konular ve özel olarak vergi, harâc, cizye gibi rakamlarla ifade edilen meselelerin anlaşılmasında bunların tarihî birim değerlerinin ve birbirleri karşısındaki oranlarının bilinmesi önemlidir. Bunun için en azından Emevîler dönemi içerisinde karşımıza çıkan bazı ölçeklerin ne anlamlar ifade ettiklerini bilmek açısından temel tarihî değerlerini vermek faydalı olacaktır. Bu anlamda konuyu işlerken karşımıza en çok cerîb, feddân, zirâ', kıst, müdd, sâ, dirhem, dinar, kafiz gibi ölçü birimlerinin çıktığını görmekteyiz. Zeytinlik ve bağların vergilendirilmesinden bahsedilirken verilen ağaç sayıları dikkat çekmektedir.

Cerîb, önem açısından baktığımızda toprakla ilgili en önde gelen ölçü birimi olarak görünmektedir. Özellikle Sâsânîler'den kalma topraklar cerîb bazında ölçülüyor, yine cerîb bazında vergilendiriliyordu. Bu anlamda Mısır

²⁶⁸ Hayrettin Karaman, "Toprak Mülkiyeti ve Öşür" **Diyanet Dergisi**, XV, Sayı: 2 Mart/Nisan, 1976, s. 80-88.

²⁶⁹ Karaman, "Toprak Mülkiyeti", s. 80-88.

²⁷⁰ Demircan, **Emevîler**, s. 113.

dışındaki arazilerin ölçümünde kullanılan tek alan ölçüsü birimi idi.²⁷¹ Ancak cerîbin iki ayrı ölçü birimini ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bunlardan birincisi ağırlık ve hacim ölçüsü diğeri ise alan ölçüsü birimi olmasıydı. Mâverî'nin verdiği bilgilere göre alan ölçüsü olarak 1 cerîb, $10 \times 10 = 100$ kasbe kare idi. Bir kasbe = 6 zirâ, 1 zirâ = 1 (bir) mimar arşınına tekabül ederdi. Buna göre cerîb 3600 mimar arşın karedir.²⁷² Ziyâuddîn Reyyis yaptığı çalışmada ağırlık ölçüsü olarak cerîbin 33 litre olan kafizin 4 misli, yani 132 litre olduğunu tespit etmiştir.²⁷³

Kafîz, Hz. Ömer döneminde cerîble birlikte kullanılan ve ölçümlerde adı en çok geçen ölçülerden biridir. Hem alan, hem de ağırlık ölçüsü birimi olarak belli bir hacimdeki tohumun ekilebileceği alanı belirtmek üzere kullanılmıştır. Buna göre 1 kafîz = $1/10$ cerîb = 360 arşın karedir. Bu hesaplama sonucu kafizin alanı, $360 \times 61,62 = 136,6$ metrekare şeklinde bulunur.²⁷⁴ Hınz, kafîzin alanını 159,2 metrekare olarak tespit etmiştir. Yine Hınz'a göre ağırlık ölçüsü olarak 29,5 litrelik veya 22,715 kg'lık bir değere eşit olmaktaydı. İran'da 1 cerîb 10 kafîz olmakla beraber değişik şehirlerde değişik cerîb değerleri vardı.²⁷⁵ Hz. Ömer döneminde Sevâd arazilerinin vergilendirilmesinde kullanılan kafîz, Sâsânîler döneminden kalma aslî kafîzdi. Haccâc kendi döneminde 60 kafîzin değerini bir vesk olarak belirlemişti.²⁷⁶ Veski, Emevîler döneminde daha çok fiyat artışları ile birlikte anılır olmuştur. Parasal değerinin yükselmesi Vekî' b. Ebî Mes'ûd et-Temîmî'yi rahatsız etmiş olmalı ki Kuteybe b. Müslim'in katlinden sonra kürsüye çıkarak pazarda fiyatını yükselten merzûbânları öldürmek ve asmakla tehdit etmiş ve fiyatının 4 dirheme sabitlendiğini söylemiştir.²⁷⁷

Zirâ, Emevîler dönemindeki tâdil çalışmaları sırasında kullanılan ve çeşitleri olan bir ölçü birimidir. Mâverî'ye göre zirânın tanımı, her bölge ve

²⁷¹ Reyyis, **Harâc**, s. 273.

²⁷² Mâverî, **Ahkâm**, s. 235.

²⁷³ Reyyis, **Harâc**, s. 328.

²⁷⁴ Cengiz Kallek, "Kafîz", **DİA**, c. XXIV, s. 156.

²⁷⁵ Hınz; **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, s. 47.

²⁷⁶ Yahyâ b. Âdem, **Harâc**, 138.

²⁷⁷ Reyyis, **Harâc**, s. 326.

kabilede farklı şekilde yapılmıştır. Böylelikle değişik yer ve zamanlarda kullanılan birçok zirâ ölçüsü ortaya çıkmıştır. Bunlardan ez-zirâu'z-Ziyâdiyye, ez-zirâu'l-Bilâliyye, ez-zirâu'l-Ömeriyye incelenen dönemde kullanılan zirâ çeşitlerindendir. ez-Zirâu'z-Ziyâdiyye küçük Hâşimî zirâi olarak bilinen zirâdan 3 tam 4/10 parmak daha büyüktür. Her bir parmağı yedi şî'rden oluşan yirmidört parmaktan ibaretti. Ziyâd b. Ebîh, Ahvâz arazilerini bununla ölçtüğünden onun ismiyle adlandırılmıştır.²⁷⁸ Bu ölçü Sâsânîler zamanında kullanılan ölçünün bir benzeri olduğundan Abbâsîler döneminde de küçük değişikliklerle standart ölçü birimi olarak kullanılmış, bu arada isim değişikliğine uğramıştır.²⁷⁹ Abbâsîler isim değişikliği ile Emevîler'de kullanılan ölçüden farklı bir ölçü kullandıkları izlenimi vermek istemişlerdir.²⁸⁰ ez-Zirâu'l-Bilâliyye küçük Hâşimî zirâi olarak bilinmekteydi ve bunu ilk bulan ve kullanan Bilâl b. Ebî Bürde idi. Kendisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin torunu olduğundan Basra ve Kûfeliler bunu onun dedesi şerefine kendisine nispet ederek adlandırmışlardı.²⁸¹ ez-Zirâu'l-Ömeriyye ise Hz. Ömer'in uzunluğu bir zirâ, bir tutam ve bir parmak olan zirâyıydı. Uzun, orta ve en kısa kol ölçülerini toplayıp toplamı üçe taksim etmek suretiyle yapmıştı. Ölçeğin her iki ucunda kurşundan bir damga bulunmaktaydı. Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. Yemân'ın kullandığı ölçü buydu.²⁸² Lokkegaard'a göre Ömer b. Hübeyre zamanında kullanılan ölçü konusunda tereddütler bulunmaktadır. Ona göre rivayetler her ne kadar Hz. Ömer'in geliştirmiş olduğu ölçüyü kullandığını haber verse de ölçülerin halifelerden ziyade ölçüm işlerini bizzat yürüten valilere atfedilmesinden dolayı bu şüphenin doğruluk payı olabilir. Bu durumda Hz. Ömer'e atfedilen ölçek, isim karışıklığından dolayı Ömer b. Hübeyre yerine Hz. Ömer olarak rivayet edilmiştir. Ayrıca Ömer b. Hübeyre'nin Ziyâdiyye ölçüsünü kullanmış olma ihtimalini de uzak görmemektedir.²⁸³ Hâşimî zirâi metre cinsinden ifade edildiğinde ise bir zirâ 61,6 cm, bir kasbe 6 zirâ, 61,6 x 6= 369,6 cm= 3,696 metredir. 10 kasbe kare 1

²⁷⁸ Mâverdî, *Ahkâm*, s. 235; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. II, s. 156.

²⁷⁹ Lokkegaard, *Taxation*, s. 112.

²⁸⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. II, s. 156.

²⁸¹ Mâverdî, *Ahkâm*, s. 235 (T. 289); Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. II, s. 156.

²⁸² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. II, s. 155-56.

²⁸³ Lokkegaard, *Taxation*, s. 112.

cerîb ettiğinden, $10 \times 3,696 = 36,96$ metre etmektedir. Bu rakamı metre kare cinsinden hesapladığımızda 1,366 metrekare eder.²⁸⁴

Feddân, Bizans Devleti sınırlarında kalan bölgelerdeki araziye dönük ölçümlerde kullanılan bir ölçü birimi olup Ârâmîler'in yerleşim bölgelerinden olan Mısır, Nûbe, Şam gibi coğrafyalarda tek veya çift öküzle sürülebilecek arazi miktarını ifade edegelmiştir. Dolayısıyla Mısır'da eski dönemden kalma mahalli ölçülerden olup, İslâmî fetihlerden sonra da Müslümanlar tarafından kullanılmaya devam edilmiş, kadastral çalışmalarda ve harâc miktarlarının takdirinde alan ölçü birimi olarak esas alınmıştır.²⁸⁵ Ancak araştırmacılara göre diğer ölçüler gibi bu ölçü biriminin değeri de zamana ve mekâna göre değişiklik göstermiştir. Kalkaşendî'ye göre 1 feddân = 400 kasbekare = 24 kırât; 1 kasbe = 6 büyük Hâşimî zirâna eşittir.²⁸⁶ Bu bulgulardan hareketle 1 feddân modern araştırmacılardan W. Hinz'a göre, 6368 metrekare,²⁸⁷ Reyys'in hesaplamalarına göre 5929 metrekare etmektedir.²⁸⁸ Feddân ile cerîb arasındaki orana bakıldığında ise feddânın cerîbten daha büyük bir ölçüye sahip olduğu görülür.

Sâ', daha çok Hz. Ömer döneminde belirlenen değer ile anılmaktadır. Verilen ölçü ise sekizden az yediden fazla rıtl'dır. Haccâc da Hz. Ömer dönemindeki değeri geçerli ölçü olarak kabul ettiğini beyan ederek *Haccâcî* ölçeğini yaptırmıştır. Bu anlamda Emevîler döneminde değeri değişmemiştir.²⁸⁹ Daha önce de Mervân b. Hakem Medine valisi olduğunda

²⁸⁴ Reyys, *Harâc*, s. 290.

²⁸⁵ Cengiz Kallek, "Feddân", *DİA*, c. XII, 293; Feddân aynı zamanda ekimde kullanılan hayvana denilmiştir. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Câmiü'l-Ehâdis*, c. XIX, s. 130; Ebû Hilâl el-Askerî, *et-Telhîs fi Mâ'rifeti Esmâ'i'l-Eşyâ*, thk. İzzet Hasan, 2. Baskı, Dımaşk, Dârü Tulâs li'd-Dirâsât ve't-Terceme, 1996, s. 299; Ebû 'Ubeyd, *Garîbü'l-Hadis*, I-IV, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân, Haydarabâd, Matbaatü'l-Osmaniyye, 1964, c. I, s. 203.

²⁸⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. III, s. 521.

²⁸⁷ Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 80.

²⁸⁸ Reyys, *Harâc*, s. 297; Muâsır sözlüklerde bu alanın Mısır'da 4200 metrekare olarak verildiğine bakılırsa bu feddânın ölçüsünün zamanla değiştiğini gösterir. Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye el-Muâsıra*, c. III, s. 1681.

²⁸⁹ Âdem, *Harâc*, s. 138; Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, s. 622.

asli değerini bulması için piyasada mevcut iki sâ' değerini cem etme işlemi yapmıştır.²⁹⁰

Müdd, İslâmiyetin ilk yıllarında kullanılan bir ölçü birimi olarak Medine'de ¼ sâ' idi. Bu ise diğer ölçü birimleri üzerinden hesap edildiğinde 1,053 litreye denk gelmektedir. Müddün aynı dönemde Mısır'daki değeri 2,5 litreydi. Şam'da müdd 2,84 kg buğday ve 3,673 litre olarak hesaplanmaktaydı.²⁹¹

Kıst, eski bir Yunan hacim ölçüsü olarak Latince "sextarius" adıyla bilinmekteydi. Irak'ta iki çeşidi vardı. Küçük kıst 1,2158 litre, büyük kıst ise bunun iki katı 2,4336 litreydi. Mısır'da ise 2,106 litreye denkti.²⁹²

Vesk, İslâmiyetin ilk yıllarında 60 sâ', 8 rıtl olarak değer bulmaktaydı. Bu ölçü Hz. Peygamber döneminde kullanıldığından peygamber veski olarak da adlandırılmaktadır. Emevîler döneminde vesk, Haccâc'ın koyduğu ölçęe göre 60 sâ' kadardır.²⁹³ Bu dönemde Peygamber veskinde bir değişiklik olmamış ve onunla işlem yapılmıştır. Harun Reşîd döneminde 630,864 litre olarak kabul edilerek kullanılmışsa da daha sonra tekrar peygamber veskine dönmüştür.²⁹⁴

Dirhem, Sâsânîler'e ait bir gümüş para olarak, İslâmiyetten önce ve sonra Araplar tarafından kullanılagelen paralardan biridir. Hatta fetihler sonrasında bile Araplar Sâsânî dirhemlerini üzerlerinde hiçbir değişiklik yapmadan kullanmışlardır. Hz. Ömer'in hilafetinde, Irak bölgesindeki harâc miktarlarında da daima dirhem kullanılmıştır. Sâsânîler'deki dirhemlerin ağırlık değerleri gümüş cinsinden genel olarak 4,11-4,15 gr. arasında olduğu kabul edilmiştir.²⁹⁵ İslâmî devirde ilk defa Hz. Ömer zamanında basılan dirhem ağırlığı ise 2,97 gramdı. Halife Abdülmelik b. Mervân bu ağırlığı

²⁹⁰ Racâ Hüseyin, *el-İslâhu'n-Nakdî fî Asri'l-Emevî*, s. 44.

²⁹¹ Hinz, *Ölçü Sistemleri*, s. 56-57.

²⁹² Hinz, *Ölçü Sistemleri* s. 62.

²⁹³ Âdem, *Harâc*, s. 136; Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, s. 621-622.

²⁹⁴ Hinz, *Ölçü Sistemleri*, s. 65.

²⁹⁵ Hinz, *Ölçü Sistemleri*, s. 3.

gümüş sikke birimi olarak kabul etmiştir.²⁹⁶ Emevî halifeleri Emevî Devleti'nin yıkıldığı h.132/m.750 yılına kadar devlet çapında yetmiş bir yerde darphane tesis etmişler ve kontrollü bir şekilde para basımına izin vermişlerdir. Bunlardan Şam, Vâsıt gibi yerlerde olanları uzun süre çalışırken, diğerlerinin çoğu kısa zamanda kapanmıştır.²⁹⁷

Dînar, Mısır bölgesinde altın para birimi olarak Mekkeliler'in uzun zaman Bizans'la yaptıkları alışverişlerde kullandıkları bir paradır. Ağırlığı genelde bir miskâl geldiğinden Araplar indinde altın para birimi olarak bilinmiştir. İslâmî dönemde de tedavülde kalmaya devam etmiştir. Bu paraya İslâmî şekil verilmesi yani İslâmî sikke olarak basılması Abdülmelik b. Mervân tarafından h.77/m.696 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu ilk Bizans tipi dinarların ağırlığı başlangıçta 4,40 gr. civarında iken, Abdülmelik b. Mervân'ın yeniden değerlemesinden sonra İslâmî dinar, şer'î miskâl ağırlığı olan 4,25 gr. ağırlığında basılmaya başlanmış, birim ağırlığı eskiye göre bir kırât düşürülerek, eski 21 kûsur kırât yerine 20 kırâta denk gelecek şekilde ayarlanmıştır. Ancak sıkı kontrollere ve standartlaştırma çalışmalarına rağmen farklı ağırlıktaki dinarlar da piyasadan kaybolmamıştır.²⁹⁸

3.2. Verginin Toplanması Ve Organizasyonu

3.2.1. Malî Organizasyon ve Kurumlar

Emevîler döneminde malî işlemlerin organizasyonu için devletin merkez ve taşrada kurduğu çeşitli kurumlar aracılığıyla işlerini yürüttüğü görülmektedir. Devlet merkezde başta halifelik makamı olmak üzere Hacıplık, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-berîd, Dîvânü'l-cünd, Dîvânü't-tirâz, Dîvânü'l-harâc

²⁹⁶ John Walker, *A Catalogue of The Arab-Byzantine And Post-Reform Umayyad Coins*, London, nşr. British Museum, 1956, s. Xcv.

²⁹⁷ Halil Sahillioğlu, "Dirhem" *DİA*, c. IX, s. 368-371; Ziyâd b. Ebîh vali olduğu zaman Muâviye'ye Hz. Ömer'in paraların değerini küçülttüğünü ve ölçekleri büyüttüğünü söylemiştir. Emevîler döneminde çok çeşitli gümüş paralar ortaya çıkınca vergi ve zekâtların ödenmesinde yaşanan sıkıntıları aşmak üzere Abdülmelik b. Mervân tedavüldeki paraları toplayarak ortalamasını almış ve bundan böyle sadece bu parayla işlem yapılmasını istemiştir. Bu paranın 10 tanesi 7 miskâl olarak değerlendirilmiştir. Emevîler döneminde bastırılan ve kullanılan paraların ayrıntılı bilgisi için bkz. Makrîzî, *Eski ve İslâmî Paralar*, trc. İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul, Gavsî Ozansoy Basımevi, 1946, s. 30-44

²⁹⁸ Halil Sahillioğlu, "Dînar", *DİA*, c. IX, s. 352-355; Emevîler zamanında basılan dinarların ölçüleri, ağırlıkları ve basım yılları itibarıyla geçirdiği değişimler için bkz. John Walker, *Umayyad Coins*, s. 84 vd.

olmak üzere divanlara yüklediği çeşitli fonksiyonlarla idare edilirken, taşrada valiler veya amirler tarafından idare edilen Şam, Hicaz, Irak, Cezîre, Mısır ve İfrikiyye gibi eyaletlere ayrılmış bulunmaktaydı.²⁹⁹ Bu eyaletler de kendilerine bağlı çeşitli şehirlere ayrılıyordu. Örneğin Şam; Dimaşk, Ürdün, Filistin, Hıms ve Kinnesrîn gibi beş şehire (cünd) ayrılmıştı.³⁰⁰ Cezîre, başlangıçta Diyârımudar ve Diyârırebâ'dan oluşurken, Abdülmelik, kendi döneminde Azerbaycan, İrminiyye ve Musul gibi şehirleri de bu eyalete bağlamıştı.³⁰¹ Hicaz; Mekke, Medine ve Tâîf'ten oluşuyordu. Irak bölgesi sonradan kurulan Basra ve Kûfe gibi şehirlere ilaveten Ahvâz, Fars, Kirman, Sîstan, Horasan, Sicistan, Taberistân ve Cürcân'ı içine alırken, daha sonra bunlara Uman, Bahreyn ve Sind bölgeleri de eklenmişti.³⁰² Irak genel valisi söz konusu şehirlere kendisi tarafından seçilen valiler atayabildiği gibi valiler bazen de halife tarafından atanmıştır. Eyalet valileri doğal olarak yerel valilerden daha yetkili, daha fazla nüfuz sahibi idiler. Adem-i merkezîyet ilkesi doğrultusunda kadılar ve harâc memurlarının tayini, harâc toplama ve dağıtımına varan yetkilere sahiptiler. Ancak bazen vilâyetlerdeki âmiller harâc işlerinde validen bağımsız hareket edebilmekteydiler. Bu ise halifenin harâc âmilini doğrudan görevlendirmesi ile mümkün olabiliyordu. Bu durumda gelirler konusundaki uzmanlığı nedeniyle bazen âmilin fikri, valinin fikrinden daha önemli olmaktaydı.³⁰³

Emevîler döneminde malî organizasyonun yürütülmesi bakımından karşımıza iki mekanizmanın çıktığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi, izleri Hz. Peygamber'e kadar giden beytül-mâl ile Hz. Ömer döneminde kurulduğu bilinen Dîvânü'l-harâc kurumudur. Bu iki kurum Emevîler dönemine kadar gelişerek gelmiş, bu dönemde görev ve fonksiyonları artmıştır. Devlet hazinesi

²⁹⁹ Yiğit, **Emevîler**, s. 144-151; Hasan İbrâhim Hasan, Ali İbrâhim Hasan, **en-Nazmü'l-İslâmiyye**, Kahire, Mektebetü'n-Nahdâ el-Misriyye, "t.y", s. 160; Philip Hitti, **History of Syria Including Lebanon and Palestine**, London, Macmilan Co&Ltd, 1951, s. 476.

³⁰⁰ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, s. 43; İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 168; İbn Hurdâzbihi batı bölgeleri diye tarif ettiği Şam ve çevresindeki vilâyetleri için "cünd" yerine "kuver" ifadesini kullanmaktadır. **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, s. 75; Şam bölgesi idarî yapılanması için bkz. Necde Hammâş, **el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî**, s. 39-44.

³⁰¹ Necde Hammâş, **el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî**, s. 46-51.

³⁰² İsmail Yiğit, **Emevîler**, s. 149.

³⁰³ S.A.I İmamuddin, **Arab Muslim Administration**, s. 63; Yiğit, **Emevîler**, s. 149, 151.

anlamına gelen beytûlmâl, devlete ait taşınır ve taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili malî kurumu ifade etmektedir.³⁰⁴ Bu geniş anlamıyla beytûlmâl, devlete ait her türlü mal varlığının korunduğu, gelirlerin toplandığı, umumun menfaatine harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil, tüzel kişilik sahibi, bugünkü anlamda Maliye Bakanlığı'na karşılık gelen bağımsız bir kurum olarak tanımlanabilir.³⁰⁵

Beytûlmâlin organize bir kurum olarak genelde Hz. Ömer dönemi itibariyle ortaya çıktığı kabul edilir. Ancak bir takım işaretlerden hareketle ilk olarak Hz. Peygamber'in Medine döneminde kurulduğu söylenebilir. Çünkü beytûlmâl ile ilişkin ilk gelirler ve topraklar bu dönemde kazanılmıştı.³⁰⁶ Toplanan zekâtlar ise onun çeşitli görevlileri tarafından idare edilmiş, ayrıca çeşitli bölgelere âmiller tayin edilmiştir.³⁰⁷ Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen zekât âmili kimseler de bir anlamda beytûlmâl görevlisiydi.³⁰⁸ Bu haberlere bakıldığında beytûlmâlin ilk haliyle de olsa daha Hz. Peygamber döneminde kurulduğu söylenebilir.³⁰⁹ Biz beytûlmâlin Hz. Peygamber zamanındaki bu ilk şeklini daha sonra kurumsallaşacak olan Dîvânü's-sadakât'ın nüvesi olarak görebiliriz. Bu ilk dönemde devlet gelirlerinin büyük kısmı zekât ve sadakalardan oluşuyordu ve harâc uygulaması henüz başlamamıştı. Harâcın fey olarak, sadakanın ise ayette geçen toplum kesimlerine hasredilen bir gelir olması nedeniyle idareler genellikle bu iki geliri birbirlerinden ayırmışlardır. Emevîler döneminde sadaka gelirleri ile harâc gelirleri arasındaki ayrım korunmaya çalışılmıştır.³¹⁰ Zira Araplar'ın yaşadığı öşrî topraklarda arazi ölçümleri yapılmakta, toprak sahiplerinin

³⁰⁴ Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", *DİA*, c. VI, s. 90-94.

³⁰⁵ Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, c. II, s. 163.

³⁰⁶ Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", c. VI, s. 90-94.

³⁰⁷ Buhârî, "Zekât", 20, 60; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nemîsi, nşr. Dârü'l-Kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut; 1999 c. IX, s. 380-81; Abdülmütteâl Muhammed el-Ceberî, *Asâletü'd-Devâvîn ve'n-Nükûdü'l-Arabiyye*, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1989, s. 24, Kettânî, *Terâtib*, c. I, s. 316.

³⁰⁸ Şâfiî, *el-Ümm*, c. III, s. 270; Mâverdî, *Ahkâm*, s. 194.

³⁰⁹ Kettânî, *Terâtib*, c. I, s. 316.

³¹⁰ Erkal, "Beytûlmâl", c. VI, s. 90-94.

isimleri divana yazılarak yapılan ekimin türüne ve toprağın sulanma biçimine göre zekât hesaplanmaktaydı.³¹¹

Beytûlmâl giren ve çıkan bütün malların kayıtlarının tutulması zarureti dolayısıyla taşrada da merkeze bağlı olarak kurulan çeşitli beytûlmâl şubeleri ortaya çıkmıştır. Eyaletlere tayin edilen valilerden ayrı olarak devlet gelirlerini tahsil etmek ve ihtiyaç fazlasını merkez beytûlmâline göndermek üzere beytûlmâl görevlileri tayin edilmiştir. Bu görevliler valilerden bağımsız hareket etmekteydiler ve idarî mekanizma da en öndeki görevliler arasında yer alıyorlardı. Bu kişiler yerel harcamalardan sonra kalan bakiyeyi Medine'ye göndermekle mükelleftiler.³¹² Beytûlmâlın sonraki zamanlarda gelişimi bu ilk örneklerden hareketle olduğundan beytûlmâlın asıl kurucusu olarak Hz. Ömer görülmüştür.³¹³

Beytûlmâlın muhafazası ve idaresi için görevlendirilen kişiler başından beri kendilerini bir devlet görevlisi olarak görmüşler, halifeler de bu divandan şahsî harcama yapmamışlardır. Bu uygulama Emevîler döneminde de sürmüştür. Ancak halifeye ait şahsî malların beytûlmâlın dışında ayrıca takip edildiği diğer bir mekanizma bu dönemde ortaya çıkmış, şahsî gelirler ile devlet gelirleri birbirlerinden ayrılmışlardır. Halifeler bazı harcamalarını kendilerine ait gelirlerinden yapmışlardır. Daha önce ifade edildiği gibi Muâviye, Sâsânîler döneminden kalma bir takım savâfî arazilerden yüklü miktarda gelir elde etmiş ve belirli harcamalarını söz konusu gelirlerden yapmıştır. Taşrada beytûlmâl için genellikle kadılar görevlendirilmiştir. Emevîler döneminde Mısır kadılığı yapan İbn Huceyre, kadılık görevi yanında Mısır beytûlmâlinden de sorumlu tutulmuştur.³¹⁴ Osmanlı dönemine kadar sürecek olan kadıların malî işlemler sürecinde önemli bir aktör olma durumu bu devirde başlamıştır. Bu dönemlerde bazı bölgelerde camiler beytûlmâl

³¹¹ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 307.

³¹² İmamuddin, **Arab Muslim Administration**, s. 31; Her bir bölge veya şehir kendi bölgesinden toplanan gelirlerle atalarını ödüyor, kamu giderlerini karşılıyor, geriye kalanı beytûlmâlê gönderiyordu. Salih Ali, **Tanzimâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 112.

³¹³ Muhammed Abdülmuttalib Ahmed, **Nizâmü'l-İktisâdiyye fi'l-İslâm**, s. 99-100; Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", c. VI, s. 90-94.

³¹⁴ Erkal, "Beytûlmâl", c. VI, s. 90-94.

mahalli olarak kullanılmıştır. Mısır'da beytûlmâle ait olan hazine malları Fustat'ta bulunan Amr b. Âs Camii'nin bir bölümünde muhafaza edilmiştir.³¹⁵

Emevîler döneminde beytûlmâlın gelirleri ilk döneme göre oldukça çeşitlenmişti. Gelirler arasına devlet arazisinden ve emlâkinden elde edilen gelirler yanında, mirasçı bırakmadan ölenler ve irtidad edenlerin malları ile buluntu ve sahipsiz mallar da eklenmişti.³¹⁶ Muâviye iktidara geldiğinde her bir eyaletin kendi toprak gelirleri ile giderlerini karşıladığını, merkezi idareye bir şey göndermediğini, malî anlamda bağımsız birer birim olarak işlediğini görmüştü. Eyaletlere gönderdiği talimatlarla harcamalardan sonra geriye kalan fazlalıkları Şam'daki beytûlmâle göndermelerini istemiş, bu şekilde beytûlmâlın gelirlerini artırırken merkezi idaresini de güçlendirmişti.³¹⁷

İslâm'ın bu ilk döneminde maliye teşkilatının diğer önemli kurumlarını ise divanlar oluşturmuştur. Ancak öncelikle divanlarla ilgili iki ayrı durumdan bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi merkezi divan dediğimiz ve Hz. Ömer tarafından kurulan atâ divanı, diğeri ise İslâmî döneme Sâsânîler'den ve Bizanslılar'dan miras olarak kalan yerel divanlar yani harâc divanlarıdır.

Devletin genişlemesi ve devlet gelirlerinin artması üzerine Hz. Ömer, hem gelir hem giderler konusunda işleri idare edecek bir divan oluşturmayı planlamış, ismine Dîvân-ı cünd (ceyş) denen ilk divanı Medine'de kurmuştur.³¹⁸ Zaten devletin alakalı olduğu ganimet, cizye, öşür ve hums için kurumsal olmayan "beytûlmâl" Medine'de devam etmekteydi.³¹⁹ Bu dönemde beytûlmâle ilaveten artan gelirlerin belli bir düzen içinde kaydedilip dağıtılması zarureti nedeniyle yeni arayışlar sonucunda kurulan bu divan

³¹⁵ Sâlim b. Abdullah el-Halef, **Nazmü Hükmi'l-Emevîyyîn ve Rûsûmihim fi'l-Endülûs**, Medine, nşr. Umâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2003, c. I, s. 363.

³¹⁶ Erkal, "Beytûlmâl", **DİA**, c. VI, s. 90-94.

³¹⁷ Necde Hammâş, **eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm**, s. 261; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 176.

³¹⁸ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. I, s. 481, Mâverîdî, **Ahkâm**, s. 297; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 214.

³¹⁹ Muhammed Abdülmuttalib Ahmed, **en-Nizâmü'l-İktisâdiyye fi'l-İslâm**, XVII. Baskı, Kahire, nşr; Dirâsât fi'l-İslâm el-Meclisü'l-Âlâ Ala's-Şuûni'l-İslâmiyye, s. 99-100; Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, Kahire, nşr. Dârü's-Sevâ, s. 250; Bazı kaynaklarda Beytûlmâlî tedvîn ve sayım yapmaksızın ilk oluşturanın Hz. Ebû Bekir olduğu, Hz. Ömer'in ise ona ilk kurumsal niteliğini kazandıran kişi olduğu rivayet edilir. Bkz. Kettânî, **Terâtib**, c. I, s. 200.

aslında muhâriplerin isimleri ile Medine’de atâ verilecek kişilere ait sicillerden oluşmaktaydı.³²⁰ Büyük ölçüde Farslar’daki divan kurumundan etkilenilmiştir.³²¹ Bu divan görüldüğü kadarıyla sadece askerlere ve atâ sahiplerine ait hakediş tutarları ile kişilere ait sicil kayıtlarının tutulduğu birer defterden ibaretti. Ayrıca beytûlmâldan farklı bir idarî yapısı ve fiziki mahzeni yoktu. İlk kurulduğunda sadece Medine’de bulunan bu divan, askerî merkezlerin çoğalmasi nedeniyle Mısır, Şam, Basra ve Kûfe gibi merkezlerde de açılmıştır.³²² Söz konusu divanlar belli aralıklarla güncellenmekteydiler. Makrîzî’ye göre Emevîler zamanında Mısır’da atâların ödenmesine dönük ilk tedvîn Amr b. Âs, ikinci tedvîn Abdülazîz b. Mervân, üçüncüsü Kurre b. Şerîk, dördüncüsü ise Safvân b. Beşir tarafından yapılmıştır. Bu tedvînden uzun süre sonra Kays kabilesinin Hişâm b. Abdülmelik döneminde divana dâhil edilmesiyle son bir tedvîn işlemi yapılmıştır.³²³ Burada tedvîn işleminden kasıt, atâ verilecek olan kişilere ait sicil kayıtlarının güncellenmesi işlemidir. Bu divanlar gider divanları idi.

Harâcî arazilerle yakından alakadar olan ve devlet gelirlerinin kendi dilinde takip edildiği asıl divanlar, yerel olarak kabul edilen harâc divanlarıdır. Emevîler döneminin yukarıda sayılan divanları arasında en önemlisi bu divanlardır. Devlet adına tahsil edilen harâc gelirleri bu divana kaydedilirdi. Zaten Sâsânîler döneminde her gelirin divanı harâca kaydedilmesi gibi bir kaide söz konusu idi.³²⁴ Böylece devlet kendi sicil kayıtları üzerinden her bir bölge, şehir hatta köyden elde edilen gelirleri izlemekteydi.³²⁵ Gelirlerin dışında gelire konu araziler, tâdil sonuçları ve sayımlar da bu divanlar üzerinden takip edilirdi. Bunun sebebi arazideki ve nüfustaki değişimleri

³²⁰ Ya’kûbî, **Târîh**, s. 153; Dûrî, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 162.

³²¹ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 224; Kettânî, **Terâtîb**, c. I, s. 201; Cehşiyârî, **Vüzerâ**, Beyrut, Dârü’l-Fikri’l-Hadîs, 1988, s. 17; Nüveyrî, **Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûni’l-Edeb**, c. VIII, s. 197, Kalkaşendî, **Subhu’l-A’sâ**, c. XIII, s. 113-114; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 173; Dûrî, **Early Islamic Institutions**, s. 162; Hasan İbrâhim, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 170.

³²² Zarîf Muâyede, “Devâvînü’l-Atâ fî’l-Emsâr fî Sadri’l-İslâm”, **Müerrihu’l-Arabî**, Bağdât, 1993, sy.47, s. 107.

³²³ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 176, Kays Kabilesi’nden üç bin kişiden oluşan bir grup, Hişâm b. Abdülmelik’in izniyle Mısır’da Fustat dışındaki alanlara yerleştirilmişler, bunlara ait divan kayıtları da Mısır’a nakledilmiştir. **Hıtat**, c. I, s. 151-152.

³²⁴ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 3.

³²⁵ Batâyine, **Hayâtü’l-İktisâdiyye**, s. 204.

izleyebilmek, bu vesileyle halkın malî durumunu yakından takip edip vergileri buna göre düzenlemektir. Benzer anlayış ve uygulama Emevîler döneminde de sürdürülmüştür.³²⁶ Şam ve Mısır gibi eyaletlerin yanında sonradan kurulan Kûfe, Basra gibi şehirlerde de sadece harâc işlerine bakmak üzere bu divanın şubeleri oluşturulmuştur.³²⁷ Hz. Ali döneminde başkentin Kûfe'ye taşınması ile birlikte merkezi beytül-mâl ve divanlar da Irak'a taşınmıştır. Bu taşınma merkezle eyaletler arasında iletişimin artmasına imkân vermiştir.³²⁸

Muâviye, Emevî Devletinde bürokrasinin kurucusu olarak Irak bölgesinde Ziyâd b. Ebîh, Şam'da Sercûn b. Mansûr,³²⁹ Mısır'da İnistafanos³³⁰ ile gerçek anlamda bir maliye teşkilatı kurmayı hedeflemiştir. Her bir bölgenin gelirlerinin kendi cinsinden takip edilmesini yani cizye ve harâc gelirlerinin ayrı ayrı kayıtlara geçirilmesini ilk emreden kişi de kendisidir. Savâfî arazilerden elde ettiği gelirlerin artmasıyla birlikte harâc gelirleri ile savâfî gelirleri birbirinden ayırma zarureti doğmuştur. Bu zorluğu aşmak için savâfî gelirlerin takip işini “beytü'l-hâkim” emrine vermiştir.³³¹ Bu uygulama bu tür gelirlerin kendi mutlak kontrolü altına girmesi demektir.³³²

Emevîler döneminde harâc divanının merkezi Şam'dı. Diğer bölge divanları bu divana bağlılardı. Irak divanı gelir bakımından en önemli divanlardan biri olup gelirleri Şam bölgesi gelirlerinden fazlaydı. Emevîler iktidarlarını ayakta tutmak için Irak bölgesi divanlarına önem veriyorlar ve değerini takdir ediyorlardı. Muâviye şöyle demektedir: “Şam'ın Irak'ın malı ve adamı gibi bir kaynağı yoktur.”³³³ Abdülmelik b. Mervân da Irak'a nispetle

³²⁶ Necde Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, s. 261.

³²⁷ Cehşiyârî, *Vüzerâ*, s. 39.

³²⁸ Seyed Kazem Sadr, *The Economic Sistem of Early Islamic Period-Institution and Policies*, Palgrave Macmillan, Library of Congress, s. 72.

³²⁹ Makrîzî, *Hitat*, c. I, s. 185; Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Şam'daki merkezi divanının başında görev yapmış, yerine daha sonra oğlu Mansûr geçmiştir. Necde Hammâş, *el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî*, s. 277.

³³⁰ Kindî, *Vulât*, s. 59, İnistafanos Mısır'da harâc divanının başkanı olarak büyük bir ünvana kavuşmuştur. Dîvânında başlangıçta yirmi kâtibi varken bu rakam daha sonra 40 kâtibe kadar çıkmıştır. Abdülmelik b. Mervân döneminde divanların dilinin Arapçalaştırılıp başına İbn Yerbû' atanıncaya kadar görev yapmıştır. Necde Hammâş, *el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî*, s. 277.

³³¹ Dennet, *Poll Tax*, s. 64.

³³² Süheym el-Sânî, *Tedavvuru'z-Zirâa*, s. 134.

³³³ İbn Manzûr, *Muhtasar*, c.27, s. 334; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. 65, s. 152.

Şam'ın gelirlerinin az olduğundan bahsetmiştir.³³⁴ Ömer b. Abdülazîz, beytûlmâlin kendi indindeki değeri ve gelirlerinin devlet için önemini anlatırken, “Sultanı ayakta tutan dört erkândan biri” ifadesini kullanmıştır.³³⁵

Harâc divanları Hişâm b. Abdülmelik döneminde herkesin hayranlığını çekecek kadar düzenli, her türlü gelirin birbirinden ayrılarak kaydedildiği bir şekle sokulmuştur. Bu Hişâm'ın iş yapma anlayışından ve devlet gelirlerine verdiği önemden kaynaklanmıştır. Divanlar konusunda konuşan Abdullah b. Ali'nin, “Benî Mervân'ın divanlarını cem ettim fakat divanlar arasında Hişâm'ın divanı kadar, düzgün, doğru, özel, amme ve sultanî ayrımının yapıldığı başka bir divan görmedim” sözleri kayıtlara geçmiştir. “Amme ve sultanî” ifadesi devlete ait olanla sultana ait olanın ayrı ayrı takip edildiğini ve farklı muhasebeleştirildiğini göstermektedir. Bu işlere aşırı derecede önem veren Hişâm, harcama miktarları ile devletçe harcama yapılan alanları inceleyerek divanları bizzat teftiş etmiştir.³³⁶

Harâc divanı da dâhil olmak üzere divanların biri idarî, diğeri denetimle ilgili olmak üzere iki şubesi vardı. İdari bölüme “*el-asl*”, denetimle ilgili kısmına da “*zimâm*” deniliyordu.³³⁷ İdari bölüm vergi sürecini yürütme, hasat döneminde gelirleri toplayıp ana merkez olan beytûlmâle nakletme ve harcamada bulunma görevini, denetim tarafı ise, vergi işlemlerinin muhasebesini yaparak işlemleri denetleme, gelirle gider arasındaki açığın dengelenmesi işini yapıyordu. Bu idarî yapının esin kaynağı Sâsâniler döneminden gelen benzer yöndeki uygulamalardı.³³⁸ İslâmî dönemde zimâm işleri Hz. Ömer veya en geç Muâviye ile birlikte kurulmuş, vali Ziyâd b.

³³⁴ Belâzürî, *Ensâb*, c. VII, s. 87; İbnü'l-Esîr, *Kâmîl*, c. III, s. 377; Necde Hammâş, *el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî*, s. 274.

³³⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 568. Metinde geçen Sâhib-ü Beytulmâl ifadesinden sâhibü harâc anlamı kastedildiği anlaşılmaktadır.

³³⁶ Taberî, *Târîh*, c. VII, s. 203; Muhammed Kurd Alî, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, Birleşik Krallık, Müesssetü Hindâwî, 2017, s. 495.

³³⁷ Adam Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi'i el-Hicrî*, çev: Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde, II. Baskı, Kahire, 1947, s. 98. (Adam, Mez, İngilizce s. 129-130),

³³⁸ Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, VI. Baskı, Ankara, DİB Yayınları, 1939, s. 120-123; Yeniçeri, *Devlet Bütçesi*, s. 134.

Ebîh'in Irak'ta oluşturduğu bu kontrol işleri, daha sonra Abbâsîler zamanında daha fonksiyonel hale getirilmiştir.³³⁹

Devletin istikrar kazanmasından sonra Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân, divanlarda Arapçalaştırma politikasını başlatan ilk idareci olmuştur. O zamana kadar harâc divanlarından Irak ve İran divanları dil olarak Farsça, Şam divanı Grekçe, Mısır divanı Kıbtîce ve Grekçe idi.³⁴⁰ Defter tutma ve kayıt işlemlerinde eski Sâsânî ve Bizans uygulamaları geçerliliğini sürdürüyordu. Bu karışıklığa son vermek için Abdülmelik devrinde divanlarda Arapça'nın kullanılmasına teşebbüs edilmiş, askerî ve daha birçok alanda zaten kullanılmakta olan Arapça'nın resmî dil olarak yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. İlk olarak h.78/m.697 yılında Haccâc, Irak divanlarının Arapçalaştırılması talimatını vermiş, h.81/m.700 yılında Abdülmelik, Şam divanlarında aynı işlemin yapılması emrini çıkartmıştır. Hicrî 87/m.706 yılında Mısır divanlarının Arapçalaştırılması istenmiş, bu çalışma Velîd b. Abdülmelik zamanında Kurre b. Şerîk'in valiliği döneminde tamamlanabilmiştir. Horasan divanlarında ise Arapça, Hişâm b. Abdülmelik devrine gelindiğinde ancak geçerli dil yapılabilmıştır. Ancak mahallî dillerin kullanımı bir süre daha devam etmiştir. Burada özellikle belirtmek gerekir ki Arapçalaştırılan divanlar eski dönemden kalan ve varlığını devam ettiren yerel divanlardı. Hz. Ömer'le birlikte sıfırdan kurulan divanlar zaten Arapça tutulmaktaydı ve Müslümanlarca takip edilmekteydi. Zamanla bazı yerlerde birbirine paralel iki divan defteri tutulmaya başlanmıştı. Birinde atâlar Arapça olarak takip edilmekteyken diğesinde gelirler ve bunların muhasebe kayıtları yerel dille tutulmaktaydı. Abdülmelik dönemine kadar bu şekilde gelinmişti.³⁴¹ Yerel divanların Arapça'ya çevrilmesi sonrasında bu divanlarda eskiden beri çalışan belli sayıdaki gayrimüslimin işine son verilmekle birlikte bir kısmı da

³³⁹ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 202; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 36; Morony, **Irâq**, s. 67.

³⁴⁰ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, c. VIII, s. 198-199; Zehebî, **Târîhu'l-İrâk**, (Tedmîrî), c. VII, s. 110; Hasan İbrâhim, **Nazmü'l-İslâmiyye**, s. 174; Nusûlî, **ed-Devletü'l-Emeviyye fi's-Şâm**, s. 188.

³⁴¹ Dûrî, **Early Islamic Institutions**, s. 170; Umerî, **Asrû'l-Hilâfeti'r-Râşide**, s. 147; Philip Hittî, **Târîhu Suriye ve Lübnân ve Filistîn**, çev. Corc Haddâd, Abdülkerîm Râfîk, II. Baskı, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1957, c. II, s. 83; Fâlih Hüseyin, "İsti'mâlü'l-Arabiyye fî Devâvîni'l-Mâliye", **DT**, Haziran, 1986, sy. 21-22, s. 115-16; Hasan İbrâhim, **Nazmü'l-İslâmiyye**, s. 175; Nusûlî, **ed-Devletü'l-Emeviyye fi's-Şâm**, s. 188.

görevlerini sürdürmüştür. Çalışanlardan Müslüman olanlar ise görevlerine devam etmişlerdir.³⁴² Mısır'da göreve devam eden Kıbtîler arasında Müslümanlaşma eğilimi artmış, birçok Kıbtî'nin yerine Şam'dan getirilen Hıms kökenli Araplar istihdam edilmeye başlanmıştır.³⁴³ Divanlarda Araplaştırma politikası, istikrarın sağlanması, İslâm düşüncesinin kabul ettirilmesi, Arap dilinin üstünlüğünün teyidine önemli katkılar sağlamıştır.³⁴⁴ Aynı zamanda diğer din ve milletlerin İslâm toplumu üzerindeki son görünür yüzleri de bu vesile ile silinmeye çalışılmıştır.³⁴⁵ Ancak bu arada birçok malî kavram da Farsça ve Rumca'dan Arapça'ya nakledilmiştir.³⁴⁶ Diğer yandan divanların Arapça'yla işlemeye başlaması, yönetim kademesinde bulunan idarecilere divanları doğrudan teftiş edip hesaplarını inceleme ve divanla ilgili gelişmeleri yakından takip etme imkânı vermiştir.³⁴⁷

Harâc divanı ile alakalı olan başka divanlar da vardı. Bizans döneminde örneğinin olması dolayısıyla ondan esinlenilerek kurulduğu düşünülen “*dîvânü'n-nafakât*” bütün harcamaların muhasebesini tutuyordu. Her ne kadar diğer divanlar da bir takım harcamalar yapsalar da devletin inşaat, tamirat, maaş gibi temel harcamaları buradan yapılmaktaydı. İlk olarak Süleyman b. Abdülmelik (h.97-99/m.715-717) döneminde kurulmuştur. Hatta halife, Abdullah b. Amr isimli birini bu göreve tayin etmiştir.³⁴⁸ Cehşiyârî'ye göre Sâsânîler'de de askerî harcamalar için benzer bir divan bulunmaktaydı.³⁴⁹

³⁴² Kettânî, **Terâtib**, c. I, s. 201-202; Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 38; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ**, c. I, s. 482; Dûrî, “Divan”, **DİA**, c. IX s. 377-381; Aynı kişi, **Nazmü'l-İslâmiyye**, s. 171; Horasan bölgesinde harâc divanını Arapçaya çeviren kişi ise İshak b. Tuleyk'tır. Kendisi Nasr b. Seyyâr'ın kâtibidir. Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 47; İbn Aberî, burada görevine son verilenlerin Velîd b. Abdülmelik'in talimatıyla Arapça bilmeyen insanlar olduğunu söylemektedir. Çünkü verilen talimat artık divanların Rumca yerine Arapça olarak yazılmasıydı. Dolayısıyla Arapça bilenler görevlerine devam etmişlerdir. Gariguryos İbn Ahrûn Ebû'l-Ferec İbn Aberî, **Târîhu Muhtasarü'd-Düvel**, thk. Antôn Sâlihânî el-Yesûî, III. Baskı, Beyrut, Dârü's-Şark, 1992, c. I, s. 113; Hadî Şerîf, **Ahvâl**, s. 80.

³⁴³ Hugh Kennedy, “Egypt as a Province in Islamic Caliphate, 641-868”, *The Cambridge History of Egypt*, 1998, ed. C. F. Petry, s. 72.

³⁴⁴ Dûrî, **Early Islamic Institutions**, s. 170.

³⁴⁵ Kurd Alî, **el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye**, s. 474; Kennedy, “Egypt”, s. 72.

³⁴⁶ Hasan İbrâhim, **Nazmü'l-İslâmiyye**, s. 174.

³⁴⁷ İbn Abdirabbih, **İkdü'l-Ferîd**, c. V, s. 46.

³⁴⁸ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 35; Yeniçeri, **Devlet Bütçesi**, s. 124.

³⁴⁹ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 3.

Mâverdî'ye göre İslâmî dönemde fey dışında tahsil edilen zekât ve sadaka gelirleri, “*dîvân-ı öşür*” denilen özel bir divana kaydedilirdi. Öşür sahibi yetiştirdiği ürünü ve ondan aldığı mahsulün toplamını kendi iradesiyle öşür divanına yazdırır, bu beyana göre de kendisinden öşür alınırdı. Dolayısıyla bu divanın harâc divanı ile bir bağlantısı yoktur.³⁵⁰ Fuad Köprülü ise bu divanın idaresinin harâc divanı ile müşterek olduğunu, hem şahısların hem de devletin arazilerine birlikte baktığını söylemektedir.³⁵¹ Emevîler’de Hişâm b. Abdülmelik döneminde zekât gelirlerinden sadece hayvan gelirlerinin takibi için “*Dîvânü’s-sadakât*” kurulmuş, başına ise İshâk b. Kabîsa atanmıştır. Bu divanla öşür divanı içinden uzmanlaşmaya dayalı yeni bir divan oluşturulmuştur.³⁵² “*Dîvânü’l-müsteğallât*” ise şehirlerdeki devlet toprakları ile üzerlerindeki binaları, hazine arazisi üzerindeki değirmenleri ve özellikle halka kiralanmış çarşıları yönetmek için Velîd b. Abdülmelik zamanında kurulmuştur.³⁵³ Emevîler zamanında Şam’da ki divanü’l-harâc merkezî divan olmuş ve “*ed-Dîvân*” denilince sadece merkezdeki bu divan anlaşılmıştır. Toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işler bu divanda yapılmıştır.³⁵⁴

3.2.2. Vergi Toplama Usulleri

3.2.2.1. Âmiller Vâsıtasıyla Vergi Toplanması

Bu usul literatürde vergilerin devletin kendi atadığı veya görev yüklediği personel aracılığıyla toplanması anlamına gelmektedir. Bunun dışında devletin mültezimler aracılığıyla vergi toplaması, iltizam sistemi olarak adlandırılmaktadır ki bu sistem Emevîler döneminde kısmi bir uygulamaya karşın daha çok Abbâsîler döneminde uygulanan bir sistemdir. İltizam sisteminin bir parçası olan kabâle usulü daha az görülmekle beraber belli yerlerde uygulanan bir usuldü.

³⁵⁰ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 307.

³⁵¹ Köprülü, **İslâm Medeniyeti**, s. 118; Yeniçeri, **Devlet Bütçesi**, s. 134.

³⁵² Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 43; Dûrî, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 170; İshâk aynı zamanda zimmi (harâc) divanının başında da görev yapmıştır. İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. VIII, s. 270.

³⁵³ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 34; Dûrî, “Divan”, **DİA**, c. IX s. 377-381; Yeniçeri, **Devlet Bütçesi**, s. 115; Dûrî, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 171.

³⁵⁴ Dûrî, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 169.

Emevîler döneminde vergilerin toplanma biçimi temel olarak divan-ı harâca bağlı vergi görevlileri olan âmiller vasıtasıyla yerine getirilmekteydi. Âmil kelimesinin birçok anlamı olmakla birlikte malî anlamda sözlükte işçi, bir kişinin malî ve mülkî işlerini gören kişi anlamına gelmektedir.³⁵⁵ Bu anlamda zekât toplayan kişileri ifade etmek üzere Kur'an'ı Kerim'de “rizku'l-âmil” tabiri kullanılarak topladıkları sadakadan pay alacakları ifade edilmiştir.³⁵⁶ Emevîler döneminde âmil terimi vali için kullanıldığı gibi daha çok üst düzey vergi memuru anlamında kullanılmıştır.³⁵⁷ Alt düzeyde tarlada mükellefle muhatap olan tahsildarların isimlendirilme biçimi ise “ummâl”dır.³⁵⁸ Dolayısıyla âmil kelimesi bazen valiyi, daha çok özel olarak görevlendirilen harâc divanından sorumlu kişiyi, bazen de vergi görevlilerini (ummâlû'l-harâc) ifade eder biçimde kullanılmıştır.

Âmillerin vergi işlemlerinde görevlendirilmeleri her zaman olmasa da idarelerin suiistimalleri önlemeleri açısından en çok başvurdukları yöntemdir. Nitekim bu yöntem, Hz. Peygamber zamanından Emevîler dönemi sonuna kadar başvurulan yöntemlerden en önde gelenidir. Hz. Peygamber, hem zekât, hem de ganimetlerle ilgili olarak âmiller görevlendirmiştir. Yemen'e âmil olarak gönderilen Muâz b. Cebel bu görevlilerden olup diğer çeşitli şehirlere geniş idarî ve malî salâhiyetlerle âmillerin tayin edildiği de bilinmektedir.³⁵⁹

Vergi toplama sürecinde sadece Müslümanlar değil aynı zamanda gayrimüslimler de görevlendirilmişlerdir. Hatta idareler söz konusu unsurları daha çok tercih etmişlerdir. Vergi toplayıcısı olarak gayrimüslimlerin üst düzey âmil olarak görevlendirilmeleri, Râşid Halifeler dönemi sonrasında görülen uygulamalardan biridir. Emevîler dönemi bu açıdan yabancıların devlet dairelerinde en çok görev yaptığı dönemdir. Hz. Peygamber zamanında gayrimüslimlerin âmil, vergi memuru veya kâtip olarak herhangi bir idarî

³⁵⁵ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. XI, s. 475-478.

³⁵⁶ Tevbe, 9/60.

³⁵⁷ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, c. XIII, s. 337-338; Philip Hitti, **History of Syria**, s. 477; Mehmet Erkal, “Âmil” **DİA**, c. III, s. 58-60.

³⁵⁸ Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. XX, s. 196; Dîneverî, **Meârif**, c. I, s. 507; Cevâd Ali, **Mufasssal**, c. VI, s. 218.

³⁵⁹ Mehmet Erkal, “Âmil”, **DİA**, c. III, s. 58-60.

görevle görevlendirildiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır.³⁶⁰ Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de vergi işlemleri yerelde eski görevliler ile devam etmekle beraber üst düzey bir görevlendirme yapıldığına dair bir malumat bulunmamaktadır. Ancak dihkânların yardımından yararlanıldığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Hz. Ömer bu dönemde daha öncede işaret edildiği üzere Sâsânîler'den kalma vergi düzeni ile ilgili malumat toplamak üzere eski Hristiyan veya Mecûsî kişilere danışma ihtiyacı hissetmiştir.³⁶¹ İslâmî idareler Sâsânîler'in eski yerel aristokrasisinin hizmetlerini, fiilî bir gereklilikten kaynaklı olarak uzun bir süre kullanmak zorunda kalmışlardır. Her ne kadar dihkân ve merzübânlardan birçoğu fetihler ve sonrasında çeşitli sebeplerle Müslüman olmuş ise de,³⁶² geriye kalanların İslâm hükümeti ile olan işbirlikleri siyasî ve ekonomik bir gereklilik olarak devam etmiştir.³⁶³ Emevîler döneminde harâc divanında gayrimüslimlerin kullanılmaları devletin yabancılara yaklaşımındaki değişime paralel olarak işlemiştir. İdarenin biraz da zorunlu tercihiyle gayrimüslimlerin idaredeki görev ve fonksiyonları artmış ve kendilerine üst düzeyde görevler verilmiştir.

Bu dönemde vergi işlemlerinde görev verilen ilk toplum kesimi Mecûsîler'dir. Mecûsîler, eskiden beri çalıştıkları Horasan ve sonradan kurulan Basra 'da çeşitli idarî pozisyonlarda görevlendirilmişlerdir.³⁶⁴ Harâc kâtiplikleri genelde unvanları dihkân olan bu tür insanlarla doldurulmuştur. Irak, Fars ve Horasan bölgeleri bu kişilerin en çok görev yaptığı coğrafyalardır. Genel olarak Araplar, Acemler'e çiftçi gözüyle yani *ehl-i zer*' olarak bakmışlardır.³⁶⁵ Yine Emevîler dihkânları "*ehl-i harâc*" olarak isimlendirmişlerdir.³⁶⁶ Bu ifade, mesleki olarak harâc işiyle uğraşan kimseler anlamına gelmektedir. Emevîler döneminde söz konusu sınıfın eski görevlerini sürdürmesi nedeniyle ortaya

³⁶⁰ Levent Öztürk, **Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar**, İstanbul, İz Yayıncılık, s. 381.

³⁶¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 48.

³⁶² Fetihler sırasında Felâlic, Nehrevân, Bâbil, Anbâr gibi yerlerin dihkânları Müslüman olunca Hz. Ömer arazilerini ellerinde bırakmış, üzerlerindeki cizyeyi de kaldırmıştır. Kudâme, **Harâc**, s. 361.

³⁶³ Cahid Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîler'in Sonuna Kadar)", **Dergi Abant**, AİBÜ İlahiyât Fakültesi Dergisi, Güz 2013, Yıl.1, c. I, sy. II, s. 34-35.

³⁶⁴ Cahit Kara, "Mecûsîler", s. 34-35; Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 80.

³⁶⁵ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 30.

³⁶⁶ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 257.

çıkan durum için Bernard Lewis Emevî Devleti için, "Arapçılık vasfından daha çok Sâsânî ve Bizans'ın halefi olarak kendini göstermiş ve onların idarî teşkilat ve memurlarını değiştirmeden devam ettirmiştir" ifadelerini kullanmaktadır.³⁶⁷

Bu dönemin en renkli memuru Abdullah İbn Mukaffa'ın babası Dâzeveyh'dir. Dâzeveyh, Haccâc'ın Irak valiliği sırasında vergi tahsildarlığı ve kâtiplik yapmış, görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle işkence görmüş ve ölümüne kadar Mecûsî olarak kalmıştır.³⁶⁸ Bu dönemde divanların eski dönemin bir devamı olarak Farsça tutulması, Farsça bilen kâtiplerin atanmaları mecburiyetini doğurmuştur. Örneğin Ziyâd b. Ebîh, harâc işleri için atayacağı kâtipler konusunda acemleri ön plana çıkaran valilerdendir. Bu onların bu konudaki salahiyetleri, harâc işlerini bilmeleri ve toprağın ihyâsındaki rolleri nedeniyle idi. Bunu Ziyâd b. Ebîh şu şekilde ifade etmiştir: "Harâc kâtipleri harâc işlerini bilen acem reislerinden olmalıdır."³⁶⁹ Kendisi de bu yönde adım atan ilk kişidir. Zâdan Ferrûh, Ziyâd b. Ebîh Irak'a vali olarak atandığında onun kâtibi olmuştur.³⁷⁰ Kendisinin İbnü'l-Eş'as isyanında ölmesi nedeniyle yerine oğlu Merdanşâh atanmıştır.³⁷¹ Ziyâd, idarî ve malî düzendeki önemli fonksiyonları nedeniyle bu kişilere tepki gösterilmesi yerine onlara hürmet edilmesi, halk ve idare nezdinde itibarsızlaştırılmamaları için çağrı yapmıştır. Şu sözlerle seslenmiştir: "Dihkânlara iyi muamele ediniz, onlar iyi olursa siz de iyi olursunuz."³⁷² Bunlar dışında Horasan'da bölge valisi Abdurrahman b. Ziyâd devrinde Stefanos, Abdülazîz b. Mervân döneminde Mısır'da İnâs b.

³⁶⁷ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, s. 93.

³⁶⁸ Belâzürî, **Ensâb**, c. IV, s. 218; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, (Tedmîrî), c. IX, s. 200; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. XIII, s. 386; İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ", **DİA**, c. XXI, s. 130-134.

³⁶⁹ Ya'kûbî, **Târîh**, c. II, s. 234; Ebû Haccâc Yûsuf b. Muhammed b. İbrahim, el-Ensari el-Beyasi, **el-İlam bi'l-Hurûbi'l Vâkiâ fi Sadri'l-İslâm**, thk. Şefik Casir Ahmed Mahmud, 1987, c. I, s. 289.

³⁷⁰ Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 79.

³⁷¹ Belâzürî, **Ensâb**, c. VII, s. 330.

³⁷² Belâzürî, **Ensâb**, c. V s. 223; Belâzürî'deki metinde dihkânlar olarak geçen kelime Zemahşerî'de müzârîun olarak geçmektedir. Cârullâh Zemahşerî, **Rebiu'l-Ebrâr ve Nüsûsu'l-Ahbâr**, Beyrut, Müessesetü'l-Îlâmî, 1991, c. I, s. 170; Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, c. I, s. 63; İsfahânî, **Muhâzarâtü'l-Udebâ**, c. I, s. 214; Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî, **et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye**, Beyrut, Dârü Sadr, 1996, c. I, s. 301.

Hamâyâ,³⁷³ İsfahan'da Vehzâz b. Yezdâd el-Enbârî,³⁷⁴ Yezîd b. Velîd döneminde Irak'ta Süleyman b. Kurd b. Şehriyâr,³⁷⁵ Mus'ab b. Zübeyr'in Irak valiliği döneminde Sâz-zâz³⁷⁶ ve Abdullah İbnü'l-Mukaffa', harâc kâtipliği yapanlardan bazılarıdır.³⁷⁷

Dihkânlar kâtipler olarak atandıkları gibi Emevîler döneminde vergilerin toplanmasında Irak ve Horasan bölgesinde yerel vergi görevlisi olarak da kullanılmışlardır. Dihkânlar, Sâsânîler devrinde İran'da soylular sınıfını oluşturmaktaydı. Bu dönemde daha çok köylerin idaresinden sorumlu kişiler olarak köyleri yönetiyorlar ve devlet adına vergi topluyorlardı. Ancak dihkânlar, Sâsânîler'in son dönemlerinde İran'da şehir idarecileri olarak görev yapar duruma gelmişlerdi. İran'a dönük fetihler sırasında birçok şehir dihkânlar tarafından yönetilmekteydi. Bu husus, dihkânların toplumdaki siyasî mevkisi bakımından önde gelen önemli kişiler sınıfına dâhil olduklarını göstermektedir.³⁷⁸ Mes'ûdî dihkânların beş dereceye (merâtib) ayrıldıklarını, bu sınıfların herbirinin farklı elbiseler giymelerinin de bulundukları sınıfın gücünün göstergesi olduğunu söylemektedir.³⁷⁹ Dolayısıyla kendi aralarında bir kademelenme söz konusu idi. Bazıları üst düzeyde işler yapar ve hatta merkezden gelen emir ve talimatlara muhatap olurlarken, bir çoğu da çiftçilerden oluşurdu.³⁸⁰ Çiftçi olarak isimlendirilmeleri, sahip oldukları topraklar nedeniyle idi. Bunlar bu anlamda bazen bir köy sahibi (*rustâkî*),³⁸¹ bazen bir köylü çiftçiden ibaretiler.³⁸²

³⁷³ Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 79.

³⁷⁴ Kendisi Haccâc'ın kâtibi Mecûsî Zâzân Ferûh'un amcasının oğludur. Haccâc kendisini ta'yîn mektubunda harâcının çokluğu ve arazisinin güzelliği vb. birçok özelliğini sayarak İsbehan'a övgülerde bulunmuştur. Ebû Nuaym, **Târîhu İsbehân**, c. I, s. 62

³⁷⁵ Hayreddîn ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, **Kitâbü'l-Â'lâmi li'z-Ziriklî**, XV. Baskı, Dârü'l-İlm li'l-Meleyîn, 2002, 'y.y', c. VIII, s. 260-261.

³⁷⁶ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 33.

³⁷⁷ Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", **DİA**, c. XXI, s. 130-134.

³⁷⁸ Faruk Sümer, "Dihkânlar", **DİA**, c. IX, s. 289-290.

³⁷⁹ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-Zeheb**, c. I, s. 215.

³⁸⁰ Hayyât, **Târîh**, s. 191 (T. 350).

³⁸¹ Rustâk tabiri İrân bölgesinde çiftçilerin bulunduğu alanlar ve köyler için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu köylerin başları da rustâkî olarak isimlendirilmiştir. Hamevî, **Mu'cem**, c. I, s. 38.

³⁸² Gerlof Van Vloten, **Emevî Devri**, s. 30.

İdareler, Müslüman olup İslâmî idareyle uyum içinde çalışmak isteyen dihkânları eski görev yerlerinde bıraktılar. Böylece dihkânlar İslâmî dönemde de eski mevkilerini korudular ve idarecilere yerel hizmetlerin yürütülmesinde rehberlik ettiler. Bu açıdan bakıldığında dihkânların görevlerinin niteliğinde pek bir değişiklik olmadı. Belki büyük şehirlerin idarecisi değillerdi fakat başlıca görevleri, yerel vergi uzmanları olarak bölgelerinden topladıkları vergileri bölgenin sorumlu âmil ve emirlerine teslim etmekte.³⁸³ Bu durum onların verginin toplanmasında etkin görevler yaptıklarını, yerelde birincil derecede fonksiyoner olduklarını göstermektedir.

Dûrî'ye göre Emevîler Arap kökenli olmayanlardan geleneklerini bilmedikleri yörelerin idarelerinde, harâc divanlarında ve divanla bağlantılı teknik bilgi ve tecrübe gerektiren verginin toplanması işinde zorunlu olarak faydalandılar.³⁸⁴ Dûrî'nin ifade ettiği zorluğu en iyi yansıtan söz, 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın şu sözüdür:

"Harâc işinde Arap çalıştırdığımda onu eksiltiyordu, eksigi aşiretine ödetirmek istediğimde onları bana karşı kinlendirmiş oluyordum. Sonunda dihkân'ları vergi toplama işinde daha becerikli ve daha emanet sahibi gördüm. Onları hesaba çekmek de kolaydı. Sizi de onların üzerine gözetleyici diktim ki zulme engel olasınız."³⁸⁵

Ziyâd'ın bu yaklaşımı, dayanışma temelli kabile düzeninin ve bu düzen içinde yetişmiş insanların devlet mekanizması içinde kısa zamanda değişemeyeceklerini ve bunun da sahada tecrübe edildiği anlamına gelmektedir. Bu tecrübeden hareketle eğer Müslüman kişilerden âmiller atanması söz konusu olur ise harâcı toplayıp toplayamayacakları konusundaki yeteneklerine dikkat edilmekteydi. Muâviye, Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye önce âmil olarak görevlendirmiş, Amr b. Abdullah el-Âs'ın Mugîre'nin harâc adına hiçbir şey toplayamayacağını ve ondan hesap da sorulamayacağını iddia

³⁸³ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. VII, s. 412; Faruk Sümer, "Dihkânlar", **DİA** c. IX, s. 289-290.

³⁸⁴ Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 31.

³⁸⁵ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 523; İbn Miskeyyh, **Tecâribü'l-Ümem ve Taâkubi'l Himem**, c. II, s. 100; Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 410; İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. III, s. 234; Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, s. 31.

etmesi, aksine görevlendirilen kişilerin halifeden korkan ve çekinen kişiler olması yönündeki uyarısı üzerine bundan vazgeçmiştir.³⁸⁶

Dikânlar Haccâc döneminde de benzer görevleri yüklenmeye devam etmişlerdir. Ancak İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında yaşanan olaylar ve dihkânların isyana destek vermesi nedeniyle dihkânlara olan tavrı değişmiştir. İsyani bastırırken aynı zamanda onların mallarını müsadere etmiş ve onları işkenceye tabi tutmuştur.³⁸⁷ Aynı şekilde harâcın düştüğü durumlarda da dihkânları suçlamaktan imtina etmemiş, suiistimalini gördüğü Mecûsî dihkânlarla yolunu ayırmıştır. Haccâc'ın onlara karşı bu sert tavrı, hatta birçoğunu öldürmesi, İbnü'l-Eş'as isyanından sonra onları Kûfe ve Basra'da zor durumda bırakmıştır.³⁸⁸ Ancak Haccâc'dan sonraki dönemde dihkânlar idarede görev almaya devam etmişlerdir. Hâlid el-Kasrî döneminde görevlendirilen âmillerin bütününün dihkânlardan oluştuğu söylenmektedir. Hatta Hâlid bu tür görev talep eden Araplar ve aile çevrelerinin Sevâd'tan uzak tutulmasını istemiştir.³⁸⁹ Eski Irak Valisi 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın oğlu Ziyâd, dönemin valisi Hâlid el-Kasrî'den kendisini Rey harâcına âmil tayin etmesini istediğinde Hâlid, "Emiru'l-müminîn Hişâm Araplar'ı harâc işlerinde görevlendirmeyi uygun bulmuyor" şeklinde cevap vererek, geç Emevîler döneminde dâhi vergi işlerinde Araplar'dan ziyade dihkânların tercih edildiğini göstermiştir.³⁹⁰ Ömer b. Abdülazîz gayrimüslimlerin âmil olarak çalıştırılmasını İslâm'ın temel ilkelerine aykırı bularak valilelerinden bu tür insanları görevden uzaklaştırmalarını istemiştir. Örneğin âmil olarak görev yapan Hasan b. Berdâ isimli bir şahsın hemen İslâm'a davet edilmesini, kabul etmemesi durumunda işine son verilmesini emretmiştir.³⁹¹

Vergi toplama işlemlerinde kullanılan diğer kesim ise *merzûbânlar*dır. Fetihler sırasında özellikle Fars toprakları her birine merzûbân adı verilen bir

³⁸⁶ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 166.

³⁸⁷ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, s. 220.

³⁸⁸ Belâzürî, *Ensâb*, c. VII, s. 350-352.

³⁸⁹ Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 89; Cevde, *el-Arab ve'l-Arz*, s. 117.

³⁹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 62.

³⁹¹ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, s. 137.

emirin idaresinde çeşitli vilâyetlerden oluşuyordu.³⁹² Bu kişiler Hîre, Hecer ve Cezîre gibi daha çok sınır hattında yer alan idarî bölgelerin yanında Herat, Bâdgîs, Pûşeng gibi önemli şehirlerin valileri idiler. Bunlar aynı zamanda Müslümanların saldırıları karşısında halkın ve askerlerin savunma organizasyonlarını yapan, yapılan barış anlaşmalarının idarî muhatabı kişileri idi. Bunların en bilineni Behram Sîs'ti. Çünkü kendisi hicrî 105/m.723 yılında Müslim b. Saîd el-Kilâbî tarafından Zerdüşîlerden vergi tahsil etmek için görevlendirilmiş, bunun için görev yeri Merv'e merzûbân olarak gönderilmiştir.³⁹³ Ancak daha önce Hz. Ali döneminde Merv merzûbânı Maheveyh, Horasan bölgesine harâc vergisini toplamak üzere görevlendirilmiştir.³⁹⁴

Âmiller aracılığıyla vergi toplamanın birkaç şekli vardı. Bu şekli bazen idarenin kendi belirliyor, bazen de zorunluluklardan kaynaklı olarak o bölgede hüküm sürmüş eski idarenin mevcut vergi toplama biçimi tercih edilmek zorunda kalınıyordu. Sulh ile fethedilen yerlerde bazen komisyonlar aracılığıyla işlemler yürütülüyordu. Morony, Sâsânîler'in son dönemi ve İslâmî dönemde özellikle Irak'ta vergilerin toplanması ve sorumluluğun dağıtımında farklı mekânlar ve farklı zamanlarda olmak üzere öncelik kazanan üç tür mekanizma olduğunu ileri sürmektedir. Birinci durumda vergiler genellikle her bir şehir veya köy için topluca salınmış, salınan rakam yerleşikler tarafından kendi aralarında paylaşılmış, ya bölgenin en saygın kişisi veya kişileri tarafından ödenerek garanti edilmiş veya devletin yetkililerince toplanmıştır. Burada bir bölge veya köyün vergisinin tam olarak ödenmesinde kolektif sorumluluk söz konusu olmuştur. Bu durum sulh ile fethedilen bölgelerde sık başvurulan bir yöntemdir. Vergilerin toplanması sırasında vergisini ödeyen mükelleflerin boyunlarına kurşun mühürler asılmıştır. Bu onların devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirdiklerini ve özgür olduklarını simgelemekteydi. Müslümanların sulh ile teslim olmuş olan bölgelerde başvurduğu bu yöntem

³⁹² Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, c. II, s. 564.

³⁹³ Tahsin Yazıcı, "Merzûbân", *DİA*, c. XXIX, s. 255-256.

³⁹⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, s. 184.

daha önceki dönemlerde yer bulmuş bir takım uygulamaların sonraki dönemlere kalmış örneklerindendi.³⁹⁵

Komisyonlar aracılığıyla vergi toplama usulü daha çok sulh ile fethedilen ve toplu itâve konulan bölgelerde geçerli olan bir usuldür. Bunun en iyi örnekleri ise arazilerinin çoğunluğunun sulh ile fethedildiği Şam ve Cezîre'dir. Müslümanlar Şam ve Cezîre bölgesini fethettiğinde burada Bizans döneminde uygulanan vergi sistemi geçerliydi. Araplar da Irak bölgesinde olduğu gibi burada da mevcut sistemi sürdürmüşlerdi. Ancak Hz. Ömer eski Bizans sisteminin İslâmî anlayışa uymayan tarafları konusunda bir takım önemli değişiklikler yapmıştı. Hz. Ömer, ilk olarak vergi memurlarının belli kişilerin arazilerine giriş yapamamaları (*îgâr*) uygulamasını lağvederek eski dönemden tevârûs edilen imtiyazlara son vermişti. İdarenin yine eski taahhütlerinden kaynaklanan angajmanlarını kaldırarak kendi içinde bütünlük arz eden bir merkezi yapı,³⁹⁶ bununla birlikte devletin ihtiyaçları ile halkın ödeme gücü arasında bir denge oluşturmuştu. Vergilerin toplanmasında devletin ihtiyaçlarının büyüklüğünden kaynaklı vergi sistemi yerine, şahısların ve arazilerin vergiyi kaldırma gücü oranında bir vergi takdiri, kesinkes belirlenmiş, belli dönemlerde mutlaka tahsil edilmesi gereken maktû vergi yerine, mükellefe daha merhametle davranılmasını salık veren bir tahsilat düzeni getirmişti. Dolayısıyla verginin toplanma biçimi ile toplama usullerinde bu şekilde belli bir kolaylık ve iyileştirme yapmıştı. Hz. Ömer'in bu noktada kullandığı alt görevliler eskisinden farklı değildi. İdarî ve malî olarak tam hâkimiyet sağlamanın zaman alması nedeniyle mecburiyetten bunlar Arap olmaktan ziyade, yerel olarak eskiden beri bu işleri yapan köy ve kasabaların mahalli ileri gelenlerden oluşan temsilcilerdi. Burada vergiden sorumlu olup başlarında yerel büyük toprak sahiplerinin seçtiği bir başkan başkanlığında sekiz azadan oluşan komisyonlar vardı. Her bir köy veya kasaba, bir vergi

³⁹⁵ Morony, *Irak*, s. 112-113; Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 46-47. Forand, Araplar'ın bu tür durumlarda kendi kâkûl kesme geleneklerine başvurmayarak söz konusu uygulamaya başvurmalarını, bunun yerel uygulama olduğuna ve herkesce bilindiğinden rahatsızlık yaratmayacağı hesabının yapıldığına bağlamaktadır. Amaç sadece yerel halkla Arap fatihleri birbirinden ayırmak ve karışıklıkları önlemektir. Forand, "The Land of Savad", s. 27.

³⁹⁶ Dûri, *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdî*, s. 175.

birimi kabul edildiğinden komisyonların sayısı da anlaşılmaktadır ki köy ve kasaba sayısı kadardı. Bunların görevi, vergi ile ilgili tüm süreci yürütmek, onu toplamak, nakletmek ve gerekli ödeme evraklarını düzenlemek idi. Aynı zamanda topladıkları vergileri doğrudan doğruya merkezi idare biriminin temsilcisine ulaştırmakla sorumluydular. Bu sistem Bizanslılar dönemindeki toplu mesuliyet yüklemenin bir devamı niteliğindedir.³⁹⁷ Nitekim buna örnek olacak çeşitli yazışmalar Emevîler döneminde yapılmış, vali Hâris b. Abd, Gazze tarafında bulunan Nestân halkına bir kaç yazı göndererek yazılarında ismini verdiği Zeyd b. Sa'd b. Mâlik adlı âmiline içinde bulundukları vergi döneminin tahakkuk eden çeşitli miktarlardaki buğday ve zeytinyağı borçlarının ödenmesini istemiş ve böylece bölge halkına ortak mükellefiyet yüklemiştir.³⁹⁸

Vergi toplamada kullanılan ikinci yöntem, fetihler sırasında önde gelen toprak sahiplerinin herhangi bir sebeple kaçıp bölgelerini terk ettiği ve toprakların da devlete kaldığı kasaba ve köylerde verginin ödenmesinde idarî sorumlu yerel otoritelerin olmadığı durumlarda uygulanan yöntemdi. Bu durumda yerel hiçbir yetkili bulunmamaktaydı. Bu soruna çözüm, saygın kişilerin veya önde gelen resmi görevlilerin verginin toplanması ve ödenmesi hususunda garantör olarak belirlenmesi ve bu yönde görevlendirilmesi idi.³⁹⁹ Hâlid b. Velîd bir sefer sırasında halkı teslim olmaya çağırdıktan sonra kendilerinden cizyelerini ödemelerini istemiştir. Ancak bu işleri organize edecek muhatap bulmada zorlanmıştır. Bunun üzerine Fırat bölgesinde olup rehin aldığı önde gelen köy reislerini (rustâkî) cizyelerin toplanması ile görevlendirmiş, kendilerine belli bir süre tanımıştır. Bu kişiler vergileri 50 gün içinde toplayarak idareye teslim etmiş ve idare de hem kendilerine hem de bölge halkına beratlarını vermiştir.⁴⁰⁰ Morony'nin vergi toplama usulü olarak işaret ettiği diğer bir yöntem ise valilerin Irak bölgesi harâcının garantörü

³⁹⁷ Kramer, *Excavations at Nessana*, s. 169; Rehîl, *Bilâdü's-Şâm*, s. 308-309; Kâtibî, *Harâc*, s. 288.

³⁹⁸ Kramer, *Excavations at Nessana*, s. 183, 184, 185.

³⁹⁹ Morony, *Iraq*, s. 115.

⁴⁰⁰ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 370. Hamîdullah'ın el-Vesâik adlı eserinde Hâlid b. Velîd adıyla verildiği ifade edilen berat, Taberî'nin burada sözünü ettiği berat olabilir. Bkz. *Vesâik*, s. 447 (340 nolu belge); Morony, *Iraq*, s.115.

olarak ilan edilmesidir. Emevîler döneminde tüm idarî bölgelerde zaman zaman uygulandığını söylediği bu yöntem, Muâviye döneminde önce ‘Ubeydullah b. Ziyâd’ın, sonra arkasından gelen valinin garantör olarak görevlendirilmesi haberine dayanmaktadır. Taberî’de geçen metinde, ‘Ubeydullah b. Ziyâd, Muâviye tarafından kendisinin görevden azledilmek ile garantörlük (damân) tercihi ile karşı karşıya bırakıldığını ve azl yerine garantörlüğü tercih ettiğini söylemektedir. Üstlendiği görev için de vergi memurları olarak dihkânlarla çalışma yolunu seçmiştir.⁴⁰¹ Bunun umumi bir yöntem olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü Emevîler döneminde ikinci bir örneğine rastlanmamaktadır.

Mısır’da vergilerin toplanması konusunda eski Bizans döneminden kalma idarî yapı devam ettirilmiştir. Yalnız üst düzeyde bir takım değişiklikler de yapılmıştır. Bunların en başında Bizans dönemindeki İskenderiye merkezli ancak adem-i merkeziyetçi yapı yerine Fustat merkezli daha merkeziyetçi bir yapının tercih edilmesi gelmektedir.⁴⁰² İkinci olarak yine eski dönemde birçok alt bölgeye bölünen eyaletlerin (Phacargy) direkt olarak merkezi idareye bağlanmasıyla işleyişin kolaylaştırılmasıdır. Bu anlamda Bizans dönemindeki bazı otonom bölgelerin imtiyazları yok edilmiştir. Bu anlamda eyalet valileri Fustat Valisinden direkt emir alır hale getirilmişlerdir. Hatta gerektiğinde danışılmak, harâc işlerinde gelişebilecek olumsuzluklara karşı bilgi edinilmek üzere eyalet valileri merkezde temsilci bulundurmak zorunda kalmışlardır.⁴⁰³ Bu değişikliklerle idarî, özellikle de malî yapı şu şekilde işler hale gelmiştir: Mısır’ın başında geniş idarî yetkileri ve halifenin nâibi olarak vali bulunuyor, vali nezdinde hem idarî hem de malî görevler birleştirilebiliyordu. Çoğunlukla valinin yanında harâc âmili yer alıyordu. Bazen de merkezi idare valinin nüfûzunun artmasından ve onun çok güçlenmesinden korktuğu, ayrıca malî işlerin istediği şekilde yürütülememesinden rahatsız olduğu durumlarda direkt

⁴⁰¹ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 522-523; Morony, **Iraq**, s.115.

⁴⁰² Afaf Lütfî el-Seyyid Marsot, **A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present**, Second Edition, New York, Cambrigde Üniversitesi Press, 2007, s. 3; Kosei Morimoto, **The Fiscal Administration of Egypt in The Early Islamic Period**, Dohoska, Dohoska Publisher, 1981, s. 92.

⁴⁰³ H. I. Bell, “The administration of Egypt Under the 'Umayyad Khalife”, **Congress of Orientalist at Oxford**, Aug. 28, 1928; Kosei, **Fiscal Administration of Egypt**, s. 93.

olarak merkeze hesap veren bağımsız bir kişiyi harâc âmili olarak atıyordu. Bu durumda harâc âmilleri doğrudan doğruya halifeye karşı sorumlu duruma geliyorlardı. Amr b. Âs, Abdullah b. Ebî Serh Mısır'a harâc âmili olarak atanınca bu durumu protesto etmiştir.⁴⁰⁴ Mısır, idarî olarak aşağı Mısır ve yukarı Mısır olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bir alt düzeyde “kuver” adı verilen ve Bizans döneminde yukarıda ifade edildiği gibi “Phacariga” denilen birime denk düşen bir yapılanma vardı. Bunlar da daha alt düzeyde başında “marût” veya “mazût” denilen görevlilerin olduğu köylere (kurâ) bölünüyordu. Bu kişiler o bölgenin veya köyün idarî ve malî anlamda uzmanlaşmış ayanları mesabesinde idiler.⁴⁰⁵ Köylerin reisleri Phacariga tarafından atanıyor ve vergi işlemleri süresince de ondan talimat alıyorlardı. Çünkü köyler pratik ve kolay olması bakımından birer vergi birimi olarak kabul ediliyordu.⁴⁰⁶ Bu talimatlara en iyi örnek bir coptic belgede yer almaktadır. Crum tarafından yorumlanan bu Kıbtî belgede, bölgenin Phacarigası olarak görev yapan kişi, oğlu aracılığıyla köy reisi olarak belirlenen kişilere bir talimat göndererek liste halinde gönderdiği talimatlara uymalarını, mahsule, aynî ve nakdî vergilere önem vermelerini, köy reislerinin kendi paylarına düşen hisselerden, vergilerin gönderilmeden önce mahsulatın azalmasından, aynı şekilde çiftçilerin talimat olmadan ürünlerini satmalarından sorumlu tutulacaklarını haber vermektedir.⁴⁰⁷ Burada sözü edilen köy reisleri aynı zamanda hem tahsildar hem de kâtiplik görevi yürüten insanlardı. Vergilerin tümünü toplama sorumluluğu bu kişilerin üzerindeydi. Bu işte başarısızlık göstermeleri durumunda ceza ile karşılaşılıyorlardı. Firar etmeleri veya malî sorumluluklarını yerine getirememeleri durumunda

⁴⁰⁴ Seyyide İsmâîl Kâşif, **Mısır fî Ahdi'l-Vulât: mine'l-Fethi'l-Arabî ilâ Kıyâmi'd-Devleti't-Tûlûniyye**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 't.y' s. 22; Hz. Osman ile Amr b. Âs arasındaki anlaşmazlığın temelinde Mısır'dan alınan vergi yükünün etkili olduğu, Hz. Osman'ın Mısır'dan daha fazla vergi alınabileceğine dair görüşü, buna karşın Amr b. Âs'ın buna karşı oluşu yatmaktadır. Ebû Bekr et-Turtûşî el-Mâlikî, **Sirâcü'l-Mülûk**, Mısır, Evâilü Matbaati'l-Arabiyye; 1872, s. 124.

⁴⁰⁵ Zübeyde Atâ, **Fellâhü'l-Mısri**, s. 102.

⁴⁰⁶ Kosei, **Fiscal Administration of Egypt**, s. 95.

⁴⁰⁷ W. E. Crum, **Catalogue of The Coptic Manuscripts in John Ryland**, s. 319.

yerlerine yenilerinin atanması gerekiyordu.⁴⁰⁸ Bu sistem Emevîler dönemi süresince de tam bir değişim yaşanıncaya kadar bu şekilde devam etmiştir.⁴⁰⁹

Diğer yandan Mısır'da vergi sürecinde çalışan görevlilerin kimliklerine bakıldığında bunların daha çok Kıbtî kökenli insanlar oldukları görülecektir. Bunlar eski maliye bürokrasisinin tecrübeli personelleriydi. Merkezi idare de bu kişileri görevlerinde tutarak onlardan en azından yeni bir bürokrasi oluşturuncaya kadar yararlanmaya devam etmiştir. Bu kişiler aynı zamanda eski düzen ile yeni düzen arasında iletişim sağlanması noktasında aracı rolünü üstlenmişlerdir. Yeni rejimin kurumsallaşmasında görevler üstlendikleri gibi eski köklerle olan bağın sürdürülmesinde de önemli görevler icra etmişlerdir.⁴¹⁰ Eski dönemden kalma memurlardan Müslüman olanların görevleri aynen devam etmiştir. Bunların sayısı Müslüman olmayanlara göre oldukça azdı. Çoğunluğu ise Kıbtîler oluşturmuştur. Kıbtîler, âmillere karşı sorumlu kişiler olarak devlet maliyesinin birer temsilcisi gibi hareket etmişlerdir. Vergilerin hem takdiri, hem de toplanması yerel ve kırsal düzeyde yerleşik bu köy temsilcileri üzerinden yürümüştür.⁴¹¹ Malî durumlarında da Emevîler dönemi boyunca bir değişiklik olmamıştır. Toprak sahibi olmuşlar, ziraat yapmışlar, her türlü medeni haklarını müdahalesiz kullanmışlardır.⁴¹² Emevî idaresi vergilerin toplanması hususunda tam anlamıyla Kıbtîler'e bağımlı olmuş, yerel görevlilerden sürekli olarak yerel vergi kayıtlarının birer örneğini valiye göndermeleri istenmiştir. Valiler bu belgeler konusunda yine onlara güvenmek zorunda kalmıştır. Vergi belgelerinde geçen âmil veya ummâl ifadeleri ile referans edilen kişiler muhasebeci, vergileri cins bazında aynî olarak toplayan aracılar (kubbâl) ve köy reisleri idiler. Her ne kadar valiler, toplanan vergilerin doğruluğu ve vergi memurlarının adaleti konusunda endişeli olsa da kısa zamanda sistemi değiştirmek için de bir yol

⁴⁰⁸ Zübeyde Atâ, **Fellâhü'l-Mısırî**, s. 106.

⁴⁰⁹ Zübeyde Atâ, **a.g.e.**, s. 103.

⁴¹⁰ Marie Legendre, "Islamic Conquest, Territorial Reorganization And Empire Formation", (The Long Seventy Century), ed: Alessandro Gnasso vd., Peter Lang AG, Bern, 2015, s. 239.

⁴¹¹ Gladys Frantz-Murphy, "First Five Centuries", s. 244.

⁴¹² Cemâl Abdülhâdî, **Fethu Mısır**, Kahire, Dâru'l-Vefâ, 1999, s. 48.

bulamamışlardır.⁴¹³ Muhtemelen idarenin bu güvensizliğinden kaynaklı olarak Mısır merkezdeki harâc divanı, bölgelerde cins bazında toplanıp mahzenlere yığılan vergileri sürekli olarak takip etmiş, bunun için “*muhtesib*” ve “*müşerrif*” atamıştır. Nakit olarak toplanan vergiler ise önce köy reislerine, daha sonra idarî yapılanmada yeralan hiyerarşik çizgi takip edilerek merkeze kadar ulaştırılmıştır.⁴¹⁴

Mısır’da Kıbtî yerel görevlilerin Müslüman görevlilerle yer değiştirmeleri Ömer b. Abdülazîz dönemi ve sonrasına (h.99/m.717) rastlamaktadır. Bell’in verdiği bilgiye göre Abdülazîz dönemi sonlarında Mısır Valisi olan el-Esbâğ, Thebaid idarecisini Müslüman olmaya zorlamış, Kıbtî-Arap değişim süreci de bu şekilde başlamıştır.⁴¹⁵ Bu süreçte birçok Kıbtî Müslüman olurken bazıları da isyan yolunu seçmişlerdir. Ancak bu isyanlar İslâmlaşma trendini geriye çevirememiştir.⁴¹⁶ Üst düzeydeki görevlilerde bazı değişiklikler olsa da, alt düzeyde Hristiyan çalışanlar daha uzun süre görevlerine devam etmişlerdir. Müslüman görevlilerin artması vergi usul ve araçlarında bir değişikliğe sebep olmamıştır.⁴¹⁷ Kıbtîler’in Araplar’la yer değiştirmeye başlamaları aynı zamanda geçen süre içinde Arapça öğrenmek istemeyen Kıbtîler’e yönelik idarî bir tasarruf olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda hem idarî kayıtların Arapça olması, hem de paraların İslâmî döneme uygun olarak yeniden basılması, Arapça bilmeyen Kıbtîler’i de yavaş yavaş devre dışı bırakmaya başlamıştır.⁴¹⁸

İkinci olarak devlet, h.105-106/m.727-728 yıllarında Şam’dan birçok Arabı Doğu Delta bölgesinde iskân etmeye başlamıştır. Çünkü bu dönemde köylülerin şehirlere kaçışı hızlanmış ve köylerde arazileri işleyecek kimse kalmamıştır. Harâcın düşüşünü engellemenin yolu onların yerini

⁴¹³ Gladys Frantz-Murphy, “First Five Centuries”, s. 243.

⁴¹⁴ Zübeyde Atâ, **Fellâhü’l-Misrî**, s. 103.

⁴¹⁵ Bell, “The administration of Egypt Under the Umayyad Khalifs, Congress of Orientalist at Oxford, Aug. 28, 1928, s. 281.

⁴¹⁶ Alan K. Bovman, Eugene Roman, “Agriculture in Egypt From Pharaonic to Modern Times”, Proceedings of the British Academy, Volume: 96, 1999, s. 11-12.

⁴¹⁷ Gladys Frantz-Murphy, “First Five Centuries”, s. 245; Zübeyde Atâ, **Fellâhü’l-Misrî**, s. 96

⁴¹⁸ Marsot, **A History of Egypt**, s. 6.

doldurmaktı.⁴¹⁹ Bu kişilere aslında zorunlu bir kiracılık ve ortaklık ile vergi görevi birlikte yüklenmiştir. Onların bu zorunlu çiftçilikleri vergiye konu olacak bir takım ürünlerin yetiştirilmesine de matuftu. İşte bu tarihten sonra Kıbtîler'in rahatsızlıkları baş göstermeye başlamıştır. Yukarı Mısır'daki Kıbtîler, h.118-120/m.737-739 yıllarında Arap vergi âmillerine karşı isyanları teşvik etmişlerdir. Hicri123/m.745 yılında sonradan getirilen Araplar vergi vermeyi reddederek ayaklanırlarken, Kıbtî ayaklanmaları, h.145/m.767 yılında Arap vergi memurlarının bölgeden sürülmeleriyle sonuçlanmıştır.⁴²⁰

İslâm tarihinin bu ilk zamanlarında zekât, görevlendirilen âmiller tarafından toplanmış bunlar da İslâm devletinin memurları sayılmışlardır. Bu, Hz. Peygamber dönemi ile başlamış Emevîler dönemine kadar benzer şekilde gelmiştir. Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen kişilere, “Zekât zenginlerden alınır, fakirlere verilir”⁴²¹ şeklinde bir uyarıda bulunarak burada asıl rol oynayan kişinin devlet olduğunu ve onun adına âmillerce toplanacağına işaret edilmiştir.⁴²²

Zekâtın devlet memurları tarafından tarh, takdir ve tahsil usulü, dört halife ve Emevîler devrinde de devam etmiştir. Özellikle zekâtın devlet idarecilerine veya onların belirlediği kimselere verilmesi örneğin İbn Ömer tarafından tavsiye edilmiştir. Bu konuda Emevîler döneminde tereddütler yaşanmıştır. Bir adam İbn Ömer'e Ziyâd b. Ebîh'in küffardan olan âmiller görevlendirdiğini, dolayısıyla onlara zekâtın verilip verilmeyeceğini sormuş, İbn Ömer de onlara verilmesini doğru bulmamıştır.⁴²³ Ancak diğer devlet görevlilerine ödenmesini de sakıncalı görmemiştir.⁴²⁴ Ömer b. Abdülazîz'in özel olarak sadakaları toplaması için İshâk b. Ebî Seyyâr adında birini âmil olarak görevlendirdiğine bakılırsa harâc ve sadakaların ayrı kişiler tarafından toplandığı görülür.⁴²⁵ Dolayısıyla zekât âmilleri konusunda Müslüman

⁴¹⁹ Zübeyde Atâ, **Fellâhü'l-Misrî**, s. 85-86; Legendre, “Islamic Conquest, Territorial Reorganizasyon”, s. 245.

⁴²⁰ Gladys Frantz-Murphy, “First Five Centuries”, s. 245.

⁴²¹ Buhârî, “Zekât”, 1.

⁴²² Erkal, **Vergi Hukuku**, s. 230.

⁴²³ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 680.

⁴²⁴ Demircan, **Emevîler**, s. 113.

⁴²⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. LXVI, s. 282.

âmillerin tercih edildiğini, zaman zaman da harâc âmilllerinin zekât topladığı durumlara rastlandığını söyleyebiliriz.

Zirai mahsullerden alınacak öşür için vergi memurları ürünün bulunduğu alana kadar gidip işlemleri yerinde takip etmişlerdir. Bu, “*Lâ celebe ve lâ cenebe*”⁴²⁶ şeklinde kurallaştırılmıştır. Ancak daha sonra bâtinî sayılan altın ve gümüş gibi malların zekâtının mükellefleri tarafından yerinde verilmesi yönünde bir değişiklik isteği olmuş, buna ise Emevîler dönemi de dâhil olmak üzere idarecilerin verilen bu tür zekâtları amacı dışında kullanmaları sebep olarak gösterilmiştir.⁴²⁷ Muâviye zamanında Medineliler’in maaşlarının Yemen’den toplanan zekât gelirlerinden ödenmek istenmesi üzerine halk bu isteğe karşı çıkmıştır.⁴²⁸ Ömer b. Abdülazîz kendi döneminde âmillere bir talimat göndererek sadakaların toplanan bölgede bulunan ilgili yerlere harcanmasını istemiştir. Toplananları ise iade etmiştir. Örneğin Rey halkının Kûfe’ye gönderilen zekâtını kendilerine geri göndertmiştir.⁴²⁹ Hatta o köylerden toplanan zekâtların şehirlilere harcanmamasını istemiştir.⁴³⁰ Ancak her dönemde zirai ürünlerin zekâtının âmillere dolayısıyla devlete ödenmesi kuralı değişmemiştir. Zekât toplama sürecinde âmillere yardım edenler ise her bir kabilede bu işle görevlendirilen âriflerdir.⁴³¹ Hem Râşid Halifeler hem de Emevîler döneminde toplanan zekâtlardan hayvanlar otlatma ihtiyacı nedeniyle devlete ait himâlarda, zirai ürünler ise beytûlmâle ait depolarda muhafaza edilmiş ve buralardan devlet yetkilileri eliyle tevzî edilmişlerdir. Bazen de zekât gelirlerinden aynî olanlar, idare tarafından tüccarlara satılmıştır. Mısır’da Kurre b. Şerîk, h.88/ m.710 yılında Mısır zekâtını,⁴³² Ömer b. Abdülazîz ise

⁴²⁶ Ahmet b. Hanbel, **Müsned**, c. VIII, s. 51; İbn Mace, c. I, s. 577; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 7; Bu ifade âmillerin mükellefi kendi ayağına çağırıp aksine onun bulunduğu yere kadar gidip zekâtı tahsil etmesi anlamına gelmektedir.

⁴²⁷ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 684; Erkal, **Vergi Hukuku**, s. 235.

⁴²⁸ M. Emîn Sâlih, **en-Nizâmü’l-Mâlî ve’l-İktisâdî fî’l-İslâm**, Mektebetü Nahdatü Şark, Kahire, 1984, s. 101-102.

⁴²⁹ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 708.

⁴³⁰ Yeniçeri, **Devlet Bütçesi**, s. 156.

⁴³¹ Hammâş, **eş-Şâm fî Sadri’l-İslâm**, s. 264.

⁴³² Emîn Sâlih, **Nizâmü’l-Mâlî**, s. 272-273.

kendi döneminde Uman zekâtlarını özellikle buğday ve hurmaları satmışlar ve gelirlerini fakirlere dağıtmışlardır.⁴³³

3.2.2.1.1. Âmillerin Seçimi

İslâmî dönemde âmillerin vergi sorumluları olarak atanmaları ve yine vergi toplama sürecinde görevli olan tahsildar, sicil kâtibi vb. kişilerin özellikleri, vasıfları, hakları ve ücretleri konularında sahadan yansıyan uygulamalardan hareketle bir takım vasıflar geliştirilmiştir. Çünkü İslâmî dönemde âmiller aracılığıyla vergi toplama usulünün tercih edilmesi ve bunun adil bir vergi toplama süreci için doğru tercih olduğu kanaati ile birlikte sorumlularla adalet arasında yakın bir bağ olduğuna inanılmış, bir memleketin refahı ve kurtuluşunun, âmillerin ve diğer görevlilerin elinde olduğuna dair güçlü bir inanç ortaya çıkmıştır. Eğer onlar ihmalkâr davranırlarsa gelirler azalır, hileler artar, bu da halka zulüm ve işkence olarak geri dönerken devletin temelleri de sarsılırdı.⁴³⁴ Konunun süregelen hassasiyetine binaen Mâverîdî, bu anlamda harâcî adaletin direği olarak görmüş, adaletle artacağını, zulümle düşeceğini ifade etmiştir. Mâverîdî bu nedenden dolayı âmillerde bulunması gereken özellikleri tek tek saymak suretiyle idarecilerin dikkatine sunmuştur.⁴³⁵

Nitekim âmillerin seçilmeleri ve tayinleri meselesi Hulefâ-yi Râşidîn döneminde önem verilen konular arasında bulunuyordu. Hz. Ömer âmillerin seçiminde adâleti, merhameti, kifâyeti ve emâneti şart olarak koşmuştur.⁴³⁶ Ömer b. Hattâb, Abdullah b. Erkâm ve Abdurrahman b. Abdülkâri'i,⁴³⁷ beytûlmâl için görevlendirirken, Kûfe, Basra ve Şam halklarına yazarak kendisine aralarından harâc âmili olarak çalışabilecek salih ve hayırlı olarak bilinen kişileri göndermelerini istemiştir. Kûfe, Osman b. Ferkad'ı, Şam, Muîn b. Yezîd'i, Basra halkı da Haccâc b. Allâd'ı göndermiş, Hz. Ömer'de bu kişileri

⁴³³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 84.

⁴³⁴ Alî b. Ebû Bekr el-Herevî, **et-Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hayli'l-Harbiyye**, Bur Saîd, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 't.y', s. 10-12.

⁴³⁵ Mâverîdî, **Ahkâm**, s. 318 vd.

⁴³⁶ Muhammed Emîn el-Moritânî, **er-Rekâbetü'l-İdâriyye fî Ahdi'r-Râşidîn**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, s. 279-280; Turtûşî, **Sirâcü'l-Mülûk**, s. 141.

⁴³⁷ Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân Ebû Zer'â, **Târîhu Ebî Zer'â ed-Dımaşkî**, thk. Şükrullah Kucânî, Dımaşk, Mücmeû'l-Lügatil-Arabiyye, 1980, s. 419.

kendi bölgelerine harâc âmili olarak atamıştır.⁴³⁸ Temel ilke bu tür insanların seçiminde görev verilmesi, göreve talib olunmamasıydı.⁴³⁹ Âmillerin murakabesi adına Hz. Ömer, malvarlığı bildirim sistemi devreye sokmuş, öncelikle valilerinden azledildikleri zaman görev yaptıkları süre içerisinde edindikleri mal varlıklarının yarısını devlete bırakmalarını zorunlu kılmıştır. Bunun en iyi örneklerinden biri Şam Valisi Muâviye'nin malvarlığının bir kısmını beytûlmâl'e iade etmesi idi.⁴⁴⁰

Hem dört halife hem de Emevîler döneminde bazı sahabeler, harâc âmili olarak peygamber ashâbının görevlendirilmesini veya vergi toplama işlerinde gözetleyici olmalarını kendilerinin kirlenmeleri olarak görmüştür. Hz. Ömer, bu görüşe şu karşılığı vererek temel olarak Müslümanla iş yapmak istediğini ifade etmiştir, "Dinimin selameti için yardım talep etmediklerimden sonradan ne için yardım talep edeceğim?"⁴⁴¹ Onun nazarında vergi âmilliği İslâmî adaletin tam olarak yerleşmesi için önemli bir vazife idi. Onun hedefinde fey gelirlerinin çoğaltılması ve bunun muhafaza edilmesi de vardı. Bu da ancak sağlam ve emanet sahibi Müslüman kişilerle başarılabilirdi.⁴⁴² Âmillerine halkın önünde şunları söylemekteydi: "Ben âmilleri sizin üzerinize ve malınıza musallat olsunlar diye değil, feyi size geri getirsinler diye görevlendirdim."⁴⁴³ Kendisine çok mal getirildiğinde ise, "Herhalde siz halkı helâk ettiniz" şeklinde söyleniyordu. Onun idaresinde âmillerin mükelleflere karşı darp, kırbaç gibi uygulamalara başvurmaları yasaktı.⁴⁴⁴ Hz. Ali de bölgelere gönderdiği âmillerini, adaleti gözetmeleri, zulümden kaçınmaları, toprağı korumaları ve istikrarı sürdürmeleri konusunda uyarmıştır.⁴⁴⁵ Âmillerinden harâc toplamaktan önce toprağın imar edilmesine önem vermelerini, bunun olmadığı yerde harâcın da olmayacağını bilmelerini

⁴³⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 119.

⁴³⁹ Turtûşî, **Sirâcü'l-Mülûk**, s. 141.

⁴⁴⁰ Hasan İbrahim Hasan, **Nazmü'l-İslâmiyye**, s. 225.

⁴⁴¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 119.

⁴⁴² İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, thk. Fehim Muhammed Şaltut, nşr. Dârü'l-İsfahânî, c. II, s. 695.

⁴⁴³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 121; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 223.

⁴⁴⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, c. VII, s. 417.

⁴⁴⁵ İbn Hamdûn, **et-Tezkiretü'l Hamdûniyye**, c. I, s. 294.

istemiştir.⁴⁴⁶ Medâin âmili olan Huzeyfe b. Yemân'a, "Toprak vergisini hak ve insaf üzere toplamanı, senden öncekilerin yaptıklarından daha ileri gitmemeni, yeni şeyler icat etmemeni, toplanan şeyleri halk arasında adaletle ve eşitlikle taksim etmeni emrediyorum" diye yazmıştır.⁴⁴⁷ Hatta bazen âmilleri bizzat kendisi takip etmiştir. Her birinin peşine onları gözetleyecek birer murakıp göndermiş veya yerelden de böyle kişilerin görevlendirilmesini istemiştir. Âmili olan Ka'b b. Mâlik'e kendi güvendiği arkadaşlarından görevlendirmeler yapmasını, başında kendisinin bulunduğu bir denetim ekibi çıkararak Sevâd'a gitmesini, buralarda köy köy, kasaba kasaba dolaşarak âmillerin tutum ve davranışları hakkında bilgi toplamalarını talep etmiştir.⁴⁴⁸

Emevîler dönemi, vergi tahsilinde görevlendirilen âmillerin suiistimalleri dolayısıyla şiddet, zulüm, işkence ve mükelleflerin daha ağır vergilerle korkutulması ile temayüz etmiş bir dönem olarak addedilir. Nitekim onların bu tutumları Emevî hâkim sınıfının tavırlarının bir yansıması olarak kabul edilmiştir. Gelirlerin azalmaya başlamasıyla birlikte halk üzerindeki vergi baskısı artmış ve insanlar kendi arazilerini terk etmeye başlamıştır.

Emevîler döneminde Sevâd'ta gelir dalgalanmaları doğrudan devletin uyguladığı baskıyla bağlantılıydı. Sahada yaşanan durumu gören Ebû Yûsuf, vergi toplama işinde din ve emanet sahibi kimselerin harâc âmiliğine tayin edilmesini isterken, bu kişilerin fakîhlerle, ehl-i rey sahibi kişilerle istişare eden, etrafında iffetli davranışları ile maruf olan, geçmişinde herhangi bir ahlaksızlığı görülmeyen, üzerine aldığı kamu görevi karşılığında sadece cenneti isteyen ve şehadeti kabul edilen kimselerden olmasını tavsiye etmiştir.⁴⁴⁹ Ebû Yûsuf bu ifadeleriyle aynı zamanda âmillerden kaynaklı olarak yaşanan haksızlara da işaret etmektedir. Yaptığı araştırmanın sonucunu aktaran Ebû Yûsuf, valiler ve âmillerin çoğunlukla kendi akraba ve yakınlarından

⁴⁴⁶ Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî İbn Hadîd, **Şerhu Nehcû'l-Belâğa**, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, II. Baskı Necef, Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1967, c. XVII, s. 19.

⁴⁴⁷ Muhammed Bakır b. Muhammed Takî el-Meclisî, **Bihârü'l-Envâri'l-Câmiati li-Derrere Ahbârî'l-Eimmeti'l-Edhâr**, Beyrut, Dârü İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 1983, c. XXVIII, s. 87-88.

⁴⁴⁸ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 195 (A. 124).

⁴⁴⁹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 114 (T. 177).

oluşan ancak halka saygısız bir grupta vergi toplamaya çıktıklarını, hak hukuk gözetmeksizin insafsızca harâc topladıklarını, bunu da şiddet ve taşkınlıklarla yaptıklarını, üstelik köylünün borcu olmayan bir takım ek erzaklar talep ederek vergilere ilaveten, “Vali şunları şunları istedi, şu da benim hakkım” şeklinde ek taleplerde bulunduklarını, gönüllüce alamazlarsa zorla ve darpla köylülerin inek, koyun ve diğer hayvanlarını alıp götürdüklerini rapor etmektedir. Âmilliğin bu dönemde ekmek kapısı olduğunu söyleyen müellif, bu kişilerin âmil olarak görevlendirilmek için günlerce devlet kapısında beklediklerini, ısrarları karşısında sonunda bu vazifeye atanmayı başardıklarını, bu kişilerin ehil kimselerden olmadıklarını, bunların önce devlet, sonra vergi işlerine yaşayış biçimi, seyrü sülûk ve meşrep bakımından uygun olup olmadıklarının araştırıldıktan sonra karar verilmesini ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Emevîler âmillerin ve diğer vergi görevlilerinin denetlenmesi konusunda çeşitli adımlar da atmışlar, bir takım müeyyideler geliştirmişlerdir. Abdülmelik döneminde daha önce başlatılan görevlilerin mal varlıklarını sorgulama usulü kısmen uygulanmaya çalışılmış, âmillerin ve diğer alt vergi görevlilerinin haksızca edindikleri malların iadeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Haksız iktisapların beyanı konusunda şiddetli baskılara maruz bırakılmışlardır. Bu dönemde yapılan bu işe “*istihâr*” veya “*tekşîf*” denmiştir. Hatta bunun için “*dârü’l-istihâr*” denen özel mekânlar oluşturulmuştur.⁴⁵¹ Burası aynı zamanda bir işkence yuvası olarak işlev görmüş, çeşitli şiddet mekanizmaları kurulmuştur.⁴⁵² Özellikle üst düzey bürokratların kısa zamanda zenginleşmeleri ve bunun toplumca fark edilmesi, idareyi de bu tür tedbirler almaya zorlamış, sebepsiz zenginleştiği görülen vali ve âmiller özellikle para cezalarına çarptırılmışlardır. Muâviye döneminde Ziyâd b. Ebîh, vergi âmillerini bir senelik süreyle atar, bu süre içerisinde herhangi bir suiistimali görülürse tekrar atamaz, temiz, emin ve çalışkan çıkanların ise işe devamını sağlardı.⁴⁵³ Halifelik Velîd b. Süleyman’a geçince kendisi halkı da yanına almak suretiyle

⁴⁵⁰ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 112-113. (T. 176-177).

⁴⁵¹ İbn Kuteybe, ‘**Uyûn**, c. I, s. 118; Cahız, **el-Beyân ve’t-Tebyîn**, Beyrut, Mektebetü Hilâl, 2002, c. II, s. 30; Hasan İbrahim Hasan, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 225-26.

⁴⁵² Salih Ali, **et-Tanzîmâtü’l-İctimâiyye ve’l-İktisâdiyye**, s. 203-205.

⁴⁵³ İbn Kuteybe, ‘**Uyûn**, c. I, s. 118.

mescidin avlusunda oturarak heyetleri kabul etmiş, dertlerini dinlemiş, Haccâc tarafından atanan âmillerin hepsini görevden almıştır. Bununla da yetinmeyerek âmillerin zulmü yüzünden Irak'ta hapisanelerde bulunan bütün mahkûmları tahliye etmiştir.⁴⁵⁴

Emevîler döneminde her ne kadar bazı halifeler âmillerin murakabesine önem verseler de tam anlamıyla bu işi önemseyen kişi Ömer b. Abdülazîz olmuştur. Valilerine gönderdiği mektuplarında gayrimeşru ve ilave vergilerin kaldırılmasını ve zimmîlere kendisinden önce yüklenen ve onların güçlerini aşan vergi yükünün indirilmesini istemiştir.⁴⁵⁵ O aynı zamanda ehl-i zimmetten olan ve halen görev yapan harâc memurlarının görevden alınmalarını ve harâc işlerinde onlarla yardımlaşılmasını men etmiştir. Adî b. Ertât'a yazdığı mektupla Zâdan Ferrûh gibi bazı üst düzey görevlilerin azlini gerçekleştirmiştir.⁴⁵⁶

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in bu konuda birçok mektubuna yer verilmektedir. Kûfe âmiline gönderdiği mektubunda şöyle demektedir: "Kûfe ehline bela, şiddet ve eziyet musallat olmuştur. Bu, bir takım kötü âmillerin Allah'ın emrini uygulama da başlattığı kötü bir sünnettir." Vergi toplama usulünün adil olmasını isteyen halife, Kûfe âmiline ayrıca şöyle yazmıştı: "Harap topraklara bak ve onlara takatleri oranında, onları ıslah edecek şekilde vergi yükle. Âmir topraklardan ise harâc-ı vazifeyi merhamet ve ehlini teskin ederek al."⁴⁵⁷

Ömer b. Abdülazîz vergi toplanırken keyfiyet ve zorbalığa başvurulmasını kesinlikle reddetmiştir. Âmilleri mükelleflere merhametle davranmaya çağırılmış ve onlara sadece fazlalığın alınması ile yetinmelerini tavsiye etmiştir. Aynı şekilde âmilleri, halka evdeki evlatları, büyükleri ve

⁴⁵⁴ Muhammed Kurd Alî, **el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye**, Birleşik Krallık, Müessset-ü Hindâwî, 2017, s. 478.

⁴⁵⁵ Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 436.

⁴⁵⁶ Belâzuri, **Ensâb**, c. VIII, s. 164; Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 81; Geniş bilgi için bkz. Fâlih Hüseyin, "İsti'mâlü'l-Arabiyye", s. 119; Hâdî Şerîf, **Ahvâl**, s. 81.

⁴⁵⁷ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 147; Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569; Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 436; Turtûşî, **Sirâcü'l-Mülûk**, s. 138; Dûrî, "Darâib", s. 125.

küçükleri gibi yaklaşımlarını tavsiye etmiştir.⁴⁵⁸ Ömer b. Abdülazîz, zimmet ehlinde yaşlılara ve hali vakti yerinde olmayanlara beytûlmâlden yardım yapılmasını emretmekteydi. Kendisi de bir zimmiye maaş bağlamıştı.⁴⁵⁹ Irak'ın harâc âmili olan Salih b. Abdurrahman'a, "Irak'ın halkı kılıç olmadan düzelmıyor, onlara karşı kuvvet kullanmama izin ver" dediği için çok hiddetlenmiştir.⁴⁶⁰ Basra'da bulunan Adî b. Ertât'a şu mektubu yazmıştı: "Bu mektubum sana gelince vergisini kolaylıkla verenden kabul et, zorluk çıkaranlara sadece yemin ver. Onların kendi suçlarıyla Allah'a mülâkî olmaları, benim onlara azap etmiş bir kişi olarak mülâkî olmamdan daha sevimlidir."⁴⁶¹ Kendi dönemine kadar yaşananlar ve ortaya çıkan genel görüntü nedeniyle bazı insanlar harâc âmili olarak görevlendirilmeyi istememişlerdir. Kendisinin harâc âmilliğinden affını isteyen Meymûn b. Mehrân'a onu ikna amacıyla şöyle yazmıştır: "Ya Mehrân, sana idarende ve vergi toplama işinde bir zorluk yüklemedim. Helal olan şeylere bak. Temiz helal olan şeylerin dışında bir şey toplama."⁴⁶² Onun vergi toplamada hedef aldığı kitle harâc ehli, altın yüzük takanlar, atlas elbise giyenler ve atlara binenlerdi.⁴⁶³

Ömer b. Abdülazîz'in uyguladığı bu siyaset onun kısa döneminden sonra eskiye dönmüştür. Zaten bazı alışkanlıkların kısa zamanda düzeltilmesi de çok zordu. Bu tür ıslahat çalışmalarının başarılı olması aynı politikanın idarî istikrar içinde devam ettirilmesi ile mümkündür. Kendisinden sonra iktidara gelen Yezîd b. Abdülmelik, valilerine gönderdiği talimatlarda eski vergilere ve eski tahsil usullerine geri dönülmesini istemiştir. O meâlen şöyle demektedir: "Ömer mağrur bir kişi idi. Onu gururlandıran siz ve arkadaşlarınızdı. Sizden ona gelen ve harâcın bayağı bir şekilde düştüğünü haber veren mektuplara rastladım. Size gönderdiğim bu talimatlardan sonra eskiden bildiğiniz usullere dönün. İnsanları eski mevkilerine iade edin, bunlar ister zengin, ister fakir, ister

⁴⁵⁸ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 139.

⁴⁵⁹ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 51; İbn Sa'd, **Tabakât**, c.V, s. 296.

⁴⁶⁰ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 136.

⁴⁶¹ Zemahşerî, **Rebîu'l-Ebrâr ve Nüsûsu'l-Ahbâr**, c. III, s. 71; Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 138.

⁴⁶² İbn Sa'd, **Tabakât**, c.V, s. 296; Muhammed b. Saîd el-Kuşeyri, **Tarihu'r-Rakka ve Men Nezelehe min Ashâbi Resûlullah ve't-Tâbiîn ve'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn**, thk. Tâhir en-Nîsani, 't.y', s. 32.

⁴⁶³ İbn Kuteybe, **Uyûn**, c. I, s. 116.

istekle, ister kerhen, ölü veya diri farketmez.”⁴⁶⁴ Bu yaklaşım Emevîler döneminin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Emevîler döneminde vergisini zamanında ödeyemeyen veya geciktiren mükelleflerin cezalandırılma yöntemleri arasında kızgın güneş altında bekletme, boyunlarına taş bağlama, başlarından aşağı zeytinyağı dökme gibi işkenceler vardı.⁴⁶⁵ Hişâm b. Abdülmelik döneminde cezalandırma yöntemi ise hapsetme idi. Hapishaneler bu şekilde vergisini zamanında ödeyemeyerek temerrüde düşen mükelleflerle doluydu.⁴⁶⁶ Makrîzî'ye göre borcunu ödeyemediği için insanların hapsedilme işi ilk olarak Muâviye döneminde başlamıştır. Bu amaçla Mısır'da Kahire, Deylem ve Rahbe'de birçok hapishane açılmıştır. Buradaki insanlar kanal kazma ve imar işlerinde aç aç çalıştırılmışlar, başkalarının verdikleri sadakalarla karınlarını doyurabilmişler, karşı gelmeleri durumunda ise ayaklarına zincirler vurulmak suretiyle cezaları ağırlaştırılmıştır.⁴⁶⁷

Devletin yerelde bulunan sorumlu şahısları vergi toplama işinde kullandığı durumlarda bu kişiler bürokrasi ile köylüler arasındaki arabuluculuk rollerini kendi menfaatlerine kullanmaktan imtina etmemişlerdir.⁴⁶⁸ Dihkânlar, azâtân, esâvira ve tu'me sınıfından kişiler ile orta büyüklükteki diğer toprak sahipleri hem eski hem de yeni pozisyonlarının avantajlarından faydalanmak suretiyle daha az veya hiç vergi vermemek gibi politikalar peşinden koşarken diğer yandan köylü üzerindeki vergi yükünü ağırlaştırmışlar, fiyatlar üzerinde oynamalar yapmışlar veya köylülere geri ödemede zorlanacakları yüksek faizli borçlar vermişlerdir. Bu kişiler bölgedeki vergi toplama işinde bölgenin sorumluluları sayılmakta olduklarından bütün yükü kendi omuzlarından atarak toprak kiracılarına yükleme amacı gütmüşlerdir.⁴⁶⁹ Zuriknî belgelerinde Diyarbekir bölgesinde geçen bir olay, Emevîler'den hemen sonra olmuş olsa bile sahadaki vergi zulmünü yansıtmak açısından önemli bir göstergedir. Vergi

⁴⁶⁴ İbn Abdîrabbîh, **İkdü'l-Ferîd**, c. V, s. 188.

⁴⁶⁵ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 112.

⁴⁶⁶ Rehhâl, **Bilâdü's Şâm**, s. 311.

⁴⁶⁷ Makrîzî, **Hîtat**, c. III, s. 328.

⁴⁶⁸ Campopiano, "State, Land Tax", s. 23-24.

⁴⁶⁹ Lokkegaard, **Taxation**, s. 171-72.

sorumluları, vergiyi 7 bin dirhem olarak takdir ettikten sonra mükellefin, “Bu tarla harap bir tarla, takdir edilen bu vergiyi kaldıramaz” itirazlarına aldırış etmemişler, vergiye ek olarak 3 bin dirhem daha fazla para verilmesini istemişlerdir.⁴⁷⁰

Vergi toplama usulü veya işlerinden en fazla fayda sağlayan kesim, vergi tahsildarları idi. Bunlar kırsal alanı ve buradaki köy kaynaklarını iyi bildiklerinden vergileri toplarken kendi ücretlerini de direkt olarak vergi kaynağından alıyorlardı. Zaten üzerlerinde herhangi bir denetim olmadığından ya da denetim mekanizması köylere kadar ulaşmadığından yaptıkları hukuksuzluklar konusunda rahattılar. Yine Zuriknî belgelerinde, “Onlar vergi toplayıcıları olarak kimseye cevap vermek zorunda olmadıkları veya hesap verme hususunda rahat olduklarından merhametsizce ve acımasızca vergileri belirleyip halkın üzerine yüklediler” denilmektedir.⁴⁷¹

Ömer b. Abdülazîz’den sonra devletçe âmillerin takip edilmesi ve denetlenmesi adına zaman zaman çeşitli teftiş ve denetim mekanizmalarının da çalıştırılmaya teşebbüs edildiğini görmekteyiz. Hâlid el-Kasrî’den sonra Irak’a vali olarak atanan Yûsuf b. Ömer, vergilerin toplanması hususuna şiddetle eğilenlerden biri idi. Belâzürî, onunla ilgili ilginç bazı bilgiler vermektedir. Medâinî’ye göre Yûsuf b. Ömer, harâc âmilleri ve onların kötü muamelelerinden kaynaklanan gelişmeleri sürekli izlemekteydi. O, huzuruna getirilen âmillere olan güvensizliğini yansıtırcasına farklı şekilde davranıyordu. Huzuruna getirilen bir âmil, “Ben bütün vergileri topladım geriye bir dirhem bırakmadım” dediğinde ona, “Yalan söyledin” diyerek üç yüz kamçı, başka bir âmil, “Vergileri topladım ve halkın güçlü kalması için geriye bâkiye bıraktım” deyince, “Hayır, sen de hepsini topladın” diyerek dört yüz kamçı, üçüncü bir âmil, “Toplayacağımı topladım ve vergiyi artırdım” deyince, ona da, “Ülkeyi harap ettin” diyerek beş yüz kamçı vurdurmuştu.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Tell Mehrî, *Chronicle of Zuqnîn*, s. 267-68.

⁴⁷¹ Tell Mehrî, *Chronicle of Zuqnîn*, s. 267.

⁴⁷² Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 110.

Diğer yandan Yûsuf b. Ömer, âmillerin denetlenmesi için Basra Valisi Kâsım b. Muhammed'ten güvenli kişiler seçmesini istemişti. Kendisine âmillerin hile ve desiselerini tespit edip aktarabilecek *kassas* denilen adamlar seçilmişti. İçlerinden birisi Meder b. Hilâl el-Ganemî, diğer adıyla Meder b. Feyl idi. Onu âmillere göndermek isteyince, Meder bundan uzmanlık alanı olmadığı gerekçesiyle imtina etmek istemiş, bu yüzden de cezalarla karşı karşıya kalmıştı.⁴⁷³ Onun bu imtinası Yûsuf b. Ömer'in harâc âmilllerine karşı gösterdiği şiddetin korkusundan dolayı idi. Yûsuf, âmillerin kendi zimmetlerine geçirdiklerini iddia ettiği malları işkence ve hapisle onlardan geri almak istemekteydi. Bu yüzden Hâlid el-Kasrî işkence edilerek öldürülmüş, ondan 9 milyon dirhem geri alınmıştı.⁴⁷⁴ Yine onun 350 civarındaki vergi çalışanından işkence ile 90 milyon dirhem para geri istenmişti.⁴⁷⁵ İsmail b. Yesâr vergi toplama işlerinden Meder b. Feyl'e benzer sebeplerle imtina etmiş kişilerden biri idi. Kendisine vergi amilliği teklif edildiğinde o, Yûsuf'un sene başında âmillere nasıl muamele ettiğine bakılmasını işaret etmiş ve işkenceleri hatırlatmıştı.⁴⁷⁶

Abbâsîler döneminde yazdığı “Risâletü's-sahâbe” adlı eseriyle idarecilere devlette yapılması gereken reformları işaret eden İbn Mukaffa', kitabında özellikle vergi alanındaki suiistimaller ve bunlara dönük reform önerilerine yer vermiştir. Risâlesini yazdığı h.135-136/m.757-758 yıllarında Emevîler Devleti henüz yıkılmıştı ve İbn Mukaffa'ın edindiği tecrübeleri ve gözlemleri daha çok Emevîler döneminde yaşanan olumsuzluklara ve suiistimallere dairdi. Dolayısıyla onun aktardığı bilgiler Emevîler dönemi ile ilgili değerli bilgiler olmalıdır. İbn Mukaffa', eyaletlerde yapılan görevlendirmelerle süreklilik ve yeterli bir belge düzeni olmadığını, vergi miktarlarının sürekli olarak değiştirildiğini, yine devletin vergi kayıtlarının kaybolduğunu, merkezi idarenin zayıflığından faydalanan görevlilerin keyfi

⁴⁷³ Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 124.

⁴⁷⁴ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 342-348; Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 97; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, c. IV, s. 277.

⁴⁷⁵ Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 109.

⁴⁷⁶ Belâzürî, *Ensâb*, c. IX, s. 110; İsmâil b. Yesâr Emevîler döneminin ünlü şairlerinden biridir. İsfahânî, *Eğânî*, c. IV, s. 285-300.

tutumları yüzünden köylülerin ağır vergi altında kaldığını ve bu yüzden yerlerini terk ettiklerine vurgu yapmaktadır. Vergi konusunda mutlaka nesnel kurallar olması gerektiğine, aksi halde vergi memurlarının ya köylüleri sıkı bir takibe alarak bulduğu ve ele geçirdiği malları zorla ve şiddetle tahsil edeceğini ya da bütün vergiyi ekenden alacaklarını, ekmeyeni bırakacaklarını söylemektedir. Bu şartlar karşısında İbn Mukaffa‘, toprak ve harâc meselesinin tehlike arz eden en önemli iki mesele olduğunu söyleyerek yozlaşmaması için tedbirler alınmasını önermiştir. Onun nezdinde alınması gereken acil tedbirler, vergi ve tapu kayıtlarının yenilenmesi, arazilerin vergi miktarlarının net olarak belirlenmesi, görevlendirilen kişilerin sıkı bir şekilde denetlenmesi, mesâha sisteminden kaynaklı fiyat dalgalanmalarının önüne geçilmesi, rekoltenin büyük değişiklik arz ettiği dönemlerde oluşan fiyat dalgalanmaları nedeniyle çiftçinin vergi borcundan dolayı sıkıştırılmaması, bunun için mukâseme sistemine geçilmesi şeklinde idi.⁴⁷⁷

3.2.2.2. Kabâle Usulü Vergi Toplanması

Emevîler döneminde temel usul olarak âmiller vasıtasıyla vergi toplanmış olmasına karşın daha az başvurulan bir usul olarak iltizam sisteminin kullanıldığı da bilinmektedir. Kaynaklarda kullanılan kavramlara bakıldığında bu sistemin ilk dönemden itibaren bazı bölgelerde kullanıldığı görülmektedir. İltizam sistemi, esasen vergilerin daha çok aynî olarak alındığı devirlerde kullanılmış bir tahsil usulüdür. Bu sistemde vergilerin tahsil yetkisi başlangıçta devlete ödenecek olan belirli ve götürü bir bedel karşılığında yine devlet tarafından “mültezim” denen üçüncü bir şahsa verilmesine dayanmaktadır. Mültezimliği üstlenen kişilerin devlete ödediği bedel ile kendi iltizam alanındaki mükelleflerden topladığı vergiler arasındaki fark, mültezimin kendi kazancını teşkil etmektedir.⁴⁷⁸ Takbîl usulünde, her şeyden önce ihaleye konu bölgelerin tahmini harâc miktarlarının devlet tarafından takdir edilmesi, sonra da ihaleye çıkılması yolu izlenirdi. İhale açık artırma yöntemiyle yapılırdı.

⁴⁷⁷ İbn Mukaffa‘, “Risâlatü’s-Sahâbe”, trc. Mustafa Demirci, *İstem*, Yıl:6, Sayı:12, 2008, s. 217 – 240.

⁴⁷⁸ Coşkun Can Aktan, “Osmanlı İltizam Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 71, Nisan, 1991, s. 73-79.

İhaleyi üstlenen mütekabbil, ihale bedelini devlete ödedikten sonra topladığı vergiden kendi hizmetinin bedelini de ayırırdı. Kabâle iltizam usulünün tek bir çeşidi değildi. Harâc arazilerinin dolayısıyla harâc gelirlerinin en yüksek bedeli verene kiralanması demek olan mukâtaa uygulaması da iltizam sisteminin diğer bir çeşidiydi.⁴⁷⁹ Emevîler’de mukâtaa iktâ şeklinde işleyip vergiler de direkt olarak hazineye verildiğinden söz konusu olmamış, bu sistem Abbâsîlerle birlikte ortaya çıkmıştır.

İbn Manzûr kabâle kelimesinin çeşitli kullanılış biçimlerini verirken kefil anlamını ön plana çıkarmakta, harâca veya vergiye kefil olmak anlamı vermektedir.⁴⁸⁰ Nitekim onun damân kelimesine verdiği anlam da yine kefildir.⁴⁸¹ Aynı şekilde bu iki kelime diğer fikhî sözlüklerde de yine aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır.⁴⁸² Daha önce “kabâle” veya “damân” diye adlandırılan sistemin iki anlamda kullanıldığını ve bunlardan birinin zirai ortakçılık, diğerinin vergide iltizamlık anlamına geldiğini söylemiştik. Kabâle sistemi, daha çok Abbâsîler döneminin vergi gelirlerindeki düşüşe bir çözüm bulmak için kullanılan bir vergi toplama biçimi olarak ele alınmaktadır. Bu yöntem her ne kadar Abbâsîler dönemi ile ilişkilendirilse de bunun ilk olarak Emevîler döneminde uygulama alanı bulduğuna dair bilgiler ve uygulamalar söz konusudur.⁴⁸³ Bu uygulamaya karşı İbn Ömer, İbn Abbas ve Saîd b. Cübeyr gibi bazı ünlü sahabilerin karşı çıkıyor olmaları, bunun Emevîler döneminde de toplumda bilinen bir sistem olduğunu gösterir.⁴⁸⁴ Onların karşı çıkmasının nedeni vergiyi hedefleyen bir tarım düzeni ortaya çıkarması, arazi işçi ve kiracılarının sömürülmesi, devlet kaynaklarının heba edilmesidir.⁴⁸⁵ Hicretin 1. asrında fey arazilerin yavaş yavaş devlete mal edilme sürecinin başladığı zamanlara denk geldiğinden bu sistemin ortaya çıkış süreci de Emevîler’le başlamış demektir.⁴⁸⁶ Ancak bu usul İslâmî döneme Bizans ve

⁴⁷⁹ Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, s. 75.

⁴⁸⁰ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. XI, s. 544.

⁴⁸¹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. XIII, s. 257.

⁴⁸² Sa’dî Ebû Habîb, **Kâmûsü’l-Fikhî**, II. Baskı, Dımaşk, Dârü’l-Fikr, 1988, s. 294.

⁴⁸³ Abû el-Fadl, “Tax Farming”, s. 9.

⁴⁸⁴ Ebû ‘Ubeyd, **Emvâl**, s. 89-90.

⁴⁸⁵ Abû el-Fadl, “Tax Farming”, s. 9.

⁴⁸⁶ Ziaul Haque, **Landlord**, s. 289; Abû el-Fadl, “Tax Farming”, s. 9.

Sâsânî dönemlerinden aktarılmıştı. O dönemde “*locatio*” olarak isimlendirilen bu sistem Arapça’ya kabâle ve damân olarak geçmiştir.⁴⁸⁷ Bu iki kavramın zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığı görüldüğünden ikisi arasında ayırıcı bir fark görülmemektedir.⁴⁸⁸ Emevîler’in bu sistemi özellikle Mısır’da önemli bir finansal kurum olarak kullandığı varsayılmaktadır.

Sistemin bir tanımlaması yapılırsa bu sistem, devlete vergi ödeme garantisi verilmekle başlamakta, belli bir miktarın devlete ödenmesi ile daha sonra tahsil edilecek olan vergilerin toplama hakkının satın alınması şeklinde işliyordu. Bu durumda mültezimler vergi mükellefleri ile devlet görevlileri arasında bir aracılık rolü oynuyorlardı. Normalde devlet görevlilerinin yapacağı işlemler araya sokulan bazı üst düzey ve kudretli kişilere havale edilmekte, devletin alacağı vergiler bu kişilerden tahsil edilerek garanti altına alınmakta, aracının çiftçilerden toplayacağı vergi ise ödenenden daha fazla olmak üzere kendi aralarında belirlenen bir oran üzerinden tahsil edilmekteydi.⁴⁸⁹ Dâmin olan kişiler Ebû Yûsuf’un ifadelerine göre yerel halkın kendi içinden seçilen örneğin dihkânlar (*sâhibü’l-karye*), malî kâtipler veya bölgenin zengin kişileri idi. Bu kişiler devletle bir kabâle ilişkisine girdiklerinde mütekabbil veya dâmin oluyorlardı.⁴⁹⁰ Eğer dâmin yerel halktan biri değilse doğal olarak bölgeye giderek kendi tayini hakkında bölge halkına bilgi vererek hemen ekim dikim işlerini denetime başlaması gerekirdi. Dâmin ve mütekabilin dışardan biri olması, bu işlerin ihale usulü ile düzenlenmesinden kaynaklanıyordu.

Kabâle usulüne dair Sevâd bölgesinde çok net tarihî verilere rastlanmamaktadır. Âmiller aracılığıyla vergi toplanması konusunda da gördüğümüz üzere Emevîler zamanında valiler bazen Irak bölgesi harâcının garantörü olarak ilan edilmişlerdir. Muâviye döneminde ‘Ubeydullah b. Ziyâd ve sonraki vali bölge harâcının garantörü olarak görevlendirilince kendileri

⁴⁸⁷ Abû el-Fadl, “Tax Farming”, s. 8; Lokkegaard, **Taxation**, s. 94.

⁴⁸⁸ Lokkegaard, **Taxation**, s. 97.

⁴⁸⁹ Lokkegaard, **Taxation**, s. 95.

⁴⁹⁰ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. XI, s. 544.

dâmin olarak isimlendirilmişler ve sorumlu tutulmuşlardır.⁴⁹¹ ‘Ubeydullah b. Ziyâd da birlikte çalışacağı ekibi seçerek bu görevi kendi sorumluluğunda dihkânlarla vermiştir.⁴⁹² Burada verilen sorumluluğun kapsamını ve içeriğini tam olarak bilemediğimizden bunun iltizamlık anlamında kabâle olup olmadığını anlayamıyoruz. Burada klasik kabâle usulüne uymayan taraflar; valilerin herhangi bir ihale sonucunda değil de devlet tarafından zorunlu olarak görevlendirilmeleri ve hizmetleri karşılığında topladıkları vergiden kendilerine herhangi bir pay verildiğine dair bir bilginin olmamasıdır.

Kabâle usulünün ilk uygulandığı ve en çok bilindiği yer Mısır’dı. Fetihlerin hemen sonrasında Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bu bölgede uygulandığı ifade edilmektedir.⁴⁹³ Abdülmelik b. Mervân döneminde Mısır’da Amr b. Âs camiinde düzenlenen açık artırmalar (*nidâ ve ziyâde*), Emevîler döneminde kabâle usulünün uygulandığına emare teşkil etmektedir. Bu ihaleler aynı zamanda kabâle işlerinin nasıl yürütüldüğüne ve kimlerin nasıl mütekabbil olduğuna da ışık tutmaktadır. Makrîzî’ye göre,

“Arazilerin kabâle vakti geldiğinde harâc mütevellisi Amr b. Âs camiinde oturur, köylerden ve şehirlerden kabâle ile yer almak isteyen kişiler toplanırdı. Bir görevli ayağa kalkarak bölgeleri ilan eder ve açık artırmayı başlatırdı. Harâc görevlisinin yanında bulunan harâc kâtipleri de her bölgenin hangi miktara ulaştığını ve kiminle anlaşma yapıldığını yazarlardı. Anlaşmalar dört yıl süre ile yapılırdı. Açık artırmadan sonra herkes kabâlesini aldığı bölgeye giderek bölgenin zirai durumuna bakar, köprülerinin ıslahına çalışır ve diğer işlerin durumunu gözetleyerek kendi yakınlarından adamlar görevlendirirdi. Üzerinde anlaşılan meblağlar taksitler halinde divanı harâca getirilirdi. Kabâle sahibinin masrafları divan-ı harâc tarafından karşılanırdı. Söz konusu meblağdan ertesi yıla kalan olursa buna “bakiye” denmekle beraber, buna karşı idarecilerce tedbirler alınmaya çalışılır bazen de duruma göre müsamaha gösterilirdi. Her otuz yılda bir gerçekleştirilen tâdil çalışmaları dolayısıyla vergi miktarlarında değişiklikler olurdu.”⁴⁹⁴

Yukarıdaki metin, açık artırmaların ve ihaleye esas muhammen bedellerin spekülâtif rakamlar ve kaba tahminler üzerinden yapılmadığını, devlet görevlilerince daha önceden kabâle bölgeleri ile ilgili geçmiş yıllara dayalı bir vergi-gelir hesaplamaları çıkarıldığını, açık artırmaya ise devletçe

⁴⁹¹ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 522-523; Morony, **Irâq**, s. 115.

⁴⁹² Taberî, **Târîh**, c. V, s. 522-523.

⁴⁹³ İbn Receb, **İstihrâc**, s. 53-54.

⁴⁹⁴ Makrîzî, **Hıtât**, c. I, s. 155; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 412, Hasan, **İslâm Tarihi**, c. I, s. 169.

tanınan üst düzey vergi ödeyicileri, eski bürokratlar, âmiller, mutasarrıflar ve tüccarların katıldıkları izlenimi vermektedir.

Mültezimlerin devlet görevlileri tarafından kontrol edilmesi ve denetimlere tabi tutulması sistemin iyi işlemesi açısından önemliydi. Müttekabbil ihaleyi kazandığı zaman hem devletin gelirini hem de kendi kârını garanti edecek şekilde kullanacağı usuller konusunda idareyi bilgilendirir, zora başvurulacak durumları da paylaşırdı. İstenilen verginin toplanılamaması kendi başarısızlığı sayıldığından idarece de affedilmemesi durumunda kendisi için büyük bir borç yükü altına girme riski ortaya çıkardı.⁴⁹⁵ Sonradan bu sistemle ilgili ortaya çıkan şikâyetlere bakılırsa bu tam anlamıyla yapılamıyor veya hiç yapılmıyordu. Bu sistemle alakalı olarak Ebû Yûsuf tarafından Harun Reşîd'e sunulan bilgiler arasında en önemli vurgu, sistemin suiistimal edilebilirliği ve halk açısından iyi bir sistem olmadığı yönündedir. Ebû Yûsuf kitabında şu ifadeler yer vermektedir:

“İctihad neticesinde hâsıl olan görüşüme göre Sevâd veya diğer memleketlerden hiçbir araziyi, mültezimlik usulü ile satıp karşılığında bir şey almamalısn. Çünkü eğer mültezimin iltizamı dolayısıyla daha fazla bir vergi tahsil edilecek olursa bu durumda harâc mükelleflerine zulmetmiş, onlara vacip olmayan bir yük yüklemiş olursun. Mültezim mükellefleri aciz kalacakları vergi yükünü taşımaya zorlar. İşte bu ve benzeri hareket tarzı memleketlerin harap, halkın helak olması demektir.”⁴⁹⁶

Ebû Yûsuf tavsiyelerinin devamında mültezimin iltizam anlaşmasında belirlenen meblağdan daha fazla vergi tahsil etme isteğinin ancak halka yapılacak şiddetli baskı ve haksız tasarruflar yoluyla gerçekleşebileceğini, bunun da caiz olmadığını söylemektedir. Ebû Yûsuf'un mültezimliğin yıkıcı etkilerini bertaraf etmek için önerdiği sistem ise mültezimlere halka iyi muamele edilmesinin emredilmesi, bunun tutulmaması halinde şiddetle cezalandırılmaları, sıkı bir şekilde denetlenmeleri, bu amaçla dindarlığı ve güvenilirliği bilinen kişilerin mültezimlerle birlikte giderek onların işlemlerini denetlemelerini, hatta halkın birini getirip, “Bu bizim mültezimimizdir ve bize

⁴⁹⁵ Salih Ali, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye*, s. 198.

⁴⁹⁶ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 112.

uygundur” deseler dahi o kişinin ehil olduğunun tetkik edilerek tayin edilmesinin daha doğru olacağı yönündedir.⁴⁹⁷

Bu olumsuz yanları yanında bu sistemin devlet açısından faydalı olabilecek yönleri de bulunmaktaydı. Tam bir vergi toplama sisteminin kurulmadığı veya etkin bir şekilde yürütülemediği zamanlarda vergi toplama işinin bazı kişilere havale edilmesi ile hem vergi toplama işi için yapılacak harcamalardan imtina ediliyor hem de sorumluluk devlet görevlilerinden mültezimlere geçiyordu. Mültezimler vergiyi kaynağında ve devlet görevlilerinden daha hızlı toplayabiliyorlardı. Diğer taraftan vergilerin peşin tahsil ediliyor olması hazinenin rahatlamasına ve risk unsurunun azaltılmasına fayda sağlıyordu. Çünkü kâr ve zarar tamamen mütekabbilin üzerinde bulunuyordu. Devletçe bütçe gelir tahminleri daha rahat yapılabilirdi.⁴⁹⁸

Diğer taraftan bazı dönemlerde devlet eliyle kabâlenin yasaklandığına dair haberlere rastlanmaktadır. Örneğin Ömer b. Abdülazîz vergi toplanması sırasında kötü yöntemlerden uzak durulmasını isterken,⁴⁹⁹ aynı şekilde kabâleyi yasaklamıştı. Onun nazarında kabâle ve ribâ aynı şeydi. Adî b. Ertât ve Basra halkına kabâleyi yasaklayan bir mektup yazmıştı.⁵⁰⁰ Ancak Irak bölgesinde iltizamlık anlamında kabâle uygulamasına dair bir bilgi olmadığından, onun bu yasağı muhtemelen arazilerin işletilmesine dair bir kabâle yasağı idi. Zaten Cehşiyârî ve Belâzürî'nin aynı vakıya dayalı olarak Hişâm b. Abdülmelik zamanında Irak'ta uygulandığını söyledikleri kabâle de bu tür bir kabâle idi ve iltizamlıkla bir alakası yoktu.⁵⁰¹

3.2.3. Vergi Toplama Zamanı ve Süreci (İftitâhü'l-Harâc)

Vergi toplama zamanı, vergiye konu olan faaliyetin tarh ve tahakkuka konu edilmesi, tahakkuk ettirilen verginin ödenmesi gereken safhaya gelmesi ve tahsil işlemlerinin başlatılma zamanıdır. Bu aşamada vergi oransal ve rakamsal olarak belirlenir ve âmilin taksimatı yapıp vergi alacağını hazineye

⁴⁹⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 113 (T.175-176).

⁴⁹⁸ Aktan, “Osmanlı İltizam Sistemi” TDAD, s. 73-79.

⁴⁹⁹ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülazîz**, s. 82-83.

⁵⁰⁰ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 165.

⁵⁰¹ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 43; Belâzürî, **Ensâb**, c. IX, s. 94.

teslimi beklenir. Ancak vergi âmilinin verginin ödenmesini mükelleften isteyebilmesi de zaten daha önce belirlenen sürenin dolmuş olmasına bağlıdır. Aynî vergilerde ürünün tahsil edilebilmesi ancak olgunlaşması ile mümkündür. Bu tür vergilerde verginin tarh ve tahakkuku tahsiline bağlıdır. Bu anlamda vergilerin toplanma zamanı, devlet tarafından belirlenmiş usullerle, yine devletin tercih ettiği vergi toplayıcıları eliyle, verginin aynî veya nakdî oluşuna, hasat zamanına ve mevsimine göre farklılık gösterdiği gibi kullanılan takvime göre de farklılık gösterebilir. Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'Ulûm* adlı eserinde vergi toplama takvimine “*iftitâhü'l-harâc*” adını vermektedir.⁵⁰² Aynı ifade birçok kaynakta vergi muamelelerinin başladığı ve verginin bizzat toplandığı zamanı işaret etmek üzere kullanılmaktadır.⁵⁰³ Câhız ise *iftitâhü'l-harâc*ı nevrüzla başlatmaktadır.⁵⁰⁴

Vergilendirme döneminde zamanlama alınacak olan verginin türüne göre değişmekteydi. Farklı isimler altında alınan vergilerin toplanma şekli ve zamanı da bir diğerine göre farklılık göstermekteydi. Bu bakımdan her bir ürün kendi vaktinde hasat edildiğinden hasat zamanını değiştirmek, bir aydan başka bir aya nakletmek mümkün değildi. Kural olarak vergiler, İslâm memleketlerinde hicrî takvime göre alınmaktaydı.⁵⁰⁵ Hilâlî takvimin esas alındığı öşür, cizye ve müsteğallât vergileri, muharrem ve zilhicce aylarında, zirai mahsullerden alınan vergiler ise eylül ve ekim aylarında iki taksit halinde tahsil edilirdi. Bahçe ve sulu tarım yapılan yerlerin harâcının toplanma zamanı ise ocak ve şubat aylarıydı. Bunların hesaplanmasında harâcî yıl esas alınır, tahsilatları senelik olarak yapıldı. Niteliği gereği vergi mesâha sistemine (cerîb-i nakdî) göre konmuş ise kamerî, mahsul üzerine (cerîb-i zirai) konmuş ise ürünlerin yetişmesini beklemek gerektiğinden zorunlu olarak şemsî

⁵⁰² Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 86.

⁵⁰³ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 343; Muhsin b. Ali b. Muhammed b. Ebî'l Fehm Davûd et-Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, 'yy', 1971, c. I, s. 221; Murtezâ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. VII, s. 10; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, c. II, s. 4.

⁵⁰⁴ Ömer b.Bahr b.Mahbûb el-Kinânî el-Câhız, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, thk. Ahmed Zekî Pâşâ, Kahire, Matbabatü'l-Emîriyye, 1914, s. 146.

⁵⁰⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. XIII, s. 58.

olmaktaydı.⁵⁰⁶ Dolayısıyla hem zirai ürünlerden alınan öşür, hem de harâcta tahsilat dönemi hasat dönemidir.⁵⁰⁷ Bu durumda şehir merkezleri ile kırsal alan arasında farklılık oluşmaktaydı. Şehirler vergiyi daha çok nakdî olarak ödediklerinden verginin toplanma zamanı hilâlî takvime dayanırken, köyler ve kırsal yerlerde bu işlem, toprağa ve üzerindeki ürünün yetişmesine bağlı olarak şemsî takvime istinad etmekteydi.⁵⁰⁸

İslâmiyetten önce birçok bölgedeki zirai işlemler şemsî takvime göre işleyen bir düzene sahipti. Irak, Fars ve doğu illerinde Fars takvimi geçerli iken, Mısır'da Kıbtî takvimi, Şam'da ise Rûmî takvim esas alınmaktaydı.⁵⁰⁹ Gelirlerin büyük bir yekûnunu oluşturan Irak gelirleri Fars senesi hesabına göre işliyordu ve Nevruzla bağlantılı idi. Nevruz malî yılın başlangıcı sayılmaktaydı. Bu bölgenin geleneği idi.⁵¹⁰ Mısır'da Amr b. Âs, vergi takvimini zirai işlemlerin ve her türlü zirai faaliyetin sonlandığı zamana göre ayarlamıştı. Burada da eski dönemlerden beri şemsî yıla göre işleyen Kıbtî takvimi esas alınmaktaydı.⁵¹¹

Ancak takvimlerin zamanı ölçme usulleri birbirinden farklı idi. Şemsî sene, kamerî sene, bölgesel takvimler ve doğal zirai takvim arasındaki zaman farkları yıllar ilerledikçe büyümeye ve ayrılmaya başlıyordu. Örneğin yıl farkları Fârisî takvimin esas alındığı Irak ve çevre vilâyetlerde her dört senede bir, 1 günlük fark oluşturmuyordu. Bu farklar, yıllar ilerledikçe aylara varan sapmalara neden olduğundan vergi âmillerinin vergi toplama zamanını tehir etmesi için idareye başvurdıkları oluyordu.⁵¹² Zirai vergi takviminde en büyük sorun kamerî takvimle şemsî takvim arasındaki farklılıklardı. Her iki takvimde

⁵⁰⁶ Samarrâî, H., "el-İntâcü'z-Zirâî", s. 793; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 378-379; İbn Kayyım, **Ahkâm**, c. I, s. 116.

⁵⁰⁷ Kur'an, 6/141; Mehmet Erkal, **Vergi Hukuku**, s. 246; Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, c. II, s. 984.

⁵⁰⁸ İbn Havkal, **el-Mesâlik**, s. 306, Adam Mez, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l Asri'l Râbi' el-Hicrî**, trc. Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde, II. Baskı, Kahire, 1947, s. 141-142; Samarrâî, H., "el-İntâcü'z-Zirâî", s. 793.

⁵⁰⁹ Hilâlî sene 354 gün, Fars senesi 365 gün, Kıbtî senesi 360 gün, Rûmî sene 365 gün 6 saat sürmekteydi. Daha geniş bilgi için bkz. Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 22-23.

⁵¹⁰ Mes'ûdî, **Mürûc**, thk. Kemâl Hasan Mer'î, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2005, c. II, s. 156.

⁵¹¹ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır**, thk. Abdülmünîm Âmir, Kahire, Şirketü'l-Emel li't-Tabâa ve'n-Neşr, 1939, c. I, s. 215.

⁵¹² Samarrâî, H., "el-İntâcü'z-Zirâî", s. 794-95.

ziraat mevsimi için kullanılmasına rağmen güneş takvimi, kamerî takvime göre daha uzundu. Dolayısıyla Arap aylarına göre işleyen kamerî takvimde aylar sürekli olarak bir vakitten diğerine değişmekteydi. Harâcın istihkâk zamanı kamerî yılın başında ise yıllar geçtikçe harâc zamanı giderek yılın sonuna doğru değişmekte, sonra ikinci seneye geçene kadar gecikmekteydi. Bu durumda bir önceki yılın harâcı, bir sonraki senenin harâcı olmaya doğru yol almaktaydı. İstihkâkı ancak o senenin içinde yapılacağından eski harâcî seneyi değiştirmek gereği duyulmaktaydı.⁵¹³

Şemsî ve kamerî yıllar arasındaki açıklığın temel sebebi, ayın dünya etrafında, dünyanın da güneşin etrafındaki dönüş sürelerinin farklı olmasından kaynaklanmaktaydı. Dönüş sürelerinden dolayı şemsî ve kamerî yıl arasında 11 gün ve 4 saatlik bir fark oluşmaktaydı. Bu sebeple şemsî yıllar üç yılda bir kamerî yıllar üzerinde bir ay üç buçuk günlük, 33 yılda da takriben bir yıllık bir fazlalık kazanırdı. Bu durumda idare iki seneyi uzlaştırma yoluna giderek, görünürde kamerî yılı şemsî yıla denk gelecek şekilde ayarlamak isterdi.⁵¹⁴ Bu durum Araplar arasında daha önce nesî uygulaması denen bir müessesenin gelişmesine sebep olmuştur. Bu uygulamada nesî yapılan senelerde ayların sayısı on üçe yükseltildi. Bu yolla belli faaliyetlerin mevsimler arasında deverân etmesine engel olunmuş ve belli bir mevsimde tutulması sağlanmış olurdu.⁵¹⁵ Aynı şekilde malî yıl açısından bakıldığında her 33 yılda takvime bir yılın eklenmesi ile fark edilmeden iktisadî faaliyetler düzene sokulmaktaydı.⁵¹⁶ Ancak bu durum çiftçi nazarında fazladan kendisinden bir yıllık ek vergi alınması demektir.⁵¹⁷ Benzer uygulamalar eski Rum ve Sâsânî dönemlerinde de farklı şekillerde çözülmeye çalışılmıştır. Örneğin Bizanslılar Mısır'da şemsî takvimi esas aldıklarından her dört yılda bir takvime 1 gün ekleme

⁵¹³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 58.

⁵¹⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 58, Mes'ûdî, *Mürûc*, c. II, s. 158.

⁵¹⁵ Mustafa Fayda, "Nesî", *DİA*, c. XXXII, s. 578-579.

⁵¹⁶ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheylî, *er-Ravdü'l-Unf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekil, I-VII, Kahire 1967, s. 249.

⁵¹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 59; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 985; Nesî hakkında toplu bilgi için bkz. Veli Kayhan, "Son Zaman Ayarı-II-Nesî Ya da Haram Aylara Müdâhale", *bilimname*, XXVIII, 2015/1, s. 9-25; Kevser Başar, *Câhiliye Dönemi Arap Takviminde Nesî*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

yaparlarken,⁵¹⁸ Farşlılar takvim yılları arasındaki fazlalıklar için her 116 yılda bir takvime bir ay ilave ederlerdi. Buna *kebs* adı verilirdi.⁵¹⁹

İslâmî dönemde Fârisî takvimle şemsî takvim arasındaki gün farkları ilk başlangıçta dikkate alınmadı. Bunun nesî olmasından korkuluyordu. Zaten İslâm gelince nesî sistemini yasaklamıştı ve eski sistemle çalışmayı kaldırmıştı.⁵²⁰ Nesî uygulamasının ve Farşlılar'ın yıla takvim ekleme işinin kaldırılmasıyla Muâviye döneminde nevrüz iki hafta, Abdülmelik döneminde yirmi gün, Süleyman b. Abdülmelik ve sonraki halifeler döneminde yaklaşık yirmi beş gün ileri gelmiş bulunmaktaydı. Hişâm b. Abdülmelik zamanında nevrüzdeki ileri gelme süresi bir ayı bulmuştu.⁵²¹ Bu takvim uygulamasından rahatsız olan dihkânlar, toplanıp Hâlid b. Abdullah el-Kasrî nezdinde konuyu gündeme getirmişler ve nevrüzün bir ay ertelenmesi ile birlikte eski sisteme dönülmesini istemişlerdir. Hâlid el-Kasrî'nin köylülerin taleplerini Hişâm b. Abdülmelik'e gizlice ilettiği mektup, Hişâm'ca, "Bunun 'Haram ayları ertelemek, ancak inkârda daha da ileri gitmektir' ayetinin içine girmesinden korkuyorum" denilerek reddedilmiştir.⁵²² Nitekim aynı talebin Harun Reşîd döneminde de tekrarlandığına bakılırsa dihkânların bunu sürekli olarak gündemlerinde tuttukları ve tekaddüm eden eski Fârisî nevrüz tarihinin geriye çekilmesini istediklerini göstermektedir. Nitekim bu emellerine el-Mu'tezid döneminde nevrüzün haziran ayının on birine alınması ile ulaşmışlardır.⁵²³ Bu

⁵¹⁸ Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 22; Zübeyde Muhammed Atâ, *Fellâhu'l-Mısır*, s. 92.

⁵¹⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, (Dârü'l-Beşir), s. 270-271; Mes'ûdî ve Makrîzî bu rakamı 120 yıl olarak vermektedir. Mes'ûdî, *Mürûc*, c. II, s. 157, Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 22.

⁵²⁰ Cevde, *el-Arab ve'l-Arz*, s. 118.

⁵²¹ Batâyine, *Hayâtü'l-İktisâdiyye*, s. 164, Hicrî takvim ilk olarak uygulanmaya başladığında Nevruz, 18 Haziran (zilkâde) tarihine denk geldiğinden ilerlemeler de buna göre hesaplanmıştır. Takvimde yeniden bir ayarlama yapılırken de bu ilk tarih dikkate alınmıştır. Samarrâî, H., *Agriculture in Irâq*, s. 173-175.

⁵²² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. XIII, s. 58; Askerî, *Evâil*, s. 270-271. Söz konusu ayet Tevbe sûresi 9/37. ayetidir.

⁵²³ Taberî, *Târîh*, c. X, s. 39, İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, c. III, s. 87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 343; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, c. VI, s. 483; Ebû Hilâl el-Askerî, erteleme işini ilk yapan kişinin el-Mütevekkil olduğunu söylemektedir. Onun verdiği bilgiye göre Nevruz'u ilk geciktiren Abbâsî halifelerinden Mütevekkil Alellah'tır. Mütevekkil bir gün av peşinde koşarken zirâi alanların yeşil olduğunu görünce hatırına âmili 'Ubeydullah b. Yahyâ'nın kendisinden harâc toplamak için izin istediği gelir. Ancak mahsûlün henüz yeşil olması üzerine ona harâcın bu aşamada toplanmasının çiftçilere zarar vereceğini, onları borçlanmak zorunda bırakacağını söyleyerek eski ile yeni dönem arasındaki farkı sorar. Bunun yeni bir uygulama olduğu söylenince de nevrüzün ertelenmesi talimatını verir. Bkz.

takvim meselesi daha çok nevrusun malî yılın başlangıcı sayıldığı bölgelerde yani eski Fars memleketlerinde bir sorun iken zirai takvimin Rûmî aylara göre takip edildiği bölgelerde eski güneş takvimi geçerliliğini devam ettirdiğinden herhangi bir takdim veya tehir sorunu bulunmamaktaydı. Mısır'da ise vergiler Kıbtî takvime göre toplanmaktaydı. Ancak bu takvimle Rûmî takvim arasında zaman uzunluğu açısından yıldan yıla belirgin bir fark bulunmamaktaydı.⁵²⁴ Yıllar içerisinde oluşan farklar ise yukarıda anlatıldığı şekilde çeşitli eklemeler yoluyla çözülmekteydi.

Vergi toplama sürecinin hasat mevsimi ile başlatılması anlamlıydı. Örneğin Şam'daki zirai takvime bakılacak olursa orada malî senenin başlangıcı teşrini-evvel (ekim) ayında idi. Çünkü yağmurlar ve zirai hazırlıklar bu ayda başlamakta idi. Bu ay aynı zamanda Şam'ın en önemli ürünü olan zeytin mahsulatının da başladığı zamana denk gelmekteydi.⁵²⁵ Şam'da ülkenin kuzeyi ile güneyi arasında ziraat mevsimi açısından da farklılıklar vardı. Kuzeyde kış hububatının hasadı gecikirken, güneyde bu daha hızlı ve daha erken olabiliyordu.⁵²⁶ Bazen yapılan anlaşmalara hasat mevsimine dönük şartlar konulabiliyordu. Kudüs'ün fethi sırasında yapılan anlaşmada konulan şartlardan biri de hiçbir verginin hasat zamanından önce istenemeyeceği şeklinde idi.⁵²⁷ Hz. Ömer, salınan verginin hasat zamanına kadar tehir edilmesini emretmekteydi. Amaç çiftçinin vergisini ıztırar haline düşmeden ödemesi idi. Aksi halde vergisini ödemek için borçlanmak zorunda kalacaktı.⁵²⁸ Ebû 'Ubeyd'e göre prensip olarak harâc vergilerinin tahsil edileceği döneme dair bir vakit belirlenmemiştir. Ancak kural olarak hâsılât zamanı, hasat dönemi olarak uygulanır ve bu halka merhametle muamele edilmesi ilkesinden kaynaklanırdı. Zekât, ürünün tasfiyesinden sonra

Askerî, **Evâil**, s. 27. Ancak kendisinin bu talimatı verdikten sonra ölmesi işin uzamasına sebep olur. Bunu tamamlayan ise Mu'tezid olur.

⁵²⁴ Mes'ûdî, **Mürûc**, c. II, s. 150; Batâyine, **Hayâtü'l-İktisâdiyye**, s. 165.

⁵²⁵ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 104.

⁵²⁶ Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 104.

⁵²⁷ Denet, **Poll Tax**, s. 61; Taberî, **Târih**, c. III, s. 609; Hamîdullah, **Vesâik**, s. 487 (357. belge).

⁵²⁸ Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 61; İbn Kudâme, **Muğnî**, c. VIII, s. 537; İbn Kayyım, **Ehlü'z-Zimme**, c. I, s. 36, İbn Receb, **İstihrâc**, s. 43-113; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 157.

alındığından doğal olarak aynî nitelikte olan ürüne dayalı harâc vergilerinde de benzer şekilde hareket edilmiş olmalıdır.⁵²⁹ Ziyâd b. Ebîh'in âmillerinden biri ilgili senenin harâcını yılın daha üçte biri geçmeden toplayıp bundan Ziyâd'a bahsedince Ziyâd, "Eğer isteseydik biz de yaptırırdık. Şimdi o topladığının üçte birini geri ver" diye talimat vermiştir.⁵³⁰ Mısır'da ise vergiler Nil sularının temel seviyesine göre sonbaharda tahakkuk ettiriliyordu.⁵³¹

3.2.4. Taksitlendirme

Her ne kadar bazı vergiler ve ürünler için belli hasat zamanları belirlenmiş ise de bütün vergilerin tek defada ödendiği veya toplandığı varsayımı doğru değildi. Prensip olarak gayrimüslimlerin tabi oldukları vergilerin tahsil devirleri, genellikle yılda bir kez olarak tatbik edilmişse de ancak hem mükelleflere kolaylık olması adına, hem de gelen şikâyetlerin yoğunluğuna göre yılda iki defa veya daha çok taksitler halinde tahsilat yapıldığı da doğrudur. Ürünün yıl içerisinde birden fazla ekimi yapılmış olsa bile harâc senede bir defa tahsil edilmiştir.⁵³² Fakat çiftçinin vergisini bir defada ödeyememesi durumunda Sâsânîler dönemindeki gibi her dört ayda bir ödeme yapmasına imkân verilmiştir.⁵³³ Çünkü bu konuda en mantıklı yol, vergi tahsil işinin yıl boyunca sürmesi ve bu şekilde vergi mükellefine vergi borcunu hasat zamanına bağlı olarak çeşitli taksitler halinde ödemesine fırsat vermektir. Bazen vergi âmillerinin mükelleflerden borcunu tam olarak ödeyemeyenleri bekâya bırakmaları söz konusu olmaktadır. Bu temerrüt durumuydu. Kaynaklarda, "Âmil şu kavmin bekâyasına karar verdi" veya "Âmil bekâya karar verdi" şeklinde ifadeler yer verilmesi bu tür durumların çokça yaşandığını göstermektedir.⁵³⁴ Vergi nakdî veya aynî olarak alınıyor fakat bazen de sadece nakdî olarak toplanıyordu. Bekâya kalan vergilerin nakdî

⁵²⁹ Serahsî, **Mebsût**, c. X, s. 82; Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 61; Necde Hammâş, "Evzâu'l-Fellâhîn fi'l-Irâk ve's-Şâm fi Sadri'l-İslâm", **Dirâsâtî Târîhiyye**, Dımaşk 1987, sy. XVII-XVIII, s. 79.

⁵³⁰ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 223.

⁵³¹ Glayds Frantz-Murphy, "First Five Centuries of Islamic Rule", s. 244-245.

⁵³² Serahsî, **Mebsût**, c. X, s. 82.

⁵³³ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 150, 151; Dîneverî, **Ahbârü't-Tivâl**, s. 71; Fâlih Hüseyin, **Hayâtü'z-Zirâiyye**, s. 159.

⁵³⁴ Hârizmî, **Mefâtîh**, s. 86.

olarak tahsil edilmesi ise geleneksel hale gelmişti. Yine bu da çiftçilerden belirli dönemlerde taksitler halinde tahsil edilmekteydi. Dolayısıyla kaynaklarda geçen “*necm*”⁵³⁵ ve “*eksâd*”⁵³⁶ ifadeleri bu taksitlendirmeye işaret etmektedir.

Lional Casson’a göre Mısır’da vergilerin ödeme biçimi, büyük ölçüde Bizans döneminden kaldığı şekliyle devam ettiriliyordu. Bizans döneminde Mısır’da nakdî vergiler merkezi hazineye üç taksit halinde ödenmekteydi. Bu düzenleme Jüstinyanus kanunlarına göre İmparator Anastasia tarafından getirilmişti. Birinci taksit ocak ayında, ikinci taksit mayıs, üçüncü taksit ise eylül ayında ödenmekteydi.⁵³⁷ İslâmî dönemde ise bu iki takside düşürülmüştür. Vergi mükelleflerine gönderilen ödeme emirlerinde verginin hangi döneme ait olduğu yazılır, ödeme makbuzları ödendikleri ayların tarihi ile tarihlendirilirdi. Birinci taksit ödemeleri malî yılın başından yani Payni⁵³⁸ ayından Mecheir⁵³⁹ ayına kadar, ikinci taksit ödemeleri Mecheir ayından malî yılın son güne kadar yapılıyordu. Bu şekilde birinci taksit için sekiz ay, ikinci taksit için dört ay süre verilirdi. Çünkü birinci taksitin tutarı daha fazla olurdu.⁵⁴⁰ Vergi tahsildarları topladıkları vergileri vilâyetteki merkezi ofise gönderirler, sonra da merkezi hazineye havale ederlerdi. Her bir ödeme için merkezi ofis tarafından bir alındı makbuzu düzenlenirdi.⁵⁴¹

Bazen nakdî vergilerin zamanında gönderilmeyip bekâya düştüğü zamanlar olmaktaydı. Örneğin Emevîler döneminde h.76-82/m.698-704 yılları arasında Aphrodito bölgesinin vergileri merkezi hazineye gönderilmemişti.⁵⁴² Hicri 94-100/m.716 ile 722 yılları arasında da benzer bir durum yaşanmıştı. Bunun üzerine Kurre b. Şerîk, bölgenin sorumlusu Basilius’a bir mektup

⁵³⁵ Hârizmî, **Mefâtîh**, s. 39; Taberî, **Târîh**, c. II, s. 151; Ya’kûbî, **Târîh**, c. II, s. 288.

⁵³⁶ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 155.

⁵³⁷ Lionel Casson, “Tax-Collection Problems in Early Arab Egypt”, The John Hopkins University Press, Transactions and Proceedings of American Philological Association, vol. 69 s. 274-291; Ömer Tûsûn, **Mâliyetü Mısır min Ahdi’l-Firavne ila’l-Âne**, II. Baskı, Kahire, Mektebetü Medbûlî, 2000, s. 136.

⁵³⁸ Eski Mısır Takvimine göre Haziran ayına denk gelmektedir.

⁵³⁹ Eski Mısır Takvimine göre Şubat ayına denk gelmektedir.

⁵⁴⁰ Casson, “Tax-Collection” s. 274-291.

⁵⁴¹ Casson, “Tax-Collection”, s. 274-291.

⁵⁴² Casson, “Tax-Collection”, s. 274-291

göndererek onu sert bir şekilde azarlamış, mazeretlerini kabul etmediğini söylemişti. Vergilerin zamanında gönderilememesi bireysel vergi ödeyicilerinden kaynaklanıyordu. Bazı mükellefler vergilerini ait olduğu dönemde öderken birçoğu da iki hatta üç yıllık bir gecikmeyle ödemeye çalışıyorlardı.⁵⁴³ Ancak merkezî idare sorumlu olarak bölge idarecisini görse de onun da mazereti vergi miktarını gösteren kotanın kendilerine zamanında gönderilmemiş olmasıydı.⁵⁴⁴

3.2.5. Tahakkuk ve Tahsilat İşlemleri

Emevî devletinde vergi sürecinin başlamasıyla birlikte vergilerin toplanması işi kurum olarak harâc divanı görevlileri tarafından yerine getirilirdi. Bölgelere gönderilen divan-ı harâc memurları halife tarafından atanan “*âmil*” (*sâhibu’l-harâc*)⁵⁴⁵ tarafından görevlendirilirler, âmilin kendisi de bulunduğu eyaletin vali (âmir) ve kadısı ile birlikte üst düzey üç görevlisinden biri sayılırdı.⁵⁴⁶ Harâc divanında sekreter olarak kâtip, yazıları yazan ve çoğaltan olarak *nâsih*, değerlendirme uzmanı olarak *vâkid* bulunurdu.⁵⁴⁷ Bunların dışında divan-ı harâca bağlı çalışan yerel “*âmil*”, “*kâtip*”, “*müdebbir*”,⁵⁴⁸ “*hâzin*”⁵⁴⁹ ve mevsimlik olarak çalıştırılan geçici ücretli kişiler diğer görevlileri oluştururdu.⁵⁵⁰

Malî süreçte görev alan diğer görevliler arasında eski zamanların bir uygulamasının devamı niteliğinde alanı ölçen “*mâsih*”⁵⁵¹ veya “*dâri*”⁵⁵² bulunurdu. Yapılan ölçüm sonuçları “*dürûzan*”denen bir deftere kaydedilirdi.⁵⁵³ Bu defterde kayıtlı rakamlar ürün tahminlerinin de temelini oluştururdu. Ürünleri yaş veya olgunlaşmış olarak tahmin için “*muhammin*”,

⁵⁴³ Bell, “Translations of the Greek Aphrodito Papyri”, s. 373; Casson, “Tax-Collection”, s. 274-291.

⁵⁴⁴ Bell, “Translations of the Greek Aphrodito Papyri”, s. 372, 373.

⁵⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ*, c. II, s. 446.

⁵⁴⁶ Lokkegaard, *Taxation*, s. 146.

⁵⁴⁷ Lokkegaard, *Taxation*, s. 179.

⁵⁴⁸ Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ*, c. VI, s. 70.

⁵⁴⁹ Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, c. XXXIV, s. 486.

⁵⁵⁰ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 393.

⁵⁵¹ Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ*, c. XIII, s. 134.

⁵⁵² Lokkegaard, *Taxation*, s. 179.

⁵⁵³ Hârizmî, *Mefâtih*, s. 84.

tahıl ürünlerini ve harman işlemlerini takip için *hâzir*, vergi işlemlerini gözleme ve sürekliliğini sağlama görevi yanında özel mülkleri de teftiş eden *nâzir* ve devletçe yapılan çalışmaların performansını ölçen “*mütearriif*”⁵⁵⁴ gibi kişilere, yine yerel düzeyde “*kâşif*”, “*delil*”, “*âmin*”, “*a’vân*” ve “*şâhit*” gibi güvenilir kişiler arasından seçilmiş yardımcılar eşlik ederdi.⁵⁵⁵ Harmanda toplanmış olan ürünü bölen kişi ise “*kâsım*”dı. Aynî olarak toplanan ürünlerin alandaki koruyuculuğu görevini ise “*hazîn*” yerine getirirdi. Mükelleflerin ürünleri saklamaya veya eksiltmeye teşebbüs etmelerini engellemek için “*muhbirler*” (*kâdih*) kullanılırdı. Zor kullanılması gerektiğinde bu işi “*muannifler*” yapardı.⁵⁵⁶ Sadakaların ödenmesi hususunda özel bir talepte bulunulmamasına karşın eğer bir gizleme ihbarı alınmışsa bu durum da teftişe konu edilirdi. Bu da vergi tahsil sürecinin bir koordinasyonla ve kalabalık bir görevli grubu ile yürütüldüğünü gösterir.⁵⁵⁷

Yerel görevliler merkezi hükümetten aldıkları harâc tahminlerini içeren liste ile sahaya inerlerdi. Her yıl mutad olarak yapılan tahminler, o yıl içerisindeki fiyat vb. değişkenlerin son durumları ile güncellenirdi. Elde mevcut listede yer alan miktarlar görevliler tarafından ilgili bölge halkı arasında dağıtılırdı. Dağıtım, isimlerin ve vergi miktarlarının yazılı olduğu liste bazında eski Bizans döneminde “*kanon*” olarak bilinen “*kânûnu’l-harâc*”a göre yapılırdı.⁵⁵⁸ Listeler “*tahsildar*” veya “*müstahric*”e teslim edildikten sonra mevsimin başlamasıyla tahsilat başlardı. Mısır’da vergi ve tahsilat işlemlerinin başlamasına dair süreci özetleyen güzel bir örnek bulunmaktadır. Burada daha önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere vergi süreci köylerde başlardı. Köylerin ileri gelenleri ve merkezi vergi memurları bir araya gelerek toprağın imar ve harap durumuna göre yıllık kotayı belirler, kendi bölgelerine bu

⁵⁵⁴ Arifler cahiliye dönemi de dâhil olmak üzere Hz. Peygamber ve sonrasında sürekli olarak varlığı bilinen kişilerdir. Bu kişilerin ön plana çıkmaları vali Ziyâd b. Ebîh döneminde olmuştur. Onun “Arifler benim elim gibidir” sözü vergi toplama işlerinde bu kişilere verdiği değeri göstermektedir. Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, c. I, s. 483; Belâzürî, *Ensâb*, c. V, s. 202; Ömer b. Şeybe, ârifleri ilk devreye sokan kişinin Hz. Ömer olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *el-Musannef*, c. VII, s. 251. Ariflerin idarede icra ettikleri görevler için bkz. Salih Ali, *et-Tanzîmâtü’l-İctimâiyye ve’l-İktisâdiyye*, s. 98-100.

⁵⁵⁵ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, c. XIII, s. 134.

⁵⁵⁶ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, c. XIII, s. 135.

⁵⁵⁷ Mâverîdî, *Ahkâm*, s. 108; Lokkegaard, *Taxation*, s. 180.

⁵⁵⁸ Hârizmî, *Mefâtih*, s. 81; Lokkegaard, *Taxation*, s. 179.

kotalarla dönerler, belirlenen bu kotayı köylerin ekilmiş arazisinin alanına taksim ederlerdi. Mükelleflerin ödeyecekleri verginin miktarını önceden öğrenmiş olurlardı.⁵⁵⁹ Tahsilat süreci sınırları bu şekilde çizilmiş ve miktarları netleştirilmiş söz konusu listeler üzerinden yapılırdı. Bu usulün daha çok toplu itâve şeklinde vergisini ödeyen bölgelerde olması gerekir.

Harmana getirilen mahsulat sahibine göre bir veya birkaç öbek halinde yığılırdı. Taksimden önce hızlı bir şekilde tahmininin yapılması ve paylaştırılması gerekirdi. İlk ölçümden sonra hasadın üzerine “*rûsem*” denilen bir damga vurulurdu.⁵⁶⁰ Bu damgadan sonra tahıl yığını dokunulmaz hale getirilmiş olurdu. Bu yığına müdahale etmek zayıat sorumluluğunu üstlenmek anlamına gelirdi. Harman işlemlerinin zamanında yapılmaması bir takım istenmeyen sonuçlara yol açabilirdi. Ebû Yûsuf, harmandaki işlemlerle ilgili olarak devletin ve mükellefin aleyhine zarar doğurabilecek bir takım hususlara dikkat çekmiştir. Onun tavsiyelerine göre ekinlerin biçilip dövülmesi, vasat bir zaman içinde cereyan etmeli, hasat edildikten sonra dövülmesine kadar geçecek makul bir süreden fazla elde tutulmamalı, dövülmeye hazır hale gelince bir gün bile bekletilmemelidir. Çünkü harmanda bekleyen ekinlere, çalınması ihtimali dışında, hayvan ve kuşlar tarafından zarar verilmesi de mümkündür. Bu durumda zararlar harâca yüklenecektir. Harman yerlerinde biriktirilen ekinlere devletçe hemen tahmin ve takdir yapılmalıdır. Aksi halde ekindeki zayıattan mükellefi mesul tutmak doğru değildir.⁵⁶¹

Paylaşım konusunda da bir takım eşitsizlikler yaşandığından Ebû Yûsuf aynı şekilde harman yerinde adaletin sağlanması adına ölçümlerin aynı ölçekle yapılmasını tavsiye etmektedir. Ona göre devlet hissesinin “*bezihab*” kilesiyle, vatandaş hakkının “*serd*”⁵⁶² kilesiyle ölçülmesi haksızlık oluşturacaktır. Dolayısıyla farklı ölçekler kullanılmaması, birinci ölçümden sonra ara verilmesi nedeniyle ikinci ölçümde zayı olduğu görülen mahsulün mükelleften tamamlattırılması istenmemelidir. Bu işlemler yapılırken vergi memurlarının

⁵⁵⁹ Dennet, **Poll Tax**, s. 81 (A. 141).

⁵⁶⁰ Feyyûmî, **Misbâhü'l-Münîr**, c. I, s. 309.

⁵⁶¹ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 114.

⁵⁶² Dûzî, **Tekmiletü Meâcimü'l-Arabiyye**, c. VI, s. 61.

harmanda vergi mükelleflerini ayakta uzun süre bekletmeleri, onları dövmeleri, üzerlerine su dolu testiler asmaları ve bağlamaları gibi uygulamalar büyük birer mesuliyettir.⁵⁶³

Ölçümler ve paylaşımlar bittikten sonra pay sonuçları listelere yazılır, bunlar muhasebe kayıtlarının esasını oluşturlardı. Âmil vergi süreci sonunda bu hesapları merkeze gönderir, merkez tarafından hesaplar kontrol edilir ve muvafakat verilirdi. Hesaplar, onaylanmaması durumunda âmile geri (*merdud*) gönderilirdi.⁵⁶⁴ Eğer merkeze vergi olarak nakit gönderilecekse bu, “*haml*” veya “*humul*” olarak adlandırılırdı.⁵⁶⁵

Hârizmî vergi işlemlerinde kullanılan birkaç defterden bahseder: Bunların en bilineni “*evâriç defteri*” idi. Bu defterdeki “*âriza*” denilen sayfalara her bir mükellefin ödediği vergi tutarları kaydedilirdi. Defterin ilk satırında verginin aslî miktarları, ikinci satırda tahsil edilen tutarlar, son satırda ise kalan bakiye yazardı. Sayfanın sonuna kadar vergi aslı-bakiye borç tutarları bu şekilde devam ederdi. Bu defter vergilerin tek bir defada değil, farklı zamanlarda taksitler halinde ve bakiye verecek şekilde ödendiğini göstermektedir.⁵⁶⁶ Vergisini ödeyene “*berâa*” denilen makbuzlar verilirdi. Bunun dışında adına “*ruznâmeç*” denilen, harâc ve nafakalarla ilgili günlük işlemlerin kaydedildiği bir defter daha tutulmaktaydı. Bu defter modern zamanların yevmiye defterine benzemektedir.⁵⁶⁷ “*Hatme*”, yevmiye defterlerinin aylık sonuçlarını kontrol amacıyla kullanılan defterlerdendi. “*Muvâfak ve cemâa*” ise malî yıl işlemleri bittikten sonra yılsonu tüm hesapların bir araya getirilip onaylandığı defterlerdendi.⁵⁶⁸ Kullanılan bazı defterlerin isimlerinin Farsça olması bunların eski dönemlerden kaldığının göstergesidir.⁵⁶⁹

⁵⁶³ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 115 (T. 180-181).

⁵⁶⁴ Hârizmî, **Mefâtih**, s. 82.

⁵⁶⁵ Hârizmî, **Mefâtih**, s. 88.

⁵⁶⁶ Hârizmî, **Mefâtih**, s. 81.

⁵⁶⁷ Hârizmî, **Mefâtih**, s. 82; Zekât mükellefleri de yaptıkları ödemelere karşılık berâe alırlar, bu onları vergi memurları karşısında temize çıkarırdı. Aksi takdirde yemin etmek zorunda kalırlardı. Serahsî, **Mebsût**, c. II, s. 161; İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer**, s. 87.

⁵⁶⁸ Adam Mez, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye**, s. 143.

⁵⁶⁹ Hârizmî, **Mefâtih**, s. 81.

3.2.6. Parasal Sorunlar

Vergilerin nakdî olarak tahsil edildiği veya aynî olarak takdir edilip nakdî olarak toplandığı durumlarda vergi mükellefleri daha az değerli paralar üzerinden vergilerini vermek isterlerdi.⁵⁷⁰ Bunun sebebi piyasalarda tedavülde işlem gören birden çok paranın bulunması idi. Bu sorun Emevîler öncesi dönem ile başlamış bir eğilimdi. Hz. Peygamber zamanında alışveriş için en çok kullanılan iki tür dirhem “sevdâ-i taberiye” ve “sevdâ-i vâfiye” (bağliye) idi. Ancak aralarında miskâl bakımından değer farkları vardı. Resûlullah (s.a.v) bu eski dönemden kalma paralar üzerinde değişiklik yapmamış, hatta “Mizanımız Mekkeliler’in mizanıdır”⁵⁷¹ diyerek zekât tutarlarını Mekkeliler’in bu paraları ile hesaplamıştır.⁵⁷² Hz. Ömer, verginin değerini bulması için harâcı varak ve aynî olarak tarttırarak tahsil etmiştir. Bu tarihten sonra halk ederi dört danik tutan taberiye olarak ödemeye başlamışlarsa da idareden zaman zaman vergileri ağırlığı bir miskâl olan vâfi ile ödemeleri konusunda baskı görmüşlerdir. Ziyâd b. Ebîh Irak’a vali olunca halktan vâfi ile ödeme yapmalarını talep etmiştir.⁵⁷³ Farklı ağırlıkta ve ayarda dirhemlerin piyasada dolaşıyor olması, Sevâd vergi gelirleri toplamı üzerinde sapmalara neden olmuştur. Piyasada farklı ağırlık ve ayarda dirhemlerin yarattığı sorunları aynı zamanda bu dirhemlerin ayarlarında yapılan oynamalar ve sahtecilikler de artırmaktaydı. Muhtemelen bu sebeplerden dolayı idareler amillere

⁵⁷⁰ Batâyine, **Hayâtü’l İktisadiyye**, s. 162.

⁵⁷¹ Bu hadisin tam metni “Mikyâlimiz Medine mikyâli, mizanımız Mekke mizanıdır” şeklindedir. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Hatib el-Şirbînî, **el-İknâ’ fi Halli’l-Elfâz Ebî Şecâ’**, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd, III. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004, c. I, s. 444.

⁵⁷² Makrîzî, **Eski ve İslâmî Paralar**, s. 26-30; Cahiliye döneminde Araplar Bizans’ta basılan dinarlar ile Sâsânîler tarafından basılan dirhemleri kullanıyorlar ancak adetten ziyade vezin olarak yani değeri üzerinden alışveriş yapıyorlardı. Ellerindeki dirhem ve dinarların kendilerine has değerleri vardı. Kureyşliler gümüşü dirhem, altını dinar cinsinden değerliyorlardı. Ağırlık bakımından 10 dirhem 7 dinar ediyordu. Ukıyye 40 dirhem, Neşş 20 dirhem, Nevât 5 dirhemdi. Hz. Peygamber’in değiştirmeden öylece bıraktığı ölçüler bunlardı. Belâzürî, **Fütûh**, s. 449; Bağliye ve Taberiye dirhemlerinin değerleri için bkz. Reyys, **Harâc**, s. 342.

⁵⁷³ Askerî, **Evâil**, s. 296; Batâyine, **Hayâtü’l-İktisâdiyye**, s. 163; Necde Hammâş, “Evzâu’l-Fellâhîn”, s. 80.

gönderdikleri talimatlarında yedi miskâl ağırlıkta olan paralar ile işlem yapmalarını, vezni düşük dirhemleri almamalarını tavsiye etmiştir.⁵⁷⁴

Emevîler'den önce Hz. Ömer yaptırdığı hesaplamalarla on dirhem, yedi miskâl tutacak şekilde bir değere ulaşmıştı. Kendi döneminde tedavülde bulunan dirhemlerin ağırlıkları konusundaki ihtilafı gidermek için mevcut paraların değerlerinin ortalamasını alarak yeni bir değer üretmek istemiştir. Yapılan işlemle İslâmî dirhemini 6 danik olarak tespit etmiş, her on dirhem 7 miskâle, on miskâl ise 14 dirheme eşit hale gelmiştir.⁵⁷⁵ Bu şekilde zihinlerde geçerli ölçü ile paraların değerini eşitlemeye çalışmıştır. Makrîzî, Hz. Ömer'in son dönemlerinde her on dirhemini ağırlığının altı miskâl geldiğini, zamanla sapma yaşandığını, bunun Muâviye döneminde vali Ziyâd tarafından tekrar yedi miskâle yükseltildiğini ifade etmektedir.⁵⁷⁶ Ukiyye ise bu dönemde 40 dirhem ediyordu.⁵⁷⁷

Emevîler'de Abdülmelik devrine kadar halk, mallarının zekâtını yukarıda bahsedilen iki para ile yani bir kısmını büyük para (vâfiye), bir kısmını da küçük para (taberiye) ile ödemeye devam etmişlerdir.⁵⁷⁸ Abdülmelik b. Mervân hilafete geçince bütün dirhem ve dinarların ayarlarını incelemiş, şeriatın belirlediği sabit ölçülerin geçerli olmasını istemiştir. Bu dönemde şer'î olarak belirlenen değer herkes tarafından bilinse de farklı paralar nedeniyle bunun piyasada zahiren nasıl uygulanacağı tecrübe ile sabit değildi. İnsanlar kendi aralarındaki işlemlerde ellerinde bulunan paraları şer'î dirheme göre ayarlıyorlar, ancak bu konuda zorluklar ve ihtilaflar yaşıyorlardı.⁵⁷⁹

Abdülmelik b. Mervân, h.74-76/m.696-698 yıllarında bütün paraların

⁵⁷⁴ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569; Ervâ Samarrâî, **Târîhu'l-İrâk**, s. 179.

⁵⁷⁵ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 237; Hatib Şirbînî, **el-İknâ'**, c. I, s. 220; Muhammed Abdürreâûf b. Tâc el-Münâvî, **en-Nükûd ve'l-Mekâyîl ve'l-Mevâzîn**, thk. Mahmûd Samarrâî, Irak, Dârü'r-Reşîd, 1981, s. 61.

⁵⁷⁶ Makrîzî, **İslâmî Paralar**, s. 31-33; Münâvî, **en-Nükûd ve'l-Mekâyîl ve'l-Mevâzîn**, s. 72; Heyet, **Büyük İslâm Târîhi**, İstanbul, Çağ Yayınları, c. II, s. 570.

⁵⁷⁷ Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn Velîyuddîn el-İşbîlî, **Târîhu İbn Haldûn, I-VIII**, thk. Halîl Şahâde, III. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1988, c. I, s. 325; Makrîzî, **İslâmî Paralar**, s. 27.

⁵⁷⁸ Makrîzî, **İslâmî Paralar**, s. 38; Bu paraların büyük ve küçük olarak isimlendirilmeleri ağırlıklarından kaynaklı olarak boyutları dolayısıyladır.

⁵⁷⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 447; Batâyine, **Hayâtü'l-İktisâdiyye**, s. 163.

ve ölçeklerin değerini uzun uzadıya incelemiş, Hz. Ömer döneminde belirlenen miskâl değerini de nazarı itibara alarak yeniden değerlendirmiş ve Haccâc'a kesilecek olan paraların numunesini göndermek suretiyle yeniden altın ve gümüş para basılmasını emretmiştir. Haccâc idarecilere birer genelge göndererek halkın elindeki eski paraların birer cetvelini tutmalarını ve kendisine göndermelerini istemiştir.⁵⁸⁰ Emevî idaresi para basma işini sadece devlete has kılarak para basmak isteyen tüccarlara sadece belli merkezlerde basım şartını getirerek işi ücretli yapmıştır.⁵⁸¹ Abdülmelik'in paraları bu şekilde basmasının asıl önemi, zekât ve harâc gelirlerinin tahsilinde belli bir ölçü getirmiş olmasında yatmaktadır. Çünkü bu şekilde zekât ve harâc ne noksan alınarak hazine zarara sokulmakta ne de fazla alınarak halka sıkıntı verilmekteydi.⁵⁸²

Yezîd b. Abdülmelik'in Irak ve Horasan valisi Ömer b. Hübeyre, paranın değerini daha saf hale getirme hususunda yeni adımlar atmıştır. Tedavüldeki paraların değerini öncesinden daha saf hale getirme başarısını göstererek dirhemlerin içerik değerini artırmıştır.⁵⁸³ Hişâm b. Abdülmelik döneminde Hâlid el-Kasrî, sonrasında Yûsuf b. Ömer ise "*ashab-ı ayâr*" denen para basıcılara dikkatli olmaları konusunda aşırı derecede baskılar yapmışlardır. Yûsuf b. Ömer bir teftiş sırasında ayarında bir habbe düşüklük tespit ettiği bir para dolayısıyla basıcısını kamçı cezasına çarptırmıştır. Bu çalışmalarla Hübeyriyye, Hâlidîyye ve Yûsufîyye adlarında üç para, Emevîler'in en içerikli paraları olmuş, bunların dışındaki paralar, değerlerinde muhtemel oynamalar dolayısıyla "*mekrûha*" olarak isimlendirilmiştir.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ Makrizî, **İslâmî Paralar**, s. 37; İslâmî paralar ve para basım sürecinin her bir halife dönemindeki detaylı hikâyesi için bkz. el-Ceberî, **Asâletü'd-Devâvîn**, s. 55-85; Enîs Zekerîyya en-Nusûlî, **ed-Devletü'l-Emevîyye fî's-Şâm**, s. 187.

⁵⁸¹ Askerî, **Evâil**, s. 296; Makrizî, **İslâmî Paralar**, s. 37; İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. III, s. 453; Batâyine, **Hayâtü'l-İktisâdiyye**, s. 163.

⁵⁸² Makrizî, **İslâmî Paralar**, s. 39; el-Münâvî, **en-Nükûd ve'l-Mekâyîl ve'l-Mevâzîn**, s. 79.

⁵⁸³ Belâzurî, **Fütûh**, s. 536 (T), İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. III, s. 453; Racâ Hüseyin, **el-İslâhu'n-Nakdî fî Asri'l-Emevî**, s. 34.

⁵⁸⁴ Belâzurî, **Fütûh**, s. 450; a.mlf, **Ensâb**, c. IX, s. 120; İbnü'l-Esîr, **Kâmil**, c. III, s. 453; Kudâme b. Ca'fer, **Harâc**, s. 60; İbn Tağrıberdî, **Nücümü'z-Zâhire**, c. I, s. 177; Münâvî, **en-Nükûd ve'l-Mekâyîl ve'l-Mevâzîn**, s. 66. Mokrûhe kelimesi bazı kaynaklarda paraların üzerine yazılan ayetler dolayısıyla temiz olmayanların dokunmalarından duyulan rahatsızlığı ifade etmek için kullanılmıştır. Makrizî, **İslâmî Paralar**, s. 41-42; Diğer bir

İlerleyen zamanlarda söz konusu üç paranın güvenilirliği hususunda artık idare nezdinde bir şüphe kalmamış olmalı ki harâc ödemelerinde bu üç paranın dışında ödeme kabul edilmemiştir.⁵⁸⁵ Para ayarlarının net olarak belirlenmesi ve somut hale getirilmesi harâc işlerini, nakdî vergilerin toplanmasını, zekâtı ve alışveriş işlemlerini daha kolay hale getirmiştir.⁵⁸⁶

Vergilerin tahsilinde karşılaşılan diğer bir sorun ise “revâc” denen ve nakdî ödeme sırasında mükelleften iradesi hilafına alınan parasal fazlalıklardan kaynaklanıyordu. Ebû Yusuf’un revâc uygulamasını ifade etme biçiminden anlaşıldığına göre nakdî vergilerin ödenmesi sırasında elinde dirhemlerle tahsildarlara gelen mükelleflerin dirhemlerinden bir bölümü miktar olarak ellerinden alınmakta ve onlara, “*Bu revâca ve sarfa*” denilerek keyfi olarak el konulmaktaydı.⁵⁸⁷ Ancak revâcın mahiyetiyle ilgili Ebû Yûsuf’tan farklı birkaç anlayış söz konusudur. Rahbî’ye göre bu, vergi borcunu altın veya gümüş parayla ödemek için gelen mükellefe elindeki parayla değil de diğer bir para cinsi ile özellikle de dirhem yerine altın para ile ödeme yapılmasının istenmesi ile gerçekleşmekteydi. Bu daha değerli olan paranın fazlasını almak için tahsildarlarca bilerek yapılan bir muamele idi.⁵⁸⁸ Abdülmelik döneminde standart sikkeler bastırılmış olmasına rağmen piyasada tedavülde olan farklı ağırlıkta sikkeler de bulunmakta idi. Dolayısıyla mükellefin daha ağır olan sikkelerle ödeme yapması memurların tercihi olmalıdır. Bunun olmaması için devletçe paralar arasındaki değiş tokuş değerlerini gösteren kur listeleri hazırlanarak ilan edilmesi gerekirdi. Memurun keyfiyetinden kaçınmak için böyle listelerin olması sağlıklı tahsilat için elzemdi. Bunun ilan edilmemesi

habere göre bazı paralar Sâsânîler dönemindeki basım değeri olan 7/10 oranından farklı bir değeri taşıdığından bu şekilde isimlendirilmiştir. Tâhâ, **Irâk fî’l-Ahdi’l-Haccâc**, s. 174;

Para reformundan sonra piyasada varlığını sürdüren yirmiden fazla paranın hangi oranlarda piyasada işlem gördüğü bilgisi için bkz. Andrew. S. Ehrenkreutz, “Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages”, **JESHO**, vol: II, Issue: II, 1959, s. 135-137.

⁵⁸⁵ Belâzürî, **Fütûh**, s. 451; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 237-238; Batâyine, **Hayâtü’l-İktisâdiyye**, s. 163; Kalkaşendî, Yûsuf b. Ömer’in bir habbeden fazla değer eksikliğini kabul etmediğini, bunu yakaladığında ise ashab-ı ayâra öldüresiye kırbaç vurdurduğunu yazmaktadır. Kalkaşendî, **Subhu’l-A’sâ**, c. I, s. 483; el-Münâvî, **en-Nükûd ve’l-Mekâyil ve’l-Mevâzîn**, s. 66.

⁵⁸⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 447, 449, 451; Batâyine, **Hayâtü’l-İktisâdiyye**, s. 164.

⁵⁸⁷ Ebû Yûsuf, **Harâc**, s. 115 (T. 181).

⁵⁸⁸ Rahbî, **Ritâc**, s. 140a.

durumunda bugünkü kurların birbirleri karşılığında aldıkları değer farkları anlamına gelen arbitraj farkından tahsildarların yararlanması fırsatı ortaya çıkmakta idi.⁵⁸⁹ Bunun sonucu olarak vergi memurları kurları keyfi bir şekilde belirleyerek kambiyo kurları arasındaki farkları zimmetlerine geçiriyorlar, bir anlamda kur geliri elde ediyorlardı. Bu durum paraların tağşış, tezyîf edildiği ve ayarı düşük paralarla ödeme yapılmak istenmesi durumlarında karşılaşılan bir sorundu.⁵⁹⁰ Bu konudaki son ihtimal ise revâc uygulamasının vergi borçlarının çeşitli taksitler halinde ödenmesi durumunda tahakkuk ettiği tarih ile ödeme tarihi arasında geçen zaman farkı veya bekâya kalan vergi borçlarının ödeme zamanına kadar kaybettiği değerlerin nihaî aşamadaki yeni kur değer farkları olmasıdır. Buna zaman arbitrajı denilmektedir.⁵⁹¹ Genel olarak ifade edilirse arbitraj işlemlerinin mantığının bir sonucu olarak tahsildarlar mükelleflerden düşük kur üzerinden aldıkları dirhemleri idareye teslim ederlerken daha yüksek kurlardan hesaba aldıyorlar, aradaki farkları kendilerine mal ediyorlardı.

3.2.7. İlave Mükellefiyetler

Vergi mükelleflerinin harman yerinde sorumlu oldukları temel vergileri ödemeleri borçlarının bittiği anlamına gelmiyordu. Vergi mükelleflerinin hasılatın ölçüldüğü dönemlerde harâc ve cizyeden farklı ve fazla olarak muhatap olduğu ve keyfî vergiler olarak bilinen vergiler de söz konusu idi. Bunlar bazen eski dönemlerin vergilerinin devam eden uygulamasından geliyordu yahut sonradan Emevîler döneminde zuhur etmiş vergilerdi ve fıkıhçılar tarafından gayri şer'î vergiler olarak kabul ediliyordu. Bazen toplamaları harâc gelirlerine kıyas edilebilecek seviyelere ulaşmaktaydı.⁵⁹² Bu

⁵⁸⁹ Adem Esen, "Kur Listeleri", **Ekonomi Ansiklopedisi**, c. II, 1983, s. 850.

⁵⁹⁰ Samarrâî, Ervâ, **Târîhu'l-İrâk**, s. 208.

⁵⁹¹ Cengiz Kallek, "Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sy. 1, 1997, s. 17.

⁵⁹² Ervâ Samarrâî, **Târîhu'l-İrâk**, s. 187; Bu iki gün Sâsânîler döneminde yılbaşı ve kutsal addedilen belli günlerin yâd edilmesi namına kutlanan bayramlardı. Bugünlerde üst düzey görevliler hükümdara hediyeler sunar ve eğlenceler düzenlerlerdi. Bu bayramlar bilahare Emevîler döneminde halk arasında ve saraylarda yeniden etkin bir şekilde kutlanmaya başlanmıştır. Nevruz ve Mihrican'ın daha da yaygınlaştırılması ve hediyelerin ilk defa resmîleştirilmesi ise Haccâc b. Yûsuf tarafından yapılmıştır. Nebi Bozkurt, "Mihrican" **DİA**, c. XXX, s. 38-39; Abdülazîz b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hanefî el-Rahbî, **Fıkhu'l-**

tür vergilerin birçoğunu Ömer b. Abdülazîz'in Kûfe âmiline gönderdiği mektuptan öğreniyoruz. Ömer mektubunda, "... âyîn olmaksızın haracı yedi miskâl tutan paralarla alın. Ucûru sarrâfîni, nevrûz ve mihrican hediyelerini, nikâh dirhemlerini, semenü suhûfu, ecrü'l-buyûtu, fuyûc ücretlerini... almayın" demektedir.⁵⁹³ Bu vergilerin dışında yine ek bir takım mükellefiyetler söz konusu idi.

Keyfi veya ilave mükellefiyetler olarak bilinen bu vergilerin başında Muâviye döneminde tekrar alınmaya başlanan mihrican ve nevrûz vergileri gelmektedir. Râşid Halifeler döneminde varlığı bilinmesine rağmen Hz. Ömer almamış, sadece Hz. Osman'ın Kûfe âmili Saîd b. Âs alma teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak halkın şikâyeti üzerine Hz. Osman, Saîd'i bundan nehyetmiştir.⁵⁹⁴ Emevîler döneminde bazen devletin ihtiyacı, bazen de halkın alışkanlığı denilerek yeniden canlandırılmıştır. Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh bu vergileri Muâviye'ye önermiş, arkasından oğlu 'Ubeydullah da bunu devam ettirmiştir.⁵⁹⁵ Emevîler döneminde bu vergileri önemli kılan, bunların âmiller aracılığıyla toplanması ve diğer toprak vergileri ile bir arada tahsil edilmesidir. Buna örnek olacak şekilde Sûlî, Sevâd âmillerine söz konusu vergilerin toplanmasını emreden Muâviye döneminde bu vergilerin elli milyon dirheme ulaştığını söylemektedir. Ancak bu rakama kendisine seçtiği savâfî arazilerden elde ettiği gelirleri de dâhil etmektedir. Dolayısıyla halifeye ait olan savâfî toprak gelirleri ile bu tür vergiler iç içe girmiş durumdaydı.⁵⁹⁶ Ömer b. Hübeyre'nin Sevâd bölgesinde ölçüm çalışması yaparken bu tür vergileri almaya devam etmesi ise uygulamanın dönem boyunca sürdürüldüğü anlamına

Mülûk ve Miftâhu'r-Ritâc, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1184, Dbş:00726, s. 112b-113a.

⁵⁹³ Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 147-148, Ayrıca bkz. Turtûşî, **Sirâcü'l-Mülûk**, s. 138.

⁵⁹⁴ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 219 Bu tür vergilerin halkın alışkanlığı olduğu için fetihler sırasında komutanlara sunulduğu, onların bunları kabul edip etmemek hususunda tereddüt yaşadıkları, ancak iştişare sonunda Hz. Ebû Bekir'in bir ceza olarak muhasebeleştirilerek kabul edilmesine karar verdiğini ifade eden rivayetler de söz konusudur. Ancak bu hediyelerin nevrûz ve mihrican hediyeleri olup olmadıkları net değildir. Taberî, **Târîh**, c. III, s. 362; Necde Hammâş, "Evzâu'l-Fellâhîn", s. 80.

⁵⁹⁵ Dûrî, "ed-Darâib fi's-Sevâd fi Asri'l-Emevî", (**Evrâk**), c. III, s. 193.

⁵⁹⁶ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 219; Bkz. Salih Ali, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye**, s. 197.

gelmektedir.⁵⁹⁷ Buna ilaveten aşağıda sayılan diğer vergiler de zaman içinde bunlara eklenmiş, vergi mükellefleri üzerindeki vergi yükü artmıştır.

Mihrican vergileri ile birlikte metinlerde geçen “*el-âyîn*” kelimesinin tam olarak neyi ifade ettiği bilinmemekle beraber, Dûrî, bunların eski dönemden yani Sâsânîler’in hâkim oldukları bölgelerden sonraki döneme miras kalmış geleneksel pazar resimleri olduğunu, ancak kıymetinin ne olduğunun tam olarak bilinmediğini ifade etmektedir.⁵⁹⁸ “*Ucûru’d-darrâbîn*” veya “*sarrâfîn*”, halkın elindeki paraların devlete ait merkezlerde basılmak istenmesi üzerine tahsil edilen basma ücreti ve basım için alınan izin ücretidir. Devlet bu şekilde basımda çalıştırdığı işçiler, kullandığı malzeme ve değerli madenlerin parasını halktan çıkarmaktaydı.⁵⁹⁹

Harmanda toplanmış olan mahsulün bölünmesi ve bu süreçte görevli olan ve ölçüm işlerini icra eden “*keyyâl*”ların hizmetleri için “*ucûru’l-keyyâlîn*” denen bir ücret tahsil edilmekteydi.⁶⁰⁰ Bu vergi Râşid Halifeler döneminde malın bölünmeden önce aslından ayrılarak tahsil edilirken, ölçüm sırasında hem devletin hem de mükellefin bu ücreti yüzde elli elli paylaşması söz konusu idi.⁶⁰¹ Fakat Emevîler dönemi sonrasına kadar bu ücretlerin tahsil yeri konusunda sürekli bir anlaşmazlık yaşanmış, soruna çözüm getirme bağlamında keyyâl ücretinin devlet hissesinden, ortak ölçekten veya öşürün ölçüm ücretinin toprak sahibi, harâcın ölçüm ücretinin ise ortaklaşa ödenmesini öngören teoriler geliştirilmiştir.⁶⁰² Tatbikata bakıldığında ise Emevîler zamanında bu ücret çiftçinin hissesinden alınmış, Ömer b. Abdülazîz döneminde ise harâc ehlinde alınmaması yönünde bir talimat çıkarılarak buna engel olunmaya çalışılmıştır.⁶⁰³ Bu verginin alınması Emevîler dönemi sonuna kadar devam etmiştir.

⁵⁹⁷ Ya’kûbî, *Târîh*, c. II, s. 313.

⁵⁹⁸ Dûrî, *Nazmü’l-İslâmiyye*, s. 123-124.

⁵⁹⁹ Dûrî, *Nazmü’l-İslâmiyye*, s. 124.

⁶⁰⁰ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 115.

⁶⁰¹ Rahbî, *Ritâc*, s. 140a.

⁶⁰² Mâverî, *Ahkâm*, s. 234 (T. 288).

⁶⁰³ Rahbî, *Ritâc*, s. 140a.

Paylaştırılan mahsulün parasal değerinin hesaplanması için bu hesabı yapacak olanlara bir ücret ödenmesi gelenek haline gelmişti. “*Esmâni’l-etbân*” olarak alınan bu ücret karşılığında ürünün parasal değerinin takdir edilmesi işlemi yapılıyordu. Bu vesile ile beytûlmâlın hissesi ürün bazında belirlendikten sonra bunun nakdî olarak değeri tespit edilip çiftçilerden tahsil yoluna gidiliyordu. Takdirin aynî, tahsilatın nakdî olarak toplandığı vergilerde geçerli olması muhtemel olan bu vergi de Ömer b. Abdülazîz döneminde Kûfe âmiline gönderilen bir talimatla yasaklanmıştı.⁶⁰⁴

Vergi sürecinde görev alan âmiller de harmanda paylaşılmakta olan üründen kendi paylarına düşeni alma peşinde idiler. Vergi mükelleflerinin elde ettikleri mahsulatta “*rizku’l-âmil*” denilerek ayrılan pay, harâc âmillerine mülk, sulh veya harâc arazilerinden beytûlmâlın hissesi için toplanması gereken vergilerle ilgili yüklenen görevlerin karşılığı idi. Harâc malında âmilin rızkı bir anlamda sadaka malında sadaka âmilinin hissesine benzemektedir.⁶⁰⁵ Harâc divanı görevlileri olarak her iki tarafa yani görevliler olarak kassâmlara, keyyâllara, diğer taraftan mükelleflere yaptıkları yardımlar karşılığında harâc divanı tarafından kendilerine böyle bir hak tanınmıştı.⁶⁰⁶

“*Ucûru’l-fuyûc*” denen vergi ise normalde devletin zirai alanda yürütmek istediği sulama vb. projelerin sahada kontrol ve murakabesini yapan görevlilerine harâc mükellefleri tarafından harmanda ödenen bir paydı. “*Fuyûc*” kelimesi Farsça bir kelime olup yazı ve kitabeleri taşıyan, devletin siyasetini arazide takip edip gerektiğinde sulama işlerinin takibi için nöbet tutan, bir belde den diğerine haber taşıyan ve koruma görevi yapan kişileri ifade etmektedir. Ömer b. Abdülazîz bu kişilerin yaptıkları hizmetin karşılığının harâc ehlinde alınmaması ve beytûlmâl tarafından ödenmesi taraftarı idi.⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 115; Rahbî, *Ritâc*, s. 140a.

⁶⁰⁵ Mâverdî, *Ahkâm*, s. 234 (T. 287-288).

⁶⁰⁶ Samarrâî, *Ervâ*, *Târîhu’l-İrâk*, s. 196.

⁶⁰⁷ Rahbî, *Ritâc*, s. 113a; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 569; Muhammed b. Abdüddâim el-Kuraşî el-Bekrî Şihâbuddîn Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb*, nşr. Dârü’l-Kütüb ve’l-Vesâiku’l-Kavmiyye, Kahire, 2002, c. XXI, s. 371, Fuyûc kelimesinin diğer anlamları için bkz. Ali b. Ebî Bekr Burhaneddîn el-Bakâî, *Nazmü’d-Darar fi Tenâsubi’l-Âyât ve’s-Suver*, Kahire, Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmî, ‘t.y’, c. X, s. 324;

Ürün payları harmanda paylaşıldıktan sonra beytûlmâlın hissesine düşen payın ilgili mercilere teslim edilmesine kadar korunması gerekiyordu. Bu işte bekçi olarak görevlendirilenler, murâkabe hizmeti yapanlar ile bazen de adına “*kussâs*” denen görevlilere, “*ucûru’l-umenâ alâ hıfzi’l-gille*” olarak adlandırılan bir ödeme daha yapılmaktaydı. Bu uygulama Hişâm b. Abdülmelik zamanında Yûsuf b. Ömer’in Irak valiliği döneminde ortaya çıkmıştı. Bunun çiftçilere olan tesiri az olmalı ki kaynaklarda pek yer almamaktadır. Muhtemelen bunun karşılığı da nafaka divanından ödenmekteydi.⁶⁰⁸

Köylüler ayrıca harâc hissesinin tarladan, harmandan, çiftlikten veya bulunduğu yerden hazine mahzenine taşınması için taşıyıcılara da bir ücret ödemek zorunda idi. Normalde verilmemesi gereken ancak zorla alınan bu ücret çeşidine de “*ucûru hamûleti taâmi’s-sultân*” deniliyordu.⁶⁰⁹ Yürürlüğe sokan ilk kişi Ziyâd b. Ebîh idi. Bu, mükellefin aleyhine olmak üzere harâcın üzerine ilaveten nakliye masraflarının eklenmesi demekti. Halk arasında büyük sıkıntıya sebep olan bu uygulama yine onun tarafından kaldırılmış,⁶¹⁰ bir rivayete göre ise valiliğinin sonuna kadar devam etmiştir.⁶¹¹

Harman işlemleri sırasında beytûlmâl için ayrılan hisse bazen iki aya kadar varan uzun bir zaman bekletilmekte, nakil işlemlerinden hemen önce tekrar ölçüldüğünde ise hissenin ağırlığının olumsuz yönde değişmiş olmasından dolayı bazı farklar ortaya çıkmaktaydı. Buna tabii şartların değişmesi, sıcaklık değerlerinin ve rüzgârların artması sonucu hububatın kuruması, iyi korunamaması nedeniyle telef olması ve hırsızlıklara maruz kalmasından dolayı ağırlığında kile farkları ortaya çıkması mukadderdi. Ortaya çıkan ağırlık farklarının “*nakîsa*” adıyla çiftçilere ödettirilmek istenmesi onlar açısından haksız bir yük yaratıyordu.⁶¹²

⁶⁰⁸ Samarrâî, E., *Târîhu’l-İrâk*, s. 200-201.

⁶⁰⁹ Rahbî, *Ritâc*, s. 140a.

⁶¹⁰ Askerî, *Evâil*, s. 296; Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ*, c. I, s. 482; Bilgi için bkz. İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, *DİA*, c. XLIV, s. 480-482.

⁶¹¹ Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ*, c. I, s. 482.

⁶¹² Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 115; Rahbî, *Ritâc*, s. 149b.

Emevîler döneminde gelirlerin artırılmasına olan iştîyak, “*müsteğallât*” denen bir verginin ihdasına sebep olmuştu. Arsa vergisi ve ücreti olarak bilinen bu vergiyi de yine âmiller topluyorlardı. Emevîler dönemi sonuna kadar da bu vergi özel bir vergi olarak uygulanmaya devam etti. Bu işlemi başlatan ve çarşı pazardan ilk ücret alan kişi ise Ziyâd’dı.⁶¹³ Hişâm b. Abdülmelik de kendi saltanatı döneminde şehirlerden, hanlardan, arsalardan çok büyük gelirler elde etmekteydi.⁶¹⁴ Bu vergi aynı zamanda harâc araziler üzerine yapılan binalar karşılığında toprağın kirası olarak tahsil ediliyor bir anlamda ev ücreti “*ucûru’l-büyût*” olarak vasıflandırılıyordu. Yalnız bu ifade aynı zamanda aynı olarak toplanan vergilerin saklandığı evlerin ücreti olarak da işlem görmektedir. Ömer b. Abdülazîz’in karşı çıktığı ve mükelleften tahsil edilmemesini istediği vergilerden birisi de buydu.⁶¹⁵ Dolayısıyla bu vergi de haksız olarak iktisap edilen vergilerden biriydi.⁶¹⁶ Son ilave vergiler ise kâtiplerce tutulan harâc defterleri dolayısıyla kullanılan kâğıtların (sahifelerin) bedeli olan “*semenü’s-suhûf*”, söz konusu işlemler dolayısıyla düzenlenen diğer kâğıtların bedeli olan “*semenü karâdis*” ile harâc ehlinde ilk defa evlenenlerden bir dirhem, ikinci kez evlenenlerden alınan yarım dirhemlik “*derâhimu’n-nikâh*” denilen vergilerdir.⁶¹⁷

3.3. Harâc Gelirleri

Genel olarak Irak bölgesi gelirlerinin İslâmî fetihlerden itibaren istikrarlı bir çizgi takip etmediği hatta sürekli olarak düştüğü söylenir. Bu dönemde devlet gelirleri, çoğunlukla toprak üzerine kurulu olduğundan toprak kayıpları ve gelirden meydana gelebilecek muhtemel düşüşler, devletin istikrarını tehdit etme gücüne sahiptir.⁶¹⁸ Bir tarım devleti olan Emevîler’in

⁶¹³ Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VII, s. 248.

⁶¹⁴ Muhammed b. Abdurrezzâk b. Muhammed Kurd Alî, **Hıttatu’ş-Şâm**, III. Baskı, Dimaşk, Mektebetü’n-Nûri, 1983, c. IV, s. 146.

⁶¹⁵ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569; Ervâ Samarrâî, **Târîhu’l-İrâk**, s. 196; Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 436; Belâzürî, **Ensâb**, c. VIII, s. 148; Rahbî, **Ritâc**, s. 113a.

⁶¹⁶ Rahbî, **Ritâc**, s. 113a; Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569.

⁶¹⁷ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569; Rahbî, **Ritâc**, s. 113a, 140; Ebû Şeybe, **el-Musannef**, c. VI, s. 436; Semenü’s-Sühuf, bir anlamda devlet dairesinde bir işlem yaptırmanın ve bunu bir kâğıda yazdırmanın bedelidir. Dûrî, **Nazmü’l-İslâmiyye**, s. 124.

⁶¹⁸ Compapiano, “State, Land Tax”, **Studia Islamica**, Nouvelle edition/new series, 3, 2012, s. 5.

ayakta kalması ve varlığını sürdürmesi de büyük oranda vergi gelirlerine ve bunun istikrarına bağlıydı.

Emevî devletinin gelirleri konusunda İslâmî kaynaklar bölgelere dayalı çok detaylı bilgiler sunmadıkları gibi Cezîre, İrminiyye, Azerbaycan ve Horasan olmak üzere birçok bölgenin toplu gelirlerine dair bir kayda rastlanmamaktadır. Dolayısıyla toplam rakamlar bazında en çok bilgi sahibi olduğumuz bölge Sevâd bölgesi olup bunu kısmen Şam ve Mısır takip etmektedir. Aksine Abbâsîler döneminin vergi gelirlerine ilişkin çok detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Bazı kaynaklarda Sâsânîler'in son dönemlerindeki gelir düzeyi İslâmî dönemden daha yüksek verilmektedir. Örneğin m. 488-531 yılları arasında Kubâd b. Fîrûz döneminde Sevâd'ın gelirleri miskâl cinsinden 150 milyon dirhem idi.⁶¹⁹ Yine II. Hüsrev döneminde merkezî ve güney Irak bölgesinin gelirleri eski para birimi miskâl cinsinden 168 milyon dirheme, normal dirhem hesabıyla 240 milyon dirheme ulaşmıştı. Sâsânîler dönemi sonu itibariyle bu rakamı 340 milyon dirhem olarak zikredenler de bulunmaktadır.⁶²⁰ Bu rakamlar, sonrası dönemle karşılaştırıldığında çok yüksek rakamlar olarak görünmektedir. Ancak doğru bir karşılaştırma yapmak için bahsi geçen bölgelerin idarî olarak bire bir örtüşmesi, vergi oran ve çeşitlerinin de aynı olması gerekir.⁶²¹ Eğer rakamlar doğru ise bu meblağlara ne Râşid Halifeler ne de Emevîler döneminde ulaşılabilmiştir.

Râşid Halifeler dönemine baktığımızda genelde Hz. Ömer dönemi, gelirlerin en yüksek olduğu ve kaynakların da çeşitli rakamlara yer verdikleri dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklara göre bu dönemde Hz. Ömer, Irak bölgesinden harâc olarak 100 milyon ukıyye,⁶²² Mâverdî'ye göre 120

⁶¹⁹ Dirhemlerin miskâl ağırlığı bakımından oranı 10/7 idi. Bu durumda 150 milyon miskâl gelir, normal dirhem bakımından 214 milyon dirhem gelir demektir. Morony, **İraq**, s. 120; Ayrıca bkz. İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, c. I, s. 14; İbn Fakîh, **Büldân**, s. 390.

⁶²⁰ Robert McC Adams, **Land Behind Baghdad: a History of Settlement On the Diyala Plains**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1905, s. 84.

⁶²¹ Morony, **İraq**, s. 120-21.

⁶²² Ebû Yûsuf, **Harâc**, 120 (T.188); Ebû Yûsuf'un Sevâd'ın gelirini Ukiyye cinsinden verdiği dikkate alınırsa cahiliye döneminden beri bir ukıyye, rıtl'ın 12 de biri (12/1), bir Mekke rıtlı

milyon dirhem⁶²³, üçüncü bir rivayete göre ise 128 milyon dirhem gelir elde etmiştir.⁶²⁴ Bu rakam hem cizyeyi hem de harâc miktarlarını içermektedir. Makdisî de İbn Hurdâzbih'in verdiği 128 milyon rakamını teyit etmektedir.⁶²⁵ Bu bölgede 500 bin zimmî vergi mükellefi olarak vergi vermek zorunda idi. Cizye miktarları daha önce de ifade edildiği üzere 12, 24, 48 dirhem arasında değişiyordu. Yine yapılan ölçümlere göre vergiye tabi arazi 36 milyon cerîb olarak hesaplanmıştı.⁶²⁶ Hz. Ömer döneminde gelirlerde bir tederrüc söz konusu idi. Dolayısıyla üçüncü rakam Hz. Ömer'in son dönemlerine ait olabilir.⁶²⁷ Hz. Ömer döneminde verilen 100 milyonluk vergi gelirinin sadece harâc için olması muhtemeldir. Her üç rakam için yapılabilecek diğer bir açıklama, bu rakamların Hz. Ömer'in farklı dönemlerindeki rakamlar olmaları veya en büyük rakamın harâc dışında diğer gelirleri de kapsama ihtimalidir. Hz. Osman döneminde Irak harâcının toplamı ise 100 milyon dirhem idi.⁶²⁸

Görüleceği üzere sadece Irak gelirleri açısından Sâsânîler dönemi ile Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemleri karşılaştırıldığında İslâmî dönemin geride kaldığı açıkça görülmektedir. Morony'e göre Irak'ta vergi gelirlerinin ilk yüzyıl boyunca düştüğüne dair haberler spekülatif olup temelsizdir. O Sâsânî dönemi rakamları ile İslâmî dönem arasındaki rakamların karşılaştırılması hususunda şüphelidir. Ona göre Sâsânîler dönemindeki idarî yapılanmanın İslâmî dönemdeki yapıyla benzer olup olmadığı şüpheli olduğundan bu rakamların karşılaştırılması doğru olmayabilir. I. Kubâd dönemindeki 150 milyon miskâl dirhem gelir, Mâverdî'nin 6. yüzyılda gelir tabanının 150

ise 0.7083 dirheme karşılık geldiğinden normal dirhem hesabıyla bu rakam 141 milyon dirhem eder. Askerî, *Evâil*, s. 168; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, s. 219.

⁶²³ Mâverdî, *Ahkâm*, s. 261; Ebû Yâ'lâ, *Ahkâm*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Dârü'l-Kütüb, s. 185; İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 214.

⁶²⁴ İbn Hurdâzbih, el-*Mesâlik*, c. I, s. 14; İbn Fakîh, *Büldân*, s. 390; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, c. I, s. 234.

⁶²⁵ Makdisî, *Ehsanü't-Tekâsim*, III. Baskı, Dârü Sadr, 1991, s. 133.

⁶²⁶ İbn Hurdâzbih, el-*Mesâlik*, c. I, s. 14; İbn Fakîh, *Büldân*, s. 390; İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 213; Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, s. 138.

⁶²⁷ Kâtibî, *Harâc*, s. 274.

⁶²⁸ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, s. 219.

milyon cerîb⁶²⁹ olduğu yolundaki varsayım ile ilişkili olabilir.⁶³⁰ Şam'ın bu dönemdeki gelirleri ise 500 bin dinar idi.⁶³¹

Mısır'la ilgili olarak çeşitli miktarlar verilmesine karşılık Makrîzî, Amr b. Âs'ın Hz. Ömer döneminde 12 milyon dinar vergi topladığını yazmaktadır. Yine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hz. Osman döneminde 14 milyon dinar gelir toplamıştır.⁶³² Ancak Reyys, Makrîzî'nin verdiği bu rakamları doğru bulmayarak Belâzürî⁶³³ ve Kudâme b. Ca'fer⁶³⁴ tarafından verilen, Amr b. Âs döneminde 2 milyon, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in valiliği döneminde 4 milyon dinar harâc ve cizye geliri elde edildiği haberlerini Emevî ve Abbâsî dönemlerinde toplanan benzer düzeydeki gelirlerle karşılaştırarak daha doğru bulmaktadır. Gerekçesi bir dönemden diğerine arazilerin harap olduğuna dair herhangi bir işaretin bulunmamasıdır. Ayrıca Makrîzî'nin verdiği rakamların dirhem bazında Irak gelirine eşit olması, alanların büyüklüğü dikkate alındığında mümkün görünmemektedir.⁶³⁵ Hz. Ömer ile Hz. Osman dönemi arasındaki bu bir katlık gelir artışı ise daha iyi bir sayım ile aynî vergilerin nakdî vergilerle değişimine bağlanmaktadır.⁶³⁶

Reyys, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde 13 bin dinar (130 bin dirhem) cizye karşılığı fethedilen Berka,⁶³⁷ Hz. Osman döneminde 2 milyon 520 bin dinar (25 milyon dirhem) karşılığında fethedilen İfrikıyye,⁶³⁸ 7 bin 200 dinara (72 bin dirhem) ele geçirilen Kıbrıs⁶³⁹ ve Şam'ın 500 bin dinar, muadili 5 milyon dirhemini de eklediğimiz de toplam 205 milyon 402 bin dirhem gelir elde edildiğini söylemektedir.⁶⁴⁰ Bu rakamlara gelir tutarları net olarak

⁶²⁹ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 259.

⁶³⁰ Sâsânîler döneminde cerîb başına verginin 1 dirhem olduğu ve bütün alanların tahıl ekildiği varsayımına dayanmaktadır. Morony burada Mâverdî'nin kullandığı cerîb ifadesini para birimi olarak almaktadır. Morony, **Iraq**, s. 120.

⁶³¹ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 216.

⁶³² Makrîzî, **Hîtat**, c. I, s. 185.

⁶³³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 213.

⁶³⁴ Kudâme, **Harâc**, s. 339.

⁶³⁵ Mısır arazisinin üç milyon, Irak arazisinin ise on milyon feddân olduğu varsayımıyla. Reyys, **Harâc**, s. 149-150.

⁶³⁶ Reyys, **Harâc**, s. 153.

⁶³⁷ Belâzürî, **Fütûh**, s. 221.

⁶³⁸ Belâzürî, **Fütûh**, s. 225-226.

⁶³⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 155.

⁶⁴⁰ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 216; Reyys, **Harâc**, s.157.

belirlenemeyen Cezîre, İrminiyye, Azerbaycan ve Fars şehirlerinin harâcı dâhil değildir.⁶⁴¹

Emevîler dönemi harâc gelirleri ile alakalı olarak açık ve anlaşılır rakamlar bize ulaşmamış olsa bile çeşitli zaman ve bölgelere dönük olarak verilen rakamlardan bazı sonuçlara ulaşabilmekteyiz. Bu dönemde harâc gelirleri tam olarak bilinmemesine rağmen mutlak miktar olarak dört halife döneminden fazladır. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi coğrafi alanın büyümüş olmasının sağladığı katkılar ve vergilendirme işlemlerinin giderek daha istikrarlı hale gelmesidir. İkincisi ise Emevî halifelerinin devletin ve hanedanın bekası olarak gördükleri gelirlerin artırılması ve çeşitlendirilmesine büyük önem vermeleri, önceki dönemde bilinmeyen yeni vergiler ihdas etmeleri ve özel olarak servet biriktirme işine hararetle sarılmalarıdır.⁶⁴² Bu bakımdan Emevîler dönemi motivasyonunun Râşid Halifeler döneminden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Emevîler döneminde Sevâd gelirleri Muâviye idaresinde 100 milyon dirhem olarak gerçekleşmiştir. Vali Ziyâd, Basra'dan 60 milyon, Kûfe'den ise 40 milyon dirhem gelir elde ediyordu. Bunun bir kısmını yerel ihtiyaçlara harcıyor kalanını Muâviye'ye gönderiyordu.⁶⁴³ Bu rakam Hz. Ömer dönemindeki rakamlara yaklaşık veya aynı görünmektedir. Ya'kûbî bu rakamı biraz daha yükseğe çekerek Muâviye döneminde Sevâd gelirlerinin 120 milyon dirhem olduğunu kaydetmektedir.⁶⁴⁴ İbn Fakîh'e göre bu gelirler Muâviye'nin Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh döneminde 125 milyon dirhem idi.⁶⁴⁵ Bu rakam 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın valilik yaptığı zamanlara ait olabilir ki gelir tahmini İbn Fakîh tarafından 145 milyon,⁶⁴⁶ Mâverdî tarafından 135 milyon dirhem olarak ifade edilmektedir. Mâverdî, rakamın yükselmesini Ziyâd'ın zulüm ve baskısına bağlamaktadır.⁶⁴⁷ Muâviye'nin yirmi yıllık iktidarı döneminde

⁶⁴¹ Reyyis, **Harâc**, s.157.

⁶⁴² Reyyis, **Harâc**, s. 255.

⁶⁴³ Belâzürî, **Ensâb**, c. V, s. 218-219.

⁶⁴⁴ Ya'kûbî, **Târîh**; c. II, s. 233.

⁶⁴⁵ Ebû Ya'lâ, **Ahkâm**, s. 185.

⁶⁴⁶ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391.

⁶⁴⁷ Mâverdî, **Ahkâm**, s. 261.

dönem dönem gelirlerin artıp azalması da mümkündür. Dolayısıyla rakamlar farklı dönemlerin verilerini yansıtır olabilir.

Sûlî ise söz konusu valiler döneminde Irak gelirini 50 milyon dirhemi normal gelir, 50 milyon dirhemi de hediye ve mihrican gelirleri diyerek 100 milyon dirheme çıkarmaktadır.⁶⁴⁸ Bu rakamların kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü normal gelirlerin hediye ve mihrican vergilerine eşit olması imkânsızdır. Bu bilgiyi başka kaynakların desteklememesi ise pek inandırıcı olmadığına işaret eder.⁶⁴⁹

Abdûlmelik b. Mervân dönemiyle ilgili farklı veriler söz konusudur. Bu durumun Haccâc dönemindeki Sevâd gelirlerinin tanımlanması ve yapılan para reformu ile ilgili olduğu söylenir. Şöyle ki gelirler 76/698 yılında piyasaya sokulan ve ağırlığı 3,98'den 2,97'ye indirilen yeni bir dirhem üzerinden toplanmıştır.⁶⁵⁰ Ancak bu reformun gelirleri ne kadar etkilediği piyasaya hâkim paraların yüzdesi tam olarak bilinmediğinden belirsizdir.⁶⁵¹ Bu dönemde harâcın büyük kısmı cerîb bazında belli bir yüzde olarak değerlendirilip toplanıyordu. Bu usul istikrarı sağladığından mutlak rakamın para reformundan çok fazla etkilenmediği söylenebilir. Haccâc döneminde gelirlerde çok büyük bir istikrarsızlık göze çarpmaktadır. Verilen rakamlar 18 milyon⁶⁵² ile 118 milyon dirhem arasında değişmektedir.⁶⁵³ Verilen diğer rakamlar ise 25, 28, 40, 60⁶⁵⁴ ve 80 milyon dirhem⁶⁵⁵ gibi meblağları içermektedir. Haccâc dönemi

⁶⁴⁸ Mihrican ismindeki bu vergiler eski Sâsânîler döneminin vergi türlerinden biri olup İslâmî dönemde bunu ilk ortaya çıkaran kişi Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt idi. Kendisinden sonra da Saîd b. Âs bu vergiyi mutad hale getirmiştir. Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 219-220

⁶⁴⁹ Ali, Salih Ahmed, **Hıttatu Basra**, s. 233.

⁶⁵⁰ Philip. Grierson, "The Monetary Reform of Abd-Al-Melik: Their Metrological, Basis and Their Financial Repercussions", **JESHO**, 3/3, 1960, s. 241-64.

⁶⁵¹ Her ne kadar Abdûlmelik döneminde paraların değerlerinde çeşitli ayarlama ve standartlaştırma işlemi yapılsa da içerik bakımından en idael olan paraların piyasada ne yüzde ile bulunduğu da önemlidir. Ehrenkreutz yaptığı bir araştırmada Abdûlmelik döneminde %96 derecesinde saflatılmış dinarların piyasadaki hâkimiyet oranını en iyi ihtimalle %37-%41 arasında bulmuştur. Ehrenkreutz, "Studies in the Monetary History", **JESHO**, vol. II, Issue II, 1959, s. 135-136.

⁶⁵² Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 31; İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391; İbn Asâkir, **Tarih**, c. XII, s. 185; İbn Rûste, Haccâc dönemindeki bu aşırı düşük rakamı teyit ederek onun zülmüne bağlamaktadır. **el-A'lâku'n-Nefise**, s. 105.

⁶⁵³ İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, c. I, s. 234; Mâverdî, **Ahkâm**, s. 261.

⁶⁵⁴ Askerî, **Evâil**, s. 168.

Irak gelirini 80 milyon dirhem olarak veren Sûlî, Haccâc'ın dihkânlardan daha önceki dönemlerde ne kadar harâc geliri toplandığına dair sorularına Ziyâd b. Ebîh döneminde 100 milyon dirhem toplandığı cevabını verdiklerini, Haccâcın bunun sebebini merak ettiğini ifade etmektedir. Dihkânlar bu meraka iki beyitlik bir şiirle karşılık vererek, âmillerin harâcı hemen topladığını, ertesi yıl için yatırım yapmadığını, bu nedenle harâcın azaldığına işaret etmişlerdir.⁶⁵⁶ Ayrıca verilen rakamların onun dönemindeki isyanlar ve uyguladığı şiddetin kırsal alan üzerindeki etkisi olarak görülmesi de mümkündür. Dolayısıyla yıldan yıla ortaya çıkan siyasî ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak toplam vergi miktarları da değişmiştir. Aşırı düşük miktarların abartılmış rakamlar veya sadece belli bir bölgenin rakamları olması da ihtimal dâhilindedir.⁶⁵⁷ Haccâc'ın ziraatı geliştirmek için inek kesimini yasaklamasıyla ilgili Sevâd halkının, “Biz ona Sevâd'ın haraplığından şikâyet ettik, o bize inek etini yasakladı” şeklindeki sözü darbimesel olmuştur.⁶⁵⁸ Haccâc bunu halkın şehirlerin imarı konusunda kendisine iletilen şikâyetlere binaen yapmıştır. Amacı tarımsal işgücü arzını çoğaltmaktır.⁶⁵⁹ Haccâc dönemi için verilen rakamların en tercihe layık olanı ise 118 milyon dirhem olarak tahmin edilenidir. Bu rakam onun son dönemine ait bir rakam olabilir. Çünkü Mes'ûdî, Haccâc'ın geriye 110 milyon dirhem gelir bıraktığını yazmaktadır.⁶⁶⁰ Bu da zamanla işlerin iyiye gittiğine işarettir. Haccâc, valiler arasında ziraata en çok değer veren ve bataklıkların kurutularak tarıma açılması için gayret sarf eden valilerden biri olmasına rağmen onun döneminde yaşanan gelir düşüklükleri ile ilgili birkaç sebep üzerinde durulmaktadır. Bunların birincisi onun döneminde ortaya çıkan siyasî bunalımlar ve isyanlar, ikincisi özellikle kırsal alanlarda

⁶⁵⁵ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391; Ebû Yeâla, **Ahkâm**, s. 185; Kâtibî, **Harâc**, s. 275; Geniş bilgi için bkz. Tâhâ, **Irâk fî Ahdi'l-Haccâc**, s. 187.

⁶⁵⁶ “Devenin memesinde sütü bırakma/ Çünkü onu kimin ürettiğini bilemezsin/Misafirlerine rahat bir şekilde akan sütlerini ikram et/Sütlerin en kötüsü çürümüş olanıdır” Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 220; Râgıb el-İsfahânî'ye göre Haccâc beldelerin harap olmasının sebeplerini dihkânlara sormuş, onlar da sebebi âmillerin kötü muamelesine bağlayarak ona şâirin bu iki mısrası ile cevap vermişlerdir. İsfahânî, **Muhâzarâtü'l-Üdebâ**, c. I, s. 214.

⁶⁵⁷ Tâhâ, **Irâk fî Ahdi'l-Haccâc**, s. 188.

⁶⁵⁸ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391; İbn Havkal, **el-Arz**, c. I, s. 234; Ebû Hilâl, **Evâil**, s. 168.

⁶⁵⁹ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391.

⁶⁶⁰ Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, thk. Komisyon, Teras, Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, Tab'atü Cedîde, 1981, s. 274; İbn Rüste, **el-A'lâku'n-Nefise**, s. 105.

köylünün ve çiftçinin tarımsal alanları terk etmesidir.⁶⁶¹ Bu ise onlar üzerindeki ağır vergi yükünden kaynaklanmıştır. Bu durum zirai alanların boş bırakılmasına yol açarak tarımsal üretimi düşürmüş, vergi cerîb üzerinden alınmış olsa bile mükelleflerin azalması, otomatik olarak verginin de azalmasına sebep olmuştur. Üçüncü bir sebep ise doğal afetler ve patlak veren tâun sebebiyle gelirlerde kırılma yaşanmış olmasıdır. Zira bu dönemlerde sık sık tâun gibi salgın hastalıklar binlerce kişiyi etkileyerek yok olmasına sebep oluyordu.⁶⁶² Bu dönemdeki gelir düşüşünün diğer bir sebebi ise Müslümanlaşma eğiliminin artması ve bu trendin gittikçe hızlanması idi. Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar idareler Müslümanlaşmayı talep eder değillerdi. Buna rağmen Müslümanlaşmanın artması Abdülmelik döneminde ivme kazanmıştır. Bu da gelirlere düşüş olarak yansımıştır.⁶⁶³ Bu gelişme, Haccâc'ın aldığı tedbirlerden de anlaşılabilir. Gelirlerin düştüğünü gören Haccâc, çiftçilerin durumlarının gözetilmesi, göç edenlerin geri getirilmesi ve onlara malî yardımlar yapılmasına varan teşebbüslerde bulunmuş, bu kapsamda 2 milyon dirheme varan tutarda destek kredileri vermiş,⁶⁶⁴ Kuteybe b. Müslim'in kendi bölgesinde yaşanan tabii afetler dolayısıyla halkın zor durumda olduğunu bildirmesi üzerine vergilerin hafifletilmesi dâhil bir takım tedbirler almıştır. Ancak bu tedbirlere rağmen gelir düşüşünü önleyememiştir.⁶⁶⁵ Salih Ali'ye göre Haccac zamanında gelirin düşük gösterilmesi, ravilerin onun yönetimine karşı aldıkları tavırdan kaynaklı bir teşviştir.⁶⁶⁶

Ömer b. Abdülazîz döneminde Sevâd bölgesi gelir verileri ise 60 milyon,⁶⁶⁷ 80 milyon⁶⁶⁸ ile 124 milyon dirhem⁶⁶⁹ arasında değişmektedir. Ömer b. Abdülazîz, bu dönemde vergilerde hafifletme yoluna başvurmuş ve keyfi vergilerin kaldırılmasını sağlamıştı. Bu gelişmeler vergi gelirlerini

⁶⁶¹ Salih Ahmed, *Hıttatu Basra*, s. 233.

⁶⁶² Muhammed Emîn el-Herârî, *Kevâkibü'l-Vehhâc Şerhu Sahîhi Müslim*, thk. Komisyon, Mekke, Dârü'l-Minhâc, 2009, c. I, s. 357; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. III, s. 189.

⁶⁶³ Philip Hitti, *History of Arabs*, s. 232.

⁶⁶⁴ İbn Rüste, *el-'Alâku'n-Nefise*, s. 105.

⁶⁶⁵ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, c. IV, s. 300.

⁶⁶⁶ Salih Ahmed, *Hıttatu Basra*, s. 233.

⁶⁶⁷ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, s. 220.

⁶⁶⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, c. XII, s. 185.

⁶⁶⁹ İbn Fakîh, *Büldân*, s. 391, İbn Havkal, *el-Arz*, c. I, s. 234; Askerî, *Evâil*, s. 168; İbn Asâkir, *Târîh*, c. XII, s. 185; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 105.

düşürmüş olabilir. Bu açıdan bakıldığında üç rivayetten birinci ve ikinci rivayetler daha makul görünmektedir. Son rivayetin Sevâd Valisi Yûsuf b. Ömer dönemine ait olabileceği de tahmin edilen bir bilgidir.⁶⁷⁰ Irak gelirleri Yezîd b. Abdülmelik döneminde 100 milyon dirhem olarak gerçekleşmiştir.⁶⁷¹ Bu dönemde Sevâd'ta tâdil çalışmaları gerçekleştirilmiş olmasına rağmen temel vergi tabanının üzerine çıkılamamış görünmektedir.⁶⁷²

Emevîler'in orta dönemi dediğimiz bu dönemlerde Irak gelirlerindeki dalgalanmanın, Haccâc dönemi için yukarıda sayılan sebeplere ilaveten diğer birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlar yetersiz vergi toplama, vergi memurlarının usulsüzlükleri, vergi tarh ve takdirindeki değişimler veya tarımsal üretimdeki gerileyiştir.⁶⁷³ Ashtor'a göre gelirlerdeki düşüş, tarımsal üretimdeki düşüş, toprağın kullanılış biçiminde yaşanan problemler ve halifelerin devleti idare biçiminden kaynaklanıyordu ve problemler sosyal ve ekonomik şartları etkileyerek devletin varlığını tehdit eden bir düzensizlik ve yıkıma yol açmıştır. Bu düşüş İslâmî yönetimin başladığı tarihten itibaren başlamış, tarımsal alanlardan ekili arazilerin oranı sonraki yüzyıllarda da sürekli olarak düşüş göstermiştir. Ashtor'a göre ekili alanların oranındaki azalış birçok köyün boşaltılması ile yakından ilgiliydi. Köylüler gittikçe artan sayıda köylerini terk ederek şehirlerde yaşamak için göç etmekteydiler.⁶⁷⁴ Irak'a bağlı Diyâla bölgesinde bir araştırma yapan Robert McC Adams, ilk İslâmî dönemde köy sayılarında büyük bir düşüş yaşandığını söyleyerek, Sâsânîler döneminde 59 olan büyük köylerin sayısının 57'ye, 308 olan küçük köy sayısının ise 234'e düştüğünü ve ekili alanların azaldığını yazmaktadır. Bu, toplamda 12.493 kilometrekare olan bu bölgenin %24'ünün boşaltıldığı anlamına gelmektedir.⁶⁷⁵ McC Adams, kırsal kesimdeki alanların azalması ve gelirlerdeki düşüşün ilk başta tarımsal üretimde düşüş anlamına gelmediğini, özel kesimce üretimin devam ettirildiğini, ancak giderek suiistimallerin artması

⁶⁷⁰ Cehşiyârî, **Vüzerâ**, s. 64.

⁶⁷¹ İbn Fakîh, **Büldân**, s. 391.

⁶⁷² Kâdî, "Population Census", s. 365.

⁶⁷³ Compapiano, "State, Land Tax", s. 5-6.

⁶⁷⁴ Ashtor, **Economic History**, s. 59.

⁶⁷⁵ Robert McC. Adams, **Land Behind the Bağhdad**; s. 84-97; Ashtor, **Economic History**, s. 59.

ve toprakların özelleşmesi ile toplanamayan gelirlerin bu kesimin elinde kaldığını, süreci tersine çevirmek için alınan tedbirlerin kısa süreli fayda sağladığını, uzun dönemde ise artan kümülatif sorunların gelir-üretim sürecini bir sarmala sokarak gerilettiğini yazmaktadır.⁶⁷⁶

Emevîler'in zirveye ulaştığı ve mümkün olan en geniş coğrafyaya hâkim olmaya başladığı Hişâm b. Abdülmelik dönemi itibariyle harâc gelirlerine bakıldığında bu dönemde Irak harâcı 120 milyon dirhem üzerine çıkmıştır. Bu dönemde bu rakamın artmış olması Hişâm'ın harâc gelirleri, imar ve ıslah işlerine önem vermesinden kaynaklanmıştır.⁶⁷⁷ Sonuç olarak Irak bölgesi için 100 milyon dirhem gelir rakamı, ârızî şartlardan arındırılmış olarak Sevâd bölgesinin geleneksel gelir tabanı olduğunu göstermektedir.

Şam'ın vergisi ise 'Ubeydullah b. Ziyâd döneminde 1 milyon 880 bin dinar olarak hesap edilmektedir.⁶⁷⁸ Şam'ın Abdülmelik dönemindeki gelir tutarı ise 1 milyon 730 bin dinardır.⁶⁷⁹ Muâviye dönemine göre burada gerçekleşen gelir düşüşü, bu dönemde savâfîlerin bitme noktasına gelmesi, harâc arazilerin satışa konu edilmesi sebebiyle gerçekleşmiş olabilir. Ancak devletin başkenti olmasından ve siyasî ve ekonomik olarak istikrarlı bir vaziyet arz etmesinden, sonuçta çok büyük iktisadî değişiklikler göstermemesinden dolayı Şam'ın harâcı Emevîler dönemi boyunca bir dönemden diğer döneme çok büyük değişiklikler göstermemiştir.

Makrîzî, Mısır'da Hz. Osman döneminden sonra Hişâm b. Abdülmelik dönemine kadar sürekli olarak bir kötüye gidiş yaşandığını ve buna Ümeyyeoğullarının bir cevap veremediğini, gelirlerin 3 milyon dinara düştüğünü, Hişâm zamanında İbnü'l-Habhâb'ın yaptığı çalışmalarla ancak 4 milyon dinar gelir elde edildiğini yazmaktadır. Yaklaşık olarak bu rakamın yarısı yukarı Mısır'dan, yarısı ise aşağı Mısır'dan tahsil edilmiştir. Yine Makrîzî'ye göre Süleyman b. Abdülmelik döneminde Usâme b. Zeyd, 12

⁶⁷⁶ McC. Adams, **Land Behind**, s. 85.

⁶⁷⁷ Reyyis, **Harâc**, s. 256.

⁶⁷⁸ Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 220.

⁶⁷⁹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 192-193.

milyon dinar gelir toplamıştır. Bu haberi bir duyum olarak vermektedir.⁶⁸⁰ Bu rakamlar arasındaki fark, Usâme b. Zeyd'in kısa zamanda gelirleri bu kadar artıracak herhangi bir eylemi ve faaliyeti bulunmadığından makul bulunmamıştır. Makul olan h.110/m.732 yılı itibariyle Mısır harâcının 4 milyon dinar olmasıdır.⁶⁸¹

Belâzürî'nin verdiği rakamlara göre Abdülmelik b. Mervân dönemi itibariyle harâc gelirleri şu şekilde gerçekleşmiştir:

Dımaşk: 400 bin dinar

Hıms, Kınnesrîn, Avâsım: 800 bin dinar

Ürdün: 180 bin dinar

Filistin: 350 bin dinar, toplamı ise 1 milyon 730 bin dinar etmektedir.⁶⁸²

Bu durumda biz diğer bölgeleri de birlikte ele aldığımızda üç bölgenin geliri:

Irak: 130 milyon dirhem,

Mısır: 48 milyon dirhem (1 dinar =12 dirhem kuruyla)⁶⁸³

Şam: 20 milyon 860 bin dirhem

Toplam: 198 milyon 760 bin dirhem.⁶⁸⁴

Bu rakamlara Kıbrıs'ın 8 bin dinar (96 bin dirhem) cizyesi ile Kuteybe b. Müslim'in fethettiği Semerkant bölgesinden tahsil ettiği 1 milyon 200 bin dirhem eklendiğinde toplam gelirin 200 milyonun üzerine çıktığı görülür. Fethedilen diğer bölgelerin muhtemel rakamları da düşünüldüğünde Emevîler'in toplamda büyük gelirlere sahip olduklarını söylemek mümkündür.⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 185.

⁶⁸¹ Reyyis, **Harâc**, s. 256.

⁶⁸² Belâzürî, **Fütûh**, s. 192-193; Muâviye dönemi Şam gelirleri için bkz. Sûlî, **Edebü'l-Küttâb**, s. 216-217.

⁶⁸³ Dinar/dirhem kuru Râşid Halifeler döneminden Emevîler dönemine 1/10 dan 1/12 ye yükselmiştir.

⁶⁸⁴ Reyyis, **Harâc**, s. 257.

⁶⁸⁵ Reyyis, **Harâc**, s. 258.

SONUÇ

İslâm tarihinde Emevîler, Râşid Halifeler dönemi sonrasında iktidarın el değiştirmesi ile ortaya çıkan bir devlet olup nevezhur bir devlet değildi. Coğrafi sınırları, ordusu, halkı hiç değişmeden yani toplumsal süreklilik içinde sadece iktidar sahipliğinin değişmesi ile ortaya çıkmıştı. İslâm devleti Emevîler'e gelinceye kadar büyük topraklara sahip olmuş, Bizans ve Sâsânî devletlerinin havzaları üzerine yerleşmiş ve onların siyasî, ictimâî, malî ve sosyal her türlü mirasının üzerine oturmuştu.

Toprak meselesi konusunda Emevîler'in politikalarını şekillendiren birkaç husus söz konusu idi. Birincisi İslâmın getirdiği en temel prensiplerdi ki bunlar vahiy, Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamaları idi. Fey ve ganimet hukuku örneğin bu şekilde oluşturulmuştu. İkincisi Emevîler dönemine kadar gelen uygulamalardan hareketle ortaya çıkan yaklaşımlardı ki dört halife dönemindeki ictihatlarla geliştirilerek sahada pratiğe dökülmüş ve herkesçe kabul edilmişti. Örneğin harâc ve sulh topraklar konusu Hz. Ömer ile mahiyet kazanmış ve temel toprak sınıflamasına dâhil edilmişlerdi. Bu husus sonraki toprak sınıflamasının temelini de oluşturmuştu. Gittikçe artan iktâ ve ihyâ da yine daha çok dört halife dönemi ile barizleşmişti. Üçüncüsü Emevîler'in üzerinde oturduğu topraklarda hüküm sürmüş olan eski idarelerin alana yansıyan uygulamaları idi ki henüz canlılığını korumaktaydı. Dördüncüsü ise Emevîler'in kendi politik istekleri ve toplumu idare etmede bir estrüman olarak toprağı kullanma çabaları idi. Emevîler işte bu dört tecrübeden yola çıkarak ve daha fazla örf ile gelişen bir toprak politikası izlemişlerdi. Toprak konusuna dair mevcut bilginin yoruma açık olması ve meselenin idarî olarak dinamik yapısı da bu gidişatı desteklemiştir. Pratikte ortaya çıkan günlük problemlere hem idareciler hem de fıkıhçılarca çözüm getirilmeye çalışılmış, çoğu zaman siyasî iktidarın istekleri belirleyici olmuştur. Ancak sahadaki toprak uygulaması dönüşüm seyri açısından giderek nazariyatla çok fazla uyuşmayan aykırı bir çizgi izlemiştir.

İslâmî dönemde toprak anlayışının temelini oluşturan fey mefhumu, önceleri kuvvet kullanılarak elde edilen toprakların ümmetin ortak malı olarak yine onun menfaatleri doğrultusunda kullanılması anlayışına dayanırken, sonradan Hz. Ömer'in icthatlarıyla genişlemiştir. Hz. Osman döneminde fey anlayışında değişimler başlamış, bu değişim ümmetin yerine devleti ikame etmeye başlamıştır. Dolayısıyla iktidar sahipleri ümmete karşı güçlenmiş, Emevîler'le hilafetten saltanata geçiş aşamasındaki iktidar anlayışına paralel olarak fey halkın elinden alınarak siyasî elitlere ait bir gelir kaynağı kılınmıştır. İktidar sahipleri ümmetin ortak malı sayılan feyi, dolayısıyla toprakları büyük oranda tekelleştirerek tek başlarına tasarruf eder hale gelmişlerdir.

Emevîler döneminde ortaya çıkan temel toprak sınıflaması kendilerine daha önceki dönemlerden tevarüs etmişti. Fey topraklara dâhil olan harâc topraklar ilk olarak Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmıştı. Hz. Ömer toprakları askerler arasında dağıtmayarak sahiplerinin elinde bırakmış, elde edilecek geliri tüm topluma hatta gelecek nesillere de hasretmişti. Bunun yanında sulh ile elde edilen toprakların her türlü hak ile sahiplerinin elinde bırakılması ise İslâm Devletinin zimmîlere olan bir iyi niyet göstergesiydi. Bunun karşılığı sadece harâc ve müşterek cizye idi. Vergisi ödendiği müddetçe bu topraklara dokunulmuyordu. Toprakların harâc sayılması ve o şekilde kalması devletin menfaatine idi. Bu yüzden fethedilen yerlerin nasıl fethedildiği konusunda zaman zaman ihtilaflar doğmuştur. Emevîler böyle durumlarda anveten fethedilmiş topraklar olduğu tezini ileri sürerek daha fazla yarar elde etmek istemişlerdir. Devlete ait fey topraklardan olan ölü araziler ile yine eski dönemlerden kalma ziraata elverişli olan savâfî topraklar ise sonraki dönemlerin en tartışmalı toprakları arasındaydılar. Çünkü bu iki toprak üzerinde devletin söz sahibi olması, bunların ihyâ ve iktâ uygulamalarına maruz kalmalarına sebep olmuş, katîa ve day'a denilen çiftlik ve özel mülk topraklar bu iki toprak üzerinden yükselmişlerdir. Emevîler iktâ ve ihyâ meselesinde önceki dönemlerden farklılaşmışlar, kendilerinden önceki dönemlerdeki toplumda müstahak ve mazlum olan kesimlerin desteklenmesi anlayışı yerine bu hakkı daha çok aile ve akrabalarına has kılmışlar, bu

anlamda Bizans ve Sâsânî dönemlerindeki toprak sistemlerini örnek almaya çalışmışlardır. İktâ ve ihyâyâ konu topraklar çok elverişli imkânlar sunmuş, bunun siyasî olarak kullanılması ise Emevî aile çevresine yakınlıkları oranında üçüncü kişiler ve bürokratların faydalanması sonucunu doğurmuştur. Bu kesimler zaman zaman da müsaderelere maruz kalmışlardır. Bu şekilde büyüyen toprakların alanları 60 cerîbten 8 bin cerîbe kadar ulaşmıştır. Toprakta büyüyen ölçekler ise çiftliklerin ücretli emek sayesinde işlenmesine yol açmıştır. Artan yoğun emek ihtiyacı köleler, köylüler ve işçi benzeri kesimlerle giderilmeye çalışılmıştır. Ortaya müzâraa, müsâkât, muğârasa ve ücretli işçilik gibi çeşitli ortaklık biçimleri çıkmıştır. Taşrada köylünün kendisine yetecek derecede bir toprak üzerinde hayatını sürdürmesi temel üretim biçimi olarak devam etmiştir. Ancak zamanla köylü üzerindeki baskı onları şehirlerde yaşamaya sevk etmiş, bu da taşrada zirai üretimin düşmesine sebep olmuştur. İdarece alınan tedbirler ise köylüyü daha sıkıntılı durumlara düşürmüş, zaman zaman isyan hareketlerine katılmaya zorlamıştır.

Râşid Halifeler döneminde İslâm devletinin gelirleri arasına cizye yanında harâc eklenmiş, sulh topraklarda ise bu iki vergi itâve veya müşterek cizye adı altında birlikte tahsil edilmiştir. Emevîler döneminde bu durum aynen sürdürülmüştür. Ancak toplumsal değişme karşısında devlet zamanla politikalarında değişikliğe gitme kararı almıştır. İslâmlaşma bu değişimlerin en başlıcası olmuş, din değiştirme suretiyle zimmîlerin Müslüman olmaya başlaması harâc ve cizye gelirlerini azaltmaya başlamıştır. Elleriindeki toprakların öşrî araziye dönüştürölme ihtimali devletin tepkisiyle karşılaşmış, devlet aldığı tedbirlerle sahibi Müslüman olsa bile harâc arazilerin yine harâc ödenecek şekilde kalmasını kararlaştırmıştır. Bunun anlamı harâc arazi sahipliğinde Müslüman-zimmî ayrımının kaldırılmasıdır. Bu durum Horasan bölgesinde başlayıp devletin her köşesine yansıyan bir sorundu. Müşterek cizye ödenen alanlarda bu sorun daha fazla yaşanmaktaydı. Devlet cizye ile harâcı birbirinden ayırarak cizyeyi Müslüman olanlardan kaldırmış, harâcı ise sabitlemiştir. Bu şekilde düşen vergi gelirlerine bir çözüm geliştirmeye çalışmıştır.

Emevîler döneminde toprak üzerinden alınan vergilerin tarh ve tahakkukunda uygulanan sistem mesâha sistemi idi. Diğer bir sistem olan mukâseme sistemi katîalarda ve daha çok öşrî arazilerde uygulanmaya devam edilen bir sistemdi. Mesâha sistemi daha önceki devirlerden yani Sâsânîler'den kalma bir sistem olarak devlet gelirlerinin istikrarlı bir şekilde toplanmasına imkân sağlamaktaydı. Ancak halk açısından ekmediği arazisinden vergi ödemesini de amir bulunmaktaydı. Bu diğer taraftan arazilerin boş kalmamasının da bir garantisini oluştuyordu. Sistemin sağlıklı çalıştırılması için iki şeye ihtiyaç duyulmakta idi: Birincisi ölçüm ve sayım çalışmalarının yapılması, ikincisi bu sistemi bilen maliye bürokrasisinin işe aynen devamı idi. Emevîler bazen tâdil çalışmaları bazen de sadece nüfus sayımları ile bu sistemi sürdürmeye çalışırken eski dönemin maliye bürokrasisini de kullanmaya devam etmişlerdir. Çünkü Araplar'ın vergi salınım ve toplanması hususundaki bilgi ve tecrübe yetersizliklerine onların kabile anlayışlarını sürdürmeleri de eklenince sürekli sorunlar çıkmıştır. Emevîler, Araplar yerine daha tecrübeli ve idareye itaat etmesi Araplar'dan daha muhtemel olan dihkân ve Kıbtîler'i kullanarak süreci yürütmek istemişlerdir. Ancak Emevîler'in son dönemlerinde defter ve belgelerin Arapça tutulmaya başlanması ve harâc divanının Arapçalaştırılması ile Araplar yavaş yavaş ön plana çıkmaya ve diğer görevlileri ikâme etmeye başlamışlardır.

Emevîler kendi dönemlerinde harâc, cizye ve öşür yanında yeni bir takım vergiler ihdas etmişler ya da eski dönemden kalan bazı vergileri aynen devam ettirmek istemişlerdir. Nevruz, mihrican, hamûle, ucûru sarrâfîn, müsteğallât vb. vergiler halk üzerinde mevcut vergi yükünün artmasına sebep olmuştur. Para değerlerinde yaşanan değişimler ve standart bir paranın tedavüle sokulması hususunda yaşanan sorunlar harâc gelirleri üzerinde belirsizlikler yaratmıştır. Emevîler bunun için de çeşitli tedbirler almaya çalışmışlar, para basım işini merkezileştirerek her yerde geçerli belli sayıda paranın işlem görmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu da gelirler hususunda zamanla daha istikrarlı bir politikaya imkân vermiştir.

KAYNAKÇA

Klasik ve Modern Kaynaklar

Abdülkâdir, Abdurrahmân Muhammed, **Temlikü'l-Arâzî bi'l-İktâ ve İktâu'l-Maâdin**, Kahire, Dârü'n-Nahdadü'l Arabiyye, 1993.

Abdülhâdî, Cemâl, **Fethu Mısır**, Kahire, Dârü'l-Vefâ, 1999.

Adams, Robert McC, **Land Behind Baghdad: a History of Settlement On the Diyala Plains**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1905.

Ahmed, Muhammed Abdülmuttalib, **en-Nizâmü'l-İktisâdiyye fi'l-İslâm**, Kahire, nşr; Dirâsât fi'l-İslâm el-Meclisü'l-'Alâ ala's-Şuûni'l-İslâmiyye, XVII. Baskı.

Ahmet b. Hanbel, Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (ö.241/855), **Müsnedü Ahmed**, thk. Şuayb Arnaûd v.dğr., Dimaşk, Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ahmet Cevdet Paşa, **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye**, 1275-1276. mad.

Aktan, Hamza, **İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1986.

Akgündüz, Ahmet, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara, TTK Yayınları, 1988.

Akyüz, Vecdi, **Emevîler'in Kuruluş Devrinde İslâm Amme Hukukunun Gelişmesi**, Marmara Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1989.

Ali, Sâlih Ahmed (1918-2002), **el-Kûfe ve Ehlihâ fi Sadri'l-İslâm-Dirâse fi Ahvâlihe'l-Umrâniyye ve Sükkânihâ ve Tanzimâtihim**, Beyrut, Şirketü'l-Matbûât li-t-Tevzî' ve'n-Neşr, 2003.

-Hıtatü Basra ve Mıntikâtiha: Dirâsetü'n fi Ahvâlihi'l-Ümrâniyye ve'l-Mâliye fi'l-'Uhûdi'l-İslâmiyye el-Ûlâ, Bağdat, nşr. Matbûâtı Mucemmiü'l-İlmî el-İrâkî, 1986.

-Fütûhâtü İslâmiyye, Beyrut, Şirketü Madbûât, 2004.

-et-Tanzîmatü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvelfi el-Hicrî, Bağdat, Matbaatü'l-Meârif, 1953.

Altınay, Yavuz, **Emevîler'de Günlük Yaşam**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Alûsî, Seyyid Mahmûd Şükrî, **Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab**, thk. Muhammed Behcet el-Âserî, I-III, 1896.

Amed, İhsan, **Haccâc b. Yûsuf: Hayâtuhû, Erâuhu's-Siyâsiyye**, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1973.

Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Hürr (ö.1104/1693), **Vesâilu's-Şîa, I-XX**, thk. Abdurrahim Rabbânî eş-Şirâzî, Lübnan, nşr. İslâmiyye, 't.y'.

Âmilî, Zeynüddin b. Ali, **er-Ravza el Behiyye fî Şerhi Lum'â Dimaşkiyye**, Tsh. Muhammed Kelanter, Necef, y.y, 1970.

Amînî, Maulana Mohdi TaQi, **The Agrarian System of Islam**, çev. Syed Ahmad Ali, Delhi, İdârâh-ı Adabiyat-ı Delli, 2009.

Ammâra, Muhammed, **Kâmûsü'l-Istilâhâtü'l-İktisâdiyye fi'l-Hadâratü'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü's-Şurûk, 1993.

Apak, Âdem, **İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. Âs**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Ashtor, Eliyâhu, **A Social and Economic History of the Near East in The Middle Ages**, London, William Collins Sons& Co Ltd Glasgow, 1976.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/1009'dan sonra), **el-Furûk fi'l-Lüga**, thk. Muhammed İbrahim Süleym, Mısır, Darü's-Sekâfe ve'l-İlm, 2004.

-Evâil, Tanta, Dârü'l-Beşîr, 1987.

-et-Telhîs fî Mâ'rifeti Esmâi'l-Eşyâ, thk. İzzet Hasan, Dimaşk, Dârü't-Tulâs li't-Dirâsât ve't-Terceme, II. Baskı, 1996.

Azimli, Mehmet, **Halifelik Tarihine Giriş**, Konya, Öykü Yayınevi, 2005.

Batâyine, Muhammed Dayfullah, **fi Târihi'l-Hadâratî'l-Arabîyeti'l-İslâmiyye, II. Bölüm, el-Hayâtü'l-İktisâdiyye fî Sadri'l-İslâm**, Ammân, Dârü'l-Furkân, 1987.

-Hayâtü'l-İktisâdiyye fi'l-'Usûri'l İslâmiyye el-Ûlâ, Ürdün, Dârü'l-Kindî-Dârü Târik, 't.y'.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd, I-XVI**, thk. Beşar Avvâd Ma'ruf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

Bağdâdî, Muhammed b. Habîb b. Amr el-Hâşimî (ö.245/859), **el-Muhabber**, thk. Eliza Lihten Şetirter, Beyrut, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 2009.

-el-Münemmak fî Ahbâri Kureys, thk. Hürşîd Ahmet Fâruk, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1985.

Bakâî, Ali b.Ebî Bekr Burhaneddîn, **Nazmü'd-Darar fî Tenâsubi'l-Âyât ve's-Suver**, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, 't.y',

Balcı, İsrâfil, **Hız. Ömer Döneminde Diplomasi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Başar, Kevser, **Câhiliye Dönemi Arap Takviminde Nesî**, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Becker, C. H., **Islamstudien Vom Werden und Wesen der Islamischen welt**, Leipzig, Verlag Quelle & Meyer, 1924.

Bedrî, Ebû Bekr b. Abdullah, **Nüzhetü'l-Enâm fi Mehâsini's-Şâm**, Kahire, Matbaatü's-Selefiyye, 1922.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz (ö. 487/1094), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

-Mu'cemu mâ İste'ceme min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdia, III. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1986.

- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö.279/892), **Fütûhu'l-Büldân**, nşr. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, Türkçesi: Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013.
- Ensâbü'l-Eşrâf**, thk. Süheyl Zakkâr, Riyâd Zurkalî I-XIII cilt, Beyrut, nşr. Dârü'l-Fikr, 1996.
- Bell, H. I. "The administration of Egypt Under the 'Umayyad Khalife", **Congress of Orientalist at Oxford**, 1928.
- Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest: A Study In Diffusion And Decay Of Hellenizm**, London, Oxford University Press, Amen House. 't.y'.
- Beyâsî, Ebû Haccâc Yusuf b. Muhammed b. İbrahim, el-Ensari, **el-Îlam bi'l-Hurûbi'l Vâkiâ fi Sadri'l-İslâm**, thk. Şefik Casir, Ahmed Mahmud, 1987.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), **el-Mehâsin ve'l-Mesâvî**, Lübnân, Dârü Sâdır, 't.y'.
- Sünenü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Borav, Tevfîk, **Târîhü'l-Arabi'l-Kadîm**, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, II. Baskı, 2001.
- Brockelmann, Carl, **Târîhu's-Suûbi'l-İslâmiyye**, Arap. çev. Nebih Emin Fâris-Münîr Ba'lebekî, Beyrut, V. Baskı, Dârü'l-Meleyîn, 1973.
- Bruning, Jelle, The Rise Of A Capital: On The Development Of Al-Fustât's Relationship With Its Hinterland (18/639-132/750), Leiden, 2014.
- Buceylî, Abdullah b. Muhammed b. Sa'd, **el-Evkâfu'n-Nebeviyye ve Vakfiyyât-ü Ba'zû Sahâbeti'l-Kirâm**, Medine, Nedvetü Mektebeti'l-Vakfiyye. 't.y'.
- Budûr, Süleyman, **Filistûn fî'l-Ahdi'l-Emevî: el-Hayâtü'l-İktisâdiyye ve Mezâhirü'l-İctimâiyye**, Ammân, Mektebetü'l-Vataniyye, 2004.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), **Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîh**, thk. Muhammed b. Zahir b. Nâsır, I-IX cilt, Dımaşk, Dârü Dûgu'n-Necât, 2001.

Bûteşyes, İbrâhîm Kâdirî, **et-Turâb: Âfâtihâ, Tekniyyât-i İlâciha ve Tedbîri İstiğlâliha fî Dû'l-Edebiyyâtî'l-Filâhiyye el-Endülisiyye, el-Filâha ve Tekniyyetü'l-Filâhiyye**, Riyad, Mektebetü'l-Mühtedîn, 2011.

Cahen, Claude, **İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar**, çev: Esat Nermi Erendor, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.

Câhız, Ömer b. Bahr b.Mahbûb el-Kinânî (ö. 255/869), **et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk**, thk. Ahmed Zekî Pâşâ, Kahire, nşr. Matbabatü'l-Emîriyye, 1914.

-**Buhâlâ**, Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, II. Baskı, 1998.

-**Kitâbü'l-Büldân**, thk. Salih Ahmed Ali, Bağdat, 'y.y', 1970.

-**el-Beyân ve't-Tebyîn**, Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, 2002.

Ceberî, Abdülmutteal Muhammed, **Asâletü'd-Devâvîn ve'n-Nükûdü'l-Arabiyye**, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1989.

Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö. 331/942-43), **el-Vüzerâ ve'l-Küttâb**, Beyrut, Dârü'l-Fıkr ve'l-Hadîs, 1988.

Ceîd, Hişâm, **el-Kûfe: Neş'etü'l-Medîneti'l-Arabiyye el-İslâmiyye**, Kuveyt, nşr. Cemâatü'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1986.

Cevâd, Ali, (ö.1987), **el-Mufasssal Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm**, Beyrut, Dârü's-Sâgî, IV. Baskı, 2001.

Cevde, Cemâl Muhammed Dâvud Muhammed, **el-Arab ve'l-Arz fî'l-İrâk fî Sadri'l-İslâm**, Ürdün Üniversitesi, (Master Tezi), 1979.

-**Evvâü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm**, Ammân, Dârü'l-Beşîr, 1988.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), **Kitâbü's-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye**, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut, nşr. Darü'l-İlm li'l-Mellâyîn, 1987.

Crum, W. E., **Catalogue of The Coptic Manuscripts in The Collection Of The John Rylands Library**, Manchester, 1909.

Daniel, Elton L., **The Political and Social History of Khurasan Under Abbâsîd Rule-747-820**, Minneapolis And Chiago, 1979.

Demameynî, Bedreddin, **Mesâbîhü'l-Câmi'**, thk. Nureddin Tâlib, Suriye, Dârü'n-Nevâdir, 2009.

Demircan, Adnan, **İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996.

-**Emevîler**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015.

-**İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, İstanbul, Beyan Yayınları, II. Baskı, 2014.

Demirci, Mustafa, **İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

- **Siyah Öfke**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2005.

Dennet, Daniel, **Islamic Conversion And Poll Tax**, İdarah-i Edebiyat-ı Delli, Delhi, 1953; Arapça'ya çev. **el-Cizye ve'l-İslâm**, Fevzî Fehîm Câdullâh, Beyrut, Mektebetü'l-Hayât, 1959.

Dımaşkî, Hayreddîn ez-Ziriklî, **Kitâbü'l-Â'lâmi li'z-Ziriklî**, Beyrut, nşr. Dârü'l-İlm li'l-Meleyîn, XV. Baskı, 2002.

Dımaşkî, Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Tâlib el-Ensârî, (ö. 727/1327 [?]), **Nehbetü't-Dehr fi Acâibi Ber ve'l-Behr**, Petersburg, Matbaatü'l-Akademiyeti'l-İmparatoriyye, 1865.

Dımaşkî, Ebû Fadl Cafer b. Alî, **el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre**, New York, Matbaatü Müeyyyed, 1940, Elmes Holmer Bobst Library, New York Üniversitesi. HF406, D55.

- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö. 282/895), **Ahbârü't-Tivâl**, thk. Abdûlmunîm el-Âmir, Kahire, nşr. Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Divitçioğlu, Sencer, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Kırklareli, Sermet Matbaası, 1981.
- Donner, Fred Mc Graw, **The Early Islamic Conquests**, New Jersey, Princeton University Press, 't.y'.
- Dukkûş, Muhammed Süheyl, **Târîhu'l-Hülefâi'r-Râşidîn: el-Fütûhât ve'l-İncâzâtü's-Siyâsiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, II. Baskı, 2011.
- Târîhu't-Devleti'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, VII. Baskı, 2010.
- Durant, Will, **İslâm Medeniyeti**, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1974.
- Dûrî, Abdülazîz, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991.
- İslâm İktisat Tarihine Giriş**, çev. Sabri Orman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004.
- en-Nazmü'l-İslâmiyye**, Beyrut, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-İslâmiyye, 2008.
- Târîhu'l-İktisâdi'l-İrâkî fi Karnî'r-Râbî el-Hicrî**, Beyrut, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1974.
- Early Islamic Institutions, Administration and Taxation from the Caliphate to the Umayyads and Abbâsids**, İng çev: Razia Ali, London, Centre for Arab Unity Studies, I. B. Tauris Publishers, 2011.
- Mukaddime fi't-Târîhi'l-İktisâdi el-Arabî**, Beyrut, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007.

Dozy, Riynhart Baytar (ö.1300/1882), **et-Tekmiletü'l-Meâcimü'l-Arabiyye**, trc. Muhammed Süleym Naîmî 1-8, Cemal Hayyât 9-10, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-Îlam, Cumhuriyyetü'l-Îrâkiyye, 1979-2000.

Ebû Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929), **Sünen**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Saydâ, Mektebetü'l-Asriyye, 't.y'.

-Süneni Ebû Dâvûd, trc. Necati Yenieli-Hüseyin Kayapınar, İstanbul, Şâmil Yayınevi.

Ebû Habîb, Sa'dî, **Kâmûsü'l-Fikhî**, Dımaşk, nşr. Dârü'l-Fıkr, II. Baskı, 1988.

Ebû Mansûr, Abdülmelik b. Muhammed es-Sa'lebî (ö.429/1037), **et-Temsîl ve'l-Muhâdara**, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Halevî, Tunus, Dârü'l-Arabiyye li'l-Küttâb, II. Baskı, 1981.

Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), **Kitâbü'l-Emvâl**, thk. Halîl Muhammed Herrâs, Beyrut, Dârü'l-Fıkr, 1986; Türkçesi, Cemalettin Saylık, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1981.

-Garîbü'l-Hadîs, I-IV, thk. Muhammed Abdülmûîd Hân, Haydarabâd, Matbaatü'l-Osmaniyye, 1964.

Ebû Ya'lâ, el-Ferrâ (ö. 458/1066), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Ebû Yahyâ, Muhammed, **Nizâmü'l-Arâzî fi Sadri'd-Devleti'l-İslâmiyye**, Ammân, Dârü Ammâr, 1988.

Ebû Yûsuf, Kadî Ya'kûb b. İbrâhîm (ö.187/798), **Kitâbü'l-Harâc**, Mektebetü'l-Tevfikiyye, thk. Ebû Meryem Muhammed b. Ali el-Ceydânî, Kahire, 2013; Türkçesi: Ali Özek, İstanbul, Hisar Yayınevi, 1973.

-Harâc, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Teras, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Saîd Hasan Muhammed, Kahire, Yeni Baskı, 't.y'.

- Ebû Zehrâ, Muhammed, **Muhâdarât fi'l-Vakf**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1971.
- Ebû Zer'â, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b.Safvân (ö. 281/956), **Târîhu Ebî Zer'â ed-Dımaşkî**, thk. Şükrullah Kucânî, Dımaşk, Mücmeu'l-Lügatil-Arabiyye, 1980.
- Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 356/967), **Kitâbü'l-Egânî**, thk. İhsan Abbâs, İbrâhîm Saâfîn, Bekir Abbâs, I-XXV, III. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü Sâdır, 2008.
- Ebû'l-Ûlâ Mardînî, **Toprak Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1947.
- Efgânî, Saîd b. Muhammed b. Ahmed (ö.1996), **el-Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, II. Baskı, Dımaşk, Mektebetü Hâşimiyye, 1937.
- Erkal, Mehmet, **İslâm Vergi Hukuku; Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Devri**, Doktora Tezi, Erzurum, 1981.
- Eşref, Halis, **Külliyeti Şerhi Kanuni Arazi**, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Tekelioğlu, Dbş, 00979.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980), **Tehzîbü'l-Lüga, I-VIII**, thk. Muhammed Avz Merab, Beyrut, nşr. Dâr-ü İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Ezrâkî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (ö. 250/864 [?]), **Ahbâru Mekke**, thk. Rüşdî Salih Mülhis, I-II, Beyrut, Dârü'l-Endülüs, “t.y”.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs (ö.275/888), **Ahbâru Mekke**, thk. Abdülmelik Abdullah Düheyş, II. Baskı, Beyrut, Dârü Hazr, 1993.
- Fayda, Mustafa, **H. Ömer Döneminde Gayrimüslimler**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No, 548.
- İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm (ö. 175/791), **Kitâbü'l-Ayn**, thk. Abdülhamîd Hendâvî I-IV, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî, **el-Ma'rife ve't-Târîh**, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, I-III, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415), **Kâmûsü'l-Muhît**, thk. Muhammed Nuaym el-Urkusûsî, VIII. Baskı, Beyrut, nşr. Müessesetü'r-Risâle li't-Tebâa ve'n-Neşr, 2005.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî (öl.770/1368), **Misbâhü'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr**, Kahire, Matbaatü'l-Emîriyye, 1926.
- Gibb, Alexander Hâmilton Rosskeen, **Studies on Civilization of Islam**, New Jersey, Princeton University Press, 1961.
- Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Ankara, Çağlar Yayınları, 2005.
- Grohmann, Adolf, **Arabic Papyri**, Leuven, 1963.
- Günay, Hacı Mehmet, **İslâm Hukukunda Kamu Malları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 1997.
- Habîb b. Tâhir, **el-Fıkhu'l-Mâliki ve Edilletühû**, Beyrut, Müessesetü'l-Maârif li't-Tabaâ ve'n-Neşr, 't.y'.
- Hâkim, Besim Selim, **Arab-Islamic Cities: Building And Planning Principles**, New York, Routledge Taylor&Francis Group, 2010.
- Halef, Sâlim b. Abdullah, **Nazmü Hükmü'l-Emevîyyîn ve Rüsûmihim fî'l-Endülüs**, Medine, Umâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2003.
- Halîl, Fuâd, **el-İktâu's-Şarkî Beyne Alâkâti'l-Mülkiyye ve Nizâmü'l-Tevzîğ**, Beyrut, Dârü'l-Mütehabî'l-Arâbî, 1996.
- Hallâf, Abdülvahhâb (öl.1997), **es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî's-Şuûni'l-Düstûriyye ve'l-Hâriciyye ve'l-Mâliye**, Dârü'l-Kalem, 1988.

Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah (ö. 626/1229), **Mu‘cemü’l-Büldân**, II. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü Sadr, 1995.

- **Mu‘cemü’l-Udebâ**, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.

Hamîdullah, Muhammed (1908-2002), **Mecmûatü’l-Vesâiki’s Siyâsiyye li’l-Ahdi’n Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râside**, VI. Baskı, Beyrut, Dârü’n-Nüfâs, 1987.

- **İslâm Peygamberi**, çev: Salih Tuğ, Ankara, Yeni Şafak Gazetesi, 2003.

Hammâş, Necde, **eş-Şâm fî Sadri’l-İslâm; mine’l-Feth hattâ Sukûdu Hilâfeti Benî Umeyye**, Dimaşk, Dârü Tullâs li’d-Dirâsât ve’t-Terceme, 1987.

- **el-İdâre fî’l-Asri’l-Emevî**, Dimaşk, Dârü’l-Fikr, 1980.

Hanbelî, Ebû Muhammed Muvafakuddîn İbn Kudâme(ö.620/1223), **el-Muğnî**, Kahire, nşr. Mektebetü’l-Kahire et-Tabaa, 1968.

Hanefî, Ebû Bekr Cisas, **Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî**, thk. Said Bektaş v.dğr., Dârü’l-Beşâreti’l-İslâmiyye, 2010.

Haque, Ziaul, **Landlord and Peasant in Early Islam**, Delhi, İdarat-ı Adabiyat-i Delli, 2009.

Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf Ebû Abdullah (ö.387/997), **Mefâtihü’l-‘Ulûm**, Mhk. İbrahim Ebyarî, II. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1989.

Hasan, İbrahim Hasan (1892/1968), **Târîhu Amr b. el-Âs**, Kahire, nşr. Mektebetü Medbûlî, 1996.

- **Siyâsi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, çev: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1985.

- **en-Nazmü’l-İslâmiyye**, Kahire, Mektebetü’n-Nahdâ el-Mısriyye, ‘t.y’.

- Hassâf, Ebû Bekr Ahmed b. Umeyr eş-Şeybânî (ö. 261/875), **el-Ahkâmü'l-Evkâf**, Kahire, Merkezütü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1904.
- Havlânî, Ebû Ali Abdülcabbâr b. Abdullah (ö.370/980), **Târîhu Dâriyâ**, Dımaşk, Matbaatü'l-Berkî, 1950.
- Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55), **Târîhu Halîfe b. Hayyât**, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, Dârü'l-Kalem, II. Baskı, Dımaşk, 1977. Türkçesi: Abdülhalık Bakır, Ankara, Bizim Matbaa, 2001.
- Hererî, Muhammed Emîn, **Kevâkibü'l-Vehhâc Şerhu Sahîhi Müslim**, thk. Komisyon, Mekke, nşr. Dârü'l-Minhâc, 2009.
- Herevî, Alî b. Ebû Bekr (ö.611/1215), **et-Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hayli'l-Harbiyye**, Bûr Saîd, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 't.y'.
- Heyet, **Mevsûatü'l-Fıkhîyye el-Kuveytiyye**, Kuveyt, nşr. Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1984-2006.
- Büyük İslâm Târîhi**, Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Çağ Yayınları, 't.y'.
- Hinz, Walter, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, çev. Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Hicres, Saîd, **Zirâatü'l-Mısriyye: el-Mâzî-el-Hâzır-el-Müstakbel**, Kahire, el-Mektebetü'l-Akademiyye, 't.y'.
- Hittî, Philip Khurri, (1886-1978), **History of Syria Including Lebanon and Palestine**, Macmillan Co&Ltd, London, 1951, Arapça: **Târîhu Suriye ve Lübnân ve Filistîn**, trc. Corc Haddâd, Abdülkerîm Râfik, II. Baskı, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1957.
- History of Arabs: From the Earliest Times to The Present**, London, Macmillan Co. Ltd, Fifty Edition, 1951.
- Hoexter, Miriam, **The Waqf And The Public Sphere In Muslim Societies**, New York, State University Of New York Press, 2002.

- Honimann, Ernst, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, çev: Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Hourani, Albert, **The Emergence of Modern Middle East**, Great Britania, Univesity of Calofornia Press Berkeley And Los Angeles, Library of Congres, 1981.
- Humeyrî, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, II. Baskı, Beyrut, nşr; Dârü İbn Hazm, 2009.
- Humeyrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'îm (ö.900/1522) **er-Rûzü'l Mi'dâr fî Haberi'l-Akdâr**, thk. İhsan Abbas, II. Baskı, Beyrut, Müessesetü Nâsir es-Sekâfe, 1980.
- Humeyrî, Nişvân b. Saîd, **Şemsu'l-'Ulûm ve Devâi Kelâmu'l-Arab mine'l-Kelûm**, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî vd., Beyrut, nşr. Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1999.
- Huzâî, Alî b.Muhammed (ö. 789/1387), **Delâlâtü's-Sem'îyye**, thk. İhsân Abbâs, II. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Hüseyin, Fâlih, **Bahs fî Neş'eti'd-Devleti'l-İslâmiyye**, Beyrut, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2010.
- el-Hayâtü'z-Zirâ'îyye fî'l-Bilâdi's-Şâm fî'l-Asri'l-Emevî**, Ürdün, Ürdün Üniversitesi, 1974.
- Hüseyin, Racâ, **el-İslâhu'n-Nakdî fî Asri'l-Emevî ve Asârihi ale İktisâti'd-Devle ve İdaretihi (41-132/661-750)**, Cidde, Câmiatü Melik Abdülazîz, (Master tezi), 2017.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî el-Ahbârî (ö. 320/932'den sonra), **Kitâbü'l-Fütûh**, thk. Alî Sirî, Dârü'l-Edvâ. 'y.y'.
- İbn Abdirabbih, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed Endelüsî (ö. 328/940), **el-İkdü'l-Ferîd**, Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İbn Abdilhak, İbn Şemâil el-Katîl el-Bağdâdî (öl.739/1338), **Merâsidü'l-İdlâ'alâ'l-Esmâi'l-Emkine ve'l-Bekâ', I-III**, Beyrut, Dârü'l-Ceyl, 1991.

- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısrî el-Kureşî (ö. 257/870), **Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ**, hk; Muhammed Subeyh, Müessesetü'd-Dârü't-Teâvun li't Tab't ve'n-Neşr, 't.y'.
-Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib, Kahire, Mektebetü Sekâfeti'd-Dîniyye, 1994.
- İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah el-Misrî b. Râfi (ö.214/829), **Sîretü Ömer b. Abdülazîz**, thk. Ahmed Ubeyd, VI. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- İbn Aberî, Gariguryos İbn Ahrûn Ebû'l-Ferec, **Târîhu Muhtasarü'd-Düvel**, thk. Antôn Sâlihânî el-Yesûî, III. Baskı, Beyrut, Dârü's-Şark, 1992.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), **Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1992.
- İbn Adîm, Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde el-Ukaylî Kemaleddîn (ö. 660/1262), **Bağıyyetü't-Taleb fi't-Târîhi'l-Haleb**, thk. Süheyl Zekkâr, I-XII, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 't.y'.
- İbn Asâkir, Ebû Kâsım Alî b. Hasan b. Hubbetullâh (ö.571/1175), **Târîhu Medineti Dımaşk**, thk. Umerî b. Garama el-Umrevî I-LXXX, Dımaşk, Dârü'l-Fikr li't-Tebâati ve'n-Neşr, 1995.
- İbn 'Avvâm, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Muhammed b. Ahmed el-İşbîlî (ö. VI./XII. yüzyıl), **el-Filâhatü'l-Endülüsiyye**, thk. Enver Ebû Süveylim vd., Ürdün, Menşûrâtü'l-Mücmeli'l-Lügati'l-Arabiyye, 2012.
- İbn Azârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merâkeşî, (ö.695/1295) **el-Beyânü'l-Mağrib fi'l-Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib**, I-II, thk. Levî Brüfünsâl, III. Baskı, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983.
- İbn Bekkâr, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî (ö. 256/870), **Cemheretü Nesebü Kureyş ve Ahbâruhâ**, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Matbaatu'l Medeni, 1965.

-**el-Ahbâru'l-Muvâffakiyyât**, thk. Sâmi Mekkî el-Ânî, Kum, Menşûrâtü Şerîfi'r-Radî, 1996.

İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebü'l-Muzaffer es-Sebt (ö. 654/1256) **Mir'atü'z-Zamân fi't-Tevârîhi'l-Â'yân**, thk. Muhammed Berekât v.dğr., Dimaşk, Darü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.

İbn'ül-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), **el-Muntazam fi't-Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (ö. 321/933), **Cemheretü'l-Lüga**, thk. Remzî Münîr Ba'labekî, III cilt, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Mellâyîn, 1987.

İbn Ebî'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî (ö. 656/1258), **Şerhu Nehcü'l-Belâğa**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, II. Baskı, Necef, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr (ö. 235/849), **el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr**, thk. Kemâl Yûsuf Hût, Riyad, nşr. Mektebetü'r-Reşîd, 1988.

İbnü'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed (ö. 606/1210), **Câmiu'l-Usûl li-Ehâdisi'l-Resûl**, thk. Abdülkâdir Arnaûd, Tamamlayıcı thk. Beşîr Uyûn, Mektebetü'l-Hulvânî, Matbaatü'l-Mellâh, 'y.y', 1969.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), **el-Kâmil**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmînî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1997.

- **Üsdü'l-Gâbe**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1989.

İbn Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö.290/902), **Kitâbü'l-Büldân**, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, nşr. Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İbn Fâris, Ahmed b. Faris b.Zekeriya el-Kazvînî er-Râzî (ö.666/1268),
Mücmelü'l-Lüga, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, II. Baskı, Beyrut,
nşr; Müessesetü'r-Risâle, 1986.

-Mekâyisü'l-Lüga, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Beyrut,
Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449),
Tehzîbu't-Tehzîb li İbn Hacer, Hind, nşr. Dâiretü'l-Meârifî'n-
Nizâmiyye, 1908.

İbn Haldûn, Muhammed b. Muhammed Velîyuddîn İşbilî (ö. 808/1406),
Târîhu İbn Haldûn, thk. Halîl Şahâde I-VIII cilt, III. Baskı, Beyrut,
nşr. Dârü'l-Fikr, 1988.

İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed
b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî(ö.562/1167), **et-Tezkiretü'l-
Hamdûniyye**, Beyrut, Dârü Sadr, 1996.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (ö.365/975),
es-Sûretü'l-Arz, Beyrut, nşr. Dârü Sadr, 1938.

İbn Hazm, Ebû Ahmed Alî b.Ahmed Saîd (ö. 456/1064), **el-Muhallâ bi'l-
Âsâr, I-XII**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 't.y'.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh (ö. 300/912-13), **el-
Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beyrut, Dârü Sâdır, Leiden Ofset, 1889.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb b. Saîd Şemseddin
(ö. 751/1350), **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, thk. Yusuf b. Ahmed el-
Bekrî, Şakir b.Tevfîk el-Arûrî, Demmâm, nşr. Rammâdî li-n-Neşr,
1997.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (ö.
204/819[?]), **Cemheretü'n-Neseb**, thk. Nâci Hasan, Beyrut, Âlemu'l-
Kütüb, 1987.

-Cemheretü'n-Neseb ve Muhtasaru'l-Cemhere, thk. Ferrac
Abdüsstar Ahmed, Kuveyt, 1983.

-**Nesebü Me'âd ve Yemeni'l-Kebîr**, Âlemü'l-Kitâb Mektebetü'n-Nahdâ el-Ârabiyye, 'y.y', 1988.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, thk. Abdullah b.Abdülmuhsin et-Turkî, Dârü Hicr, 1997, Türkçesi: Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), **el-İmâme ve's-Siyâse**, thk. Ali Şîrî, Beyrut, Dârü'l-Edvâ, 1990.

-**'Uyûnü'l-Ahbâr**, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.

-**Meârif**, thk. Servet Akkâşe, Kahire, Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, 1992.

-**eş-Şî'r ve's-Şuarâ**, Kahire, Dârü'l-Hadîs, 2002.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), **es-Sünen**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II Cild, Mısır. Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), **Muhtasarü Târîhu Dimaşk**, XXIX cilt, thk, Muhammed Mudi, Riyâd Abdülhamîd Murâd, Dimaşk, Dârü'l-Fikr li't-Tebâati ve'n-Neşr, 1984.

- **Lisânü'l-Arab**, III. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü Sadr, 1993.

İbn Memmâtî, Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mînâ b. Zekeriyâ b. Ebi'l-Melîh el-Memmâtî (ö. 606/1209), **Kavânînu'd-Devâvîn**, thk. Azîz Sureyâl Ayye, Kahire, Mektebetü Medbûlî, 1991.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakûb (ö. 421/1030), **Tecârubî'l-Ümem ve Taâkubî'l-Himem**, thk. Ebü'l-Kâsım İmamî, II. Baskı, Tahran, nşr. Surûş, 2000.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân el-Hanbelî (ö.795/1392) , **el-istihrâc li'l-Ahkâmî'l-Harâc**, Beyrut, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

- İbn Rufâa, Ebû'l-Abbâs Necmeddîn, **en-Nebîh fî Şerhi't-Tenbîh**, thk. Mecdî Muhammed Sürûr Baslûm, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer (ö. 300/913'ten sonra), **el-A'lâku'n-Nefise**, Leiden, 1892.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Münî' el-Hâşimî (ö.220/835), **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, nşr; Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Serapion, **Description of Mesopotamia and Bağdad**, London, nşr. Guy Le Strange, The Journal of Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland, 1895.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), **Târîhü'l-Medîne**, thk. Fehim Muhammed Şaltot, Cidde, 1979.
- Ahbâru Basra**, thk. Selma Abdülhamid, Hüseyin el-Hâşimî, Basra, Merkezü Turâsi'l-Basra, 2014.
- İbn Tagrîberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire**, Mısır, nşr. Vezâretü's-Sekâfe, 1963.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), **el-Hisbe fi'l-İslâm ev Vazîfetü'l-Hükûmeti'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 't.y'.
- Mecmûatü'l-Resâil ve'l-Mesâil**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Vahşîyye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Kays el-Keldânî, **el-Filâhatü'n-Nebdiyye**, Beyazid Yazma Eser Kütüphanesi, Dbş: 4064.
- Thk. Tevfîk Fahd, Dımaşk, el-Mâhedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dırâsâti'l-Arabiyye, 1993.

- İbn Vekî', Ebû Bekr b. Muhammed b. Halef (ö. 306), **Ahbâru'l-Kudât**, thk. Abdülazîz Mustafâ el-Murâğî, Mısır, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, 1947.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled (ö. 251/865) (ö. 247/861), **Kitâbü'l-Emvâl**, thk; Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad, nşr. li-Merkezi Melik Faysâl li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986.
- İmamuddin, S.A.I, **Arab Müslim Administration (622-1258)**, New Delhi, nşr. Kitâb Bhavan, 1975.
- İnalcık, Halil, **Osmanlı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.
- İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038), **Târîhu İsbahân**, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ**, Mısır, es-Seâde, 1974.
- İsfahânî, Ebû Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı), **Kitâbü'l-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân**, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut-Dımaşk, Dârü'l-Kalem-Darü's-Şâmiye, 1991.
- **Muhâzarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şüarâ ve'l-Belağâ**, Beyrut, Dârü'l-Erkâm, 1999.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beyrut. nşr. Dârü Sâdır, 2004.
- Kahf, Münzir, **el-Vakfu'l-İslâmî: Tedavvuruhû, İdâretuhû, Tenmiyyetuhû**, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 2000.
- Kal'âcî, Muhammed Revvâs, **Mevsûatül-Fıkhîyyeti'l-Müeyssere**, Beyrut, 2000.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), **Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ti'l-İnşâ**, thk. Muhammed Hüseyin, I-XV, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

- Kardâvî, Yusuf, **İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik**, trc. Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman, İstanbul, Marifet Yayınları, 1997.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed (ö. 587/1191), **Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi'-ş-Şerâi'**, II. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kâtibî, Gayda Hazne, **el-Harâc münzü'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Evâsidi's-Karni's-Sâlisi el-Hicrî, el-Mumârasât ve'n-Nazariyye**, II. Baskı, Beyrut, 1997.
- Kâşif, Seyyide İsmâîl, **Mısır fî Ahdi'l-Vulât: mine'l-Fethi'l-Arabî ilâ Kıyâmi'd-Devleti't-Tûlûniyye**, Kahire, Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, 't.y'.
- Kayapınar, Hüseyin, **İslâm Hukukunda Ortaklık Ve Kira Yoluyla Arazinin İşletilmesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1993.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed (ö. 682/1283), **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Beyrut, Dârü Sâdır, 't.y'.
- Keen, B. A. **Tedavvuru'z-Zirâa fî'ş-Şarki'l-Evsâd**, Arapaça'ya çev. Emin Nazîf, Mustafa Şehâbî, Kahire, Mektebetü'n-Nahdâ, 1950.
- Kefûrî, Abdurrahmân Mübârek, **Tuhfetü'l-Ahvâzî**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 't.y'.
- Kettânî, Muhammed b. Abdülkebîr İbn Muhammed el-İdrîsî Abdu'l-Hayy (1886-1962), **Terâtibu'l-İdâriyye: Nizâmü'l-Hükûmeti'l-Medeniyye**, thk. Abdullah Hâlidî, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Erkâm, 2008.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb (ö. 350/961), **Kitâbü'l-Vulât ve'l-Kudât**, thk. Muhammed Hasan İbrâhim, Ahmed Ferîd, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Fezâilu Mısır el-Mahrûsa**, 'y.y', 't.y'.

- Kraemer, C.J., **Excavations at Nessana**, Vol. 3 (Non Literary Papyri/Documents), Princeton, Princeton University Press, 1958.
- Koeliler, Benedikt, **İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu**, trc. İsmail Kurum, Ankara, Liberte Yayınları, 2016.
- Koyuncu, Mevlüt, **Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi**, Sakarya, 2004.
- Köprülü, Fuad, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, VI. Baskı, Ankara, DİB Yayınları, 1939.
- Kubiak, W. **Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Settlement**, Varşova, 1982.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö.337/948), **el-Harâc ve Sînâ'atü'l-Kitâbe**, Bağdat, nşr. Dârü'r-Reşîd, 1981.
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed b. Rüşd (ö. 671/1273), **Kitâbü'l-Beyân ve't-Tahsîl**, thk. Muhammed Hacî v.dğr. I-XX cilt, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Kurd Alî, Muhammed b. Abdurrezzâk b. Muhammed, **el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye**, Birleşik Krallık, Müessesetü Hindâwî, 2017.
- Hıttatu's-Şâm, I-VI**, III. Baskı, Dımaşk, Mektebetü Nûri, 1983.
- Kuşeyrî, Muhammed b. Saîd (ö. 334/945'ten sonra), **Târîhu'r-Rakka ve men Nezelehe min Ashâbı Resûlullah ve't-Tâbiîn ve'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn**, thk. Tâhir en-Nîsanî, 't.y'.
- Kustôs, b. Eskûlastike, **Kitâbü'z-Zer'**, thk. Burâvî Trablusî, Tunus, Beytü'l-Hikme, 2010.
- Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar**, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Ağaç Yayınevi, 2009.
- Ortadoğu'da Irk ve Kölelik**, çev. Enver Günsel, İstanbul, Truva Yayınları, 2006.

- Lokkegaard, Frede, **Islamic Taxation in the Classic Period With Special Reference to Circumstances in Iraq**, Lahore, Sind Sagar Academy, 1979.
- Mahmud, İsmail, **el-Harekâtü's-Seriyye fi'l-İslâm**, V. Baskı, Beyrut, İntişârü'l-Arabî, 1997.
- Mahzûmî, Ebî Hasan Alî b. Osmân, **Kitâbü'l-Minhâc fî İlmi Harâcî Mısır**, thk. Claud Cahen, Yusuf Râgıb, Kahire, Institut Francais D'archéologie Orientale, 1986.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/1000), **Ehsanü't-Tekâsim**, III. Baskı, Dârü Sadr, 1991.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö.845/1441), **el-Mevâiz ve'l-İtibâr bî Zikri'l-Hıttati ve'l-Âsâr**, I-IV cilt, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Eski ve İslâmî Paralar**, trc. İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul, Gavsi Ozansoy Basımevi, 1946.
- İmtâ'ü'l-Esmâ'**, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nemîsi, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), **el-Müdevvene**, I-IV Cild, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- el-Muvattâ**, I-VIII Cild, thk. Muhammed Mustafa el-E'zamî, Abû Dabî, Müessesetü Zâyd es-Sultân, 2004.
- Mâlikî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir el-Merâkişî, **el-Bağiyetü'n-Nekad en-Nakle**, thk. Muhammed Harşefî, Riyad, Mektebetü Edvâi's-Selef, 2004.
- Mantran, Robert, **İslâm'ın Yayılış Tarihi VII-XI Yüzyıllar**, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, AÜİFY, 1981.

- Marsot, Afaf Lütfî el-Seyyid, **A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present**, Second Edition, New York, Cambrigde Üniversity Press, 2007.
- Marks, Karl, Engels, F., **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, çev: Mihri Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1992.
- Margoliouth, D.S., **Catalogue of Arabic Papyri in The John Ryland Library**, Manchester.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Kahire, nşr. Dârü'l-Hadîs, 't.y', s. 221; trc. Ali Şafak, İstanbul, Bedir Yayınevi, 2015.
- el-Hâvi'l-Kebîr**, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed, I-XIX, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mayerson, Philip, **Monks, Martyrs, Soldiers and Saracens**, Jerusalem, Israel Exploration Society and NewYork University, 1994.
- Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Takî el-Meclisî, **Bihâru'l-Envâri'l-Câmiati li-Derrere Ahbâri'l-Eimmeti'l-Edhâr**, Beyrut, Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1983.
- Mes'ûdî, Ebi'l-Hasan Alî b. Hüseyin b. Alî (ö. 345/956), **Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher**, thk. Kemâl Hasan Mer'î, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, Kahire. nşr. Dârü's-Sevâ, 't.y'.
- Mevdûdî, Ebû'l-Âla, **Mes'eletü Mülkiyyeti'l-Arz fi'l-İslâm**, Arap. çev, Muhammed Asım el-Haddad, Kuveyt, Dârü'l-Kalem, 1969.
- Mez, Adam, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-Karni'r-Râbi'i el-Hicrî**, çev: Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde, II. Baskı, Kahire, Matbaatü Lücnatü't-Te'lîf ve't-Terceme, 1947, Türk. çev., -**Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, trc. Salih Saban, İstanbul, 2000.

- Morimoto, A.H. Kosei, **The Fiscal Administration of Eygpt in the Early Islamic Period**, Kyoto, Dohosko Publishers, 1981.
- Moritânî, Muhammed Emîn, **er-Rekâbetü'l-İdâriyye fî Ahdi'r-Râşidîn**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Morony, M. G., **Iraq After Müslim Conquest**, New Jersey, Princeton University Press, 1984.
- Mustafâ, İbrâhîm, **Mu'cemü'l-Vasîd**, Mısır, Dârü'd-Da'vâ, 1960.
- Mutarrizî, Ebû Nâsır Burhaneddîn el-Huvarizmî, **el-Muğrib fî Tertûbi'l-Mu'rib**, thk. Mahmûd Fahûrî, Abdülhamîd Muhtâr I-II, Halep, Mektebetü Usâme b. Zeyd, 1979.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf b.Tâc (öl:1031/1622), **en-Nukûd ve'l-Mekâyîl ve'l-Mevâzîn**, thk. Mahmûd Samarrâî, Irak, Dârü'r-Reşîd, 1981.
- Nablûsî, Abdülganî b. İsmâîl (ö. 1143/1731), **'Alemü'l-Melâha fî İlmi'l-Filâha**, Toronto, University Of Toronto Library, S.515, A2:1882.
- Nasrullah, Muhammed Alî, **Tedavvuru Nizâmi'l-Mülkiyyeti'l-Arâzî fi'l-İslâm: Nümûzici Arâzi's-Sevâd**, Beyrut, Dârü'l-Hadese, 1982.
- Necdî, Faysal İbn Hamd el-Mübârek, **Bustânu'l-Ahbâr Muhtasaru Nîlü'l-Evtâr**, Riyad, Dârü İşbîliya li'n-Neşr ve't-Tevzîğ, 1998.
- Nerşâhî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959), **Târîhu Buhârâ**, thk ve Farsça'dan çev: Emîn Abdülmecîd Bedevî, Nasrullâh et-Tirâzî, III. Baskı, Mısır, Dârü'l-Meârif, 1965.
- The History of Buhara**, çev.: Richard N.Frye, Massachusetts, The Mediaeval Academy of America, 1954.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915), **Süneni Nesâî**, thk. Abdülfettah Ebû Gadde, I-IX, Halep, Mektebü Madbûâti'l-İslâmiyye, 1986.

- Neseffî, Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâil Ebû Hafs Necmeddîn, (ö.537/1142). **Talebetü't-Talebe fi'l-İstilâhâtî'l-Fıkhîyye**, Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, 1893.
- Nevevî, Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), **Ravdatü't-Tâlibîn**, thk. Züheyr eş-Şâvîş, III. Baskı, Beyrut, Dımaşk, Ammân, nşr. Mektebetü'l-İslâmî, 1991.
- Nüsûlî, Enîs Zekeriyya, **ed-Devletü'l-Emeviyye fi's-Şâm**, Kahire, Hindâvî et-Tâlîm ve's-Sekâfe, 2015.
- Nüveyrî, Muhammed b. Abdüddâim el-Kuraşî el-Bekrî Şihâbuddîn (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnî'l-Edeb**, Kahire, nşr. Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 2002.
- Ömer, Ahmet Muhtâr, **Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye el-Muâsıra, I-IV**, Kahire, Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Özkuyumcu, Nadîr, **Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 1993.
- Öztürk, Levent, **Asrı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar**, İstanbul, İz Yayıncılık.
- Palmer, Andrew, **The Seventh Century in the West Syrian Chronicles**, England, Liverpool University Press, 1993.
- Pigulevskaja, N., **Les villes de L'Etat Iranien**, Paris, 1963,
- Rahbî, Abdülazîz b. Muhammed el-Bağdâdî el-Haneffî, **Fıkhü'l-Mülûk ve Miftâhu'r-Ritâc**, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Dbş: no.1184.
- Ravting, G. T., **The First Dynasty of Islam; The Umayyad Caliphate AD 661-750**, Second Edition, London, Routledge, 2000.
- Ray, Hallâl b. Yahyâ b. Seleme, **Ahkâmü'l-Vakf**, Matbaatu Meclisi'l-Meârif el-Osmaniyye el-Kâine, Haydarabat, 1939.

- Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdullah Abdülkâdir el-Hanefî (ö.666/1268'den sonra), **Muhtâru's-Sihâh**, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, Beyrut, nşr. Mektebetü'l-Asriyye-Dârü Nümûziciyye, 1999.
- Rehhâl, Âtîf, **Târîhu Biladi's-Şam el-İktisâdî fi'l-Asri'l-Emevî**, Beyrut, Baysan, 2000.
- Reyyis, Muhammed Ziyâüddîn, **Harâc ve Nazmü'l Mâliye li'd-Devleti'l-İslâmiyye**, IV. Baskı, Kahire, Dârü'l Ensâr, 1977.
- Rıza, Ahmed, **Metnü'l-Lüga**, Beyrut, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1958-1960.
- Robinson, Chase F., **Empire and Elites After the Muslim Conguest**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Ronsiman, Steven, **el-Hadâratü'l-Bizantiniyye**, trc. Abdülazîz Tevfîk el-Câvid, Kahire, Ammetü'l-Küttâb, 1997.
- Sadr, Seyed Kazem, **The Economic Sistem of Early Islamic Period-Institution and Policies**, Palgrave Macmillan, Library of Congres, 2016.
- Sâlih, Ravâyide, **Ziyâd b. Ebîh ve Devrihî fi Hayâtî'l-Âmme fi'l-İrâk fî Sadri'l-İslâm**, Mu'tâ, Menşûrâti Câmiatu Mu'tâ, 1994.
- Sâlih, M.Emîn, **en-Nizâmü'l-Mâlî ve'l-İktisâdî fi'l-İslâm**, Kahire, Mektebetü Nahdati Şark, 1984.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, **ed-Devletü'l-Emevîyye: Ameliyyetü'l-İzdihâr ve Tedâiyyâtü'l-İnhiyâr**, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2008.
- Samarrâî, Ervâ, **Târîhü'l-İrâkî'l-İktisâdî fi'l-Asri'l-Emevî (h.41-132/m.661-749)**, Irak, 2011.
- Samarrâî, Husâmüddîn Quvâm, **Agriculture in Irâq During the 3rd. Century**, London, London University (Doktora Tezi), 1970.

- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî el-Humeyrî, **el-Musannef, I-XI**, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, II. Baskı, Beyrut, Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Sânî, Rûza Süheym Hamed, **Devrû'l-Arab fi't-Tedvîri'z-Zirâati fi'l-Irak: münzü'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Nihayeti'd-Devleti'l-Emevîyye**, Katar, Müessesetü Hemmâde, 2001.
- Sarıçam, İbrahim, **Emevî Hâşimî İlişkileri-İslâm Öncesinden Abbâsîler'e Kadar**, TDV Yayınları, Ankara, 2015.
- Sâvîrûs, b. Mukaffâ' (ö.III/IX. yy), **Târîhu'l-Betârike li-Enbâi Sâvîrûs İbnü'l-Mukaffâ'**, nşr. en-Niâm ed-Dabâa ve't-Tevrîdât, 'ty', Dârü Seyyide Azrâi Kütüphanesi, Dbş. 257.
- Schachth, Joseph, **The Origins of Muhammadan Jurisprudence**, London, Oxford University Press, 1979.
- Schiller, A. Arthur, **Ten Coptic Legal Text**, New York, Metropolitan Museum of Art, 1931.
- Schmucker, Werner, **Untersuchungen zu Einigen Wichtigen Bodenrechtlichen Konsequenzen der Islamischen Eroberungsbewegung**: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität, Bonn, 1972.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), **Kitâbü'l-Ensâb**, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî v.dğr, Haydarâbâd, nşr. Meclisu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1962.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî (ö. 911/1506), **Vefâü'l-Vefâ fî Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed(ö. 483/1090 [?]) **el-Mebsût**, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- **Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr**, Şirketü Şarkiyye, 1971,

Shaban, M.A., **Islamic History: A New Interpretion A.D 600-750 (A.H. 132)**, Cambridge, The Cambridge Univesity Press, 1971.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, **Bedevilikten Hadârilige Kûfe**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Strange, G. LE, **The Lands of Eastern Caliphate**, Cambridge, Cambridge University Press, 1965.

Subhî, Muhammed b. Abdullah Gabbân, **Fitnetü Makteli Osmân b. Affân**, II. Baskı, Medine, İmâdetü'l-Bahs el-İlmî, 2003.

Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ (ö. 335/946), **Edebü'l-Küttâb**, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat, Mektebetü'l-Arabiyye, 1922.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), **Câmiü'l-Ehâdis**, Mısır, Hasan Abbâs Zekî, 't.y'.

-**Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî**, thk. Ahmed Zâfir Kücân I-II, Beyrut, nşr. Lücnnetü't-Türâsi'l-Arabî, 1966.

-**Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.

-**Şerhu's-Suyûtî 'alâ Müslim**, thk. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî I-VI, Suûdiyye, Dârü İbn Affân, 1996.

-**Kitâbu't-Tevşih Şerhu'l-Câmiu's-Sahîh**, Riyad, Mektebetü Râşid, 1998.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (ö. 581/1185), **er-Ravdu'l-'Unuf fi'ş-Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm**, thk. Abdurrahman el-Vekîl, I-VII, Kahire, 1967.

Şafak, Ali, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)**, İstanbul, Türdav Basım Yayım, 1977.

Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b.İdrîs b. Abbâs b.Osmân (ö.205/820), **el-Ümm**, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1990.

Şehâbî, Mustafa, **ez-Zirâatü'l-Ameliyye el-Hadîse**, Dımaşk, Mektebetü'l-Sefârînî, Matbaatü'l-İ'tidâl, 1935.

Şengaydî, Muhammed Muhtâr, **Şerhu Zâde'l-Mustaqnî'**, (<http://islamweb.net>) c.VIII.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Fırkad, **el-Hücce alâ Ehli'l-Medîne**, thk. Mehdi Hasan el-Keylânî el-Kâdirî, III. Baskı, Beyrut, nşr. Âlemü'l-Kütub, 1983.

- **el-Asl**, thk. Muhammed Boynukalın, I-XII, Beyrut, nşr. Dârü İbn Hazm, 2012.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Hatib (ö. 977/1570), **el-İknâ' fî Halli'l-Elfâzî Ebî Şecâ'**, I-II, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd, III. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Tabakoğlu, Ahmet, **İslâm ve Ekonomik Hayât**, Ankara, DİB, 2003.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), **Târîhü'l-Rüsûl ve'l-Mülûk**, I-XI, II. Baskı, Beyrut, nşr. Dârü't-Turâs, 1967.

-**Tefsîru't-Taberî**, thk. Abdullah b.Abdülmuhsin et-Turkî, I-XXVI, Kahire, nşr. Dârü Hicr, 2001.

-**İhtilâfu'l-Fukahâ**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.

-**The Conquest of Iraq, Southwestern Persia and Egypt (17.Yıl Olayları)**, Trc. Gautier H. A. Juynboll, New York, The State University of Newyork Press,

Taberânî, Süleyman b.Ahmed b. Eyyûb b. Mudîr Ebû'l-Kâsım (ö. 360/971), **el-Evâil**, thk. Muhammed Şekûr, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle-Dârü'l-Furkân, 1982.

Tâhâ, Abdülvâhid Zünnûn, **el-İrâk fî'l-Ahdi'l-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî**, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Arabiyye el-Mevsûât, 2005.

- Tahâvî, Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Hicrî (ö. 321/933), **Şerhu'l-Maânî al-Âsâr**, thk. Muhammed Zührî Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak, Medîne, nşr. Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Şerhu Müşkîlu'l-Âsâr**, thk. Şuayb el-Arnaûd, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tell Mehrî, Dyonisous(ö.204/813), **Târîhu'l-Zuknîni'l-Menhûl**, Süryanice'den trc. Şemmâs Budros Kâşâ, Beyrut, Menşûrâtü'l-Mektebiyye el-Bolisiyye, 2006.
- The Chronicle of Zugnîn; Parts III and IV A.D. 488-775**, Süryanice'den çev: Amir Harrâk, Toronto, Pontifical Institute Of Mediaeval Studies, 1999.
- Tenûhî, Muhsin b. Ali b. Muhammed b. Ebî'l Fehm Davûd (ö. 447/1055), **Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere**, 'y.y', 1971.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî (ö. 384/994), **el-Ferec Ba'de's-Şiddeh**, thk. Ubûd Sâlicî, Beyrut, Dârü Sâdır, 1978.
- Tesîsî, Abdülğanî Ahmed Ceber, **Fadlu'z-Zirâa ve'l-Amel fi'l-Arz**, Riyad, Dârü's-Samîi, 't.y',
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892), **el-Câmi'u's-Sahîh**, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf, I-VI, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tritton, Arthur S., **Chalifs And Their Non-Muslim Subjects**, London, Oxford University Press, 1930.
- Tsugikata, Sato, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallâhun**, Leiden, E.J.Brill, 1997.
- Tuğ, Salih, **İslâm'da Vergi Hukukunun Doğuşu**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Tunçomağ, Kenan, **Borçlar Hukuku**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınları, 1974.

- Turtledove, Harry, **The Chronicle of Theophanes**, Philadelphia, University of Pensilvania Press, 1982.
- Turtûşî, Ebû Bekr b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Velîd el-Fahrî (ö. 520/1126), **Sirâcü'l-Mülûk**, Mısır, Matbûatü'l-Arabiyye, 1872.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö. 460/1067), **Tehzîbü'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukniâ**, thk. Alî Ekber el-Gifârî, Tahran, Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1965.
- Tûsûn, Ömer, **Kitâbü Mâliyetü Mısır min Ahdi'l-Firavne ila'l-Âne**, II. Baskı, Kahire, Mektebetü Medbûlî, 2000.
- Umerî, Ali Abdurrahman, **Hişâm b. Abdûlmelik ve'd-Devletü'l-Emevîyye**, II. Baskı, 1992.
- Umerî, Ekrem Ziyâ, **Asrû'l-Hilâfeti'r-Râşide: Muhâvele li'n-Nakdi'r-Rivâyeti't-Târîhiyye**, Riyad, Mektebetü'l-Ubeykân, 2009.
- Uzunpostalcı, Mustafa, **Hukuk ve İslâm Hukuku, I-II**, Konya, 1987-1990.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkidî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), **el-Megâzî**, thk. Marsdan Jones, III. Baskı, Beyrut, Dârü'l-E'lemî, 1989.
- Fütûhu's-Şâm**, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Vankulu, Mehmed Efendi (ö.1592), **Vankulu Lügati**, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Vloten, Gerlof Van (1866-1903), **Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar**, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara, AÜİFY, 1986.
- Walker, John, **A Catalogue of The Arab-Byzantine And Post-Reform Umaiyyad Coins**, London, British Museum, 1956.
- Wellhausen, Julius (1844/1918), **Arab Kingdom and Its Fall**, İng çev: Margaret Graham Weir, University Of Calcuta, 1927; Türkçesi: **Arap Devleti Ve Sukûtu**, çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ el-Kureşî (ö.202/817), **Kitâbü'l-Harâc**, II. Baskı, Kahire, nşr. Matbaatü's-Selefiyye ve Mektetebiha, 1965.

Ya'kûbî, Ahmed b.Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b.Vehb (ö. 292/905'ten sonra), **Târîhu'l-Ya'kûbî**, II. Baskı, Beyrut, Dârû Sâdır, 2010.

-**Târîh**, Menşûrâtü Mektebeti'l-Haydariyye ve Matbaâtihâ fî'n-Necef, 1964.

- **Büldân**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

-**Müşâkiletü'n-Nâs li-Zamânihim li-Ya'kûbî**, thk. Mezyûf el-Farâ, Katar, Merkezü'l-Vesâik ve'd-Dirâsâtü'l-İnsâniyye, 1993.

Yâsîn, Muhammed Necmân, **Arzu's-Savâfî; el-Arzü's-Hâssa bi'd-Devle fi'l-İslâm münzü Asri'r-Risâle hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Emevî**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Yazır, Elmalî Muhammed Hamdi (ö. 1942), **Hak Dinî Kur'an Dili**, İstanbul, Emir Yayınevi, 1996.

Yeniçeri, Celal, **İslâm'da Devlet Bütçesi**, İstanbul, Şâmil Yayınevi, 1984.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. el-Hüseynî (ö. 1205/1791), **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XL**, thk. Komisyon, Kuveyt. Matbaatü Kuveyt.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), **Târîhu'l-İslâm**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmîrî, I-LII cilt, II. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

-**Siyeri 'A'lâmi'n-Nübelâ**, thk. Şeyh Şuayb Arnaûd v.dğr., Kahire, Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b.Ahmed (ö. 538/1144), **Esâsü'l-Belâğah**, thk. Muhammed Basil Uyûn, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

-**Rebûl-Ebrâr ve Nüsûsu'l-Ahbâr**, Beyrut, nşr. Müessesetü'l-İ'lâmî, 1991.

-el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh, thk. Ahmed Abdüttevâb, Kahire, nşr. Dârü'l-Fazîle li'n-Neşr ve't-Tevziğ, 1999.

Zeydân, Corcî, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, çev. Necdet Gök, II. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

-İslâm Medeniyeti Tarihi, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul, Doğan Güneş Yayınları, 1971.

Zeytûn, Yûsuf Tâhir Mûsâ, **Arâzi's-Savâfi ve'l-Mevât ve Âseruhâ fî Tevsîi'l-Mülkiyyâti fî Sadri'l-İslâm**, Ammân, Ürdün Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1997.

Zurkânî, Muhammed b. Abdülbâkî (ö. 1122/1710), **Şerhu Muvattâ**, thk. Tâha Abdürraûf Sa'd, I-IV, Kahire, nşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2003.

Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab (ö. 236/851), **Nesebü Kureys**, thk. Levi Brufunsal, III. Baskı, Kahire, Dârü'l-Meârif, 1951.

Zühaylî, Vehbe b. Mustafâ, **el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühû, I-X**, IV. Baskı, Dımaşk. Dârü'l-Fikr, 't.y'.

Online Kaynaklar

Ertuğrul, Erman, "Mısır'da Vergileri Hesaplayan 2200 Yıllık Yapı", www.arkeofili.com.

Makaleler

Abou El Fadl, Khaled, "Tax Farming In Islamic Law (Qıbālah And Ḍamān Of Kharāj): A Search For A Concept, **Islamabad Islamic Research Institute, Islamic Studies**, vol.31, No.1 (Spring 92), p. 5-32.

Agha, Saleh Saîd, "The Arab Population in The Hurâsân During The Umayyad Period: Some Demografic Competations", **Brill NV**, Leiden, 1999, **Arabica XLVI**, s. 211-229.

Ahmed, Lübeyd İbrâhim, "et-Ticâre fi'l-Asri'l Emevî", **Müerrihü'l-Arabî**, Bağdat, 1994, sy. 47, s. 125-132.

Ahmed, Ziyâuddîn, “Cizyah and Kharac in Early Islamic Egypt”, **JSTOR**, Vol: 24, No:3 Autum, 1985, s. 377-387.

Aktan, Coşkun Can, “Osmanlı İltizam Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sy. 71, Nisan, 1991. s. 73-79.

Aksu, Ali, “Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar”, **İstem**, Yıl:4, sy:8, 2006, s. 63-81.

Algül, Hüseyin, “Fedek”, **DİA**, c. XII, s. 294-95.

Alî, Câsim Sakbân; “Dirâsât fi Târîhi'l-İktâ fi'l-'Usûri'l İslâmiyye, **Mecelletü'l-Türâsi'l-İlmî el-Arabî**, sy. 4, Bağdat, 2015, s. 9-26.

Alî, Sâlih Ahmed, “Emsârü'l-Arabiyye fi'l-Irâk el-Kûfe-vel-Basra fi'l-Uhûdi'l-İslâmiyye”, Eser: **el-Medîne ve'l-Hayâtü'l-Medeniyye**, Dârü'l-Hürriyeti'd-Dabâat, Bağdat, 1988, c. II, s. 24-72.

-“Nem‘u'l-Müdun ve Tevzîuhâ fi'l-Irâk fi'l-'Uhûdi'l-İslâmiyye ez-Zâhire”, Eser: **el-Medîne ve'l-Hayâtü'l-Medeniyye**, Dârü'l-Hürriyeti'd-Dabâat, Bağdat, 1988, c. II, s. 5-22.

-“Muslim Estâtes in Hidjaz in The First Century A.H”, Sunum, **International Congres of Orientalist**, München, 1957, s. 247-261.

-“Mülkiyyetü'l-Arâzî fi'l-Hicaz fî Karni'l-Evveli el-Hicrî”, **Mecelletü'l-Arab**, c. XI, sy.3, 1969.

-“İstitânü'l-Arab li-Horasan”, **Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab**, Bağdad, 1959.

Aycan, İrfan, “Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeler (41-132/ 661-750)”, **AÜİFD**, c. 39, sy.1, 1999, s. 147-174.

-“Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî”, **DİA**, c. XIV, İstanbul 1996, s. 427-428.

-“Ziyâd b. Ebîh”, **DİA**, XLIV, İstanbul, 2013, s. 480-482.

-“İhya“, **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s. 7-9.

Ateş, Süleyman, “İslâm ve Toprak”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1969, c. XVII, s. 201-237.

- Athamına, Khalil, “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı” çev: Saim Yılmaz, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2/2000, s. 203-226.
- Avcı, Casim, “Suğur”, **DİA**, c. XXXVII, s. 473-474.
- Banaji, Jurius, “Late Antique Legacies and Muslim Economic Expansion”, Eser: Money, Power And Politics in Early Islamic Syria: A review of current debates, ed: John Haldon, USA, 2010, s. 169-180.
- Batâyine, M. Dayfullah, “Muâviye b. Ebû Süfyân Döneminde Devletin Malî Yapısı”, trc. Ahmed Nedim Serinsu, İrfan Aycan, **Ankara Üniversitesi İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. III, Sayı: 4, Ekim, 1989, s. 208-217.
- Bavel, Bas Van, Campopiano, Michele, Dijkman, Jessica, “Factor Markets in Early Islamic Iraq c.600-1100 AD”, **JESHO**, Vol. 57, Issue:2, (2014), s. 262-289.
- Becker, C.H. “Neue Arabische Papyri Des Aphroditofundes”, **Der Islam**, 1911, sy. II, Jahresband, s. 258-268.
- Beg, Muhammed Abdülcabbâr “The Serfs of Islamic Society Under The Abbâsid Period” (Eser: **Manufacturing and Labour**), s. 253-264.
- “Agricultural and Irrigational Labourers in Social and Economic Life of IrâQ During The Umayyad And Abbâsid Caliphates”, (**Manufacturing And Labour**), s. 235-252.
- Bell, H.I. “The Administration of Egypt Under the Umayyad Khalifs,” **Congress of Orientalist at Oxford**, Aug. 28, 1928, s. 278-286.
- Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum, **Der Islam**, Vol. 2: Issue Jahresband, 1911, s. 372-384.
- Bilge, Mustafa L., “Dariyye”, **DİA**, c. VIII, s. 499-500.
- Bovman, Alan K., Roman, Eugene, “Agriculture in Eygypt From Pharaonic to Modern Times”, **Proceedings of the British Academy**, vol. 96, 1999, s. 1-32.

Bozkurt, Nahide, “Ömer b. Hübeyre”, **DİA**, c. XX, s. 83-84

Bozkurt, Nebi, “Mihrican” **DİA**, c. XXX, s. 38-39.

Campopiano, Michele,

-“Land Tax ‘alā l-Misāḥa and Muqāsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)” **JESHO**, 54 (2011), s. 239-269

-“State, Land Tax and Agriculture in Iraq from the Arab Conquest to the Crisis of the Abbâsîd Caliphate (Seventh-Tenth Centuries)”, **Studia Islamica**, nouvelle édition/new series 3, 2012, s. 5-50.

Casson, Lionel, “Tax-Collection Problems in Early Arab Egypt”, **The John Hopkins University Press, Transactions and Proceedings of American Philological Association**, vol. 69, s. 274-291.

Chelhod, J., “Himâ”, **EI**, New Edition, Leiden, c. III, s. 393.

Cin, Halil, “Arazi”, **DİA**, c. III, s. 342-346.

Cunhâbî, Habîb,

-“İşkâliyyetü Mülkiyyeti’l-Arz fî Sadri’l-İslâm”, **Dirâsâtü Târîhiyye**, Dımaşk 1990, sy. XXXV-XXXVI, s. 217-224.

-“Nizâmü Mülkiyyeti’l-Arz fî’l-Mağribi’l-İslâmî”, **Dirâsâtü Târîhiyye**, Dımaşk, 1981, sy. V, s. 30-44.

Çalış, Halit, “İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Konu Olma Bakımından Toprak Mülkiyeti”, **Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/Güz, sy, XIV, s. 145-164.

-“Rakabe”, **DİA**, c. XXXIV, s. 427-428.

Çetin, Osman, “Horasan”, **DİA**, c. XVIII, s. 234-241.

Dakûkî, Hüseyin Alî, Hîre, **DİA**, c. XVIII, s. 122-124.

Demirci, Mustafa,

-“İlk Devir İslâm Tarihinde "Fey" Kavramının Gelişimi Bağlamında İktisadî Kaynakların Paylaşımı Tartışmaları”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, cilt: 16, sy. 4, 2003, s. 596-606.

-“Emevîler’in Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’nin Hayatı Ve Faaliyetleri”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IV (2004), sy. 3, s. 61-74.

-“Savâfî”, **DİA**, c. XXXVI, s. 184-185.

-“Emevîler Devrinde Aşağı Irak’ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, **İSTEM**, yıl:5, sy. 9, 2007, s. 61-83.

-“İktâ”, **DİA**, c.XXII, s. 43-47.

-“Abbâsîler Devrinde Yukarı Mezopotamya’nın (Cezîre) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezîre’de Köylü Hareketleri”, Geçmişten Geleceğe Nusaybin Sempozyumu, 27-28 Mayıs, Van 2004, Eser: **Makalelerle Mardin I**, haz: İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007.

Dûrî, Abdülazîz,

-“Medînetü’s-Selâm”, Eser: **Evrâk fi’t-Târîh ve’l-Hadâra, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî**, c. II, s. 225-244.

-“Notes On Taxation in Early Islam”, **JESHO**, XVII, Part 2, s. 136-144.

-“Tanzîmâtü Ömer b. Hattâb el-Mâliye: ed-Darâib fi Bilâdi Şâm”, **Evrâk fi’t-Târîh ve’l-Hadâra**, c. II, s. 178-191.

-“Divan”, **DİA**, c. IX s. 377-381.

-“ed-Darâib fi’s-Sevâd fi’l-Asri’l-Emevî”, (**Evrâk fi’t-Târîh ve’l-Hadâra**), c. II, s. 192-224.

-“Tekvînü’t-Târîh li-Ümmeti’l-Arabiyye”, (**Evrâk fi’t-Târîh ve’l-Hadâra**), Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 2007, c. III, s. 290-323.

-“el-İslâm ve İntişârü’l-Lügati’l-Arabiyye ve’t-Te’rîb”, (**Evrâk fi’t-Târîh ve’l-Hadâra**), c. IV, s. 116-150.

- "Neş'etü'l-İkta' fî'l-Müctemiati'l-İslâmiyye", **el-İctihâd**, Dârü'l-İctihâd, sy. I, Beyrut, 1987, s. 243-263; Türkçesi, "İslâm Toplumlarında İkta'nın Ortaya Çıkışı," trc. Kazım Yaşar Kopraman, Nihat Yazılıtaş Ve Altan Çetin, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2006, 25. Cild, sy:39, s. 221-238.

- "Nizâmü'd-Darâib fî Sadri'l-İslâm; Mülâhazât ve Takyîm (I)", **(Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra)**, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2007, II. cilt, s. 73-85.

- "Hz. Ömer'in Malî Düzenlemeleri (Sevâd Bölgesindeki Vergiler)", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 23 (2014/2), s. 185-221.

- "el-Arab ve'l-Arz fî Bilâdî's-Şâm fî Sadri'l-İslâm", **(Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra)**, c. II, s. 86-100.

- "İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi", çev. Halil İbrahim Hançabay, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 22 (2010/2), s. 211-223.

- "fi't-Tanzîmi'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", **(Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra)**, c. II, s. 125-145.

- "Mâlikü'l-Arz ve'l-Muzâri' fî Sadri'l-İslâm", **İctihâd I**, Beyrut, 1988, s. 327-344.

- "Devrü'l-Vakf fi't-Tenmiyye", **(Evrâk fi't-Târîh ve'l-Hadâra)**, c. II, s. 245-277.

Döndüren, Hamdi, "Müsâkât", **DİA**, c. XXXII, s. 70-71.

Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", **DİA**, c. XXI, s. 130-134

Ehrenkreutz, Andrew. S. "Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages", **JESHO**, Vol: II, Issue: II, 1959, s. 128-161.

Elias, H.Tumas, “Early Arab Economic Policies, 1st/7th-4th/10th Centuries”,
Journal of Central Institue of Islamic Reseache, Karachi, 1965, s.
1-23.

Erkal, Mehmet,

- “Beytûlmâl”, **DİA**, c.VI, s. 90-94.

- “Âmil”, **DİA**, c. III, s. 58-60.

-“Öşür” **DİA**, c. XXXIV, s. 97-100.

-“Toprak Mahsullerinin Zekâtı Öşür”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sy: 9, İstanbul, 2007, s. 9-36.

Esen, Adem, “Kur Listeleri”, **Ekonomi Ansiklopedisi**,1983.

Fayda, Mustafa, “Nesî”, **DİA**, c. XXXII, s. 578-579.

-“Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk”, **DİA**, c. XL. s. 92-94.

-“Hz. Ömer Ve Fey”, **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. V, 1982, s. 193-202.

- “Fey”, **DİA**, c. XII, s. 511-513.

Forand, Paul G., “The Status of Land And Inhabitans of The Sawad During The First Two Centuries Of Islam”, **JESHO**, Vol. 14, No. 1 (Apr., 1971), pp. 25-37.

Garbar, J. “Umeyyad Palace and the Abbâsîd Revolotion”, **Studia Islamica**, sy.18,1963, s. 5-18.

Gil, Moshe, “The Earliest Waqf Foundations”, **JSTOR**, Vol. 57, No. 2 (Apr., 1998) pp. 125-140.

Gladys Frantz-Murphy, “Land Tenure in Eigpyt in First Five Centuries (Seventh-Twelfth Centuries AD)”, **Procedings of British Academy**, 1999, s. 237-266.

- Gömbeyaz, M. Yılmaz, “Muâviye’nin Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: XIX, sy. 1, 2010, s. 301-332.
- Gözübenli, Beşir, “Day’a” **DİA**, c. IX, İstanbul, 1994, s. 57-58.
- “İktâ” **DİA**, c. XXII, İstanbul 2000, s. 49-52.
- Grey, Cam, “Revisiting the ‘problem’ of *agri deserti* in the late Roman Empire”, **Journal of Roman Archaeology**, Vol. 20, Pennsylvania 2007, s. 362-376.
- Grierson, Philip. “The Monetary Reform of Abd-Al-Melik: Their Metrological, Basis and Their Financial Repercussions”, **JESHO**, 3/3, 1960, s. 241-264.
- Guzman, Roberto Marin, “Orta Asya ve Horasan’da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilalin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”, çev. Mustafa Demirci, **İstem**, Yıl:6, sy.12, 2008, s. 255-277.
- Günay, Hacı Mehmet, “Himâ”, **DİA**, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 53-55.
- “Vakıf” **DİA**, c. XLII, İstanbul, 2012, s. 475-479.
- Halaçoğlu, Yusuf, “At”, **DİA**, c. IV, İstanbul, 1991, s. 28-31.
- Haldon, John, “Introduction: Greater Syria in the Seventh Century: Context and Background”, Eser: Money, Power And Politics in Early Islamic Syria, ed: John Haldon, USA, 2010, s. 1-20.
- Hammâş, Necde, “Evzâu’l-Fellâhîn fi’l-İrâk ve’ş-Şâm fi’s-Sadri’l-İslâm”, **Dirâsâti Târîhiyye**, Dımaşk 1987, sy. XVII-XVIII, s. 73-87.
- Harisât, Muhammed Abdülkâdir, “el-Katâi fî Sadri’l-İslâm”, **Dirâsâti Târîhiyye**, Dımaşk, 1987, sy. 27-28, s. 68-98.
- “el-Balkâ: mine’l-Fethi’l-İslâmî hattâ Nihâyeti’l-Karni’s-Sâlisi el-Hicrî”, **Dirâsâti Târîhiyye**, sy. 21, Dımaşk 1986, s. 49-87.

Hatalmış, Ali, “İlk Dönem İşl m Tarihi Ekonomik Hay tta Kölelik Ve Cariyelik” **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2012, sy.12, s. 198-228.

Hey’etü’t-Tahr r, “Mukaddime f ’l-İşk liyyeti’t-T r hi’l-İktis di’l-Arab  el-İşl m ”, **İctih d**, I, Beyrut, 1988, s. 11-28.

İbnü’l-Mukaffa’, “Ris lat ’s-Sah be”, trc. Mustafa Demirci, **İstem**, Yıl:6, sy.12, 2008, s. 217-240.

Iqb l, Nuzhat, “The Concept of Land Ownership in Islam and Poverty Alleviation in Pakistan”, **The Pakistan Development Review**, 39: 4, Part II (Winter 2000).

İnalcık, Halil, “İşl m Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekk l  ve Osmanlı Devrindeki şekillerle Mukâyesesi,” **A  İ l hiyat Fakültesi İşl m İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. 1, İstanbul, 1959, s. 29-46.

Judah, Cemal, “The Economic Conditions of Mew  l in Early Islamic Times”, Eser: **Manufacturing and Labour**, Ed: Michael Morony, Routledge, London-New York, 2016, s. 167-198.

Juynboll, TH. W. “Fay”, **İA**, c. IV, s. 384-

K d , Ved d, “Population Cens s And Land Surveys Under The Umayyads”, **Der Islam**, sy. 83/2, 2008, s. 341-416.

-“Medhâl il  Dirâseti Uh du’s-Sulh Zamani’l-F t h,” **İctihâd**, I, Beyrut, 1988, s. 47-113.

- “The Names Of Estates In State Registers Before And After The Arabization Of The ‘D w ns”, Brill NV, Leiden, 2010, s. 255-280.

Kallek, Cengiz,

-“Kaf z”, **D İA**, XXIV, İstanbul 2001, s. 155-157.

-“Fedd n”, **D İA**, XII, İstanbul 1995, s. 293-294.

-“Eb  Y suf’un İktis d  Görüşleri”, **İşl m Araştırmaları Dergisi**, sy.1, 1997, s. 1-18.

-“Harâc”, **DİA**, c.XVI, İstanbul 1997, s. 71-88.

-“Vesk”, **DİA**, c.XIII, İstanbul 1993, 70.

Kara, Cahid, “İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîler’in Sonuna Kadar)”
Dergi Abant; AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2013, Cilt:1,
Yıl:1, sy. 2, s. 19-59.

Karaman, Hayrettin, “Toprak Mülkiyeti ve Öşür”, **Diyanet Dergisi**, XV, sy. 2
Mart/Nisan, 1976, s. 80-88.

Kaya, Mahmut, “Mikyâsu’n-Nil”, **DİA**, XXX, İstanbul 2005, s. 53-54.

Kayapınar, Hüseyin, “Muğârese”, **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 373-374.

-“Müzâraa”, **DİA**, XXXII, İstanbul 2006, s. 234-236.

Kayhan, Veli, “Son Zaman Ayarı-II-Nesî Ya da Haram Aylara Müdâhale”,
Bilimname, XXVIII, 2015/1, s. 9-25.

Kebîsî, Hamdân Abdülmecîd, “el-Hayâtü’l-İktisâdiyye ve Nizâmuhâ fi’l-
Müdun fi Ahdi’l-İzdihâri’l-İslâmî”, Eser: **el-Medine ve’l-Hayâtü’l-
Medeniyye**, Bağdat, 1988, c. II, s. 163-222.

Kennedy, Hugh,

-“Egypt as a Province in Islamic Caliphate”, **The Cambridge History
of Egypt**, ed. C. F. Petry, Cambridge, 1998, s. 62-85.

-“The Feeding of The Five Hundred Thousand: Cities And Agriculture
In Early Islamic Mezopotamia”, **JSTOR**, sy. LXXIII, 2011, s. 177-
199.

-“Great Estates and Elite Lifestyle in the Fertile Crescent from
Byzantium and Sasanian Iran to Islam” Eser: Court Cultures of the
Muslim World, eds. A. Fuess and J-P. Hartung, **Routledge**, London
2011, s. 54-79

Kister, M. J., “Land Property And Jihad; A Discussion Of Some Early
Tradition” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*
(**JESHO**) Vol. XXXIV, s. 270-311.

- “Harre Vakası” (İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine Makaleler), der: Ali Aksu, **Ankara Okulu Yayınları**, Ankara, 2014, s. 219-238.
- “The Social and Political Implications of Three Traditions in the Kitaba’l-Kharâdja of Yahya b. Adam”, **JESHO**, Vol. 3, No. 3 (Oct., 1960), s. 326-334.
- Köprülü, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti Ve Tarihî Tekâmülü,” **Vakıflar Dergisi**, Sayı: II, Ankara 1942, s. 1-35.
- Lambton, Ann K. “Nazarât fi’l-İktâ”, **İctihâd**, c. I, Güz 1988, s. 263-292; Türkçesi: “İktâ Üzerine Düşünceler”, çev. Halil İbrahim Hançabay, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 25 (2016/2) s. 165-184.
- Legendre, Marie, “Islamic Conquest Territorial Reorganizasyon And Empire Formation”, Eser: The Long Seventy Century: Continuity And Discontinuity in Age Of Transition, ed: Alessandro Gnasso vd., **Peter Lang AG**, Bern, 2015, s. 235-249.
- Levi-Provençal, Historie d’Espagne Musulmane, Paris 1944, sy: I, s. 87-88.
- Martensson, Ulrika, “Discourse and Historical Analysis: The Case Of Al-Tabari’s History Of The Messengers And The Kings”, **Journal of Economic Studies**, 2005, c. XVI, sy.3, s. 287-331.
- Morimoto, Kosei “Taxation In Egypt Under The Arab Conquest”, **Orient**, Vol. XV, Japan, 1979, s. 71-99.
- Morony, Michael, “Introduction Manufacturing and Labour”, Eser: Manufacturing and Labour, **Routledge**, London and New York, 2016, s. XIII-XXIV.
- “Landholding And Social Change: Lower Iraq in the Islamic Period”, Eser: **Land Tenure And Social Transformation in the Middle East**, ed: Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 209-222.

- Muâyede, Zarîf, “Devâvînü’l-Atâ fi’l-Emsâr fî Sadri’l-İslâm”, **Müerrihu’l-Arabî**, Bağdat, 1993, sy. 47, s. 106-124.
- Murâd, Muhammed, “el-Arz ve’s-Suldah fî Uhûdi’l-Hilâfeti’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye” **İctihâd**, sy. XXXIII, Beyrut, 1996, s. 19-70.
- Müneymine, Hasan, “Nüşûü’l-İktâ’ fi’l-İslâm”, **Dârü’l-İctihâd**, cilt I, Beyrut, 1988, s. 293-304.
- Neîse, Yûsuf Cemîl, “Evzâü’l-Fellâhîn fi’d-Dımaşk ve Sanâcıkıhâ”, **DT**, 1986, sy. 23-24, s. 47-85.
- Noth, Albrecht, “Vechun min Vücûhi’l-Alâkati Beyne Sultâtî’l-Hilâfeti’l-Merkeziyye ve’l-Ekâlîm: Nazarâtü’n fî’l-Merviyâtî “es-Sulh ve’l-Anve” bi Mısr ve’l-İrâk”, trc. Rıdvan Seyyid, **İctihâd I**, Beyrut, 1988, s. 29-47.
- “Some Remarks on The “Nationalization” of Conguered Lands at the Times of Umayyads”, Eser: **Land Tenure And Social Transformation in The Middle East**, ed: Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 223-228.
- Rotter, Gernot, “Natural Catastrophies And Their Impact on Political and Economic Life During the Second Fitna”, Eser: **Land Tenure And Social Transformation in The Middle East**, ed: Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 229-234.
- Sahillioğlu, Halil, “Dirhem” **DİA**, IX, İstanbul, 1994, s. 368-371.
- “Dînar”, **DİA**, IX, İstanbul, 1994, s. 352-355.
- Samarrâî, Husameddîn, “Mecâlâtü’d-Darâib ale’l-Arz ve’l-İntâci’z-Zirâî”, Eser: el-İdâretü’l-Mâliye fi’l-İslâm, el-Mücmeü’l-Mülk li’l-Buhûsi’l-Hadâratî’l-İslâmiyye, **Müessesetü Âli Beyt**, Ammân, 1990, c. III, s. 765-841.
- Shimizu, Makoto, “**Les finances publiques de l’Etat ’abbâside**”, Der Islam, Vol: XLII, c. I, s. 1-24.

Sijpesteijn, Petra M., “Landholding Patterns in Early Islamic Egypt”, **Journal of Agrarian Change**, Vol. 9, No. 1, January, 2009, s. 120-133.

Streck, M. “İhya”, **EI**, New Edition, Vol. III, 1971 Leiden, s. 1053

-“Batîha”, **İA**, c. II, s. 334-338.

-“Vâsıt” **İA**, c. XIII, s. 225-226.

Söylemez, M. Mahfuz, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi: Kûfe Örneği”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003/1, s. 63-86.

Sümer, Faruk, “Dihkânlar”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, s. 289-290.

Şalak, Fazl, “el-Harâc ve’l-İktâ ve’d-Devle: Dirâse fi’l-İktisâdi’s-Siyâsî li’d-Devleti’l-İslâmiyye”, **İctihâd**, I, 1988, s. 115-174.

Tedmirî, Ömer, “er-Rebâd ve’l-Murâbitûn fî Sâhili Şâm mine’l-Fethi’l-İslâmî hattâ’l-Hurûbi’l Salîbiyye”, **Dirâsâtı Târîhiyye**, Dımaşk, 1981, sy. V, s. 77-98.

Terzi, Mustafa Zeki, “Emevîler Ve Abbâsîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1989, sy. 3, s. 108-118.

Turan, Osman, “İktâ”, **İA**, c.V, Kısım 2, s. 949-959.

Odabaşı, Fatma, “Yezid b. Mühelleb”, **DİA**, XLIII, İstanbul 2013, s. 522-523.

Öğüt, Salim, “Harîm”, **DİA**, XVI, İstanbul 1997, s. 188-190.

Özaydın, Abdülkerim, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, **DİA**, XV, İstanbul 1997, s. 281-282.

Özel, Ahmet, “Dârüssulh” **DİA**, IX, İstanbul 1993, s. 5-6.

Özen, Şükrü, “Leys b. Sa’d” **DİA**, c. XVII, İstanbul 2003, s. 164-168.

Varol, M. Bahaüddin, “İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri Ve Önemi”, **SÜİFD**, sy.18, 2004, s. 115-135.

- Verkinderen, Peter, Land Reclamation and Irrigation Programs in Early Islamic Southern Mosopotamia: Self-enrichment vs State Control¹, **Leiden Studies in Islam and Society** 9, Leiden: Brill, 2018. s. 1-32.
- Vidale, Massimo, "Irrigation and Canals In Ancient Iran Resurrecting, Wittfogel?", **Civiltà dell'Iran, Istituto Culturale dell'Ambasciata della Repubblica Islamica dell'Iran**, Roma, 2018, s. 28-47.
- Watson, Andrew M. "The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion, 700-1100", **The Journal of Economic History**, Vol. 34, No. 1, (Mar., 1974), s. 8-35.
- Wiet, Gaston, Eliseeff G., Ph. Wolff, "The Development of TecniQues In The Medieval Müslim World", **Manufacturing and Labour**, ed: Michael Morony, The Formation Of The Classical Islamic World-12, Routledge, London-New York, 2016, s. 3-32.
- Yazıcı, Tahsin, "Merzübân", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 255-256.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", **DİA**, XLII, İstanbul 2012, s. 479-486.
- Yiğit, İsmail, "Emevîler", **DİA**, XI, İstanbul 1995, s. 87-104.
- "İşkân", **DİA**, c.ek-1, İstanbul, 2016, s. 253-257.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Dahhâk b. Kays" **DİA**, VIII, İstanbul 1993, s. 409-410.
- "Batîha" **DİA**, V, İstanbul, 1992. s. 195-196.
- Yousefi, Necmeddîn, "Confusion and Consent: Land Tax (Kharāj) and the Construction of Judicial Authority in the Early Islamic Empire (ca. 12–183 A.H./634–800 C.E.)", *Sociology of Islam*, sy. 7, 2019, s. 93-131.

ÖZGEÇMİŞ

1994 yılında Oltu İmam-Hatip Lisesi'nden, 1998'de İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. 2013 yılı itibariyle İstanbul Sosyal Bilimler Enstitüsü/ İktisat Tarihi Bilim Dalında “The Levant Herald: Muhalif Bir Gazetenin Bakış Açısıyla Osmanlı'da Sosyal ve Ekonomik Durum” adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2001-2008 yılları arasında Maliye Bakanlığında Muhasebe Denetmeni, 2008-2012 yılları arasında Bahçelievler Belediye Başkanlığında İç Denetçilik yaptı. 2012 yılından beri Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Strateji Geliştirme Dairesi Başkanı olarak görev yapmaktadır.